B 1,761,336

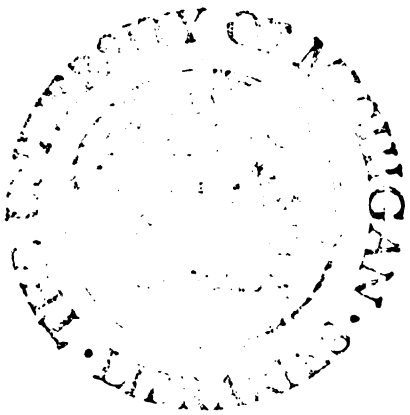

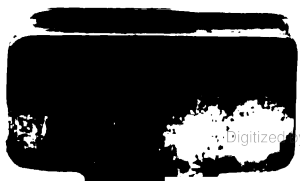

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ. of Mich.
JUN 13 1986
Current Serials

1
1986

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović Milan Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 2.400. dinara. Za inostranstvo 4.800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229; poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061; lokal 780

Štampa: ŠIRO »SRBIJA«, Beograd, M. Kovačevića 5

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXIX
1986. Broj 1

Sadržaj

Najdan Pašić
Kritika jalove kritike 3

Dušan Dragosavac
Miroslav Krleža – revolucionarni stvaralac i borac za socijalizam 34

Sava Živanov
Ubrzanje socijalno-ekonomskog razvoja Sovjetskog Saveza 59

Politički sistem i vertikalna dimenzija samoupravljanja

Milija Komatina
Uvodne napomene 77

Miodrag Zečević
Ograničeni domet sistema udruženog rada 81

Milan Vučinić
Odnose ekonomske sfere ugraditi u društvo u celini 87

Boro Petkovski
Samoupravna integracija i savremene proizvodne snage visoke tehnologije 93

Vladimir Milanović
Mogućnosti za dijalog 100

Mirjana Maleska
Zašto slabi pozicija udruženog rada 108

Mirko Pejanović
Samoupravna integracija rada i dohotka – osnova uspostavljanja samoupravljanja kao jedinstvenog sistema 111

Prvoslav Ralić
Samoupravljanje u budućnosti 121

Prikazi 131

Digitized by Google

14 89 320382 013 XL 2014

Содержание

Найдан Пашич
Критика бесплодной критики 3

Душан Драгосавац
Мирослав Крлежа – революционный творец и борец за социализм 34

Савва Живанов
Повышение темпов социально-экономического развития Советского Саюза 59

Политическая система и вертикальное измерение самоуправления

Милия Коматина
Вступительное слово 77

Миодраг Зечевич
Ограниченная досягаемость системы объединенного труда 81

Милан Вучинич
Отношения экономической сферы заложить в основу общества в целом 87

Боро Петковский
Самоуправленческая интеграция и современные производительные силы высокой технологии 93

Владимир Миланович
Возможности диалога 100

Милена Малеская
Почему слабнут позиции объединенного труда 108

Мирко Пеянович
Самоуправленческая интеграция труда и дохода – основа внедрения самоуправления как единой системы 111

Првослав Ралич
Самоуправление в будущем 121

Рецензии 131

Contents

Najdan Pašić
A Critique of Barren Critique 3

Dušan Dragosavac
Miroslav Krleža – Revolutionary Creator and Fighter for Socialism 34

Sava Živanov
Faster Socio-economic Development in the Soviet Union 59

The Political System and Vertical Dimensions of Self-management

Milija Komatina
Introductory Observations 77

Miodrag Zečević
Limited Scope of the System of Associated Labour 81

Milan Vučinić
The Relations in the Economic Sphere Must Be Fitted in Society as a Whole 87

Boro Petkovski
Self-managed Integration and the Present-day Forces of Production in High-level Technology 93

Vladimir Milanović
Possibilities for Dialogue 100

Mirjana Maleska
Why Is the Position of Associated Labour Weakening 108

Mirko Pejanović
Self-managed Integration of Labour and Revenue – Basis for Eestablishing Self-management as a Unitary System 111

Prvoslav Ralić
Self-management in the Future 121

Reviews 131

Digitized by Google

Najdan Pašić

Kritika jalove kritike

Na marginama nekih važnih političkih dokumenata

I

»Način proizvodnje« političkih dokumenata i njihovi idejni i praktični dometi

Kritičko preispitivanje funkcionisanja političkog sistema nije još dalo očekivane pozitivne rezultate. U samom Savezu komunista, i to pre svega u njegovom vođstvu, nije, bar u početku, bilo dovoljno spremnosti da se prizna da znatan deo teškoća u privredi ima svoje korene u sferi političkog organizovanja društva. Jedno od drugog mehanički je odvajano iako su već prvi koraci (i prva spoticanja) u sprovođenju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije govorili jasno o tome da taj program neće moći da se ostvari ako se ne obezbedi efikasno funkcionisanje političkog sistema.

Pa i onda kada je pre ravno tri godine Predsedništvo CK SKJ zauzelo stav da se »na organizovan način i bez odlaganja« pristupi izradi kritičke analize funkcionisanja političkog sistema, ovaj posao, izuzetno značajan i urgentan, bio je otežan i usporen stalnim nastojanjem da se unapred odredi i utvrdi dokle će ići ta kritika i šta će biti predmet kritičkog preispitivanja a šta neće.

Najava da je u Saveznom društvenom savetu za pitanja društvenog uređenja formirana radna grupa sa zadatkom da utvrdi uzroke nekih očiglednih ozbiljnih slabosti u funkcionisanju političkog sistema, bila je praćena relativno dugim ćutanjem o tome na čemu se zapravo radi i kako taj rad napreduje. Nastojanje da se javni demokratski dijalog o ovim pitanjima odgodi dok se interno ne postigne saglasnost u odgovarajućim političkim telima imalo je neke efekte direktno suprotne od onoga što se očekivalo. Mesto »smirivanja duhova« i čekanja na ono šta će ponuditi zadužena radna grupa, rasprava je faktično otpočela i bez jasno definisanih idejnih polazišta, nošena nezadovoljstvom i nestrpljenjem zbog sporosti reagovanja na svakom vidljive slabosti i teškoće i u procesu utvrđivanja politike, a pogotovo u njenoj realizaciji.

Digitized by Google

Niz godina rastućih teškoća i stalnog pogoršavanja životnih uslova ogromne većine radnih ljudi, naročito onih koji zaista žive od rada društvenim sredstvima za proizvodnju, nisu mogli ostati bez posledica za idejno i moralno stanje u društvu. Opravdana i na praktičnom iskustvu zasnovana sumnja u ispravnost pojedinih konkretnih rešenja počela je, malo-pomalo, da podriva veru i u sama osnovna opredeljenja za čiju je realizaciju trebalo iznalaziti sve adekvatnije instrumente i rešenja baš na osnovu stalnog kritičkog ispitivanja i preispitivanja prakse.

Ali, upravo taj stvaralačko-kritički odnos prema konkretnim normativnim rešenjima – instrumentima realizacije strateških ciljeva – već je niz godina blokiran pragmatsko-političkim interesima pojedinih delova profesionalnog političko-upravljačkog sloja. Za njega je neprihvatljiva svaka stvarna promena postojeće raspodele društvene moći izgrađena i utvrđena iza neprozirne mreže konkretnih normativnih rešenja i sadašnjeg načina njihove primene u praksi.

Posledice takvog stanja vrlo su ozbiljne. Počelo je da se smanjuje i da atrofira jedno bitno svojstvo svakog revolucionarnog pokreta, svake avangardne partije. Reč je o sposobnosti i spremnosti da se bez zaziranja, otvoreno i demokratski, preispituju i kritički ocenjuju rezultati sopstvenog delovanja kao i trendovi koji karakterišu celokupna društvena kretanja, i da se, na osnovu toga *(i to je u suštini najvažnije)*, gradi buduća politika i organizuje društvena akcija.

A u našoj političkoj praksi poslednjih godina, naročito u praktičnom delovanju Saveza komunista, sve upadljivije nedostaje upravo to što je najvažnije – spremnost da se promeni i odbaci sve što u konkretnim normativnim rešenjima i njihovoj praktičnoj primeni nije izdržalo realnu probu u životu, što je konstruisano polazeći od pretpostavljenih a ne od realnih društvenih odnosa, što se pokazalo nefunkcionalnim i neadekvatnim u odnosu na osnovne ciljeve i pravce socijalističkog društvenog razvoja među kojima prvo mesto zauzima stvarno (a ne deklarativno) oslobađanje udruženog rada od birokratskog i tehnokratskog tutorstva.

Pozivi i odzivi

Takvo »stanje duha« u Partiji dobija svoj izraz i u karakteru i sadržini partijskih dokumenata (zaključaka, rezolucija, stavova, platformi). Njih je sve više, a njihov akciono-mobilizacioni efekat je, po pravilu, sve manji. Partijsko članstvo i šira politička javnost očekuje i dočekuje te, unapred najavljene, dokumente sa interesovanjem i nadom, a prima ih i prihvata, najčešće sa nedoumicom pa i razočaranjem. Zašto je to tako? Očigledna je nesrazmera između onoga što je nagovešteno i »obećano« i onoga što se stvarno pruža, između vremena, sredstava i truda koji je uložen u izradu pojedinih dokumenata i onoga što se nudi kao konačni rezultat. Očigledno je, isto tako, da u pripremanju rezolucija i zaključaka elementi političke nagodbe i kompromisa unutar političkog rukovodstva potiskuju (a ponekad i sasvim »istiskuju«) elemente šireg i principijelnog teorijskog promišljanja pojedinih društvenih problema i konflikata oprečnih parcijalnih interesa koji su i te kako prisutni i aktivni i u samoj Partiji.

Otuda i unutrašnji nesklad i nekonzistentnost od koga pate mnogi značajni dokumenti i analize čija je osnovna svrha i smisao – podsticanje i usmeravanje praktične akcije. Oštro kritično slikanje stanja koje treba

Digitized by Google

menjati praćeno je mnogo manje određenim i preciznim identifikovanjem suštinskih uzroka negativnih pojava koje su predmet kritike, a na to se nadograđuju već sasvim anemični predlozi mera za promenu stanja iz kojih proizilazi da ništa u stvari i ne treba menjati »osim« ponašanja svih subjekata u političkom procesu, svih subjekata »subjektivnih slabosti«! Takvim moralnim preporukama nisu, razume se, ničim promenjene ni ugrožene pozicije i konkretni interesi subjekata od kojih se traži »promena ponašanja«. Zato su motivi da se »produži po starom« jači od motiva da se radi drukčije i bolje.

Politički dokument koji sadrži oštru kritiku postojećeg stanja, a ne obavezuje na konkretnu akciju i ne utvrđuje mere i zadatke koji su primereni učinjenoj dijagnozi, može da bude, i često i jeste – kontraproduktivan. Rezulucije i zaključci ovakvog sadržaja više dezorijentišu (pa i demorališu) nego što stvarno mobilišu kreativne snage u Partiji i u društvu uopšte.

Opasna je iluzija da se nespremnost za povlačenje odlučnih poteza i priklanjanje pred postojećim odnosom snaga i težnjama da se po svaku cenu sačuvaju stečene pozicije političke i društvene moći može kompenzirati jednoglasnim usvajanjem dugačkih dokumenata u kojima se poziva na vernost opštim principima i opredeljenjima iz Ustava i Zakona o udruženom radu i traži da se svi ponašaju u skladu s tim. A problem i nije u samim tim principima i opredeljenjima nego u njihovoj konkretnoj razradi, interpretaciji i primeni na koju neposredno utiču oprečne težnje i aspiracije osamostaljenih i međusobno protivstavljenih nosilaca funkcija vlasti i upravljanja u pojedinim društveno-političkim zajednicama i drugim profesionalno upravljačkim strukturama.

Ono što je nastalo kao rezultat mučnog nagađanja i ravnoteže ustupaka oprečnim stanovištima i interesima teško može dobiti uverljivost i snagu dokumenta koji razrešava dugo nagomilavane kontroverze i trasira put jedinstvenoj akciji. Iluzorno je verovati da se ovaj problem može razrešiti stalnim i izričnim pozivanjem na princip demokratskog centralizma jer taj princip, sâm po sebi, ne može obezbediti konzistentno sprovođenje odluka i stavova koji sâmi nisu konzistentni.

Donošenje dokumenata koji nisu rezultat demokratski uspostavljenog stvarnog jedinstva, nego način da se nejedinstvo prikrije, ima protivrečne efekte: na kratak rok stvara iluziju da se izišlo iz ćorsokaka i da ubuduće treba samo dosledno sprovoditi ono što je odlučeno i zaključeno, ali te iluzije, na dugí rok samo potkopavaju i slabe akcionu sposobnost Saveza komunista i drugih organizovanih socijalističkih snaga.

Hiperprodukcija i inflacija političkih dokumenata svake vrste namenjenih pokretanju i usmeravanju društvene akcije, ima, kao i svaka inflacija, neizbežne negativne posledice. U ovom slučaju reč je o negativnim posledicama za politički autoritet i uticaj tela i organa u čije se ime ti dokumenti donose. Što je istaknutije i odgovornije mesto takvog organa u ukupnom sistemu političkog odlučivanja to su i ove posledice dalekosežnije i teže. Jer, svaka proklamovana a nesprovođena politika, svaki usvojen a nerealizovan stav ili zaključak samo pojačava već začetu sumnju i nevericu u sposobnost organizacije i njenog vođstva da efikasno utiče na tok i pravac realnih društvenih kretanja.

Sve je očiglednija opasnost da pasivnost i apatija zahvate najšire članstvo svih društveno-političkih organizacija, pa i organizacija Saveza komunista, utiskujući čitavom političkom životu pečat nezainteresovanosti i mrtvila. A to nije atmosfera koja pogoduje uspešnom izlasku iz

Digitized by Google

ekonomske i idejno-političke krize i koja obezbeđuje nastavljanje kursa dubokih revolucionarnih promena (što je inače bilo svojstveno našem ukupnom posleratnom razvoju).

Najgori su zakoni koji se ne sprovode i zaključci koji nikog ne obavezuju

Da li ovakav kritički odnos prema usvojenim partijskim i drugim političkim dokumentima, rezolucijama, zaključcima, stavovima, platformama itd, ima svoje idejno i političko opravdanje, da li je celishodan s obzirom na važne zadatke koji se mogu izvršiti samo energičnom i odlučnom akcijom partijskog članstva i najšireg kruga radnih ljudi i građana? Zar princip demokratskog centralizma ne zahteva disciplinovano i bezrezervno izvršavanje dogovorenog i odlučenog umesto naknadnog nadmudrivanja i sejanja skepse koja je uvek dobrodošao izgovor za pasivnost, nerad i inerciju?

Ovakva pitanja prirodno se nameću i ne smemo ih ostaviti bez odgovora. Veći problem od sporog dogovaranja je slabo ili nikakvo izvršavanje dogovorenog. Najgori je sigurno onaj zakon koji se ne sprovodi, ona rezolucija koja faktički nikoga ne obavezuje i ostaje mrtvo slovo na hartiji. Međutim ovde nije reč o tome da se prizna i ozakoni pravo na stalno ponovno otvaranje istih pitanja i nametanje rasprave o onome što je prethodno već raspravljeno i o čemu je već doneta odluka obavezujuća za sve delove i sve članove organizacije. Reč je o nasušnoj potrebi svake istinski *revolucionarne organizacije,* pa prema tome i o potrebi Saveza komunista kao revolucionarne avangarde radničke klase Jugoslavije, da stalno kritički analizira, ispituje i ocenjuje svoju sopstvenu delatnost, svoj način rada, odlučivanja i sprovođenja odluka i efekte svoga delovanja na sve ono što se u društvu stvarno zbiva.

Nikakva kritička analiza društvenih prilika u kojoj je Savez komunista samo kritičar ali ne i predmet kritike ne može biti ni istinita ni plodotvorna. Partija i druge subjektivne snage koje bi stavljale sebe i svoje delovanje (pa, dakle, i svoje stavove i zaključke) iznad društvene stvarnosti u kojoj deluju, morali bi platiti, pre ili kasnije, težak danak političkom subjektivizmu. Zato je vrlo značajno što je baš sada, u jeku priprema za Trinaesti kongres, najviši organ Partije, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije, stavio na dnevni red svoje Osamnaeste sednice kritički osvrt na svoj sopstveni način rada.

Kritika na rad Centralnog komiteta i Predsedništva CK SKJ izrečene u opštepartijskoj javnoj raspravi o Predlogu zaključaka XIII sednice bile su neposredan povod da se ova pitanja stave na dnevni red posebne sednice CK da bi se i u rad najvišeg organa Saveza komunista unele bez odlaganja nužne promene. I načelni i praktični razlozi zahtevaju da se stvari ne odlažu. Ove jeseni, u atmosferi punoj elektriciteta zbog neuspeha i slabosti u sprovođenju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, pisaće se nacrti rezolucija za XIII kongres od koga nas deli samo desetak meseci. Vrlo je značajno da ovi dokumenti koji direktno utiču na opšte opredeljenje i »radni učinak« predstojećeg Kongresa, budu što manje opterećeni onim »standardnim« manama zbog kojih su mnogi slični materijali, programske deklaracije, zaključci i analize proizvedeni poslednjih godina, bili tako nisko produktivni.

Digitized by Google

Veština zatrpavanja problema rečima

Dokumenti u kojima CK saopštava svoje stavove i opredeljenja i određuje neposredne i dugoročne zadatke, moraju, po pravilu, biti mnogo kraći i konkretniji, i izražavati stvarno jedinstvo pogleda postignuto kroz principijelnu, demokratsku raspravu. Već pri izradi ovih dokumenata Centralni komitet i njegovo predsedništvo treba redovno da konsultuju organizacije i članstvo Saveza komunista i obezbede uticaj šire političke javnosti. Takvom jeziku i načinu komuniciranja u Partiji i u političkom životu uopšte, direktno je suprotan rasplinuti verbalizam koji se svodi na to da se ogromnom gomilom reči zatrpaju i prikriju stvarni nerešeni problemi i konflikti interesa i stvori privid opšte saglasnosti i jedinstva i tamo gde takve saglasnosti faktički nema. Verbalizam koji mnoge političke dokumente čini faktički nečitljivim, samo je surogat za stvarno odlučivanje i konkretnu akciju. Ovo su činjenice preko kojih se ne bi smelo olako prelaziti.

Očigledno da se u aparatima društveno-političkih organizacija, skupštinskih tela pa i samog Saveza komunista neguje i usavršava veština govora koji omogućuje da se sa vrlo mnogo reči kaže u suštini vrlo malo, i da se beskrajnim ponavljanjem i variranjem opštih opredeljenja i apstraktnih principa omogući (razume se samo na papiru) koegzistencija sasvim oprečnih konkretnih stavova i rešenja. Sporovi se tako »rešavaju« pozivanjem na opšta načela koje niko i nije osporavao, a brižljivo odvagana ravnoteža ustupaka i podrške sukobljenim interesima i oprečnim stavovima obezbeđuje da se jednoglasno prihvata i ono čime u suštini niko nije zadovoljan. Jer, ipak, u tako skrojenom dokumentu svako će naći i ono što njemu odgovara i što mu omogućuje da u ponašanju može produžiti po starom, a svi će moći da odahnu jer se, bar prividno i »do daljega«, našao izlaz iz neprijatnog ćorsokaka.

Kada Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije govori samokritički i sasvim konkretno o karakteru dokumenata u kojim ocenjuje stanje i određuje zadatke i sebi u celoj organizaciji Saveza komunista, on se ne bavi sporednim i tehničkim stvarima. Reč je o načinu komuniciranja rukovodstva SK sa sopstvenim članstvom i sa svim socijalistički usmerenim društvenim snagama. Od toga neposredno zavisi efikasnost akcija koje se preduzimaju i demokratsko ostvarivanje ključne uloge koju ima Savez komunista u našem društvu.

U zaključcima usvojenim na XVIII sednici govori se sasvim određeno i jasno kako treba da izgledaju dokumenta u kojima Centralni komitet rezimira i formuliše svoje odluke i stavove. Oslobođeni verbalizma i stalnog ponavljanja klišetiranih formula, koncizni i precizni, ti dokumenti treba da izražavaju jasnu idejno-političku opredeljenost CK SKJ, »jedinstvene idejno-političke stavove za rešavanje bitnih pitanja razvoja jugoslovenske socijalističke zajednice i delovanje SKJ«. Izričnо formulisani zahtev da »stavovi i zaključci CK SKJ treba da budu kraći i jasniji, da ne ponavljaju već zauzete stavove i da ukazuju na način kojim se obezbeđuje njihovo sprovođenje« razumeće i svesrdno će prihvatiti i podržati svaki od dva miliona članova Saveza komunista.

Sasvim u duhu onoga što je prethodno rečeno, u Zaključcima se ističe da se do ovakvih dokumenata, koji sadrže nedvosmislene, jasne i za svakog komunistu obavezujuće stavove, može doći samo kroz raspravu koja se vodi »na osnovu svestranih i demokratskih priprema«. »Potrebno je obezbediti« – kaže se dalje u Zaključcima CK – »da o nacrtima doku-

Digitized by Google

menata CK SKJ o posebno značajnim pitanjima *prethodno raspravljaju članstvo, organizacije i organi SKJ.* Mesto ponavljanja onoga što je neosporno da bi se zaobišlo ono što je sporno i što parališe svaku odlučnu akciju, CK će »posebnu pažnju posvećivati pitanjima o kojima postoje idejno-političke razlike i kolebanja«.

Unutarforumski kompromisi i demokratska javnost

Vrlo je značajno što Centralni komitet ovako definiše svoju orijentaciju i obaveze baš u ovom trenutku kada pripreme za Trinaesti partijski kongres ulaze u najintenzivniju fazu. Treba što pre i što odlučnije prekinuti sa već uvreženom praksom da se osnovne organizacije Saveza komunista i čitavo partijsko članstvo, a nekada i sam CK, drže dugo i predugo u stanju pasivnog iščekivanja na važne dokumente i odluke čije je donošenje davno najavljeno ali se neprekidno odlaže sve dok se o spornim pitanjima, važnim i nevažnim, ne postignu unutar-forumski kompromisi. Šira partijska javnost i druge demokratske političke snage i činioci »uvode se u igru« onda kada je »igra« faktički već završena, bar što se tiče osnovnog rezultata do koga se došlo. Time se umanjuje ili se potpuno gubi dragoceni stvaralački impuls koji javna rasprava može da pruži razbijanju blokade uskih dnevnih interesa u korist onoga što je opšte i što je okrenuto ka zajedničkoj budućnosti.

U isto vreme povećava se rizik od razočaranja zbog izneverenih (najčešće i preteranih) očekivanja zasnovanih na nepoznavanju svih ograničavajućih faktora koji nameću postupnost i realizam pri formulisanju neposrednih zadataka. I šta je, najčešće, posledica takve situacije? Mesto najšire mobilizacije za akciju u kojoj bi Savez komunista potvrdio svoju kreativnu snagu, i u njegovim sopstvenim redovima proširuje se pasivnost, malodušnost i skepticizam. Mesto jačanja povezanosti članstva i rukovodstva i u tim odnosima javlja se pukotina: autoritet rukovodstva opada ustupajući mesto grupaškim podelama, na jednoj strani, i nezadovoljstvu i kritizerstvu, na drugoj.

CK SKJ je učinio pravu stvar kada je Nacrt zaključaka svoje Trinaeste sednice uputio partijskom članstvu na najširu slobodnu demokratsku raspravu. Višemesečna diskusija u kojoj su dominirali vrlo oštri kritički tonovi, pokazala je nepobitno dve stvari: prvo, pokazala je spremnost i sposobnost jugoslovenskih komunista da bez zaziranja pogledaju u oči nimalo ružičastoj stvarnosti i da, gledajući u celini, ocene tačno koje su glavne slabosti u samom Savezu komunista i u društvu (nejedinstvo, pojačano tutorstvo policentričnog etatizma nad udruženim radom, teritorijalne podele i zatvaranja i u privredi i u svim drugim sferama društvenog života); i drugo, rasprava je pokazala da socijalističko samoupravljanje kao humana suština i osnovni pravac i cilj društvenog razvoja ima mnogo dublje korene u svesti celokupnog partijskog članstva i radnih ljudi uopšte, nego što se to obično misli i pretpostavlja, i da velike teškoće kroz koje se danas prolazi uključujući i drastično pogoršanje životnih uslova radnika i njegove porodice, ipak ne mogu odvojiti komuniste i radničku klasu ove zemlje od onog kursa razvoja koji je predstavljao i koji i danas predstavlja životno opredeljenje nekoliko generacija povezanih žrtvama i delima Revolucije i čitave posleratne izgradnje. Ove činjenice mogu se smatrati značajnim pozitivnim bilansom opštepartijske rasprave. One pokazuju da postoje neophodne subjektivne pretpostavke za savlađiva-

Digitized by Google

nje krize. I poruka je jasna: traže se odlučne promene i u ekonomskom i u političkom sistemu – promene u korist samoupravljanja, a ne na njegovu štetu!

Međutim, neophodno je uočiti i proanalizirati i činjenice druge vrste. Tok i rezultati temeljne rasprave obavljene u osnovnim organizacijama i svim organima Saveza komunista bili su dočekani, propraćeni (i otpraćeni!) mnogim pozitivnim ocenama i komentarima. Oni su delimično pretočeni i u Zaključke Šesnaeste sednice Centralnog komiteta SKJ. Međutim, efekat i neposredni uticaj najšireg demokratskog dijaloga obavljenog u Partiji i u široj političkoj javnosti bio je mali i skoro zanemarljiv kada je reč o redovnoj aktivnosti i ustaljenom načinu rada partijskih foruma, »radnih tela« i »áparata«. Pokazalo se koliko je u sebe zatvoreni forumsko-aparatski način rada i odlučivanja rezistentan prema »spoljnim« demokratskim uticajima i pritiscima. Rutinska proizvodnja programskih dokumenata, stavova, odluka, zaključaka itd., zasnovana na prećutno priznatnoj ravnoteži snaga organizovanih političkih činilaca koji učestvuju u odlučivanju iza zatvorenih vrata, ima svoju moćnu inerciju i obezbeđuje da posle grozničavog rada na preliminarnim »radnim papirima« i »internim materijalima« i posle dugih, iscrpljujućih sednica ono do čega se dođe samo potvrđuje i utvrđuje postojeće stanje. Veliki utrošak vremena i sredstava i privid intenzivnog rada, najčešće samo pokriva faktičko tapkanje u mestu.

Sukob pragmatsko-političke ideologije i revolucionarne teorije

Mnogi politički dokumenti kojima se najviši organi društveno-političkih organizacija pa i CK Saveza komunista obraćaju svome članstvu i najširoj javnosti ne postižu svoju svrhu. To važi u punoj meri i za Savezne društvene savete – koordinaciona tela koja treba da olakšaju i usklade dejstvo društveno-političkih organizacija i najodgovornijih državnih i samoupravnih organa. Posledice su isuviše ozbiljne da bi se ova činjenica smela prevideti ili, što bi bilo još gore, svesno ignorisati. Reč je o problemu koji se neposredno ili posredno tiče onoga što je za naš ukupni razvitak najvažnije: o sposobnosti svesnih socijalističkih snaga da uspešno usmeravaju osnovne tokove društvenog razvoja i, u tome sklopu, o sposobnosti Saveza komunista da i dalje teorijski prednjači u svakodnevnoj borbi za revolucionarne ciljeve socijalističkog društvenog preobražaja.

Vreme predkongresnih priprema zaoštrava potrebu da se odlučno insistira na poštovanju i doslednom sprovođenju onoga što je zaključeno i utvrđeno kao zajednički stav i jedinstvena politička linija i da se pojača konkretna odgovornost za takvo ponašanje – odgovornost od koje niko ne može biti izuzet. Ali u isto vreme i u istoj meri, zaoštrava se i potreba da se kritički analizira karakter i unutrašnja konzistentnost dokumenata u kojima partijsko rukovodstvo i drugi subjektivni činioci utvrđuju naredne zadatke i obavezne pravce akcije.

Na izgled međusobno protivrečna, ova dva zahteva su u suštini komplementarna: samo ono što je jasno i konkretno i što ima svoju unutrašnju konzistentnost, može se dosledno i konzistentno sprovesti! U izradi nacrta dokumenata za XIII kongres SKJ o ovome se mora maksimalno voditi računa. U tome je i velika vrednost i aktuelnost onoga što je na ovu temu rečeno u već citiranim Zaključcima o ulozi i radu Centralnog komiteta SKJ.

Digitized by Google

Ali time se ovaj važan problem ne iscrpljuje nego tek načinje. U toku pretkongresnih priprema i na samom Kongresu moraće da se učini odlučan korak dalje u rasvetljavanju dubljih uzroka sve većih slabosti u kreativnoj komunikaciji između partijskog rukovodstva i partijskog članstva, između radničke klase i njene avangarde. Idejni uticaj i mobilizatorska snaga brojnih i opširnih materijala, nalazi se očigledno u opadanju u odnosu na ranije stanje a pogotovu u odnosu na sadašnje potrebe. Opasno se približujemo onoj tački na kojoj pragmatsko-politička ideologija zasnovana na ravnoteži oprečnih parcijalnih interesa i usmerena na održavanje status quo-a, potiskuje revolucionarnu teoriju koju zahteva i inspiriše borba za dalje i dublje društvene promene u korist udruženog rada. Nedostaci i slabosti koji karakterišu mnoge važne političke dokumente upravo o tome i govore.

Normativističko slepilo i njegove posledice

Mnogi naši politički dokumenti analitičkog i programskog karaktera proizvedeni poslednjih godina pate od jedne zajedničke slabosti. Njeno je ime normativistički subjektivizam. Norma – ustavna ili zakonska – kojom se »državnom voljom« regulišu društveni odnosi i propisuje kakvi oni treba da budu, postaje glavni instrument i merilo u analizi i prosuđivanju o tim istim odnosima i objektivno datim društvenim uslovima u kojima se oni razvijaju. Mesto revolucionarne prakse, kriterijum istine postaje fetišizirana norma koja kao apriorna istina stoji iznad stvarnosti i ne podleže kritici prakse.

Fetišiziranje normi i njihovo uzdizanje na pijedestal konačnih istina preti da okuje revolucionarnu teoriju, da joj smanji i oduzme kritičku prodornost i saznajnu moć. Gledano kroz prizmu fetišiziranih normi, stvarnost izmiče naučnoj analizi jer se pojave realnog života ne posmatraju s gledišta njihove objektivne društvene uslovljenosti, nego s gledišta njihovog odnosa prema normativnom poretku koji je sam van domašaja kritike.

Ovo o čemu govorimo nisu neka opšta opažanja i apstraktna pravila izvučena iz istorije ideologizirane ljudske misli, niti nešto što se događa na drugom mestu i u drugačijim uslovima, nego opasna tendencija pragmatsko-birokratskog sputavanja i degradacije revolucionarne teorijske misli koje se odigrava *danas i ovde* – znači u društvu koje se bori za socijalističko samoupravljanje i u Partiji koja se afirmisala i revolucionisala u borbi protiv birokratskog dogmatizma. Ako ta ista partija ne nađe snage da se otvori prema demokratskoj kritici svog sopstvenog načina delovanja i time preseče danas već evidentne tendencije da dobro organizovani i institucionalizovani parcijalni interesi i sile policentričnog etatizma u čitavom društvu pa i u samoj Partiji blokiraju kritičko i kreativno teorijsko mišljenje, ona će izgubiti sposobnost da idejno prednjači i usmerava društveno kretanje ma šta se zapisivalo i tvrdilo u programskim deklaracijama, rezolucijama, zaključcima, stavovima i drugim političkim dokumentima.

Baš sada, u vreme predkongresnih priprema kada je proizvodnja tih dokumenata u velikom porastu i kada oni jedan za drugim izlaze pred sud partijske i najšire političke javnosti, neophodno je otvoreno progovoriti o uzrocima nekih slabosti koje su karakteristične za ovaj vid poli-

Digitized by Google

tičke komunikacije. Dobar primer u tom pogledu dala je julska kritička rasprava u Centralnom komitetu o njegovom sopstvenom načinu rada.

Glavna mana od koje pati većina dokumenata namenjenih političkoj mobilizaciji partijskog članstva i radnih ljudi uopšte, jeste neka vrsta normativističkog slepila za dublje i prave uzroke negativnih pojava o kojima se govori. U nabrajanju i opisivanju krupnih slabosti i nedostataka koji opterećuju funkcionisanje ekonomskog i političkog sistema, ili koje se ispoljavaju u idejnoj i kolektivnoj sferi, ide se, bez sumnje, vrlo daleko, ponekad čak i tako daleko da to preti da zakloni od očiju sve ono trajno i veliko što predstavlja pozitivan rezultat ukupnih revolucionarnih promena koje se već više od četrdeset godina kontinuirano vrše u našem društvu. Doduše, ma koliko oštra i bespoštedna, kritika neće ugroziti moral niti pokolebati svesne revolucionarne snage ako spremnost i smelost da se bez okolišenja priznaju sve negativne pojave, svi neuspesi i sve birokratske deformacije društvenih odnosa, prati isto takva spremnost i sposobnost da se otkrivaju pravi koreni i uzroci stanja i pojava koji se kritikuju da bi se na osnovu toga gradila realna strategija smišljenja i organizovane borbe za izlazak iz kriznog stanja. U protivnom, mesto povećane političke aktivnosti i mobilnosti kakvu zahteva situacija, nastupa pasivnost i dezorijentacija i kritika se srozava u nemoćno političko kritizerstvo.

U svetlosti ovoga što je upravo rečeno najbolje se može shvatiti kakve opasnosti prete naprednoj teorijskoj i naučnoj misli ako – uzmičući pred zadatkom da otkriva uzroke i konkretne nosioce birokratskih uzurpacija vlasti nad udruženim radom – zaroni u vode normativističke kazuistike. Stvarnu marksističku kritiku koja prodire iza fasade normativnog i koja objašnjenje onoga što se realno zbiva, traži i nalazi u klasnoj borbi oko bitnih uslova društvene egzistencije odnosno raspolaganja društvenim viškom rada, zamenjuje suđenje stvarnosti sa stanovišta fetišizirane norme kao osnovnog izvora i kriterijuma istine. U normama, na papiru, svi problemi su već idealno i do kraja rešeni i sve negativne pojave, sve deformacije društvenih odnosa, sve nedaće koje svakodnevno lupaju po glavi radnog čoveka, imaju samo jedan osnovni izvor i objašnjenje – a to je činjenica da se norme ne ostvaruju!

Prodori normativističkog subjektivizma

I površan uvid u mnoga važna politička dokumenta proizvedena poslednjih godina upozorava nas da je normativističko-dogmatski pristup i »metod analize« uzeo velikog maha preteći čak da postane dominantan. Od ovih slabosti pati, bez sumnje, i »Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja« – dokument čija je izrada ušla najzad u završnu fazu i koji će, verujemo, ovakav kakav je, dati pozitivan impuls naporima da se i na planu političke organizacije društva počne otklanjati ono što se u praksi pokazalo kao prepreka razvoju samoupravljanja.

Ali, svrha ovog napisa i nije da razmatra i ocenjuje ovaj ili neki drugi dokument sličnog karaktera i važnosti, nego da skrene pažnju na neke zajedničke negativne karakteristike samog *metoda analize* koje umanjuju opštu vrednost i delotvornost ovakvih poduhvata. Te karakteristike nikako nisu slučajne. One su, po našem mišljenju, direktan izraz i proizvod negativnog uticaja koji policentrični etatizam vrši na idejnom planu spu-

Digitized by Google

tavajući revolucionarnu misao radničke avangarde i njenu sposobnost da teorijski prednjači i otvara neposredne i dugoročne perspektive daljeg samoupravnog socijalističkog razvitka. Borba sa birokratizmom i etatizmom u njihovim danas dominantnim formama neće biti uspešan ako ovi sasvim konkretni ideološki aspekti te borbe budu zanemareni ili ignorisani.

Kada je reč o *Kritičkoj* analizi funkcionisanja političkog sistema ona je zaista *kritička* u konstatovanju i opisivanju negativnih pojava i *iscrpna* u njihovom nabrajanju. Govori se bez okolišenja, ili tek sa malim ogradama, o otuđivanju sredstava proširene reprodukcije od radnika, o grupnosvojinskom i teritorijalnom rasparčavanju i komadanju društvene svojine, o autarhiji koja razbija jedinstvo jugoslovenskog tržišta, o sporosti integracionih procesa koji se, uz to, vrše uglavnom u granicama opština, republika i autonomnih pokrajina, o tome da se zajednički interesi javljaju »više kao *posredovani* zajednički interesi udruženog rada sa određene teritorije užih i širih DPZ a manje kao autentični interesi udruženog rada, radnih ljudi i građana i njihovih samoupravnih asocijacija«. Sve to vodi etatističkim deformacijama DPZ i DPO, stvara velike teškoće u funkcionisanju političkog sistema u celini i bitno menja njegovu prirodu i klasnu suštinu na štetu udruženog rada. Evo šta se o tome izrično kaže u samoj »Kritičkoj analizi . . .«:

» . . . Uloga organa DPZ i organa DPO postala (je) nesrazmerno velika i posredujuća, što je u nekim slučajevima vodilo slabljenju i kidanju interesnih veza van teritorijalnih međa. Proces donošenja odluka je vrlo spor i neracionalan, opterećen formalizmom, pa zbog toga pruža mogućnosti za manipulaciju i kasni za potrebama društvenog razvoja . . . Pogrešno shvaćen princip samostalnosti u konstituisanju svake društveno-političke zajednice posebno je dolazio do izražaja u sferi izvršavanja propisa, jer su organi užih društveno-političkih zajednica sve više u praksi počeli da procenjuju, polazeći od svojih interesa, oportunost primene pojedinih propisa širih društveno-političkih zajednica«.

Ove i slične deformacije, kako pokazuje Analiza, dovode u pitanje celinu delegatskog sistema utvrđivanja i sprovođenja politike u kome odlučujuću ulogu treba da imaju samoupravno organizovani radni ljudi.

»Uporedo sa ustavom utvrđenim oblicima delegatskog odlučivanja postoji i vaninstitucionalno odlučivanje koje preti da se pretvori u paralelan sistem, zbog čega je delegatsko odlučivanje često samo formalno.«

Ovakve nesumnjivo jasne kritičke ocene stanja, sadržane u Analizi, kao i u nizu drugih političkih dokumenata skorašnjeg datuma, ne ostavljaju nikakvog mesta za prigovor da se istina skriva i stvarnost apologetski ulepšava. Ali, kao što je već rečeno, društvena vrednost ovakve kritike ne zavisi samo od njene oštrine i »bespoštednosti« nego i od njene sposobnosti da iznese na videlo i rasvetli prave uzroke pojava koje su predmet analize i kritike. Bez toga kritička konstatacija i ocene ma koliko tačne – dobijaju prizvuk »iznuđenog priznanja« onoga što je evidentno i što bi i inače bilo teško prikriti ili osporiti.

I baš na tom zadatku otkrivanja objektivnih i subjektivnih uzroka datog stanja metod normativističkog subjektivizma pada na ispitu. Kao opšti i najvažniji *uzrok* pojava i tendencija koje treba objasniti uzima se neostvarivanje ili nedosledno ostvarivanje ustavnih i zakonskih normi i onoga što je u njima »zacrtano«. Povećani raskorak između normativnog poretka i stvarnog stanja društvenih odnosa knjiži se redovno na teret stvarnosti koja, zbog nepravilnog ponašanja gotovo svih političkih sub-

Digitized by Google

jekata, odstupa od norme. U nedostatku dubljeg analitičkog osvetljavanja objektivnih uzročno-posledičnih odnosa pribegava se tautološkim objašnjenjima pa se ono što je samo simptom ili izraz određenog stanja navodi kao njegov uzrok! Možda neće biti naodmet navesti ovde još nekoliko citata iz »Kritičke analize . .«:

»Neizgrađenost celovitog sistema privredne i društvene organizovanosti udruženog rada i sporost u reprodukcionom i dohodovnom povezivanju i integrisanju OUR na jedinstvenom privrednom području zemlje . . . , – *jedan je od ključnih uzroka koji sprečava da radnici postanu subjekti odlučivanja o sredstvima za proširenu reprodukciju.* To je istovremeno i jedan od uzroka koji sprečavaju da radnici putem delegatskog sistema postanu stvarni nosioci političke vlasti«. Nedograđenost sistema je, dakle, uzrok što radnici ne upravljaju celinom ostvarenog dohotka a to što oni ne upravljaju dohotkom je izraz i suština nedograđenosti sistema. Tako se krug zatvara.

U zatvorenom krugu tautoloških objašnjenja

Zatvorene u krug tautoloških objašnjenja i najtačnije kritičke ocene stanja gube vrednost putokaza za konkretnu akciju i postaju operativno-politički »neutralne« jer se ista pojava uzima i kao posledica određenog stanja ali i kao njegov uzrok, tj. tumači se sama sobom i u odnosu ne prema stvarnosti nego prema normi.

»*Otuđivanje dohotka* osnovnim organizacijama udruženog rada«, kaže se u Analizi, »dovodi do slabljenja akumulativne i reproduktivne sposobnosti udruženog rada i njegove prevelike zavisnosti od eksternih izvora finansiranja . . . Posledica svega toga je *otuđivanje znatnog dela viška rada od radnika* . . .«. Prema tome, otuđivanje dohotka od radnika je uzrok i razlog otuđivanja dohotka!

Ili, kada je reč o kadrovskoj politici, i o raznim birokratskim monopolima u izboru nosilaca samoupravnih i javnih funkcija: »U mnogim sredinama česta su odstupanja u realizaciji pojedinih načela kadrovske politike i nepridržavanja usvojenih kriterijuma . . . Nedovoljno i neadekvatno, najčešće formalistički, sprovodi se u praksi ocenjivanje uspešnosti vršenja društvenih funkcija . . . Sporo se ostvaruje i proces dekumulacije društvenih i samoupravnih funkcija. Navedene slabosti izraz su kako nedovoljnog i nedoslednog ostvarivanja položaja i društvene uloge radnika u udruženom radu i vođenju kadrovske politike, tako i odstupanja od demokratski utvrđenih principa i kriterijuma kadrovske politike na svim nivoima. Tome je doprinelo i nepotpuno i nedosledno ostvarivanje uloge DPO . . . Sve to vodilo je negativnim pojavama u kadrovskoj politici kao što su: privatizacija, monopol pojedinaca i užih grupa, pa čak i političko-izvršnih organa u DPO, subjektivizam, liderstvo, karijerističke ambicije, sektaštvo, uzurpacije raznih vrsta, grupaške kombinacije i dr.«

Iz ovoga se može zaključiti da sve pobrojane antisamoupravne i antidemokratske deformacije u sferi odbira kadrova, sve uzurpacije vlasti koje vrši profesionalno-upravljački sloj, nastaju zbog toga što se odstupa od onoga što je propisano, što se važeće norme ne poštuju. Prema tome nema potrebe da se bilo šta menja osim ponašanja političkih subjekata, svih nosilaca i učesnika u realizaciji kadrovske politike! Osnovno i suštinsko pitanje čime je uslovljeno i omogućeno »nepravilno ponašanje«

Digitized by Google

pojedinaca, grupa pa i najodgovornijih faktora i zašto se norme i demokratska pravila ne poštuju, na ovaj način je potpuno zaobiđeno!

Ovakvim tautološkim tumačenjem uzroka birokratsko-etatističkih deformacija, koje opterećuju politički sistem, determinisan je i karakter i domet predloga za »terapiju« koju bi trebalo primeniti. Tu je i koren lako uočljivog nesklada i nesrazmere između ocene stanja i predloga mera kako da se to stanje promeni (što je tipična slabost mnogih političkih dokumenata pa i »Kritičke analize«). Na jednoj strani konstatuju se vrlo ozbiljni problemi a na drugoj predlažu promene kojima se u suštini ništa ne menja ili se daju sasvim uopštene sugestije i preporuke moralno-političke naravi. Zbog toga je i svaka konkretna akcija zasnovana na takvim predlozima unapred opterećena nevericom da će se time postići željeni rezultati. A šta je od toga gore za uspeh akcije?

Zatvaranje u opštinske i regionalne granice, predstavlja bez sumnje ozbiljan ekonomski i društveni problem. Autarkija takve vrste, kao, uostalom, i svaka druga, onemogućuje racionalno korišćenje sredstava proširene reprodukcije od strane udruženog rada i sužava nivo zadovoljavanja zajedničkih društvenih potreba.

Šta se u »Kritičkoj analizi« preporučuje i predlaže u pogledu rešavanja ovog problema? U njoj se kaže da *»organi opštine treba da podstiču samoupravno organizovanje i dohodovno povezivanje udruženog rada* na osnovama reprodukcione međupovezanosti, *nezavisno od opštinskih, regionalnih, pokrajinskih i republičkih granica . . .«*

Kakvi mogu da budu stvarni efekti ovakvih preporuka ako se ne predlaže i ne čini ništa za otklanjanje onih razloga i motiva koji su uslovljavali dosadašnje lokalističko ponašanje opštinskih organa vlasti? Kakva je uopšte sudbina uopštenih političkih i moralnih apela ove vrste u sudaru sa konkretnim materijalnim interesima koji motivišu ponašanje pojedinih političkih subjekata i njihovo shvatanje šta je u datoj situaciji za njih korisno a šta nije?

Uzroci neusklađenosti ciljeva i sredstava

U težnji da budu prihvatljivi za sve učesnike u formulisanju i prihvatanju određenog političkog dokumenta neki predlozi su sami po sebi protivrečni: oni utvrđuju određeni cilj i, u isto vreme, preporučuju sredstva koja nisu adekvatna za ostvarenje toga cilja. Opet, samo ilustracije radi, jedan primer iz »Kritičke analize« (mada i mnogi drugi dokumenti obiluju takvim primerima):

»Neophodno je – kaže se u Analizi – jačati planske funkcije u oblasti privredne infrastrukture organizovane u vidu velikih jedinstvenih tehnoloških sistema i obezbediti da dugoročno planiranje u OOUR-ima tih sistema i u sistemu kao celini postane bitna osnova za utvrđivanje njihovog razvoja . . . Zajednički ciljevi razvoja u tim sistemima treba da se utvrđuju na osnovu samoupravnog usklađivanja planova razvoja OOUR-a tih sistema . . .«

Očekuje se, dakle, da će usklađeni planski razvoj jedinstvenih velikih sistema koji mogu imati i po nekoliko stotina OOUR-a biti ostvaren jačanjem planske funkcije svakog od tih OOUR-a, ili, drugim rečima, da će potrebe i interesi dinamičkog razvoja tih sistema, diktirane dubokim prevratima u modernoj tehnologiji, moći da se sagledaju iz perspektive posebnih interesa dve stotine teritorijalno i funkcionalno podeljenih

Digitized by Google

OOUR-a i da će njihovim usaglašavanjem i nagađanjem biti proizveden jedinstveni plan koji obezbeđuje razvoj proizvodnih snaga kakav odgovara nasušnim potrebama moderne privrede! Naše sopstveno iskustvo govori nam dovoljno jasno da su takva očekivanja iluzorna.

Uporno zastupanje ovih prudonovskih shvatanja u odnosu na tehnološku integraciju u sferi materijalne infrastrukture – zastupanje ideja o izgradnji čitavog sistema odozdo do gore putem ugovornog povezivanja suverenih delova u šire celine – ima u krajnjoj liniji druge motive i druge efekte od onih koji se proklamuju. U osnovi opredeljenja za sistem planiranja zasnovan na usaglašavanju interesa među OOUR-ima i njihovom sporazumevanju krije se strah od bilo kakvih oblika integracije koji nadrastaju republičke i pokrajinske granice i izmiču direktnoj kontroli odgovarajućih organa vlasti.

Sva iskustva sa dosadašnjom primenom ovakvog načina planiranja pokazuju da on, pri sadašnjim odnosima snaga, ne vodi ka jedinstvenim samoupravno zasnovanim velikim sistemima u sferi materijalne infrastrukture već ka stvaranju osam ekonomski i tehnološki odvojenih sistema koji se podudaraju sa granicama republika i pokrajina i tako se uklapaju u koncept »zaokruženih« nacionalnih privreda. I ovo je, dakle, primer koji pokazuje da decentralizacija i deetatizacija nisu identični i da iza paravana nužne borbe protiv centralizma savezne države proviruju često uši policentričnog etatizma!

Normativistički subjektivizam kao metod analize društvenih pojava prepoznaje se lako po tome kako se shvata sam društveni razvitak i kako se meri i ocenjuje ono što se realno zbiva. Razvoj realnih društvenih odnosa i sve njegove konkretne manifestacije ne posmatraju se kao objektivno dat istorijski proces već kao ostavarivanje ili neostvarivanje onoga što je utvrđeno i proklamovano u normama i što piše u rezolucijama, zaključcima, stavovima i drugim dokumentima, usvojenim na kongresima, plenumima i konferencijama Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija i u aktima državnih organa. To neizbežno umanjuje vrednost svake rasprave o otvorenim problemima koje valja rešavati, jer vuče diskusiju na teren dogmatsko-verbalističkih prepirki oko pravovernog tumačenja normi. I, razume se, što je određene stavove i pozicije teže braniti ili napadati argumentima uzetim iz stvarnosti to je revnosnije i isključivije pozivanje na neprikosnovenu normu. Precenjivanje značaja i mogućnosti unutarforumskih »usaglašavanja stavova« i političkih nagađanja i potcenjivanje vrednosti i korisnosti otvorenih demokratskih javnih rasprava na tribinama Socijalističkog saveza, u štampi i drugim javnim glasilima može predstavljati veliki nedostatak u idejno-političkom delovanju organizovanih socijalističkih snaga i pojačati opasnost od jalovih i od života odvojenih rasprava zatvorenih u krug normativnih fikcija. Jer, ništa bolje ne razgoni magline dogmatsko-skolastičkih rasprava od vetrova širokih i otvorenih javnih diskusija inspirisanih gorućim problemima svakodnevnog života.

O čemu govori tehnologija izrade političkih dokumenata

Među prioritetne zadatke treba rešavati u neprekidnim bitkama za savlađivanje sadašnjih ekonomskih i političkih teškoća, mora se uključiti i stalno nastojanje da se, uprkos žestokom pritisku političkog pragmatizma i zaoštrenih konflikata institucionalizovanih parcijalnih interesa,

Digitized by Google

očuva i čak pojača sposobnost SK i drugih subjektivnih socijalističkih snaga za kritičko promišljanje sopstvene i ukupne društvene prakse i za smelo otvaranje perspektiva daljeg društvenog progresa. O značaju i urgentnosti ovog zadatka uveravamo se na svakom koraku. Pragmatizám, rutinerstvo i konzervativni duh čuvanja status-quo-a napravili su snažne i duboke prodore u idejni život Saveza komunista i drugih »organizovanih snaga socijalističke svesti«. Ako bi se ovo stanje ustalilo i produbilo to bi moglo da postane jedna od najtežih strana savremene društvene krize – glavna prepreka da se kriza savlada.

Da li su objektivne ekonomske protivrečnosti i teškoće osnovni uzrok ovakvog stanja na »idejnom frontu«? Polazeći od istorijskih iskustava naše Partije imamo sve razloge da takvu pretpostavku odbacimo! Zar pedesete godine, vreme uvođenja radničkog samoupravljanja, nisu bile period izuzetno velikih materijalnih nevolja i teškoća i u isto vreme period idejnog poleta i izvanrednog uzleta teorijske misli. Tada su komunisti zapisali u svoj partijski program da »ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije!«.

Ovaj revolucionarni duh i kreativni zamah teorijske misli ne bi bio moguć da Savez komunista nije, baš u to vreme, vodio odlučnu borbu protiv političkog pragmatizma i birokratskih deformacija u čitavom političko-upravljačkom aparatu, ali, isto tako i pre svega, u sopstvenim redovima. Delovati sve manje sa pozicija vlasti a sve više kao unutrašnja idejna sila pokreta samoupravno organizovanih radnika – to je bio kurs za koji se Savez komunista jasno opredelio ostvarujući svoju vodeću ulogu u procesima samoupravnog preobražaja društva. Dinamizam idejnog života i polet teorijske misli iz vremena usvajanja Programa SKJ bili su samo ideološki izraz i posledica ostvarivanja takvog antibirokratskog kursa partijske politike.

Kako da revolucionarna partija na vlasti očuva pa i dalje razvija sposobnost kritičkog prosuđivanja svoje sopstvene prakse kao i spremnost da traga za novim i boljim rešenjima ne zazirući od toga da dovede u pitanje već uspostavljene odnose vlasti i uticaja u koje je i ona sama uključena kao deo formalne i neformalne upravljačke strukture? Uvek aktuelno, ovo pitanje je dospelo danas u samo središte složene problematike funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Sa njim se srećemo pri rešavanju svakog konkretnog zadatka sadašnje faze razvoja samoupravljanja kao globalnog sistema ekonomske i političke organizacije društva. I najnovije iskustvo iz rada na političkim dokumentima kojima se utvrđuju zadaci i određuje strategija delovanja Saveza komunista i drugih organizovanih subjektivnih snaga može biti vrlo dobar povod i podsticaj za konkretna razmišljanja na ovu temu. To se odnosi u punoj meri i na trogodišnji rad na Kritičkoj analizi funkcionisanja političkog sistema koji se odvijao u Saveznom društvenom savetu za pitanja društvenog uređenja i njegovim radnim grupama kao i u Komisiji kojoj je povereno da, na osnovu čitavog prethodnog rada, sačini finalni dokument.

Ako se makar malo zaviri u »laboratorije« gde se ovakvi dokumenti pripremaju, i ako se, bar donekle, upozna »tehnologija« primenjena u radu, onda se može objektivnije i pravičnije suditi o vrednostima i manama onoga što se nudi kao završni rezultat ovakvog rada. Ali, i više od toga: posmatrajući izbliza kako se dolazi do političkih stavova programskog karaktera (do analitičkih ocena, zaključaka, rezolucija) može se po-

Digitized by Google

uzdanije suditi i o tome koliko se u praksi ostvaruje samoupravno-delegatski način političkog odlučivanja, odnosno koliko je on faktički zamenjen jednim suštinski drugojačijim načinom odlučivanja zasnovanim na republičko-pokrajinskim paritetima i kvazi-partnerskim odnosima uskih oligarhijskih vrhova društveno-političkih organizacija i teritorijalno-političkih organa državne vlasti. U odnosu ta dva načina utvrđivanja politike (ili, tačnije, usaglašene osnove za donošenje političkih odluka) odslikava se vezno stvarni odnos snaga između deetatizacije zasnovane na samoupravnom pluralizmu interesa i policentričnog etatizma. Praktična iskustva nas upozoravaju da je taj odnos još uvek nepovoljan za samoupravljanje. To, razume se, vrši uticaj na funkcionisanje svih institucija političkog sistema pa i takvih organa samoupravno-političke koordinacije kao što su društveni saveti i njihova radna tela. Raskorak između normativnog i stvarnog preti da se još više produbi.

Malo istorije

Posebna radna grupa Saveznog saveta formirana već ujesen 1982. bila je sastavljena na paritetnoj osnovi od ljudi koje su direktno odredile republike i autonomne pokrajine. Profil članova grupa bio je različit ali je osnovno svojstvo »ovlašćenika« određene republike odnosno autonomne pokrajine bilo svima zajedničko i u praktičnom radu dominantno. Individualna mišljenja i predlozi članova grupa, hteli to ili ne hteli, nosili su, zbog toga, na sebi oznaku nekakve »zvaničnosti«.

Te okolnosti su utisnule, neizbežno, svoj pečat čitavom radu grupe – utoliko više što je osetljivo pitanje promena u političkom sistemu bilo već prethodno u priličnoj meri, »ispolitizirano«. Mesto šireg načelnog sagledavanja problema neopterećenog apriornim političkim stavovima i oslonjenog na načelna saznanja i rezultate empirijskih istraživanja, rasprave u radnoj grupi i oko nje krenule su linijom usaglašavanja već zauzetih oprečnih pozicija u pogledu samog pristupa problemima. Apriorna i u suštini veštačka podela na »ustavobranitelje« i »reformatore« Ustava imala je, u suštini, teritorijalno-političku a ne ideološku ili teorijsku osnovu. Zato se izlaz iz »pat-situacije« morao često tražiti u kompromisima i nagodbama ili u evazivnim, rastegljivim formulacijama (za koje smo postali pravi majstori), a ne u temeljnom i konkretnom rasčišćavanju otvorenih pitanja.

Istorija daljeg rada na »Kritičkoj analizi . . .« sada je već dovoljno poznata. Pošto je u prvoj fazi rada utvrđen pristup i tematski okvir Analize formirano je, opet na osnovu predloga republika i pokrajina, pet radnih grupa, od kojih je svaka dobila zadatak da pretrese i obradi jedan određeni krug otvorenih problema. Tim putem došlo se, posle dosta dugog i strpljivog rada, do opsežnog materijala obuhvaćenog u sedam štampanih »separata«. Svaki od tih separata bio je pretresan i kritički analiziran na nekoliko uzastopnih sednica Saveznog saveta.

Zbog različitih i često oprečnih mišljenja, Savet nije verifikovao separate kao neki zvanično prihvaćeni dokumenat, već ih je, zajedno sa tekstom diskusije koja je o njima vođena, stavio na raspolaganje Komisiji za izradu završnog dokumenta Kritičke analize koja je formirana februara meseca ove godine.

Komisija je »imala u vidu« separate ali se nije osećala njima vezana, već je u trećoj rundi prešla ponovo čitav put od novog koncepta do final-

Digitized by Google

ne verzije teksta. Kada u ovaj tekst budu ugrađeni i posebni delovi koji se odnose na delovanje društveno-političkih organizacija kao integralnog dela političkog sistema i na ostvarivanje jedinstva i zajedništva u SR Srbiji – dokument će biti upućen učesnicima u radu saveta i preko Socijalističkog saveza stavljen na javnu diskusiju.

Uostalom, ta diskusija je već i počela: štampani tekst Kritičke analize o kome je 30. 9. vođena rasprava u Saveznom savetu, bio je u isto vreme stavljen na raspolaganje i novinarima iz štampe i radio-televizije. Pored onoga što je rečeno na samoj sednici Saveta, objavljeni su već i mnogi prikazi, kritički osvrti i komentari.

Autor ovih redova, kao što je već rečeno, nema nameru da ocenjuje i rezimira ove već započete diskusije ili da izriče sopstvene sudove o dobrim stranama i manama ovog dokumenta na kome je i sam radio pune tri godine i za koji snosi svoj deo kolektivne odgovornosti. U ovom napisu bavimo se širom temom – proizvodnjom političkih dokumenata i njihovom sudbinom u bližoj prošlosti i danas. Za tu svrhu Kritička analiza pruža dobar ilustrativni materijal zbog toga što je rad na njoj duže potrajao i što je pri tome primenjen složen postupak karakterističan za Savezni savet i druga slična tela »političke koordinacije«. Neki problemi i devijacije tipične za funkcionisanje političkog sistema u celini došli su na specifičan način do izražaja i u samom procesu rada na analizi toga sistema. Tako, jedan makar i letimičan osvrt na proces izrade »Kritičke analize« može da bude svojevrsna dopuna same te analize.

II

Progresivna i nazadna strana istih principa

Istorijski prelaz od sistema političko-predstavničke demokratije u raznim njenim dosad poznatim varijantama na sistem socijalističke samoupravno-delegatske demokratije koji *postaje moguć* u onoj meri u kojoj se razvijaju novi socijalističko-samoupravni produkcioni odnosi, donosi sobom i uvodi u političku organizaciju društva neke istorijske novine koje još nisu prošle proveru konkretne društvene prakse.

Anticipirani principi buduće organizacije globalnog društva oslobođenog rada ne mogu se voluntaristički primeniti polazeći od pretpostavljenih a ne od realnih, danas postojećih produkcionih odnosa. Svaki pokušaj da se u ime revolucionarnih ciljeva koje tek treba ostvariti, ti principi apsolutizuju i njihovo važenje protegne i na vreme sadašnje, vodi neizbežno njihovom kompromitovanju i izopačavanju njihovog progresivnog smisla i funkcije. Tako fetišizirani i primenjeni linearno i na odnose koji, s obzirom na svoju prirodu, ne dopuštaju njihovu primenu, oni mogu da postanu ideološka fasada i zaklon iza koga se ugodno i *bezbedno* smeštaju postojeći i često dominantni odnosi policentričnog etatizma.

Novi kvaliteti koje dobija demokratija u procesu pretvaranja političko-predstavničkog u samoupravno-delegatski politički sistem ogledaju se, između ostalog, i u postupnom uvođenju nekih novih principa u organizaciju političkih tela i u sam proces političkog odlučivanja – razume se na onim tačkama i u onoj meri gde i koliko to zahteva i omogućuje revolucionarna transformacija osnovnih produkcionih odnosa tj. fundamentalni socijalistički proces društvenog oslobođenja rada. To se odnosi:

Digitized by Google

– na princip paritetnog sastava političkih organa Federacije ali i drugih organa i tela gde je najvažnije obezbediti ravnopravnost kolektivnih političkih ili samoupravnih subjekata bez obzira na njihovu brojnost ili druge osobine po kojima mogu biti bitno različiti;

– na odlučivanje konsenzusom to jest samo uz obaveznu saglasnost svih učesnika u procesu odlučivanja;

– na pretpostavljenu podudarnost i dijalektično jedinstvo klasnih i nacionalnih interesa u uslovima kada radnička klasa postaje vladajuća društvena snaga u sopstvenoj naciji;

– na utvrđivanje kruga suverenih *neotuđivih prava* koja se ostvaruju u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama i posebno u OOUR;

– na obaveznu usmerenost rada delegata u skupštinama i svim drugim telima obrazovanim na delegatskom principu, smernicama iz njihove delegatske baze.

Svi ovi principi našli su svoje mesto u Ustavu i drugim najvažnijim normativnim aktima s tim što je u najvećem broju slučajeva učinjen pokušaj da se precizno utvrde i dimenzioniraju obim i način njihove primene. Ta opreznost nije bila ni slučajna ni suvišna. Pre bi se čak moglo tvrditi obrnuto. Svaka njihova primena koja neće da vodi računa o širem društvenom kontekstu, o realnoj prirodi društvenih protivrečnosti i stvarnom položaju i kompleksnim interesima one klase u čije se ime formalno nastupa, može da izazove teške poremećaje i blokade u funkcionisanju političkog sistema i posluži ciljevima sasvim različitim od onih koji se javno deklarišu.

Ako sa ovog stanovišta podvrgnemo kritičkom ispitivanju našu društveno-političku praksu tokom više od jedne decenije, otkrićemo vrlo brzo da nisu poštovani ustavom utvrđeni okviri i granice primene pojedinih organizacionih načela i metoda odlučivanja o kojima je ovde reč, i da se *uime* Ustava išlo *preko i dalje* od Ustava, što je samo jedan vid narušavanja ustavnosti i povrede drugih ne manje važnih ustavnih načela. Ovakva vrsta revnosti u »primeni« Ustava ima, po pravilu, dosta prozirne pragmatsko-političke motive. Ono jača i učvršćuje autarkizam i na njemu zasnovane političke monopole.

Paritet

Ustav predviđa izrično *paritetni sastav* najvažnijih organa savezne države – pre svega Skupštine SFRJ, Predsedništva i, delimično, Saveznog izvršnog veća. Tamo gde se radi o ostvarivanju zajedničkih interesa u Federaciji preko organa savezne države, paritetna zastupljenost republika i odgovarajuća zastupljenost pokrajina priznata je kao bitan uslov i garancija prave i pune ravnopravnosti federalnih jedinica, a to znači i nacionalne ravnopravnosti koja ničim ne sme biti dovedena u pitanje.

Ali čemu vodi ako se princip pariteta proširi i čak uvede kao obavezan i za čitav državni administrativni aparat, i za sastav organa radnih i složenih organizacija udruženog rada, pa i za sferu slobodnog i dobrovoljnog udruživanja radnih ljudi i građana na osnovu njihovih ličnih afiniteta, interesovanja i potreba?

Banalna je istina da nema i ne može biti pariteta kada je reč o stručnosti, sposobnosti i pameti! Ako se, uime suverenosti i ravnopravnosti delova koji čine širu organizaciju ili zajednicu, paritetni princip mehanič-

Digitized by Google

ki primeni na sastav svih tela i organa takve složene celine to se može učiniti *samo* na štetu uspešnog funkcionisanja takve celine (pa, znači, i na štetu delova koji je sačinjavaju), i *samo* uz manja ili veća odstupanja od demokratskih principa izbora i selekcije kadrova!

Ali, ne samo to! Primenjen i tamo gde mu nije mesto, paritet može da ugrozi i dovede u pitanje fundamentalni princip svake istinske demokratije, a to je princip jednakosti ljudi i njihovih jednakih samoupravnih prava i obaveza bez obzira na teritorijalnu, nacionalnu ili radno-funkcionalnu pripadnost. Zavisnost pojedinca, radnog čoveka i građanina od uže teritorijalne pripadnosti, od svakojakih ključeva i pariteta, može postati, kao što nam iskustvo pokazuje, snažan i stalno prisutan izvor parcijalizacije svesti i egocentričnog lokalizma i nacionalizma.

Konsenzus

Odlučivanje konsenzusom republika i autonomnih pokrajina spada takođe među ove principe ugrađene u sam Ustav čija primena u praksi mora da bude i već jeste predmet kritičkog preispitivanja. Primenjen striktno u slučajevima koje Ustav predviđa i na način koji je takođe samim Ustavom preciziran, taj princip predstavlja moćan instrument zaštite ne samo ravnopravnosti nego i suverenosti svakog učesnika u procesu odlučivanja, – garanciju protiv majorizacije u vitalnim pitanjima raspolaganja nacionalnim viškom rada kakvu ne daje ustav ni jedne druge federacije u savremenom svetu. Proširen u pogledu područja i načina primene preko granica datih u samom Ustavu, taj isti princip može u opasnim razmerama da uveća arbitrarnu moć onih organa i onih upravljačkih grupa koje su u svetu političke realnosti faktički uspostavile, ili nastoje da uspostave, svoj monopol izražavanja i tumačenja nacionalnih interesa.

Iz česte upotrebe (a to znači i zloupotrebe) te moći, iz pretvaranja obaveznog konsenzusa u faktičko pravo veta, mogu da proiziđu ozbiljni poremećaji u funkcionisanju političkog sistema, poremećaji koji se ogledaju u velikom usporavanju pa i blokiranju procesa odlučivanja o vitalnim pitanjima zajedničkog života u federativnoj zajednici. Nije, dakle, slučajno što primena principa obaveznog konsenzusa izaziva oštre sporove između ovih koji su skloni da ga anatemišu i proglase jednim od glavnih izvora teškoća sa kojim se suočava naša politička praksa i onih koji taj princip fetišiziraju kao demokratski ideal maltene za sve prilike i sva vremena, pa ga u našem samoupravnom društvu treba navodno najšire primeniti. Komparativna politička istorija i naše sopstveno iskustvo upozoravaju međutim na to da je suština problema u nalaženju prave mere za njegovu primenu saglasno konkretnim istorijskim uslovima i prirodi klasnih interesa koje treba zaštititi.[1] Ako želimo stabilnost poretka moramo polaziti od toga da je ta mera data u samom Ustavu.

---

[1] Vrlo oštru i preciznu definiciju ovog problema dao je Edvard Kardelj 1970, uoči usvajanja serije ustavnih amandmana 1971. O uvođenju prava veta on kaže:

»Prvo je pitanje »veta« republika, koje u današnjim diskusijama ima svoje branioce, a osim toga se već uvlači u naš skupštinski život stihijski, snagom pritisaka. Istorija pokazuje da su veoma rđavu istorijsku sudbinu doživeli državni sistemi koji su se zasnivali na »pravu veta« kao opštem principu. I ne samo to. Bili smo protiv toga da veliki majoriziraju male, a pravo veta je, u stvari, majorizacija svakog protiv svih jer ono praktično isključuje svako demokratsko odlučivanje i

Digitized by Google

Jedinstvo klasnih i nacionalnih interesa

Povezanost i jedinstvo klasnih i nacionalnih interesa u procesu socijalističko-samoupravnog preobražaja društva jedna je od temeljnih premisa na kojima se izgrađivao i treba i dalje da se izgrađuje društveno-ekonomski i politički sistem u Jugoslaviji. Zasnovan na marksističkoj teoriji i proverena u revolucionarnoj praksi ova premisa bila je od početka ugrađena u strategiji NOB-a. To je i danas nezamenljiva osnova i revolucionarni cilj u izgradnji Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih i slobodnih naroda i narodnosti i kao samoupravne Republike rada. Tu avnojsku osnovu opstanka i budućnosti socijalističke samoupravne Jugoslavije izražava i Ustav SFRJ, posebno njegova Osnovna načela.

Ali, kao što je slučaj i sa drugim velikim idejama koje su se istorijski potvrdile i uhvatile dubok koren u društvenoj svesti i ideja jedinstva klasnih i nacionalnih interesa postaje predmet pragmatsko-političkih pritisaka i nastojanja različitih društvenih snaga da je iskoriste za svoje ciljeve i da je stave u službu svojih užih interesa.

Danas teza o revolucionarnom jedinstvu radničko-klasnih i nacionalnih interesa dobija često formu političke krilatice sa kojom se vrlo široko pa i olako operiše. U krajnje uprošćenoj, vulgarizovanoj formi, pretočena u standardnu, rutinski ponavljanu parolu, ta inače neosporna teza može da bude zloupotrebljena kao sredstvo pragmatsko-političke manipulacije tj. da posluži kao ideološki paravan konzervativnim snagama političko-upravljačkog sloja *zainteresovanog za status quo,* a ne za dalji samoupravni preobražaj produkcionih odnosa pa i za dalju progresivnu evoluciju odnosa među jugoslovenskim nacijama zasnovanu na tim temeljima.

Ostvarivanje jedinstva klasnog i nacionalnog predstavlja revolucionarni proces, veliki strateški cilj koji motiviše i usmerava konkretnu društvenu akciju za dalje menjanje produkcionih odnosa u korist udruženog rada, *a ne* već ostvareno stanje koje treba prosto zaštititi i održati.

Treba imati u vidu da ta pragmatsko-birokratska shvatanja imaju svoje snažne korene u sadašnjoj raspodeli društvene moći jer predstavljaju, u krajnjoj liniji, ideološki izraz nastojanja dela profesionalnog političko-upravljačkog da zadrži i očuva jednom stečene pozicije arbitrarne vlasti i tutorstva nad udruženim radom. A šta može biti jači oslonac u realizaciji ovih nastojanja od prisvajanja legitimacije da se govori u ime neprikosnovenih nacionalnih interesa koji su, eto, u isto vreme i klasni interesi radničke klase date nacije ili nacionalne grupe?

U uslovima kada sukob samoupravljanja i etatizma dobija nove i složene forme, interpretacija odnosa klasnih i nacionalnih interesa postaje još aktuelnija i značajnija i sa teorijskog ali i sa praktično-političkog stanovišta. Jedinstvo istorijskih interesa klase i nacije ostvaruje se u onoj

---

dovodi do najgrubljeg sučeljavanja pritiska sa pritiskom, pri čemu konflikti takve vrste pre ili kasnije neizbežno moraju da dovedu do restauracije ovakvog ili onakvog oblika državne prinude, hegemonizma ili političkog apsolutizma. Ako hoćemo da izbegnemo takve neizbežne konsekvence – o kojima već danas, a ne tek sutra treba da mislimo – onda funkcije federacije zaista treba svesti na onaj realni i neophodni okvir ranije pomenutih zajedničkih interesa naroda Jugoslavije, ali istovremeno obezbediti da organi federacije budu u stanju da demokratskim putem i demokratskim sredstvima efikasno obavljaju svoje funkcije i donose odluke, a to znači i većinom glasova.« (E. Kardelj, *Aktuelni problemi daljeg razvoja našeg političkog sistema).*

Digitized by Google

meri u kojoj se menja osnovni produkcioni odnos i samoupravno organizovana radnička klasa dolazi u poziciju da ona sama, bez političkih posrednika, ovlada društvenim viškom rada. *U tom procesu* i nacionalna država ima nužno svoje zakonsko mesto i ulogu. Ali svaki korak dalje, svaki pokušaj da se na pretpostavljenom jedinstvu klasnog i nacionalnog zasnuje i opravda *monopol* nacionalne (republičke i »pokrajinske«) države na izražavanje interesa »svoje« nacije i narodnosti, i »svoje« radničke klase i na odlučivanje o tim interesima, predstavlja birokratsko-etatističko prekrajanje marksističke teorije kao i smisla odgovarajućih ustavnih odredaba, i njihovo prilagođavanje potrebama i interesima konzervativnih snaga političko-upravljačkog sloja u sadašnjoj fazi društvenog razvoja.

Zatvaranje u uske okvire autarkičnih nacionalnih ekonomija i sabijanje slobodne samoupravne integracije udruženog rada u tesne i samovoljno isprekidane kanale koje propisuju i kontrolišu izvršni i upravni organi republičkih i pokrajinskih država – pogađa i ugrožava vitalne interese i radničke klase i svih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Koji su to nacionalni, koji klasni interesi kojima se može pravdati razbijanje jedinstva jugoslovenskog tržišta ili formiranje osam (baš osam!) posebnih, međusobno nedovoljno usklađenih i povezanih železničko-transportnih, elektro-energetskih i telekomunikacionih sistema iako je očevidno da to direktno šteti racionalnosti privređivanja u čitavoj zemlji, umanjuje produktivnost rada i osuđuje Jugoslaviju na ekonomsko i tehnološko zaostajanje?

Takva interpretacija »jedinstva« klasnog i nacionalnog duboko je reakcionarna i može da odgovara samo trenutnim, kratkovidim interesima onog dela upravljačkog sloja koji na razdrobljenosti udruženog rada i monopolu zastupanja kratkoročnih parcijalnih interesa i trenutne materijalne koristi, grade svoju poziciju osamostaljene birokratske vlasti nad udruženim radom i nad društvom uopšte.

Bez obzira na subjektivne predstave o sopstvenoj ulozi i na javno deklarisanu brigu za ravnopravnost i dobrobit »svoga« naroda i »svoje« radničke klase, zastupnici i protagonisti ovakvih shvatanja odnosa klasnih i nacionalnih interesa klize nezadrživo u naručje reakcionarnog separatističkog nacionalizma. To nepobitno potvrđuju gorka iskustva iz bliže i dalje prošlosti. Jer, šta može više ići naruku zaslepljenom i razbijačkom nacionalizmu od pretvaranja Jugoslavije, njenog jedinstvenog privrednog prostora, u poprište sudaranja i međusobne borbe centralizovanih republičkih i pokrajinskih »kapitala« i na kvazi jedinstvenom jugoslovenskom tržištu i u međunarodnoj razmeni?

Kao i veliko-državni unitarizam tako i separatistički nacionalizam teži objektivno da vrati točak istorije preko četrdeset godina unazad u vreme pre nego što su obe ove tendencije doživele težak istorijski poraz u Narodnooslobodilačkom ratu i Revoluciji. Nizak stepen samoupravne integracije i realna raspodela društvene moći koja odgovara »policentričnom etatizmu« omogućile su da se danas povampire obe ove retrogradne tendencije. U svom agresivnom nastupanju na idejnom i političkom planu i u svakodnevnoj društvenoj praksi, one nastoje da stvore sebi oslonac izopačenim i jednostranim tumačenjem Ustava i posebno ustavnog načela o jedinstvu klasnog i nacionalnog u sistemu samoupravne organizacije društva.

Ustav afirmiše i zaštićuje republiku kao nacionalnu državu sa svim njenim svojstvima demokratske državnosti zasnovane na vlasti radničke klase i samoupravljanju, ali afirmiše i zaštićuje isto tako, i povezano s tim,

Digitized by Google

jugoslovenski državni i samoupravni osnov i okvir jedinstvene vlasti radničke klase i jedinstvenih pretpostavki pune ravnopravnosti i slobode svih jugoslovenskih naroda i narodnosti. Ustavni koncept vlasti radničke klase i nacionalne ravnopravnosti i slobode može se ostvariti samo kroz jedinstvo obe ove komponente – i nacionalno-državne i federativne. Svako njihovo razdvajanje i suprotstavljanje i svaki pokušaj restauracije hijerarhijskih odnosa u korist federacije ili svođenja federacije na ugovornu i nagodbenu zajednicu bez sopstvenog pravnog i političkog subjektiviteta vodi u teške političke i društvene poremećaje, otvara vrata razornom nacionalizmu i dezintegraciji. To je jedna istina o našoj jugoslovenskoj federaciji. Ona državno-pravna.

Druga strana koja određuje prirodu i razvojne mogućnosti jugoslovenske federacije jeste samoupravljanje. Ta federacija bi bila krhka tvorevina kada bi se veze među delovima koji je sačinjavaju svodile samo na državno-pravni splet odnosa utvrđen Ustavom. Dogovaranje među republikama i pokrajinama kao osnovni metod uređivanja uslova zajedničkog života u federaciji, i odsustvo hijerarhijskih veza u odnosima između savezne države i federalnih jedinica kao subjekata sa vlastitom suverenom državnošću moglo bi navoditi na zaključak da je Jugoslavija na putu da se pretvori u labavu ugovornu zajednicu konfederativnog tipa. Mnogi strani posmatrači jugoslovenskih prilika skloni su da izvuku upravo takav zaključak. Ono što se pri tom potpuno previđa jeste ona sila unutrašnje društvene kohezije koja proizilazi iz procesa samoupravne integracije u privredi i u svim drugim sferama društvenog života. Iz slobodnog, sopstvenim interesima motivisanog povezivanja, saradnje i integracije samoupravnih subjekata na čitavom jugoslovenskom privrednom i društvenom prostoru, iz integracionih procesa među osnovnim i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama i samoinicijativnog udruživanja radnih ljudi i građana po osnovu najrazličitijih ličnih i grupnih interesa proizilaze, odnosno treba da proiziđu, kohezione sile višestruko snažnije i trajnije od povezanosti i jedinstva koje se obezbeđuju državnom vlašću i sredstvima administrativnog centralizma.

Integracija zasnovana na jedinstvu samoupravnih produkcionih odnosa i slobodno izraženom pluralizmu samoupravnih interesa čini bitnu i suštinsku stranu ustavnog koncepta jedinstva i zajedništva u jugoslovenskoj federaciji. Taj koncept izražen je možda najpotpunije i najkonkretnije u članu 244. Ustava SFRJ koji govori o subjektima i načinima odlučivanja o zajedničkim interesima u Federaciji. Ustav predviđa da se zajednički interesi ostvaruju putem direktnog povezivanja, saradnje i integracije osnovnih i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, putem dobrovoljne akcije i najraznovrsnijih oblika saradnje radnih ljudi i građana i njihovih organizacija i udruženja kao i delovanjem DPO, – a ne samo putem i posredstvom državnih organa republika i pokrajina i federacije. Sve analize pokazuju, međutim, da je u funkcionisanju svih DPZ i njihovom međusobnom povezivanju »državna linija« potisnula na margine ovu samoupravnu i podredila je potpuno svojoj kontroli. Glavne teškoće u funkcionisanju Federacije i potiču otuda što se ova najšira DPZ razvija prvenstveno kao državna a ne i kao samoupravna zajednica.

Snaga policentričnog etatizma i ogleda se u tome što on potiskuje i prigušuje samoupravni pluralizam interesa i uspostavlja mesto toga monopol izražavanja i tumačenja zajedničkih i opštih interesa od strane izvršnih i upravnih organa opština, pokrajina i republika. Prema tome, iz-

Digitized by Google

laz iz postojeće krize odnosa u Federaciji ne može se naći u nekoj novoj preraspodeli nadležnosti i prerogativa državne vlasti među društveno-političkim zajednicama različitog nivoa, nego u jačanju samoupravnog položaja čoveka u udruženom radu i oslobađanju samoupravnog pluralizma od birokratsko-tehnokratskog posredništva i tutorstva.

Koreni krize nisu, dakle u osnovnim ustavnim opredeljenjima nego u tome što se, pod pritiskom postojećeg odnosa snaga, ide iznad ili ispod onoga što Ustav zahteva: ide se preko Ustava u isticanju i jednostranom naglašavanju suverene državnosti republika i autonomnih pokrajina, a ide se ispod Ustava kad je reč o razvijanju DPZ kao samoupravnih zajednica radnih ljudi i građana, ravnopravnih naroda i narodnosti. Stvarno jedinstvo klasnih i nacionalnih interesa ostaje u takvim uslovima proklamovani ali još neostvareni cilj. Da li su za to kriva i neka konkretna ustavna i zakonska rešenja koja nisu dovoljno usklađena sa osnovnim ustavnim opredeljenjima – to je pitanje na koje može dati odgovor samo naučno zasnovana kritička analiza prakse.

»Neotuđiva prava«

Neka prava, bitna za uspostavljanje novih produkcionih odnosa, imaju, prema izričnim odredbama Ustava, status i tretman *neotuđivih prava.* Pravo rada društvenim sredstvima za proizvodnju (član 13. Ustava) i pravo na samoupravljanje (član 155. Ustava) proglašeni su takvim »neotuđivim pravima« koja uživaju najveću ustavno-pravnu zaštitu. Neprikosnovena materijalna pretpostavka i osnova ovih prava jeste društvena svojina (kao istorijska negacija privatne svojine i na njoj zasnovanih najamnih odnosa), a *obavezni, ustavom utvrđeni oblici organizacije* u kojima se ostvaruju pravo rada društvenim sredstvima i pravo na samoupravljanje jesu osnova organizacija udruženog rada odnosno osnovne samoupravne organizacije i zajednice (OOUR, mesna i interesne zajednice).

Neotuđivo pravo rada društvenim sredstvima je koncipirano kao istorijski kontrapunkt i pandan neprikosnovenom pravu privatne svojine koje proklamuje i garantuje pravni poredak svakog buržoaskog (kapitalističkog) društva. I kao što privatni vlasnik u kapitalizmu prisvaja za sebe proizvod društvenog rada po osnovu prava svojine na sredstvima za proizvodnju, tako radnik u udruženom radu raspolaže društvenim proizvodom po osnovu rada društvenim sredstvima (što je njegovo »neotuđivo pravo«). Ostvarujući pravo rada društvenim sredstvima radnik stiče i sva druga prava u radu i iz rada. Član 14. Ustava i izrično nabraja ta prava[2], i utvrđuje da je »protivustavan svaki akt i radnja kojim se povređuju ova prava radnika«.

Paralela između privatne svojine u kapitalizmu i prava rada društvenim sredstvima u sistemu socijalističkog samoupravljanja najbolje otkri-

[2] »Zajemčuje se svakom radniku u udruženom radu sredstvima u društvenoj svojini da, ostvarujući pravo rada društvenim sredstvima, u osnovnoj organizaciji udruženog rada u kojoj radi i u svim drugim oblicima udruživanja rada i sredstava, zajedno i ravnopravno sa drugim radnicima, upravlja radom i poslovanjem organizacije udruženog rada i poslovima i sredstvima u celokupnosti odnosa društvene reprodukcije, da uređuje međusobne odnose u radu, odlučuje o dohotku koji ostvari u različitim oblicima udruživanja rada i sredstava i da stiče lični dohodak.«

Digitized by Google

va kontrast između dva oprečna tipa produkcionih odnosa – kapitalističkog i socijalističkog – koji koegzistiraju u okviru iste prelazne epohe to jest u uslovima još neprevladanih zakonitosti robno-novčanih odnosa i tržišta.

Iako »neotuđivo pravo« rada društvenim sredstvima pripada svakom radniku u udruženom radu kao njegovo lično pravo ono nije nikakvo privatno pravo pojedinca u smislu buržoaskog privatno-sopstveničkog prava, nikakvo »prirodno« ili »urođeno« pravo u smislu rusoovskih ili prudonovskih teorija. Ustavom je utvrđeno da radnik ostvaruje svoje pravo rada društvenim sredstvima u odnosima međusobne zavisnosti, ravnopravnosti i solidarnosti sa drugim radnicima sa kojima je slobodno udružio svoj rad pa je i proizvod toga rada istovremeno njegov i društven. To pravo radnika da odlučuje o dohotku, to jest da upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima svoga rada, čini – prema ustavnoj koncepciji – ugaoni kamen na kome se podiže čitava zgrada samoupravne organizacije društva.

Međutim, sama priroda i sadržaj »neotuđivih prava radnika« su takvi da se ona ne mogu ostvariti kao lična prava izolovanog pojedinca, već jedino kao prava udruženog, samoupravno organizovanog proizvođača. Ne slučajno, u istim članovima Ustava, koji govore o »neotuđivim pravima« radnika, govori se i o osnovnoj organizaciji udruženog rada i definiše njena uloga Ustavom propisane i nezaobilazne primarne ćelije samoupravnog udruživanja u kojoj radnici realizuju sva najvažnija prava vezana sa samim procesom proizvodnje.

I osnovna načela i konkretne odredbe Ustava prožete su nastojanjem da se takav položaj radnika kao slobodnog subjekta odlučivanja o društvenim uslovima svoje egzistencije, maksimalno normativno i institucionalno zaštiti. Ne samo OOUR-i nego i druge primarne ćelije samoupravne organizacije društva, (mesne i interesne samoupravne zajednice) koncipirane su kao organizacione forme (instrumenti) koji omogućuju da udruženi radnik (i analogno tome svaki radni čovek i građanin) raspolažući dohotkom koji je rezultat njegovog i ukupnog društvenog rada, sam odlučuje o zadovoljavanju svojih i društvenih potreba i interesa potvrđujući se tako kao celovita i slobodna ljudska ličnost.

Od takvog pretpostavljenog položaja čoveka u udruženom radu, kao od svog trajnog temelja, polaze i obe trase globalne samoupravne integracije društva, – integracije i na ekonomskom i na političkom planu.

Motivisano neposrednim i dugoročnim, ličnim i društvenim interesima radnika u OOUR-ima slobodno ekonomsko povezivanje i udruživanje ide linijom koja vodi od OOUR-a, preko radne organizacije i složene organizacije udruženog rada do svih drugih oblika neposredno samoupravnog i tržišnog poslovno-proizvodnog (»dohodovnog«) povezivanja ekonomskih subjekata na celom jugoslovenskom privrednom prostoru. Tek ostvarivanjem takve samoupravne integracije udruženi radnici dolaze u poziciju da ukupne tokove proširene reprodukcije stave pod svoju zajedničku kontrolu i upravljanje i da se tako oslobode administrativno-birokratskog posredništva i tutorstva.[3]

[3] Samoupravna integracija radničke klase koja nužno proizilazi iz novih produkcionih odnosa jedina je realna osnova na kojoj se može ostvariti oslobođenje udruženog rada od još uvek snažnih etatističkih monopola u sferi upravljanja proizvodnjom i raspodelom i u društvu uopšte. Na tu fundamentalnu činjenicu

Digitized by Google

I ukupna politička integracija društva na samoupravnim osnovama, – pretvaranje formalne političko-predstavničke demokratije u samoupravno-delegatsku demokratiju koja otvara perspektivu permanentnog i neposrednog uključivanja samoupravno organizovanog radnog čoveka u političko odlučivanje na užem i širem društvenom planu – ima za svoju pretpostavku onaj položaj samoupravnog subjekta odlučivanja koji radni čovek stiče (odnosno treba da stekne) u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, u OOUR-ima, SIZ-ovima i mesnim zajednicama kao i u svim drugim oblicima slobodnog samoupravnog udruživanja radnih ljudi i građana, i to ne kao izolovani građanin-birač koji dobija aktivnu ulogu samo na izborima jednom u nekoliko godina, nego kao samoupravljač organizovan u samoupravne organizacije i zajednice. Radni čovek učestvuje u političkom odlučivanju preko delegacija koje bira u tim organizacijama i zajednicama i dalje preko delegatskih skupština kao organa samoupravljanja i najviših organa vlasti u svim društveno-političkim zajednicama od opštine do federacije. *Takav je ustavni koncept socijalističke samoupravne demokratije* zasnovane na pluralizmu slobodno izraženih u organizovanih samoupravnih interesa, demokratije bez političkih posrednika i staratelja.[4]

Pravo rada društvenim sredstvima i pravo na samoupravljanje proglašena su »neotuđivim« u nastojanju da se što čvršće ustavno-pravno postulira i zaštiti dominantan položaj čoveka u udruženom radu koji proizilazi iz novih društveno-svojinskih produkcionih odnosa, i da se takav položaj udruženog radnika učini okosnicom političke i ukupne organizacije globalnog društva. Institucija »neotuđivih prava« koncipirana je dakle kao neprelazna ustavnopravna zapreka svakoj uzurpaciji samoupravnih prava radnika, svakoj restauraciji političko-predstavničkih odnosa i

---

od koje treba polaziti u svim analizama otvorenih problema daljeg društvenog razvoja ukazuje i Edvard Kardelj u svojoj studiji »Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi«:

»Ekonomska struktura dohotka *imperativno zahteva integraciju udruženog rada*, a ne »atomiziranje« radnih jedinica ili radnih organizacija u neke zatvorene autarkične celine... U dosledno razvojnom sistemu neposrednog raspolaganja dohotkom radnik dobija snagu da se suprotstavlja monopolu njegove državne mašinerije, odnosno njegove sopstvene birokratije i tehnokratije«.

(Vidi: Citirano delo, »Radnička štampa«, Beograd 1972, str. 112. i 96).

[4] Pravo rada društvenim sredstvima, pravo na samoupravljanje, i sva druga demokratska prava i slobode koja iz njih proističu, može ostvariti jedino samoupravno organizovan radni čovek. Ustav to izričnо utvrđuje propisujući i obavezne forme samoupravnog organizovanja:

»Neprikosnoveno je i neotuđivo pravo radnog čoveka i građanina na samoupravljanje, kojim se svakom obezbeđuje da odlučuje o svojim ličnim i zajedničkim interesima u organizacijama udruženog rada, mesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama i društveno-političkim zajednicama, kao i u svim drugim oblicima svog samoupravnog udruživanja i međusobnog povezivanja.« (Ustav SFRJ, član 155.)

»Radnička klasa i svi radni ljudi ostvaruju vlast i upravljaju drugim društvenim poslovima organizovani u organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice i klasne i druge društveno-političke i društvene organizacije« (Ustav SFRJ, član 88).

Digitized by Google

birokratsko-tehnokratske dominacije makar i u formi »dobrovoljnog« prenošenja i otuđivanja ovih prava.

Ali realno dejstvo i domet ustavnog propisivanja i garantovanja »neotuđivih prava« ima svoje objektivne determinante. To nisu deklarisane namere i dobra volja zakonodavca, nego postojeća struktura moći i realna priroda odnosa na koje se ustavne ili zakonske norme primenjuju. Ako normativna rešenja ne polaze od realno datih nego od pretpostavljenih odnosa onda i njihova praktična primena može dati rezultate sasvim različite, pa i suprotne, od onih očekivanih i pretpostavljenih.

Raskorak između normativnog i stvarnog koji nastaje na toj osnovi može se produbiti do stepena kada norme i njima konstituisane institucije gube svojstvo instrumenta regulisanja i usmeravanja razvoja društvenih odnosa i pretvaraju se u sistem normativnih fikcija koje maskiraju realne odnose stvarajući iluziju da je već ostvareno ono što tek treba ostvariti odlučnom političkom i društvenom akcijom. Fetišiziranje usvojenih normativnih rešenja i propisanih oblika organizacije, a zanemarivanje pitanja o stvarnoj društveno-ekonomskoj sadržini realnih odnosa koji se uspostavljaju iza te normativno-institucionalne fasade, može da postane važan element konzervativne ideologije usmerene na čuvanje društvenog status-quo-a.

Sto je normativna političko-pravna konstrukcija društvene zgrade manje utemeljena na već ostvarenim novim društveno-ekonomskim (produkcionim) odnosima, to je veća potreba da se ta zgrada, a naročito njeni temelji, štite širokom upotrebom normativne sile države i njenim administrativnim uplitanjem u realne tokove proširene reprodukcije. Iz ovakve situacije rađaju se, delom spontano a delom svesno, snažne tendencije ekstenzivne i krute institucionalizacije i normativnog fiksiranja onih bazičnih odnosa i interesa koji se žele posebno zaštititi i ojačati kao temelj novog društvenog poretka zasnovanog na slobodnom udruženom radu.

Ali, s gledišta revolucionarnih ciljeva koje treba ostvarivati, ovakva ekstenzivna institucionalizacija i anticipacija novih društvenih odnosa predstavlja dvosekli mač: ona može imati, zavisno od realnih odnosa snaga u društvu i unutar same političke avangarde, sasvim različite pa i suprotne konkretne rezultate i efekte.

Nove institucije, nova »neotuđiva prava« udruženih radnika ne mogu se stabilizovati i postati delatni činioci realnih društvenih odnosa dok god ne steknu čvrst oslonac u samim produkcionim odnosima realno promenjenim u korist udruženog rada kroz procese slobodne integracije rada i sredstava proširene reprodukcije u razmerama čitavog društva. Bez tog oslonca, bez te materijalne podloge, Ustavom proklamovana prava i propisani oblici organizacije izloženi su pritisku realnog odnosa snaga koji, u većoj ili manjoj meri, izopačuje njihov karakter i funkciju. Raskol između normativnog i stvarnog dovodi do toga da iste institucije, ista normativna rešenja dobijaju sasvim različito značenje u teorijskoj projekciji društvenog razvoja i u realnom životu društva.

Organizacionim šemama i konstrukcijama poduprtim normativnom silom države ne mogu se, razume se, zameniti ni nadomestiti još neostvarene realne promene u sferi produkcionih odnosa niti isključiti delovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti kojima je, u datom momentu, određen stvarni sadržaj odnosa među osnovnim subjektima materijalne reprodukcije društvenog života. Iluzije ove vrste mogu samo da dezori-

Digitized by Google

jentišu svesne socijalističke snage i tako blokiraju stvarne promene koje su već postale ne samo moguće nego i nužne.

Stvarna priroda i uloga pojedinih institucija koje su postale deo normativnog poretka može biti direktno suprotna onoj ulozi koja im se pripisuje i propisuje. Zbog toga i linije ideološko-političkih razgraničenja i konfrontacija postaju izukrštane i nejasne. Konzervativno-pragmatska odbrana postojećeg stanja (postojeće raspodele društvene i političke moći koja je nepovoljna za radničku klasu) zaodeva se u ruho odbrane revolucionarnih principa sadržanih u Ustavom utvrđenoj normativnoj projekciji razvoja, a kritika onoga što jeste i što predstavlja etatističko izopačenje ustavnih principa proglašava se kao kritika onoga što treba da bude, a što tek treba ostvariti. Žustre rasprave o OOUR-ima, o »neotuđivim pravima«, o »slobodnoj razmeni rada« itd. dobijaju dogmatsko-skolastički karakter i kao takve postaju irelevantne s gledišta živih, gorućih problema društvene prakse.

Ni najnaprednije normativne tvorevine samoupravne i političke organizacije, ni najčvršće ustavne garancije »neotuđivih prava« radnika u udruženom radu ne mogu se održati ni postići svoju svrhu ako ostaju bez odgovarajuće društveno-ekonomske sadržine – a to je realno promenjen položaj radnika u pogledu neposrednog raspolaganja dohotkom i odlučivanja o ukupnoj društvenoj reprodukciji:

Snage koje se bore za revolucionarne samoupravno-demokratske promene u sferi političko-pravne nadgradnje moraju biti svesni činjenice da istorijska sudbina tih promena, njihov stvarni domet i značaj, zavise od toga koliko su one u funkciji realnog menjanja osnovnih produkcionih odnosa, koliko su i same nerazdvojni deo (sredstvo ali i posledica) istog istorijskog procesa društvenog oslobođenja rada.

U studiji »Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja« E. Kardelj upozorava na vitalni značaj korelacije između Ustavom uvedenih promena u političkoj organizaciji društva i onoga što se *realno događa* u sferi materijalne reprodukcije društvenog života, to jest *u sferi raspolaganja i upravljanja društvenim viškom rada:*

»Problemi (razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja) nisu mogli biti stavljeni na dnevni red pre nego što je naše društvo dobilo svoju pravu, rekao bih »društveno-ekonomsku dušu«, to jest dok nisu uspostavljeni takvi oblici unutrašnje veze društveno-ekonomskih proizvodnih odnosa koji su sposobni da funkcionišu bez presudnog pokroviteljstva državnog aparata.«[5]

Ova misao teoretičara čiji je doprinos teorijskom i praktičnom fundiranju političkog sistema bio izuzetno značajan, ima veliku analitičku vrednost. Što je niži stepen stvarne emancipacije udruženog rada od »presudnog pokroviteljstva državnog aparata«, to je manja rezistentnost temeljnih normativno utvrđenih institucija političkog sistema od birokratskih izopačenja i degeneracije. Birokratija, koja se spontano regrutuje iz profesionalnog političko-upravljačkog sloja, pokazuje se na delu kao pravi majstor u adaptiranju i prilagođavanju pojedinih samoupravnih institucija i odnosa potrebama i težnjama jačanja svoje vladavine nad udruženim radom. Najbolji primer za to je upravo ono što se događa sa onim institucijama za koje Ustav i Zakon o udruženom radu vezuju ostvarivanje takozvanih neotuđivih prava radnika.

---

[5] Citirano delo, izdanje »Komunist«, Beograd 1978, str. 18.

Digitized by Google

Pošto »jedinstveno jugoslovensko tržište« nije u stvari jedinstveno nego je teritorijalno izdeljeno i autarkično, pošto objektivne ekonomske zakonitosti i s tim vezana stimulacija i prinuda da se racionalno gazduje sredstvima društvene reprodukcije, ustupaju mesto stalnom i čestim administrativnim uplitanjima u privredne tokove kao i proizvoljnostima »dogovorne ekonomije«, i pošto su i same OOUR stvarane često pod pritiskom zakonskih obaveza i rokova i bez dovoljno uvažavanja uslova za njihovo formiranje koje utvrđuje sam Ustav – mnoge osnovne organizacije udruženog rada počele su da se pretvaraju ili su se već pretvorile u svoj birokratsko-tehnokratski antipod. Mesto da budu polazna osnova i samoinicijativni nosilac dohodovnog povezivanja i udruživanja rada i sredstava u radnoj organizaciji, u SOUR i na najširem društvenom planu, OOUR preuzima na sebe ulogu »poslednjeg šanca« odbrane grupno-svojinskih težnji da se bar onaj deo dohotka, koji preostaje posle plaćanja svih poreza i svih obaveznih doprinosa, zatvori po svaku cenu u okvire sopstvenog OOUR-a. Snažne autarkijske tendencije koje dominiraju u našoj privredi i u društvu uopšte i koje nanose tolike i ekonomske i političke štete, imaju svoje čvrsto uporište već u OOUR-u kakav je on danas.

Nizak stepen stvarne samoupravne integracije i velika zavisnost udruženog rada od centara političke vlasti (što karakteriše danas preovlađujući policentrični etatizam) imaju dalekosežno negativno dejstvo i na druge osnovne samoupravne organizacije i zajednice produbljujući jaz između onoga što je o tome rečeno u Ustavu i onoga što imamo u praksi.

Samoupravne interesne zajednice su još uvek pupčanom vrpcom vezane za državu. One su bez izuzetka tvorevina republičkog i pokrajinskog zakonodavstva i u njima se vrši para-državna distribucija finansijskih sredstava prikupljenih obaveznim doprinosima »korisnika«, a ne slobodna samoupravna »razmena rada«. Za razliku od onih pretpostavljenih takvi su realni odnosi u ovoj fazi društvenog razvoja.

I samoupravne mesne zajednice nose još uvek na sebi etatistički beleg. One su, kako sada stvari stoje, više Ustavom i zakonom propisani obavezni oblik uže administrativno-teritorijalne podele opštine, nego institucionalizovana forma primarnog samoupravnog udruživanja radnih ljudi i građana koji, tako organizovani, zajedničkom akcijom ostvaruju neke svoje vitalne interese vezane za mesto stanovanja.

Dok normativno utvrđene forme samoupravne organizacije nisu još povezane i integrisane u širi sistem samoupravnih veza i odnosa, dok nisu još dobile svoju »društveno-ekonomsku dušu« one ne mogu da budu nosilac kvalitativno novih odnosa među ljudima u procesu proizvodnje i u upravljanju društvenim poslovima uopšte, one ne mogu da izraze i obezbede novi položaj čoveka u udruženom radu bez obzira na svojstva i funkcije koje im se pripisuju i na prava koja im se daju. Naprotiv, sve negativne strane ekstenzivne i krute institucionalizacije pojedinih parcijalnih interesa, sva birokratska opterećenja i deformacije koje otuda proizilaze, dolaze u takvoj situaciji do punog izražaja.

Maksimalno zaštićena pozicija osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, posebno OOUR-a, njihova puna samostalnost pa čak i suverenost kao kolektivnih subjekata odlučivanja u delegatskom sistemu i u procesima usklađivanja interesa putem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja – sve je to koncipirano kao institucionalno-pravni mehanizam zaštite i ostvarivanja »neotuđivih prava« samoupravno organizovanih radnika. Ali dok god stvarni društveno-ekonomski položaj radnika ne odgovara ustavnim pretpostavkama, dok god etatistički

Digitized by Google

odnosi u raspolaganju društvenim viškom rada imaju faktičku prevagu, postoji realna opasnost i, moglo bi se čak reći, zakonita tendencija da se faktički odnosi u samoupravnim strukturama i oblicima organizacija koje Ustav uspostavlja u interesu radnika izokrenu na njihovu štetu.

1) Institucionalizovana zaštita »neotuđivih prava« radnika može lako da se preobrati u sveobuhvatnu vlast institucija nad radnicima. Taj potencijalni prevrat na štetu samoupravno organizovanih radnika utoliko je opasniji što se vrši pod ideološkim znamenjem borbe za autentične interese radničke klase, za neposrednu kontrolu radnika nad uslovima sopstvene egzistencije u svakoj pa i najsitnijoj ćeliji društvene organizacije. Mesto društvene moći udruženih radnika raste moć institucija koje ih zastupaju i uporedo s tim raste zavisnost radnika od tih institucija, to jest od propisanih obaveznih formi njihovog udruživanja koje imaju priznat i ustavom zaštićen monopol zastupanja pojedinih njihovih interesa vezanih sa mestom rada, mestom stanovanja i mestom propisanog društveno organizovanog zadovoljavanja drugih njihovih interesa i potreba. Prema tome nije suveren udruženi radnik nego su suverene institucije koje imaju »neotuđivo pravo« (propisani monopol) da ga zastupaju i da odlučuju u njegovo ime.

Radni čovek je faktički zatvoren u krug do detalja propisanog mehanizma interesne artikulacije, sveden na zbir svojih institucionalizovanih i tako hipertrofiranih parcijalnih interesa. Usled toga on na širem društvenom planu egzistira samo kao pripadnik spolja propisanih primarnih oblika svog interesnog organizovanja: kao takav on je protivstavljen radniku u drugom OOUR-u iste radne organizacije, radnom čoveku iz druge mesne zajednice iste opštine i korisniku istorodne interesne zajednice sa druge uže ili šire teritorije.

Sam način na koji se oblikuju i izražavaju njegovi neposredni empirijski interesi shvaćeni kao korist koja se može ostvariti ili prigrabiti u datom trenutku, potiskuje i zaklanja od očiju autentične dugoročne interese koji jedino mogu biti materijalna osnova i motiv šire integracije radničke klase i njenog efikasnog društvenog i političkog delovanja. Ako toga nema, mesto udruženog radnika na političku scenu stupaju njegovi formalni i neformalni politički reprezentanti dok delegatsko-samoupravna linija vertikalnog povezivanja gubi stvarni značaj i faktički atrofira.

2) Institucije koje u ime organizovanih interesa radnika, radnih ljudi i građana prisvajaju za sebe njihova »suverena« i »neotuđiva prava« postaju ipso facto i jedini priznati subjekti samoupravnog i političkog odlučivanja. Zbog toga se bitno menja i način dolaženja do odluka. Pošto nisu u pitanju »opšti politički reprezentanti« koji predstavljaju heterogenu i neoformljenu grupu svojih birača, nego delegati institucija (organizacija i zajednica) sa svojstvima suverenih subjekata, to i klasično odlučivanje većinom glasova sve više ustupa mesto odlučivanju koje se zasniva na »dogovaranju i sporazumevanju« a dosta često i na političkom nagađanju. Proces donošenja odluka zbog toga je jako usporen a često i potpuno blokiran a mnoge odluke od bitnog značaja za privredu i za druge sfere društvenog života nose na sebi pečat pragmatskih kompromisa koji bitno odstupaju od mogućih optimalnih rešenja.

Da bi »neotuđiva prava« i »posebni društveni interesi« bili potpuno zaštićeni od pritiska i nametanja »volje većine« Ustav i zakoni regulišu do detalja sam proces odlučivanja i propisuju obavezne načine izjašnjavanja koji se moraju primeniti:

Digitized by Google

I kada nije predviđeno da se odluka može doneti samo uz saglasnost svih učesnika u procesu odlučivanja (dakle obavezni konsenzus), proces odlučivanja i sprovođenja odluka je do te mere formalizovan, spor i skup da to ide u prilog snagama koje žele slabu federaciju jer u tome vide najsigurniju garanciju pune samostalnosti i suverenosti federalnih jedinica. To shvatanje o suverenosti delova koji svojim sporazumevanjem i pristankom obrazuju širu celinu zadržavajući pri tom svoju zajedničku kontrolu nad tom celinom, prošireno je i na čitavu sferu udruženog rada. I »neotuđiva prava« radnika – samoupravljača tumače se i primenjuju u tome duhu. Ali takav način odlučivanja favorizuje delove na račun celine, uže parcijalne interese na račun onih zajedničkih i opštih, snage društvenog satatus-quo-a na račun snaga koje teže kontinuiranim društvenim promenama. A to je, šire posmatrano, u direktnoj suprotnosti sa autentičnim dugoročnim interesima radničke klase kao jedinstvene revolucionarne snage – okosnice društvenog progresa.

3) Vezivanje »neotuđivih prava« radnika isključivo za pripadnost osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama i normativno izgrađivanje čitave zgrade političkih institucija na tako fiksiranim i prenaglašenim parcijalnim interesima nosi u sebi opasnost od produbljivanja i potenciranja interesnih konflikata unutar same radničke klase što može da postane izvor njene društvene nemoći i zavisnosti od stalne spoljne (birokratske) arbitraže.

U uslovima kada politička avangarda radničke klase i druge klasne organizacije (sindikat pre svega) deluje uglavnom sa pozicija vlasti i pod jakim uticajem profesionalnog političko-upravljačkog sloja i kada postoje oštri konflikti dnevnih materijalnih interesa na izdeljenom i administrativno kontrolisanom tržištu – ova latentna opasnost od razdrobljenosti i podeljenosti proizvođačke klase lako se pretvara u stvarnost. Vladavina institucija nad ljudima još se više potencira. »Neotuđiva prava« radnika pretvaraju se u »neotuđiva prava« institucija koje deluju u ime njihovih interesa. Nejednakosti i podele među radnicima dobijaju svoju čvrstu i krutu organizacionu osnovu što najneposrednije ugrožava jedinstvo radničke klase i sprečava da se ona ispolji kao glavna revolucionarna sila na globalnom društvenom planu.

Zbog institucionalno potencirane podeljenosti radničke klase i njene podređenosti profesionalnom političko-upravljačkom sloju *izopačuje se i formalizuje i karakter samoupravno-delegatske demokratije* zasnovane – prema teorijskim i ustavnim pretpostavkama – na stabilnom i sigurnom položaju čoveka u udruženom radu koji, u uslovima jednakosti i solidarnosti sa drugim radnim ljudima, upravlja i raspolaže dohotkom koji stvara radeći društvenim sredstvima za proizvodnju. I kao što se formalna političko-predstavnička demokratija zasniva na fikciji »apstraktnog građanina« jednakog i ravnopravnog sa svim drugim građanima bez obzira na ogromne stvarne razlike u pogledu njihove klasne pripadnosti, imovinskog statusa i realnog društvenog uticaja, tako i formalna OOUR-ovska demokratija polazi od idealnog OOUR-a koji ima sve ustavom predviđene karakteristike i koji predstavlja ravnopravnog i suverenog subjekta samoupravnog i političkog odlučivanja sa svim »neotuđivim« i drugim pravima koja pripadaju radniku u udruženom radu. I u jednom i u drugom slučaju previđanje stvarnih nejednakosti među političkim subjektima kojima se pripisuju iste osobine i garantuju jednaka prava, zamućuje sliku realnih društveno-ekonomskih odnosa i legalizuje narušavanje pa

Digitized by Google

i potpuno izopačavanje stvarnih demokratskih prava i sloboda i pojedinca i društvenih grupa pa i čitavih klasa.

Kad je reč o samoupravnoj demokratiji fiktivna jednakost OOUR-a znači stvarnu i često drastičnu nejednakost radnika koji pripadaju različitim OOUR-ima. U rešavanju vitalnih pitanja koja spadaju u krug neotuđivih prava radnika i o kojima se može odlučivati samo konsenzusom svih OOUR-a jedne radne organizacije ili jednog SOUR-a stvorena je institucionalno-pravna osnova za »majorizaciju« većine od strane manjine korišćenjem faktičkog prava veta.

Jedna patuljasta osnovna organizacija udruženog rada sa dvadesetak radnika, koja vrši sporednu uslužnu delatnost u odnosu na osnovni proizvodni proces, može svojim nepristajanjem, da spreči donošenje važne odluke za koju se izjašnjavaju hiljade radnika iz drugih OOUR-a iste radne organizacije. Ovakva situacija nije nikakav hipotetički primer konstruisan u nečijoj glavi nego nešto što se događalo i što se događa u praksi. Blokade ove vrste imaju svoju cenu, ekonomsku, političku i moralnu. Izlaz najčešće mora da se traži u dugačkim nagađanjima unutar radnog kolektiva, u pokretanju spora pred samoupravnim i državnim sudovima i u političkoj arbitraži spolja. I sve se to čini u ime zaštite interesa i prava radnika.

Razjedinjena i iznutra podeljena stalnim sukobljavanjem institucionalizovanih parcijalnih i grupno-svojinskih interesa, radnička klasa počinje gubiti sposobnost da u praksi i na delu bude glavni nosilac racionalnog upravljanja sredstvima proširene reprodukcije putem sve šireg udruživanja rada i sredstava nezavisno od teritorijalno-političkih međa i granica. Bez stabilnog sistema društvenog planiranja, bez razvijenih oblika ekonomske povezanosti kao što su stvaranje zajedničkog prihoda i zajedničkog dohotka nema ni sigurnosti da će udruženi deo sredstava reprodukcije ostati pod kontrolom radnika koji su ih udružili: Iz tih i drugih razloga o kojima je već bilo reči opada zainteresovanost radnika u OOUR-ima za zajednička ulaganja u novu tehnologiju, za otvaranje novih modernih pogona, za podizanje ukupne produktivnosti rada.

Trvenja među OOUR-ima koja moga da prerastu i u ozbiljne sukobe, velike razlike u visini dohotka koje nemaju svoj osnov u radu nego u trenutnoj situaciji na tržištu, atmosfera u kojoj svaka osnovna organizacija traži rešenje samo za sebe ne vodeći računa o drugima itd. – sve to utiče na raspoloženja i opredeljenja samih radnika uslovljavajući kratkovida, egocentrična ponašanja. Zahvaćene grupnosvojinskim egoizmom i filozofijom preživljavanja od danas do sutra, radnici počinju da se pretvaraju u nepoverljivu, konzervativnu masu koja instinktivno pruža otpor tehničkom progresu i svakoj inovaciji u organizovanju procesa proizvodnje kad god to pogađa trenutni interes ili čak i egzistenciju »sopstvenog« OOUR-a. Ako bi se ove tendencije produžile i sam karakter osnovnog produkcionog odnosa bio bi doveden u pitanje. Jer, nikakvi zakoni i nikakve političke deklaracije o »neotuđivim pravima« ne mogu dati ni obezbediti vodeću društvenu ulogu onoj klasi ili onoj društvenoj grupi koja na delu ne posvedočuje svoju sposobnost da bude nosilac istorijske funkcije razvoja proizvodnih snaga.

* * * *

Kakvi su, u dosadašnjoj praksi, efekti konkretne primene načela o »neotuđivim pravima« radnika? Da li su dosadašnjim načinom njihove prime-

Digitized by Google

ne, pojačani položaj i uticaj radnika u procesima samoupravnog i političkog odlučivanja, ili je pojačana moć institucija nad udruženim radom? Prethodna razmatranja upućuju na zaključak da vrlo razgranata i krutà institucionalizacija sukoba parcijalnih interesa unutar udruženog rada, i složen i skup način odlučivanja u kome posebno mesto imaju propisani oblici ličnog izjašnjavanja o širokom krugu pitanja, mogu da ojačaju moć i uticaj tehnokratije i profesionalnog političko-upravljačkog sloja u ulozi arbitra u među-oourovskim ratovima i staratelja koji stupa na scenu kad god ustavom i zakonom propisana procedura prekomerno uspori ili čak potpuno blokira donošenje nužnih odluka.

Iza paravana »neotuđivih prava« i nekritičke fetišizacije osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica a naročito OOUR-a onakvih kakvi su oni danas, odigrava se dalekosežna etatističko-birokratska uzurpacija samoupravnih prava udruženog rada. Ovakva situacija zahteva od organizovanih snaga socijalističke svesti da prihvate i uporno vode idejnu i političku borbu na dva fronta – borbu za otklanjanje iz sistema svih onih normativnih rešenja koja su se u praksi pokazala kao prepreka slobodnoj samoupravnoj integraciji udruženog rada, i borbu za slobodnije delovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti u odnosima proizvodnje i raspodele kako bi se suzio prostor ekonomskom voluntarizmu i smanjila neposredna zavisnost udruženog rada od centara političkog odlučivanja. Samo uspešno delovanje u oba ova pravca obezbediće da politički sistem socijalističkog samoupravljanja dobije svoju »društveno-ekonomsku dušu«!

Digitized by Google

Dušan Dragosavac

Miroslav Krleža – revolucionarni stvaralac i borac za socijalizam

I

Miroslav Krleža je jedna od najistaknutijih ličnosti jugoslavenske književnosti. Rođen 1893. godine u Zagrebu, završio je četiri razreda gimnazije, pohađao je kadetsku školu Vojne akademije »Ludovicum« u Budimpešti. Godine 1912. je pobjegao u Srbiju, želeći da stupi u srpsku vojsku, ali je bio vraćen pod sumnjom da je austrijski špijun. U prvom svjetskom ratu bio je na frontu u Galiciji, ali se uspio demobilizirati. Između dva rata živi od svog književnog rada, te pokreće i uređuje nekoliko časopisa. U književnom životu pojavljuje se već 1914. godine, i to poezijom, esejima, polemikama. Časopisi koje je pokrenuo i uređivao u međuratnom razdoblju – »Plamen«, »Književna republika«, »Danas«, »Pečat«, imali su značajnu ulogu u afirmaciji marksističke orijentacije u hrvatskoj i jugoslavenskoj književnosti, publicistici i kulturi. Poslije oslobođenja je na čelu Leksikografskog zavoda Jugoslavije kao direktor i glavni urednik enciklopedijskih izdanja i neumorno i dalje stvara.

U danima oktobarske revolucije Krleža je sagledao neke istine o sudbini čovječanstva. Za njega je literatura istovremeno umjetnost i ljepota i sredstvo borbe za pobjedu lenjinske istine i za postizanje društvenog uređenja, u kojem će biti ukinuta eksploatacija.

Miroslav Krleža je bezrezervno podržao Lenjinovu oktobarsku revoluciju i pisao o njoj mnogo. Isto tako je podržao revoluciju naroda i narodnosti Jugoslavije na čelu sa KPJ i Titom. Kroz sav svoj rad i umjetnički opus borio se protiv zaostale svijesti, borio se za opći progres. Na njegovim djelima su se odgajale čitave generacije, ponajviše borci koji su pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije izvodili revoluciju, umješno koristeći ogromnu energiju narodnih masa.

Miroslav Krleža je tipični buntovnik u literaturi, pisac koji razobličuje idole, ruši farse, raskrinkava kaotičnosti. Krleža je podsticajni pisac. On se svojom literaturom aktivno suprotstavlja ljudskim glupostima.

Digitized by Google

Miroslav Krleža je ujedno i izuzetna ličnost našeg revolucionarnog radničkog i komunističkog pokreta. Svoj grandiozni književni i kulturni opus duboko je povezao sa stremljenjima radničkog pokreta.

O njegovom književnom stvaralaštvu, o njemu kao književniku i esteti, mnogo se pisalo, a i još će se dugo pisati i govoriti. Manje je, međutim, pisano o Krleži kao komunisti i piscu strasno angažiranom za stvar radničke klase i socijalizam, kao aktivisti u radničkom i komunističkom pokretu.

Miroslav Krleža je u Komunističkoj partiji Jugoslavije od njenog osnivanja i privržen joj je ostao do kraja svoga života. Njegov književni i društveni angažman pripadao je radničkoj klasi i Komunističkoj partiji Jugoslavije. On se smatrao pripadnikom radničkog pokreta ne samo kao pisac nego i kao neposredni aktivista, borac. Veliki je njegov doprinos hrvatskoj i jugoslavenskoj kulturi. Njegov je stvaralački opus odavno prešao nacionalne granice i ušao u riznicu evropske i svjetske kulture.

U svojim raspravama i studijama, uključujući tu i naučne, istorijske i političke eseje, Krleža je snažno afirmirao revolucionarno-oslobodilačke težnje bitke i akcije narodnih masa svih krajeva naše zemlje – od seljačkih ustanaka i okršaja radničke klase sa ugnjetačkom buržoazijom, pa do naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Krleža je dao i krupan doprinos popularizaciji ideja oktobarske socijalističke revolucije. Na njegovim djelima, esejima i polemikama odgojile su se generacije revolucionara i komunista. On je nemilosrdno, njemu svojestvenom snagom, razobličavao sve što je reakcionarno, prije svega u svom, hrvatskom narodu, ali i u cijeloj buržoaskoj Jugoslaviji.

Krleža je bio kritičan prema pojedinim malograđanskim intelektualcima, kako onima na desnici, tako i onima koji su se deklarirali kao ljevičari, a opoziciono postavljali prema socijalizmu. Odlučno je bio protiv onih koji su pod firmom neangažiranja u politici u stvari bili angažirani u službi ove ili one antisocijalističke alternative.

Za razumijevanje njegova odnosa kao književnika i umjetnika prema politici karakterističan je i značajan njegov pozdrav Jean Paulu Sartreu 15. maja 1960. godine u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Krleža je tom prilikom rekao:

»Da se angažiramo za stvar socijalizma kao apologeti ili kao kritičari, kao politički tendenciozni porteparolei, ili kao Goethe koji je vjerovao da politička poezija nije dostojna Orfejeve harfe? Šta je poezija, a šta politika, to su dileme kojima vrve Vaši tekstovi, a pitamo se postoji li na ovom svijetu uopće neka socijalna pojava koja danas nije uslovljena politikom?«

Jasno je izložio gledište da u klasnom društvu ne postoje društvene pojave koje nisu politički uslovljene, pa prema tome, da ne postoje ni književnici, ni intelektualci, koji nisu u funkciji neke klase i politike. Krleža smatra da se naprednost intelektualaca i književnika ogleda prije svega u tome da li su na strani one klase i onog društvenog sistema koji su na liniji progresa. Odajući priznanje Sartreovom misanom i književnom angažmanu, Krleža ističe da se, uza sav respekt prema njemu, oni ipak razlikuju, pa nastavlja:

»Književnik kod vas, u borbi za pobjedu humanističkih principa, logično se odnosi beskompromisno, negativno spram jedne civilizacije kojoj su faktori sile i dividenda još uvijek jedini principi, a književnik kod nas, ako je po svom uvjerenju socijalist, učestvuje u političkom angažma-

Digitized by Google

nu za primjenu socijalnih principa kao građanin jednog društva koje je politički prevladalo konzervativne snage prošlosti.«

Jasno je, dakle, izrazio stav o ulozi književnika u različitim sistemima.

Razmišljajući o našoj situaciji i o stanju u svijetu, Miroslav Krleža je uočavao pozitivne rezultate socijalizma kao svjetskog procesa i socijalističkih dostignuća kod nas, ali je, isto tako, bio vrlo kritičan prema slabostima u socijalističkim zemljama, komunističkim i radničkim partijama, pa i prema nekim pojavama u našem društvu. No, to ga nije pokolebalo, i nije gubio vjeru u komunizam i socijalizam. Ostao je dosljedan u svojoj razarajućoj kritici kapitalizma.

U jednom od mnogih mojih susreta s njime i razgovora koje smo vodili, iznosio mi je neka svoja razmišljanja o aktuelnim zbivanjima u svijetu. Tada se upravo razbuktavala kriza u Poljskoj. U tom smislu, bio je veoma kritičan i prema izvjesnim negativnim trendovima u nas. Posebno se okomio na slabosti u velikom dijelu naše publicistike i javnog informiranja, u kojima se dovoljno ne vide opasnosti od antikomunističke i uopće najezde reakcionarnih snaga. Kao da se, reče Krleža, počela gubiti ne samo komunistička i socijalistička perspektiva već uopće i smisao za ljudski progres i humanizam. Čudilo ga je kako mogu u našim javnim glasilima i na nekim tribinama dobiti toliki prostor ideje koje su, kako je on rekao, bile zastarjele i za ozbiljne građanske političare još u prošlom stoljeću.

Posebno se zalagao za to da se u našim udžbenicima, a dakako i posebno u Enciklopediji, sa marksističkih pozicija valoriziraju sve naše historijske i društvene vrijednosti a razobliče lažni, klerikalni i nacionalni mitovi. Na prvom sastanku redakcije drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije kritički se osvrnuo na prvo izdanje. Istakao je da u revalorizaciji nismo uspjeli i tražio je da redakcija angažira istinske marksiste, kako bi drugo izdanje bilo bolje.

Zalagao se za marksističku enciklopediju, odnosno za marksističku valorizaciju nacionalne historije naroda i narodnosti Jugoslavije. Mislio je da se tu nije zadovoljavajuće uznapredovalo, da se osjeća pojačani pritisak nacionalnog romantizma i različitih mitova.

Mnogo je razmišljao o razvoju prilika u nas uopće, a o Partiji posebno, a sve u kontekstu međunarodne situacije i klasnih borbi. Često je naglašavao da je, po svojoj prirodi, u pogledu mnogih stvari izuzetno kritičan, i da mu to dopušta njegova pozicija. Nije mu, međutim, promaklo da pozitivno ocjeni rad, borbu i rezultate Partije kroz cijelo njeno postojanje, bez obzira na teškoće, grške i različite oscilacije u pojedinim periodima, krajevima i sektorima. »Jer, – napominjao je Krleža – ne vidim da bi išta drugo moglo da bude bolje.«

Više puta je isticao svoje uvjerenje da ga Partija nije dovoljno iskoristila, ali da, pri tome, ne misli da je krivnja za to samo na rukovodstvu Partije, već misli i osjeća da i sam nije dovoljno učinio u tome pogledu.

II

Miroslav Krleža je uvijek stajao na strani potlačenih i obespravljenih masa. Beskrajno je bio angažiran protiv svih nacionalizama i klerikalizama. Bio je za jedinstvo Jugoslavije, njenih naroda i narodnosti, za njihovu punu ravnopravnost. Često je isticao da je naš narod, misleći pod tim na

Digitized by Google

sve narode i narodnosti u granicama Jugoslavije, živio u različitim državnim granicama, uvlačen u mnoge ratove, razbijen kulturnom i privrednom nepovezanošću. Isticao je da se kao narod i kao nacija razvijao pod tiranijom desetine imperija, pod pritiscima raznih tuđih ideoloških indoktrinacija, pod religijskim morama i zulumima osvajača.

Znao je lučiti naciju, konfesiju, ljude i njihova nacionalna, ideološka, religiozna, ateistička uvjerenja od nacionalističkih, šovinističkih i klerikalističkih. On je tako smatrao da je Strossmajer bio velik biskup, ali i apologet reakcije nekim svojim mecenatskim umjetničkim sklonostima, čineći to, ponekad, u svrhu da bi u hrvatskom narodu budio religioznu svijest. Cijenio je, međutim, Strossmajera što se na papinskom koncilu 1870. godine pobunio protiv dogme o nepogrešivosti pape, a zbog čega je bio napadan od biskupa i ostalih sveštenika. Bio je veoma kritičan prema Stepincu i politici Kaptola kroz historiju, a naročito u staroj i novoj Jugoslaviji. Isticao je da je Kaptol sarađivao s režimom stare Jugoslavije, s diktaturom kralja Aleksandra, s fašizmom, i Pavelićem, sa onima koji su vršili genocid nad Srbima, progonili Hrvate patriote, sve komuniste, borili se za stvaranje uslova za restauraciju neke katoličke monarhije. Smatrao je da je Stepinčev patent, u stvari, patent vatikanske politike usmjerene uvijek protiv hrvatskog naroda. Posebno je raskrinkavao politiku Vatikana pod papom Piom XII, žigošući njegov blagoslov Musolinijevim hordama, upućivanim u invaziju na Etiopiju i uopće njegovo paktiranje i pomaganje fašizmu uoči i u toku drugog svjetskog rata.

Kad je Krleža govorio u negativnom smislu o hrvatstvu, srpstvu i drugim nacionalnim preokupacijama, on je pod tim podrazumijevao dvije klase i dva klasna stava: jedan feudalno-buržoaski i katolički, odnosno pravoslavni, religiozni, a drugi narodni, od Gupčevih ustanaka i srpskih ustanaka sa Karađorđem pa do borbe radničke klase i radnih masa za novo društvo. Cijenio je, na primjer, Meštrovića kao velikog i darovitog kipara, a kritikovao njegova politička uvjerenja, lučio je njegov talenat i stvaranje od njegovog klerikalno-religioznog shvatanja.

Isticao je da svi problemi oko Meštrovića nisu samo rezultat njegove ličnosti, već i rezultat „naše specifično hrvatske sredine". Postavljao je pitanje Ivanu Meštroviću da li on vjeruje u misteriju Vidovdanskog hrama, vjeruje li, doista, da se tajna Kosovske večere otkriva samo u vrlo uskom krugu odabranih duhova. Oštro je napadao separatističke buržoaske teorije, srpske i hrvatske, koje su, po njemu, bile zastarjele već u drugoj polovini XVII stoljeća. Čudio se kako one mogu da se pojavljuju kod komunista političara u našem stoljeću i u našem samoupravnom socijalizmu, nakon pobjede narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, koja je na ravnopravnim osnovama povezala naše narode i narodnosti. Krleža je kritizirao konzervativne hrvatske i srpske intelektualce, koji su smatrali da je ujedinjenje Srba i Hrvata u jednu državnu cjelinu toliko neprirodno da je razlog svim krizama između dva svjetska rata i da je ujedinjenje, samo po sebi, bilo nešto tragično, a što je dovelo do loma 1941. godine. Oni nisu mogli sagledati ulogu fašizma, bili su separatistički podijeljeni. Isticao je, da ta konzervativna inteligencija koja zagovara »veliku Srbiju« i »veliku Hrvatsku« u njihovim historijskim i drugim granicama potječe iz vremena mitova i legendi ne samo kosovskih, vidovdanskih, hrvatsko-pravnih, već i onih o Istoku i Zapadu, o Drini, o mitrovačkoj biskupiji kao biskupiji svetog Androika koja je poslužila za raskol jedne i druge crkve unutar hrišćanstva.

Digitized by Google

Nosioci feudalno-buržoaske ideologije su provlačili tezu o dva svijeta. Jedni su isticali parole o zapadnoevropskoj civilizaciji, a drugi o vizantijskoj, o Balkanu, kao pojmovima koji se međusobno isključuju. Smatrao je da su te parole, bilo da je riječ o srpsko-vidovdanskim, bilo hrvatsko-državnopravnim, odigrale tragičnu ulogu od 1918. do 1941, a posebno od 1941. do 1945. godine. Stalno je isticao da se vrijednosti naših političkih pokreta mogu ostvariti isključivo izgradnjom socijalističke civilizacije, na zajedničkim interesima seljačkih i proleterskih masa, kojom će se prevladati podjele i svijest na osnovi vjerskog, rasnog ili romantičarski zaostalog nacionalnog i, u krajnjoj liniji, šovinističkog.

Krleža je naglašavao činjenicu da bi, da nije bilo Komunističke partije Jugoslavije, svi naši narodi u vrijeme drugog svjetskog rata pod udarom fašizma neminovno propali i na njihovim ruševinama bi vladali mračni srednjovjekovni fantomi. Utoliko je najveća zasluga Komunističke partije Jugoslavije što je upravo razbudila revolucionarne vrijednosti u širokim narodnim masama, što ih je kroz revoluciju u ratu i u poslijeratnoj izgradnji, na kursu socijalističkog samoupravljanja, oslobodila vjekovne zaostalosti i učinila ih subjektom u politici, Jugoslaviju afirmirala u svijetu, a svaki narod i narodnost u njoj učinila ravnopravnima i značajnima u našem društvu.

Bile su mu strane isključivosti koje, na žalost, i danas čujemo, na primjer, o etnički „čistim" prostorima. Najvrednije što je učinila Komunistička partija vidio je u tome da ti narodi žive ne samo jedni pored drugih, nego zajedno jedni s drugima. Kao humanista i internacionalista, shvatao je Program SKJ za koji, isticao je, nije bitno koliko i kojih ljudi pripada kojoj etničkoj grupi ili religiji, već da su bitne ljudske i socijalističke vrijednosti.

Komunistička partija Jugoslavije je učinila veliku stvar što je prevazišla licitiranje oko toga gdje su se historijski oformile relativno kompaktne etničke teritorije, kao i o tome koliko kojih ljudi i gdje ima, već polazi od toga da svi budu ravnopravni i da se ravnopravno razvijaju. Krleža je taj stav Partije shvatio kao sudbonosan za narode i ljude koji zajednički žive. Isticao je da su Bosanci, bez obzira da li su pripadnici islama, katolici ili pravoslavna raja, bliski jedni drugima, što je i normalno kada su životno upućeni jedni na druge. Najveći je zločin među ljude unositi nacionalnu i vjersku mržnju. Zadatak komunista je da to onemoguće. Uviđajući nužnost da se država svojim imperijem bori protiv raspirivanja nacionalne i vjerske mržnje, smatrajući to nužnim zlom, uz to je naglašavao da bi česta primjena pravnih sankcija mogla ukazivati i na slabosti i propuste u djelovanju Komunističke partije, odnosno Saveza komunista, Socijalističkog saveza i drugih društveno-političkih organizacija.

Pisao je i govorio i o tome da se unutar svakog naroda nacionalizam reproducira po istim pravilima, na isti način i istim riječima, itd., obmanjujući sebe i svijet oko sebe nekim svojim rasnim genijalnim svojstvima i vrijednostima, da se to uglavnom i prije svega odnosi na reakcionarne političke snage iz redova feudalaca, buržoazije, crkve i birokratsko-etatističkih struktura. Podržavao je stav Komunističke partije Jugoslavije da za sve ono negativno što se dešavalo u međunacionalnim odnosima kroz historiju, naročito između dva rata i u drugom svjetskom ratu, ne treba kriviti nijedan narod, već da za to krivicu snose fašizam, fašistički okupatori i domaći fašistički izdajnici.

No, i Miroslav Krleža je, iako komunista, veliki umjetnik, humanista i internacionalista, u pojedinim trenucima i sam podlijegao izvjesnim kri-

Digitized by Google

zama. Bilo je to za njega karakteristično uoči rata, kada je izgubio perspektivu u vezi sa staljinizmom i fašizmom, posebno u isticanju tobožnje odbojnosti Hrvata prema socijalizmu i komunizmu, i, 70-tih godina, kada je potpisao tzv. Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika, iako je i prije i poslije toga srpski i hrvatski jezik smatrao jednim jezikom koji Srbi zovu srpskim a Hrvati hrvatskim. Unatoč te dvije krize, može se reći da Krleža čini jedan suvereni kulturni i idejni kontinuitet u kojem se i sam žestoko suprotstavljao tim svojim ličnim krizama, smatrajući ih izazovom prije svega revolucionarnim snagama.

Krleži je bio stran duh malograđanstva, duh naših, kako je on govorio, liberala provincijalaca, duh tradicionalizma, nacionalizma. Svaki pokušaj restauracije preživjelog u odnosu na socijalističku revoluciju smatrao je reakcionarnim. Kritičnost KPJ prema staljinističkom sistemu, etatizmu u Sovjetskom Savezu, u Jugoslaviji i uopće pomogla je Krleži da prevaziđe osobnu političku krizu i da njegov osjećaj kritike za slabosti u socijalističkim zemljama nimalo ne oslabi njegovo kritičko naglašavanje opasnosti od buržoaske kontrarevolucije.

Oštro je kritikovao klerikalce, razdvajao religijsko i nacionalno, a na čijem spoju klerikalci inače naročito inzistiraju. Predočavao je gorke pouke bratoubilačkog rata u vrijeme fašističke okupacije Jugoslavije, kada se nacionalno i klerikalno poistovjećivalo u netoleranciji, u odgojnom usmjeravanju klerikalaca i jednog dijela omladine ka pogromaštvu, da se u pokoljima i prisilnim prekrštavanjima smatraju izvršiocima svoje božanske dužnosti.

Klerikalci su uvijek, isticao je Krleža, nastojali da svoju religiju podignu na nivo državne religije, da poistovjete nacionalno i državno. To je bilo i ostalo je smetnja ostvarivanju pune ravnopravnosti svih građana, bez obzira kojoj naciji ili religiji pripadali. Budući da je Jugoslavija u religijskom i nacionalnom pogledu složena zemlja, klerikalizam redovno dobija šovinistički biljeg. Nosilac je separatizma, hegemonizma i antagonizma, potencira elemente mesijanstva i iznosi teze o izabranom narodu, o narodu koji je u posebnoj božijoj milosti. To nastoje prebaciti u odgoj, literaturu, historijsku nauku i politiku. To su, kaže Krleža, ujedno totalitarni zahtjevi feudalno-buržoaske države i klerikalne crkvene hijerarhije.

Krleža je već 1916. godine govorio o nacionalizmu kao opasnoj narkozi. Razne intepretacije posebne uloge pojedinih naroda u istoriji smatrao je posebno opasnim za razdor među narodima na ovom tlu. Uvijek je u nacionalizmu i klerikalizmu vidio ono što vodi najpogubnijim.

Stalno se borio protiv identifikacije hrvatstva i katolicizma. Zbog oštre kritike nacionalizma, feudalaca, klerikalaca, buržoazije, bio je izvrgnut stalnim napadima svih onih koji su pokušavali manipulirati religioznim i nacionalnim osjećajima naroda. Iako temeljna religijska dokumenta nisu, po pravilu, nikada otvoreno pledirala za rat i nasilje, – napominje Krleža – klerikalci su uvijek tražili upravo razlike kao dovoljno jaku osnovu za neprijateljstva između ljudi različite vjerske i etničke pripadnosti.

Izlagao je razornoj kritici shvatanja državne hijerarhije – hrvatske, austrijske, starojugoslavenske, vjerske, te razna kafanska malograđanska ogovaranja, koja su blatila ono što je narodno a uzdizala ono što je tuđe, reakcionarno.

Na svoj način ruglu je izvrgavao izopačenu svijest nacionalista i klerikalaca koji su pokušavali manipulirati religioznim, vjerskim i nacional-

Digitized by Google

nim osjećajima naroda. Bila mu je strana balkanska svađa o tome tko se gdje prvi doselio, tko je, posežući za patetičnim legendama, autentičan na svom tlu i sl. Bio je svjestan da se različita plemena, pa i slavenska, utapaju u »fantastičnu rastopinu rimsko-helenske dekadentne tradicije«. Podvrgavao je oštroj kritici dizanje srpsko-pravoslavne ili hrvatsko-katoličke plemenske i etničke razdrobljenosti na nivo velike vrijednosti, kao instrumenta papinske politike i interesa Rima i nekad Bizanta na štetu vlastitog naroda. Oštro je kritikovao razna djela naših istoričara i drugih koji su na jednoj strani veličali pravoslavnu tradiciju kao helensku, a na drugoj strani katoličku kao rimsku, latinsku, zapadnu. U suštini, ti su naši narodi bili tretirani, kako Krleža na jednom mjestu reče, kao »kandidati rimske i bizantijske smrti«.

Krleža je isticao potrebu nacionalne i međunacionalne integracije. Ukazivao je na stoljetnu vladavinu tuđinskih suvereniteta, ideologija, religijskih sistema, na razdrobljenosti jezika i naglašavao potrebu obračuna sa svim tim. Imperijalistička latinsko-bizantska shvatanja, njihova ideologija i praksa djelovali su na ovim prostorima razarajuće, a onda se na tim osnovama formirala malograđanska svijest, koja je negativno uticala na srpsku, hrvatsku i nacionalnu svijest drugih naših naroda i narodnosti. Katoličko-rimske, latinske silnice na jednoj i grčko-pravoslavne na drugoj strani raspirivale su provinicijalni šovinizam, protiv koga se Krleža stalno borio, odajući priznanje Komunističkoj partiji Jugoslavije i njenom rukovodstvu koji su uspjeli da to prevladaju. On je smatrao da hegemonističke i separatističke teorije i anahrone parole, kako srpske vidovdansko-kosovske, tako i hrvatsko-frankovačke državnopravne razjedinjuju naše narode. One su postale tragična stvarnost između dva rata, a posebno u periodu 1941–1945. godine. Nije slučajno što je Krleža poslije rata bez rezerve podržao Komunističku partiju Jugoslavije. Razni nacionalisti i drugi malograđani danas pišu i tvrde da je to on činio iz oportunističkih razloga. No, šta bi se drugo moglo i očekivati iz pera naših malograđanskih piskarala?

Naime, u ovom vremenu poslije Krležine smrti svjedoci smo upiranja grupe malograđanskih intelektualaca da posmrtno prikažu Krležu kao čovjeka koji je do 1939. godine bio u svemu i apsolutno u pravu, nasuprot Partiji, pa onda u svemu poslije oslobođenja promašio, kada je, po njima, postao »sluga režima«.

Nije teško uočiti zašto je Krleža na udaru raznih antikomunista i nacionalista. Krleža je čovjek koji već u dvadesetim godinama piše o socijalističkoj balkanskoj federaciji, govori o bratstvu i jedinstvu i socijalizmu među narodima Balkana, Podunavlja i šire. Mnogi ga zbog toga proglašavaju sanjarom i utopistom. U stvari, on je nastavio ono na čemu je radio veliki socijalistički vizionar Svetozar Marković.

Miroslav Krleža je bio istinski internacionalista u duhu Marxove i Lenjinove vizije, a najmanje nekakav hrvatski ili jugoslavenski mitolog.

Posebno je bio zaokupljen hrvatsko-srpskim odnosima, zajedničkom sudbinom Hrvata i Srba. Pri tom su ga stalno progonile teme bizantijsko-latinskog raskola koji je negativno uticao na odnose ta dva bratska naroda. Našao se sa Partijom na platformi borbe za bratstvo i jedinstvo naših naroda u novoj socijalističkoj civilizaciji.

Uz Zágreb, Beograd je bio onaj grad u kojem je najviše djelovao i za nj bio vezan. O tome svjedoči i njegova saradnja sa mnogim kulturnim, političkim i drugim javnim radnicima Beograda.

Digitized by Google

Jednako je cijenio Filipa Filipovića i Tita, kao dosljedne socijalističke borce i revolucionare.

Pišući o našim euforičkim nacionalizmima i njihovim oslanjanjima na religije i samodržavlje, naglašavao je:

»Hrvatski i srpski proletarijat ne može i nikad neće moći izvojevati nijednu konkretnu političku bitku ni pobjedu bude li dangubio pravdajući se jalovo o hiljadugodišnjem hrvatskom kraljevstvu i o Dušanovom carstvu, jer je to politika vjetrenjačka iz sablasti iz prošlog stoljeća. Prije sto godina naša je politička i književna svijest bila, tako reći, još na tako niskom stupnju, da je vjerska propaganda ostala glavnim elementom nacionalnog opredeljenja, razdvajajući književnike po tome da li su rođeni u okviru ove ili one vjere.«

Krleža je stalno zagovarao areligiozni pristup kao jedini mogući koji neće voditi ka međusobnom negiranju naroda već njihovom zbližavanju. S tim u vezi on svoje kmetovsko-klasno hrvatstvo energično distancira od feudalno-buržoaskog hrvatstva biskupa grofa Draškovića:

»Ja, dakle, hrvatskog biskupa i grofa Draškovića ne priznajem za svoje hrvatstvo, stoljećima kulturno jalovo, a politički parazitsko i renegatsko, ja to izrazito poričem, što još uvijek ne znači da sam i negator hrvatstva kao takvog i kao da biskup i grof Drašković ima monopol na svoje biskupsko i grofovsko hrvatstvo, a ja na svoje pučko i narodno nemam. Hrvatstva kao takvog, hrvatstva an sich, hrvatstva po sebi uopće nema, i bilo bi dobro da se sporazumijemo o vrednosti i o smislu nekih pojmova« (*Deset krvavih godina*, Politički eseji).

Bio je kritičan prema onima koji su, pišući bilo koju povijest, pa i književnu, zapravo pisali historiju crkvenih družbi ili se bavili »grofovskom heraldikom«, a zaboravljali historiju naroda, puka.

Bio je protiv raznih crkvenih zvonjava, nazdravičarstva, padanja, kako je to govorio, ničice pred grobovima feudalaca koji su najčešće bili kriminalci i razbojnici. Suprotstavlja im one političke pokrete koji su se angažirali na stvaranju ravnopravne zajednice, na zajedničkom interesu proleterskih i seljačkih masa.

Naš komunistički pokret nije se sporio sa crkvenom hijerarhijom o pravu ljudi na vjerovanje, o tome da li ima boga, već mu je bilo težište na tome da čovjek postane čovjek. Stoga je Krleža neprestano žigosao i preokupacije Kaptola, u kojima se vodi računa prvenstveno o interesima Vatikana. Naglašavao je da je Kaptol bio i ostao neprijatelj naroda, usprkos toga što se skriva iza različitih maski, pa kad mu je to trebalo čak i iza unitarizma Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a, dakako, najčešće igrajući na kartu hrvatskog separatizma. Za Krležu je bila jasna sprega Vatikana s neprijateljima naroda, pa i sa ustaškim i fašističkim snagama. U pozadini su uvijek bili interesi Vatikana, koji se pri tom nije libio ni sprege sa fašističkom Italijom i njenim pretenzijama na naše krajeve, a u današnje vrijeme sa antikomunizmom.

Uviđajući potrebu uspostavljanja diplomatskih odnosa između Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i države Vatikana, Krleža je smatrao da ta hijerarhija neće bitno promijeniti svoj odnos prema našim narodima. Isticao je da papinstvo u suvremenim uvjetima sve manje teži da predstavlja vjernike, a sve više igra na kartu vodstva katoličkih naroda, pa i katoličkih država. Nije slučajno – pisao je Krleža – što i Vatikan, a ne samo Kaptol, u svojoj propagandi, na radiju, u štampi podržava i raspiruje hrvatski malograđanski nacionalizam. Nastoji se identificirati hrvatstvo i katoličanstvo, koristeći se u tome i narodnim jezikom. Danas je

Digitized by Google

ta strategija u novoj funkciji ofanzive desnice i u funkciji antijugoslavenstva kao oblika antisocijalizma i antikomunizma.

Krleža je bio nesmiljeni kritičar i velik skeptik, ali je bio svjestan činjenice da se rađa i da je moguće da se rodi bolji i ljudskiji svijet. To pokazuje i njegovo oduševljenje za oktobarsku revoluciju i Lenjina, za našu revoluciju i Tita, te za druge oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije.

Pisao je da će i u socijalizmu biti gluposti. Jer, glupost i pamet svemirske su pojave, pa će ih prema tome, biti i u komunizmu. Ali tim prije gluposti valja nemilice suzbijati. Zato je oštroj kritici podvrgavao tradicionalno-građansku hrvatsku politiku, koja se iscrpljivala u stalnim stranačkim borbama i nadmetanjima i u jalovim saborskim govorima, a koja je pokazivala potpuno nepoznavanje situacije i nije mogla odgovoriti potrebama vremena. Ona se prizvala na hrvatsko historijsko pravo, dok su, istovremeno, Hrvatskom vladali i eksploatirali je tuđinci.

Slično je govorio i o palanačkim malograđanskim svađama između srpskih i hrvatskih stranaka. On ih, nasuprot malograđanskim inteligentima, nije smatrao „zlatnim dobom" niti „procvatom demokracije", već onim što je rađalo crnu ruku, četništvo i ustaštvo u krajnjoj konsekvenci. Jedino je, govorio je Krleža, radnički pokret u stanju da to prevaziđe. Prozivao je reakcionarne Hrvate koji su sklapali ugovore i glupe paktove kroz historiju, napadao je malograđanske hrvatske „strančare", koji su stalno tražili nekog drugog gospodara – od arapadovaca i habzburgovaca do Hitlera i Musolinija. Žigosao je nosioce takve hrvatske malograđanske politike, poput Vlatka Mačeka i Alojzija Stepinca, koji nisu bili u stanju ništa uraditi nego najzad prodati Hrvatsku, razgoriti u njoj rasnu mržnju, razdor, pljačku, podsticati genocid.

Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija bile su jedine solucije izlaska iz provincijalnih ćorsokaka, tragičnih po naše narode. Pa i onda kada je prema nekim glupostima u politici nove Jugoslavije bio vrlo kritičan, smatrao je da u postojećim međunarodnim uslovima ne vidi nikakvu bolju alternativu od jugoslavenskog samoupravnog socijalizma.

Kritikujući profesorsko-pozitivističke nesposobnosti i nebrigu da očiste historijsku nauku od šovinizma, da je podvrgnu kritici, on je govorio:

»U toj bijednoj, zaostaloj historiji mrtvi srednjovječni kraljevi su starčevićanci ili radikali, u varijanti SHS samostalni demokrati ili jugorojalisti, orjunaši. Kralj je bio simbol zajedničke građanske svijesti nestao s političke scene, a kraljevska historijska nauka živi i danas isto tako kao što se u historiografiji našoj čitavog stoljeća odražava pristranost ili partijska pripadnost pojedinih pisaca. Nitko se od naših historika nije sjetio da nam prikaže naš boljarski srednji vijek takvim, kakav je on doista i bio: kriminalna i hajdučka mješavina feudalne anarhije, sa veoma slabom socijalnom podlogom, bez gradova, bez prometa i bez ikakve solidnije organizirane ekonomske baze.« *(Eseji, Sabrana djela,* knjiga 23, »Zora«).

Smatrao je da nijedna borba u društvu nije sama po sebi reakcionarna, niti sama po sebi progresivna, pa da, prema tome, ni pojedini narodi ne mogu biti ni sami po sebi napredni ni sami po sebi nazadni. Kao i ljudi, tako i narodi bore se ne samo za vlastiti opstanak nego i za razvoj civilizacije, pa utoliko i njihova borba ima progresivan karakter, pod uslovom da nije usmjerena na uništavanje i porobljavanje drugih naroda.

Digitized by Google

Posebno je naglašavao da su kod nas zapostavljene ličnosti koje su u novijoj historiji vidjele dalje, i to ne samo one poput Svetozara Markovića, Dimitrija Tucovića, Frana Supila, već i mnogi radničko-seljački, socijalni i nacionalni borci, sve do plejade revolucionara koji su stradali u staljinskim čistkama.

Cijenio je Matiju Nenadovića, Jovana Steriju Popovića i plejadu ljudi iz srpske historije. A posebno je cijenio Svetozara Markovića i Dimitrija Tucovića. Nije slučajno što je Svetozar Marković bio čest motiv Krležine književne pa i političke opservacije.

U programskom eseju za Enciklopediju Jugoslavije 1952. godine izričito je tražio da se naročita pažnja posveti svijetloj historijskoj pojavi Svetozara Markovića, naglašavajući njegov značaj za historijsku dijagonalu u ovoj formulaciji:

»Za Svetozara Markovića »Srbija na Istoku« predstavlja intelektualno politički međaš u ovom periodu, isto tako kao i Frana Supila »Politika u Hrvatskoj«, objavljena poslije Friedjungova procesa 1911. ili Dimitrija Tucovića studija o Albaniji 1913. godine . . .

. . . »Srbija na Istoku« Svetozara Markovića treba da ostane uzorom kako se smiono i dosljedno prevladavaju romantičarske predrasude, a Supilo i Tucović su primjeri da se smionost duha nije ugasila u ovim našim bjednim relacijama ni za trenutak.«

Svetozar Marković je za Krležu velikan utoliko što je podvrgao kritici nacionalno-političku i društveno-ekonomsku stvarnost u vlastitoj zemlji i naciji i dao putokaz promjena u Srbiji i na Balkanu uopće; što se zalagao za socijalni preobražaj na osnovu narodnog suvereniteta kroz općinske samouprave; što je bio beskompromisni negator nacionalističke velikosrpske koncepcije države i isticao revolucionarnu viziju federativne zajednice južnih Slavena i naroda Balkana, u kojoj će i Srbi i svi narodi Balkanskog poluostrva biti slobodni i ravnopravni.

Predočavao je dalekosežnost Markovićevog uvjerenja, da su srpskom, kao i svakom drugom narodu, potrebni oslobođenje, ravnopravnost i kulturno povezivanje, ali ujedno i Svetozarevih upozorenja da se to na Balkanu, u mješavini naroda, ne može ostvariti kroz državno ujedinjenje bilo koje nacije, a da se istovremeno ne porobi drugi narod. Zato se, kaže Krleža, Marković i zalagao za samoupravu. Bio je protiv toga da se srpski ili bilo koji drugi narod ujedinjuje samo putem države ili, kako je Svetozar Marković pisao, preko kancelarija.

Sramota je za komuniste – opominje Krleža – što Svetozar Marković nije široko prisutan u našim školskim programima. Ako se nešto i negdje i unese, onda je to njegov književni rad iz studentskih dana »Pevanje, mišljenje i realnost u poeziji«. A to je na teorijsko-estetičkom planu u ono vrijeme bilo prevaziđeno od strane Laze Kostića i nekih drugih književnih teoretičara. Ali zato u našim školama nema Markovićevih teorijskih i političkih radova, koji i danas nisu ništa izgubili na svojoj svježini i aktuelnosti.

Stalno se zalažući za povezivanje i zbližavanje naših naroda, a protiv međusobnih negiranja, Krleža je isticao da bismo morali afirmirati historijske vrijednosti spajanja i, istovremeno, podvrći energičnoj kritici sve ono mračno nasljedstvo što je naše narode i narodnosti kroz stoljeća razdvajalo. Zalagao se, poput Svetozara Markovića, Lenjina, Tita, za integraciju na ravnopravnim osnovama radnih ljudi i slobodnih nacija i naroda, protiv eksploatatorske, izrabljivačke, hegemonističke integracije. Stoga je u svojoj kritici sluganstva pojedinih naših intelektualaca upozoravao:

Digitized by Google

»Upravo pretežna masa naše kulturne svijesti životari još uvijek u sjeni šematskih, konzervativnih predrasuda XIX građanskog stoljeća.«

Miroslav Krleža je posebno 70-tih godina, a u povodu hrvatskih prilika, a dakako ne samo njih, kritički vrlo jasno ukazivao na to da se po nekim našim katedrama i u izdavaštvu iz domena historije, filozofije, sociologije, pa i u književnosti, a pogotovu u sredstvima dnevnog informiranja, pojavljuje jedan sveopći nihilizam, konzervativna svijest u ispraznim liberalističkim konvencijama, a da svi nisu svjesni gluposti desnog simultanstva.

Primajući na Cetinju Njegoševu nagradu, naglasio je:

»U našoj zemlji zbiva se danas jedan vrlo kompliciran proces koji, s jedne strane, anticipira razvoj ne samo našeg naroda, nego i naroda kojim smo okruženi u ovom dijelu Evrope za čitavo jedno stoljeće. S druge strane, u borbi sa anarhomizmima teče jedan drugi proces koji retardira, koji ometa taj rad. A taj drugi proces izvire iz dubine, iz anahronizma, više-manje, prošlog stoljeća. Moje subjektivno mišljenje jeste već četrdeset i više godina od kad sam počeo da pišem, ili od kad sam se angažirao u literaturi politički, ili barem mislio da sam se angažirao u literaturi politički, da su svi ovi elementi naše nacionalne svijesti u XIX vijeku zaostali rudimenti jedne zaostale, palanačke sredine, kad su naši gradovi bili gradovi od 12.000 stanovnika. I svi ovi instrumenti naše nacionalne svijesti, bez obzira na nacije ove zemlje, ne odgovaraju ni toku ni razvoju događaja u stvarnosti već od momenta političkog ujedinjenja 1918. godine, a pokazalo se u stvarnosti da su se pojačavajući kontrastima i na koncu razvili do tragičnih odnosa, koji su prevladani godine 1941, kao što znamo, ulogom naše Komunističke partije koja je stvorila ovaj poseban »fait accompli«, koji se danas zove narodna ili federativna republika Jugoslavija. Naša republika zove se narodna. Mi smo sproveli narodno oslobođenje. A u ovom trenutku govori se pak sve više o tzv. našim međunacionalnim odnosima, za koje se tvrdi da nisu baš najharmoničniji. Disharmonija u našim međunacionalnim odnosima danas, bez obzira na sve incidentalne pojave koje ona rađa, izvire ponovo iz mentaliteta prošlostoljećih, tzv. pogleda na našu političku problematiku, koje su se već prije četrdeset godina pokazali kao bespredmetni i nepodesni da se s tim istrumentima svijesti izgradi bilo kakva viša svijest, humana, ako hoćete i socijalistička.«

Tu se vidi Krležin odnos prema malograđanskoj svijesti raznih nijansi, prema oživljavanju prevaziđenog nacionalizma, naročito kleronacionalizma. Tu se vidi njegov odnos prema novoj socijalističkoj zajednici. I nije stoga slučajno Krleža bio izvrgnut oštrim napadima desničara poslije njegove smrti, a žalosno je to što se mi komunisti tome nismo odlučno suprotstavili.

Među Krležine opsesivne teme spadalo je i mjesto naših naroda i njihove kulture, ili njihovih kultura, u Evropi, kako da Evropa ne gleda na nas kao na folklorno-mitsko i mistično planinsko gnijezdo. Od izložbe u Parizu do grandioznog pothvata na Enciklopediji nastojao je pokazati i svijetu tko smo i kamo to idemo.

Utoliko je Krleža opravdano identificiran sa antidogmatskom linijom našeg komunističkog pokreta, izraženu u spoznaji o autentičnosti puta kojim se krenulo pod Titovim vodstvom.

Čitavim svojim djelom i praktičnim radom Krleža je želio pridonijeti konačnom prevladavanju naših palanačkih i provincijalnih naravi, svijesti i postupaka. I zbog toga bio žestoko napadan, ako ne uvijek javno, a onda zaplotnjački. Pa se i Enciklopedija, koju je on pokrenuo i nad kojom

Digitized by Google

je bdio, napada sa dogmatskih desnih pozicija, mada je i sam bio najžešći kritičar sadržaja Enciklopedije. Govorio je da u Enciklopediji ima 60 posto vrijednih stvari, da 20 posto može proći, a da je 20 posto slabo; da nije uspio, uza sve svoje napore i podršku Partije i rukovodstva, da se sve ono što ulazi u Enciklopediju valorizira sa marksističkih pozicija.

Krleža je rijetka književna veličina, čija je literatura klasno opredijeljena, sa ogromnom humanističkom vrijednošću, ali istovremeno je to i socijalna misao, pa, prema tome, i politički progresivno angažirana. A u historiji je bilo mnogo primjera da je neka ličnost bila veliki humanista, ali ne i revolucionar, ili da su veliki pisci bili i izrazito konzervativnih, pa i reakcionarnih nazora.

U Krleži je jugoslavenski komunistički pokret imao velikog pisca i istovremeno lijevo angažiranog intelektualca. Njega, zapravo, treba gledati kroz njegov kontinuitet i izvjesne dikontinuitete, političke kontraste i konzeroverze.

Tako je Krleža 1934. i 1936. godine, u vrijeme održavanja splitskog plenuma CK SKH, na kojem je Blagoje Parović podnio referat o nacionalnom pitanju, te sastanka jugoslavenskih komunista u Moskvi, a na tim skupovima se vršila revalorizacija marksističkih pogleda na nacionalno pitanje u Jugoslaviji, svojim tezama nastojao dati doprinos naporima Partije. On piše o narodu kao zajednici i ulazi u analizu jezika, teritorija, privredne povezanosti. Utoliko korespondira sa shvatanjima nacije u tom periodu u Komunističkoj partiji Jugoslavije i Komunističkoj internacionali. Kao literat, naglašava literaturu i jezik, i pri tom neke stvari i prenaglašava. Napominjući, da nema nijednog naroda koji bi govorio dva jezika, ali da ima takvih političkih varijanata nacionalne svijesti kad jedan jezik govore dva naroda, prenebregao je neke primjere (Švicarsku, i ne samo nju). Uviđao je da ni zajednički jezik i život na istoj teritoriji i na istom privrednom području sami po sebi ne moraju voditi ka jednom narodu, a imao je pred očima primjer Srba i Hrvata koji govore jednim jezikom i izmiješani žive na jednoj teritoriji. Zato je, kritikujući razne reakcionarne, nacionalističko-negatorske teorije o odnosima Hrvata i Srba, rekao: »Danas, poslije jedne relativno kratke faze buđenja, nacionalne svijesti u malograđanskom obliku se uzajamno negiraju kao dvije narodnosti.«

Za ta uzajamna negiranja optužuje vladajuće reakcionarne krugove, izrabljivačke klase, srpske i hrvatske, koje nisu vodile ka jednoj kulturnoj svijesti i nisu bile u stanju da odigraju ulogu povezivanja ta dva naroda, jer nikada se nisu izdvajali iz konteksta monarhističko-centralističkog, na jednoj strani, i državnog separatizma, na drugoj strani.

Prema tome, po Krleži ta se dva etnički srodna i bliska naroda, unatoč prošlostoljetnim težnjama za integracijom i povezivanjem nisu uspjeli ujediniti uslijed niskog stepena civilizacijske i kulturne svijesti tada vladajućih društvenih klasa, nedostatka velikih gradova, razvijene radničke klase i inteligencije.

Iako nije sagledao sve elemente nacije, valja reći da je tada imao i neke originalne pristupe naciji. S marksističkog stajališta negirao je vulgarno materijalističko-ekonomicističko i biologističko tumačenje nacije u ime marksizma, a pri tom isticao, pa i prenaglašavao, idejno-političke i obrazovne činioce.

Miroslav Krleža je već pred drugi svjetski rat anticipirao neke probleme vezane za nacionalno pitanje. Njegova tvrdnja o nesposobnosti građanske klase da riješi nacionalno pitanje uopće na prostoru Jugosla-

Digitized by Google

vije utemeljena je na uvjerenju da jedino proletarijat može svojom klasnom borbom osiguravati i nacionalno samoopredjeljenje, povezanost i ravnopravnost naših naroda. Ta bi se ocjena, dakako, uveliko mogla odnositi i na današnje naše prilike, kada smo suočeni sa militantnim nacionalizmima kroz državni etatizam koji nije u stanju da uspješno rješava probleme naših naroda i narodnosti, jer ne rješava pitanja razvoja socijalizma i samoupravljanja.

III

Miroslav Krleža nije uvijek ispravno procjenjivao političke događaje i kretanja. Zbog toga se u dva navrata i razišao sa Partijom oko političkih pitanja, oko pitanja revolucije, a ne prvenstveno oko estetskih pitanja, iako su ona prividno bila u prvom planu. U prvom slučaju radilo se o poznatom sukobu na (književnoj) ljevici uoči drugog svjetskog rata. A njegov potpis ispod tzv. Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika 1967. godine uklapa se u trend nacionalističkog »masovnog« pokreta u Hrvatskoj. Istina, bila je to djelomično i reakcija na određene stvarne neosjetljivosti oko ravnopravnosti jezika u strukturama savezne administracije, a što su iskoristile nacionalističke snage.

Treba, međutim, naglasiti da Krleža ni u jednom ni u drugom slučaju nije napustio Partiju, niti je otišao na desne ili antikomunističke pozicije, kako su to učinili neki drugi pojedinci. Od kada se počeo baviti literaturom i politikom, od kada učestvuje u radničkom pokretu, a to je duģ period – od njegove mladosti, bio je vatreni protivnik raznih gluposti, koje, doduše, ni on sam nije uvijek mogao izbjeći. Ne može mu se poreći da je kontinuirano a beskompromisno vojevao protiv raznih, kako je govorio i pisao, »reakcionarnih partikularizama i duhovne jugoslavenske dezintegracije«. U zapisima pod naslovom »99 varijacija«, posvećenim radu na odrednicama Enciklopedije, on je stalno ukazivao na potrebu kritičkog odnosa spram razloga i konkretnih nosilaca jugoslavenske duhovne dezintegracije kroz XIX i XX stoljeće, pa sve do bratoubilačkih borbi i genocida tokom drugog svjetskog rata. Naglašavao je značaj socijalnih snaga i pojedinaca, koji su budili demokratsku, socijalističku nacionalnu svijest i isticali potrebu bratstva i jedinstva naših naroda i ravnopravne federativne zajednice, socijalističke federativne Jugoslavije.

Treba posebno istaći i Krležine tekstove iz 1926. godine, poslije njegovog povratka iz Moskve i suočavanja sa rezultatima oktobarske revolucije.

Prema Krleži, značaj Oktobra je u tome da je »socijalizam konačno iz teorije prešao u praksu«. Između dva rata pripadao je Krleža plejadi naših intelektualaca i revolucionera svjetskog značaja, koji su se opredijelili za marksizam i komunizam i koji su podržali oktobarsku revoluciju, a koji su učinili mnogo i u oslobađanju evropske kulture i svijesti od kompleksa evropocentrizma. Zato što su bili intelektualci velikih stvaralačkih mogućnosti i socijalistički orijentirani ljudi, uspjeli su da u tom vremenu i našem prostoru sintetiziju neka ranija iskustva i afirmiraju baštinu naprednog u našoj i evropskoj kulturi, posebno sve ono što je politički u nas bilo vrijedno. Učinili su to u vrlo teškim uslovima buržoaskog represivnog režima. Oni su ta iskustva sintetizirali na ravni, u kojoj su to učinili i najnapredniji intelektualci iz najrazvijenijih ili najvećih nacija. Tako Krležini tekstovi: »Nekoliko riječi o lenjinizmu«, »Lenjinizam na moskov-

Digitized by Google

skim ulicama«, »Kremlj«, »O značaju ruske revolucije u okviru imperijalizma« predstavljaju vrhunski domet za ona i ova vremena i pokazuju njegov smisao za bîlo historije i za političku zbilju epohe.

Uočio je neke elemente i budućih kretanja koji su doveli do staljinizma. Tada su u vrhu evropske i svjetske revolucionarne misli, a u krugu Treće internacionale, od Jugoslavena bili Filip Filipović, August Cesarec, Vladimir Ćopić, braća Vuković, Sima Marković i drugi. Krleža je visoko cijenio učesnike oktobarske revolucije i one koji su bili u Kominterni na radu ili tamo izbjegli. Cijenio je i značaj revolucionarnih jugoslavenskih partijskih centara u Francuskoj i u drugim evropskim zemljama.

Bio je među prvim Jugoslavenima koji je primijetio i pojave birokratizma i dogmatizma u Sovjetskom Savezu za vrijeme svog boravka u Moskvi 1925, kada je prisustvovao zasjedanju Kominterne. Došao je u Kominternu neposredno poslije Lenjinove smrti i već tada zapaža dogmatizaciju Lenjinove teoretske misli.

U vezi s tim Krleža kaže:

»Mnogo je još skepse u ljudskim moždinama i mnogo tmine i inercije, da se globus ne da maknuti i da je ta težina nesavladivi zakon i princip na kome je život sazdat. Ali Lenjin, taj golemi hipnotizer, stoji u duhu nad onim baldahinom i svi oni ljudi sa govornice počinju i svršavaju svoje govore i teze sa citatima iz Lenjina. Dixsit Lenin discipulis suis – govore tako apostoli lenjinizma, a Malajci, Indijci i Japanci sa Istočnog univerziteta slušaju sa dna dvorane kao publika. Sjedi tamo mađarska omladina, hrvatski dečki i Arnauti zajedno sa Poljacima i Nijemcima. I dok jedan govornik neobično podsjeća na svećenika svojim dosadnim glasom i načinom fraziranja, dvije ruske gimnazistkinje rješavaju svoje zadatke i listaju po logaritmičkim tablicama. Sinus i kosinus! Na vlas tako što smo i mi prepisivali zadaće na gimnazijskim misama. I sve se to dešava dok Internacionala zasjeda kao rimski koncil.« (Miroslav Krleža, *Izlet u Rusiju*, Zagreb 1926, str. 78).

Često je isticao da je prosto neshvatljivo kako se kod nas ne može sabrati i objaviti sve ono što su napisali komunisti robijaši u sremskomitrovačkoj kaznionici između dva rata, uključujući i materijal za istoriju KPJ koja je napisana i sačuvana, ali ne i objavljena. On je smatrao da to, uz ostalo, pokazuje i odbojnost prema autentičnom i autohtono radničkom, jugoslavenskom.

U Oktobru i djelu Lenjina gledao je početak ere proletarijata i epohe pobjede socijalističke revolucije, izlaska iz imperijalističkog rata i uopće prekid imperijalističkih ratova. Bio je oduševljen Lenjinovim parolama »Vlast Sovjetima, zemlja seljacima« i »Fabike radnicima, mir narodima«. Posebno je bio impresioniran Lenjinovim pokličima: mir narodima, mir bez kontribucija, bez krivnje bilo kog naroda!

Prihvata i Lenjinove ocjene monopolističkog stadija kapitalizma. Evo što je u vezi s tim pisao:

»Značenje ruske revolucije od neprocjenjive je praktične naravi. Od bezbrojnih, apstraktnih i teorijskih debata, po zadimljenim sobama, od prvomajskih socijaldemokratskih deklamacija po gostionicama uz čašu piva: o revizionizmu, o sve jačoj koncentraciji monopolizma kao preduvjetima socijalizma, o sve jačem porastu životnog standarda i jačanju filistarske klasne svijesti, o eksproprijaciji eksproprijatora mirnim, demokratskim i parlamentarnim putem, mjesto svih tih fraza o relativnom prosperitetu, o periodicitetu kriza i o mogućnosti reparacija poslije ekonomske krize, umjesto svega toga stoji sada baza SSSR-a kao dokaz aktiviteta,

Digitized by Google

sa svojim pozitivnim rezultatima, dokaz svakako teško oboriv, da sve to što se dogodilo i događa u Rusiji nije nikakav eksperiment, nego argument da je socijalizam konačno iz teorije prešao u praksu«.

Krleža je imao pravo u tome što je naglašavao da nije riječ samo o nekom eksperimentu, i da uza sve što se negativno i tragično zbivalo, staljinizam nije uspio likvidirati značaj oktobarske revolucije i njene rezultate. Oktobar je inspirirao druge revolucije, a velika je zasluga sovjetskih ljudi i u pobjedi nad fašizmom.

Osuđujući staljinističku praksu u pitanjima estetike, rat sa Finskom, pakt sa Hitlerom, čistke, odnos prema KP Jugoslavije, Miroslav Krleža je uspio da sačuva ispravan odnos prema Sovjetskom Savezu, prema njegovim ljudima, žrtvama i doprinosu koji su dali čovječanstvu. Bio je spreman, i to je činio, da u socijalizmu neke stvari pravda objektivnim teškoćama.

Svoj kritički ali i afirmativni pogled na jugoslavensku revoluciju sagledavao je ne samo u kontekstu međunarodne situacije već i u kontekstu rasporeda klasnih snaga u Jugoslaviji. Kad je procjenjivao rezultate NOB-a, zatim u borbi protiv staljinizma, u samoupravljanju, nesvrstanoj politici i u svemu drugom, smatrao je da ne vidi da bi u globalu nešto drugo moglo biti bolje. Govorio je: »kad bi bilo nešto bolje, ispisao bih se iz Partije i otišao bih se upisati u to bolje.« Uočavao je i ukazivao na inertnost u idejnoj i političkoj borbi, pa nije prezao za isticanjem potrebe da se u izvjesnim situacijama mora intervenirati i putem vlasti, mada mu je svaka represija teško padala. Glasno je predočavao svoje uvjerenje, da dok god postoje klase mora postojati i država, a dok postoji država ona se mora služiti i represivnim sredstvima.

O Krležinim pronicljivim i vehementnim sudovima o prilikama vremena svjedoči čitava njegova literatura, a pogotovo njegovi politički eseji.

Već je dvadesetih godina isticao da nikakve jadikovke nad subinom naroda neće pomoći ni jednom narodu, nego da će to učiniti svjesna revolucionarna akcija radništva. Govorio je, polazeći od »Komunističkog manifesta«, da ni Srbi, ni Hrvati, ni drugi neće biti slobodni dok ne budu slobodni kao radnici.

Njegov prijateljski i bliski drugarski odnos prema Filipu Filipoviću, prema Titu i drugim istaknutim revolucionerima nije bio prvenstveno odnos prema njima kao ličnostima, mada se ni to nikako ne može zanemariti, već je taj odnos prema njima bio njegov odnos prema revoluciji, prema Komunističkoj partiji.

I meni je osobno toliko puta govorio o Filipu Filipoviću kao čovjeku velikih mogućnosti, čovjeku visokih intelektualnih, moralnih i revolucionarnih vrijednosti. Pričao je, kako je znao s njim prosjediti noći i noći u vrijeme »mučnih diskusija oko tog našeg nacionalnog pitanja i u tome o odnosu Srba i Hrvata«. Naglašavao je da se Filipović znao uhvatiti za glavu i reći: »O ti Srbi i Hrvati, dokle ćemo samo o tome, kad ćemo mi u komunističkom pokretu moći da govorimo o ljudima i o njihovim problemima«. Jer, po Krležinom kazivanju, govorio je Filipović: »Kad budemo riješili probleme ljudi, probleme radnika, onda ćemo riješiti i probleme nacionalne, povezano sa tim a nikako odvojeno!«

Krleža je bio duboko saglasan sa tim i zato je njegovo mišljenje, u suštini, marksističko, mišljenje revolucije; bio je i ostao pjesnik revolucije. U tom smislu se može reći da je bio i borac revolucije.

Digitized by Google

Bio je beskompromisni kritičar svega eksploatatorskog kroz historiju i u vrijeme u kojem je živio. Tako se oštro i beskompromisno distancirao od grofa Draškovića koji je osudio kmeta Matiju Gupca, poistovjećujući se sa Gupcem, zatim sa srpskim ustanicima, pa makedonskim, bosanskim i drugim na našem tlu. Bio je odlučan kritičar »hrvatske književne laži«, »hiljadugodišnjeg hrvatstva«, ali, isto tako, i »kosovskog mita« i šestojanuarske diktature. Podržavao je jugoslavensku, kako je on znao reći, lenjinsku liniju, ravnopravnosti naroda i nacija unutar socijalističke Jugoslavije. Bio je protiv svakog separatizma i protiv hegemonizma. Iako nisu u pravu oni koji misle da je on već 1930. godine anticipirao naš sukob sa Kominformom 1948. godine, Krleža staljinizam nije poistovjećivao sa socijalizmom, kako bi to htjeli pokazati naši današnji nazovi ljevičari, razočarani komunisti.

Miroslavu Krleži jedni predbacuju što nije stupio u narodnooslobodilačku borbu, a drugi zbog toga što je bezrezervno prihvatio tekovine revolucije; jedni ga optužuju »što je nakon dolaska komunista na vlast faktički zašutio«, a drugi što je između dva rata za socijalističku revoluciju bio samo misaono angažiran a ne i praktično. No, naš komunistički i revolucionarni pokret znao je uvažavati Krležin doprinos borbi za socijalizam na ovom tlu i dostignućima nove Jugoslavije. Da nije ništa drugo učinio nego pokrenuo Enciklopediju i okupio naše najveće intelektualce i stručnjake na njezinoj pripremi i izdavanju, bilo bi to dovoljno da zaduži buduća pokolenja. A između dva rata bio je pjesnik Revolucije, koji je za nju duhovno pridobivao generacije.

Za pravo procjenjivanje Krleže bitno je njegovo cjelokupno djelo, a ono, iako svaki dio nije jednako vrijedan, u cjelini je neizmjerno značajno sa stanovišta revolucije i odgoja i usmjerenja mnogih njenih istaknutih kadrova. Velik je broj onih koji su se, čitajući Krležu, trajno opredijelili za revoluciju. On trajno ostaje u našoj historiji i našoj kulturi veliki književnik – marksista, jer njegova je literatura, od početka do kraja, klasno angažirana, bez demagogije i fraza.

Njegova je poslijeratna estetska, idejna i politička aktivnost izuzetno zapažena u vezi sa enciklopedistikom Jugoslavije i zalaganjem da se kroz Enciklopediju Jugoslavije raščiste i valoriziraju sa marksističkih pozicija mnogi nejasni pojmovi, da se odbace krive i afirmiraju prave vrijednosti. Zamišljao je Enciklopediju Jugoslavije i kao podsjetnik iz historijskih iskustava, a da, istodobno, na određeni način, ukazuje na budućnost. Isticao je da to djelo »treba da je negacija svih malograđanskih i reakcionarnih lajtmotiva, one palanke duha, negacija svih samozaglupljujućih uzajamnih negacija, koje se trajno inspiriraju prije svega neznanjem, a zatim svjesnim izvrtanjem istine«. *(97 varijacija,* strana 57).

U Predgovoru prvom izdanju Enciklopedije naglasio je da Enciklopedija, u želji za naučnim prikazom kulturno-političkog i ekonomskog života, ne smije biti »retorično integralna« niti »konzervativno-partikularistička, naročito ne u onim oblastima gdje su ti partikularizmi u sukobu s interesima cjelina i naučnom istinom«. *(97 varijacija,* strana 57).

U svom književnom opusu Krleža je lomio različite barijere između umjetničkih formi. On nije priznavao granice između eseja, romana, drama, traktata, itd.

Ostao je čitavog života vjeran svojim humanističkim vizijama i bio uvjeren, mada ponekad i uz kolebanja, da bez socijalističkog preobražaja nema pravog odgovora na šovinističke i nacionalističke bjesove. Vjerovao je u bratstvo i jedinstvo jugoslavenskih naroda i u njihovu ravnop-

Digitized by Google

ravnost. A posebno je bio zaokupljen odnosima Srba i Hrvata sve od vremena sukobljavanja Rima i Bizanta na ovom tlu u srednjem vijeku pa do danas. Evo i o tome jedne od njegovih varijacija:

»Trebalo bi historijski razraditi primjere austrijske granice, gdje danas, po svojoj subjektivnoj svijesti, dva naroda, Srbi i Hrvati, govore jednim jezikom, žive na istom teritoriju, u istom socijalnom sastavu, graničari pod istim carem, pod historijskim okolnostima, gdje zajednički ginu pod istim barjacima i istim pukovnijama, vjekovima, a gdje se danas, poslije jedne relativno kratke faze buđenja nacionalne svijesti, u malograđanskom obliku uzajamno negiraju kao dvije narodnosti. Zašto je tome tako, to nam može biti više-manje poznato, ali do danas nije analizirano i sistematski kritički pokazano, da bi se taj misterij razotkrio već jedanput u svojoj tajanstvenosti. Osjećaj narodne pripadnosti osim toga je sazdan na zajednici uslovljenoj prirodnom povezanošću, ali ni to nije pravilo: istočna i zapadna obala Jadranskog mora, unatoč prirodnoj povezanosti, nije korito jednog naroda svim talijanskim teorijama usprkos, isto kao što to nisu bili ni Karpati, svim mađarskim teorijama usprkos itd., itd. Iz ovih elemenata oblikuju se kroz pokolenja spojevi duhovne podudarnosti, identičnost predodžbama, ovozemaljskoj stvarnosti i interesima, o historijskom udesu, o sudbini, u vulgarnom smislu, a slučajne političke konstelacije razvijaju rizike, i tako se na jednoj strani rađaju homogeni narodi sa narodnim oznakama zajedničkim, svim pripadnicima jezičkog i privrednog geografskog jedinstvenog područja, a na drugoj strani, javljaju se isto tako razvijanja istih etničkih masa. Kod Srba i Hrvata bili bi svi uslovi za rađanje jedne narodnosti potpuni, i nesumnjivo je logično da se oko polovine prošlog stoljeća u glavama nekih kulturnih pojedinaca pojavila tendencija za integracijom, u obliku pojačane južnoslovenske zajedničke kulturne svijesti. Ovi elementi duhovne solidarnosti do danas nisu ostvareni uslijed niskog stepena civilizacije, kulturne zaostalosti kod Srba i Hrvata podjednako, nedostatka velikih gradova, inteligencije itd. To je očito simptom slabosti kulturne svijesti građanske klase, koja je od prvog dana političkog ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu u svakom pogledu podbacila, a suviše je neznatna, a da bi mogla da odigra tako golemu historijsku ulogu.« (»Teze za jednu diskusiju iz 1935. godine«, *Deset krvavih godina*, Zora, Zagreb, 1971. godine).

Krleža ovdje nije davao odgovore na postavljena pitanja, a i neka pitanja nije postavio ispravno. Bitno je, međutim, što, za razliku od raznih hrvatskih nacionalista, nekih historika koji i danas tvrde kako su eto u vojnoj krajini, na vojnoj granici bili samo Vlasi, pod čim se podrazumijeva Srbi, koji su smetali hrvatskim feudalcima, Krleža ističe zajedničke osobine života Srba i Hrvata pod istim uslovima, u službi istom tuđinu. Ističe ono što spaja narode i objektivne uslove koji su ponukali mnoge ljude da počnu sanjati o jugoslavenstvu.

Krleža je povezivao nacionalno i klasno pitanje, uočavao je dva stava o nacionalnom pitanju, koja su se diferencirala od stvaranja savremenih nacija pa do danas – buržoaski i radničko-proleterski. On nije ostajao samo na nekim romantičarskim problemima hrvatskog pitanja u staroj Jugoslaviji. Gledao je na to pitanje kroz klasno-revolucionarnu prizmu, tvrdeći da se može riješiti jednako za sve narode samo kroz rješavanje i socijalnih problema. Često je isticao veliki zadatak i odgovornost književnosti, a posebno i lijevih intelektualaca na tom planu.

Digitized by Google

Ideju socijalizma, ideju komunizma, komunističke vizije sagledava kao potrebu jednog višeg razvoja ljudskog društva. Te ideje prožimaju sva njegova djela. Iz toga proizlazi i njegova opredijeljenost za internacionalizam.

Poznato je da su Krležina literarna djela osvježavajuća i inspirativna, ali, pogotovo neka, nisu beznačajna ni po društveno-političkom uticaju. Kroz njegovu književnost se stalno provlači socijalno, klasno oblikovano kroz umjetničko i estetsko, a politički, idejno, moralno mnoga njegova djela prožima socijalistička vizija humanijeg društva.

Proživljavao je ratove. Na početku našeg stoljeća, u svojim mladalačkim danima, kada su buktali balkanski ratovi, pokazivao je i neke romantičarske, pa na određen način i nacionalističke iluzije, kojih se relativno brzo oslobodio i počeo da razmišlja realističnije. Tako je, boraveći u Skoplju 1913. godine, u vrijeme kad su tri susjedne balkanske države – Bugarska, Srbija i Grčka – Bukureštanskim mirom (10. avgusta 1913) podijelile Makedoniju između sebe, Krleža pisao:

»U ovom trenutku sloma svih ovozemaljskih vrijednosti, dječačkih dragih iluzija, samoobamana i megalomanije, meni se objasnilo da jedina prava i tog poziva dostojna misija umjetnika (u takvom haosu u kakvom mi živimo), ne može da bude drugo nego ljubav prema čovjeku, bez obzira na meridijane, paralele, boju rase, države, nacije i kontinente. Ne, dakle, za nekog rasnog ili narodnog čovjeka u isključivom smislu, nego za sve ono bijedno i najbijednije ljudsko u nama uopće«.

Krleža mi je, pored ostalog, pričao, kako je prešao u Srbiju, smatrajući je našim Pijemontom, ali kako je naišao i na razočarenja, sumnje u njega da je špijun. Prema njemu, to je u tim ratnim danima donekle bilo i razumljivo. Međutim, u njemu je do sloma došlo kada je vidio da su zajedno sa regularnim vojskama balkanskih kraljeva protiv Turaka ratovali i Makedonci i Arnauti, a da su ih ovi podijelili. I otuda njegovo razočarenje u balkanske kraljevine, ali i oduševljenje s vizijom i kritikom svega toga iz pera Svetozara Markovića i Dimitrija Tucovića. To mu je potvrđivalo osobno uvjerenje kako u svakom narodu, u svakoj naciji postoje, u suštini, dva shvatanja nacije.

Krleža je pod uticajem Marxa, Lenjina, Rose Luxemburg i drugih revolucionarnih mislilaca baštinio klasno, lijevo mišljenje o narodu i naciji. Kod poimanja naroda kaže: »narodno, to su uspomene«. A o buržoaziji i feudalcima napominje da ništa pametnije nisu imali niti izmislili nego kako bi jedni druge potirali. »Narodnost, to su zastave, pobjede na jednoj, i porazi na drugoj strani. Narodnost se upija jezikom, sluhom i okom, štampanim slovom i propovijedima u crkvi. Kod Srba i srpskoj nacionalnoj crkvi, u svakom slučaju Samona Cara Lazara, kao srpska vrhunska vrijednost, a kod Hrvata, ta katolička, kozmopolitska, narodnost otupljuje se do političkog indiferentizma.« (Miroslav Krleža, *Eseji*, knjiga 5 »Oslobođenje«, Sarajevo 1979, str. 222). Bio je kritičan prema svemu građanskom, pa posebno i prema onom što su u političkom smislu u hrvatskom narodu zastupali, a i činili, Stjepan Radić i Vlatko Maček. Bio je nezadovoljan što Radić, a posebno Maček, uspijevaju da pridobijaju značajne dijelove seljačkih masa i što u tim masama opada proleterski uticaj. Međutim, u jednom je trenutku izgubio perspektivu, možda vjeru u revoluciju, smatrajući da hrvatski seljaci nikad neće prihvatiti socijalizam.

U današnjem trenutku raznih bujanja nacionalističkih pojava, pojedinci, pa i neki napredni ljudi, često izražavaju sumnje u Krležina gledanja. Ali to je, dakako, njihov vlastiti problem: kolebaju ih pojedini doga-

Digitized by Google

đaji i njihovi obrti. Krležini pogledi ostaju, međutim, i danas i sutra aktuelni. Ljudi će ostati ljudi – poručuje nam Krleža – a sve ono negativno, nacionalističko, fanatično vjersko, uskogrudno će se prevladati, iako ne brzo i ne lako.

IV

Sve je više članaka, rasprava, polemika i knjiga o Krleži i u povodu njega i njegova opusa. To je i razumljivo, jer je riječ o velikom piscu koji neprekidno ispirira, podstiče književne kritičko-polemičke i političke rasprave, radove, djela. Krleža je isticao da nema nijedne socijalne i društvene pojave koja u isto vrijeme nije i politička. I u svom tom interesiranju za Krležu susretali smo se i susrećemo ili sa apologetikom ili i sa prizemnim kritizerstvom, negiranjem njegovog djela, pa i pokušajima moralnog blaćenja njegove ličnosti.

Iz senzacionalističko-političkih razloga kopa se i po Krležinim slabostima lične naravi, a i love nedosljednosti i protivuriječnosti u određenim periodima njegove duge aktivnosti. Sa desnih gledišta, ali i onih prividno lijevih posebno se nastoje potencirati dva razdoblja u Krležinom životu: godine uoči rata kada je izbio sukob na književnoj ljevici i sedamdesete godine, poslije oslobođenja, u vezi sa Krležinim potpisom na tzv. Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika. A neprestano se poteže i Krležin neizlazak u partizane.

Sve kritike s tendencijom diskvalifikacije, naravno, nisu utemeljene u ozbiljnim stručnim i političkim proučavanjima čitavog Krležinog djela, niti Krleže kao marksističkog intelektualca.

Pojedinci iz različitih motiva vrše žestoke napade na Krležin lik i djelo, da bi ga suprotstavili Partiji, prikazali ga ili kao idejnog oportunistu priklonjenog vlasti ili, pak, kao čovjeka koji je u biti uvijek bio u sukobu sa Partijom i njenim Programom. Pri tome se pokušavaju negirati revolucionarne ideje Krležinog književnog stvaranja i borbenog publicističkog djelovanja.

Treba reći da postoji određeni misaoni kontinuitet Krležinih teoretskih, kritičkih, političkih gledanja, poruka i pouka. Postoje i idejne konstante njegove revolucionarne i duhovne orijentacije u književnom stvaranju, u odnosu prema kulturno-političkim, socijalnim i nacionalnim problemima, iako se u nekim od njih kadikad nailazi i na diskontinuitet. Krleža se, zapravo, u složenim političkim pitanjima nije uvijek i pravovremeno najbolje snalazio. Ali revolucionarni duh provijava kroz sva njegova djela, kroz drame, romane, poeziju i, naročito, kroz razne političke i historijske eseje. U njima do izražaja dolaze i njegovo dvojstvo i emotivno reagiranje.

U Krležinim esejima i polemikama uočavaju se razne faze, faze različitog traganja, neujednačenosti u mislima, posebno u odnosu na pojedine pokrete u umjetnosti, u odnosu na socijalnu književnost, na stvaranje uopće, na smisao društvene i političke uloge književnosti, a posebno njenog odnosa prema partijskoj strategiji i taktici, na vjeru ili nepovjerenje u mogućnost neposredne revolucije.

Sva ta i druga pitanja razvitka Krležine kritičke misli mogu se shvatiti samo u razmatranju i u tumačenju osnovnih teza kojima su njegova misao i stvaralaštvo zaokupljeni tokom čitavog njegovog stvaralačkog vijeka ili u pojedinim razdobljima. Posebno je značajan Krležin angažman

Digitized by Google

u vrijeme ruske oktobarske revolucije i neposredno poslije nje, njegov odnos prema revoluciji i Lenjinu, ali i prema drugim progresivnim zbivanjima u svijetu i u Jugoslaviji.

Njegovi tekstovi u »Plamenu« 1919. i »Književnoj republici« od 1923. do 1927. godine mogu nam danas poslužiti kao dokumenti o procesu sazrijevanja i idejno-estetskim konstantama njegova stvaralaštva i angažiranosti u društvenim i političkim stvarima, ali, s druge strane, i o određenim procesima diskontinuiteta. Predgovor Hegedušićevoj mapi crteža »Podravski motivi«, 1933. godine, mogao bi se naznačiti kao jedna teoretska provokacija i signal za sukob na književnoj ljevici. Taj Krležin esej predstavlja kritiku dogmatske sociološke metode književnog stvaranja u radničkom, a posebno u komunističkom pokretu u eri staljinizma. Krleža u tom eseju sugestivno piše da su »ljepote postignuti životni intenziteti«, da su oni najintenzivniji i najsavršenije objavljivanje stvarnosti i da je tajna i smisao ljepote u tome što ona može naša današnja i sadašnja uzbuđenja prenijeti kroz stoljeća. Tu je naročito istakao da su estetske stvari neovisne od raznih društveno-ekonomskih sistema. Ističe da je »ljepota sama vječna i slobodna i da je kao fantom sama šebi svrhom«. Taj stav je Krležina idejna konstanta prema umjetnosti uopće, iako je u pojedinim fazama u tome bilo i izvjesnih zastoja, nejasnoća, nedorečenosti. Isticao je relativnu autonomnost umjetnosti, ali ne tako ekskluzivno kao neki drugi koje je on bezrezervno podržavao i branio. Već se tu pokazuju neke protivrječnosti u njegovim stavovima prema revolucionarnoj suštini i društvenom uticaju pisane riječi. U »Dijalektičkom antibarbarusu« posebno negativno se odnosi prema širokom pokretu tzv. socijalne književnosti ili »kritičkog realizma«. U toj je raspravi došlo do izražaja i njegovo »biologističko« tumačenje stvaralačkog čina i djela.

Zbunjivalo je to što Krleža ističe da »razum pokazuje iz dana u dan sve jače naglašenu tendenciju da potlači ljepotu, da umjetničke istine naviru iz umjetničkog nadahnuća, javljaju se iz primozga, iz utrobe, iz crijeva, iz mutnih strasti, iz sebeljubivo nečistih nagona, proturazložno i pakosno itd«. Krleža u tom eseju negira ne samo ulogu razuma u umjetničkom stvaranju, u oblikovanju naučne misli u kombinaciji i sadržaju forme i djela, nego i bilo kojeg svjesnog činioca kod samog umjetnika, kod spoznaje smisla njegovog ostvarenja. Tu se razdvajaju talenat, marljivost i rad. To pokazuje diskontinuitet misli i stava ne samo u odnosu na »Plamen« i predgovor »Podravskim motivima«, nego i na protivrječnosti unutar njegova ogromnog kritičkog dijapazona. I upravo to negiranje razuma u oblikovanju književnog djela i mogućnosti za njegov napredni i osvješćujući društveni uticaj mnoge je prije rata dovodilo do rezerve prema Krleži, pa i izazivalo žučne, često neopravdane, napade na Krležine stavove i djelo uopće.

No, u članku »O tendenciji«, koji je i pisan na zahtjev partijskog rukovodstva za »Radničko-seljački kalendar« 1937. godine, u izvjesnoj mjeri korigira svoj idejno-estetski diskontinuitet, koji se mogao tumačiti uskobiologistički pa i apstraktno-idealistički. Tu više dolazi do izražaja njegov revolucionarni aktivizam, pa i određeni kontinuitet u tom aktivizmu. Tu je Krleža po nekim svojim tezama blizak revolucionarno-romantičnom realizmu, odnosno bliži predstavnicima tadašnje »socijalne književnosti«, koju je prije tako oštro napadao. To je, zapravo, njegov pozitivan obračun sa nekim osobnim zabludama i odrđena sinteza njegove revolucionarne, idejne linije. Krleža tu ističe da je »umjetnost uslovljena sredstvima proizvodnje . . .« i da »ljudska volja, tj. volja kod umjetničkog stva-

Digitized by Google

ranja može igrati prilično veliku ulogu, a kako su određene namjere u izvjesnom smislu zavisne od sposobnosti ljudskog htijenja, pitanje je, dokle se i do kog stepena može u okviru umjetničkog stvaranja htjeti?«

Velika polemika oko Krleže nastala je poslije njegove smrti, naročito oko njegova »Dijalektičkog antibarbarusa«, opsežne političke rasprave, objavljene u »Pečatu« br. 8–9/1939. godine. Neki ozbiljni književni i drugi teoretičari smatraju da je teorijski to manje vrijedno Krležino djelo nego »Predgovor podravskim motivima«. Po svojoj vehementnosti i konkretnoj argumentaciji »Antibarbarus« ima i određenu političku težinu.

Nije slučajno što se poslije smrti Krleže upravo taj esej često koristi, pa i zloupotrebljava, u napadima na partijsku politiku uopće, kao tobože neprekidno dogmatsku i staljinističku.

U tom radu je, istina, do izražaja došla i neprincipijelna svađa. I nije slučajno što Krleža »Antibarbarusa« nije dao objaviti, ne samo, kako neki ističu, zbog njegovog oportunizma prema Partiji poslije rata. Naprotiv, Krleža je, što je i u razgovoru sa mnom iskazao kad sam ga nagovarao da ga objavi, imao jasan samokritičan stav prema tom tekstu. Smještao ga je u kontekst tadašnjih prilika i samokritički se osvrtao na vlastite slabosti, koje su tada unekoliko bile uslovljene ne samo pojavom fašizma i uzmaka radničke klase u Njemačkoj i Italiji, nego, posebno, staljinskim žrtvama u Sovjetskom Savezu.

Na jednom mjestu Krleža kaže:

»Ljepota se može tumačiti dijalektički po slobodnom izboru ili po programu, po modi ili po propisu, ali jedno ostaje izvan diskusije za svakog ko o tim stvarima ne misli vulgarno, šematski, dakle, ne shvata tko o tome misli: ljepota je s jedne strane društveno uslovljeni pojam, a s druge strane životni intenzitet, koji materijalno objektivno postoji.«

Krleža ovdje uvodi i jedno drugo određenje kao »društveno uslovljeni pojam«, što proširuje njegovu jednostranost u ranijem diskontinuitetu te polemike. Krleža ustaje protiv propisa, šema, miješanja bilo kojih društveno-političkih organizacija u umjetnost, propisivanje stilova, ali korigira i neke svoje biologističke stavove i piše o društvenim uslovljenostima umjetničkog čina.

U suštini, tu on anticipira osnovne postavke Programa Saveza komunista Jugoslavije, koji je proklamirao slobodu društvenog i kulturnog stvaranja, slobodu škola i stilova, itd.

Krleža je bez sumnje uvijek bio u pravu kada je odbacivao dogmatizam i vulgarno-materijalistička shvatanja u umjetnosti, ali je, isto tako, uveliko pretjerivao u odnosu na socijalnu literaturu i neselektivno i neobjektivno napadao sve zastupnike tog književnog pravca.

Zbog nekih slabosti i nedorečenosti u različitim njegovim djelima, nije se uvijek mogao uočiti njegov antidogmatski stav u umjetnosti, pa je i na partijskoj ljevici bilo pretjeranog negiranja svega u „Antibarbarusu", kao i u tadašnjoj aktivnosti Krleže.

Pečatovci su tada osuđivani kao antipartijska grupa koja razbija neophodno jedinstvo revolucionarnog pokreta, odvaja se od društvene stvarnosti, ne vjeruje u organizaciju radničke klase, u mogućnost socijalne revolucije.

Poslije rata, naročito od 1948. godine, nakon raskida sa Staljinom i Kominformom, a ponovo u novije vrijeme, pojedinci sa desnih, antisocijalističkih, konzervativnih pozicija bez rezerve napadaju Partiju, napadaju uopće svaku socijalnu tendencioznost u književnosti, pa utoliko negi-

Digitized by Google

raju sve napredno kod Krleže, a u suštini odbacuju marksizam, socijalizam i komunizam.

Na Trećem kongresu Saveza književnika Jugoslavije 1952. godine u Ljubljani Krleža nastupa i kao veliki pisac i kao partijski aktivista. Tu je, u stvari, došla do izražaja cjelovitost njegove misli. Referat dopunjuje i korigira različite ranije sporne misli. Tu je na nov način postavio i pojam »larpurlartizma«.

Postoje različita mišljenja o tome da je on taj pojam, koji je u određenom historijskom periodu bio važan za slikarstvo, nekritički prenio na književnost. Krleža je u tom referatu kritički i argumentirano analizirao dekretiranu tendencioznost u socijalističkom realizmu, u slikarstvu tzv. gerasimovštinu, a u književnosti „ždanovštinu". No, ujedno se zalaže za specifično našu socijalističku književnost i umjetnost kao jedan od osnovnih preduslova „za izgradnju naše socijalističke kulturne svijesti". To je i razumljivo, kad se zna da se u tom trenutku vodi borba na život i smrt za ravnopravnost u komunističkom i radničkom pokretu i u odnosima među socijalističkim državama. Iznoseći vrlo kritička zapažanja, koja imaju trajniju važnost, on, prijmerice, naglašava:

»U formalističkom cjepidlačenju po esejima, katedrama, u beletristici, u lirici, u programatskim tekstovima i između redaka javlja se sjenka mrtvih stvari i pojmova. Piše se u posljednje vrijeme tako da očita glupost i intelektualni cinizam simultanski dolaze do punog izražaja. Neka se pregleda kritički relativno velika masa tzv. ideoloških skeptičkih tekstova, beletrističkih, lirskih i katedarskih publikacija, i pokazat će se, da jedan dio naše književne inteligencije, koja aktivno surađuje u socijalističkoj strukturi, smatra historijsku materijalističku metodu čistom idealističkom prevarom u okviru koje dualistička formula subjekta i objekta ostaje odvojenim korelatom kao i svakoj idealističkoj filozofiji.«

S obzirom na antikomunističku propagandu, na rast nacionalizma, to je i danas aktuelno. I ovaj citat ukazuje na konstante Krležine revolucionarne ideje, koju neki njegovi interpretatori i kritičari zabašuruju, a u svojoj namjeri da negiraju socijalizam uopće, pa i jugoslavenski, poistovjećujući socijalizam sa staljinizmom, a posebno proglašavajući i SKJ za staljinističku partiju.

U svom nastupu na izvanrednom plenumu Saveza književnika Jugoslavije 1954. godine Krleža je oštro ustao, s jedne strane, protiv sovjetske apologetike književnosti kao »reklamnog nivoa«, a zatim protiv forsiranja izvjesnih tendencija »apstraktne umjetnosti, kao i protiv emperiokriticističkih recepata opisivanja predmetnosti«. Zbog jednostranosti osude apstraktne umjetnosti, te su Krležine teze dale povod za različite prigovore u diskusiju. No Krleža je na licu mijesta proširio i konkretizirao svoja shvaćanja, braneći svoje kritičke primjedbe.

Krleža je bio kritičan i prije i poslije rata prema avangardnim umjetnostima. Njegova kritika razbarušenosti i ekstravagantnosti raznih pseudoavangardista i »modernista« nije bila bez osnova. Neopravdano je, međutim, odricao vrijednosti avangardnih inovacija i ostvarenja. U nekim svojim daljnjim radovima to je, međutim, pojasnio i u izvjesnoj mjeri korigirao.

U diskusiji na istom plenumu Krleža je prevazišao neka svoja biologistička shvatanja, koja su došla do izražaja u tezama o književnosti u predgovoru »Podravskim motivima«. S druge strane, potvrdio je i razradio neke teze kojih se konstantno pridržavao:

Digitized by Google

»Usud čovjeka jeste politika, što nas uči historijsko-materijalistička dijagnoza, znači, dakle, politika postoji kao jedna veoma važna komponenta u ljudskom, u društvenom pa, dakle, i u artističkom životu, komponenta u najmanju ruku toliko važna kao ona fiziološka komponenta ljudske tjelesne građe, što sam bio naglasio s naročitim akcentom... Nema i ne može biti takvog čovjeka koga biste mogli prepoloviti na jednu polovinu koja se zove književnik i umjetnik i koja ne bi imala nikakve veze sa onom drugom polovinom koja se zove životna stvarnost, a koja je uslovljena čitavim nizom komponenata upravo toliko fatalnih u životu suvremenog čovjeka kao što je bio sudbonosan pojam datuma u životu antičkog čovjeka.«

Tu je misao u verziji štampanoj 1957. godine još preciznije dotjerao: »U nepreglednoj količini nametnutih viraža, od Kominforma do danas, klati se intelektualni prtljag u glavama artističke svijesti i pometnje su u kretanju simptomitične, bućka voda u lubanjama s lijeva na desno i obratno. Hoće se imati mnoge moralne smionosti za promatranje ogromne mase intelektualnih opasnosti, koje trajno djeluju negativno po zakonu tromosti duha, da bi čovjek mogao ostati neporemećen u svojoj političkoj i artističkoj svijesti. U današnjoj historijskoj fazi raste prirodno zbunjena, konzervativna inercija i glasovi konzervativnih sumnji postaju sve glasniji. Te sumnje rastu do otvorene programatske korozivne infiltracije, za sada na polju tzv. lirike i slikarstva, pojava koje politička komponenta u ovom trenutku ne može nego da uzme ad notam, kao dijagnozu desnih kontaminacija. Kako se može protiv toga boriti, pišući dobre, pametne i logične stvari, jer ligične teme ne mogu da ne budu politički suvremene, a kao takve jedino oportune. To je sve što sam imao da kažem.«

Krležine invektive na plenumu književnika 1954. godine značajne su i za analizu današnjeg stanja duha kod nas. U njima Krleža prevladava svoje male krize i potvrđuje svoju idejnu revolucionarnu konstantu u književnosti i u politici. Zapravo, Krleža je razjasnio svoja ranija nejasna idejno-estetska i kulturno-politička shvaćanja.

U sporu sa predstavnicima socijalne literature prije rata, koji su tada nastojali provoditi partijsku liniju kako su znali i umjeli, Krleža je uglavnom – kao što je to Vladimir Bakarić istakao – bio u pravu u književnom pogledu sa svojim shvatanjima umjetničke samosvjesti, stvaralačke specifičnosti književnosti, ali je pogrešno procijenio tadašnje političke prilike i revolucionarne partijske mogućnosti i zadatke. U suštini sukoba na književnoj ljevici u pogledu estetskih stvari Krleža je bio u pravu, ali u pogledu političkih stavova neposredno pred rat i u revoluciji nije, što, dakako, ne poništava kontinuitet njegove humanističke i revolucionarne književne i društvene misli i djelatnosti.

Krleža je, dakle, mnoge svoje nejasnoće i protivrječnosti kasnije implicitno ili eksplicitno i javno korigirao, dolazio do novih sinteza, spoznaja. To je vidljivo osobito kad se pogledaju njegovi objavljeni i neobjavljeni razni razgovori i istupi, uključujući i one o jugoslavici, odnosno enciklopedistici. Iz Krležinog temperamenta izlazile su i razne nedovoljno kontrolirane emocije, idejne reakcije na zbivanja oko sebe, uključujući i književne pojave i društveno-političke probleme. I unatoč pojedinim negativnim primjesama, sve je to poticalo i inspiriralo, ovaploćivalo i obilježavalo Krležino bogato kulturno stvaralaštvo. Štaviše, Krleža je u razgovorima često isticao da ga Partija nije dovoljno iskoristila, ali da za to od-

Digitized by Google

govornost leži i na njemu i na partijskom rukovodstvu. Tu se i mogu tražiti izvjesni uzroci nekim Krležinim, uslovno rečeno, krivudanjima.

Trajno aktualne i od velikog značaja u našim prilikama su Krležine ocjene nekih društvenih pojava i političkih snaga, kao na primjer, ona o »beznačajnosti socijaldemokracije«, ili pak ona o razornoj ulozi klera, itd. Ali, isto tako, iskazivao je i izvjesne sumnje u snagu revolucionarnog pokreta, u akciju za domokratske promjene u zemlji. Iz toga je proizlazilo i njegovo negativno držanje prema izborima 1935. i 1938. godine, prema samostalnom istupu na izborima Jedinstvene radničke stranke, kasnije Stranke radnog naroda, kao legalnog oblika borbe KPJ u okviru formiranja Pučke fronte. Takvi stavovi su odveli neke pečatovce, pa i Krležu, ne samo do konformizma nego i, kako se tada govorilo, i do „prirepaštva" prema Hrvatskoj seljačkoj stranci i Mačeku kao glavnom predstavniku hrvatske buržoazije i »vođi« hrvatskog naroda. To je, ujedno, i bila jedna od političkih grešaka Krleže i kruga oko njega.

Krleža je to poslije uvidio i u više javnih izjava priznao da tada nije bio u pravu on nego Tito i Partija, koji su vodili pravilnu, revolucionarnu politiku. On je bio, u izvjesnoj mjeri, razočaran zbog poraza revolucije u Evropi, posebno u Njemačkoj, nadiranja fašizma, staljinskih represija, a posebno i staljinskih pogroma nad našim revolucionerima.

Sigurno je da su za Krležu sve to bile traume koje su vršile jak psihološki pritisak u korist Krležinog kolebanja oko odluke u vezi sa odlaskom ili neodlaskom u partizane, iako je više puta bio pozivan od partijskog rukovodstva, te je utoliko i pripreman njegov izlazak na slobodni teritorij. To, ipak, nije pokolebalo Krležu i uništilo njegovu revolucionarnu ideju i viziju naprednijeg i humanijeg socijalističkog društva.

Ako bismo, na kraju, rezimirali neke političke komponente ukupnog Krležinog stvaralaštva, zaključili bismo da je Krleža od »Plemena« 1919. i »Književne republike« 1923–1927, od znamenitog članka »Hrvatska književna laž« 1919, pa preko polemika s građanskom kritičarskom misli »Moj obračun s njima« 1932. do referata na kongresu književnika, pa i svojih tekstova i istupa sve do smrti energično i postojano ustajao protiv konzervativnih oblika svijesti i reakcionarnih duhovnih konstelacija. On je u književnoj i polemičkoj riječi dao temeljitu analizu i osudu kapitalističkog sistema i represivnog duha kapitalističke klase, kao i špekulantskog malograđanskog mentaliteta. Temeljito je razobličio suštinu nacionalizma i plačljivu sentimentalnost »malograđanske ljubavi spram hrvatstva«, kao i konzervativnu i konformističku ulogu dijela građanske inteligencije, koja je bila u službi buržoazije.

U borbi protiv nacionalizma i šovinizma uviđao je potrebu pravilne afirmacije nacija, posebno specifičnosti njihovih kultura. Kao veliki sin hrvatskog naroda, on je nastojao afirmirati sve pozitivno u hrvatskoj historiji i kulturi, ali su mu jednako na srcu bili i historija i kultura svih naših naroda, njihova sudbinska povezanost, te najzad put i prosperitet titovske korablje. Zastupao je ideju bratstva i jedinstva u afirmaciji jugoslavenske zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti. U duhovnoj klimi 70-tih godina, za vrijeme »maspoka«, moglo bi se kazati da je Krleža, u vlastitoj, subjektivnoj brizi za očuvanje specifičnosti hrvatske književnosti i jezičnog izraza, pogrešno potpisao tzv. Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika i da nije odmah shvatio njezinu nacionalističku pozadinu i politički štetne posljedice i za Hrvatsku i Jugoslaviju. To je uvidio i to je korigirao poznatim izjavama o jednom jeziku koji Hrvati zovu hrvatskim, a Srbi srpskim, itd. On se do smrti dosljedno deklarirao i

Digitized by Google

kao Hrvat i kao Jugoslaven, koji je marksista i komunista i koji djeluje u duhu jugoslavenskog socijalističkog patriotizma.

Povezujući radničko-klasno i nacionalno, Miroslav Krleža je često isticao ulogu stvarno lijeve (a ne i »lijeve«) inteligencije u borbi protiv raznih antimarksističkih i antikomunističkih mišljenja i istupa. Smatrao je da to treba da bude osvešćujući i usmjeravajući idejni front zajedno sa Partijom kao kolektivnim intelektualcem. To je, uostalom, i lajtmotiv njegove neprekidne i opravdane borbe protiv dogmatizma uopće, iako pojedinci, ne slučajno, prešućuju njegovu borbu protiv desnog dogmatizma, protiv svih »desnih kontaminacija« i raznih oblika malograđanskog, anarhoidnog »liberalizma«.

Ideje socijalizma i komunizma i komunistička vizija razvitka ljudskog društva duboko prožimaju Krležina književna djela i njegov cjelokupni opus. To je osnovna konstanta njegovog odnosa prema svijetu, društvu i čovjeku. U tome je smislu i Krležina trajna opredijeljenost za internacionalističku suštinu i zajednički interes međunarodnog radničkog pokreta, te pokretačke naučne ideje Marxa, Engelsa, Lenjina, kao i koncepcije Programa SKJ i socijalističke Jugoslavije. Utoliko je Miroslav Krleža ne samo veliki književnik nego i značajan idejni borac u tumačenju i rješavanju socijalno-političkih i međunacionalnih odnosa.

Djelo Miroslava Krleže ostaje naša duhovna inspiracija. Njegova kritička i politička misao su jedna sugestivna vizija borca za bolji život, za napredak čovječanstva, a posebno i ljudi i naroda na ovom našem tlu.

Digitized by Google

Sava Živanov

Ubrzanje socijalno-ekonomskog razvoja Sovjetskog Saveza

– Strateški kurs nove varijante Programa KPSS –

U kritičkom preispitivanju u SSSR-u, koje je u vreme Andropova počelo da dobija karakter širokog i organizovanog procesa, formulisana je nova dugoročna koncepcija razvoja sovjetskog društva – *koncepcija »svestranog usavršavanja socijalizma«*. Ta je koncepcija razrađivana u okviru rada na donošenju nove redakcije Programa KPSS i u toj redakciji ona je manje-više uobličena. Međutim, posle izbora Gorbačova za generalnog sekretara CK KPSS, kao sastavni deo te koncepcije i njena početna osnovna komponenta za naredne dve-tri decenije, formulisan je i novi strategijski kurs sovjetske Partije – *»ubrzavanje socijalno-ekonomskog razvoja zemlje«*. U istupanjima Gorbačova i u radovima u kojima se obrazlaže i propagira nova redakcija Programa KPSS i platforma za predstojeći 27. kongres KPSS »ubrzavanje socijalno-ekonomskog razvoja« ocenjuje se kao »koren« i »kičma« svih dokumenata koje će doneti taj Kongres i kao osnova i udarni smer delatnosti sovjetske Partije u predstojećim decenijama. Taj strateški kurs treba da se razradi, razvije i operacionalizuje u celovitu socijalno-ekonomsku, a pre svega privrednu strategiju Sovjetskog Saveza. Zbog toga ovaj kurs i zaslužuje našu pažnju.

U ovom prilogu nastojaćemo da odgovorimo na sledeća pitanja:

Prvo, šta je pobudilo rukovodstvo KPSS da se orijentiše na ovaj novi strateški kurs,

drugo, koje su osnovne komponente i glavne karakteristike tog kursa,

treće, šta se može očekivati od njegove primene i kakve promene on izaziva u drugim oblastima.

I

U zvaničnim objašnjenjima i u napisima sovjetskih naučnika ističu se dve grupe protivrečnih društveno-ekonomskih okolnosti koje su opredelile sovjetsko rukovodstvo za novi strateški kurs. Na jednoj strani dosadašnji

Digitized by Google

dinamični privredni uspon[1] stvorio je i materijalnu i ljudsku osnovu za rešavanje krupnijih zadataka koje traži savremena etapa ekonomskog razvoja. Na drugoj strani, međutim, došlo je do niza pomeranja u unutrašnjim i međunarodnim uslovima koji se nepovoljno odražavaju na procese ekonomske reprodukcije u SSSR-u. U nacrtu nove redakcije Programa KPSS ističe se, da su »nepovoljne tendencije i teškoće« u privrednom razvoju, uz to, »u znatnoj meri«, i rezultat subjektivnih grešaka, naime, da »nisu pravovremeno i adekvatno ocenjene promene ekonomske situacije i neophodnost dubokih pomeranja u svim sferama života« i da se »nije ispoljila potrebna upornost u ostvarivanju« donetih mera i odluka.[2]

Iz ovih ocena nove redakcije Programa KPSS i iz objašnjenja slične prirode koje je dao Gorbačov neizbežno se nameće niz pitanja, a pre svega: koje su to nepovoljne tendencije i teškoće u sovjetskoj privredi? Gde im je koren? Zašto se nije pravovremeno i adekvatno na njih reagovalo, odnosno zbog čega se donete odluke nisu sprovodile?

1. U okviru modela privrednog razvoja koji je konstituisan početkom 30-ih godina, SSSR je ostvarivao dinamičan privredni rast u 30-im godinama, a on se nastavio i u posleratnim decenijama.[3] Zahvaljujući tome, u Sovjetskom Savezu je stvoren snažan proizvodni potencijal, a na njegovoj osnovi ostvarene su krupne promene i u drugim društvenim oblastima, pa i u podizanju životnog standarda.[4] Međutim, na prelazu iz 70-ih u 80-te godine stopa privrednog rasta počela je uočljivo da opada[5], planski zadaci i ciljevi ekonomskog razvoja, formulisani na partijskim kongresima, nisu ostvarivani, a u privredi su ispoljavani sve veći problemi i ozbiljne granske i teritorijalne disproporcije. Uslužne delatnosti i poljoprivreda su bolna mesta sovjetske privrede, ali se »uska grla« javljaju i u nekim industrijskim granama (energetike, metalna industrija). Ipak, osnovne slabosti sovjetske privrede su u pitanjima ekonomske racionalnosti, društvene produktivnosti, kvaliteta i asortimana proizvedenih dobara (uporedo sa nestašicom niza proizvoda robe široke potrošnje rastu zalihe roba koje ne nalaze kupce zbog slabog kvaliteta i asortimana). Pro-

---

[1] Zahvaljujući takvom razvoju SSSR je uspeo da ozbiljno smanji zaostajanje za razvijenim zemljama. U odnosu na SAD nacionalni dohodak Rusije bio je 1913. god. oko 20%, 1960. god. SSSR je ostvario nacionalni dohodak u vrednosti od oko 50%, a 1980. god. od oko 66% nacionalnog dohotka SAD, iako je Rusija, uz to, pretrpela velika razaranja u I svetskom ratu, a SSSR još veća razaranja u građanskom i u drugom svetskom ratu.

[2] *Proekt Programma KPSS* (novaja redakcija), »Politizdat«, Moskva 1985, str. 24.

[3] Tempo porasta nacionalnog dohotka u SSSR-u iznosio je (u procentima):

1951/55 – 13,3	1956/60 – 9,2	1961/65 – 6,5
1966/70 – 7,8	1970/75 – 5,7	1976/80 – 4,2

[4] Indikatori porasta životnog standarda:

	1965.	1980.
– mesečna zarada	96,5 rubalja	168,5 rub.
– broj lekara	554.000	993.000
– porodice sa TV aparatima	24%	85%
– porodice sa frižiderima	11%	84%
– stambeni prostor po osobi u gradov.	10m²	13m²
– potrošnja mesa po osobi	41 kg	57 kg

[5] Prema zvaničnim podacima ona je iznosila: 1981. – 2,5%, a 1982. – 2,8%, dok je prema procenama nekih ekonomista bila i niža.

Digitized by Google

duktivnost rada u sovjetskoj privredi je niska, a njen porast se neprekidno usporava[6], uprkos najavljenoj orijentaciji na njeno suštinsko povećanje[7]. Uporedo s tim uočljivi su smanjenje kapitalnih investicija[8] i njihova sve manja efikasnost.[9] Oprema sovjetske privrede veoma je zastarela. Naime, prema nivou razvitka proizvodnih snaga savremena sovjetska privreda predstavlja šaroliki i protivrečan mozaik. Na jednoj strani, postoje preduzeća i privredna udruženja koja se zasnivaju na rezultatima savremene naučno-tehničke revolucije, te ih karakteriše razvijena tehnika i tehnologija, racionalna naučna organizacija proizvodnje, visoka produktivnost rada i efikasnost privređivanja. Međutim, ovaj sektor proizvodnje naučno-industrijskog tipa zapošljava samo 10-15% industrijskih radnika i predstavlja prelaz prema potpuno razvijenim formama proizvodnje. Na drugoj strani su preduzeća i proizvodna udruženja razvijenog industrijskog tipa, zasnovana na mašinama ili sistemu mašina. To je preovlađujući tip industrijske organizacije u sovjetskoj privredi i u njima je zaposleno oko polovine sovjetske industrijske radničke klase. Ovaj sektor je zadovoljavao potrebe jučerašnjeg dana, ali i po razvijenosti proizvodnih snaga, i po organizaciji rada, i po kvalitetu proizvoda, a pre svega po produktivnosti i ekonomičnosti proizvodnje sve više zaostaje za potrebama savremenosti. Međutim, u sovjetskoj industriji postoji i tip rane industrijske (pa čak i preindustrijske) proizvodnje ili dodatak mašinske proizvodnje. U ovom sektoru zaposleno je oko trećina radnika u industrijskoj oblasti, a čine ih profesije koje su povezane sa teškim fizičkim radom i koje koriste ručne ili mehaničke instrumente.[10] Ovakvo stanje u industriji, koja je vodeća oblast sovjetske privrede, predstavlja osnovu za razumevanje stanja u ostalim privrednim oblastima – pre svega u poljoprivredi i u sferi usluga – koje su znatno zaostalije u odnosu na industriju i po tehničkoj opremljenosti, i po organizaciji rada, i po ekonomičnosti i produktivnosti i po kvalitetima delatnosti.[11]

Stanje sovjetske privrede postaje jasnije kada se uporedi sa privredom SAD. U privredi SSSR-a zaposleno je oko 20% više nego u američkoj, kapitalna ulaganja su približno jednaka (u sferne materijalne proizvodnje SSSR investira više nego SAD). Pa ipak, SSSR ozbiljno zaostaje iza SAD u svim osnovnim pokazateljima modernog privređivanja. U odnosu na SAD, u 1981. godini nacionalni dohodak SSSR-a bio je 67%, industrijska proizvodnja 80%, a poljoprivredna proizvodnja (prosek za 1976–1980)

---

[6] Stopa rasta produktivnosti rada u sovjetskoj privredi bila je (u procentima): 1966–1970. – 3,2, 1971–1975. – 2,0 1975–1980. – 1,3.

[7] Osnovne smernice privrednog razvoja SSSR-a za period 1976–1980. predviđale su da se u tom periodu oko 90% porasta nacionalnog dohotka obezbedi porastom produktivnosti rada (videti: »Pravda« 7.III 1976).

[8] U tri poslednje petoljetke godišnja stopa rasta kapitalnih investicija bila je (u procentima): 1966/70.–7,6, 1971/75. – 7,0, 1976–1980. – 3,6.

[9] Da bi osnovni fondovi porasli za 1% trebalo je 1965. god. uložiti 1,8% nacionalnog dohotka, a 15 godina kasnije 2,5% nacionalnog dohotka; odnosno porast osnovnih proizvodnih fondova za 1% donosio je 1958. god. 0,52%, a 1979. g. samo 0,16% porasta nacionalnog dohotka.

[10] Videti: Gordon, Nazimova – *Tehničko-tehnološki progres i socijalni razvitak radničke klase*, MuS br. 4–5/1985, str. 389–392.

[11] Ručni rad preovladava u građevinarstvu (preko 50% zaposlenih), a naročito u poljoprivredi (oko 75% zaposlenih).

Digitized by Google

oko 85%, dok su ostale privredne oblasti bile znatno niže. U isto vreme produktivnost rada u materijalnoj proizvodnji (SSSR prema SAD) bila je oko 40%, pri tome u industriji oko 55%, a u poljoprivredi 20–25%.[12] Sovjetski Savez ozbiljno je zaostajao iza SAD u razvijenosti nekih modernih industrijskih grana (elektroenergija, hemijska industrija, neke grane mašinogradnje) i u oblasti infrastrukture. Posebno je zabrinjavajuće zaostajanje u razvoju i primeni dostignuća naučno-tehnološke revolucije, sa svim konzekvencama koje takvo zaostajanje donosi.

2. Gde su uzroci ovakvog stanja u sovjetskoj privredi i koji su im koreni?

Sovjetski autori navode brojne *objektivne uzroke* otežanog privređivanja koji su sve vidljivije počeli da deluju tokom 70-ih i početkom 80-ih godina. Na jednoj strani su međunarodni faktori nastali kao rezultat dejstva svetske ekonomske krize (početkom 70-ih godina) i politike zaoštravanja međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa između Zapada i Istoka i novog kruga trke u naoružanju (krajem 70-ih i početkom 80-ih godina). Na drugoj strani su brojni unutrašnji činioci, gde se najčešće navode: usporavanje rasta radnosposobnog stanovništva i proizvodnih resursa u celini[13], poskupljenja u osvajanju novih izvora sirovine i energije i njihov usporeni rast[14], ograničenost akumulacije, učestale sušne godine, disproporcija u privredi. Nezadovoljavajući rezultati privređivanja proilazili su i iz *grešaka dosadašnje ekonomske politike* koja je, s jedne strane, omogućavala velike razmere gubitaka u svim fazama reprodukcije, a s druge strane proizvodila mnoge disproporcije u privredi, pre svega: između (nedovoljnog) poboljšanja upotrebnih svojstava sredstava za rad i porasta troškova za njihovo usavršavanje ili proizvodnju; između relativno bržeg rasta potrošnje i sporijeg rasta proizvodnje; između bržeg rasta dohotka preduzeća u odnosu na sporiji porast i produktivnosti rada i obima proizvodnje. Greške ekonomske politike uticale su i na smanjenje motivisanosti zaposlenih za rezultate privređivanja, jer je relativno brz porast standarda bio linearan, nezavisan od individualnih i kolektivnih doprinosa rezultatima privređivanja (uravnilovka u raspodeli).[15] Uz sve to navode se i brojne druge *subjektivne slabosti*, kao što su nedisciplina, neodgovornost, razni vidovi prisvajanja društvene imovine i sl.

Svi ovi uzroci nesumnjivo postoje i deluju. Ali, kao što zaključuju neki sovjetski i mnogi zapadni naučnici, u njihovoj osnovi su dublji uzroci opštijeg karaktera. Prema jednoj oceni njihovi su »koreni ... u ekonomskoj organizaciji, u sistemu privređivanja i rukovođenja narodnom privredom« i u nedovoljnom respektovanju ljudskog faktora.[16] Zaslavska

---

[12] Videti o tome: Mikul'skij K. I., *Ekonomičeskij rost pri socializme*, »Nauka«, Moskva 1983, str. 67–68.

[13] Porast proizvodnih resursa 1981–1985, u odnosu na prethodnu petoljetku smanjio se za 1/3; U toku 1981–1985. broj zaposlenih u materijalnoj proizvodnji – usled demografskih kretanja – povećao se za 2%, a u prethodnoj petoljetki za 4%, dok u narednim godinama porasta više i neće biti.

[14] U toku petoljetke 1971–1975. obim goriva i sirovina povećao se za 25%, naredne petoljetke za 10%, a u tekućoj samo za 7%. Od 1978. ne povećava se dobijanje uglja i gvozdene rude, a od 1983. ne povećava se ni dobijanje nafte.

[15] Videti: *Ibid.*, str. 68–69.

[16] Piskotin M. I., *Socializm i gosudarstvennoe upravlenie*, »Nauka«, Moskva 1984, str. 8–9.

Digitized by Google

ističe da je izvorište svih privrednih problema »u zaostajanju sistema proizvodnih odnosa i mehanizama upravljanja privredom« koji odražava taj sistem odnosa »za nivoom razvitka proizvodnih snaga«, pa zaključuje da su taj sistem i njegov privredni mehanizam nesposobni da obezbede »potpuno i dovoljno efikasno iskorišćavanje radnog i intelektualnog potencijala društva«[17]. Na istoj liniji je i zaključak da postojeći problemi sovjetske privrede i njihovo produženo trajanje svedoče »o iscrpljenim mogućnostima prevashodno ekstenzivnog razvitka privrede«.[18]

Zapadni naučnici uporedo sa uzrocima koje navode sovjetski autori, uvode i druge činioce koji govore o krizi i iscrpljenosti samog sistema državnog centralističkog administrativnog upravljanja privredom. Prema njihovim ocenama ti faktori dovode do »degradacije privrednog organizma«, a to predstavlja uzrok sve slabijih privrednih rezultata. Uzroci ekonomskih problema traže se i nalaze u političkim, ekonomskim i društvenim karakteristikama sovjetskog sistema.[19]

3. Postojeći sistem centralističkog administrativnog upravljanja privredom nastao je početkom 30-ih godina i bio je u funkciji ekonomske politike forsirane industrijalizacije. Iako je i tada imao i slabe strane koje su rađale probleme i protivrečnosti – zbog čega je bio izložen kritici[20], taj je sistem u velikoj meri valjano zadovoljavao potrebe brzog ekonomskog rasta u uslovima nerazvijenosti u početnoj fazi industrijalizacije.

Krupni rezultati koje je ovaj sistem donosio, a naročito visoka stopa privrednog rasta koju je on obezbeđivao, u dobroj meri su kompenzirale njegove slabe strane, te se ovaj sistem istorijski verifikovao kao uspešan za uslove u kojima je nastao i za politiku kojoj je služio. Vremenom, međutim, trošile su se njegove dobre strane, i sve više dolazile do izražaja negativnosti koje on nosi, problemi koje rađa i disproporcije koje produbljuje. Uz to i osnovna njegova odlika – visoka stopa privrednog rasta – povremeno je ozbiljno usporavana. Sve to je rađalo zahteve za preispitivanje i menjanje sistema koji je sve više dolazio u raskorak sa novim uslovima i potrebama sovjetskog društva.

Međutim, zvanična sovjetska ideologija je tokom dugog perioda postojeći sovjetski sistem, sa svim njegovim institucijama, mehanizmima i metodima, identifikovala sa samom prirodom socijalizma. Za taj sistem vezivane su ne samo istorijske pobede u drugom svetskom ratu, nego i nesumnjiva krupna dostignuća u ekonomskom, socijalnom i kulturnom razvoju, kao i izrastanje SSSR-a u svetsku velesilu. Zbog toga je taj sistem, i pored niza slabosti, stekao legitimaciju, a i snagu inercije, pa je kao takav prihvaćen ne samo od funkcionera sistema, nego i od znatnih delova

---

[17] Zaslavska T. I., referat, MUS br. 4–5/1985, str. 222.

[18] Mikul'skij K. I., *op. cit.* str. 66.

[19] Videti: Drewnowski J. F., *Crisis in the East European Economy*, C. Helm, London 1982; analizu H. S. Levina o uzrocima opadanja rasta produktivnosti rada u sovjetskoj privredi, objavljenu u: Joint Economic Commite Congres of the United Statess »Soviet Economx in the 1980's – Problem and prospects«, Dec. 31. 1982; prilog B. Arnota o produktivnosti rada u SSSR-u u časopisu »Critique«, A. Journal of Socialist Theory, No 15/1981.

[20] U toku 1932. godine u listu »Za industrijalizaciju« objavljena je serija članaka u kojima je kritikovan ovaj sistem i tražena veća samostalnost preduzeća i veća uloga tržišta.

Digitized by Google

stanovništva. U takvom stanju svesti zahtevi za promenama ne mogu a da ne budu suočeni s rizikom da ih shvate i interpretiraju kao revizionizam i reformizam. Tako je postepeno nastajala paradoksalna situacija da se sistem, koji je po definiciji izraz permanentnih dubokih promena u svim društvenim oblastima, sve više reprodukuje u nepromenjenom obliku i da se opire promenama i preobražajima.

Zahtevi za promenama su se postepeno javljali, ali su ti zahtevi imali ozbiljnije šanse samo onda kada je postojeći sistem ispoljavao očigledne i krupne probleme, koje nije uspevao da razrešava. Zbog toga je snaga reformskih zahvata i njihovih nosilaca bila ne toliko u njima samima, nego u slabostima sistema i njegovih branilaca. Reforme su preduzimane onda i utoliko, kada i ukoliko sistem nije uspevao da uspešno razrešava nastajuće probleme. Samo su onda reforme prihvatane kao neminovnost, no i onda su pobuđivale strah i neizvesnost od posledica koje su donosile. I zbog toga, kada su više ili manje bili prevladani problemi koji su tražili promene ili kada je nastavljanje reformi pretilo ozbiljnijim posledicama po postojeći sistem, promene su ublažavane, a reforme napuštane ili odbacivane. To je osnovno obeležje i iskustvo pokušaja reformi tokom poslednjih decenija.

Od Staljinove smrti do naših dana Sovjetski Savez je poprište neprekidnog otvorenog ili prikrivenog sukobljavanja zahteva i nosilaca promena sa inercijom postojećeg sistema i njegovim braniocima, sukob snaga reforme i konzervatizma, nosilaca inovacije i tradicije. Borba se odvijala na raznim pitanjima, sukobljavanja suparničkih snaga odvijala su se u svim društvenim strukturama i nivoima, ona su bila oštra ili prigušena, a njihova rezultanta promenljiva. Ipak, uz izvesne rizike koje nosi svako uopštavanje, u prvih petnaestak godina posle Staljina dominirale su tendencije i snage promena, a u narednih petnaestak godina prevagu su imale antireformske snage. Posle Staljinove smrti promene su zahvatile sve sfere života sovjetskog društva (privredu i državnu upravu, partiju, pravosuđe, nauku i kulturu, socijalne odnose i ideologiju) i sve pravce međunarodnog delovanja sovjetske partije i države. One su ostvarivane neravnomerno, sa plimama i osekama, u okviru delimične, dozirane i odozgo kontrolisane destaljinizacije (»borba protiv negativnih posledica kulta ličnosti«). Na privrednom polju promene su započele neposredno posle Staljinove smrti[21], a produbile su se posle 20. kongresa KPSS.[22] Posle zbacivanja Hruščova, uporedo sa napuštanjem njegove rekonstrukcije upravljanja privredom, započela je ozbiljnija (Kosiginova) privredna reforma (1964/65). Ona je bila rezultat traženja novih metoda privređivanja, pa je u postojeći sistem nastojala da ugradi komponente tržne privrede (osamostaljenje preduzeća, poslovanje po privrednom računu, veću ulogu materijalne stimulacije proizvođača). Primena ovih metoda donela je pozitivne rezultate i u pogledu ponovnog povećanja stope privrednog rasta i u odnosu na kvalitativne aspekte privređivanja.[23] Među-

[21] Posle Staljinove smrti novi sovjetski premijer Maljenkov, uporedo sa promenama ekonomske politike, započeo je i reorganizaciju centralnog upravljanja privredom, ali su te promene bile skromnog domašaja i brzo napuštene.

[22] Temeljnu reorganizaciju pokušao je da sprovede Hruščov 1957, stvaranjem 92 teritorijalna privredna područja kojima su upravljali saveti narodne privrede, dok su centralna privredna ministarstva raspuštena.

[23] Videti: Mikul'skij K. I., *Problemy efektivnosti socialističeskoj ekonomiki*, »Nauka«, Moskva 1972, str. 262–270.

Digitized by Google

tim, bez posebnih objašnjenja – a po svoj prilici zbog društvenih i političkih reperkusija koje je nosila[24], ona je ubrzo napuštena. Tako se sovjetska privreda dobrim delom vratila na metode koji su pokazali negativno dejstvo već pre reforme 1964/65. godine. Ti su metodi vodili ne samo ponovnom usporavanju privrednog rasta, nego su se pokazali neadekvatnim za ostvarenje proklamovanog zaokreta od ekstenzivnog na intenzivno privređivanje, na suštinsko povećanje efikasnosti i produktivnosti proizvodnje i na ubrzanje naučno-tehničkog progresa. Sredinom 1979. godine sovjetsko rukovodstvo donelo je sistemske mere čiji je cilj bio da doprinesu povećanju efikasnosti i drugih kvalitativnih aspekata privređivanja[25], ali su faktički i te mere ostale bez stvarnog uticaja na ekonomski život. Zato su se krajem 70-ih i početkom 80-ih godina neizbežno postavila pitanja: zašto se mehanizam privređivanja SSSR-a ne menja iako su sovjetske rukovodeće snage spoznale i neadekvatnost postojećeg mehanizma i nužnost njegovog menjanja? Sovjetski naučnici su, odgovarajući na ova pitanja, otkrili i konzervativizam ekonomskog mišljenja i privrednog ponašanja i inertnost postojećeg sistema. Neki od njih su, poput Zaslavske, otišli korak dalje i otkrili ideološke, naučno-spoznajne i, pre svega, socijalne barijere sazrelim promenama.[26] Neki zapadni naučnici smatraju da su otpori promenama ugrađeni u sam sovjetski sistem i da sadašnje stanje sovjetske privrede izražava svojevrsnu protivrečnost koja se sastoji u nesposobnosti postojećeg sistema da postigne zadovoljavajuće rezultate ili da se reformiše, odnosno da postoji duboki sukob između imperativa za promenama i u sistem ugrađenih barijera, koje se suprotstavljaju promenama.

Problemi koji su se ispoljili u sovjetskoj privredi početkom 80-ih godina, a naročito veliki pad stope rasta, delovali su kao iznenađenje za društvo koje je – naročito po zvaničnoj propagandi – znalo samo za uspehe. Reakcije proizašle otuda bile su različite. Jedni su smatrali da je to privremena pojava bez dubljih uzroka, pa da će brzo proći kao što je i došla. Drugi su, nasuprot tome, smatrali da je »zlatno doba« prošlo u nepovrat, te da se sovjetsko društvo mora prilagoditi i navići da živi sa ozbiljnim privrednim problemima i stagnirajućom privredom. Međutim, kreativne snage u nauci i u političkom i privrednom aparatu, počele su ozbiljno i kritički da se suočavaju sa problemima i da traže rešenja. Ipak su tek dolaskom Andropova na čelo KPSS počele da se stvaraju neke od neophodnih pretpostavki za promene: realistična kritična ocena stanja u sovjetskoj privredi ukazala je na neophodnost dubljih promena, personalne smene u sovjetskom političkom vrhu počele su da stvaraju političku volju za promenama, a u partijsko državnim odlukama počele su da formulišu pravci promena (i eksperimentima proveravaju). Izborom Gorbačova za generalnog sekretara CK KPSS te su se pretpostavke produbile i ojačale, a u njegovim istupanjima – pre svega na Aprilskom plenumu CK KPSS i junskom savetovanju o naučno-tehničkom progresu – potpunije

[24] Ove su reperkusije posebno došle do izražaja u Čehoslovačkoj, za vreme »pražskog proleća« 1968. godine.

[25] Rezolucija CK KPSS i Saveta ministara SSSR (12. jula 1979) »O poboljšanju planiranja i jačanju uticaja privrednog mehanizma na povećanje efikasnosti proizvodnje i kvaliteta rada«, kao i niz mera za ostvarenje zadataka sadržanih u ovoj Rezoluciji.

[26] T. I. Zaslavska, *op. cit.*, str. 231–236.

Digitized by Google

se uobličila ova koncepcija. U nacrtu nove redakcije Programa KPSS, koji će se usvojiti na predstojećem Kongresu KPSS ta koncepcija dobija snagu programskog dokumenta.

II

Strateška orijentacija nove redakcije Programa KPSS predstavlja širok dijapazon međusobno povezanih ciljeva, zadataka i pravaca delovanja na usavršavanju socijalizma unutar zemlje i na borbu za mir i socijalni progres u svetu. Uz značaj svakog od njih, nova redakcija Programa i njeno obrazloženje otkrivaju određene *prioritete i udarne pravce nove orijentacije.* U odnosu unutrašnjih i međunarodnih ciljeva, zadataka i pravaca akcije – primat imaju unutrašnji: SSSR mora da koncentriše svoje potencijale i napore na unutrašnja pitanja sovjetskog društva, a da svoje delovanje na društvene procese u svetu prevashodno ostvaruje uspešnim rezultatima unutar zemlje i privlačnošću svojih stvarnih dostignuća. Međunarodno angažovanje sovjetske partije i države mora da se usmeri na rešavanje unutrašnjih zadataka: da stvori povoljne međunarodne uslove za razvoj sovjetskog društva tako što bi kroz ozdravljenje međunarodne situacije, kroz smanjenje trke u naoružanju i kroz sužavanje sovjetskog angažovanja u svetu, oslobodila znatna materijalna sredstva za unutrašnji razvoj, a kroz proširenje ekonomske i naučno-tehničke saradnje sa Zapadom doprinosilo privrednom razvoju SSSR-a. Unutar sovjetskog društva, u okviru razvoja svih njegovih područja, primat dobija privreda – »odlučujuća sfera ljudske delatnosti«, kao što se ističe u novoj redakciji Programa. »Koncepcija ubrzanja socijalno-ekonomskog razvitka sovjetske zemlje« – kao novi strateški kurs Gorbačova i nove redakcije Programa KPSS – predstavlja, pre svega, *ubrzavanje privrednog razvoja* a u njemu je »fundamentalno pitanje« – »kardinalno ubrzavanje naučno-tehničkog progresa«, ono se, pak, fokusira na »obnavljanje proizvodnih sredstava« na osnovi najviših naučno-tehničkih dostignuća i zato poprima »primarni značaj«. Zbog svega toga *modernizacija privrede* na bazi *kvalitativnog skoka u razvoju proizvodnih snaga* postaje »koren stvari«, »srž svih problema« i kičma svih koncepcija, zadataka i akcija. Njoj su podređene, u njenoj su funkciji i iz nje proizilaze odgovarajuće promene u produkcionim i drugim društvenim odnosima, u socijalnom i političkom ustrojstvu, u duhovnoj oblasti, u celini – u načinu i kvalitetu života.

Novi strateški kurs KPSS – *»ubrzavanje socijalno-ekonomskog razvoja zemlje«*, usmeren je na »kvalitativni preobražaj svih strana života sovjetskog društva«, pre svega u četiri njegove osnovne oblasti:

– »korenito obnavljanje« materijalno-tehničke osnove društva, na bazi dostignuća naučno-tehničke revolucije;

– usavršavanje svih društvenih, a pre svega proizvodnih odnosa;

– duboke promene u materijalnim i socijalnim uslovima života ljudi i

– aktivizacija celokupnog sistema političkih, socijalnih i ideoloških institucija.

U novoj redakciji Programa KPSS polazi se od konstatacije da je rešavanje svih tih složenih zadataka nemoguće bez »povećanja uloge ljudskog faktora«: »Socijalističko društvo ne može uspešno da funkcioniše«

Digitized by Google

ako ne nalazi nove puteve »razvitka stvaralačke delatnosti masa u svim sferama društvenog života«.

Na ovim pitanjima potrebno je zadržati se. U dosadašnjem Programu osnovni cilj bio je stvaranje osnove komunističkog društva, a sa njom materijalno i društveno blagostanje i novi društveni odnosi. Brz (preambiciozni, naučno nezasnovan) privredni razvoj, ubrzavanje naučno-tehničkog progresa i prestruktuiranje privrede (izbalansiraniji razvoj) bili su prevashodno sredstvo za ostvarenje napred pomenutih društvenih ciljeva. Sada je, međutim, »*ubrzavanje socijalno-ekonomskog razvoja*« ne samo sredstvo za »svestrano usavršavanje socijalizma« i za »kvalitativni preobražaj« svih sfera sovjetskog društva, nego postaje u istupanjima Gorbačova i u partijskoj propagandi posebna »koncepcija, ... koren stvari, ... osovinski element« i Programa KPSS i drugih dokumenata koje treba da usvoji 27. kongres KPSS. Tako to »ubrzavanje razvoja« postaje cilj za sebe, »celokupna suština naših problema« (Gorbačov), »zaokret istorijskih razmera«, koji zahteva »reorganizaciju formi i metoda partijskog rada«[27] i u čijoj su funkciji i socijalna politika i promene u političkom sistemu i rekonstrukcija sistema upravljanja i usavršavanja drugih aspekata produkcionih odnosa. Ova pitanja svojevrsne promene u odnosima cilja i sredstava pobuđuju posebnu pažnju analitičara nove redakcije Programa KPSS, pa se tome daje i razno značenje. Za nosioce ove koncepcije to je realističan i naučno-materijalistički pristup, prema kome je suština društvenog – pa i socijalističkog razvoja u razvoju proizvodnih snaga, a promene u društvenim odnosima i u oblasti »društvene nadgradnje« proizilaze iz razvoja proizvodnih snaga. Znači, forme društvene organizacije ne »izmišljaju se iz glave« i nameću društvu, ako za njih ne postoje neophodne materijalne i druge s njima povezane pretpostavke, nego se oblikuju u skladu sa tim pretpostavkama.

Strateški kurs nove redakcije Programa KPSS o ubrzavanju socijalno-ekonomskog razvoja SSSR-a zasniva se na planiranim dubokim pomeranjima u privredi – »odlučujućoj sferi ljudske delatnosti«. Zadaci koji treba da se ostvare u toj oblasti bili su manje-više predviđeni i u staroj redakciji Programa KPSS: kvalitativno nov nivo razvoja, intenzifikacija, visoka produktivnost i efikasnost, kvalitet proizvoda i proporcionalni razvoj. U novoj redakciji izbegnuti su kvantitativni pokazatelji rasta i rokovi za njihovo ostvarivanje[28], koji su se pokazali kao veliki promašaj te su kompromitovali staru verziju Programa. Ipak, ni u novoj redakciji nije moglo a da se ne programira da će za narednih 15 godina da se »udvostručiti proizvodni potencijal zemlje«, uz njegovo »korenito kvalitativno obnavljanje«, kao i da će produktivnost rada da se poveća 2,5 puta. Međutim, i ovi – u odnosu na sadašnji Program znatno skromniji zadaci – prema dosadašnjim rezultatima i iskustvu, deluju preambiciozno.

Ekonomska strategija nove redakcije Programa KPSS sadrži tri međusobno povezane komponente. Polazna komponenta, čiji rezultat određuje uspeh cele te strategije, jeste suštinsko ubrzavanje naučno-tehničkog progresa. Druga je u novoj strukturalnoj i investicionoj ekonomskoj politici, a treća je u usavršavanju sistema planiranja i upravljanja privre-

[27] Uvodnik »Komunista«, br. 13/1985, Moskva.

[28] To je potpunije izloženo u nacrtu posebnog dokumenta, koji se usvaja uporedo s novom redakcijom Programa KPSS, Osnovni pravci ekonomskog i socijalnog razvitka SSSR-a za 1986–1990 i do 2000. godine (»Pravda«, 9. XI 1985.).

Digitized by Google

dom, a pre svega u promeni privrednog mehanizma. Potrebno je objasniti svaku od njih.

1. *Suštinsko ubrzavanje naučno-tehničkog progresa* i produbljivanje naučno-tehničke revolucije su, prema novoj redakciji Programa KPSS, ključno pitanje nove sovjetske ekonomske strategije i glavna poluga povećavanja privredne efikasnosti. Orijentacija na zaokret u razvoju naučno-tehničkog progresa rezultat je ozbiljnog zaostajanja SSSR-a prema razvijenim zapadnim zemljama na ovom određujućem području razvoja. To zaostajanje ima ne samo uočljivu kvantitativnu stranu, nego i kvalitativni aspekt. Kao što je istakao Gorbačov na Aprilskom plenumu CK KPSS (1985), naučno-tehnički progres u SSSR-u »odvija se mlitavo, on ima, suštinski uzev, evolutivni karakter«, jer se poglavito odvija »usavršavanjem postojećih tehnologija i delimičnom modernizacijom mašina i opreme«. To je ozbiljan nedostatak sam po sebi, a njega zaoštrava činjenica da je »proizvodni aparat sovjetske zemlje jako ostareo«[29]. Ovakav razvoj naučno-tehničkog progresa nije mogao da obezbedi kvalitativne promene tehnoloških procesa, niti da privredu obezbedi novom opremom, niti je omogućio suštinsko povećanje efikasnosti privređivanja.[30] Zbog toga su potrebna »revolucionarna pomeranja u naučno-tehničkom progresu u SSSR-u« koja obezbeđuju »prelazak na principijelno nove tehnološke sisteme« i na najefikasniju »tehniku poslednjih generacija«, čime bi se ostvarila tehničko-tehnološka rekonstrukcija svih privrednih oblasti i grana »na bazi modernih dostignuća nauke i tehnike«[31]. Nova redakcija programa KPSS ističe da se »istorijska misija socijalizma« sastoji u tome da u službu društvenog progresa stavi »dostignuća napredne nauke«, najsavršeniju i najmoćniju tehniku i da time »materijalno fundira« realizaciju programskih ciljeva. U novoj redakciji Programa KPSS, u drugim dokumentima koje treba da usvoji 27. kongres KPSS (pre svega Osnovni pravci ekonomskog i socijalnog razvoja SSSR-a do 2000. godine), u istupanjima Gorbačova i u mnogim naučnim radovima formulišu se i obrazlažu pravci i elementi budućeg razvoja naučno-tehničkog progresa u SSSR-u. Pri tome se ističe uverenje da će ovakvo produbljivanje naučno-tehnološke revolucije snažno da deluje ne samo na sve aspekte društvene proizvodnje, nego i na »celokupni sistem društvenih odnosa, na samog čoveka i na sredinu« u kojoj on živi te da će time da otvara »nove perspektive« kako u pogledu »znatnog povećavanja produktivnosti rada«, tako i »progresa društva u celini«[32].

2. *Rekonstrukcija celokupne strukture sovjetske privrede* je druga osnovna komponenta nove sovjetske ekonomske politike, a nerazdvojno je povezana sa ostvarenjem novog koraka u razvoju naučno-tehničke revo-

---

[29] *Materijali Aprilskog (1985) plenuma CK KPSS*, str. 15.

[30] Kako pokazuje jedan od vodećih nosilaca novog kursa privrednog razvoja, akademik Aganbegjan, upravo zbog ovakvog razvoja NTP efikasnost privređivanja u SSSR-u rasla je godišnje po stopi manjoj od 1,5%, produktivnost rada oko 3%, uštede goriva i sirovina oko 2%, ali su, s druge strane, i ti skromni rezultati obescenjivani time što je utrošak fondova u sovjetskoj privredi rastao godišnje za 3%, a uz to se povećavao udeo ručnog rada u privredi (videti njegov uvodnik u časopisu »EKO« br. 11/1985. pod naslovom *Generalni kurs ekonomske politike).*

[31] *Materijali Aprilskog plenuma CK KPSS*, str. 15.

[32] *Programa KPSS* (novaja redakcija), Proekt, »Politizdat«, Moskva 1985, str. 26.

Digitized by Google

lucije. Ta rekonstrukcija treba da bude u funkciji prelaska sa ekstenzivnog na intenzivno privređivanje i da osigura ostvarenje osnovnog programskog kursa – ubrzavanje ekonomskog razvoja. O čemu se radi?

Postojeća struktura sovjetske privrede formirala se u uslovima ekstenzivnog privređivanja i u njoj su dominirale tradicionalne grane i oblasti, tradicionalni repromaterijali i sirovine, zastarela tehnika i neprimereno široka sfera remonta. Ta je struktura proizašla i iz tradicionalnih sovjetskih »stereotipova privređivanja« i njima prilagođene investicione politike. Njihova suština je u takvoj politici proširene reprodukcije u kojoj je »osnovni metod« bio izgradnja novih kapaciteta – pa je i najveći deo investicija odlazio na kapitalnu izgradnju, dok se postojeća preduzeća godinama nisu rekonstruisala. Zbog toga je veliki deo proizvodne opreme veoma zastareo, što privređivanje čini rasipničkim.[33] Zbog toga je neophodno preobraziti postojeću strukturu privrede u pravcu razvoja savremenih grana: mašinogradnje, industrije informatike, biotehnologije, hemizacije, proizvodnje novih materijala. Uz to treba obezbediti visoke stupnjeve prerade osnovnih sirovina i racionalno iskorišćavanje svih resursa, razvoj infrastrukture i sl. U tom smislu menjaju se pravci i akcenti investicione politike – pre svega: a) od izgradnje novih na rekonstrukciju postojećih kapaciteta; b) odnose investicionih ulaganja između osvajanja novih resursa, njihove prerade i potrošnje pomeraju se ka prioritetnom ulaganju u osvajanje nove tehnologije koja obezbeđuje štednju postojećih resursa i c) preusmeravati investicije sa kvantitativnih na kvalitativne pokazatelje porasta roba i usluga.

Strukturni preobražaj privrede podrazumeva i stvaranje elastičnog privrednog organizma, koji je sposoban da se brzo prilagođava promenjenim uslovima privređivanja, da osvaja, brzo prihvata i primenjuje nova naučno-tehnička i tehnološka dostignuća, da se neprekidno rekonstruiše i usavršava u skladu sa potrebama vremena i sa ciljevima ubrzanja socijalno-ekonomskog razvoja.

3. *Usavršavanje socijalističkih proizvodnih odnosa, sistema upravljanja i metoda privređivanja* treća je osnovna komponenta ekonomske strategije nove redakcije Programa KPSS i novog strateškog kursa ubrzanog razvoja. Ovo je suštinsko pitanje ne samo ekonomske strategije, nego, po svojim socijalno-političkim reperkusijama, i celokupne programske orijentacije sovjetske Partije. Sovjetska nauka je već utvrdila da je osnovno izvorište svih problema i protivrečnosti sovjetske privrede u »zaostajanju sistema proizvodnih odnosa ... za razvitkom proizvodnih snaga«. Iz tog saznanja je i proizašla orijentacija KPSS na usavršavanje svih aspekata proizvodnih odnosa: svojine, upravljanja i raspodele. Taj je pravac formulisao Andropov, dalje ga je razvio i aktuelizirao Gorbačov i on sada postaje programsko opredelenje KPSS, pa to predstavlja značajan korak u razvoju sovjetske društvene teorije. Međutim, neki analitičari ukazuju da su u nekim aspektima, a pre svega u oblasti upravljanja privredom, stavovi nove redakcije Programa KPSS, dali manje nego što je nagoveštavao Gorbačov u istupanjima nakon izbora za šefa sovjetske Partije. U referatima Gorbačova na Aprilskom plenumu CK KPSS i na Savetovanju o naučno-tehničkom progresu, naime, jasnije su istaknuta tri momen-

[33] Referat Gorbačova na Savetovanju o naučno-tehničkom progresu, »Pravda«, 12. jun 1985.

Digitized by Google

ta. Prvo pri istraživanju nastaalih problema u sovjetskoj privredi – bilo koje pitanje da se razmatra i bilo s koje strane da mu se prilazi – sve se u krajnjoj liniji svodi na oblast upravljanja i globalnog privrednog mehanizma, te da su »potrebne hitne i energične mere koje će se odnositi na celokupan kompleks problema koji su povezani s upravljanjem. Drugo, da se u traženju rešenja u oblasti upravljanja došlo do tačke kada »od eksperimenta treba preći na stvaranje celovitog sistema privređivanja i upravljanja«. Treće, da je suština tih promena u »*rekonstrukciji* planiranja i upravljanja, celokupnog privrednog mehanizma« i da ona treba da započne od najviših nivoa i organa upravljanja. Pri tome je Gorbačov istakao da su »glavni pravci rekonstrukcije privrednog upravljanja jasni« i, pošto ih je naveo, zaključio je da se taj posao ne može odlagati, da je neophodno načiniti *prelom i zaokret* u ekonomskom, socijalnom i naučnom tehničkom razvitku, a da prelomna u svakom pogledu mora biti već nastupajuća petoljetka (1986–1990): »Ne može se odugovlačiti, ne može se iščekivati, jer vremena za uljuljkivanje više nije ostalo – ono je iscrpljeno u prošlosti. Potrebno je samo kretati se napred, povećavajući brzinu.«[34]

Upoređujući ove stavove Gorbačova i one koji su sadržani u tekstu nove redakcije Programa KPSS mogu se uočiti tri momenta: prvo, ne govori se više o rekonstrukciji postojećeg sistema upravljanja, nego o njegovom usavršavanju; drugo, nije se otišlo dalje od elemenata i pravaca te rekonstrukcije koje je naveo Gorbačov u prvoj polovini prošle godine ka uobličavanju celovitog sistema i, treće, teško je stoga očekivati da će prelom i zaokret ka novom sistemu da se ostvari već sa ulaskom u novu petoljetku, te postoji opasnost da se dragoceno vreme i dalje gubi.

Ipak, i ti elementi i pravci usavršavanja sistema upravljanja i privrednog mehanizma, koji su sadržani u novoj redakciji Programa KPSS i u dokumentu Osnovni pravci razvoja SSSR-a do 2000. godine značajni su, jer ukazuju na pravce promena. To usavršavanje sadrži nekoliko komponenata.

Osnovno polazište je jačanje i razvitak principa demokratskog centralizma: »povećavanje efikasnosti centralizovanog rukovođenja« na jednoj strani i »znatnog proširivanja privredne samostalnosti i odgovornosti proizvodnih udruženja i preduzeća« – na drugoj. Jačanje centralističkog načela usmereno je na prevladavanje postojeće gransko-resorske rascepkanosti privrede, ali ojačani centralni organi upravljanja treba da se usmere na »rešavanje strateških zadataka ekonomskog i socijalnog razvoja«. Zbog toga centralni organi – a pre svega Gosplan – treba da se pretvore u naučno-ekonomske organe, koji okupljaju najznačajnije naučnike i specijaliste; da postepeno prevode planiranje na normativne metode, a privredni život regulišu prevashodno ekonomskim sredstvima dugoročnog dejstva. Proširivanje samostalnosti preduzeća i udruženja i njihovo poslovanje na principima privrednog računa stimulisaće kolektive da rentabilnije i kvalitativnije posluju, da – raspolažući zarađenim sredstvima – deo tih sredstava ulažu na modernizaciju proizvodnje, a deo na bolje nagrađivanje zaposlenih.

Usavršavanje sistema upravljanja treba da obezbedi uvažavanje različitih interesa i njihovo optimalno usaglašavanje – ličnih, kolektivnih, grupnih i opštih, kako bi se oni koristili kao »pokretačka snaga« ekonomskog razvoja. Na toj liniji je i usavršavanje odnosa raspodele u cilju pre-

[34] Referat Gorbačova na Savetovanju o NTP.

Digitized by Google

vazilaženja uravnilovke i ostvarenja principa »raspodele prema radu«, kako bi i to bila stimulativna poluga porasta kolektivne i lične zainteresovanosti za rezultate privređivanja, za njihovu inicijativu i stvaralaštvo. U istom smeru treba da deluju i promene u odnosima razmene: »potpunije korišćenje robno-novčanih odnosa u skladu s novim sadržajem koji im je svojstven u socijalizmu«, razvijanje novčano-kreditnog sistema i uspostavljanje »dinamičnog sklada ponude i potražnje«[35], čime konačno treba da se prevlada diktat proizvođača i da se obezbedi veći uticaj potrošača na tehnički nivo i kvalitet proizvoda.

III

To su osnovni elementi i pravci nove sovjetske ekonomske strategije koja se konstituiše za novo razdoblje. Ona nastaje na osnovu kritičke analize iskustava ekonomske reforme iz druge polovine 60-ih godina, koju je sovjetska nauka već izvršila. U tom pravcu se istražuju pretpostavke takve nove strategije, formulišu njeni ciljevi, otkrivaju metodi i sredstva za njihovu realizaciju i eksperimentalno proveravaju otvorena pitanja. Osnovni zaključak o neuspehu dosadašnjih reformi svodi se na dva momenta: prvo, njihova nekompleksnost i polovičnost, kao i nedoslednost u ostvarivanju i drugo, postojanje socijalnih kočnica i barijera, koje se moraju odstranjivati ili neutralisati. Zbog toga nova strategija koja se priprema mora da otkloni ove uzroke. U tom smislu traže se socijalni prilazi ubrzanom ekonomskom razvoju i formuliše se socijalni mehanizam takvog rasta.[36] Od tih naučnih saznanja polazi i nova programska orijentacija KPSS, tretirajući socijalnu politiku »kao moćno sredstvo ubrzavanja razvoja sovjetske zemlje, uspona radne i društvene aktivnosti masa« i kao značajan činilac »političke stabilnosti društva«. U tom smislu se i socijalna politika formuliše u funkciji »ekonomskog rasta i povećanja efikasnosti privređivanja«.[37] Na liniji povećavanja uloge »ljudskog faktora« u društveno-ekonomskom razvoju i otvaranja prostora za »stvaralačku delatnost masa«, uporedo sa socijalnom politikom, treba da doprinesu i promene u političkom sistemu.

Razvoj političkog sistema sovjetskog društva, kako je prezentiran u novoj redakciji Programa KPSS, je na opštoj liniji modernizacije sovjetskog društva. U tom smislu politički sistem treba da bude i sredstvo ubrzanog ekonomskog razvoja, ali i izraz i sastavni deo ukupnog društvenog razvoja. Zato ovaj deo nove redakcije ima najviše novina – i terminološko-pojmovnih i u strukturi materije i procesima koji se predviđaju. Tu se pojavljuju dva nova ključna pojma kojih nije bilo u dosadašnjem tekstu – politički sistem i socijalističko samoupravljanje naroda, a u ovaj deo teksta unosi se i partija kao ključni činilac političkog sistema, što ranije nije

[35] *Program KPSS* (nova redakcija), str. 47 – 53.

[36] Među njima značajne su sledeće knjige: Mikul'skij K. I., *Problemy efektivnosti socialističeskoj ekonomiki*, »Nauka«, Moskva 1972; *Sistema upravlenija ekonomikoj razvitogo socializma* (pod redak. P. G Buniča), »Ekonomika«, Moskva 1982; *Efektivnost' socialističeskogo proizvodstva i hazjajstvennyj mehanizm* (otv. redaktor. K. I. Mikul'skij), »Nauka«, Moskva 1979; Mikul'skij K. I., *Ekonomičeskij rost pri socializme*, »Nauka«, Moskva 1983; Piskotin M. I., *Socializm i gosudarstvennoe upravlenie*, »Nauka«, Moskva 1984.

[37] *Program KPSS* (nova redakcija), str. 54.

Digitized by Google

bio slučaj. Promene ovog dela su, u stvari, promene same suštine Programa KPSS. U dosadašnjem tekstu, koji je bio »program izgradnje komunizma«, socijalizam nije imao dugu perspektivu, pa se predviđalo njegovo prerastanje u komunizam, a sa tim i prerastanje političke organizacije društva socijalističke države u komunističko društveno samoupravljanje. Pošto se u međuvremenu spoznalo da će socijalizam ostati duga budućnost sovjetskog društva, – pošlo se od potrebe daljeg razvoja i usavršavanja političkog sistema socijalizma, a ne njegovog prevazilaženja. Zbog toga nova verzija Programa KPSS u savremenoj etapi svoju strateš-ku liniju razvitka političkog sistema određuje kao »usavršavanje socijalističke domokratije i sve potpunije ostvarenje *socijalističkog samoupravljanja naroda*«. Pojam samoupravljanja nije potpunije određen, a još manje operacionaliziran u sistem institucija, pa se manje-više postojeća politička organizacija sovjetskog društva označava kao samoupravna. Ipak, značajno je da se uvodi pojam socijalističko samoupravljanje naroda i ono se označava kao »svakodnevno, aktivno i stvarno *učešće* radnih ljudi, i njihovih kolektiva i organizacija« u rešavanju širokog kompleksa pitanja državnog i društvenog života na svim nivoima i u svim oblastima. Društvene organizacije i radni kolektivi označavaju se kao značajne karike »sistema socijalističkog samoupravljanja«, pa se sa porastom njihove uloge predviđa i ulazna linija razvoja samoupravljanja. Isto tako se i sovjeti označavaju kao organi državne vlasti, ali i kao »glavna karika samoupravljanja«. Principi socijalističkog samoupravljanja naroda treba dosledno da se ostvaruju »u upravljanju društvom i državom«, tako da se to upravljanje ostvaruje ne samo u interesu trudbenika, nego da bi postepeno ali zakonomerno postajalo »neposredno delo samih trudbenika«, koji prema Lenjinovim rečima, »ne znaju nad sobom nikakve druge vlasti, osim vlasti njihovih sopstvenih asocijacija«[38]. Ove značajne misli ostaju, međutim, nerazvijene: – koji su to principi samoupravljanja, šta je ono u svojoj suštini, preko kojih mehanizama treba da se ostvari vlast samih trudbenika i njihovih asocijacija? No, iako ne daje odgovore na ta pitanja, značajno je da ih nova redakcija Programa KPSS fiksira kao svoje programsko opredeljenje, pa time otvara prostor za borbu progresivnih snaga, a istovremeno i obavezuje da se principi, mehanizmi i institucije samoupravljanja dalje razrađuju, razvijaju i postepeno i oživotvoravaju.

Nova redakcija Programa KPSS ističe obavezu proširivanja i bogaćenja »socijalno-ekonomskih, političkih i ličnih *prava i sloboda građana*«, i, što je posebno značajno, da se stvaraju sve »povoljniji uslovi i garancije za njihovu potpunu realizaciju«. Naravno, polazi se od jedinstva sloboda i prava i obaveza građana.[39]

Država, njen razvitak i jačanje na osnovi sve potpunijeg ispoljavanja njenog »demokratskog i opštenarodnog karaktera« ostaje »ključno pitanje partijske politike«, a država i nadalje ostaje jedno od glavnih sredstava razvitka socijalizma. U socijalizmu – i prema novoj redakciji Programa, – država ne odumire nego se demokratizuje, pa se predviđa nekoliko pravaca takve demokratizacije – od izbora i sastava sovjeta svih nivoa, do povećanja njihove uloge, samostalnosti i javnosti njihovog rada. U novoj redakciji Programa predviđa se i usavršavanje rada državnog aparata, povećanje njegove kvalifikovanosti i operativnosti, njegovo uprošćavanje i

[38] *Program KPSS* (nova redakcija), str. 65–66.
[39] *Ibid*, str. 67.

Digitized by Google

iskorenjivanje birokratizma, formalizma i drugih negativnih pojava u njegovom radu. Nagoveštava se i izbornost kadrova putem konkursa. Povećanje aktivnosti organa narodne kontrole nad radom aparata i u odnosu na druge organe sastavni je deo ukupnog procesa demokratizacije.[40]

Partija se određuje kao vodeća snaga procesa usavršavanja socijalističke demokratije i ostvarenja socijalističkog samoupravljanja naroda. Ona je i jezgro sovjetskog političkog sistema, ona rukovodi svim drugim karikama tog sistema, usmerava i koordinira njihov rad. Partija predstavlja primer »poštovanja principa socijalističkog demokratizma« i samoupravne organizacije. Uz to, posebni, četvrti deo nove redakcije Programa KPSS formuliše i obrazlaže Partiju kao »rukovodeću snagu sovjetskog društva«. Tu se KPSS određuje kao »inspirator i organizator istorijskog stvaralaštva masa« i kao »rukovodeća i usmeravajuća snaga« društva. U tom smislu ona određuje »generalnu perspektivu razvitka zemlje«, unosi »naučno rukovođenje u stvaralačku delatnost naroda« i pridaje socijalističkoj i komunističkoj izgradnji »organizovani, planski i celishodni karakter«. Predviđa se da će takva uloga KPSS i dalje da raste.[41]

Na kraju nove redakcije Programa je poziv svim komunistima i trudbenicima da Program KPSS prihvate kao svoju najintimniju stvar i da ulože sve snage za njegovo oživotvorenje. Izražava se uverenje da će svestrano usavršavanje socijalizma, na osnovu nove strategije o suštinskom ubrzanju socijalno-ekonomskog razvoja, stvoriti »kvalitativno novo stanje sovjetskog društva«, koje će doneti »nova dobra svakoj porodici i svakom sovjetskom čoveku«, ali će isto tako omogućiti dalji »procvat naše socijalističke otadžbine i, u krajnjoj liniji, trijumf komunizma«[42]

*

To su ciljevi i pravci akcija formulisani u novoj redakciji Programa KPSS na kojima sovjetska partija nastoji da usmeri, aktivira i mobiliše sve ljudske i materijalne potencijale sovjetskog društva. Na kraju ostaju pitanja: šta je smisao namera formulisanih u novoj redakciji Programa KPSS i kakav im je domet, koliko su ti ciljevi realistični i šta se može očekivati od njihove realizacije?

O tim pitanjima mnogi analitičari nove redakcije Programa KPSS iskazali su ceo spektar mišljenja. Na jednom polu su ocene prema kojima novi Program ima samo propagandni karakter, a njegovi su ciljevi ili nerealni ili im je pravi smisao da očuvaju postojeći sovjetski sistem. Na drugoj strani su različite nijanse više ili manje pozitivnih ocena nove varijante Programa i optimistička očekivanja da će taj Program da otvori prostore za promene koje su potrebne sovjetskom društvu i da će te promene da podstiče.

U širokom dijapazonu međusobno povezanih ciljeva, zadataka i pravaca delovanja koji su formulisani u novoj redakciji Programa KPSS primarni značaj dobija – kao što je rečeno – *modernizacija privrede* na bazi kvalitativnog skoka u razvoju proizvodnih snaga. Njoj su podređene, u njenoj su funkciji i iz nje proizilaze odgovarajuće promene u produkcionim i drugim društvenim odnosima, u socijalnom i političkom ustrojstvu,

[40] *Ibid.*, str. 67–70.
[41] *Ibid.*, str. 66, 107–113.
[42] *Ibid.*, str. 114.

Digitized by Google

u duhovnoj oblasti, u celini – u načinu i kvalitetu života. Ciljevi koji se formulišu za sva ta područja u novoj redakciji Programa, iako su znatno skromniji od dosadašnje varijante, ipak su veoma ambiciozni. Da li i realistični – teško je reći. U svakom slučaju oni traže i neuporedivo veće napore nego do sada, i rad na novi način, i nove kadrove koji će ih nositi i, pre svega, široku podršku i odlučnu akciju radnih ljudi za njihovu realizaciju.

Modernizacija privrede, prema novoj redakciji Programa, donosi i *modernizaciju celokupnog sovjetskog društva* – njegovo svestrano usavršavanje. Koncept promena koje nosi nova redakcija Programa – koliko se može sagledati iz njenih formulacija, – ne predstavlja strukturalnu sistemsku reformu, nego rekonstrukciju postojećeg, to nije promena sistema nego promene u sistemu i promene nekih značajnih aspekata ekonomske politike. Po svojim ideološkim osnovama i okvirima ove promene, kao uostalom i celokupna nova redakcija Programa KPSS, ostaju u koordinatama osavremenjenog sovjetskog shvatanja marksizma-lenjinizma i racionalizovanog i demokratizovanog državnog socijalizma. Vreme će pokazati da li su moguće ove promene na liniji modernizacije i demokratizacije postojećeg sistema bez dubljih strukturalnih sistemskih promena, ili će, pak, logika i inercija započetih promena i nastojanja njihovih nosilaca da ih ostvare »do kraja« voditi ka dubljim strukturalnim promenama. Treba reći da nova redakcija Programa ne postavlja tome oštre prepreke i neprelazne granice. Promene u privredi i društvu započinju kao izraz spoznatih nužnosti – one su pre svega, pragmatične a ne ideološki motivisane, do njih dolazi zato što ih život traži, a ne zato što ih neko »izmislio«. U tome su i njihovi okviri i njihova snaga. Proizašle iz životnih potreba sovjetskog društva i vođene logikom životnih potreba one nemaju unapred fiksirane granice. Nova redakcija programa KPSS naznačava samo pravce promena, ali ne i njihov krajnji domet, te promene koliko se iz teksta može videti, ne prevazilaze okvire postojećeg sistema, ali ih i ne isključuju.

Iako neki analitičari ističu skromni domet sistemskih promena koje donosi nova redakcija Programa KPSS, treba naglasiti da se zbog toga ne umanjuje njihov značaj. Naprotiv, u osnovnim područjima sovjetskog društva – u meri u kojoj se budu ostvarivale – one će donositi znatne promene i pomake u pozitivnom smeru: u ozdravljenju i modernizaciji privrede, u unapređenju raznih strana produkcionih odnosa (pre svega u promenama privrednog mehanizma kako bi »ekonomija bila ekonomična« i u sistemu raspodele napuštanjem uravnilovke), u demokratizaciji političkog sistema i u proširivanju – još uvek parcipativnog po karakteru – »socijalističkog samoupravljanja naroda«, u slobodnijem ispoljavanju različitih društvenih interesa, u prevazilaženju nekih značajnih aspekata dogmatskog i konzervativnog mišljenja i ponašanja i uklanjanju njihovih nosilaca u procesu kadrovske obnove koja je sastavni deo naznačenih promena. Sa takvim promenama sovjetsko društvo će postati znatno drugačije nego što je bilo u poslednjim godinama »Brežnjevljeve ere«, ono će učiniti značajan korak u svojoj modernizaciji, a na tom i takvom nivou razvitka rodiće se nove istorijske potrebe i mogućnosti, a sa njima – valja očekivati – i novi pomaci u ukupnom društvenom progresu pa i u razvoju socijalizma, pre svega njegovih humanističkih i demokratskih vrednosti koje donose istinski novi kvalitet života.

Nova redakcija Programa KPSS i njeni prateći dokumenti predstavljaju *deklaraciju namera sovjetske partije o promenama koje želi da ostvari,*

Digitized by Google

ali ne znače i neizbežnost takvih promena. Otpori promenama su snažni u svim oblastima, nivoima i strukturama sovjetskog sistema, pa te promene započinju i ostvarivaće se u teškoj, prevashodno prikrivenoj borbi. Gorbačov je odlučnim akcijama na kadrovskim promenama u sovjetskom vrhu znatno pomerio odnos snaga u korist nosilaca promena, ali su konzervativne snage još uvek moćne i uticajne, a za njih »rade« i stečene navike i snage inercije postojećeg sistema. Na pravce mogućih promena i na njihov domet snažno utiču i međunarodne okolnosti. Bez vidljivih i opipljivih rezultata u nastojanjima da se obuzda trka u naoružavanju (a pre svega »rat zvezda«), SSSR teško može da obezbedi sredstva koja su potrebna za modernizaciju privrede[43], a bez toga nema ni suštinskog »ubrzavanja ekonomskog razvoja«. Isto tako zaoštrena međunarodna situacija sužava prostore i za neophodne ekonomske eksperimente u prestrojavanju privrede (rizik novog) i za idejno-političku diferencijaciju i borbu u sovjetskom društvu koja je sastavni deo promena. S druge strane, veći ili manji uspeh u ostvarenju proklamovanog kursa u ubrzanom ekonomskom razvoju stvara različite mogućnosti i za ukupni društveni razvoj i za međunarodnu aktivnost.[44]

Prema tome, ciljevi naznačeni u novoj varijanti Programa KPSS daju okvire i naznačuju mogućnosti za promene. Da se te mogućnosti iskoriste potrebne su još tri grupe međusobno povezanih i uslovljenih okolnosti:

prvo, ozdravljenje međunarodne situacije koje stvara uslove da sovjetsko društvo koncentriše svoje potencijale i napore za unutrašnji ekonomski razvoj;

drugo, da se koncepcija »ubrzanog ekonomskog i socijalnog razvoja«, čiji su elementi sadržani u novoj redakciji Programa, razvije, razradi i operacionalizuje u dejstvujući model modernizacije sovjetske privrede i društva, da se razrade njegovi instrumenti, mehanizmi i metodi, pa da tek onda započnu promene, pošto se u promene ne može krenuti nepromišljeno i neprovereno, jer bi improvizacije i neuspesi potkopali politiku reformi, a ojačali pozicije njenih protivnika, i

treće, proces promena u privredi može da započne tek nakon završetka prvog kruga kadrovskih promena na ključnim karikama sovjetskog političkog i privrednog sistema, jer novu politiku mogu da osmišljavaju i ostvaruju samo novi kadrovi koji promene žele, veruju u njih i spremni su da se za njih bore.

Zbog svega toga početak stvarnih promena, čiji su okviri naznačeni u novoj redakciji Programa, može se očekivati nakon 27. kongresa KPSS, jer će se na njemu završiti odlučujući korak u kadrovskoj obnovi, a usvajanjem kongresnih dokumenata stvoriće se osnova za donošenje plana nove petoljetke u kome će se operacionalizovati naznačena politika ekonomske rekonstrukcije.

---

[43] Sovjetolozi D. Bond i H. Levin su u svom radu »An Overview« napravili tabelu sa alternativnim verijantama stopa privrednog rasta, rasta produktivnosti rada i troškova za odbranu, pa sve to daje veoma različite mogućnosti za modernizaciju privrede i za porast potrošnje (u zborniku The Soviet Economy Towards the Year 2000, ad. by A. Bergson and H. Levine, p. 18).

[44] Akademik Aganbegjan je takođe sačinio tabelu u kojoj pokazuje međuzavisnost povećanja udela intenzivnih faktora u porastu nacionalnog dohotka, te različite mogućnosti sovjetskog društva koji proizilaze iz većeg ili manjeg udela ovih faktora (Aganbegjan A. G., *op. cit.*, str. 5–6).

Digitized by Google

Takva unutrašnja pomeranja u SSSR-u – treba očekivati – stvaraće osnovu za bolje razumevanje i šire prihvatanje različitosti u razvoju pojedinih socijalističkih zemalja. Iz toga će izrastati nove mogućnosti nastavljanja i proširivanja započetih procesa prilagođavanja, usavršavanja i reformi – u širokom spektru od N. R. Bugarske i Nemačke DR, na jednoj strani, preko Poljske i Mađarske, do Kine na drugoj strani. A to će voditi, valja očekivati, do novih raznovrsnijih formi i bogatijih sadržaja socijalizma u svetu.

Digitized by Google

Politički sistem i vertikalna dimenzija samoupravljanja*

Milija Komatina

Uvodne napomene

Organizujući diskusiju o temi »Politički sistem i vertikalna dimenzija samoupravljanja«, uredništvo časopisa »Socijalizam« željelo je da dadne prilog saznanjima o potrebi, mogućnostima i načinu izgradnje sistema socijalističkog samoupravljanja u cjelini društva – od radne organizacije i mjesne zajednice do federacije. Naslov teme možda nije dovoljno precizan ni jasan. Nekada se govori o potrebi samoupravljanja u cjelini društva, nekada o integralnom samoupravljanju, nekada o povezivanju proizvodne i političke sfere na samoupravnoj osnovi, a nekada o vertikalnoj dimenziji samoupravljanja, kako smo i mi ovom prilikom naslovili temu. U svakom slučaju pitanje se sastoji u tome da li samoupravni sistem i samoupravljanje postoji samo na horizontalnoj ravni, što bi podrazumijevalo da u vertikalnom smislu postoji nešto drugo što nije adekvatno ovom prvom ili je razvijena i vertikalna dimenzija samoupravljanja, što bi značilo da već imamo razvijen samoupravni sistem u svim djelovima i na svim nivoima društva.

Otvarajući diskusiju o toj temi mi smo u pozivnom pismu pošli od pretpostavke, i samo smo to konstatovali oslanjajući se na rasprostranjena gledišta, da je naš društveni sistem ostao sve do danas u izvjesnom smislu hibridan – da sadrži organizaciju i odnose socijalističkog samoupravljanja, ali pretežno na nivou radne organizacije, i politički sistem na »gornjim« nivoima društva, koji nije u pravom i punom smislu samoupravan niti povezan sa odnosima u bazi i društvu.

Ja lično mislim da je ta pretpostavka više činjenica, ali mada je to sasvim uočljivo, i mada se gotovo svakodnevno konstatuje da je naš društveni sistem sa gledišta samoupravljanja ili nedograđen ili nekonsekventno izgrađen ta činjenica se često i osporava. To biva u apologetskom zanosu, to jest onda kada su usta prepuna verbalnog »samoupravljanja« i kada se stvarnost zamjenjuje pustim željama ili propagandnim opsena-

* Objavljujemo prvi deo autorizovanih izlaganja sa okruglog stola časopisa »Socijalizam« o temi »Politički sistem i vertikalna dimenzija samoupravljanja«. Drugi deo objavićemo u idućem broju.

Digitized by Google

ma. Političke tribine i razglasni uređaji svih vrsta i veličina koriste se i za protivrečna uvjeravanja: da u našoj zemlji vlada sistem socijalističkog samoupravljanja i da postoji, pa čak i da jača, policentrični etatizam. Ako je tačno ovo drugo – da djeluje policentrični etatizam, pa čak i da jača, onda je uzaludno tvrditi da je sistem socijalističkog samoupravljanja ovladao cjelinom društva; ukoliko taj sistem i postoji, on je neosporno reduciran na neke »niže« nivoe društva i na stavove sadržane u našem idejnom marksističkom fondu, koji je, također, ograničenog dejstva jer se veoma često zamjenjuje birokratskom apologetskom verbalistikom koja, tobože u ime kontinuiteta revolucije, treba da održava i opravdava postojeće stanje.

Da je izgradnja sistema i društva socijalističkog samoupravljanja, podrazumjevajući pod tim ne samo način političkog organizovanja već i način života sa sviješću i moralom koji odgovaraju tom sistemu, posao za cijelu jednu veliku istorijsku epohu, sasvim je jasno i na to je ne jednom ukazivano (posebno treba podsjetiti na upozorenje Veljka Vlahovića).

Ali je poznato i to da nijedno društvo ne može živjeti, ne bar dobro – kao stabilno društvo koje se efikasno razvija, ako je predugo raspoloćeno na dva sistema, na dvije prakse, od kojih ni jedna ne može sasvim da zagospodari, blokirajući jedna drugu i prouzrokujući time, ako ne nazadovanje, a ono u svakom slučaju opštu stagnaciju.

Zar mi nijesmo već dugo upravo u situaciji raspoloćenosti sistema i u blokadi organizovanih subjektivnih snaga od strane divergentnih sila koje postoje u našem društvenom sistemu i u našem društvu?! Šta je drugo kriza u kojoj se nalazimo i koju već nemaju obraza da osporavaju ni najbezobzirniji apologeti status kvoa ako ne upravo ta blokada, koja onemogućava subjektivne snage da pravcem strateških ciljeva izvedu društvo iz ustajalih voda već podijeljenih pozicija i odnosa snaga.

Neizgrađeni sistem socijalističkog samoupravljanja u okviru cjeline društva, zapravo samoupravljanje bez odgovarajuće vertikalne dimenzije, nije u mogućnosti da uspješno rješava opšte i zajedničke društvene probleme. To u našim uslovima ne može da čini ni policentrični etatizam (iako inače etatizam može biti i vrlo efikasan, kao što pokazuju mnoga i kapitalistička i socijalistička društva) i to, prije svega, iz dva osnovna razloga: jer je taj etatizam a) bez oslonca u bazi društva, u interesima radničke klase, u njenoj samoupravnoj organizaciji i motivisanosti i b) jer je policentričan, što znači razjedinjen, sistem organizovanosti zajednice na feude koji se međusobno proždiru ali i potpomažu onoliko koliko je potrebno da se održavaju i da svojom logikom zamjenjuju logiku racionalnog vođenja razvoja zemlje.

Nepostojanje odgovarajuće organizacije zajednice, a u tom kontekstu ni odgovarajućih odnosa snaga, što najviše prouzrokuje policentrični etatizam sa svojom nacionalističkom ideologijom kao osloncem, dovodi do toga da se problemi ne rešavaju ili, ako se i rešavaju, da se to čini veoma sporo i ne na pravi način. Iako smo socijalistička zemlja već počinjemo zaostajati i za kapitalističkim zemljama u pogledu planiranja razvoja i naročito u pogledu sposobnosti za objedinjavanje sredstava, snaga, interesa i težnji. U takvoj situaciji stihija uveliko caruje, a tamo gde je stihija ne može biti niti uspješnog razvoja niti u tom razvoju mogu imati odgovarajuće mjesto klasni interesi radničke klase koja tek treba da dobije odgovarajući položaj u cjelini društva kako bi mogla i ostvarivati proklamovano pravo da gospodari i proširenom reprodukcijom.

Digitized by Google

Dugo već u političkom životu nagađamo šta jeste od toga – da imamo dobar, ako ne i savršen društveni sistem, ali da se zbog nečega taj sistem ne ostvaruje, da se ne poštuju stavovi ni odluke legitimnih državnih i samoupravnih organa, te da otuda proizilaze problemi i društvo sve više tone u krizu. Zaista je tačno da se pokazuje fakultativnost gotovo svega što bi trebalo da važi kao zakon ili društvena norma. Zajednica smogne snage da u fazi odlučivanja učini što je bar približno njenom pravom interesu u određenom trenutku, ali se odnos snaga najčešće poremeti u fazi kada ono što je odlučeno treba ostvarivati. Teško je pri tome prihvatiti gledišta da je sistem dobar ako postoje tolika odstupanja od riječi do djela. Sistem je dobar i živ samo onda ako kroz njega i u njegovom duhu teče stvarni život, ako objezbeđuje razvoj na svojim sopstvenim idejnim osnovama, onemogućujući druge i drugačije tendencije i prije svega stihiju.

Suviše veliki raskorak između normativnog i stvarnog ima višestruke negativne posljedice. To prije svega pogađa proizvodnju, opšti razvoj društva, ali pogađa i našu demokratiju, kojom se inače ponosimo. Šta može da se kaže za demokratiju u jednoj zemlji ako se zakoni ne poštuju i ako, pored ostalog, mnogi predmeti stoje u ladicama javnih tužilaca, jer ih, zbog nečega ili zbog nekoga, a što u protivrečnosti sa zakonitošću, ne prosljeđuju sudovima?!

Opšta kriza, a posebno u ekonomskoj sferi, dovela je do toga da je danas naša radna snaga među najjeftinijim u svijetu. Ali, iako naši proizvodni kapaciteti koriste tako jeftinu radnu snagu, opet ne mogu da imaju proizvode koji su konkurentni na svetskom tržištu. Ako se traže uzroci za to, prvo na šta se pomišlja jeste nedovoljan rad naših radnika. Međutim, bilo bi previše optuživati našu radničku klasu da je totalno neradna. Uzroke njene nedovoljne produktivnosti i visoke cijene njenih proizvoda treba tražiti upravo u ovome što je naša tema – u načinu rješavanja ili nerješavanja opštih i zajdničkih problema, u postojanju ili nepostojanju odgovarajuće organizacije društva za te potrebe. Etatizam, koji je i policentričan, pored toga je arhaičan i okrenut prije svega interesima sopstvenih birokratija, veoma je skup. Njegova cijena ulazi u cijenu proizvoda naših radnika i zato su ti proizvodi, pored ostalog, a možda treba reći – i prije svega, nekonkurentni.

Imajući sve ovo na umu potpuno je shvatljivo što je u političkom životu narasla bitka za novi način rješavanja opštih i zajedničkih problema. Ta bitka ima različite vidove – za jedinstvo Jugoslavije, za jedinstvo radničke klase, za jedinstvo organizovanih subjektivnih snaga i Saveza komunista kao vodeće idejno-političke snage. Pri svemu tome ta bitka je, u stvari, bitka za izgradnju vertikalne dimenzije samoupravljanja ili za samoupravljanje na svim nivoima društva. Postalo je do kraja jasno da je bila nepotpuna, ako ne i licemerna, borba za razvoj socijalističkog samoupravljanja pisanjem referata gotovo isključivo o samoupravljanju u bazi društva. Nije bilo suvišno da se razmatra mogućnost samoupravljanja u mjesnoj zajednici, ali je neshvatljivo pri tome da se izbegavala tema o samoupravljanju u okvirima federacije.

Kada govorimo o samoupravljanju u cjelini društva, onda pod tim svakako treba podrazumijevati takav proces odlučivanja i ostvarivanja politike koji omogućava jedinstvo zajednice i u tom jedinstvu objedinjavanje sredstava i snaga u cilju uspješnog rješavanja društvenih problema i razvoja društva. To podrazumijeva stvaranje samoupravnog sistema kao velikog, jedinstvenog sistema, takvog sistema koji je osposobljen da

Digitized by Google

povezuje i usklađuje parcijalne i opšte interese. Kriterijum uspješnosti toga sistema mrga biti klasni interes radničke klase kao jedinstvenog subjekta našeg socijalizma.

Radničkoj klasi Jugoslavije ne treba samoupravljanje koje favorizuje samo prava, a zapostavlja društvene obaveze, niti treba samoupravljanje ćepenaka – treba samoupravljanje koje, uvažavajući svačija prava i svačije interese, omogućava izbor najboljih alternativa u procesima odlučivanja o razvoju koji je u interesu svih.

Diskusiju o ovim pitanjima moramo voditi i na način opisa stanja da bi se vidjelo kakve tendencije postoje. Ali pri tome moramo težiti tome da doprinesemo saznanjima šta da se mijenja u ekonomskom i političkom sistemu i šta u samoj praksi. Ponekad smo previše na pozicijama normativističke idolatrije kada mislimo da se u političkom sistemu gotovo i nema šta bitno mijenjati sa gledišta izgradnje vertikalne dimenzije samoupravljanja. Život nas neodoljivo tjera da izađemo iz svake idolatrije i da probleme vidimo u njihovim realnim izrazima. To što smo u krizi, to i nije najgore. Bilo bi najgore ako bismo propuštali bilo koju mogućnost da izađemo iz krize.

Digitized by Google

Miodrag Zečević

Ograničeni domet sistema udruženog rada

Govorio bih samo o nekim segmentima koji su, pre svega, vezani za ostvarivanje vertikalne dimenzije samoupravljanja.

Po mom mišljenju, osnovno je pitanje kakva je klasna i društveno-ekonomska pozicija društvenog samoupravljanja kao dela političkog sistema, i kolika je moć, ili nemoć, društvenog samoupravljanja, pre svega udruženog rada, u odnosu na druge činioce političkog sistema. Društvena moć samoupravljanja meri se, društveno-posmatrano, u odnosu na moć političke organizacije, pre svega države, jer se u tom međusobnom odnosu, s obzirom na to da je reč o elementima političkog sistema, utvrđuju njihove pozicije, dimenzije i oblici međusobnog uticaja i zavisnosti.

Kada su u pitanju opšte pretpostavke za ostvarivanje ravnopravnog međusobnog odnosa, valja istaći, od samog početka je uspostavljen ustavno-pravno paternalistički odnos države i političke organizacije prema samoupravljanju i udruženom radu.

Prvo, politička organizacija, odnosno država u užem smislu, ima sistem od mesne zajednice do federacije, a udruženi rad, ustavno-pravno posmatrano, ima sistem koji se završava na nivou radne organizacije, odnosno u okviru mesne zajednice. Naravno, moguće je dalje povezivanje u sistem udruženog rada, ali dalje sistemsko vertikalno povezivanje samoupravljanja ostvaruje se u okviru države, pre svega putem veća udruženog rada. Koliko su to veća države, a koliko samoupravljanja – drugo je pitanje. Mislim da se po načinu svoga delovanja ovo veće ispoljava, pre svega, kao paradržavna, odnosno državna, a ne kao samoupravna institucija.

Samoupravljanje u ovom kontekstu nema svoj vertikalni sistem, a bez sistema koji bi bio paralelan sa državnim – nema ni mesta, niti ravnopravnosti samoupravljanja i države, a kamoli njegove dominacije, i to u smislu transformisanja države u pravcu deetatizacije društvenih odnosa.

Pitanje je – može li društveno samoupravljanje, kao podsistem u okviru državnog sistema, da omogući transformisanje države, odnosno deetatizaciju društva, a sebe da postavi kao vladajući društveni sistem i odnos? Mislim da ono ne može tako nešto postići.

Digitalna Arhiva

Sistemom je država stavljena u poziciju »starijeg brata«, jer pravo skupštine društveno-političke zajednice da zavede prinudnu upravu u organizaciji udruženog rada i drugoj samoupravnoj organizaciji i zajednici i da raspusti organ društvenog samoupravljanja, bez obzira iz kojih razloga to čini, dovodi u izrazito podređen položaj društveno samoupravljanje u odnosu na državu. Celokupnim sistemom odnosa i mera država drži pod svojim okriljem samoupravljanje, i od nje zavisi koliko će i u kom momentu ono moći da se razmahne. U kontekstu tih odnosa, jača i politička snaga državnog aparata, pre svega u sferi društveno-ekonomskih odnosa, što sužava prostor njihovog funkcionisanja na samoupravnoj osnovi, a neprekidno, »dopingovanje« teze i društvene zablude – da politička vlast, nasuprot društvenom samoupravljanju, omogućuje šire jedinstvo i veću homogenizaciju društva, još više minimizira samoupravne prostore i ulogu.

Do čega je u praksi doveo sadašnji koncept političke organizacije? Po meni, pre svega, do ogromne zavisnosti udruženog rada i samoupravljanja od države i njenih mera.

Drugo, proces razvlašćivanja ekonomske moći savezne države u periodu 1971–1974. godine, ali ne u korist udruženog rada, već socijalističkih republika i pokrajina, kao i drugih društveno-političkih zajednica, dovela je, u suštini, do isparcelisanosti, neudruženosti, neadekvatne društvene organizacije udruženog rada, a u prvi plan je istakao metode političkog sporazumevanja, nagodbi i kompromisa između društveno-političkih zajednica, i to, u celini gledano, na štetu dugoročnih interesa udruženog rada i društvenog samoupravljanja.

U ovom periodu došle su do izražaja dve pojave. Ceo proces ostvarivanja sistema vodio je ka jačanju nacionalnog u odnosu na klasni interes, što je prouzrokovalo vidno zatvaranje nacije u sopstvene uske okvire, a to je opet vodilo sukobima sa drugim nacijama i ograničavajuće delovalo na razvoj, materijalni i duhovni, kako nacije tako i udruženog rada. Druga pojava se ogledala u tome da je neočekivano neprekidno jačala državna komponenta svih društveno-političkih zajednica, od federacije do opštine; u stvari, jačala je ukupna etatizacija društva, na uštrb samoupravne dimenzije. U ovom periodu nije se celovito razvila samoupravna dimenzija nijedne društveno-političke zajednice, a u isto vreme je pojačana normativna moć državnih organa, što je dovelo do sužavanja funkcija celokupnog društveno-političkog sistema u smislu njegovog samoupravnog transformisanja i ostvarivanja. Teškoća je u tome što politički sistem kao takav objektivno podržava ovu tendenciju. Posle donošenja Ustava SFRJ, 1974. godine, nametnula se, iz više razloga, ponovo država, suprotno duhu i zahtevu Ustava SFRJ i osnovnim opredeljenjima, tako da se tek treba boriti za stvarnu samoupravnu transformaciju političke nadgradnje.

Za ocenu stanja u celini mogu se prihvatiti zapažanja nekih teoretičara da država, kao nosilac političke moći, ima potrebu i težnju da se ostvaruje, jača, potvrđuje i razbija samoupravna ograničenja i savlađuje demokratske prepreke koje joj se postavljaju. Ima prirodnu potrebu da jača svoje funkcije, širi svoj uticaj, prava i dužnosti, kao i svoju dominaciju. Pošto su nadležnosti, društvena moć i uticaj podeljeni, ona dolazi u sukob sa društvenim samoupravljanjem i položajem čoveka u društvu. U stvari, na tom prostoru danas jačaju njene funkcije. S druge strane, ni društveno samoupravljanje nije imuno od svojevrsne borbe za političku vlast. I ono teži da se ispolji kao svojevrsna vlast, a u okviru njega nastaju

Digitized by Google

tehnokratske grupe, koje ne samo da teže, već se i bore da postanu i ispolje se kao politička vlast. Svaki društveno-politički i ekonomski sistem, pa i naš, s obzirom na to da utvrđuje pravila ponašanja i prinudom obezbeđuje njihovo poštovanje, sam po sebi ograničavajuće deluje na ostvarivanje demokratskih odnosa, inicijativa i interesa radnog čoveka i građanina u svome okviru. Ovom procesu pogoduje i dosta rašireno shvatanje da je država, u odnosu na društveno samoupravljanje, pogodnija za stvaranje i obezbeđivanje svih komponenti našeg zajedništva. Sve to vodi zatvaranju društvenog samoupravljanja u sebe, a u sferi produkcionih odnosa nastaju društvene protivrečnosti, jer se na ovaj način zadržava stara društvena podela rada, a sa njom stara društvena svest, u radničkoj klasi se javljaju partikularističke tendencije i zapostaavlja njeno jedinstvo, a unutar udruženog rada zaoštrava borba za ekonomsku egzistenciju i monopolistički položaj na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, kada je god to moguće. Naravno, problem je mnogo širi i složeniji, a oblici ispoljavanja i pojave raznovrsnije i po svom načinu izražavanja mnogo suptilnije.

Veoma je složen odgovor na pitanje: koji su odnosi i stanja naveli državu da u procesu ostvarivanja svojih funkcija doprinese pojavi i razvoju svoje negativne klasno-društvene uloge, koja je danas vidljiva kada se posmatra njen odnos prema društvenom samoupravljanju i daljoj demokratizaciji društva. Svakako da monopol države u društveno-ekonomskim odnosima vodi dominaciji birokratsko-tehnokratskih struktura, koje prouzrokuju određene poremećaje u odnosima unutar same državne organizacije i političkog sistema uzetog u celini. U procesu ispoljavanja klasnog i nacionalnog unutar republika i pokrajina došlo je do stvaranja i stapanja birokratsko-tehnokratskih struktura, koje su, u krajnjoj liniji, nosioci osporavanja zajedničkih interesa ili njihovog minimiziranja. Ima dosta sukoba što nastaju između nosilaca državnih funkcija različitih društveno-političkih zajednica, zatim usled osamostaljenog delovanja državnih struktura unutar istih društveno-političkih zajednica, kao i sukoba između nosilaca izvršno-upravne i zakonodavne funkcije, odnosno skupštine društveno-političke zajednice i njenog izvršnog i upravnih organa. To je fenomen koji zahteva temeljnije proučavanje, pošto dezintegraciono deluje na ostvarivanje osnovnih funkcija države. Postoji i jedan, na izgled, nonsens da država u našim uslovima dezintegraciono deluje na jugoslovenskom prostoru, jer je organizaciono dislocirana tako da se primarno ostvaruje u funkciji parcijalnih interesa, a sistemskim mehanizmom odnosi i funkcije nisu povezani u celinu kada je u pitanju njeno akciono delovanje. U tom smislu sistemska rešenja traže dogradnju u cilju otklanjanja ovih procesa, odnosno odgovore vezane za stanje valja tražiti tamo gde se mogu, a ne gde se ne mogu naći.

Na kojem je danas nivou integrativna povezanost udruženog rada, odnosno društvenog samoupravljanja, i kakvi su sadašnji trendovi u odnosu na one od pre desetak godina, jer od toga zavisi i traženje odgovora na postavljeno pitanje.

Neki pokazatelji koje ću izložiti sami za sebe dovoljno govore, mada se moraju posmatrati u ukupnom društvenom kontekstu. Recimo, celokupni promet robe i usluga u 1970. godini, u okviru privrede republika i autonomnih pokrajina, dostigao je 59,97 procenata, a između njih – 27,44%. U 1980. godini, znači 10 godina kasnije, posle Zakona o udruženom radu, Ustava SFRJ itd., u okviru republika i autonomnih pokrajina promet je ostvaren u obimu od 68,55% ili je za 9 procenata bio veći u od-

Digitized by Google

nosu na 1970, a između njih je dostigao 22,2%, ili je bio za 5,23 manji u odnosu na period pre deset godina. Znači, teče proces stvaranja posebnih autonomnih i zatvorenih tržišta republika i autonomnih pokrajina, ali i opština i drugih društveno-političkih zajednica.

Kada je u pitanju integracija organizacija udruženog rada na jugoslovenskom prostoru, podatak za 1982. godinu pokazuje da je 60% integracije ostvareno u okviru opštine, 37% u okviru republika i autonomnih pokrajina, a samo 3% na nivou Jugoslavije. Kada je reč o povezivanju organizacija udruženog rada van teritorije republika i autonomnih pokrajina, preovlađuje povezivanje privrede razvijenih i nerazvijenih koje stimulišu zakonska rešenja i način uplate u Fond nerazvijenih. Na jedinstvenom tržištu se izražava kvalitativna i kvantitativna sadržina samoupravnog udruživanja rada i sredstava. Podaci Službe društvenog knjigovodstva za 1981. godinu pokazuju da je samo 9,8% ukupnih sredstava za investicije obezbeđeno samoupravnim udruživanjem. U 1984. godini su 0,50% od investicionih sredstava udružile socijalističke republike i socijalističke autonomne pokrajine, a u 1985. godini se procenjuje da će njihov udeo iznositi oko 0,30%. U trgovini, koja ima zakonsku obavezu da udružuje sredstva na dohodovnim odnosima, od ukupnog prihoda ovih organizacija udruženog rada u 1982. godini udruženo je svega 24% dohotka.

Na kraju još samo jedan pokazatelj vezan za uključivanje organizacija udruženog rada u samoupravne integracione sisteme. Na nivou Jugoslavije postoji 30 zajednica za međusobnu poslovnu i plansku saradnju koje obuhvataju više od 1000 organizacija udruženog rada. Kada se uzme ovaj broj – 1000 ogranizacija, on stvarno prilično impozantno deluje. Analize tog zajedništva pokazuju da se organizacije u sklopu ovog sistema uglavnom povezuju u okviru republika i autonomnih pokrajina, da nisu integrisane na principu zajedničkog dohotka, da su odnosi organizacija u sistemu istovetni kao i oni van sistema, da se ove zajednice pretežno granski organizuju, da se nedovoljno međusobno usklađuju planovi i programi njihovog razvoja, kao i celokupno planiranje itd.

Ove podatke sam izneo da bismo imali dovoljno elemenata za davanje ocena o tome kolika je i kakva stvarna integrativna povezanost i sposobnost samoupravljanja, odnosno udruženog rada na jugoslovenskom prostoru, s obzirom na to da neki pokazatelji navode na zaključak da je integrativnost u organizacijama udruženog rada niža, u nekim oblicima i prostorima, u odnosu na 1970. godinu.

Ukazao sam na ove podatke da ne bismo gajili preterane iluzije o tome da udruženi rad predstavlja snažniju celinu i da smo unutar udruženog rada ostvarili opredeljenja koja smo utvrdili u Ustavu SFRJ i Zakonu o udruženom radu, a nalazimo se u stvari, na samom početku njihovog ostvarivanja.

Mislim da su stanje i odnosi unutar udruženog rada mera i osnova od koje treba poći u traženju rešenja za prevazilaženje postojećih stanja i ostvarivanje opredeljenja vezanih za samoupravljanje i udruženi rad. Polazeći od sadašnjeg stanja, mislim da rešenje treba tražiti u oslobađanju samoupravljanja i udruženog rada od tutorstva države i političke organizacije. Pri tom mislim i na investicionu politiku, uslove privređivanja, kao i na ukupan odnos koji se unutar društva i udruženog rada stvara.

Smatram da je nužno stvarati autonoman, ali celovit samoupravni podsistem u okviru sistema države i političkog sistema u celini, od mesne zajednice do federacije, odnosno od organizacije udruženog rada do fe-

Digitized by Google

deracije, a u okviru udruženog rada da samoupravne organizacije stvaraju niz podsistema, koji bi izražavali i afirmisali vladajuću poziciju radničke klase i radnog čoveka u društvu, celovit sistem samoupravnog udruženog rada, odnosno izrazili naše društvo kao socijalističko samoupravno društvo.

Neki procesi i odnosi pogoduju nastajanju i formiranju ovakvog stanja u sferi udruženog rada. Društvena svojina, i kao osnovni društveni odnos i kao društvena imovina, usporeno se razvija u korist određenih procesa koji nisu naše društveno opredeljenje. Nauštrb društvene svojine jačaju državnosvojinski, grupnosvojinski i privatnosvojinski odnosi, kao i privatistički odnos prema sredstvima u društvenoj svojini. Postojeće stanje je posledica složenijih idejno-političkih i ekonomskih procesa u društvu. Reč je, pre svega, o odnosu između radničke klase i njene države, koja hoće da preuzme predstavljanje i zastupanje interesa radničke klase kao vladajuće klase. Društveni problem je u tome što nadirućem etatizmu, nacionalnoj i nacionalističkoj birokratiji i tehnokratskoj strukturi društveni osnov njihove moći ne može biti društvena svojina, već neki drugi oblik svojine, odnosno državnosvojinski, grupnosvojinski ili privatnosvojinski odnosi. Iz tih razloga država i preduzima, grubo govoreći, napad na društvenu svojinu, etatizirajući je, odnosno ne braneći je efikasno, niti je obezbeđujući, ali je zato konstantno zahvata. Postoji, u stvari, društveni sistemski raskorak između onog što država treba da radi i onog što čini kada je u pitanju društvena svojina. Zbog toga je neostvarivanje društvene svojine ne samo pravni, već i klasni i idejni društveni problem, jer se nameće pitanje čija se društvena moć i nemoć stvara na osnovama društvene svojine. Ali i pitanje: da li se birokratija i tehnokratija mogu iskreno boriti za samoupravljanje i demokratizaciju društva?

Ne mogu istovremeno jačati društvena i politička moć i pozicija države i samoupravljanje kao vladajući društveni odnos u celovit društveno-ekonomski i politički sistem. Jedno sa drugim ne ide. Društvo šezdesetih nije društvo devedesetih. Socijalističko samoupravno društvo u ovom periodu razvilo se i društveno-ekonomski i politički. Samoupravni odnosi dobili su nove kvalitete, prostore i sadržaje. Pitanje je: čija društvena moć više jača i čija treba više da se učvršćuje, ko zahvata nove prostore društvenih odnosa i da li jača samoupravna ili etatistička komponenta u novim društvenim odnosima? Ako bismo tvrdili da istovremeno jačaju i država i samoupravljanje, tada bismo tvrdili da je naše trajno društveno opredeljenje paralelizam i dualizam, što nije tačno. Društvena moć je podeljena između njenih nosilaca, i jedni mogu jačati samo nauštrb onih drugih. Naše idejno i društveno opredeljenje je da jačaju samoupravljanje i demokratski odnosi, a ne društvena moć države i etatizacija društva. Treba praviti razliku između etatizacije društva i moći državnog aparata odnosno države. Etatizacija društva znači podruštvljavanje odnosa, procesa i metoda upravljanja u društvu, a ne podrazumeva snagu pravne moći i efikasnosti državnog aparata, što je dobro, ako je to u okviru njegovih prava i dužnosti. Ova pitanja se očito brkaju. To je slučaj i sa tvrdnjom da državna svojina jača na račun društvene. Država, očito, ne stvara svoje organizacije udruženog rada, odnosno ne preuzima sredstva rada, ali pravnim i drugim merama vezanim za upravljanje, korišćenje i raspolaganje sredstvima u društvenoj svojini i utvrđivanjem politike raspodele dohotka (novostvorena vrednost) ona, u suštini, etatizuje društvenu svojinu. To je društveni proces koji može voditi transfor-

Digitized by Google

misanju koncepta društvene svojine, ali se kvalitativno razlikuje od onog što se tvrdi da se danas zbiva u sferi društvene svojine.

Integracija udruženog rada je do sada delila sudbinu političke integracije društva u celini, i uvek je imala veću političku nego ekonomsku dimenziju. Postoji opravdana bojazan da s obzirom na ovakvo stanje samoupravne vertikalne i horizontalne povezanosti udruženog rada, proces njegovog povezivanja i dalje usmerava tehnobirokratska struktura i u tom procesu izvuče njegovu klasno-političku sadržinu, a sistem pretvori u oblik paradržavne strukture, što smo u suštini do sada najčešće imali prilike da zapazimo.

Ukupni odnosi u političkom sistemu, što je nužno imati neprekidno u vidu, pokazuju da unutar njega postoje određene protivrečnosti koje objektivno omogućuju jačanje pozicije države. U celini uzev, materijalno nerazvijeno društvo, sa izrazito neujednačenim stepenom razvijenosti pojedinih delova zemlje, uticaj buržoaskih shvatanja, praksa i koncept političkog sistema realnog socijalizma, dualizam države i samoupravljanja, model industrijsko-potrošačkog društva i slično - sve to deluje tako da se u ostvarivanju političkog sistema rastuća uloga države ne samo društveno prihvata, već i prirodno očekuje, pa i traži. Od postojećeg pravnog sistema se zahteva efikasnost, ali na način koji omogućuje šire uplitanje države u društvene odnose, pre svega u društveno-ekonomskoj sferi i samoupravljanju. U ovakvim uslovima i trendovima razvoja veoma je teško brzo ostvariti radikalnu promenu odnosa između države i društva, u smislu osnovnih ustavnih, idejnih i društvenih opredeljenja. Suzbijanje sve snažnije pozicije države ne može se postići palijativnim merama, niti će samoupravljanje postati osnovni produkcioni i društveno-politički odnos samo od sebe.

Imam utisak da daljoj samoupravnoj transformaciji društva mora da prethodi, ili bar paralelno da se ostvaruje širi preobražaj političke nadgradnje i odnosa uspostavljenih unutar i između državno-političkih struktura, i da se u tom kontekstu otvaraju prostori za dalje samoupravno organizovanje i transformisanje socijalističkog samoupravnog društva.

Lično mislim da je tema koja je pokrenuta jedna od životnih tema daljeg razvoja društva, i da ona zahteva da se ulože stvarni napori s ciljem traženja pravih odgovora i pravaca našeg razvoja, imajući u vidu postojeće stanje društva i društvenih odnosa.

Digitized by Google

Milan Vučinić

Odnose ekonomske sfere ugraditi u društvo u celini

Sve ono što predstavlja naše strategijsko opredeljenje časno je, revolucionarno i istorijski opravdano i perspektivno. Svemu tome pripada budućnost. Od toga je već mnogo i ostvareno. Razume se, od komunista Jugoslavije, od njihove doslednosti u ostvarivanju revolucije zavisi hoće li se to stremljenje, kao mogućnost, pretvoriti u stvarnost. Jer, sve ove vrednosti – nezavisno od snage njihovoga smisla – same sobom neće obezbediti sopstveni trijumf. Naprotiv, neophodna je uporna, teška borba da bi se to postiglo jer su uslovi, to jest putevi njihovog dostizanja, i objektivno i subjektivno, veoma složeni. Moramo se hrvati sa mnogo problema čiji smo danas svedoci, a ne može se isključiti mogućnost da oni u budućnosti budu još i teži. Revolucija će lakše ostvarivati svoje ciljeve ako avangarda pokreta računa sa teškoćama i ako se suočena sa tekućim teškoćama temeljno osposobljava da savlada i one najveće.

Dijalektički posmatrajući stvari ne bi bilo moguće drugačije rezonovati; jedino treba shvatiti da je revolucija uzvišena ljudska akcija, ali da je, isto tako, veoma teška jer ponekad mora prolaziti kroz surove teškoće. Na tome putu isprepliću se subjektivne i objektivne slabosti i prepreke. I jedna i druga okolnost čini datu realnost kroz koju se revolucija mora probijati. Te teškoće će nužno trajati dugo jer je velika nevolja savremenog socijalizma upravo u tome da su sve dosadašnje socijalističke revolucije izvedene – u svom početnom obliku – u veoma zaostalim zemljama sveta. A socijalizam, kao društveni odnos, karakteriše se visokim stepenom čovekove slobode i humanizma. Kada moderne, to jest visokorazvijene zemlje postanu nominalno socijalističke, one će imati, verovatno, daleko manje teškoća nego što ih imaju sadašnje socijalističke zemlje.

Pored ovoga, treba ukazati na još jednu okolnost, o kojoj bi valjalo voditi računa. Reč je o tome da li je naš pokret sa dovoljno naučne pouzdanosti otkrio sve zakonitosti sopstvenog razvoja (s obzirom na uslove u kojima se taj razvoj ostvaruje).

Ukoliko naše ambicije u pogledu sistema i kvaliteta političkih, to jest celokupnih društvenih odnosa, budu jedina osnova na kojoj se koncipira

Digitized by Google

ekonomski sistem ili celina društveno-ekonomskih odnosa, najverovatnije da će se činiti i teže greške. Sistem društvenih odnosa mora biti koncipiran uz dužno vođenje računa o logici odnosa koji moraju vladati u ekonomskoj sferi. A sama ekonomska sfera ima svoju logiku, svoje zakonitosti, pa ako se o tome ne vodi računa, onda će biti vrlo teško održavati skladan odnos između takozvane baze i takozvane društvene nadgradnje. Narušimo li ovu zakonitost, i dalje ćemo nastaviti sa praksom da proklamujemo, pa i u Ustav zemlje unosimo onakav model društvenih odnosa kakav želimo da on bude, a on u stvari nikada neće moći postati takav ukoliko taj model društvenih odnosa nije u punoj meri i na najbolji način izveden iz sistema društveno-ekonomskih odnosa. A sami društveno-ekonomski odnosi, opet, moraju biti u najužoj i ligičnoj vezi sa ukupnim stanjem proizvodnih snaga. Lično sam uveren da nismo uvek i sa dovoljno pažnje istraživali ove odnose. Otuda i moje zalaganje da se naša naučna i politička misao podstaknu da se usmere upravo u ovome pravcu.

Povodom teme koja je utvrđena za današnji razgovor smatram da se može reći da sve što se za sada u nas saznalo o problemima u oblasti društveno-ekonomskog i političkog sistema, i ono što je saznato i što bi moglo da bude put za njihovo prevazilaženje, pa i hrabrost s kojom Partija »razgovara sa sobom«, hrabrost kojom to čini sav naš subjektivni faktor – mora dovesti do rezultata. Drugo je pitanje što je teško očekivati da će ti rezultati ubrzo biti postignuti i da ćemo do njih dospeti bez većih teškoća, pa i kad su posredi naše navike, ponašanje i delovanje. Situacija nam ne dozvoljava nikakvo spokojstvo. Naprotiv, ovo je vreme pune odgovornosti, velike brige i žive akcije, i to svih i svakoga koji pripadaju našem frontu, a trebalo bi se izboriti da izvan toga fronta ostane što manje ljudi.

Pitanje koje je ovde na dnevnom redu strateški je važno za celinu društvenih odnosa u našoj zemlji. Jer, reč je o takozvanoj »vertikalnoj povezanosti«, o »vertikalnom« uticaju radnika na celinu politike našeg društva. Ako toga nema, ne može biti govora o tome da je radnička klasa dospela do puno vlasti, u položaj koji je Ustavom SFRJ deklarisan kao temeljno rešenje za naš društveni poredak. Odmah treba reći da takvo »vertikalno« povezivanje, to jest uticaj radnika na celinu društvene politike u stvari i ne postoji. Uzroci za to su mnogobrojni. Jedan od njih možemo naći i u postojećoj organizaciji federacije. O čemu je reč?

Uporedimo li član 1. i član 3. Ustava SFRJ, lako ćemo zapaziti da je naša federativna zajednica manje organizovana kao republika rada, nego što je to slučaj sa našom socijalističkom republikom. Bližom analizom člana 1. Ustava SFRJ lako ćemo zaključiti da organizacija federacije znatno više odgovara odredbi koja je sadržana u prvoj rečenici ovoga člana, nego što je to slučaj sa odredbom koju sadrži njegova druga rečenica.

Naime, član 1. Ustava SFRJ govori o tome šta je SFRJ. U prvom delu, u prvoj rečenici, ovoga člana kaže se da je SFRJ savezna država koju čine socijalističke republike i socijalističke autonomne pokrajine Vojvodina i Kosovo (koje su u sastavu SR Srbije). U drugom delu ovoga člana, u drugoj rečenici, kaže se da je SFRJ istovremeno i socijalistička samoupravna demokratska društveno-politička zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, radnih ljudi i građana.

Očigledno je da se ne govori o SFRJ samo kao saveznoj državi, to jest o svojevrsnom državnom savezu republika – država, već da je reč i o tome da je ona i zajednica naroda i narodnosti, i radnih ljudi i građana. Dakle, mnogo više nego što je savezna država, odnosno država uopšte. Prvi deo

Digitized by Google

člana 1. govori o federativnoj državi, a drugi deo – o republici rada. U prvom delu dolaze do izražaja višenacionalna struktura našeg društva i tekovine nacionalnooslobodilačke borbe naših naroda i narodnosti, čemu odgovara konstituisanje socijalističkih republika kao nacionalnih država, a u drugom delu govori se o klasno-revolucionarnoj osobenosti naše zajednice, u čemu se ispoljava rezultat naše socijalističke revolucije.

Pogledamo li institucionalna rešenja na nivou federacije, to jest pogledámo li kako je institucionalno organizovana federacija, lako uočavamo da je ta organizacija adekvatna, ili uglavnom adekvatno postavljena u odnosu na odredbe prvog dela člana 1. Ustava SFRJ: Savezno veće Skupštine SFRJ sa ravnopravno zastupljenim republikama (paritet) i odgovarajućom zastupljenošću pokrajina, Veće republika i pokrajina sa odlučivanjem po principu konsenzusa, ravnopravna zastupljenost republika i pokrajina u Predsedništvu SFRJ, odgovarajući sastav Saveznog izvršnog veća itd. Sve su to rešenja koja republike, pa i pokrajine čine u saveznoj državi ravnopravnima.

Međutim, pogledamo li organizaciju federacije u svetlu smisla drugog dela člana 1. Ustava SFRJ, lako zapažamo da ta organizacija nije toliko adekvatna postavci o federaciji kao republici rada, to jest drugom delu ovoga člana. Smisao ovoga dela člana 1. Ustava SFRJ jeste u tome da se ljudi svojim idejama, potrebama, radom i drugom svojom aktivnošću povezuju, rukovođeni sopstvenim interesima, na području cele zemlje i da to čine bez posredovanja republika, odnosno pokrajina. Da bi to mogli činiti, neophodno je da tu mogućnost obezbeđuju i odgovarajućim institucijama, to jest onakvim rešenjima kojima će se služiti kao svojim sredstvom, a koja treba da budu u funkciji takvih interesa i potreba.

Iz sadržaja člana 1. Ustava SFRJ uočljivo je da se Jugoslavija shvata i kao republika rada, to jest da ona nije samo savez država kojima je federacija potrebna kao oblik njihove zajednice, njihovog zajedničkog života, naime da im je federacija samo okvir za ovakav odnos. Ne videti Jugoslaviju i kao republiku rada, zajednicu ljudi, a ne samo zajednicu država – znači, grubo izneveriti i slovo i duh našeg Ustava i našeg pokreta u celini.

S tim u vezi, neophodno je reći da iznenađuje što neki politički funkcioneri promtno odbijaju i samu ideju da se u Skupštini SFRJ uvede veće udruženog rada. Razume se, time se ne bi rešili svi problemi povezivanja rada i radnika na jugoslovenskom prostoru, ali bi to moglo predstavljati makar prilog tome. Ustav iz 1963. godine je bio više radnički u ovom pogledu, ako pogledamo kakav je bio položaj proizvođača na nivou federacije. Tada smo, na primer, u Skupštini SFRJ imali Privredno veće. Zašto takve institucije, odnosno institucije udruženog rada nema u Skupštini Jugoslavije, a imamo već navedenu formulaciju, u članu 1. Ustava SFRJ, o suštini federacije. Od toga se ne sme odstupiti. Zar je Jugoslavija po svojoj suštini – pa i revolucionarno-klasnoj – u bilo čemu izmenila svoj karakter? Ona mora biti takva sve više, a ne sve manje. To nije u skladu sa našim ne samo geslom, već uverenjem da revolucija mora neprekidno da – teče. Ako ona ne teče, tada ne samo da stagnira, već se i njene tekovine rastaču. Tekovine revolucije se jedino štite prodorom revolucije do postizanja daljih rezultata. Ovako, objektivno ispada da je znatno više pažnje poklonjeno nacionalno-revolucionarnoj strani naše zemlje nego njenoj klasno-revolucionarnoj suštini. Trebalo je da to bude bar podjednako. Kao što se zna, u praksi takvo stanje ima teške posledice, i to po veo-

Digitized by Google

ma osetljivo pitanje – pitanje jedinstva, koje bi se ispoljavalo u nesmetanoj integraciji rada, ideja i dobara radnika, odnosno udruženog rada.

Socijalistička republika je u tom pogledu daleko adekvatnije organizovana od federacije. Pored ostalog, ona u svojoj skupštini ima veće udruženog rada. I ne samo to: republika je u celini mnogo kompaktnija zajednica ljudi. Takva kompaktnost, i to kompaktnost ljudi posredstvom njihovih ideja i rada, mora biti princip izdignut na visoki stepen i u federaciji jer, ona – federacija – pripada i njima, ljudima. Ponovićemo, i federacija je društveno-politička socijalistička samoupravna zajednica. A čim je ona to, odnosno čim ona to treba da bude – ona mora biti i zajednica ljudi, a ne samo zajednica njihovih zajednica.

Naša politička praksa jasno i odlučno ističe pitanje opšteg društvenog homogena u našoj zemlji. Ishitren odgovor bi bio upravo onakav kakav on i treba da bude: tu funkciju društvenog homogena ostvaruju SKJ i radnička klasa Jugoslavije. Međutim, pitanje je da li je to i stvarno tako, kada je reč o radničkoj klasi – u uslovima kada se sve više napušta, čak i u političkom opštenju, i samo pominjanje reči – radnička klasa Jugoslavije. Istina, govori se o radničkoj klasi, ali se tu misli na radničku klasu u republikama, pa i pokrajinama.

Ovo što je rečeno osnova je konstatacije da mi nemamo takozvanu »vertikalno« izvedenu organizaciju društva – države, koja bi bila put i mogućnost da se radnička klasa, delujući u svom klasnom i najširem društvenom interesu, povezuje, rukovođena tim interesom, svojom voljom i potrebom. Očigledno je da za to nije dovoljan ni ovakav skupštinski sistem jer on, takav kakav jeste, ovakvu mogućnost sužava. Kada je federacija u pitanju, očigledno je da je ona daleko više, institucionalno posmatrajući, organizovana kao savezna država, i to – kao država državâ. Možda se time može objasniti jedna dosta raširena pojava – da se, kako smo pomenuli, sve ređe čuje izraz »radnička klasa Jugoslavije«.

Iskreno govoreći, ove pojave nužno zabrinjavaju. Otvaraju pitanje: šta to znači i čime je to sve uslovljeno? Ove pojave uočavamo u poslednje vreme i u partijskim dokumentima. Mi s punim razumevanjem kažemo: »Proleteri, svih zemalja, ujedinite se«. Isto tako, govorimo o radničkoj klasi Evrope itd. Na koji način proleter, radnik, može biti ujedinjen ako to propusti da učini u okviru svoje klase. Šta je onda naš homogenizujući faktor, ako to nije – radnička klasa? Može li to biti SKJ, kao avangarda, ako to nije i njena socijalna, klasna osnova, to jest radnička klasa. Suštinsko pitanje je: da li je mogućno jedinstvo Jugoslavije ako ona nema svoju radničku klasu? Zatvaranje parcijalnih delova radničke klase u okvire nacionalnih država – republika, može imati teške posledice po naš ukupni razvoj. Jer, uradi li se tako, logično je da će se to desiti i sa njenim Savezom komunista, koji će kao njena avangarda postati to što je i ona. Tako će nastati i posebna ideologija izvedena iz posebnosti interesa. A ona, to jest ideologija, i nije ništa drugo već izraz interesa društvenih snaga koje su je razvile. Odatle do federalizacije SKJ, razume se, nije daleko. Ne izmeni li se ovo stanje u bazi, stanje radničke klase, ne postane li ona odlučujući i suvereni homogen jugoslovenskog društva, neće biti velike koristi od toga šta će biti napisano u Statutu SKJ.

Nalazim da je takođe ozbiljno pitanje zašto se sve više koristi izraz »zajedništvo«. Posebno je važno uočiti da se taj izraz vrlo često koristi upravo onda, to jest na onom mestu kada se može, odnosno kada je logično upotrebiti jedino odgovarajuću reč, a to je – »jedinstvo«. Semantički ih posmatrajući, ta dva termina nisu sinonimi. Naprotiv, »zajedništvo« oz-

Digitized by Google

načava daleko slabiju vezu između delova neke celine. A Ustav SFRJ kaže da su se narodi Jugoslavije ujedinili u saveznu državu. Oni se, dakle, nisu pridružili jedan drugome, već su se – ujedinili, a to znači opredelili za isti cilj, za isti put do toga cilja i odlučili da do toga cilja stignu zajedno, da se ne razdvajaju, ne gubeći time svoju individualnost.

Takođe, samo se po sebi postavlja i pitanje ispravnosti izraza »jedinstvo klasnog i nacionalnog«. Da li shvatamo šta on znači sa stanovišta revolucije? Mogu li se te dve vrednosti izjednačavati? Da li je to u skladu sa marksističkim shvatanjem revolucije? Ne nalazi li se i u ovakvom pogledu na nacionalno pitanje (izjednačavanje klasnog i nacionalnog) odgovor na pitanje zašto se u poslednjih nekoliko godina tako euforično govori o nacionalnim temama u kojima u poslednje vreme naročito dominira tematika takozvane etnogeneze, sopstvene i tuđe? Trebalo bi, međutim, dobro proveriti da li smo uvek na tim pozicijama kada govorimo o nacionalnim temama. Ponekad i ponegde svedoci smo razmatranja ovog pitanja sa stanovišta građanske ideologije. Zar nije prirodno reći da treba da obezbedimo klasno-revolucionarni pristup nacionalnom pitanju. Po sebi se razume da bi mu stvarno i trebalo tako prilaziti. I nikako drugačije. A kada bi se tako učinilo, sigurno je da bi bilo daleko manje problema i u međunacionalnim odnosima.

Smatrajući značajnim, želim nešto reći i o izrazu – »zajedništvo«. Mislim da bi naša marksistička nauka trebalo da promisli šta znači da sve više preovladava taj izraz, i to, kako smo često svedoci, upravo u onom trenutku kada je po logici stvari, u celom kontekstu, prirodno izgovoriti reč – »jedinstvo«. Iz ove pojave sledi pitanje – nismo li mi opredeljeni za nešto blažu vezu između naših subjekata? Činimo li to slučajno ili ne? Na tom nivou značaja su i ove druge pojave na koje bi nauka trebalo da odgovori – počev od njihovog uzroka do njihovih posledica. Mislim na ignorisanje izraza »radnička klasa Jugoslavije« i na tezu o »jedinstvu klasnog i nacionalnog«. Nije sporno da li treba istovremeno u celini naših društvenih odnosa – i u njihovom koncipiranju i u njihovom realizovanju – voditi računa i o njihovoj nacionalnoj i klasnoj strani. Nije spor u tome. Sporno je pitanje da li ta oba aspekta naše realnosti zaslužuju istovetan tretman.

Ove tri pojave sam naveo s osnovanim razlogom što verujem da nijedna nije slučajna. Ove pojave su paralelne i saglasne činjenici da je naša radnička klasa zaista isparcelisana – odvojena republičko-pokrajinskim, državnim, odnosno paradržavnim granicama. U takvim uslovima i ne može biti reči o vertikalnoj povezanosti radnika, odnosno udruženog rada. Ako takva svest prevladava kod stvarnih nosilaca društvene moći, onda je jasno zašto se nije ni nastojalo da se institucionalno sistem federacije razvije tako da radnik može horizontalno i vertikalno usmeravati svoj interes i smerom toga interesa kretati se i sâm uspostavljati veze i saradnju bez ograničenja koja bi mu mogla postaviti bilo kakva parcijalna politika. Dok se to ne stvori, nezavisno od toga šta govorimo – nećemo imati republiku rada. Imaćemo nacionalne države u obliku republika (nominalno i realno) i pokrajina (realno). Dok se to ne ostvari, federacija će biti samo savezna država, ali ne i društveno-politička zajednica, kakvu ima u vidu drugi deo člana 1. Ustava SFRJ.

Mislim da je od velikoga značaja i jedno aktuelno pitanje, koje se samo po sebi postavlja. A ono glasi: zašto su radnici nezainteresovani za svoje delegatske funkcije i zašto se, uglavnom, ne zalažu u radu, iako njihov dohodak zavisi i od rezultata rada? Da li postoje mogućnosti i mogu

Digitized by Google

li se one obezbediti, ako ne postoje, da se izmeni odnos radnika prema radu? To je, svakako, jedno od strateških pitanja daljeg razvoja i prevladavanja današnjih problema. Kako možemo napredovati bez povećanja proizvodnje? Kako je, ipak, ona mogućna ako nema zainteresovanosti radnika–proizvođača? Drugo je pitanje nepostojanja solidarnosti u redovima radničke klase, kako prema nezaposlenima tako i radnika u visokoakumulativnim granama prema radnicima u granama gde je akumulacija niska.

Niska produktivnost i nezaposlenost su, najverovatnije, među bitnim problemima našeg društva ovoga vremena. Odgovor na njih još nemamo. Nauka u tome treba da pomogne.

Važan problem je, i to veoma značajan, što znatan deo ljudi u našem društvu, zahvaljujući svojoj društvenoj poziciji, ne živi samoupravnim životom. Oni su u određenom privilegovanom položaju. Za njih važe drugi kriterijumi kada je u pitanju plata, pa čak i partijsko povezivanje. Oni u tom pogledu ne dele sudbinu čak ni sa onim radnicima koji deluju u organima kojima ovi kadrovi rukovode.

Kada govorimo o povezivanju radnika na jugoslovenskom prostoru, bitno je imati u vidu da je ovo pitanje najviše vezano za problem: koliko se u praksi primenjuje Ustav SFRJ, i to ona njegova opredeljenja koja se odnose na pitanje – ko je nosilac vlasti i upravljanja drugim poslovima. Ustav jasno kaže: to je radnička klasa i radni ljudi grada i sela. Oni to, međutim, nisu. Na pozicijama vlasti je neko drugi. Te faktičke nosioce vlasti mi nazivamo birokratsko-tehnokratskim strukturama. One su, dakle, tamo gde bi trebalo da bude radnička klasa. Istorijski je zadatak SKJ da obezbedi dolazak radničke klase stvarno na vlast, koja samo njoj pripada. To je uslov da revolucija dalje nesmetano teče.

Digitized by Google

Boro Petkovski

Samoupravna integracija i savremene proizvodne snage visoke tehnologije

1. U okviru dosadašnjih rasprava o unapređivanju funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja ispoljen je parcijalan prilaz, a u nekim sredinama gotovo i potpuno zanemarivanje bazičnog produkcionog odnosa socijalističkog samoupravljanja s jedne, i nastupajućih savremenih proizvodnih snaga, u prvom redu visoke tehnologije, s druge strane. Zapostavlja se njihova objektivna međusobna dijalektička uslovljenost i isprepletenost. Stoga i zabrinjava stanje naše samoupravne društvene prakse, naše marksističke društvene nauke, pa, prema tome, i društvene svesti, u celini uzev. U ovoj raspravi govoriću upravo o tom aspektu problema daljeg razvoja društveno-ekonomskog i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Prethodno ću izneti nekoliko zapažanja i konstatacija.

Najslabiju tačku društveno-ekonomskog i političkog sistema danas čine spori i neadekvatni procesi samoupravne integracije u celokupnom našem društvu. Naime, rad i sredstva se samoupravno udružuju bez naglašenog dejstva ekonomskih zakonitosti. U tim procesima dominantan je uticaj političkog činioca. S tim u vezi poznate su posledice koje su vrlo oštro izražene u društveno-ekonomskom, a u određenim dimenzijama i u političkom sistemu.

Delom kao rezultat svega toga, ali i zbog mnogih drugih uzroka, nedovoljno i sporo se afirmišu idejno-političko opredeljenje i ustavno načelo da se samoupravna integracija društva, u celini, ostvaruje na samoupravnoj, a ne na etatističkoj, državnosvojinskoj osnovi. Ne obrazlažući tu pojavu šire, valja reći da se društvena bit problema, u osnovi, nalazi u određenim poremećajima u društvenoj svojini (jačanje državnosvojinskih i grupnosvojinskih tendencija), odnosno u bazičnom produkcionom odnosu socijalističkog samoupravljanja.

Spomenute posledice tendencijski se proširuju na svim ključnim sferama društvene reprodukcije i na društvo kao celinu. Pomenimo samo to da udruženi rad nije u društveno-ekonomskom, pa otuda i društveno-političkom položaju da ostvaruje svoju ustavnu funkciju, pravo i dužnost u cilju razvijanja i učvršćivanja samoupravne integracije jugoslovenskog

Digitized by Google

društva. U ovom smislu može se govoriti i o njegovoj nedovoljnoj društvenoj osposobljenosti da vrši svoju ustavnu funkciju.

Ovaj problem posebno naglašavamo jer samoupravna integracija društvenog rada, koja prelazi granice organizacija udruženog rada i uže društveno-političke zajednice, i ostvarivanje Ustavom utvrđenog položaja radnika i drugih radnih ljudi – bitan su preduslov napuštanja svih oblika autarkije, regionalnih začaurenosti i ograničenja, koja su danas naše realno dominirajuće društveno stanje.

Čini se nedovoljnim ako samo konstatujemo da su samoupravne integracione veze u najrazličitijim oblicima udruživanja – ekonomska nužnost i zakonitost savremene proizvodnje i razmene i, istovremeno, neophodna pretpostavka za to da samoupravno udruženi rad ovlada celinom proizvodnje i raspodele i da bude osnova većeg stepena društvene integracije u zemlji i u ekonomskim odnosima sa inostranstvom.

Ovu konstataciju, da bi zaista bila društveno-ekonomski, pa i politički opravdana, mora da prati i sledeća ocena: samoupravna integracija udruženog rada i društva može se ostvarivati samo ako se uporedo vrše i bitne promene u društvenoj svojini, u smislu ustavnog načela da samoupravno organizovani radnici odlučuju o celini odnosa društvene reprodukcije.

Izgradnja sistema samoupravnog udruženog rada uglavnom se zaustavila na pravno-institucionalnom nivou konstituisanja osnovnih i radnih organizacija, ali i sa velikim deformacijama u njihovom organizovanju. Izostala je, gotovo u celini, dalja izgradnja konzistentnog sistema samoupravnog udruženog rada u jugoslovenskim okvirima.

Međutim, ne može se ni u kom slučaju zanemariti činjenica da je društvena sadržina samoupravne integracije udruženog rada u celini jugoslovenskog društva, u krajnjoj liniji, delila sudbinu svih stanja koja su postojala i danas su se još održala u našem društveno-ekonomskom i političkom sistemu. Naime, samoupravna integracija udruženog rada ostvarivana je u uslovima relativno zatvorenog ekonomskog i tehničko-tehnološkog razvitka, u odnosu na snažna tehničko-tehnološka kretanja u visokorazijenim zemljama u svetu.

Bazična protivrečnost između samoupravljanja i etatizma, pored ostalog nastala i zbog već opisanih okolnosti, u proteklom periodu dobila je izrazito oštre društvene sadržaje i oblike. Sve je to, neminovno, davalo i daje jedno od osnovnih obeležja i samoupravnoj integraciji udruženog rada.

Od stalnog unapređivanja društvenog položaja samoupravno organizovanog radnika u odnosu na društvenu reprodukciju i na društvo kao celinu, i od razvoja osnovne organizacije udruženog rada, na Ustavom utvrđenim načelima, zavisi da li će se samoupravno organizovana radnička klasa i svi drugi radni ljudi naći neposredno u društvenoj poziciji da odlučuju o celini odnosa društvene reprodukcije, naime da odlučuju o celini viška rada i da ovladaju procesima njegovog prerastanja u potreban rad. Drugim rečima, da li će radnici i drugi radni ljudi biti u poziciji da prate kretanje viška rada, dohotka, i to kroz celinu društvene reprodukcije i društva. To, u suštini, znači, da ovladaju i ukupnim odnosima i u društveno-ekonomskom i političkom sistemu.

Ovde je naglašena osnovna organizacija udruženog rada, jer ona ima centralno mesto i ulogu u sistemu samoupravnog udruženog rada. Ona je i osnovica udruživanja rada i sredstava u radnoj i složenoj organizaciji udruženog rada, udruživanja u poslovne zajednice i druge oblike udru-

Digitized by Google

živanja rada i poslovne saradnje, što znači i samoupravne integracije na celokupnom jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru.

Samoupravno udruživanje rada i sredstava na celokupnom jugoslovenskom jedinstvenom privrednom prostoru je bitan deo i socijalne integracije jugoslovenskog društva. Karakteristično je da se pojam socijalna integracija, na radničko-klasnim osnovama ostvarivana, vrlo retko sreće u mnogim našim dokumentima.

Ustavni koncept osnovne organizacije udruženog rada napadnut je na nekim vitalnim delovima, kao što je samoupravno odlučivanje o uslovima, sredstvima i rezultatima rada. Suština je ovog problema faktički u tome što su ovi procesi usmereni ka prekidanju društveno-ekonomskih veza samoupravno organizovanih radnika i drugih radnih ljudi sa drugim bitnim segmentima u okviru ukupnih odnosa društvene reprodukcije.

2. U celinu prilaza složenim problemima samoupravnog organizovanja udruženog rada, odnosno samoupravne integracije našeg društva, i u tom sklopu i problemima koji opterećuju osnovne organizacije udruženog rada, vrlo malo se »ubacuje u tu društveno-ekonomsku i političku igru« visoka tehnologija, odnosno savremene visokorazvijene proizvodne snage što se pojavljuju.

Ograničene su sposobnosti našeg ekonomskog sistema da apsorbuje najviša tehničko-tehnološka ostvarenja u svetu. To se, između ostalog, odražava i na slabljenje motivacije radnika i drugih radnih ljudi za masovno postizanje najviših dometa stvaralačkih dostignuća i samoupravne integracije udruženog rada.

Osnovna organizacija udruženog rada, kao deo celine sistema samoupravno organizovanog udruženog rada, nije se u većoj meri afirmisala kao samoupravni društveni organizam sposoban da motiviše radnike za ostvarivanje potencijalnih stvaralačkih sposobnosti, niti je postala društveni činilac koji će podsticati i primenu visoke tehnologije u proizvodnim procesima i drugim oblicima društvenog rada. To je jedan od bitnih faktora za samoupravnu integraciju udruženog rada. Ali naš društveno-ekonomski i politički sistem do sada nije dovoljno delovao na ovakav razvoj osnovnih organizacija udruženog rada, niti doprinosio u punoj meri samoupravnoj integraciji udruženog rada. Faktički, stvarana je i stvorena osnovna organizacija na bazi formalnih principa, ne uzimajući na odgovarajući način u obzir ekonomski i tehničko-tehnološki razvoj i delovanje ekonomskih zakonitosti.

Organizovanost našeg društvenog rada, uključujući i celokupni sistem samoupravnog organizovanja i odlučivanja, takva je da ne može pratiti, prihvatiti i apsorbovati najviša svetska naučna, tehničko-tehnološka dostignuća. U ovakvoj situaciji postaje sve primetnije da osnovne društvene snage, isto tako, postaju vrlo nekreativne i u prilazu problemima i u njihovom rešavanju. Postojeće stanje u društveno-ekonomskom sistemu na svojevrstan način utiče na gubljenje sposobnosti da se shvati dijalektika odnosa proizvodnih snaga, bazičnog produkcionog odnosa i osnovnog socijalnog činioca – radničke klase.

Nedovoljno kreativno se prati sve ono što se zbiva u tehničko-tehnološki visokorazvijenim zemljama u svetu. Kod nas u određenim sredinama još postoji strah od visoke tehnologije, odnosno od tehnološkog viška radne snage, koji će nastati zbog uvođenja visoke tehnologije. S tim u vezi pomenimo činjenicu da uvođenje visoke tehnologije takozvanom tehnološkom višku radne snage daje nove dimenzije, odnosno da takva tehnologija proširuje društveno-ekonomske mogućnosti za intenzivnije zapo-

Digitized by Google

šljavanje. Tu nije reč samo o maloj, na savremenim tehničkim i tehnološkim osnovama razvijanoj privredi, već i o drugim privrednim mogućnostima za zapošljavanje.

Neki ljudi se ne mogu osloboditi i straha od uticaja visoke tehnologije na samoupravno organizovanje udruženog rada, odnosno na samoupravnu integraciju udruženog rada.

Kapitalizam ne propada zbog razvoja, odnosno prodiranja visoke tehnologije u sve pore i materijalne proizvodnje i svih drugih sfera celokupne društvene reprodukcije. Naprotiv, nova visoka tehnologija, u ovoj fazi razvoja, postaje još šira i stabilnija osnova i za samoreprodukovanje bazičnog produkcionog odnosa kapitalizma. Ne propada ovaj produkcioni odnos usled primene visoke tehnologije, već se kontinuirano transformišu neka njegova društvena svojstva. A sve to otvara još šire društveno-ekonomske prostore za još snažnije motivisani razvoj novih proizvodnih snaga, u okviru kojih visoka tehnologija postaje dominantan činilac. Pitanje propadanja bazičnog produkcionog odnosa, u suštini, znači mogućnost za samoreprodukciju. Onog trenutka kada se materijalno i društveno onemogući samoreprodukcija bazičnog produkcionog odnosa, tek tada se otvara proces njegovog propadanja. U prvom redu zato što se ograničavaju uslovi i mogućnosti za razvoj proizvodnih snaga.

3. Način i društveni sadržaj organizovanosti društvenog rada, prema tome, nisu društveno neutralni činilac razvoja proizvodnih snaga i bazičnog produkcionog odnosa. Organizacija društvenog rada je značajan faktor razvoja proizvodnih snaga i bazično-produkcionog odnosa, ali ona može biti i biva i njihov limitirajući činilac. Naša dosadašnja iskustva u ovom pogledu su evidentna. Organizacija društvenog rada, proizvodnje i odlučivanja danas je postala daleko važniji činilac za razvoj visoke tehnologije i uopšte savremenih proizvodnih snaga nego što je to bila u eri našeg ekstenzivnog industrijskog razvoja. Mi smo u našoj zemlji, u mnogim dimenzijama, kada je reč o pomenutim pitanjima, na nivou klasičnog industrijskog razvoja.

Dalji razvoj visokorazvijenih proizvodnih snaga i visoke tehnologije neminovno traži takvu organizaciju rada i odlučivanja koja mora da odražava i da odgovara strukturi i sadržaju tih visokorazvijenih proizvodnih snaga. U krajnjoj liniji, reč je o dubokim promenama koje su počele u tehnološkom, a time i u društvenom biću ukupnog društvenog rada. A mi to nedovoljno pratimo i primenjujemo, iako sve to ima, a u budućnosti sve više će imati teže posledice i po socio-klasnu sadržinu celine društvenog rada. Prema tome, problem samoupravnog organizovanja udruženog rada i samoupravne integracije moramo posmatrati i sa svih ovih aspekata.

Ograničiti se samo na institucionalno-organizacione aspekte osnovne, radne i složene organizacije udruženog rada, znači ne shvatiti ni današnje, a pogotovu sutrašnje vreme nezadrživog prodora visoke tehnologije.

Struktura naše privrede u celini društvenog rada, zato što je rascepkana i uz to u pojedinim svojim delovima zatvorena nedovoljno je sposobna za brže prilagođavanje novoj visokoj tehnologiji. Takva struktura ne može preći takozvani »tehnološki prag«. U svemu ovome, promašaji dela osnovnih organizacija udruženog rada su samo mali segment stanja u pogledu zaoštravanja odnosa u pomenutoj strukturi naše privrede.

U mnogim našim analizama ne možemo učiniti veći korak dalje u dubljem poimanju i promeni realnih društvenih stanja. Uzmimo kao pri-

Digitized by Google

mer odnos celine sistema samoupravno organizovanog društvenog rada i njegovih delova to jest podsistema. Sada je pretežno u žiži razmatranja i naglašenih napada, kako smo utvrdili, deo sistema – osnovna organizacija udruženog rada. Zanemarena je celina sistema samoupravnog organizovanja društvenog rada, odnosno samoupravno integrisanje društvenog rada. Nisu do punog izražaja došle društvene osnove – samoupravno organizovani radnici koji će konkretnije, neposrednije pristi menjanju onih stanja koja su počela da naš sistem samoupravno organizovanog udruženog rada okoštavaju i da ga još više čine nesposobnim da se samoreprodukuje na sve višem nivou razvijenih proizvodnih snaga u eri visoke tehnologije.

Ako su delovi sistema samoupravno organizovanog udruženog rada zatvoreni jedni naspram drugih (a oni su, u našim sadašnjim uslovima, takvi) – napominjemo da se to ne odnosi samo na osnovnu organizaciju udruženog rada, u tome smo produktivno neefikasni, sa ograničenim mogućnostima protoka društvene energije, dostizanja viših nivoa proizvodnih snaga, visoke tehnologije, protoka ideja – onda je iluzorno očekivati i neke rezultate u razvoju proizvodnih snaga i jačanju veće društvene, klasne pozicije radničke klase i u samoupravnom odlučivanju radnika.

Zatvaranje pojedinih delova sistema samoupravno organizovanog udruženog rada – tu su i osnovne, radne i složene organizacije udruženog rada, ali i društveno-političke zajednice – danas je najvažniji limitirajući faktor kretanja svega, od društvenog rada do ostvarivanja društvene i ekonomske funkcije dohotka, odnosno celine društvenog kapitala.

U visokorazvijenim zemljama svi ovi društveni i ekonomski činioci koriste se vrlo naglašeno raznim oblicima društvenog usmeravanja. Tu uloga države, objektivno, ima istaknuto mesto. U našoj zemlji postali smo alergični na državu, na njenu ustavnu funkciju u vezi sa samoupravnom organizovanošću udruženog rada. Pobrkani su pojmovi *država* i *etatizam*. Usmeravajući činilac za duže vremensko plansko razdoblje u nas ne postoji – ni po liniji države, ni po liniji raznih samoupravnih asocijacija, poput komora i sličnih.

Razbijeni, relativno zatvoreni organizacioni delovi samoupravno organizovanog udruženog rada ne mogu obezbediti, u društveno prihvatljivim razmerama, prožimanje znanja, kadrova, iskustava i društvenog kapitala. To se ne može postići bez međusobne saradnje svih delova celokupnog sistema samoupravno organizovanog ukupnog društvenog rada.

Uplašili smo se nekih malih osnovnih organizacija udruženog rada. I prema oprobanoj subjektivističkoj i voluntarističkoj praksi, u poslednje vreme se prišlo stvaranju osnovnih organizacija udruženog rada čak i sa više hiljada ljudi. O društvenom aspektu ovog problema već je bilo govora. Ali treba se podsetiti na stanje ovog problema u visokorazvijenim zemljama u svetu, i to, u prvom redu, sa tehničko-tehnološkog apsekta.

U visokorazvijenim zemljama već više godina, zavisno od razvoja i primene visoke tehnologije, teče i proces stvaranja i malih i srednjih preduzeća. Ta mala i srednja preduzeća u odnosu na velika, koja su pretežno na klasičnim principima postavljena, u praksi pružaju veće šanse za izražavanje stvarnih mogućnosti i pojedinaca i celih timova stručnjaka i visokokvalifikovanih radnika. Naime, u malim timovima koji se organizuju u ovim srednjim i malim preduzećima stvaraju se mnogi ključni elementi visoke tehnologije.

Digitized by Google

Ali praksa visokorazvijenih zemalja pokazuje i to da se visoka tehnologija, visokorazvijene proizvodne snage ne mogu dalje razvijati bez velikih sistema, a u okviru njih i bez srednjih i malih preduzeća.

Administrativne konstrukcije stvaranja sistema i njihovih delova, prožete logikom subjektivizma i voluntarizma, u suprotnosti su sa zahtevima razvitka visoke tehnologije, visokorazvijenih proizvodnih snaga. Veliki sistemi, u njihovom sklopu srednje i male organizacije, svi međusobno povezani najrazličitijim, ali komplementarnim tehnološkim, proizvodnim sponama i maksimalno izloženi dejstvu ekonomskih zakonitosti, u široj društvenoj praksi su organizaciona neophodnost, proizvodna i ekonomska, za uspešno stvaranje i primenu visoke tehnologije, visokorazvijenih proizvodnih snaga. Moramo se upitati, kada je reč o ovom problemu, šta je uzrok činjenici da već nekoliko godina ne možemo da pokrenemo onaj veliki tehnološki potencijal koji ostaje nedovoljno iskorišćen u pretežnom delu naših organizacija udruženog rada.

Praksa u visokorazvijenom svetu pokazuje da su organizacije koje čine velike sisteme zajedno sa srednjim i malim preduzećima vrlo elastične i lako se prilagođavaju primeni najviših tehnoloških dostignuća. Ta njihova sposobnost obezbeđuje i maksimalni razvoj kadrovskog potencijala.

Organizacija rada, oblici samoupravnog organizovanja udruženog rada, odnosno celine društvenog rada, ne zavise samo od volje njihovih stručnih kreatora. Organizacioni oblici samoupravnog organizovanja rada moraju biti elastični i sposobni da se bez velikih poremećaja stalno menjaju, zavisno od prodora novih visokih tehnologija.

Teško se oslobađamo svega onoga što je u ranije primenjenoj tehnologiji bilo produktivno, a danas to više nije. Ukidanjem malih osnovnih organizacija udruženog rada, na primer, žele se stvarati novi organizacioni oblici, koji će, navodno, pospešiti intenzivnije unapređivanje produktivnosti rada. Međutim, društvena praksa pokazuje da mnogi od tih novih oblika samoupravnog organizovanja udruženog rada samo prividno obezbeđuju veću produktivnost. Prividno, zato što, u suštini, udaljuju radnika od ovladavanja celinom odnosa društvene reprodukcije.

U našem društvu, da bi se ostvarila neka promena u organizaciji rada i odlučivanja unutar samoupravno organizovanog udruženog rada, potrebno je da se prođe kroz takve komplikovane procedure koje destimulišu brzo ekonomsko, produktivno prilagođavanje razvijenim proizvodnim snagama. U okviru svega toga, posebno je pitanje – da li će izvršni i upravni organi društveno-političkih zajednica »odobriti« da se pomenute promene i sprovedu.

Da bi se savladale mnogobrojne, uglavnom administrativne, pravnoformalne prepreke, kako bi se uspostavila nova organizacija samoupravno organizovanog rada, u nekim slučajevima, zahteva više izmena nego sâmo praktično uvođenje neke nove visoke tehnologije. Da bi se u organizacionoj strukturi osnovne, radne i složene organizacije udruženog rada nešto promenilo, potrebno je da se mesecima stvara »pogodna« društvena klima, pa tek kada se ona stvori, da se priđe referendumu i drugim sličnim postupcima.

U našim uslovima, nova visoka tehnologija, visokorazvijene proizvodne snage nisu postali prioritetni činilac koji uslovljava neminovne promene u samoupravnom organizovanju udruženog rada, odnosno samoupravno integrisanje udruženog rada. Zastrašujuća je činjenica da je uticaj tehnološke neminovnosti na organizaciju rada, na celinu ekonom-

Digitized by Google

skog života i na odlučivanje, u našim uslovima, do te mere posredovan od mnogih administrativnih, zakonodavno-pravnih i drugih činilaca da se primena nove visoke tehnologije potpuno razvodnjava i ova ideja osiromašuje. Zanemarena je vremenska dimenzija uvođenja nove visoke tehnologije, novih visokorazvijenih proizvodnih snaga, i to mereno svetskim vrednosnim kriterijumima produktivnosti rada.

Naš sistem samoupravnog organizovanja udruženog rada, odnosno samoupravne integracije udruženog rada, biće vremenom sve siromašniji ako i svi ovi elementi ne postanu neodvojivi deo svakodnevne društvene preokupacije svih, a u prvom redu samoupravno organizovanih radnika.

Digitized by Google

Vladimir Milanović

Mogućnosti za dijalog

1. Kojih se to pravila u dijalogu o jugoslovenskom društvu moramo pridržavati?

Mi živimo u svetu koji je ekonomski, politički i ideološki oštro podeljen. Što je još gore, ti delovi su međusobno oštro suprotstavljeni i u neprekidnoj težnji za dominacijom. Toj težnji, koja ima za rezultat neprekidno demonstriranje superiornosti, neprekidno poređenje i takmičenje, podređeni su mnogi resursi tih svetova, pa i intelektualno stvaranje. Time se dijalog iz nastojanja da se pronađe istina pretvara u instrument političkih pritisaka i manipulacija, u poprište ideoloških konflikata, dogmatizma i predrasuda.

Svaki dijalog ipak mora imati i svoju idejnu, naučnu i etičku okosnicu. Šta bi to moglo da spaja ljude različitih svetova, šta bi moglo da predstavlja orijentacioni okvir zajedničkog traganja za istinom i osnovom međusobne tolerancije?

To je, pre svega, predmet zajedničkog interesovanja – traganje za mogućnostima slobodnijeg i potpunijeg zadovoljavanja čovekovih potreba. U položaju čoveka koji je bolestan, kao u fokusu, koncentrišu se najgore strane savremene civilizacije, i to na dramatičan način. Zato je oslobođenje od straha od bolesti i njenih posledica u životu pojedinca, njegove porodice i socijalne sredine postalo ne samo medicinsko, nego i društveno i političko pitanje, postalo deo savremenih shvatanja ljudske slobode. Otuda je politika koja se bavi ovim segmentom društva, otuda su rešenja koja nam nudi postala predmetom permanentne kritike. A svaka kritika može polaziti sa različitih stanovišta, izražavati veoma različite interese, kretati se u granicama međusobno suprotstavljenih ideologija, a samim tim može dobiti i karakteristike međusobnog nadmetanja, koje je obuzelo savremeni svet. Da bismo u kritičkom dijalogu učestvovali, on mora biti lišen pretenzija za dominacijom, mora imati za cilj uklanjanje svih onih ponižavajućih razlika u tretiranju bolesnog čoveka koje bogate odvajaju od siromašnih, razvijene od nerazvijenih, deprivirane od privilegovanih, on mora težiti opštem podizanju tretmana obolelih na viši ekonomski, tehnički, naučni i etički nivo. Ako te ciljeve prihvatimo, lajtmotiv

Digitized by Google

te kritike stanja u domenu zdravstvene zaštite može biti stanovište. Nadežde Mandeljštam, izloženo u njenoj Drugoj knjizi. Prema stanovištu Mandeljštamove, u ovo vreme u kojem ljudi beže od odgovornosti za sopstvene postupke treba prihvatiti sasvim suprotan princip – da je »svaki čovek odgovoran za sve što se dešava u svetu«. Odatle proizilazi da je i organizacija zdravstvene zaštite i tretman obolelih u svakoj zemlji u svetu stvar svih, pa je tako i sa Jugoslavijom. U takvoj diskusiji, naravno, lako je uočiti postojanje istih, pa i težih problema u zemljama iz kojih nam stižu kritičke primedbe. Ali takvim replikama nema smisla da se bavimo. Jer, ako se, na primer, govori o nezadovoljenim potrebama jugoslovenskog stanovništva za zdravstvenom zaštitom, ili o oskudici lekova u nas, otkrivanje činjenice da problem postoji i u zemlji kritičara, neće poboljšati položaj obolelih u Jugoslaviji, neće nam doneti više lekova. Zato treba učiniti sve da ne zatvaramo dijalog u jalov krug međusobnog nadmetanja, nego da ga namerimo u pravcu što potpunije i preciznije dijagnoze stanja, što egzaktnije kritike nedovoljno humane, nedovoljno odgovorne i nedovoljno efikasne politike.

Takvu kritiku jugoslovenskom zdravstvu uputila je i prof. Donna E. Parmalee sa Kolgeit univerziteta, SAD. Njena kritika ni po metodu, ni po iznetim činjenicama ne bi trebalo da bude sporna jer je zdravstvenu zaštitu razmatrala kao »deo šireg socijalno-političkog sistema socijalističkog samoupravljanja«, u kojem zdravstvena politika nije postigla postavljene ciljeve jer, pre svega, nije »razrešila kritičke probleme« – »permanentnu nedovoljnost finansijskih sredstava, nedovoljnu snabdevenost osnovnim lekovima i opremom, zatim udvostručavanje nepotrebne i skupe medicinske opreme, nezaposlenost lekara, uprkos nezadovoljenim potrebama za medicinskim tretmanom, stalne nejednakosti u zdravstvenoj zaštiti«[1]

2. Inostrani recept za jugoslovensku medicinu?[2]

Nemamo nameru da pobijamo kritičke primedbe prof. Parmalee jer su one sačinjene na osnovi jugoslovenskih izvora. Ali prof. Parmalee je napustila analitičku interpretaciju činjenica i prešla na područje društvene i političke teorije, nudeći jugoslovenskoj medicinskoj organizaciji i jugoslovenskom društvu »centralizovanu državnu koordinaciju« kao lek za sadašnju krizu u domenu zdravstvene zaštite. Takvo shvatanje organizacije zdravstvene zaštite, organizacije medicinskih institucija, koje su samo segment šireg entiteta – socijalizma kao koncepcije i socijalizma kao društveno-ekonomskog i političkog sistema – zahteva širu kritičku analizu. Istraživač koji pretenduje na pružanje potpunijeg odgovora mora poći i od ljudskog bića, njegovih potreba, ali i od sistema, njegovih mogućnosti, od dominantnih političkih sila, njihovih ideja i dominantnog sistema vrednosti.

Ako prihvatimo prethodnu metodologiju i takve zadatke, odmah ćemo otkriti razlike između socijalizma kao teorijske koncepcije, socijalizma kao društvenog pokreta, i uspostavljenog socijalizma. Pre svega,

---

[1] Donna E. Parmalee, *Whither the State in Yugoslav Health Care*, str. 719-732, str. 21, br. 7, »Social Science and Medicine«, 1985.

[2] Deo 3. *Inostrani recept za jugoslovensku medicinu*, napisano u saradnji sa dr V. Satambolovićem.

Digitized by Google

lako je uočiti razlike između proklamovanih ciljeva i vrednosti i njihovog ostvarivanja, razliku između ovih ciljeva i vrednosti, njihovih ideoloških interpretacija i političke prakse u savremenom socijalizmu. Takođe su očigledne razlike između ranijih interpretacija nekih vrednosti i njihovog značenja koje danas imaju naročito na području zdravstvene zaštite.

Ako se ne varamo, socijalizam je u Jugoslaviji danas shvaćen kao pokret čiji je cilj socijalizacija ne samo sredstava za proizvodnju, nego i svih drugih odnosa i institucija u društvu od kojih su mnogi još otuđeni. Socijalizam je takođe shvaćen kao pokret čiji je cilj oslobađanje čoveka od svih oblika dominacije i eksploatacije. Sloboda, jednakost, demokratija – prirodni su ciljevi ovakvog društvenog kretanja, i konkretna politika u socijalističkom društvu mora, u principu, voditi njihovom sve potpunijem ostvarenju. Pa ipak, socijalizam kao cilj i socijalizam kao proces veoma se razlikuju od stvarnosti u zemljama koje se smatraju socijalističkim. Kao politička realnost, socijalizam prihvata dezalijenaciju, demokratizaciju, humanizaciju kao svoje idejne i društvene ciljeve, ali stremeći tim ciljevima u domenu vaspitanja i obrazovanja, naučne organizacije i zdravstvene zaštite, socijalizam prati gotovo eksplozivan razvoj odgovarajućih institucija u svim tim oblastima. Socijalizam nastoji kao i druga društva, (a trebalo bi i znatno više), da ove institucije otvori, da eliminiše inhibitorne mehanizme koji sprečavaju socijalnu mobilnost i promociju pripadnika depriviranih društvenih klasa. Zaista, demokratizacija ovih institucija i društveni progres koji je vodio modernijim, prosvećenijim formama življenja, i pored ove humane komponente, činili su deo jačanja ekonomske, političke i vojne moći ovih društava i zemalja. Pa ipak, ovaj proces, u njegovoj celini, nije bio posledica direktne akcije celokupne populacije. Izveden je posredstvom države unutar koje su dominantne političke strukture imale odlučujući uticaj i kontrolu nad svim segmentima društvenog života. U isto vreme, postrevolucionarni period, posle razaranja prethodnih struktura i institucija doneo je nove dominante i »nove« institucije koje su dale ton celokupnom životu, koje su razvile nove hijerarhije i nove odnose dominacije. Svi ovi odnosi, uključujući one u domenu zdravstvene zaštite stanovništva i organizacije medicinskih institucija, dobili su odgovarajuće ideološke eksplikacije. Iako su ta nova gledišta polazila od Marksa i njegovog shvatanja ljudskih sloboda, takvo je shvatanje bilo suženo i reducirano na oslobađanje čoveka od strahovanja od posledica bolesti. Odmah potom, Marksovo izvorno mišljenje je bilo dopunjeno i izmenjeno u tom smislu što je odlučujuća uloga u zaštiti čovekovog zdravlja poverena državi, pa čak i zaštita ljudskih sloboda. U praksi, to je značilo koncentraciju jurisdikcije o pitanjima zdravlja i slobode, u celini uzev, u rukama državne i političke birokratije. A sa birokratijom ima iskustva ceo svet, a mi Jugosloveni posebno. To iskustvo nas prisiljava da se u nekim pitanjima ne složimo sa prof. Parmalee. Smatramo da su i zdravlje i sloboda neophodni uslovi razvoja stvaralačkih potencijala čoveku, da su oni suviše dragoceni i više nego neophodni da bi briga o njima bila prepuštena bilo kome. Istini za volju, valja priznati da država može da koncentriše enormnu moć i snagu, treba priznati da naučna organizacija u domenu medicinskih istraživanja vodi eksplozivnom rastu ljudskih znanja, mora se priznati da su ta znanja potencijalno od ogromne koristi za društvo ako su vođena demokratskom filozofijom. Ali, isto tako, mi ne možemo zatvarati oči pred činjenicom da ova nova organizacija neprekidno proizvodi nove a ne razrešava stare protivrečnosti i konflikte. A prof. Parmalee upravo predlaže eksproprijaciju prava čoveka

Digitized by Google

da sam odlučuje o bitnim pitanjima svoje egzistencije, da bira između različitih mogućnosti i da ta prava prenese na nekog drugog. Medicinske institucije, sa mnoštvom različitih eksperata, neophodne su, ali one treba da budu službe zadovoljavanja ljudskih potreba a ne da postanu gospodari čoveka.

Ipak se moramo u nečem složiti sa prof. Parmalee. Pre svega, priznajemo da su određenu pozitivnu ulogu odigrale i socijalističke države i upravljačke strukture u razvijanju sistema zdravstvene zaštite, u njegovoj demokratizaciji i modernizaciji, u njegovoj kadrovskoj i tehničkoj opremljenosti. Pa ipak, nekoliko činjenica, koje može svako uočiti, otkriva da ove upravljačke strukture imaju unutarnji mehanizam koji ih sprečava da pređu izvesne granice na putu ka progresu. U mnogim socijalističkim zemljama, na primer, postoje sanatorijumi za radnike iz vladajućih institucija, koji se već po svojim monumentalnim fasadama razlikuju od sličnih institucija, recimo, za kolektivizirane seljake. Svaka dalja sociološka analiza samo bi potvrđivala i otkrivala razrađeni sistem socijalnih razlika unutar medicinske organizacije. Od toga nije oslobođeno ni jugoslovensko društvo: nedavno otkrivene afere sa lečenjem privilegovanih pacijenata u inostranim bolnicama, uz rasipanje društvenih sredstava, to potvrđuju. Pri tom želimo istaći, da birokratija, koja je odigrala izvesnu ulogu u izgradnji novih kapaciteta, ima, da tako kažemo, unutarnju slabost, njoj imanentnu nesposobnost da konzekventno humanizuje sistem zdravstvene zaštite, da radikalno razrešava društvene protivrečnosti u interesu onih pacijenata čiji je društveni status daleko od toga da bude privilegovan. Uz to, ne treba izgubiti iz vida, da je ceo ovaj kompleks birokratskih i hijerarhijskih odnosa unutar samih medicinskih institucija potpuno zatvoren i nedostupan istraživanjima. Danas, posle stečenih iskustava, zaista možemo dovesti u pitanje široko prihvaćeno stanovište Vebera da je vlast birokratije racionalna i efikasna, a to nam otkrivaju neka tvrđenja prof. Parmalee, i protiv njene volje. Ona navodi da su neki kapaciteti u bolnicama Jugoslavije nepotrebno izgrađeni a da su drugi nedovoljno iskorišteni, da se uzalud školuju novi stručnjaci koji ostaju nezaposleni, dok deo stanovništva ne dobija adekvatnu zaštitu, da je nedovoljna snabdevenost lekovima itd. (o čijim stvarnim uzrocima ćemo govoriti nešto kasnije). Ona, pri tom, predlaže jugoslovenskom društvu centralizovanu državnu koordinaciju, koju je jugoslovensko društvo već imalo. Šta je ta koordinacija značila u prošlosti? Za obične pacijente ona je značila propisane liste lekova, ali ne prema znanju i savesti lekara, nego prema birokratskim standardima. Za mlade ljude dorasle za školovanje, to je značilo ograničavanje studija i broja studenata u pojedinim oblastima, prepuštanje odluke o izboru poziva i budućnosti mladih jednom administrativnom organu. Da li je to stvarno rešavanje postojećih problema ili njegovo potiskivanje posredstvom državne vlasti i nasilja? Ko gradi nepotrebne kapacitete: vladajuće elite, koje obuhvataju šefove medicinske organizacije, ili proizvodni, radni deo populacije? Ovi poslednji, sasvim sigurno, plaćaju račune. Sve su to indikatori koji pokazuju da birokratska organizacija nije ni racionalna, ni efikasna, i da njen uticaj na medicinsku organizaciju i naučno istraživanje više nije pozitivan. Proširivanje njihove nadležnosti, dalje slabljenje uticaja i kontrole javnosti na domen zdravstvene politike i rad medicinskih institucija neće rešiti, nego samo zaoštriti one probleme koje bi prof. Parmalee želela da reši.

Ne bi bilo opravdano prigovorima prof. Parmalee suprotstaviti razmrvljeno, neefikasno samoupravljanje. Njene ideje o potrebi integracije

Digitized by Google

i koordinacije valja prihvatiti i realizovati, ali ne putem birokratizacije, nego stvarne demokratizacije, humanizacije i modernizacije zdravstvene zaštite u Jugoslaviji. A u vrednost njenog recepta sumnjamo upravo zbog ponašanja nacionalnih birokratija u jugoslovenskom društvu, – čije su osnovne karakteristike: težnja za sticanjem privilegija, dezintegracija, partikularizacija ekonomike, privatizacija društvene imovine i društvenih institucija. A uz to, mi ne verujemo ni u kakve recepte. U procesima kakav je emancipacija, puteve, metode i sredstva emancipacije moraju pronaći i stvoriti oni koji emancipaciji teže.

3. Granice i mogućnosti socijalizma i samoupravljanja u domenu zdravstvene zaštite stanovništva

Prof. Parmalee sasvim umesno stavlja sledeće kritičke primedbe: da li će samoupravljanje, samoupravljanje čija formalna strana ne predstavlja samo fasadu jednog drugačijeg načina odlučivanja zaista neminovno dovesti do koordiniranijeg razvitka, da li će ono imati za posledicu veću solidarnost u prevladavanju nejednakosti u domenu zdravstvene zaštite? Da li je »ekspertna demokratija« najviše dostignuće jugoslovenskog samoupravljanja umesto stvarne kontrole koju treba da ostvaruju radnici i građani? Da nije samoupravljanje možda u većoj meri birokratsko od birokratskih institucija koje je zamenilo? Da li će veća autonomija, ne samo u stručnom, nego i u političkom pogledu, profesionalaca i eksperata doprineti rešenju ovih problema?

Pre svega, nastojaćemo da analiziramo socijalno-političke odnose i objasnimo ponašanja, umesto da budemo advokati sistema koji, kao i svaki drugi sistem, mora dokazati svoju vrednost i efikasnost u istoriji i praksi.

Prof. Parmalee izlaže pitanja izvan područja pozitivne nauke i prelazi na uzbudljivo, ali i nesigurno područje socijalnih teorija i socijalnog predviđanja, poznato kako po ingenioznim predikcijama, ali i ne manje dramatičnim promašajima. A naše ambicije ne prelaze područje činjenica.

Da li stavljanje radnika i građana u poziciju da stvarno (ne samo formalno) kontrolišu područje zdravstva unapred obezbeđuje racionalno trošenje nacionalnih sredstava, zatim skladan razvitak i solidarnost kao osnovu šire socijalne harmonije?

Pitanje bi se moglo postaviti sa manje ambicija i neposrednije povezano sa činjenicama društvenog i političkog života: ko je najoštrije pogođen nestašicom lekova, neadekvatnim medicinskim tretmanom, ko snosi troškove skupih lečenja u inostranstvu i izgradnje nepotrebnih kapaciteta u Jugoslaviji? Učesnici u ovom procesu su farmakoindustrijski kompleks, medicinske institucije sa složenom unutarnjom strukturom i pacijenti koje ne dele samo različite bolesti, nego i njihov različit društveni status koji utiče i na njihov medicinski tretman. Pogledajno svaku od ovih kategorija.

Farmakoindustrijski kompleks ima međunarodni karakter, a unutar njega jugoslovenski deo ima sasvim skroman udeo. Taj kompleks – ni onaj inostrani ni ovaj jugoslovenski – nije pogođen nikakvom oskudicom. Pre bi se moglo reći da oskudica u lekovima stvara neurotičnu glad da se lek nabavi po svaku cenu, pod bilo kakvim uslovima, i da takve veštački stvorene oskudice pogoduju ionako bezumnom rastu cena.

Digitized by Google

Unutar institucionalizovane medicine nećemo se baviti velikim brojem profesija niti paramedicinskim personalom. Prof. Parmalee i Marc Field svakako imaju u vidu lekare kao najkompetentnije eksperte koje oni tretiraju kao jedinstvenu socijalnu kategoriju, sa jedinstvenom ideologijom. Oni ih smatraju jedino tehnički kompetentnima u domenu tehnologije lečenja, ali i socijalno-politički kompetentnima da organizaciju zdravstvene zaštite postave u skladan odnos prema ostalim segmentima društva.

Na žalost, lekarska profesija ni u prošlosti ni danas nije toliko jedinstvena kao što to misle uvaženi profesori. Što se tiče Jugoslavije, u to smo sasvim sigurni, a ozbiljno sumnjamo da je stvarna idejna i vrednosna jedinstvenost orijentacija unutar lekarske profesije u SAD onakva kako bi to želela Američka asocijacija lekara, inače veoma moćna i uticajna korporacija dovoljno jaka da ograniči pa i osujeti mnoge zahvate i same državne vlasti.

U prošlosti, u jugoslovenskom društvu unutar medicine su se formirale dve osnovne orijentacije. Jedna od njih, oličena u delu Andrije Štampara i mnogih drugih istaknutih lekara i naučnika, odigrala je misionarsku ulogu u novom humanističkom koncipiranju medicinske nauke i medicinskih institucija u službi društva, prvenstveno depriviranih delova društva. Njihov entuzijazam u stvaranju nukleusa jedne socijalizirane, svima dostupne medicine, u izgradnji nove zdravstvene kulture doveo je još pre drugog svetskog rata do afirmacije tih ideja, a u instituciji doma narodnog zdravlja do stvaranja nukleusa socijalizovane medicine. Pioniri u ovoj oblasti podstakli su i naveli bogate svetske fondacije da im pomognu u izgradnji značajnih objekata, slamali su otpore konzervativaca, nerazumevanja vlastodržaca i postavili osnovu sistema unutar kojega se kod najvećeg dela poslenika do danas održao zanos pionira. To se odnosi, pre svega, na veliki broj lekara koji rade u zabačenim regionima, lekara koji rade u siromašnim sredinama i na mnoge druge lekare i naučne istraživače privržene svome pozivu. Oni se svakodnevno bore sa raznovrsnim nedaćama, sa oskudicom svake vrste, i svojom predanošću, svojim radom savlađuju materijalne teškoće postižući najveći ugled koji pripadnik jedne profesije u jednom društvu može steći. Ali ne treba zaboraviti da su i medicinske institucije zahvaćene procesima birokratizacije, da se medicinska tehnologija pretvara u deo šire tehnologije koja u velikoj meri izbegava konfrontiranje sa pravim problemima čoveka i njihovo rešavanje medikalizujući ih. Usled toga se i lekarska profesija raslojava socijalno-ekonomski, ideološki i etički. Na vrhu ove stratifikacije nalaze se delovi koji sociolozi nazivaju »elitom« – mada nije reč ni o kakvoj intelektualnoj i stvaralačkoj eliti, nego o vrhovima koji dominiraju organizacijom. Ti vrhovi privatizuju socijalizirane medicinske institucije, ostvaruju visoke dohotke iz različitih izvora, pružaju usluge pretežno elitama drugih sfera društvene organizacije, a svoju moć, uticaj izvode iz mesta u hijerarhiji a ne iz produktivnog rada i stvaranja. Oni su srasli sa »elitama« drugih oblasti a ne sa širokim slojevima stanovništva. Prof. Parmalee, pišući o beznačajnoj ulozi članova saveta u medicinskim institucijama u Jugoslaviji, gubi iz vida činjenicu da predstavnici medicinske elite sede i u najvišim političkim institucijama, u kojima mogu da kritikuju nestašicu lekova, nezadovoljene potrebe za zdravstvenom zaštitom, neravnopravnost, ali i da, kako to politički život zahteva, preuzmu i rizik i odgovornost. Na žalost, oni ovo poslednje ne čine. Umesto da takvo njihovo ponašanje podvrgne kritici, prof. Parmalee za nedovoljnu snabde-

Digitized by Google

venost lekovima, projektovanje i izgradnju suvišnih kapaciteta optužuje tehnički nekompetentne radnike i građane. Moramo priznati da u tom tvrđenju nije usamljena i da ona ima istomišljenike i u jugoslovenskom društvu. Nedavno je jedan psihijatar u intervjuu tvrdio da radnice što se nalaze u savetu mogu da spreče izbor kompetentnog eksperta. Na žalost, pri tom nije naveden nijedan konkretan primer na osnovu kojeg bi se to moglo i zaključiti. Nama je poznato da osnovu izbora čini izveštaj o naučnim i tehničkim kvalitetima kandidata koji isključivo pripremaju eksperti; oni kandidate ocenjuju i određuju njihov rang. Savet, koji ih bira, odlučuje o tome na osnovu izveštaja naučno i tehnički kompetentnih eksperata. Isti je slučaj i sa izgradnjom suvišnih bolničkih kapaciteta, mada su zasad najmanji problem jugoslovenske ekonomike koja je opterećena mnogobrojnim investicionim promašajima što još više snižavaju ionako nizak životni staandard proizvodnog stanovništva. Svim promašenim investicijama prethodili su elaborati koje su sastavljali eksperti među kojima nije bilo malo profesora univerziteta. Poznato je da u tim elaboratima ima dosta netačnosti (koje su eksperti uneli verovatno pod uticajem isto toliko kompetentnih političara). Svi takvi objekti, umesto profita, donose gubitke, odgovornost se svaljuje isključivo na političke forume koji su takve odluke doneli, a teret obaveza se prebacuje na leđa radnika koji, neretko, gube i posao, a uz sve to moraju da vrate i inostrane kredite. Ne bi imalo smisla tvrditi da odgovornost za sve to ipak ne pada i na sam sistem odlučivanja u Jugoslaviji, koji je, pre svega, potrebno izmeniti tako da svaki akter i na političkom ali i na svim ostalim područjima života snosi direktne posledice za sve ono što čini. Ne može nas ni najmanje utešiti činjenica da su upravljači »kolektivno neodgovorni« i na nekim drugim meridijanima. Analitičari takvog segmenta politike kakvo je zdravstvo moraju utvrditi aktere politike, ali i sve činjenice relevantne za ocenu njihove politike, pa makar ta otkrića podrivala i njihovu vlastitu koncepciju.

Time smo se približili najosetljivijem pitanju – ko je odgovoran za sadašnju politiku i šta nam obećava politika budućnosti, odnosno »stvarnog samoupravljanja« u zdravstvu?

Politika koju danas imamo u Jugoslaviji nije, na žalost, praćena sve potpunijim zadovoljavanjem potreba stanovništva, pa ni potreba za modernom i efikasnom zdravstvenom zaštitom. Ta politika ne doprinosi ostvarivanju neophodne koordinacije i integracije, nego dosta jasno izraženoj partikularizaciji, pa i dezintegraciji, rastućem raslojavanju društva, uz efikasno obezbeđenje pozicija i privilegija upravljačkim strukturama. Bez sumnje, moramo priznati da samoupravljanje i njegove mogućnosti ne donose automatski humanizaciju društvenih odnosa, jačanja solidarnosti kako bi to želeli oni koji stvarne probleme društva svode isključivo na njihove ideološke dimenzije. U socijalističkom samoupravljanju, u tekućoj političkoj praksi sukobljavaju se različite društvene snage, različiti interesi i različite ideološke orijentacije. Ako samoupravljanje svedemo samo na formu, ako zbog birokratizma sistem neprekidno ispoljava nemoć i neefikasnost, onda se i ideje i vrednosti samoupravljanja stvarno mogu kompromitovati. Rešenje koje nam se predlaže već je tu: birokrati i tehnokrati nude ograničavanje samoupravljanja, pa i njegovo suspendovanje. Time bi se samo formalno legalizovala i učinila legitimnom moć koju birokratija faktički već ima. A usled činjenice da je birokratija i uzročnik nemoći sistema i da koristi njegovu krizu situacija postaje paradoksalna. Uzroci našeg neverovanja u humanističke mogućnosti birok-

Digitized by Google

ratske intervencije u ovom domenu prirodno proizilaze iz stečenog iskustva i pouka istorije koji su već za nama.

Kakvu nam politiku mogu doneti u budućnosti oni demokratski delovi stanovništva koji se još nisu izrazili, a koji će svojom praksom, ukoliko ona bude revolucionarno orijentisana, graditi takve odnose u kojima ni rasipanje nacionalnih sredstava, ni parazitizam, ni privilegovanost ne mogu naći mesto. Ali takvu orijentaciju i takvu praksu ne uvode eksperti. Ona se takođe ne uvozi niti izvozi iz inostranstva. Ona nastaje iz potreba ljudi, njihovih htenja i nastojanja da žive potpunije i dostojanstveno. U odnosu na ova ljudska htenja sistemi su kompleksi kombinovanih stimulacija, restrikcija, inhibicija i akceleratora. Oni se samo potvrđuju ili dezavuišui, razvijaju ili propadaju, jer su na svakodnevnom ispitu istorije. To se potpuno odnosi i na socijalističko samoupravljanje koje će preživeti, koje će se razvijati samo ako odgovori potrebama ljudi, potrebama života. Glorifikatori različitih sistema, pa i socijalističkog samoupravljanja, opsednuti njihovim stvarnim, a još češće izmišljenim vrednostima, zaboravljaju da se stvarna politika uvek kreće između stupidnosti i genijalnosti. A ova naša, kojoj su ton neprekidno davali visoki eksperti, bila je uvek genijalna. Valjda je zbog toga mnogim svojim potezima ostala izvan zdravog razuma.

Nismo sasvim sigurni da smo potpuno ispravno shvatili koncept »ekspertne demokratije« niti da li on sadrži cinizam koji u stvarnosti zaslužuje. Političari, ideolozi, pa čak ni veoma značajne demokratske institucije nisu najviše dostignuće ni zapadnog ni ovog našeg sveta, nego je to društvena samosvest o suverenom pravu naroda, to je narodno, javno mnenje koje danas kao mač nad glavom visi manipulatorima i političkim manipulacijama. Javno mnenje, uprkos svemu, svugde, pa i u Jugoslaviji, može biti izmanipulisano. Ali i u Jugoslaviji, kao ni u drugim zemljama u kojima ljudi nastoje da svoja prava i slobode prošire, malo je verovatno da ovi masovni učesnici mogu biti potisnuti sa političke scene, a njihova prava suspendovana. Ne okoštale institucije, nego odlučni otpori manipulaciji, koji stalno jačaju, ulivaju nam više poverenja u budućnost od eksperata i njihovih teorija ma kakve one bile.

Digitized by Google

Mirjana Maleska

Zašto slabi pozicija udruženog rada

1. Teza, koju je redakcija »Socijalizma« predložila kao osnov za diskusiju, da je naš društveni sistem sve do danas ostao, u izvesnom smislu, hibridan, nagoveštava da, na jednoj strani, imamo samoupravljanje, i to u organizacijama udruženog rada, a na drugoj – politički sistem koji nije samoupravan. Ova teza još sugeriše da je problem samo u tome kako da samoupravljanje u »bazi« prenesemo na šire područje ili podignemo na viši stepen u društvu. Meni se čini da je ova teza veoma pojednostavljena. Politički sistem je, u osnovi, postavljen kao sistem najšireg društvenog samoupravljanja. Međutim, posmatrajući praksu, rekla bih da je naš politički sistem onakav kakvo je i samoupravljanje »u bazi«. Pri tom, pre svega, mislim na stvarne mogućnosti samoupravljanja s obzirom na dostignuti nivo opšte društvene i kulturne razvijenosti, na sposobnosti i motivisanost za odlučivanje. Kako je reč o dugom i složenom procesu, veoma je važno utvrditi da li je došlo do pomeranja moći u korist samoupravljača. Uz to osnovni kriterijum i dalje ostaje raspolaganje sredstvima proširene reprodukcije. Kad je u pitanju Makedonija, koja zaostaje za jugoslovenskim prosekom materijalnog i društveno-ekonomskog razvoja, a ima relativno nepovoljnu ekonomsku strukturu i nisku akumulativnu i reproduktivnu sposobnost, teško možemo govoriti o pomeranju moći u korist samoupravljača. Tokom poslednjih godina došlo je do slabljenja društvene pozicije udruženog rada. Jedan od najznačajnijih indikatora toga je smanjivanje dela dohotka, kojim samostalno raspolaže udruženi rad, i to sa 62,3 u 1981. g. na 49,1% u 1984. Ovakav sukob između radničke klase i države dobija najrazličitije oblike: od kršenja propisa, preko štrajkova, čiji se broj stalno povećava, do neefikasnosti odlučivanja u društveno-političkim zajednicama, zbog uskih, grupnosvojinskih i lokalističkih pogleda, shvatanja interesa.

2. Drugi, veoma značajan indikator društvene moći samoupravljača je sâm proces odlučivanja u skupštinama društveno-političkih i drugih zajednica. Istraživanja u Makedoniji, u više navrata ponovljena, počev od 1976, pokazuju da najveći deo delegacija uopšte ne deluje ili radi veoma slabo, tako da se dovodi u pitanje i sam neposredni karakter odlučivanja. To je poznato, ali se možda ne zna dovoljno da velika većina građana u

Digitized by Google

Makedoniji ne ističe svoje potrebe i interese u institucionalnim kanalima političkog sistema. Naime, u tim istraživanjima je utvrđeno da oko 50% građana nije dovoljno informisano ili ne koristi zborove građana i radnih ljudi, samoupravna i delegatska tela da bi izrazilo svoje potrebe i interese. Povodom kognitivnih, emotivnih i motivacionih karakteristika učesnika u procesu odlučivanja istraživanja su istakla kompleksnu dvosmernu povezanost i uslovljenost prakse i svesti ljudi: u pogledu spoznaje, sve je više onih koji poznaju sistem, njegove institucije i odnose, ali je zato sve manje onih koji smatraju da je sistem efikasan. U odnosu na motivacije istraživanja su pokazala tendenciju njenog opadanja, što se može dovesti u vezu sa efikasnošću sistema. Emotivni odnos prema sistemu je, uglavnom, povoljan, mada ovu konstataciju treba prihvatiti sa izvesnom rezervom, jer je trećina anketiranih izjavila da nije sigurna da delegati pravilno prenose i zastupaju njihove interese. Odluke se ipak donose i poslednja, kao i ona ranija, istraživanja potvrđuju da najveći uticaj na odlučivanje u društveno-političkim zajednicama imaju izvršni i upravni organi, zatim društveno-političke organizacije i neformalne grupe. Delegati i delegatska tela su pri dnu lestvice uticaja. Ipak, upoređivanjem podataka iz 1980. sa onima iz 1985. uočavamo određene pozitivne trendove: blago opada uticaj izvršnog veća, pre svega zbog ograničavanja posedovanja monopola na zakonodavnu inicijativu, i to u korist izvesnog povećanja uticaja delegata i delegatskih tela. Ova pozitivna pomeranja ne dovode u pitanje praksu: ukoliko pojedincima i društvenim grupama ne bude pružena institucionalna mogućnost da ističu svoje interese i potrebe ili je one ne budu koristile, tada će nastojati da ih iskažu ili ostvare drugim neformalnim putem, ili će ih neko drugi formulisati umesto njih!*

3. Ako delegacije i delegati nisu u stanju da u ovom trenutku uspostave ravnotežu moći naspram izvršne vlasti, mogu li im u tome pomoći društveno-političke organizacije, kao najznačajniji centri agregacije interesa! Uostalom, jedan od osnovnih problema u funkcionisanju političkog sistema nije toliko isticanje interesa, koliko agregacija, kao proces prikupljanja, usaglašavanja, selekcionisanja interesa i formulisanja alternativa. Naravno, postoji realna opasnost, to je, uostalom, dugo i bila praksa, da onaj koji formuliše alternative i predloge u stvari autoritativno odlučuje. Ali i tu je reč o procesu demokratizacije u društvu, koji treba pratiti da bi se videlo da li je došlo do demokratskih promena, odnosno u konkretnom slučaju do razvijanja političkog pluralizma interesa u okviru organizacije Socijalističkog saveza, kao najšire demokratske organizacije. Ilustracije radi, navodimo i jedan veoma interesantan primer iz istraživačke prakse. Predsedništvo SSRNM je uoči zasedanja Skupštine Makedonije svojim delegatima u društveno-političkom veću sugerisalo da zauzmu stav o obustavljanju daljeg utvrđivanja lične odgovornosti povodom velike promašene investicije (»Feni«). Međutim, delegati drugih veća nisu prihvatili takav stav, pa su se čak i delegati društveno-političkog veća pokolebali i glasali suprotno stavu svoje delegatske baze – Socijalističkog saveza, odnosno njegovog predsedništva. Mislim da su iz ovog

* Reč je o proučavanjima Instituta za sociološka i političko-pravna istraživanja u Skoplju u okviru jugoslovenskog projekta: »Funkcionisanje i ostvarivanje delegatskog sistema«. Rezultati o kojima govorimo objavljeni su u publikaciji Instituta *Istraživački rezultati 1977–1980*, Skoplje, oktobar 1981, kao i u studiji grupe istraživača *Integracija samoupravnih interesa*, 1985.

Digitized by Google

primera mnogi ljudi izvukli različite pouke. A ja sam izvukla pouku da se procesi demokratizacije ne mogu dozirati, kad su već započeti. U ovom slučaju, centar agregacije (Socijalistički savez, odnosno njegovo predsedništvo, i Savez komunista, kao deo ove organizacije) nije dejstvovao i kao centar stvarnog odlučivanja. Politička moć je, bar u jednom trenutku odlučivanja, bila razbijena, što se ipak može oceniti kao izvesno pomeranje u korist demokratskog odlučivanja.

4. Rekla bih nešto i o takozvanom policentričnom etatizmu, a što je veoma aktuelno pitanje u ovom trenutku. Po mom mišljenju, ono je pogrešno postavljeno kao pitanje »preraspodele moći od centralističke na republičke i pokrajinske«. Takvo postavljanje stvari mnogo podseća na davnašnje diskusije povodom toga koji je etatizam gori: centralistički ili republički? Nekako je ispadalo da je možda bolje da je ostao, kad već mora u nekom obliku postojati, centralizam u federaciji. Podaci dobijeni u našim istraživanjima, na prvi pogled, kao da govore čak u prilog shvatanjima da je gori republički etatizam. Naime, najnovije istraživanje odnosa između Skupštine SRM i delegacije SRM u Veću republika i pokrajina i da su mogućnosti da se upoznaju sa interesima i potrebama drugih republika i pokrajina veoma male. Međutim, ipak ne bih rekla da je etatizam pitanje ovakvog ili onakvog odnosa između republika već on zavisi od stepena razvijenosti društveno-ekonomskih odnosa. Ovom prilikom sam pokušala da pokažem da opšti društveno-ekonomski razvoj u Makedoniji i nedovoljno razvijeni samoupravni i demokratski odnosi predstavljaju osnovu za nastajanje republičkog etatizma.

Digitized by Google

Mirko Pejanović

Samoupravna integracija rada i dohotka – osnova uspostavljanja samoupravljanja kao jedinstvenog sistema

1. Ideja slobodnog udruženog rada i vladavine radnika cjelinom društvenog dohotka

Ideja oslobođenja rada i čovjeka svoje ishodište u jugoslovenskoj socijalističkoj praksi dobija u novom položaju radničke klase u upravljanju sredstvima proizvodnje i društvene reprodukcije. U socijalističkom samoupravnom produkcionom odnosu radnička klasa, upravljajući sredstvima u društvenoj svojini, odlučuje o cjelini društvene reprodukcije.

Kao osnovna društvena snaga u reprodukciji i raspodjeli novostvorene društvene vrijednosti, radnička klasa u proizvodnim odnosima socijalističkog samoupravljanja postaje istorijski subjekt odgovornosti za proizvodnost rada i razvoj proizvodnih snaga, za samoupravnu koncentraciju i usmjeravanje društvenog kapitala.

Od uvođenja radničkog samoupravljanja pedesetih godina pa sve do ustavnog utemeljenja slobodnog udruženog rada početkom sedamdesetih nastajala je nova samoupravna struktura društva i, u okviru nje, novi društveno-ekonomski položaj radničke klase. Nalazeći se u položaju najamnog odnosa prema državi u proizvodnji i raspodjeli, radnička klasa je, ustavnim utemeljenjem slobodnog udruženog rada, došla u poziciju da upravlja radom, dohotkom i cjelinom društvene reprodukcije.

Ustavno utemeljen, novi samoupravni društveno-ekonomski odnos socijalističkog samoupravljanja u cjelini društvene organizacije postaje osnova konstituisanja samoupravljanja kao jedinstvenog društvenog odnosa. Klasnu sadržinu novog društveno-ekonomskog odnosa socijalističkog samoupravljanja čini integracija rada i društvenog kapitala pod kontrolom radnika samoupravno organizovanih u organizacijama udruženog rada.

Udruženi radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada postaju nosioci samoupravnog udruživanja rada i koncentracije društvenog kapitala. Zbog toga u društveno-istorijskom procesu uspostavljanja sa-

Digitized by Google

moupravljanja kao integralnog društvenog odnosa »spajanje rada i društvenog kapitala u rukama onih koji rade« (Kardelj) postaje osnovno pitanje izgradnje socijalizma. To spajanje se ne ostvaruje u rukama izolovanog radnika, niti samo u okvirima osnovne organizacije udruženog rada, nego »u okviru celokupnog društvenog rada« (Kardelj). U tom kontekstu, osnovna organizacija udruženog rada je temeljni oblik i izvor samoupravnog organizovanja udruženog rada i »izvor prava radnika na osnovu prava odlučivanja o društvenim sredstvima, ali i osnovni izvor odgovornosti radnika prema svim drugim radnicima i prema društvu kao celini« (Kardelj).

Udruživanje rada i dohotka pod neposrednom ekonomskom i političkom kontrolom radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada jeste osnovna pretpostavka utemeljenja odnosa u proširenoj i opštedruštvenoj reprodukciji.

Temeljna je idejno-teorijska odrednica koncepcije slobodnog udruženog rada da »samoupravni sistem ne može da egzistira niti da se razvija ako radnici ne budu stimulisani da koncentrišu, da udružuju svoj dohodak« (Kardelj) i da ono što udruženi rad u cjelini, »svi radnici zajednički – udruživanjem dohotka stvore pripada svima koji su udružili svoj minuli rad« (Kardelj), a ne samo onima koji su taj uloženi zajednički minuli rad dohodovno reprodukovali i oplemenili. Bez toga ne može biti »integracije društvenog rada« (Kardelj).

Udruživanje rada i društvenog kapitala, u uslovima samostalnog raspolaganja dohotkom od strane radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada – bitan je uslov ovladavanja radnika upravljanjem sredstvima društvene reprodukcije. Jer veličina dohotka pojedinačne osnovne organizacije udruženog rada »prvenstveno zavisi od veličine stečenog zajedničkog dohotka osnovnih organizacija koje udružuju rad i sredstva« (Kardelj). Udruživanje rada i dohotka obezbjeđuje i efikasno korišćenje sredstava za proizvodnju i reprodukciju. Poseban značaj u tome ima ostvarivanje efikasne proširene reprodukcije i rentabilnija upotreba društvenog kapitala. Ekonomski racionalno korišćenje sredstava za proizvodnju i društvenu reprodukciju realizuje se u obliku udruživanja rada i dohotka i stvaranja novog zajedničkog dohotka. Efikasno korišćenje podruštvljenog minulog rada (društvenog kapitala) »nije samo interes radnika, nego je to i opšti društveni interes« (Kardelj). Radnik se osposobljava i motiviše da ekonomiše društvenim kapitalom kad osjeti ekonomske efekte u dohotku svoje osnovne organizacije udruženog rada i u svom ličnom dohotku.

»Bez udruživanja rada i dohotka radnik ne može ovladati odnosima u proširenoj reprodukciji. Zapravo, udruživanje rada i dohotka i učešće u zajedničkom dohotku predstavlja »merilo efikasnosti raspolaganja društvenim sredstvima za proizvodnju i reprodukciju«. (Kardelj). Radnik u raspolaganju cjelinom dohotka ima odgovornost prema društvu za ukupni rezultat društvene reprodukcije. Udruživanje rada i dohotka pod kontrolom radnika omogućuje udruženom radu da raspolaže »celokupnim koncentrisanim društvenim kapitalom« (Kardelj). To čini osnovu klasne vladavine udruženih radnika u samoupravnom produkcionom odnosu. Uspostavljanje udruženog rada kao jedinstvenog sistema samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa pretpostavlja samoupravnu koncentraciju sredstava za proizvodnju i sredstava proširene reprodukcije. Koncentracija sredstava za proizvodnju i sredstava proširene reprodukcije. Koncentracija sredstava predstavlja »nužnost i zakonitost daljeg

Digitized by Google

napretka društva« (Kardelj). Istorijska je neminovnost da obim koncentrisanih sredstava raste. Na osnovu tih sredstava stvaraće se »zajednički dohodak na nivou širih organizacija udruženog rada« (Kardelj).

Osnovni pravac integracije udruženog rada zasniva se na integraciji »većih ili manjih reprodukcionih celina« (Kardelj), čiji su dijelovi povezani radnim i poslovnim interesima i dohodovnim odnosima. Takav pravac integracije je »karakteristika savremenog razvoja proizvodnih snaga u svetu« (Kardelj). Stvar je u tome da su udruženom radu u cjelini potrebne organizovane reprodukcione cjeline upravo zbog toga »što je koncentracija sredstava za proizvodnju objektivna zakonitost bez koje je nemoguće bilo kakav tehnološki napredak« (Kardelj). Prema tome, koncepcija slobodnog udruženog rada zasniva se na udruživanju rada i sredstava i upravljanja radnika minulim radom u svim oblicima njegovog kretanja. Samoupravna koncentracija društvenog kapitala, kao objektivna i nužna istorijska zakonitost, zahtjeva integraciju udruženog rada u reprodukcionoj liniji zasnovanoj na poslovnim i dohodovnim vezama i interesima udruženog rada za što veću uključenost u međunarodnu podjelu rada. Ovladavanje radnika sredstvima društvene reprodukcije čini klasnu osnovu integracije samoupravljanja u jedinstven sistem društvenih odnosa. Na ideji slobodnog udruženog rada ustavno je utemeljen ekonomski mehanizam kao cjelovit ekonomski sistem udruživanja rada i sredstava pod kontrolom radnika. Sa ustavnim utemeljenjem slobodnog udruženog rada razvija se »sistem integrisanog dohotka u društvenoj reprodukciji« (Kardelj). U tom sistemu radnik i njegova organizacija udruženog rada stiču novu poziciju u upravljanju viškom rada i društvenim razvojem.

2. **Umjesto vladavine udruženog rada sredstvima proizvodnje i društvene reprodukcije uspostavljena je dominacija etatističko-birokratskog i tehnokratskog monopola u sferi proširene reprodukcije.**

Uspostavljanje praktičnog unutrašnjeg mehanizma socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa u udruženom radu, nakon ustavnog utemeljenja socijalističkog samoupravnog društveno-ekonomskog produkcionog odnosa, kao integralnog društvenog odnosa, početkom sedamdesetih godina, u realnim društvenim odnosima nije dobilo onaj društveno-istorijski tok i sadržaj koji bi omogućili da se učini preokret u stvaranju jedinstvenog sistema udruženog rada i samoupravne vlasti radničke klase nad kretanjem društvenog kapitala u proširenoj reprodukciji. Etatistički društveni monopol u upravljanju viškom rada od radnika otuđenim, u obliku centara finansijske moći, potisnuo je uspostavljanje novih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u udruženom radu i, na toj osnovi, političku i ekonomsku kontrolu radnika nad sredstvima proširene reprodukcije (društvenim kapitalom, odnosno minulim radom). Umjesto uspostavljanja vladavine udruženog rada sredstvima proizvodnje i društvene reprodukcije, učvršćuje se etatističko-birokratski i tehnokratski monopol u upravljanju sredstvima proširene reprodukcije (viškom rada, odnosno društvenim kapitalom). Snažan etatistički *monopol* nad viškom rada potiskuje odgovornost udruženih radnika za ekonomske funkcije društvenog kapitala, posebno u pogledu udruživanja rada i dohotka i sticanja zajedničkog dohotka. Izrazito je nizak procenat ostvarenog zajedničkog dohotka u ukupno ostvarenom dohotku organizacija udruženog rada.

Digitized by Google

Izvlašćivanje udruženog rada od upravljanja kretanjem i upotrebom društvene akumulacije postalo je osnovni ograničavajući činilac slobodnom udruživanju rada i dohotka, kao i uspostavljanju dohodovnih veza između organizacija udruženog rada i samoupravne koncentracije dohotka organizacija udruženog rada za proširenje materijalne osnove i razvoj proizvodnih snaga.

Dominantno etatistički oblik zahvatanja viška rada i koncentracije društvenog kapitala uslovio je politički voluntarizam državne strukture u odnosu na ekonomske zakonitosti robne proizvodnje u upotrebi društvene akumulacije. Neefikasan sistem proširene reprodukcije prouzrokovao je nisku društvenu rentabilnost investicija tokom posljednje decenije. Po broju promašenih investicija, Jugoslavija je među prvima u svjetu, i po nekim računicama rekorder u Evropi. To će se posebno ispoljiti u padu društvene produktivnosti rada, stagnaciji u ekonomskom razvoju, pogoršanju materijalnog položaja udruženog rada, zaostajanju u tehničko-tehnološkom razvoju privrede i slabljenje izvozne sposobnosti organizacija udruženog rada.

Ekonomske veze između organizacija udruženog rada zadržale su se dominantno na kreditnim odnosima ili internim cijenama, u okviru integrisane složene organizacije udruženog rada. Dohodovne veze nisu utemeljene u ekonomskim odnosima organizacija udruženog rada. Zbog toga prijeti opasnost da dalje slabe ekonomske veze na dostignutom nivou integracije udruženog rada.

Zajednička ulaganja organizacija udruženog rada i sticanje dohotka učešćem u zajedničkom dohotku javljaju se tek u začetku, u povoju. Sporo uspostavljanje procesa samoupravne koncentracije rada i dohotka organizacija udruženog rada, u dohodovnim vezama i odnosima u okviru reprodukcionih linija na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu i privrednom prostoru, omogućilo je ne samo nerentabilne investicije, već i prouzrokovalo zatvorenost organizacija udruženog rada, jačanje grupnosvojinskih tendencija i svjesti i nestabilna ekonomska kretanja, u čemu visoka stopa inflacije prijeti da obezvrijedi ukupne rezultate rada i privređivanje radničke klase.

Pad proizvodnosti rada i odgovornosti privrednih subjekata za ekonomski optimalne rezultate upotrebe društvene akumulacije i privređivanje, što je prevashodno uslovljeno *niskim stupnjem udruživanja rada i dohotka*, doveli su i do nastajanja i produbljivanja ekonomske i opštedruštvene krize. Pojavni oblici te krize u društvenoj praksi se ispoljavaju kao: opadanje učešća udruženog rada i radničke klase u raspodjeli društvenog proizvoda, nestabilnost ekonomskih tokova, visok rast inflacije, velika nezaposlenost i pad životnog standarda radničke klase. Najrazornije dejstvo ekonomske krize izražava se u pogoršanju samoupravnog (društvenog) položaja radničke klase, kao i materijalnog položaja udruženog rada i radnika. U nekim oblastima udruženog rada, gdje je proizvodnost radnika niska, materijalni položaj radnika je pogoršan do granice egzistencijalnog minimuma. Osnovni generator kriznih kretanja sadržan je u nastajanju kapitala–odnosa, zapravo odstranjivanju radničke klase od upravljanja društvenom akumulacijom. Etatističko-birokratske snage, koje se reprodukuju na monopolu upravljanja sredstvima proširene reprodukcije i voluntarističkom odnosu prema proširenoj reprodukciji, dovele su do zaoštravanja klasnog konflikta između radničke klase i države. Taj konflikt se iskazuje u porastu broja obustava rada, koje

Digitized by Google

se najčešće javljaju zbog niskih zarada radnika. Narastanje konflikta prijeti i zbog velike nezaposlenosti omladine.

Etatistički monopol nad upravljanjem i kretanjem društvenog kapitala (opredmećenog minulog rada radničke klase) u obliku policentričnog etatizma uslovio je dezintegracione procese u udruženom radu, kao i u sferi idejnih kretanja u društvu. Naglašeno ispoljeni dezintegracioni procesi dobijaju sve više teritorijalna zaokruženja – svođenjem toka ekonomskih procesa na uže teritorijalne zajednice: komune, pokrajine i republike. Svi oblici kretanja roba i kapitala pokazuju tendenciju smanjenja cirkulacije na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru. Koncentracija društvene akumulacije u užem teritorijalnom i privrednom području, u uslovima ekonomske stagnacije, dovodi do pritiska parcijalnih interesa u regulisanju uslova privređivanja i da konflikata u delegatskom odlučivanju na makro-nivou, zapravo u Skupštini SFRJ. Ali uz to, dezintegracioni procesi i usitnjenost (razmrvljenost) udruženog rada uslovljavaju dezintegraciju u svim oblicima samoupravno organizovanog udruženog rada, sve do korozije dostignutog sadržaja i oblika samoupravnog organizovanja i integracije udruženog rada. Snažno su izražene tendencije slabljenja ekonomskih, dohodovnih veza u složenim organizacijama udruženog rada. Posebno se to iskazuje u zatvaranju organizacija udruženog rada u odnosu na mogućnost udruživanja rada i dohotka u reprodukcionom lancu na jugoslovenskom prostoru, kao i u jačanju grupnosvojinskog mentaliteta u cjelini udruženog rada. Prijeti opasnost da, zbog niske samoupravne koncentracije društvene akumulacije i etatističke blokade samoupravne integracije udruženog rada, dođe do snaženja novih elemenata ekonomske i društvene krize, posebno do pada proizvodnosti rada i izvozne sposobnosti privrede, zatim porasta stope inflacije, do pogoršanja materijalnog položaja udruženog rada i radničke klase i socijalnog raslojavanja. U toj opasnosti sadržana je i mogućnost daljeg jačanja etatističko-birokratske dominacije u društvenim odnosima i društvenom razvoju, sa još većim socijalnim posljedicama po društveni položaj radničke klase, kao i naroda i narodnosti.

Na svim područjima odlučivanja o višku rada i kretanju društvenog kapitala dominantna je državna regulativa. Država je svojim odlukama u 1983. godini na svim nivoima društvene organizacije donijela oko 80% odluka o investicijama, 60% u oblasti raspodjele ličnog dohotka, 80% o cijenema, 95% odluka o uvozu i izvozu, 90% odluka o zajedničkoj potrošnji i slično.[1]

To uslovljava stalno smanjenje učešća organizacija udruženog rada u raspodjeli društvenog proizvoda. U periodu 1976–1984. godine privredi SR BiH ostajalo je za samostalno raspolaganje 60–64%. Od toga je za proširenje materijalne osnove izdvajano samo 7,2 od 15,6%.

Tako niska vlastita akumulacija organizacija udruženog rada presudno je uticala ne samo na intenzitet i obim udruživanja rada i dohotka, radi sticanja zajedničkog dohotka, nego i na mogućnosti radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada da odlučuje o proširenoj reprodukciji. Zbog niskog učešća vlastitih sredstava u ukupnim sredstvima proširene reprodukcije, odlučivanje o sredstvima za proširenje materijalne osnove udruženog rada izloženo je uticajima koji nastaju usled povezanosti po-

[1] Vidi: Krstan Malešević, *Ko gospodari društvenom reprodukcijom*, »Komunist«, Sarajevo, broj 1983. od 30. avgusta 1985. g.

Digitized by Google

slovodne strukture organizacija udruženog rada i banaka. Zbog toga na odlučivanje o sredstvima za investicije i njihovu upotrebu dominantan uticaj imaju upravljačka struktura u bankama i društveno-političkim zajednicama. Od 1976. do 1984. godine kreditna sredstva u ukupnim investicijama u SRBiH učestvovala su sa 60%. Otuđenost radnika od odlučivanja o sredstvima društvene akumulacije (investicijama)doprinela je izrazito nepovoljnoj tehničkoj strukturi investicija: u periodu 1977.–1982. godine građevinski radovi su u tehničkoj strukturi investicija učestvovali sa 552%, oprema sa 36, a samo 12% je otpadalo na ostala ulaganja. [2] Ulaganja u nove tehnologije, naučna istraživanja i kadrove, kao nosioce novih znanja, u strukturi investicija su gotovo minimalna.

3. Mogućnost preokreta u istorijskoj odgovornosti SKJ za kreiranje idejne osnove samoupravne integracije udruženog rada u jedinstven sistem samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa.

Etatizirani način upravljanja proširenom reprodukcijom u udruženom radu i društvu pokazuje da se i subjektivni faktor socijalističke svijesti a u njemu Savez komunista kao avangardna snaga radničke klase ili nalazi na periferiji društveno-istorijskih kretanja u uspostavljanju novog samoupravnog društveno-ekonomskog odnosa u udruženom radu ili je u fazi srašćivanja sa birokratsko-tehnokratskim monopolom. Naučne analize, posebno o distribuciji društvene moći, upozoravaju da izvršno-plitička struktura subjektivnog faktora sve više klizi u birokratsko-tehnokratski monopol upravljanja proširenom reprodukcijom.[3]

Institucije delegatsko-skupštinskog sistema u uslovima etatizacije društvenih odnosa bitno su formalizovane. Sraslost dijela organizacija i organa Saveza komunista sa državnim i poslovodnim strukturama čini da Savez komunista biva zarobljen »parcijalnim interesima određenih instanci ili segmenata društva.«[4] Iskustvo potvrđuje da nisu dokinute sve mogućnosti sprega, u formalnom i neformalnom obliku, određenih organa ili organizacija Saveza komunista sa državnom i poslovodnom strukturom.

U značajnom dijelu svoje rukovodne strukture u osnovnim organizacijama i organima Savez komunista nije uspio održati nužnu klasnu distancu od monopola upravljačke strukture u državnim organima, poslovodnim organima organizacija udruženog rada i banaka. Povezanost SK sa upravljačkom strukturom društva slabi idejnu i akcionu sposobnost

---

[2] Vidi: Kritičku analizu republičkih društvenih savjeta za privredni razvoj i pitanja društvenog uređenja, o ispoljavanju etatističkih pojava i prakse u prikupljanju, udruživanju i usmjeravanju sredstava društvene reprodukcije, Sarajevo, 1985. str. 15, 16. i 17.

[3] »A upravo su komunisti naše organizacije i organi u mnogo slučajeva, ako ne i pretežno, direktni nosioci protivsamoupravnog ponašanja i *birokratske i tehnokratske prakse* (podvukao M. P.) ili, u najmanju ruku, pasivni posmatrači, sa punom i neodgovornom tolerancijom prema Savezu komunista tuđim pojavama i ponašanju u društvu.«

Vidi: S. Krajger, Riječ na 13. plenumu CK SKJ, Trinaesta sednica CK SKJ, IC Komunist, Beograd, 1984, str. 104.

[4] S. Krajger, Riječ na 13. plenumu CK SKJ, Trinaesta sednica CK SKJ, IC »Komunist«, Beograd, 1984, str. 109.

Digitized by Google

Saveza komunista za klasno usmjerenje (klasni odgoj) kadrova, posebno rukovodne strukture kadrova u udruženom radu i društveno-političkim zajednicama, u pravcu interesne identifikacije sa radničko-klasnim interesima. Umjesto stvaranja istorijski nužnog profila kadrova koji će biti nosioci slobodnog udruživanja rada i dohotka, u dohodovnoj povezanosti organizacija udruženog rada na jugoslovenskom privrednom području u poslednjih deset godina naglašeno se iskazuju kadrovi dezintegracije, i to na svim nivoima društvene organizacije. Ti kadrovi nameću realna kretanja koja izražavaju dezintegraciju kao osnovni smjer društvenih procesa u jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici i funkcionisanju društveno-ekonomskog i političkog sistema. Društvenu promociju kadrovi su dobili zahvaljujući istorijskoj ulozi SK i povjerenju radničke klase u njegovu politiku. U svim etapama razvoja i samoupravnog preobražaja jugoslovenskog društva kadrovi predstavljaju garanciju njegove klasne suštine. Zapostavljanje klasnog odgoja kadrova za ostvarenje glavnog pravca društvenog razvoja, a to je samoupravna integracija društva u jedinstven, celovit sistem društvenih odnosa, što znači samoupravljanje u cjelini društvene organizacije, vraća se kao posljedica u dezintegracionim tendencijama. Preokret u pravcu samoupravne integracije traži kadrove koji će svojom snagom nositi integraciju.

Stvorena je snažna socijalno-interesna struktura u Savezu komunista, pored ostalog i zbog dominantnog učešća neproizvodne strukture u članstvu SK, koja ga čini neefikasnim u izvršavanju sopstvene politike društvenog razvoja, prevashodno utemeljene na samoupravnom položaju radnika i integraciji udruženog rada i društva i na dominantnoj vladavini istorijskih interesa radničke klase u proširenoj društvenoj reprodukciji.

Nužnost preokreta u istorijskoj odgovornosti Saveza komunista, kao kohezionog faktora radničke klase i jugoslovenskog društva za ostvarivanje pretpostavki udruživanja rada i dohotka organizacija udruženog rada i, na toj osnovi, integracije samoupravljanja u jedinstven sistem društvenih odnosa, javlja se kao uslov daljeg razvoja socijalističke revolucije na idejnim osnovama samoupravne pozicije i vlasti radničke klase. Taj preokret je usredsređen na pitanje – ko će vladati društvenim sredstvima proširene reprodukcije, udruženi radnici ili birokratsko-tehnokratski monopol? U pitanju je klasna pozicija radnika u samoupravljanju. Zapravo, riječ je o tome da li je SK sposoban »*obezbediti da radnik odlučuje o društvenom kapitalu u svim njegovim dimenzijama tamo gde radi i na način kako je udružen prema našem ustavnom sistemu, ili ne*« (podvukao M. P.).[5] Odgovor na ovo pitanje istovremeno je i odgovor na mogućnost istorijskog hoda na magistralnom pravcu socijalističkog samoupravnog preobražaja jugoslovenskog društva i vršenja vlasti od strane radničke klase, odnosno razvoja samoupravljanja kao specifičnog oblika diktature proletarijata i prevladavanja etatističko-svojinskih odnosa u socijalizmu.

Snagom svoje avangardne uloge Savez komunista u kriznom stanju razvoja jugoslovenskog društva ima dvije mogućnosti: da dalje tone u birokratsko-tehnokratski monopol upravljanja društvenim kapitalom i u udaljavanje od radničke klase i njenih klasnih težnji i interesa, ili da učini

[5] S. Krajger, Riječ na 16. plenumu CK SKJ, Šesnaesta sednica CK SKJ, IC »Komunist«, Beograd, 1985, str. 287.

Digitized by Google

preokret u smislu produbljivanja klasne sadržine samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i uspostavljanja ekonomske i političke kontrole radnika nad sredstvima društvene reprodukcije. Okretanje ka budućnosti i otvaranju perspektive napretka, u društvenom i materijalnom razvoju, i to posebno onom dijelu radničke klase »koji ima najviše da očekuju od budućnosti« (Kardelj), zahtijeva od Saveza komunista da u funkciji idejno-integrativnog faktora političkog kreiranja klasne sadržine vodećeg interesa radničke klase inicira one društvene promjene koje će ići u susret izazovu vremena, zapravo vremenu savremenih naučno-tehničkih dostignuća i novih mogućnosti u ljudskom stvaralaštvu, koje je nastupilo ili će tek nastati. Za Savez komunista to znači pokretanje radničke inicijative za dokidanje ekonomskog i političkog monopola koji usporava i onemogućuje: samoupravno udruživanje rada i dohotka, vlast radnika u odlučivanju o samoupravnoj koncentraciji još nedovoljne društvene akumulacije i usmjeravanje društvenog kapitala na zajednička ulaganja u udruženom radu, koja će biti garancija bržeg razvoja proizvodnih snaga i jačanja samoupravnog i materijalanog položaja radničke klase u Jugoslaviji. U praktičnom izrazu mogućeg preokreta na Savezu komunista je odgovornost da do 13. kongresa SKJ inicira i svojom snagom utiče na mase i rukovodeće kadrove da se orijentišu na samoupravno integrisanje materijalnih mogućnosti udruženog rada i znanja imajući u vidu težnje radnika za ostvarivanjem bržeg materijalnog i društvenog razvoja. Kao strateške linije na kojima se može proširiti idejni front borbe za samoupravnu integraciju društva na samoupravljanje, kao integralni odnos, javljaju se: samouprava radnika i samoupravno organizovanje radničke klase za upravljanje proširenom reprodukcijom putem udruživanja rada i dohotka i samoupravnog organizovanja udruženog rada u dohodovno povezanim reprodukcionim cjelinama; tehnološki razvoj; jedinstvena razvojna i ekonomska politika i obnavljanje rukovodeće kadrovske strukture u udruženom radu i društvu, saglasno ciljevima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Samouprava radnika i samoupravno organizovanje radničke klase, na dostignutom stupnju razvoja proizvodnih snaga i društvenih odnosa, došla je u otvoreni klasni sukob sa snagama etatističko-birokratskog monopola koji se ušančio u sferi upravljanja materijalnom osnovom proširene reprodukcije. Zahtjev za ovladavanjem radnika proširenom reprodukcijom ne može ostati samo na svojoj verbalnoj sadržini. Ovladavanje radnika proširenom reprodukcijom, u stvari, istovremeno znači mogućnost razvoja samoupravljanja kao integralnog društvenog odnosa. Bez preuzimanja od strane radnika materijalne osnove proširene reprodukcije[6] nema klasne vladavine radničke klase. U idejnoj borbi i društvenoj praksi samoupravljanja kao da je ona postala zabran sfera novih mogućnosti i prodora u samoupravno organizovanje udruženog rada. Istorijska neminovnost samoupravne koncentracije rada, dohotka i znanja zahtjeva da radnička klasa svim revolucionarnim sredstvima koja joj stoje na raspolaganju, uključujući i ulogu proleterske države, učini novi prodor u in-

[6] »Mislim da Savez komunista i naš budući kongres moraju graditi cjelokupnu svoju politiku na tom problemu – kako se samoupravno treba organizovati radnička klasa da ona i stvarno ovlada proširenom reprodukcijom. Mislim da to mora biti glavna os cjelokupnog kongresa.« Vidi: Predrag Vranicki, *Samoupravljanje nije samo jedan od puteva socijalizma*, »Socijalizam« br. 6/85, str. 848.

Digitized by Google

tegraciji i samoupravnom organizovanju udruženog rada. Time će se pojačati društvena moć radničke klase i snaga sada razmrvljenog udruženog rada u ovladavanju kretanjem društvenog kapitala i primjenom naučnih dostignuća u razvoju proizvodnih snaga. Sadašnji sadržaj i okvir samoupravne integracije udruženog rada, u obliku složenih organizacija udruženog rada koje su prevashodno nastajale u republikama i pokrajinama (97% SOUR je formirano na nivou republike i pokrajina), ne omogućuju uspješno uključivanje udruženog rada Jugoslavije u međunarodnu podjelu rada niti dominantan uticaj radnika u delegatskim skupštinama na izgrađivanje razvojne i tekuće ekonomske politike. Novi pomak ka cilju, da radnici u organizacijama udruženog rada preuzmu funkcije proširene reprodukcije, obezbjeđuje preko dva nezaobilazna uslova: prvo, stvaranje zajedničkih organizacija udruženog rada za izvoz u reprodukcionom lancu dohodovne i poslovne povezanosti, i drugo, političko izgrađivanje idejne osnove akcije radničke klase Jugoslavije usmjerene na udruživanje rada i dohotka i utvrđivanje razvojne i tekuće politike. Stvaranje zajedničkih organizacija udruženog rada u reprodukcionom lancu dohodovne povezanosti ima realnu osnovu u izvozno afirmisanom organizacijama udruženog rada u Jugoslaviji, kao što su »Iskra«–Kranj, »Rade Končar« – Zagreb, »Energoinvest« – Sarajevo, Radio-industrija – Niš i druge. Ove organizacije su već uspjele u svom sastavu udružiti funkcije proizvodnje, prometa i naučno-istraživačkog rada. Novi kvalitet i sadržaj integracije udruženog rada u Jugoslaviji omogućio bi i upravljanje radnika kretanjem društvenog kapitala (ekonomskom funkcijom društvenog kapitala) i dominantan uticaj udruženog rada na razvojnu politiku i uslove privređivanja. U skupštinama društveno-političkih zajednica delegacije udruženog rada više bi brinule o osposobljavanju udruženog rada za korišćenje izvoznih mogućnosti. Naučnoistraživački rad bi dobio novu materijalnu osnovu i novi tretman, jer bez primjene nauke ne može biti uspješnog razvoja proizvodnih snaga i izvoza na svjetsko tržište.

Tehnološki razvoj u udruženom radu u Jugoslaviji bitno zaostaje za dostignućima u najrazvijenijim privredama svijeta. Slaba udruženost, odnosno koncepcija društvenog dohotka udruženog rada u Jugoslaviji uslovila je zaostajanje u tehnološkom razvoju. Takvo zaostajanje postaje ograničavajući faktor za uključivanje jugoslovenske privrede u međunarodnu podjelu rada. Osnovni preduslovi za preokret u tehnološkom razvoju i sustizanju savremenih naučno-tehničkih i tehnoloških dostignuća u svjetu sadržani su u samoupravnom udruživanju rada i dohotka na jugoslovenskom privrednom području, odnosno u udruživanju u zajedničke organizacije za izvoz, zatim u većem izdvajanju dohotka za naučnoistraživački rad i udruživanju kadrovskih snaga u nauci oko proizvodnih programa za izvoz. Bez odnosa prema nauci kao proizvodnoj snazi nema bitnih promjena u osvajanju novih tehnologija i novih proizvodnji, nema tehnološkog progresa kao preduslova razvoja proizvodnih snaga, a time društvenog razvoja.

Jedinstvena razvojna i ekonomska politika – nužan je instrument upravljanja radničke klase proširenom reprodukcijom. Svjesno usmjeravanje materijalnog i društvenog razvoja, preko planova razvoja i utvrđivanja ekonomske politike, omogućuje samoupravnu koncentraciju sredstava i snaga na glavnim odabranim pravcima razvoja. Primarni ciljevi razvoja privrede u Jugoslaviji, počev od odluka 10. kongresa SKJ i, posebno, od donošenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, koncentri-

Digitized by Google

šu se, u osnovi, na rješavanje tri pitanja: smanjivanje ovisnosti od uvoza, veća uključenost u međunarodnu podjelu rada i podizanje proizvodnosti rada. U godinama što nastupaju, kao primarni razvojni ciljevi se javljaju: proizvodnja hrane, sirovina i energije, razvoj nauke i tehnologije, zatim saobraćaja, razvoj proizvodnje za izvoz, turističke djelatnosti i male privrede. Definisanje i ostvarivanje razvojnih ciljeva mora postati osnova političke akcije subjektivnog faktora. Stoga je nužno da Sindikat Jugoslavije, kao tumač političke volje i istovjetnih interesa radničke klase Jugoslavije, organizuje godišnje radne konferencije radničkih savjeta Jugoslavije u cilju što uspješnijeg izgrađivanja razvojne i ekonomske politike u Skupštini Jugoslavije i skupštinama republika i pokrajina. Ove konferencije bi, poput kongresa smaoupravljača, bile izraz autentičnih radničko-klasnih interesa u sferi razvojne i ekonomske politike društva. Stavovi ovih konferencija, kao sinteza samoupravljačkog iskustva proizvodnih kolektiva i političkih zahtjeva Sindikata, bili bi politička osnova za odlučivanje delegata u skupštinama. Time bi subjektivni faktor preuzimao političku odgovornost za sadržinu i pravac razvojne politike u smjeru ostvarivanja klasnih težnji radnika, kao što su samoupravna integracija i napredak u materijalnom i tehnološkom razvoju. Ako bi se subjektivni faktor učinio odgovornim za odlučujuću ulogu i uticaj radnika i radničkih savjeta na razvojnu politiku i udruživanje rada i dohotka, brže bi se onemogućavao birokratsko-etatistički uticaj na odlučivanje u delegatskim skupštinama, a radnička solidarnost i jedinstvo bi jačali.

Obnavljanje rukovodećih kadrova u udruženom radu i društvu postaje bitan uslov za ostvarivanje samoupravnih integracionih procesa u društvu. Ovo utoliko pre što su kadrovi, posebno rukovodeći, osnovna poluga svakog sistema. Projekt dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, kao program izlaska iz stagnacije i dostizanja novih kvaliteta u razvoju – izvoz, svjetska proizvodnost rada i slično – pretpostavlja bitno obnavljanje kadrova. Shvatanje o tome mora najprije biti prihvaćeno saznanjem i voljom vodećih snaga socijalističke svijesti. Jer subjektivni faktor je nosilac političke inicijative i volje radnog čovjeka u predlaganju i izboru kadrova. Zbog toga je nužno – pri svakom novom izboru i reizboru kadrova – akcijom subjektivnog faktora inicirati odnose i praksu da se rukovodeće dužnosti u udruženom radu, državnoj upravi i organima društveno-političkih organizacija povjeravaju kandidatima koji sobom nose garanciju: stručnosti i sposobnosti, klasne borbenosti za samoupravne interese radnika, sposobnosti stalnog učenja i primjene novih tehnologija i naučnih dostignuća u razvoju proizvodnih snaga i klasne usmjerenosti ka udruživanju rada i dohotka u okviru samoupravne integracije društva.

Digitized by Google

Prvoslav Ralić

Samoupravljanje u budućnosti

Više ne postoji, kao što se to ideologijski čini, saglasnost oko suštine, oblika i puteva borbe za samoupravljanje. Već u pozivnom pismu za razgovor na temu »Politički sistem i vertikalna dimenzija samoupravljanja« stoji oštra, mi mislimo, i tačna ocena: »naš društveni sistem je sve do danas u izvjesnom smislu ostao hibridan – sadrži organizaciju i odnose socijalističkog samoupravljanja, ali pretežno na nivou radne organizacije, i politički sistem na »gornjim« nivoima društva, koji nije u punoj meri povezan sa samoupravljanjem u bazi društva, niti samoupravan«. Mislimo da je tačan i uvid da samo samoupravno organizovana radnička klasa, »bez arbitražne uloge osamostaljenih i etatiziranih centara društvene moći«, može razviti vertikalnu sada nerazvijenu dimenziju samoupravljanja kod nas.

Posle postavljanja ove precizne dijagnoze teško je nuditi neki originalan lek, izlaz, rešenje – jednostavno zato što u Jugoslaviji danas ne postoji politički niti bilo koji drugi odnos snaga koji bi da se zameri »hibridnosti« našeg sistema (jer ta hibridnost godi, daje vlast, moć), i jednostavno zato što je arbitražna uloga osamostaljenih i etatiziranih centara društvene moći realna politička praksa za razliku od norme, zahteva da se radnička klasa samoupravno organizuje.

Drama našeg samoupravnog programa i jeste u tome što su po principu političkog legaliteta na sceni snage kojima taj program nije potreban. Ovde mislim na etatističke, građanske i nacionalističke snage kojima nije stalo do samoupravljanja. Naprotiv. One su ga i dovele ovde gde je: nekoliko koraka nazad. Time, a to je ono bitno i istorijski plodno, nisu mogle da ga dovedu radikalno u pitanje, ali su ga bar taktički dnevnopolitički dobro odložile.

Izlazim sada ovde sa jednom hipotezom za dijalog, razgovor, polemiku. Mislim da je ekonomistička redukcija samoupravljanja na produkcioni odnos, ma koliko taj odnos bio bitan, ali nije i sam i jedini, nanela ne male idejne i praktične štete ideji i praksi samoupravljanja u Jugoslaviji. Zapostavljena je celina društvenog odlučivanja te samoupravna priroda takvog odlučivanja. Izvan osnovne organizacije udruženog rada (pod pretpostavkom da je u njoj razvijeno samoupravljanje a ne tehnokratski od-

Digitized by Google

nos) sve je ličilo na stare poznate državne autoritativne hijerarhijske zajednice: od opštine, preko pokrajina, do republika. U ovom vremenu je federacija kao samoupravna kategorija lebdela i bledela. Više je ličila na nesavršenu korporaciju interesa nego na zajednicu samoupravno usaglašenih potreba koje imaju dignitet novih, asocijativnih, humanih i klasno-oslobodilačkih interesa, samoupravno određenih i imenovanih. O pravu na Jugoslaviju kao samoupravnu zajednicu se prestalo bilo govoriti i još se ne govori. Pravo na Jugoslaviju kao zajednicu, samoupravnu zajednicu, potisnuta je tekovina naše revolucije.

Čovek kome se oduzima pravo na Jugoslaviju kao samoupravnu zajednicu, da nešto šire pojasnimo ovu svoju misao, jeste od osamostaljenih njemu tuđih i prošlih sila redukovan čovek. Iscrpljujući se u nacionalnoj zajednici, u svođenju zajednice na saplemeništvo, on je iscrpljen i u mogućnostima da drugog čoveka, po principu čovečnosti, univerzalnosti, internacionalizma, oseti, primi i učini svojom, ljudskom potrebom. Krećući se sigurno samo na svom tlu, osećajući nesigurnost na tuđem tlu, u granicama zajednice koja se redukuje na otadžbinu, domovinu i krvni zavičaj, on se nesigurno kreće na ljudskom tlu, oseća nelagodnost, nekad distancu, nekad strah kada je na tlu »tuđeg« zavičaja. Ljudski zavičaj mu postaje, tada, puki moralistički program. Sile koje mu uskraćuju pravo na Jugoslaviju kao samoupravnu zajednicu, to su nejugoslovenske sile, s druge strane njene revolucije. To su potoci koji neće u reku, postavljaju sebi brane i onda svojim sivim muljem plave humanističke i kulturne univerzalije među ljudima i narodima. Snage okrenute protiv prava na Jugoslaviju kao organsku socijalističku samoupravnu zajednicu su, zato, ujedno snage koje zaustavljaju klasno-oslobodilačku i nacionalnooslobodilačku istoriju, koje vode kulturnom izolacionizmu, drže se stranog kulturnog nasleđa, s tim da mu se ne doda novo socijalističko, to su, jednostavno, snage koje se opiru tekovinama i cilju jugoslavenske socijalističke revolucije. Da zaključimo ovaj deo rasprave: bez stalnog proširenja prava na Jugoslaviju kao socijalističku samoupravnu zajednicu ozbiljno je ugroženo i samoupravljanje u republikama i pokrajinama jer je pravo na samoupravljanje, to mnogi danas zaboravljaju, nošeni vlašću, osvojeno u borbi za socijalističku Jugoslaviju.

Da tome dodamo i sledeću ideju: svođenje samoupravljanja na ekonomsku sferu i formalizacija ideje samoupravljanja na političku sferu društva, a da nikada u političkom životu u najširem smislu te reči nije bilo stvarnog, odnosno bolje razvijenog samoupravljanja, sve je to degradiralo ideju i praksu samoupravljanja do mere do koje je samoupravljanje danas u krizi. O čemu je, u stvari, reč? Stvar je u tome da su cele oblasti ljudskog života ostavljene inerciji ranijih vrednosti, društvenoj stihiji, snazi kontrarevolucionarnih ideja i vrednosti. Jednostavno je stavljena u stranu, potcenjena celovitost, totalitet ideje samoupravljanja, koja se prostire na sav ljudski život, od ljudske svakodnevice do socijalne akcije, i ovo se bukvalno svelo na ekonomski ili posredovani politički odnos koji i nije mogao, makar ga tako nasilu zvali, da bude samoupravni odnos.

I danas su izraženije ideje sitnoburžoaske afirmacije, elementi prvobitne akumulacije (i na selu, i na periferiji, i u gradu, i na moru i drugde), osobenog povezivanja privatnosvojinskih tendencija sa dogmatskom državotvornom njihovom odbranom – nego tendencije ljudske samodelatnosti, samoinicijativnosti, samoiskazivanja, samostvaranja, samoupravljanja celinom svog ličnog, porodičnog, grupnog, društvenog života. Neko

Digitized by Google

je hteo da samoupravljanje svede na puko političko sredstvo, da ga isprazni od ljudskih ciljeva, svrha, vrednosti.

Jedan od razloga za ovakvu situaciju jeste socijalna apstraktnost koja se uvukla u legitimne organe društva. Nekada smo filozofe optuživali za apstraktni humanizam, a danas tu optužbu možemo slobodno da proširimo na ponašanje delova vlade, centralnih komiteta, sindikata, raznih RIV-a i SIV-a koji misle u kategorijama apstraktnih građanina, kategorijama mase, članstva a ne konkretnih radnih ljudi, ličnosti, sa poslom ili bez njega, sa stanom ili bez njega, sa porodicom, sa standardom kakav jeste. Ove institucije i organizacije nemaju socijalno knjigovodstvo, ne znaju šta se sa konkretnim ljudima događa. Nema u sistemu ko o konkretnom čoveku da brine. Ne u smislu socijalne karte ili karijativno, već u smislu klasne i ljudske solidarnosti na delu. Po sistemu, trebalo bi da brine čovek sâm, jer je *udružen* radnik, a on u praksi nije udružen ni u OOUR a kamoli u opštini, pokrajini, republici, federaciji. Pogledajmo ekonomsku osnovu jugoslovenske udruženosti i biće nam jasno da nas još drži politička tekovina revolucije a ne realan društveno-ekonomski odnos.

Edvard Kardelj je stvari dobro uočio kada je u svojoj knjizi *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* postavio dilemu: čovek kao politički građanin ili kao samoupravno društveno biće. Zalagao se za politiku kao sredstvo i sastavni deo pluralizma samoupravnih interesa, a ne kao monopol političkih partija. Kao da je predviđao: govorio je u množini (»monopol političkih partija«). To se našem društvu, moje je mišljenje, i dogodilo. Sa izostajanjem jedinstva Saveza komunista Jugoslavije, u meri u kojoj je to jedinstvo izostajalo, javljali su se osobeni monopoli, politički monopoli delova republičkih i pokrajinskih organizacija Saveza komunista. To je i nalaz opštepartijske rasprave u povodu Trinaeste sednice CK SKJ. Umesto da se taj nalaz potiskuje, trebalo bi ga učiniti što više javnim, ne bi li se dovela u pitanje monopolna politička praksa republičkih i pokrajinskih Saveza komunista ili, kako je to nazivano u Titovo vreme, citiram pismo iz 1972. godine: »pojave idejno-političke i akcione razjedinjenosti sve do pokušaja obnavljanja i jačanja, u starim ili novim oblicima, grupašenja, frakcionaškog djelovanja i borbe klika za pozicije vlasti.[1] U Pismu se, to je poznato, još govori o idejnoj i političkoj dezintegraciji u SKJ, njegovom pretvaranju u labavu koaliciju republičkih i pokrajinskih organizacija i izdvajanju radničke klase po nacionalnoj i republičkoj pripadnosti. Posle trinaest godina je zaboravljen ovaj tekst koji potpisuje Josip Broz Tito. Još ima i šepurenja sa suprotnim tekstovima. To su ozbiljni signali političke dezintegracije.

Kod nas je vođena nepotpuna i često ideologizirana diskusija o odnosu samoupravljanja i demokratije. Jedni su tvrdili da između samoupravljanja i demokratije postoji neraskidiva veza, da je samoupravljanje, u stvari, demokratija proleterske revolucije. Drugi su tražili nešto suptilnije veze između samoupravljanja i demokratije, znajući da je demokratija istorijska tekovina nastala u građanskom društvu te da je potreban pravi most za precizno i jasno prenošenje tih tekovina, kako se zajedno sa njima ne bi uvukla i druga logika građanskog društva. Treći su smatrali da postoji jedan istorijski kolosek izgradnje demokratskog društva i

[1] *Nova inicijativa u SKJ*, Pismo Predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, IC »Komunist«, Beograd, 1972, str. 6.

Digitized by Google

da je to kolosek koji treba ostaviti građanskom parlamentarnom svetu (u kome se demokratizam uvek svodio na parlamentarizam, gde se demokratija od stvarne jednakosti građana svela na njihovu formalnu jednakost pred zakonom) a da je socijalizmu potreban drugi kolosek, kolosek samoupravljanja, gde je zaustavljeno posredovanje političkog fenomena i gde stvarno radni ljudi upravljaju svojim životima, radom i svojom zajednicom. Izgleda da je u svim ovim raspravama bilo dosta vanistorijskog pristupa, isuviše je bio primenjivan kategorijalan pristup, apriorizam u razumevanju demokratije. Pravi socijalno-politički i vrednosni smisao demokratije u jednoj zemlji može da odredi samo konkretno-istorijska analiza i stvaran uvid u odnos političkih snaga.

»Socijalističko samoupravljanje – upozoravao je Edvard Kardelj – ne može da postoji ni da funkcioniše niti da se razvija drukčije nego kao demokratski sistem. Njegov opšti politički rezultat ne može da bude ništa drugo nego stalno širenje dimenzija slobode čoveka.«[2]

Ovo upozorenje, do sada, nije mnogo vredelo. Da li se danas u tom pravcu razvija samoupravljanje? Da li se proširuju ljudske slobode? Nisu li možda baš one ugrožene »slobodom nacionalnih partija«, u smislu prisvajanja monopolske političke vlasti, u smislu svog sektaštva, oportunizma, preterane vere u administrativna sredstva, zbog individualističkih ambicija partijskih činovnika na mestu lidera?

Moje je mišljenje da se vertikalna dimenzija socijalističkog samoupravljanja ne može kod nas razvijati sve dok je ovaj stepen jedinstva u Savezu komunista i ovaj nivo i sadržaj odnosa u federaciji. Delegatski sistem ne može sâm da reši neke prethodne probleme u komunističkom pokretu Jugoslavije. Uostalom, mišljenja smo da i nije najbolja terminologija: »horizontalno« i »vertikalno« samoupravljanje. Samoupravljanje nije geometrijsko telo, već celovit i bitan klasno-oslobodilački društveni odnos i pokret. U nerazvijenosti te dijalektike treba i videti uzroke za granice sadašnjem nivou samoupravljanja.

Zašto redukujemo (za sada samo teorijski i ideološki) samoupravljanje samo na proizvodni odnos i na politički sistem? Zašto ne govorimo, a nekada smo počeli, o samoupravnoj školi, univerzitetu, učeničkoj samoupravi? Ne tiče nas se demokratska organizacija celine ljudskog života, ljudske svakidašnjice. Zašto smo sve toliko politizirali i tako malo ostavili prostora za ljudsku sreću? Zaboravili smo na Titove reči da se ljudska sreća ne može odrediti i da svaki čovek sâm zna šta je njegova sreća, i on će je sâm tražiti, stvarati i naći. Zaboravljamo i Kardeljeve misli da ni partija, ni država ni ceo politički sistem ne mogu čoveku da donesu sreću, da su njeni prostori drugi. Tu je i stav iz našeg Programa SKJ da mi socijalizam ne gradimo u ime nekih »viših ciljeva« jer je najviši cilj socijalizma lična sreća čoveka, naravno ne usamljenog i egoističkog pojedinca, već društvene individue. Moramo, kada govorimo o samoupravljanju, i ove oblasti ljudskog života imati u vidu. Ne zato da bismo institucionalizovali ljudsku svakidašnjicu i privatan život, već, obratno, da bismo ih oslobodili pritiska nepotrebnih institucija i svekolikog posredovanja raznih centara moći, od ekonomskih, preko političkih, do ideoloških.

Gde su rešenja? Recepta nema. Ne verujem da se mnogo dobija već tridesetogodišnjom upotrebom parole – da »samoupravno organizovana

[2] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, IC »Komunist«, Beograd, 1978, str. 156.

Digitized by Google

i udružena radnička klasa« treba da zagospodari uslovima proširene društvene reprodukcije i celokupnim društvenim odlučivanjem. I o tome smo govorili i u Pismu 1972. godine, tvrdeći da se time rešava sudbina socijalizma u Jugoslaviji. Evo, ona se još rešava parolama koje ne funkcionišu. Ne funkcioniše ni parola – da samoupravno organizovana radnička klasa treba da preuzme ulogu ekonomske i idejno-političke integracije svih delova društva i svih delatnosti u jedinstveno socijalističko samoupravljanje. Ove parole ne funkcionišu jer ih niko ne nosi, niko ne živi s njima, mnogima ne odgovaraju (naročito onima koji imaju vlast). Imamo i fikcija u kategorijalnom aparatu. Mislimo, ponekad, kao da smo u 19. veku. Nema te klase o kojoj dogmatski govorimo. Klasa je druga. Nama je politička sfera blokirala samoupravnu. Bez odnosa snaga kojima će smetati postojeći odnos snaga i sadašnja politička sfera, ne može se zadugo ništa temeljnije uraditi. Bar mi tako mislimo.

Lično smatram da bez rešavanja nekih otvorenih pitanja demokratije u društvu i u Savezu komunista ne možemo rešiti ni važna pitanja razvoja samoupravljanja kod nas. Često se ideologizirano, nervozno, interesno postavlja teza – da, kod nas, bez partije tipa Saveza komunista nema ni socijalizma ni demokratije. Ovaj stav je kod nas iznošen sa više teorijskih ali i ideoloških osnova. Ističu ga najpre oni koji u Savezu komunista vide prepreku razvoju demokratije u društvu. Oni, uz ovo pitanje, imaju sledeća dva: kako bi izgledalo naše društvo kada bi se Savez komunista odrekao monopola na propisivanje društvenog razvitka; može li biti demokratije u društvu dokle god se monopolno i ideološki strogo istrajava na tezi da je SKJ (KPJ) stvorio i stvara novu Jugoslaviju i da tu druge snage nema.

Ovo pitanje, potom, postavljaju i oni koji nemaju potrebe da iznutra sagledaju sadašnji istorijski realitet, već bi da ga napuste u ime istorijske futurologije te zato i mašu »hrabrim« pitanjem: može li se kod nas govoriti o bespartijskoj demokratiji kao istorijskoj mogućnosti.

Obe navedene struje mišljenja nude jedan od mogućnih pristupa temi: demokratija u Savezu komunista – demokratija u društvu. Smatram da je u oba slučaja reč o političkom a ne teorijskom pristupu, da se njima, u stvari, otvara arena političke borbe, borbe za vlast, za alternativni politički subjekt Savezu komunista, licitiraju druge moguće političke snage u odnosu na dosadašnji istorijski legalitet Saveza komunista kao dominantnog – da li to bezuslovno uvek znači i monopolnog – političkog subjekta u društvu.

Drugi mogući pristup ovoj temi je sledeći. Odnos demokratije u partiji i demokratije u društvu može se posmatrati u tri ravni: teorijskoj, normativnoj i stvarnoj. Obično se to baš tako kaže kako je i ovde rečeno. Nije li ova mehanička i shematska trijada velika prevara teoretizirajuće svesti?

Prva ravan: demokratija u partiji je sredstvo borbe za demokratiju u društvu. Bez te demokratije nema ni socijalističkog samoupravljanja. Bit demokratije u društvu jeste otvoreni proces samooslobođenja radničke klase.

Druga ravan: otvara se pitanje – kakav bi taj odnos *trebalo* da bude, s obzirom na program i na deklarisano mesto Saveza komunista u političkom sistemu? Zašto se, naime, ne ostvaruje norma, zahtev da Savez komunista deluje kao *savez* organizovanih društvenih snaga, da deluje među radnim ljudima i zajedno sa njima?

Digitized by Google

I stvarna ravan: šta se danas događa sa demokratijom u Savezu komunista i u društvu? Ko i kako procenjuje takvo stvarno događanje? Koji je njegov kriterijum?

Nije li govor u svim ovim ravnima tek svedočenje o podvojenosti svesti, norme i stvarnosti, i može li to svedočenje uopšte biti instruktivno za ovovremene plodne razgovore o ovim pitanjima?

Umesto ovih ravni, ili, bar, kao njihov metodski i suštinski korektiv, trebalo bi uvesti u tu analizu istorijsku ravan koja se može empirijskim putem utvrđivati, odnosno gde su jasni interesi na temelju kojih se procenjuje demokratičnost u partiji i društvu i njen stvarni karakter. Pitanje je, u stvari, sledeće: nisu li danas stvari preozbiljne i toliko konkretne da kategorijalna rasprava (a i mi rizikujemo da se njoj približimo), i uz to sa starim kategorijama (od toga nastojimo da pobegnemo), koje su bile izraz nekog drugog vremena ili nekadašnje nade u drugo vreme, ne može voditi nama danas potrebnim rešenjima? Nije reč tek o praksi koja nije slušala ciljeve. Reč je o samim ciljevima danas.

Normalni preokret da se »Savez komunista mora uvek nalaziti *tamo* gde se *odvija samoupravna i politička praksa*« (Kardelj) ne ostvaruje se u meri u kojoj to traži surovi politički realitet klasnih interesa radnih slojeva. Otuda iskušenje da se, umesto podsticanja ovog preokreta, naglasak stavi na očuvanje vlasti jer izostajanje tog preokreta menja odnos političkih snaga. Na sceni je sve više spontanih ili manje ili više organizovanih subjekata koji se alternativno postavljaju prema Savezu komunista. To se, jednim delom, događa i onima iz njegovih redova, verovatno zahvaljujući tendenciji socijaldemokratizacije ideološkog profila dela članstva Saveza komunista. U tome je, jednim delom, i težina idejne diferencijacije u Savezu komunista, a njeno izostajanje je dobro došlo niskom nivou samoupravljanja kod nas. Pitanje je: ko će, eventualno, držati kriterijume te diferencijacije, ko će je stvarno sprovoditi.

Moramo se upitati kako danas stoje stvari sa sledećom alternativom o kojoj piše Edvard Kardelj: »... ili će Savez komunista biti unutrašnja motorna snaga velike većine naroda, to jest samoupravljača koji preko radničkih saveta, drugih samoupravnih tela i delegatskog sistema neposredno vladaju svojim, odnosno društvenim radom, društvenim sredstvima za proizvodnju, sredstvima društvene reprodukcije (društvenim kapitalom), a time i dohotkom, ili će Savez komunista biti od mase odvojena uska birokratizovana manjina koja će u ime radničke klase, u stvari, vladati upravo nad tom klasom i nad velikom većinom naroda preko državnog aparata i tehnostrukture u društvenom radu i društvenoj nadgradnji«.[3]

Da li je ova druga alternativa izgubila danas svoje realne društvene izvore? Nije li zastoj u razvoju samoupravljanja upravo posledica činjenice da je druga alternativa više na delu? Ko je, u stvari, u ovom trenutku nosilac političkog monopola kod nas? Na ovo pitanje se mora što pre naći odgovor (sa izlazom iz situacije) ako ne želimo da nam akcije, koje nazivamo društvenom i ekonomskom stabilizacijom, ne dobiju drugi idejni karakter te da time budu ulog u produbljavanje stihijnog razvitka društva, odnosno jačanja etatizma na račun samoupravljanja.

---

[3] Isto, str. 206.

Digitized by Google

Ima autora koji žure, valjda zbog duhovne inercije, da nađu odgovor na ovo pitanje. Oni su uvereni da imaju već spreman odgovor, da ga unapred znaju. Njihov odgovor je jednostavan: kada bi se Savez komunista odrekao monopola nad društvenim i ekonomskim životom, mi bismo bili već u predelima neposredne, izvorne demokratije. Meni se ovo pitanje čini ilustrativnim kako se anarhija pretvara u dogmu koja zaustavlja istorijsko mišljenje.

Promislimo o sledećoj hipotezi: šta ako se raniji koncentrisani centralizovani politički monopol Saveza komunista Jugoslavije razbio na više monopolnih pozicija unutar svoje organizovanosti? Šta ako su se, paralelno sa Savezom komunista, sa više ili manje organizovanih momenata, na osnovi podeljenog rada, podeljene kulture, interesnih cehova, pojavili umnoženi društveni monopoli koji i dalje oduzimaju društvenu moć radnom čoveku? Šta ako određene monopole nad društvenim i ekonomskim životom ne drži SKJ kao revolucionarna organizacija već neki njegovi degradirajući delovi koji se kriju iza autoriteta Saveza komunista i njegovog demokratizma? Nisu male i bez značaja, kao što se to ideološki kaže, grupacije ljudi kod nas koje neguju metafiziku demokratije, normativnu, aprioritičku demokratiju kao poslednji i vrhunski cilj društva. I oni često ističu svoju monopolnu misao nad drugim mišljenjem. Reč je i o raznim ideolozima vrednosti građanske demokratije po sebi, o nekritičkom valorizovanju vrednosti te demokratije.

Demokratija je »stvar po sebi« za one koji su puko oruđe, sredstvo starih istorijskih kategorija, bilo da je to elitizam intelektualnog rada, zaustavljanje postojeće podele rada, opravdavanje odnosa u kojima stari vidovi svojine hoće da budu legitimni, neka vrsta apologije istorijom izgubljenih prava »trećeg staleža«, branioci feudalne hijerarhije na univezitetima, akademijama i drugim »nacionalnim« institucijama, ideolozi, dakle, *svoga* društva koje nije ovo.

Već ova fragmentarna analiza otkriva da koncentracija monopola nije u Savezu komunista Jugoslavije, već da upravo stepen njegovog nejedinstva, a i trenutne unutrašnje organizovanosti, idejno-političke i organizacione, govori da se taj monopol koncentrisao u policentričnom etatizmu, u političkim grupama koje ga pravdaju i održavaju, kao i na raznim drugim stranama društvene organizacije.

Šta sve to oktriva? Kada govorimo o demokratiji u Savezu komunista i u društvu, razmišljajući o krizi samoupravljanja, onda moramo imati u vidu, pored rečenoga, i dvostrukost uloge Saveza komunista. Naime, Savez komunista se ne pojavljuje samo u ulozi avangarde radničke klase, već i u ulozi *integracionog* činioca koji usklađuje interese i povezuje one socijalne grupe kojima je u interesu socijalističko samoupravljanje i socijalističko samoupravno organizovanje društva. Može li ovde sada biti podsticajna sledeća hipoteza: dok se Savez komunista pojavljuje u ulozi avangarde radničke klase, njegovi demokratski odnosi instrument su borbe za socijalističku demokratiju u društvu; kada se pak pojavljuje kao integracioni činilac socijalnih grupa kojima je imanentna samoupravna integracija, Savez komunista interiorizuje demokratiju društva i shvata je kao cilj a ne tek sredstvo demokratije u društvu. Zašto nam je ova hipoteza potrebna? Čini se da se bez nje teško može racionalno objasniti zašto Savez komunista, u određenim političkim situacijama i pri određenim odnosima političkih snaga u njemu, mora posezati i u svojim unutrašnjim odnosima za normama i institutima koji važe za celokupno društvo. Tu, pre svega, mislimo na institut dogovaranja te na duge rasprave o

Digitized by Google

njegovom odnosu prema principu demokratskog centralizma. Institut dogovaranja u prvi mah zbunjuje, jer se čini suprotnim principu demokratskog centralizma, ali istorijska logika odlučivanja i delovanja Saveza komunista pokazuje da to ne mora biti slučaj. Dogovaranje može biti ona neophodna faza u pripremi odlučivanja koja proizlazi iz logike ljudskog mišljenja, kojega opet nema van dijaloga, i iz potrebe cementiranja buduće odluke mnogobrojnim iskustvenim činjenicama i iz same prirode organizovanosti Saveza komunista.

Razgovor o zastoju samoupravljanja danas traži i odgovor na pitanje: zašto ponekad Savez komunista preuzima one političke akcije koje bi trebalo da nose samoupravni organi i delegatski sistem? Trebalo bi, naime, istražiti zašto se Savez komunista, u vremenima krize kakva je sadašnja i u vremenima izlaska iz krize, što je još gore, vraća na klasične partijske metode rada, pa deluje kao partija vlasti, nekada i izvršne vlasti, zamenjuje državni i samoupravni sistem partijskim radom. Umesto da se bavi dubinskim uzrocima krize privrednog sistema, samoupravnog produkcionog odnosa, te idejnom i akcionom strategijom prevazilaženja te krize, on se, u određenim razdobljima, a ponegde i danas, bavio i bavi samom proizvodnjom, nabavkom repromaterijala, izvozom i drugim. Umesto da organizuje sve kreativne snage društva (i van Saveza komunista i u njemu) da se traži odgovor za energetsku situaciju društva, i da taj odgovor bude i dnevni ali i strateški, on počinje praktično da odgovara na pitanja: kako se grejati ove zime, na koji način raspodeljivati naftu, kako sprovesti setvu. Čak je i pitanje zajma bilo na dnevnom redu Partije. Ovaj naglašeni prakticizam u Savezu komunista je najmanje dva puta opasan: prvi put kada se uobrazi (a to se čini) da će aktivizam rukovodstava Saveza zameniti pasivizam osnovnih organizacija, i drugi put, ako se zaboravi da se ovaj sistem ne može razvijati kao samoupravni ako u inicijativama i akcijama radni ljudi bivaju eksproprisani od rukovodstava Saveza komunista.

Naše je mišljenje da se ne nalazimo u situaciji da slavimo rezultate našeg opredeljenja – da razvijamo socijalističko samoupravljanje. Nalazimo se u obrnutoj situaciji: da procenjujemo početne domete samoupravljanja kojima nismo zadovoljni, ali još važnije – da otkrivamo uzroke zastoja samoupravljanja, učinjenih koraka nazad na tom planu, da motivišemo stvarnog istorijski pozvanog socijalnog subjekta koji, po svom društveno-ekonomskom položaju, ima istorijsku energiju, realan interes i potrebu da razvija i da se bori za socijalističko samoupravljanje. Imali smo mogućnosti, i već je tako izgledalo, da budemo nova osobena zajednica koja će riznici ljudske slobode, demokratije i civilizacije doneti nove do sada u istoriji, nakon sjajnih početaka Pariske komune i Sovjeta, nepoznate plodove. Na žalost, to se nije dogodilo. Revolucija je zastala. Dobro je ako će njen zastoj poslužiti za njeno kritičko preocenjivanje, vraćanje na prve rezultate, na sveže izvore, za ponovno okupljanje, s tim da se nastavi borba za socijalističko samoupravljanje danas, sutra i u budućnosti.

Mi imamo prava, a i potrebe, da govorimo o samoupravljanju u budućnosti. To bi morao biti *credo* naših vizija i naših stvarnih praktičnih borbi. Ne vredi jadikovati. Današnje generacije nisu sve uradile za sutrašnje. Tekovine nisu dovoljne. Moramo zadatak, a to je borba za socijalističko samoupravljanje, učiniti svojinom svakoga kome je stalo da se ova revolucija nastavi ka novim i stvarnim prostorima ljudske slobode.

Digitized by Google

Ogroman teorijski i praktičan posao nas čeka. Nije tačno da sve imamo zapisano o samoupravljanju, a jedino sve to ne sprovodimo. Stvarnost govori potpuno drugačije. Nemamo samoupravnu revolucionarnu teoriju za samoupravni praktični pokret. To što smo do sada dali nije dovoljno. Treba nam novo stvaralaštvo. Novo oduševljenje za iskustva Pariske komune i njihovu vrednost danas, novo promišljanje uloge Sovjeta, Lenjinovog zahteva da svi učestvuju u upravljanju, posebno sirotinja. Treba nam preciziranje pojma, kategorije, vrednosti samoupravljanja. Kod nas se mešaju nivoi, značenja, poslovi, akcije. Traži se novi i mnogo organizovaniji teorijski rad na problematizaciji i razvoju ideje, prakse i vizije socijalističkog samoupravljanja. Traže se nove ideje i novi ljudi na tom planu. Kada bismo imali onoliko mladih ljudi koji se bave idejom i praksom, pa i vizijama samoupravljanja koliko ih se bavi kompjuterima, mogli bismo mirnije da očekujemo sutrašnjicu. Treba nam, u stvari, nova osetljivost za samoupravljanje, nova motivacija za njega, nova organizacija borbe za praksu samoupravljanja. Toga sada nema. Toga bi moralo bii. Za to se vredi založiti. I živeti.

Digitized by Google

Digitized by Google

Prof. dr Radoslav Ratković: Osnovi političkih nauka

(Institut za političke studije, Beograd, 1985, strana 314)

Knjigom *Osnovi političkih nauka*, namenjenom u prvom redu uvođenju u naučno izučavanje politike, prof. dr Radoslav Ratković nam se, kao uostalom i sa nizom ranijih radova, ponovo predstavlja ne samo kao seriozni mislilac i ugledni društveno-politički radnik, već, pre svega, i kao uvek vrstan tvorac političke teorije u nas.

Autorova namera da dâ opšti pogled na celokupnu naučnu oblast politike uslovila je i odgovarajući raspored građe knjige koji u potpunosti udovoljava i zahtevima pedagogije, jer postupno uvodi čitaoca u svet politike i političkih fenomena.

U prvom od tri osnovna dela, odnosno tematske celine, iznose se karakteristike političkih nauka kao relativno samostalne naučne grane u oblasti društvenih nauka. Nakon razrešenja kontroverzi o osnovanosti postojanja nauke o politici, uz ukazivanje na razloge njenog konstituisanja kao posebne grane društveno-naučnog saznanja, daje se istorijski razvoj političko-naučne misli i posebno se podrobno, presekom glavnih teorijskih strujanja, izlažu savremena shvatanja o politici.

Obrazlažući najpre doprinos marksizma razvoju nauke o politici, autor posebno izdvaja dve, po njemu najvažnije, tačke tog doprinosa. Prvu čini doprinos shvatanju prirode političkog fenomena kao jedne strane društvenog i istorijskog, kao svojevrsne realnosti sa naročitom strukturom i zakonitostima, a drugu – situiranje oblasti političkih pojava u celokupnost društva i objašnjenje osnovnih odnosa između te i drugih oblasti društvene celine.

Ukazivanjem na činjenicu da danas najznačajnija dela iz oblasti političkih nauka sadrže eksplicitno ili implicitno rezultate Marksovih otkrića – postupno se potvrđuje jasno izraženo autorovo ubeđenje da je upravo Marksovo shvatanje društva prelogomena za svaku političku nauku, kako sadašnju tako i buduću.

U okvirima osvrta na različite interpretacije marksističkog shvatanja politike data je, iako sažeta, izrazito argumentovana kritika anarhističko-utopističke i ekonomističke interpretacije. Takođe su i elitistička struja u političkoj nauci i američka politikologija sasvim koncizno, ali ipak sveobuhvatno prikazane, čemu osnovu treba tražiti u sasvim primerenim metodološkim postupcima.

Pobijanjem tvrdnji – da je politička nauka potpuno nova nauka – kao potpuno neosnovanih s obzirom na to da je ona ne samo stara, već i jedna od najstarijih nauka u oblasti društvenih nauka, pristupa se izlaganju razvoja njenih institucionalnih osnova, koje su, nasuprot velikim ostvarenjima političke nauke u pogledu saznanja političkih pojava, iz različitih razloga, ostale dugo neosvetljene. Objektivna obrada etapa

Digitized by Google

u razvoju institucionalnih osnova političkih nauka, koja potom sledi, daje potrebnu naučnu težinu obrazlaganju njihovog uspostavljanja, posebno u našoj zemlji.

Osvrćući se kritički na različita neprihvatljiva shvatanja predmeta političkih nauka (politike shvaćene kao delatnosti ili veštine i predmeta političkih nauka shvaćenog kao aspekt društvene celine), profesor Ratković pokazuje i sva posledična naličja njihove jednostranosti, zaključujući da najviše osnova da budu naučno prihvaćena imaju ona shvatanja koja pod predmetom nauke o politici podrazumevaju određenu relativno samostalnu sferu društvenog života.

Ovde treba ukazati i na inovativni značaj knjige koji se ponajpre ispoljava u donošenju ogledne sistematike političkih nauka kao novine za kojom već dugo postoji potreba, kako u udžbenicima iz ove oblasti tako i u opštoj literaturi slične vrste. Nakon klasifikacije političkih nauka sledi briljantan deo o njihovom odnosu prema drugim društvenim naukama, u kojem autor pregnantnim metodološkim potezima odslikava svu složenost mehanizma njihove međupovezanosti, ali i podudarnosti, što je najbolje ilustrovano primerom procesa poistovećivanja političke sociologije i političke nauke.

Drugi, centralni, deo knjige čine poglavlja u kojima se, određene kao misaoni izraz nužnih i opštih svojstava političke stvarnosti, iscrpno obrađuju osnovne kategorije političkih nauka, u prvom redu politički sistem, politički proces, vlast, država i političke partije. Pored toga što autor zaslužuje u najvećoj mogućoj meri sve naučne komplimente za primernu eksplikaciju odnosa ideologije i politike, ideologije i nauke, kao i za vredno naučno dijagnosticiranje aktuelnog značaja pravilnog shvatanja ideološke svesti, u ovom delu, naročito nadahnuto i kompleksno, dato je i morfogenetsko određenje diktature proletarijata, kao i ukupan razvoj njene koncepcije.

Uočljivo je, takođe, da je i pri obradi kategorija što su ih već ranije teorijski razmatrali drugi autori ispoljen visok nivo analitičke sposobnosti i stvaralačke dogradnje. To je svakako doprinelo posebnom kvalitetu knjige, pošto je autor u potpunosti uspeo da poznate oblasti i već obrađivane probleme osvetli i sagleda iz novih političkoloških uglova, dajući im time i novu dimenziju.

Treći deo knjige predstavlja osvrt na politiku u savremenoj epohi, pre svega na promene i nove političke pojave koje su u njoj nastale.

Objašnjavajući prirodu savremenih društvenih preobražaja, njihovo mesto i smisao u sklopu istorijskih kretanja, kao i njihove tendencije razvoja, autor praktično daje veoma uspelu zaokruženu opštu ocenu savremene epohe. Posmatrajući hipersloženost savremenog društva ali ne kao prepreku njegovom upoznavanju, već kao istinski naučni izazov i šansu za proveru, dokazivanje i dalji razvoj istraživačkih sposobnosti političke nauke, autor u poglavlju »Savremeno društvo i politika« definiše marksističku misao kao jedinu potpuno kompletnu i nešablonsku naučnu osnovu za dublja istraživanja. Ona je pri tom, naglašava Ratković, i trajno izvorište snažnih saznajnih instrumenata za shvatanje, objašnjavanje i praktično rešavanje problema savremenog sveta.

Delo se završava objašnjenjem uloge političke sile u društvenom kretanju i određenjem uzroka njenog osamostaljenja. Usled toga što se odvaja, po svojoj kontemplativnoj razigranosti, od onih segmenata knjige koji pretežno naginju kategorijalnom pojašnjenju političkih fenomena, ovaj deo je i za širi krug čitalaca posebno interesantan, i po svojoj logičkoj konstrukciji i po zaključcima, te stoga i u ovom prikazu zaslužuje da mu se pokloni potrebna pažnja.

Razmatranje uloge sile u društvenom kretanju ima za polazište saznanje da se u vremenu od prvog svetskog rata do danas sve više uočava kao karakteristična pojava savremenog društva konstitutivno i korpusno jačanje političkih sila uopšte, a posebno države sa njenim aparatom nasilja, kao političke sile *par exellence*, kao i sve veća akciona moć političke sile iskazana u efektima njenog uplitanja u društvene procese.

Opšta težnja političke sile u savremenoj društvenoj situaciji da u svojim rukama koncentriše celokupnu društvenu moć reflektovala se na planu političke teorije kao revitalizacija teorija sile i, što je posebno značajno, kao svojevrsna revizija marksizma. Autor sve

Digitized by Google

savremene revizije marksizma na ovom planu svodi na dve osnovne linije odstupanja.

Na prvoj liniji odstupanja su raznovrsne apsolutizacije uloge državne sile u ekonomskom i društvenom životu, pri čemu im je zajedničko viđenje države kao osnovnog instrumenta izgradnje socijalizma. A na drugoj liniji odstupanja i revizije marksizma su ona shvatanja koja ističu samo negativne posledice jačanja uloge sile u društvenom životu, ne uzimajući u obzir objektivne osnove toga jačanja, a njihova zajednička obeležja su defetizam i gubljenje akcionog orijentira i perspektive u borbi za socijalizam.

Pri kritičkom razmatranju teorija sile kao najrasprostranjenijih teorija, ne samo u istoriji društveno-političke misli, nego i danas, autor, da bi izbegao moguće nesporazume, naglašava da »prelazni period od kapitalizma u socijalizam zahteva povećanje uloge sile« (str. 289), ali takođe ističe da njena uloga može biti progresivna samo ako je stvarno društvenó neophodna i ukoliko ostavlja prostor za revolucionarno razvijanje socijalističkih društvenih odnosa, pri čemu je uvek samo u određenim razmerama i zakonita i nužna. Te razmere variraju zavisno od specifičnosti svakog konkretnog slučaja ponaosob, a pri prekoračenju nužnih granica primerenih slučaju (a time i granica društveno potrebnog delovanja sile), kao i pri svakom drugom trendu osamostaljenja sile, njena uloga se transponuje u sferu konzervativnog, pri čemu ona uvek teži da zadrži privid i forme progresivnosti.

Ukoliko se politička sila uzdigne iznad društva, ona nastoji da učvrsti svoj osamostaljeni položaj shodno svome interesu da »ovekoveči svoju ulogu intervenisanja« (str. 291). Praksi takvog procesa u potpunosti odgovaraju teorijska i neteorijska shvatanja prema kojima sila može i treba da bude kreator istorije i društvenih odnosa kao sveznajući, sveaktivni, društvu nadređujući faktor, koji najbolje zna šta je društvu potrebno i koji to i čini za njega. Pretenzije na večiti patronat nad društvom, zasnovane, s jedne strane, na zanemarivanju postojanja objektivnih društvenih zakonitosti nezavisnih od ljudske volje, a, s druge, na fetišizaciji sile kao instrumenta modeliranja društva, kako na makro tako i na mikro-planu, podrazumevaju, po profesoru Ratkoviću, intencije nametanja sopstvene volje društvu a ne sprovođenje volje društva.

Takav zaključak dopunjuje podrobna analiza paradoksalnog spoja marksizma sa teorijom sile u savremenom radničkom pokretu, kojom se omogućuje i relevantan uvid u svu složenost i raznovrsnost pojavnih formi tog ideološkog bastarda koji hipertrofira značaj vlasti države, njenih formi i njenog angažmana u društvenom životu kao »graditelja socijalizma« svuda i u svemu. Međutim, bitno je da ova analiza ujedno i razotkriva njegovu kapitulantsku pozadinu kojoj u osnovi ne leži ništa drugo do odustajanje od borbe za odumiranje države, a time i od borbe za izgradnju besklasnog društva.

Aktuelnost projektabilnosti i primenljivosti autorovih refleksija o pridavanju hipertrofiranog značaja političkom faktoru, sili u teoriji i praksi, u ime marksizma, sadrži i za našu socijalističku sredinu prepoznatljiva kritička mesta i dobronamerne opomene. Sažeta autorova poruka glasi: shvatanje da se sa privredom može i sme postupati kao sa »činjenicom drugog reda«, u ime presudnosti formiranja političkih odnosa, zabluda je danas jednako kao i u vreme Diringa.

Zaključujući konačan sud o knjizi, možemo slobodno reći da ona predstavlja krupan doprinos unapređenju nastave, ali i veliku pomoć u dosezanju krucijalnih naučnih osnova svima onima koji nameravaju naučno promišljati i političku nauku i politički život.

Na kraju, saopštimo i naš utisak da, mada ovo po mnogo čemu vanserijsko delo predstavlja možda najpotpunije do sada autora u svoj njegovoj teorijskoj zrelosti, ono ujedno odiše i snagom potencijala, ukazujući tako da on nije još rekao niti sve, niti koliko i kako još može, te stoga, zacelo, i dalje treba očekivati nova vredna naučna dostignuća prof. dr Radoslava Ratkovića na polju političkih nauka.

Dragan Simeunović

Digitized by Google

Prof. Vojin Dimitrijević: Strahovlada. Ogled o ljudskim pravima i državnom teroru

(IRO »Rad«, Beograd, 1985, strana 234)

Teorija države je obavezan predmet na svim jugoslovenskim pravnim fakultetima. Međutim, jugoslovenski teoretičari nisu se dovoljno bavili pitanjima vezanima za državu. Ako se izuzmu udžbenici nastali prvenstveno za potrebe nastave na ovim fakultetima, objavljeno je svega nekoliko studija koje se na sistematski način bave pitanjima teorije i prakse savremene države. To je svojevrstan paradoks, jer uloga države ni u socijalizmu nije zanemarljiva; štaviše, upravo je XX vek pokazao da se postavljaju veoma ozbiljna pitanja, među kojima je najozbiljnije izraženo u tendenciji države da sprovede univerzalnu kontrolu stanovništva pravno nedozvoljenim metodima, a u praksi niza država ova kontrola dobija obeležja terora. Problemom državnog terora bavi se profesor beogradskog Pravnog fakulteta Vojin Dimitrijević u svojoj najnovijoj studiji *Strahovlada*. Autorov napor da definiše, opiše i klasifikuje najčešće oblike terora moderne države treba uvažiti iz dva razloga: kao naučni doprinos istraživanju pojave koja ima veliki značaj za društvo i sve pojedince koji ga čine, ali i kao metodski postupak u cilju diferenciranja legalnih i društveno neophodnih funkcija države od njihovog izopačenja. Autor se nije opredelio za predmet istraživanja da bi anarhistički negirao državu, već je to učinio sa stanovišta racionalnog upravljanja društvom i daljeg razvoja političke zajednice, koja je ozbiljno narušena, ne samo diktatorskim »režimima«, već i novim metodima legalnih državnih aparata u zemljama sa demokratskim državnim uređenjem.

Studija *Strahovlada* ima tri dela: kraći uvodni »Vladanje i zastrašivanje« (str. 9–43), i dva duža »Ugrožavanje osnovnih ljudskih prava« (str. 45–104) i »Teror« (str. 105–213). Na kraju studije data je bibliografija (str. 215–219) odabrane strane i domaće literature, uključujući nekoliko tematskih brojeva stranih i domaćih časopisa koji su u celini posvećeni problemima državnog terora, bilo da su u njima objavljeni tekstovi više autora, ili saopštenja sa naučnih skupova. Ovi tekstovi su ne samo informativniji, već često predstavljaju i produbljenija razmatranja uloge države u savremenom svetu od onih štampanih u obimnim knjigama. Problem – precizније rečeno, skup problema, pravnih, političkih, ekonomskih, etičkih i socijalno-patoloških vezanih za teror države, manje je obrađivan u svetu i u nas od terorizma. I sam autor je naglasio da je njegovo istraživačko opredeljenje nastalo kao rezultat prethodnog istraživanja terorizma.[1] Pošto je došao do zaključka da je teror države obuhvatniji i društveno opasniji, autor je prikupio obimnu građu o pravno nedozvoljenim postupcima i metodima niza savremenih država, i ove slučajeve, kao dokazni materijal, prezentovao najširoj društvenoj javnosti. Celokupna studija, pisana pregledno, koncizno i jasno, podređena je osnovnom cilju – da bude što dostupnija najvećem mogućnom broju građana.

Metod istraživanja, u kojem se strogo poštuje redosled iskaza – od definicije ka hipotezama i zaključcima, kao i indukcija, koja je primerena kada se posmatra veliki broj slučajeva, dopunjen je načinom izlaganja koje se pridržava pravila dokaznog postupka. U tom smislu, dispozitiv optužnice bila bi početna definicija terora. Autor nije opteretio ovu studiju (postupak suvišnim dokaznim materijalom), alt dokazi koje navodi su istiniti, tačni, danas prihvaćeni u postojećim *ustavnim* porecima, a mestimično su po svojoj istinitosti – stravični. Problem terora koji sprovodi država, inače najpozvanija da u ime načela legitimiteta štiti zakonitost i pravnu sigurnost građana, nije prvenstveno teorijske naravi, već praktične, jer se najneposrednije odnosi na pravna dobra svih ili mnogih građana – na njihov život, slobodu, pravo na intimnu sferu, kao i na osnovne političke slobode i prava. Stoga je razumljivo nastojanje

[1] Vid.: Vojin Dimitrijević, *Terorizam*, »Radnička štampa«, Beograd 1982.

Digitized by Google

autora da istakne važnost ovih dobara, ali i njegova želja da iskaže postojeći nesklad između normativnog i stvarnog u praksi mnogih država. Ova želja je ponegde rezultirala vehementnim iskazom i rečima koji u drugom kontekstu i povodom drugih pitanja u naučnom razmatranju ne bi bili prihvatljivi. Ali, kada se raspravlja o *stvarnoj nemoći* svetskog javnog mnjenja Ujedinjenih nacija da političkim pritiscima i pravnim aktima utiču na vlade da prestanu sa mučenjem i ubijanjem velikog broja građana oba pola i gotovo svih uzrasta, uključujući i maloletnike i veoma stare osobe, teško je ostati nepristrasan analitičar i pisati u skladu sa načelom *sine irae et studio*. Autor je otvorio pitanje suvereniteta moderne države. To pitanje je trajno i uvek aktuelno, a danas se čini da je njegovo poimanje i u mnogim pravnim tumačenjima ostalo u granicama feudalnog prava, dok su sredstva mučenja i represije ubedljivi proizvod elektronske ere. Studija Vojina Dimitrijevića je prožeta zabrinutošću zbog sve češćeg intervencionizma državnog aparata, koji sve više jača i teško se mogu sagledati društveni instrumenti za suzbijanje i ograničavanje ove moći. To je zabrinutost čoveka i pravnika, zasnovana ne samo na istraživačkoj obavezi da se saopšte istine o društvu do kojih se u istraživanju došlo, već i na upitanosti o osnovnim etičkim načelima i mogućnostima ljudske egzistencije u nekim državama.

Dvadeseti vek je, uz ekonomski i tehnološki napredak, doneo nove neslobode i rafinisane metode mučenja. Mnogi, po osnovnoj nameni korisni, pronalasci zloupotrebljeni su u svrhu mučenja i iznuđivanja priznanja u istražnom postupku. Autor je tom konstatacijom i započeo svoje razmatranje o teroru: »Malo je onih koji ne misle da je dvadeseti vek – pored dostignuća koja se nesumnjivo mogu označiti kao napredak – bio i ostao obeležen teškim vraćanjima u nečoveštvo, poniženje i neslobodu« (str. 9). Ova generalna konstatacija je konkretizovana na više primera. Iz svih primera navedenih u studiji može se izvesti jedan zaključak: terorska država uvek i bez izuzetka dovodi do ekonomske neracionalnosti, zanemarivanja i pustošenja prirodnih resursa, primitivnog raubovanja radne snage, što nužno vodi ka ekonomskom zaostajanju zemlje, a pravna nesigurnost, progoni naučnika i umetnika vode ka kulturnoj marginalizaciji celog jednog društva.

Metod terora nije fizička prinuda, koja je neekonomična, već pretnja: »Pretnja je stavljanje u izgled zla po onoga koji se ne ponaša onako kako to pretilac od njega očekuje« (str. 17). Pretnja je sadržana u krivičnopravnim normama, ali u uspešnim krivičnopravnim sistemima odredbe se u većini slučajeva poštuju, a izricanje i izvršenje kazni je retko. Sistem zastrašivanja, uključujući i pitanje generalne prevencije, ima i pristalice i kritičare. Da bi se istražile karakteristike terorske države, neophodno je utvrditi da li je zastrašivanje samo kvantitativno različito u demokratiji u odnosu na autoritarnu državu, ili postoje i kvalitativne razlike, sadržane u takvim instrumentima koji će u svim situacijama i društvenim procesima sačuvati demokratski poredak? Drugim rečima, ako u hipotetičnim okolnostima u *svakom državnom poretku* mogu da započnu delovanje totalitarne snage i paradržavni organi, kakva je razlika između demokratije i terora? Ova pitanja su implicirana primerima koje navodi autor – prelaskom od demokratskog državnog uređenja na teror. Pitanja nisu apstraktna, već se odnose na praksu, u kojoj i kratkotrajna vladavina terora donosi teške posledice, jer se ne samo sprečavaju sve demokratske snage i aktivnosti, već se gubi i pojam demokratije, društvene solidarnosti, čak i najintimnije emocije mogu biti drastično poremećene: »U zakonodavstvima totalitarnih država vrlo se često nalazi obaveza denuncijacije bračnih drugova, i najbližih članova porodice, ne samo kada su u pitanju stvarne akcije protiv režima, nego i kritički iskazi o njemu. Za visoko moralne ljude, pa i za veliki broj onih koji su samo tradicionalno vezani za porodicu, nikakva sankcija ne može biti gora od griže savesti zbog osporavanja jedne od najosnovnijih ljudskih veza« (str. 19).

Racionalni kazneni sistem ograničen je na sankcije protiv konkretnih počinilaca i konkretnih izvršenih krivičnih dela, a terorski sistem kažnjava i zbog postupaka koji nisu inkriminisani (povreda osnovnog principa *nullum crimen sine lege*), a često se služi i retroaktivnim dejstvom kazne (povreda pri-

ncipa *nulla poena sine lege).* U savremenim državama zloupotrebe i izigravanje osnovnih ljudskih prava toliko su učestali i omasovili se da osvetnički terorizam pogođenih grupa i pojedinaca izgleda kao normalan i prirodan. No uz opis mehanizma delovanja terorske države i paradržavnih organizacija, postavlja se pitanje: ima li rešenja za socijalnu apatiju, otuđenost i prihvatanje svih mera ovakvih vlasti od strane stanovništva? Iz navedenih primera uočavaju se dve manjine – jedna, koja preuzima ulogu osvetnika–terorista, i druga, koja emigrira iz zemlje u strane države i pokušava da spase bar život, ako ne i politički uticaj i pozicije koje je prethodno imala. Činjenica da ovakva lica, po pravilu, gube državljanstvo, čini sudbinu ovih apatrida veoma teškom. Sem toga, istaknutiji pripadnici opozicije nisu bezbedni ni u emigraciji, jer je poznata praksa nekih latinoameričkih vlada da šalju plaćene ubice u druge zemlje i postepeno likvidiraju svoje protivnike. To ima i preventivni cilj, kako bi se sprečilo da sredstva informisanja u demokratskim društvenim uređenjima dođu do informacija o mučenjima u državama sa kojima vlade ovih zemalja održavaju redovne diplomatske odnose. Većina stanovništva ostaje da pasivno čeka nasilnu smrt, pokušavajući da tu smrt što više odgodi. Terorska država ima moć da oduzima ljudima dostojanstvo, imovinu, politička prava, rođake i prijatelje, da obesmisli život i učini besmislenim čak i bilo kakav oblik otpora.

Pojam terora istorijski je nastao i vezuje se za francusku revoluciju, javljao se i u novijim revolucijama, uključujući oktobarsku revoluciju i građanski rat. Međutim, kao permanentni oblik vladanja, pravno legitimiran odgovarajućim zakonodavstvom, ustanovljen je tek u poslednjih pedeset godina. Vojin Dimitrijević je posebno razmatrao vezu između državnog terora i prirodnog prava. Dosta pažnje je posvetio nemačkom pravosuđu i njegovom doprinosu održavanju vlasti nacista. Istaknuti nemački pravnici su osuđeni na primerne kazne u jednom od kasnijih nirnberških suđenja, što nije slučaj sa većinom tirana iz Latinske Amerike i Afrike u periodu od drugog svetskog rata do danas. Autor smatra da, pored pravne nesigurnosti » . . . ono što najviše demoriliše i što pravo pretvara u gomilu praznih reči jeste to što pisano i stvarno pravo uopšte ne liče jedno na drugo. Na primer, u savremenom Paragvaju, kojim od 1954. neograničeno vlada stalno ponovo »birani« diktator Alfredo Štresner (Stroessner), postoje i ustav i zakoni, ali oni zapravo ne važe. U toj se zemlji stvorio i pojam za stvarnu situaciju u vidu reči uzete iz lokalnog indijanskog jezika Gvarani. Taj izraz, *mbarete,* u prevodu bi značio ‚sila nad drugima'. Prema nepisanom *mbareteu,* zna se šta ko može u odnosu na koga, bez obzira šta piše u pravnim propisima, ko šta sme a šta ne sme uprkos sudu i policiji« (str. 33). Ubedljivi su i argumenti kojima se dokazuju karakteristike terorske državne vladavine – manipulacije i zastrašivanje, opisi mera koje dovode do stalnog neodređenog straha (anksioznosti) i doživljavanja »države kao more«. U pravnofilozofskom smislu, terorska država je neuspela država, neekonomična i skupa, što se odražava ne samo na unutrašnjem planu, već i u međunarodnim odnosima. Međutim, kako primećuje autor, zaoštreni odnosi dva bloka pogoduju očuvanju ovakvih država, jer uvek mogu računati na podršku velike sile ukoliko se nalaze u sferi njenih interesa, što bitno umanjuje delotvornost međunarodnih organizacija. To je slaba uteha i za žrtve, koje u mukama umiru u zatvorima ili ubijene u skrovitim prašumama i drugim teško pristupačnim mestima, daleko od naselja. Terorski režimi ne primenjuju više metod otvorenog propagiranja rasističkog programa, kako je to činio Treći Rajh. No zaoštreni odnosi između dve velesile pomažu im da na manje drastičan način i licemernije sprovode u praksi politiku terora, uključujući i genocid. U senci lokalnih ratova i globalne pretnje termonuklearnim ratom tiho umiru hiljade ljudi koji se usuđuju da se bore za ljudska prava, i to čak i kada nisu lično pogođeni. Krajem septembra 1985. godine jedan jugoslovenski dnevni list (ljubljansko *Delo*) objavio je kratku vest da je u ruševinama federalnog zatvora u Siudad Meksiku, srušenog u zemljotresu od 19. septembra, pronađen leš poznatog advokata, koji je nestao ubrzo pošto je prihvatio odbranu jednog od vođa seljačkog ustanka. Ču-

Digitized by Google

vek nije izgubio život u zemljotresu – bio je vezan, sa krpom na ustima, a na lešu su bili tragovi mučenja vidljivi i bez sudskomedicinske ekspertize.

Studija profesora Dimitrijevića ne zagovara ukidanje države, jer je skup njenih političkih, pravnih i organizacionih funkcija i prerogativa previše složen da bi se mogao u kratkom roku preneti na druge društvene organizacije. No posle čitanja ovog dela nužno se otvara pitanje: šta je zdravo društvo danas? Očigledno, odgovor nije toliko jednostavan kao pitanje, jer mnogobrojne ekonomske i političke protivrečnosti koje dovode do konflikata predstavljaju stalnu i zasad neotklonjivu smetnju stabilnijem i bržem napretku velikog broja postojećih država. Mogućnost termonuklearnog rata i opšteg razaranja svih materijalnih dobara i prirodnih resursa rezultira osećanjem frustracije, obezvređivanjem društvenog i političkog angažovanja pojedinaca. Visokorazvijene zemlje, koje nose teret objektivno najveće odgovornosti za razvoj čovečanstva ne kriju činjenicu o proširenom društvenom pesimizmu. Opasniji oblik društvene regresije od drakonskih mera državnih organa je autoritarno ponašanje građana, koje može da proistekne iz ovakvih kriza, jer su građani spremni ne samo da prihvate nužni stepen ograničenja lične slobode, već i da poniževaju i sadistički progone one pojedince kojima je još stalo do nekih društvenih vrednosti. Takvi primeri su u XX veku već poznati.

Studija *Strahovlada* Vojina Dimitrijevića nastala je i objavljena u jugoslovenskoj sredini, što nam se čini opravdano i važno bar iz dva razloga: 1. zbog potrebe jačanja demokratskog postupka na svim nivoima i u svim institucijama našeg društva, u kome postoje jake tradicije autoritarnosti, i 2. tortura i genocid sprovođeni na teritoriji Jugoslavije u toku drugog svetskog rata nisu bili samo akti okupatora, već i deo građanskog rata. Ova studija služi kao opomena u vremenu u kome istorijske posledice svih vrsta genocida nisu uklonjene iz jugoslovenskog društva. Na kraju, naglasili bismo da ne želimo da dajemo konačne ocene o delu koje je bilo potrebno ovoj sredini i koje je otvorilo niz važnih pitanja. Ova studija zaslužuje šire i podrobnije javne rasprave, sa velikim brojem učesnika.

Dubravka Stajić

Dr Nijaz Mesihović:

Uvod u sociologiju s prikazom teorije i prakse socijalističkog samoupravljanja

(»*Informator*«, *Zagreb, 1985)*

Izdavačka kuća »Informator« iz Zagreba objavila je udžbenik *Uvod u sociologiju – s prikazom teorije i prakse socijalističkog samoupravljanja* dr Nijaza Mesihovića, profesora Ekonomskog fakulteta u Sarajevu.

Oslanjajući se na program predmeta Osnove marksizma na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu (gdje i predaje) dr Mesihović u pomenutom udžbeniku razmatra opće probleme sociologije, njeno mjesto, zadatke i ulogu u sistemu društvenih nauka, bitne elemente marksistički zasnovane filozofije, zatim polazište i ishodište Marksove kritike političke ekonomije i Marksovog historijskog materijalizma. Također, dr Mesihović posvećuje izuzetnu pažnju pitanjima teorije i prakse socijalističkog samoupravljanja, odnosno problemu odnosa između normativne samoupravne etike i njene praktične realizacije, kao i bitnim protivrječnostima i smetnjama funkcionisanju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Određujući historijski razvoj i temeljne aspekte sociološke misli, dr Nijaz Mesihović u *Uvodu u sociologiju* kritički analizira bitne granice i jednostranosti glavnih pravaca građanske sociologije. No, s druge strane, on u svom kritičkom pristupu raznim sociološkim strujanjima naglašava elemente

Digitized by Google

»racionalnog« u neposrednim teorijskim izvorima marksističke sociologije.

Pružajući čitaocu veoma jasnu sliku razvoja Marksove sociologije, odnosno ističući značaj dijalektičke metode za njen razvoj, dr Nijaz Mesihović sasvim mjerodavno i legitimno argumentira glavne ideje historijskog materijalizma, odnosno analizira odnos između historijskog materijalizma i sociologije.

Mesihović u svom udžbeniku sasvim pravilno naglašava da su Marks i njegov saborac Engels, uporedo sa filozofsko-antropološkim, historijskim, socijalno-psihološkim analizama, izgradili teoriju historijskog materijalizma, kao opću teoriju čovjeka, društva i svijeta koja će kasnije društvenim naukama marksističkog usmjerenja, a samim tim i marksističkoj sociologiji, poslužiti kao opća teorija i generalna metoda otkrivanja općih zakona društvenog razvitka.

U *Uvodu u sociologiju* posebnu pažnju privlači – da se u njemu izvlači zaključak da Marks svoju ideju o historijskom amaterijalizmu izlaže još u *Njemačkoj ideologiji* koja će biti jasno kristalizirana u znamenitom *Prilogu kritici političke ekonomije.* Zapravo, rječ je o razgraničavanju kategorija »društveno biće« i »svijest ljudi«. Taj tekst je bio podvrgnut gruboj reviziji od strane Staljina i njegovih istomišljenika. U stvari Staljin je zajedno sa svojim istomišljenicima naglašavao da »društvena svijest« predstavlja samo puki refleks i odražavanje »društvene stvarnosti«. Stoga nije nimalo čudno što i Marksove tekstove iz perioda njegove mladosti potpuno odbacuje Staljin, odnosno staljinisti.

Obrazlažući glavne segmente, polazište (a to su realni, konkretni ljudi) i ishodište historijskog materijalizma (to je podruštvljeno čovječanstvo, komunizam kao riješena enigma sukoba između čovjeka i prirode, čovjekove esencije i egzistencije, slobode i nužnosti), dr Nijaz Mesihović ističe da analizom razvoja društveno-ekonomske formacije historijski materijalizam dolazi do spoznaje o ponovljivosti i »redovitosti« socijalnih fenomena, do spoznaje o zakonitom razvoju društva.

Autor *Uvoda u sociologiju* postavlja sebi jedno veoma značajno pitanje: kakav je odnos između sociologije i historijskog materijalizma?

Pokušavajući da odgovori na ovo veoma važno pitanje, autor *Uvoda u sociologiju* navodi dva posve međusobno oprečna stajališta s obzirom na odnos između sociologije i historijskog materijalizma. *Prvo* gledište polazi od pretpostavke da su sociologija i historijski materijalizam identični. Takav stav dr Nijaz Mesihović nalazi kod francuskog marksiste Anri Lefevra. *Drugo* mišljenje polazi od teze da se sociologija bitno razlikuje od historijskog materijalizma.

Temeljna suština razlike između historijskog materijalizma i sociologije, prema autorovom mišljenju, iskazuje se na sljedeći način: historijski materijalizam predstavlja materijalističku teoriju društva i svijeta, a sociologija je nauka o društvu kao cjelini, koja, objašnjavajući društvo i njegove fenomene, ne ostaje isključivo u domenu općeg, općih zakonitosti, već, naprotiv, u okviru vlastitog polja istraživanja pokušava spoznati i eksplicirati posebne zakonitosti koje su rezultanta mnoštva konkretnih društvenih događaja.

Naravno, eksplicirajući višeslojnost, jednakobitnost i jednakoznačajnost razvoja Marksove misli, dr Nijaz Mesihović konstatira da historijski materijalizam služi marksističkoj sociologiji kao opća teorijska osnova, kao njena generalna teorija i naučna metoda za tumačenje društva i društvenih pojava, odnosno da historijski materijalizam i marksistička sociologija stoje u bliskoj i međusobno dijalektičkoj povezanosti.

Raspravljajući o bitnim aspektima, polazištima i ishodištima u tumačenju različitih društvenih pojava, procesa i pravaca građanske sociologije, dr Nijaz Mesihović je detaljnom kritičkom analizom građanske sociologije posve mjerodavno pokazao njenu jednostranost i nenaučnost. S tog stajališta, u *Uvodu u sociologiju* argumentira se značaj, znanstvenost i vitalnost marksistički zasnovane sociologije, pred kojom se postavlja nezaobilazan i veoma značajan zadatak: znanstveno zasnovana kritika društvene prakse.

Historijsko-praktička strana marksistički zasnovane sociologije iskazuje se, po mišljenju dr Nijaza Mesihovića u povezivanju marksistički utemeljene sociologije sa praktičko-revolucionarnom djelatnošću radničke klase, koja u novovjekovno-građanskom načinu proizvodnje živi u »ropstvu« i koja je jedino sposobna da bude radikalan-revolucionaran obrat cjelokupne stvarnosti društva koje svoju egzistenciju utemeljuje na odnosu *rad – kapital.*

Digitized by Google

Predmet marksistički zasnovane sociologije, naglašava autor *Uvoda u sociologiju*, pored ostalog, sadržan je i u emancipaciji društvene prakse od onih ideoloških tendencija koje zamagljuju stvarne sadržaje procesa i odnosa što se pojavljuju, odnosno uspostavljaju u jednom društvu. Ovakva posve mjerodavna konstatacija otvara sasvim relevantno pitanje o tome kako je Karl Marks uspio da primjenjujući dijalektičku formu izlaganja i istraživanja kapital-odnosa, ne upadne u spekulativnost i pozitivizam. Na tu Marksovu sposobnost, odnosno na njegovo stvaranje beskonačnog područja istraživanja ukazali su suvremeni mislioci marksističke orijentacije.

Marksova detaljna kritička analiza političke ekonomije, kao ideološke emanacije novovjekovnog građanskog društva, bez sumnje je pokazala da politička ekonomija skriva stvarnu bit kapitala i njegove funkcionalizacije kao specifičnog historijskog društvenog procesa i odnosa koji stvara elemente za vlastitu transcendenciju.

Problematizacija društvenih pojava, društvene strukture (ekonomske strukture, pravnopolitičke nadgradnje i oblika društvene svijesti te i njihovog međusobnog uslovljavanja, determinističkog uticaja baze na pravnopolitičku i idejnu nadgradnju, povratnog uticaja nadgradnje na bazu i relativne samostalnosti društvene nadgradnje), društvenih grupa i njihove podjele, Marksov pristup istraživanju društvenog razvoja, pitanja razvoja suvremenog društva, znanstveno-tehničke revolucije i njene konzekvencije, klasne diferencijacije u suvremenim kapitalističkim, socijalističkim i nerazvijenim društvima, pitanja fenomena alijenacije u suvremenom organiziranom kapitalizmu i u onim zemljama koje su uspješno izvele proletersku revoluciju – sve se to aktuelizira sa stajališta Marksovog shvaćanja.

Eksplicirajući svoju tezu o alijenaciji kao temeljnoj značajki suvremenih društava, bez obzira na njihovu socijalno-ekonomsku i političku konstituciju i odnose spram čovjeka i njegovih stvaralačkih mogućnosti, dr Nijaz Mesihović naglašava da teoretičari marksističke orijentacije smatraju da je Marksov koncept o alijenaciji veoma aktuelan za analizu suvremenih kapitalističkih industrijskih društava i onih društava koja uprkos tome što se odigrala proleterska revolucija, nisu ni do današnjih dana uspjela nadvladati fenomen alijenacije.

Postavljajući snop pitanja koja se odnose na fenomen alijenacije u etatističkim socijalističkim društvima, autor *Uvoda u sociologiju* posve jasno argumentira da je ta pitanja mogućno postaviti, tim prije ako se ima u vidu Marksova konstatacija da je socijalizam najzad pronađena forma u okviru koje treba da uslijedi ekonomsko i društveno oslobađanje rada.

Drugi dio udžbenika posvećen je teoriji i praksi socijalističkog samoupravljanja. U njemu se daje presjek historijskog razvoja ideje o samoupravljanju, odnosno kritički se prilazi praksi našeg samoupravnog društva; pri tom se ukazuje na evidentne protivrječnosti koje ometaju realizaciju normativne samoupravne etike, kao i na slabosti objektivne i subjektivne prirode u njenom razvijanju u praksi i kroz praksu. Dakako, realizacija normativne samoupravne etike ovisi, pored ostalog, i od aktivnosti socijalističkih subjektivnih snaga na prevladavanju svih onih pretpostavki koje ometaju nesmetani razvoj socijalističkog samoupravljanja kao totalnog društvenog procesa i odnosa.

Nakon detaljne analize Marksovih ideja o samoupravljanju, uz naglašavanje da neke od tih ideja akcentiraju filozofsko-antropološku dimenziju, a koje su već bile u začetku u Marksovim filozofsko-antropološkim koncepcijama o čovjeku, i to iz perioda *ranih radova*, odnosno uključene su bile u Lenjinovu koncepciju samoupravljanja, kao ideje i praksa samoupravljanja u suvremenom društvu, a posebno poslije 1917. godine, dr Nijaz Mesihović ukazuje na historijske pretpostavke neophodne za uspostavljanje samoupravljanja, kao i na odlike pojedinih faza samoupravljanja u Jugoslaviji: osnovna odlika prve faze razvoja samoupravljanja, koja obuhvaća period 1952–1964. godine, jeste konstituisanje samoupravljanja kao produkcionog odnosa, a u drugoj fazi, u razdoblju od 1964–1971. godine, konstituišu se »radne jedinice«, u okviru kojih je trebalo pristupiti daljem jačanju neposrednog odlučivanja radnika u sferi društvene reprodukcije, odnosno ovladavanju neposrednih proizvođača procesom društvene reprodukcije te postići da se na taj način u ekonomskoj sferi uspostavi asocijacija neposrednih proizvođača shvaćena u Marksovom smislu rječi.

Digitized by Google

Posebnu pažnju autor *Uvod u sociologiju* poklanja bitnim pretpostavkama efikasnog funkcioniranja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, gdje dolazi do izražaja Mesihovićevo problematiziranje protivrječnosti društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju kao dinamičke kategorije, koja ne rezultira reprodukovanjem i konzerviranjem postojećih produkcionih i društvenih odnosa, već, naprotiv, predstavlja temelj takvog društvenog odnosa u kojem neposredni proizvođači ovladavaju viškom rada.

Poslednji dio udžbenika *Uvod u sociologiju* posvećen je problematici nacije i nacionalnih odnosa u jugoslovenskom samoupravnom društvu. Fenomen nacije i nacionalnih odnosa dr Nijaz Mesihović promatra u kontekstu Marks–Engels–Lenjinovih misaonih stavova o tom pitanju. Pri tom se autor ovog udžbenika poziva na stavove druga Tita, Edvarda Kardelja i drugih jugoslovenskih teoretičara i političara.

Muslija Muhović

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 200.— DIN.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. OF MICH.
APR 07 1987
Current Serials

2
1986

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 2.400. dinara. Za inostranstvo 4.800. dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229; poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marska i Engelsa 11, telefon 335-061; lokal 780

Štampa: ŠIRO »SRBIJA«, Beograd, M. Kovačevića 5

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIX
1986 Broj 2

Milivoje Vujačić
Lična potrošnja – stanje i perspektive 3

Vuk Ognjanović
Nova faza razvoja jugoslovenskog bankarskog i kreditnog sistema 18

Milosav Simić
Neki metodološki problemi istraživanja odnosa socijalizma i rata (socijalizma i mira) 26

Politički sistem i vertikalna dimenzija samoupravljanja

Jakov Lazaroski
Istorijska nužnost 33

Mijo Dubak
Privreda lokalnog karaktera 41

Ferhad Kotorić
Zaostajanje samoupravne integracije 44

Zdravko Tomac
Raskršća političkog sistema socijalističkog samoupravljanja 52

Milan Podunavac
Anatomija i ograničenost sistemske integracije politike 66

Dušan Bilandžić
Mogućnosti modernizacije samoupravljanja 73

Stojan T. Tomić
Horizontalni i vertikalni nivo samoupravljanja 89

Vuk Stambolović
Podsistem je (ipak) u državnoj službi 96

Osvrti

Miloš Nikolić
Deset godina rada Okruglog stola u Cavtatu 103

Prikazi 139

Digitized by Google

Содержание

Миливое Вуячич
Личное потребление – состояние и перспективы 3

Вук Огиянович
Новая фаза развития югославской банковой и кредитной системи 18

Милосав Симич
Некоторые методологические проблемы исследования отношения социализма и войны (социализма и мира) 26

Политическая система и вертикальное измерение самоуправления

Яков Лазаровский
Историческая необходимость 33

Мийо Дубак
Хозяйство местного характера 41

Ферхад Которич
Отставание самоуправленческой интеграции 44

Здравко Томац
Распутья политической системы социалистического самоуправления 52

Милан Подунавац
Анатомия и ограниченность системной интеграции политики 66

Душан Биланджич
Возможности модернизации самоуправления 73

Стоян Т. Томич
Горизонтальный и вертикальный уровни самоуправления 89

Вук Стамболович
Подсистема (все-же) на службе у государства 96

Обзоры

Милош Николич
Десятилетие работы Круглого стола в Цавтате 103

Рецензии 139

Contents

Milivoje Vujačić
Personal Expenditure – The Present State and the Prospects 3

Vuk Ognjanović
A New Phase in the Development of the Yugoslav Banking and Credit System 18

Milosav Simić
Some Methodological Problems in the Study of Relations between Socialism and War (Socialism and Peace) 26

The Political System and the Vertical Dimension of Self-management

Jakov Lazaroski
Historical Necessity 33

Mijo Dubak
Industry of a Local Character 41

Ferhad Kotorić
The Trailing of Self-management Integration 44

Zdravko Tomac
The Crossroads of the Political System of Socialist Self-management 52

Milan Podunavac
The Anatomy and Limitations of the Systemic Integration of Politics 66

Dušan Bilandžić
The Possibility of Modernizing Self-management 73

Stojan T. Tomić
The Horizontal and the Vertical Level of Self-management 89

Vuk Stambolović
The Sub-system Is (nevertheless) in the Civil Service 96

Surveys

Miloš Nikolić
The Ten Years of Work of the Round Table at Cavtat 103

Reviews 139

Digitized by Google

Milivoje Vujačić

Lična potrošnja – stanje i perspektive

I

1. Sve do početka osamdesetih godina Jugoslavija je ostvarivala gotovo konstantno visoku stopu ekonomskog rasta. Shodno tome, dinamične promene bile su karakteristika i svih osnovnih ekonomskih agregata i pokazatelja. Ilustracije radi, u periodu 1953–1980. društveni proizvod se povećavao po prosečnoj godišnjoj stopi od oko 6,3%, investicije i osnovna sredstva po stopi od 7,9%, zaposlenost po stopi od 5%, produktivnost u industriji po stopi od 4,3%. Učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu umanjeno je sa 60,9% u 1953. na svega 19% u 1981. godini. Istovremeno, Jugoslavija je u većem delu posmatranog perioda koristila znatna dodatna sredstva iz inostranstva, bilo za potrebe razvoja ili pak tekuće potrošnje. Primera radi, samo u poslednjoj deceniji ukupna unutrašnja finalna potrošnja bila je u proseku za oko 8% veća od ostvarenog društvenog proizvoda, s tim što se uporedo povećavala i štednja.

To su sve bili osnovni činioci i preduslovi koji su omogućavali da i lična potrošnja stanovništva ostvari, dugoročno posmatrano, izuzetno visoku stopu rasta. Tako se ona u periodu 1953–1980. godine povećavala po stopi od oko 6% prosečno godišnje, dok se njeno učešće u nacionalnom dohotku kretalo između 58 i 61%.

Uz takav realni rast lične potrošnje ostvarene su značajne pozitivne promene u njenoj strukturi (mada su se u tom pogledu, istovremeno, javile i krupne deformacije, o čemu će biti reči kasnije). Jedna od najkarakterističnijih bilo je relativno visoko smanjenje izdataka za ishranu: sa

Digitized by Google

53,7% u 1952. na 44,6% u 1960, zatim na 39,6 u 1970, odnosno na 38,3% u 1980. godini. Istovremeno, pozitivne promene ostvarivane su i u strukturi sredstava za ishranu – povećani su izdaci za kvalitetnije proizvode (meso, voće i druge), odnosno umanjeni su troškovi za hleb, brašno i slične proizvode. I smanjenje učešća takozvane naturalne potrošnje u strukturi ishrane (sa 41 u 1952. na samo 18% u 1980. godini) ukazuje na kvalitativne promene u ishrani stanovništva.

Kvalitativne promene u strukturi lične potrošnje stanovništva posebno potvrđuju povećani rashodi namenjeni kupovini nameštaja i opreme za domaćinstva (koji su sa 4,8 u 1952. porasli na 9,4% u 1980), zatim saobraćaju i PTT-uslugama (sa 1,7 čak na 12,2%), higijeni i nezi zdravlja (sa 2,6 na 3,7%), obrazovanju, kulturi i razonodi (sa 0,7 na 4,1%) itd. Izuzetno intenzivan rast karakterističan je bio za potrošnju raznih industrijskih proizvoda. Primera radi, samo potrošnja električne energije po stanovniku u periodu 1952–1980. povećana je više od 42 puta itd. Od početka 60-tih godina naročito se intenzivno povećavala kupovina trajnih potrošnih dobara, posebno onih koji karakterišu viši nivo standarda. Tako je od 1960. do 1980. godine povećana kupovina televizora 32 puta, putničkih automobila više od 17 puta, frižidera oko 19 puta itd. Dok je 1968. godine manje od 8% od ukupnog broja domaćinstava imalo automobil, već 1980. je takvih više od 30%, ili televizor je 1968. imalo 28% domaćinstava, a 1980. godine više od 75% itd.

2. Međutim, poznato je da je brz privredni razvoj, kakav smo uglavnom imali u celom posleratnom periodu, bio istovremeno praćen i mnogim slabostima i neracionalnostima, koje su tokom minule decenije uhvatile duboke korene i dobile široke razmere. Misli se, pre svega, na produbljivanje niza strukturnih disproporcija u razvoju proizvodnih snaga, na konstantno pogoršavanje položaja zemlje u međunarodnoj podeli rada, na autarkične tendencije razvoja u okviru zemlje, na narušavanje, po raznim osnovama, jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. A osobito na mnogobrojne neusklađenosti u raspodeli nacionalnog dohotka, na prekomernu ukupnu potrošnju i njeno temeljenje na nerealnim i anticipativnim osnovama, na sve izraženije dejstvo mnogobrojnih inflatornih činilaca itd.

Kulminacija ekonomskih poremećaja i teškoća kod nas je nastupila u stvari u času kada su nastali i zaoštrili se poznati problemi u međunarodnim ekonomskim odnosima, a koji su se manifestovali u radikalnom pogoršavanju uslovâ međunarodnog finansiranja (visoki skok kamatnih stopa i drugo), u takozvanom drugom naftnom šoku, u recesiji, pa i opadanju rasta svetske privrede i trgovine, u pogoršanju odnosâ razmene i jačanju protekcionističkih mera što su ih preduzimale razvijene zemlje itd.

U takvim uslovima – kada je praktično sa intenziviranjem unutrašnjih činilaca nestabilnosti došlo i do naglog pogoršanja stanja i u spoljnom okruženju – naglo usporavanje, a u nekim godinama i stagniranje privrednog rasta bilo je neizbežno. Jer, u pomenutim uslovima bila su neminovna ograničenja na planu uvoza, u unutrašnjoj potrošnji, pogoršala se snabdevenost tržišta, usledio je brži rast cena itd. Došlo je i do značajnog odliva nacionalnog dohotka u inostranstvo po raznim osnovama – zbog prispeća značajne sume anuiteta za otplatu, zbog visoko povećanih kamatnih stopa, pogoršanih odnosa razmene, forsiranja izvoza po svaku cenu itd. Ilustracije radi, dok je Jugoslavija još 1977. za plaćanje kamata inostranstvu izdvajala svega oko 380 miliona dolara, već u 1980. ta suma

Digitized by Google

se povećala na 1280 miliona, odnosno u 1982. godini čak na 2.050 miliona dolara.

3. Takva kretanja, odnosno koincidencija i sadejstvo unutrašnjih i spoljnih činilaca ekonomske nestabilnosti, neminovno su morali izazvati osetne promene u dotadašnjim trendovima i nekim karakteristikama lične potrošnje. Može se reći da je na prelazu iz protekle u ovu deceniju u kretanju lične potrošnje nastupila, u mnogim aspektima, nova etapa, koja traje do današnjih dana. Stoga će biti interesantno ukazati na osnovne promene koje su usledile u okviru ove potrošnje za proteklih pet-šest godina to jest u periodu 1979–1984).

Stope realnog rasta društvenog proizvoda i lične potrošnje u periodu 1979–1984.

	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1980–1984
Društveni proizvod	7,0	2,3	1,5	0,5	–1,3	1,7	0,9
Lična potrošnja	5,6	0,7	–1,0	–0,0	–1,7	–1,0	–0,6

Izvor: Saopštenje SZS, br. 415/1983. i 568/1984.

Prethodni podaci pokazuju da, uporedo s naglim zaokretom u dinamici rasta društvenog proizvoda, koji je usledio od 1980. godine, dolazi i do izrazitog smanjivanja, a potom i opadanja stope rasta lične potrošnje. Tako je stopa realnog rasta od 5,6%, koliko je lična potrošnja povećana u 1979, već u sledećoj godini imala minimalan porast, da bi od 1981. imala čak negativne vrednosti. Valja napomenuti da je ovim preokretom u većoj meri bila pogođena dinamika lične potrošnje nego, pak, dinamika društvenog proizvoda. Jer, u periodu 1980–1984. društveni proizvod se povećavao realno po prosečnoj godišnjoj stopi od 0,9%, dok je lična potrošnja opadala po stopi od 0,6%.

Takva kretanja su uslovila da se u osnovnoj raspodeli društvenog proizvoda moralo smanjivati učešće lične potrošnje. Ono je 1984. bilo za 2,5 procentna poena niže nego u 1979, a u odnosu na 1976. čak za 4 procentna poena.

Struktura upotrebe društvenog proizvoda (u procentima)

	1979	1980	1981	1982	1983	1984
Društveni proizvod	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Lična potrošnja	53,4	52,7	51,7	51,6	51,6	50,6

Izvor: Saopštenje SZS, br. 568/1984.

Uz drastično usporavanje rasta proizvodnje i društvenog proizvoda, posebno su dva dodatna razloga uslovila ovakvo kretanje lične potrošnje. S jedne strane, u posmatranom periodu istovremeno je došlo do značajnog odliva sredstava u inostranstvo po raznim osnovama. Samo po osnovu plaćanja kamata u inostranstvo je u periodu 1980–1984. odlivano u proseku oko 6% nacionalnog dohotka. I nepovoljni odnosi razmene (terms of trade) delovali su u istom smeru (procenjeno je da je samo u 1984. ovim putem u inostranstvo odliveno oko 900 miliona dolara – budući da su izvozne cene bile za oko 5% niže, a uvozne za oko 3% više). S druge strane, učešće dodatnih sredstava iz inostranstva se radikalno smanjilo, da bismo u 1983. i 1984. u ekonomskoj razmeni s inostranstvom imali platnobilansni suficit. Za taj iznos (koji je za ove dve godine kumu-

Digitized by Google

lativno iznosio oko 750 miliona dolara) morala su biti manja raspoloživa sredstva za unutrašnju potrošnju. Ni spoljni dug u poslednjih nekoliko godina nije povećavan. Ako se svemu prethodnom dodaju i gubici (koji se procenjuju na oko milijardu dolara godišnje), koje u ekonomskoj razmeni imamo zbog naše neorganizovanosti u izvozno-uvoznim poslovima, onda bi se moglo reći da je dobro što lična potrošnja nije imala i veći pad.

Glavne razloge za ovako nagli zaokret u kretanju lične potrošnje stanovništva, do kojeg je došlo tokom prethodnih pet godina, treba tražiti u drastičnom smanjivanju realnih ličnih dohodaka po zaposlenom, koji su u periodu 1980–1984. opadali po prosečnoj godišnjoj stopi od oko 6,8%. Slična je situacija i sa socijalnim primanjima. Ipak, lična potrošnja se mnogo sporije smanjivala, odnosno opadala u odnosu na kretanje prethodno pomenute dve osnovne kategorije prihoda stanovništva. Jer u periodu 1980–1984. lična potrošnja je realno smanjivana po prosečnoj godišnjoj stopi od samo 0,6%. Ovaj fenomen, ako se može tako nazvati, moguće je objasniti s nekoliko činilaca.

Prvo, i u ovom periodu – uprkos mnogobrojnim negativnim ekonomskim trendovima – broj zaposlenih se konstantno povećava: po prosečnoj godišnjoj stopi iznad 2,5% za period 1980–1984. godine. Zahvaljujući tome, masa realnih ličnih dohodaka tokom ovog perioda opadala je po prosečnoj godišnjoj stopi od »samo« 4%. Na taj način porast zaposlenosti jednim je delom nadoknađivao negativne efekte visokog opadanja realnih ličnih dohodaka po zaposlenom, odnosno to je bio značajan razlog što smanjivanje lične potrošnje nije bilo i veće.

Uporedo s pojavom ekonomske krize dolazi i do uočljive »rehabilitacije« takozvane naturalne potrošnje, to jest povećanog učešća vlastitih proizvoda u ličnoj potrošnji, u čemu je dominantna pozicija ishrane. Tako se udeo materijalne potrošnje u ukupnoj ličnoj potrošnji od 8,0, koliko je iznosio u 1979, počinje iz godine u godinu povećavati, da bi u 1983. dostigao 9,4% (vrednosno gledano, naturalna potrošnja je za ove četiri godine povećana oko četiri puta, ili za približno 150 mlrd dinara).

Primanja iz inostranstva i u proteklim godinama bila su značajan izvor formiranja raspoloživih sredstava stanovništva, tako da je po tom osnovu ostvarivano više od 10% ukupne lične potrošnje. I visoka depresijacija kursa dinara omogućavala je značajno povećavanje kupovne moći sredstava koja su formirana po prethodno pomenutom osnovu; u stvari, transferi iz inostranstva su konstantno imali realni rast, za razliku od većine ostalih vidova prihoda stanovništva.[1]

Opadanje kupovne moći ličnih dohodaka i drugih prihoda stanovništva delimično je kompenzirano i transformacijom štednje stanovništva u potrošnju. Na takav zaključak upućuje i tendencija sve usporenijeg prirasta dinarske štednje, koja je poslednjih godina u realnom iskazu smanjivana. S druge strane, povećavanjem kamatnih stopa na dinarske i devizne depozite takođe je omogućeno da i po ovom osnovu poraste kupovna moć štediša. Aktiviranje dela štednje može se objašnjavati i dejstvom psiholoških činilaca koje izaziva visoka i ubrzana inflacija.

I nepovoljni, odnosno nestimulativni uslovi investiranja u razvoj sektora takozvane male privrede sa svoje su strane uticali da se deo finan-

[1] Računa se da je samo u 1984. godini kupovna moć stanovništva, koje ima deviznu štednju, povećana po osnovu kursnih razlika za oko 500 mlrd dinara, što čini oko 4/5% akumulacije koju je privreda iskazala po završnim računima za tu godinu.

Digitized by Google

sijske štednje stanovništva usmerava, umesto za investicije, u tekuću potrošnju, najčešće onu koja je, posredno ili neposredno, zavisna od uvoza.

Na drugoj strani, lična potrošnja je u ovom periodu imala sve slabiji oslonac u potrošačkim kreditima. Njihovo učešće u ukupnoj ličnoj potrošnji je opalo sa 5,7 u 1979. na svega 1,8% u 1984. godini. Razloge za to treba tražiti u ograničenim kreditnim izvorima i u radikalno pooštrenim uslovima kreditiranja (visoki procenti sopstvenog učešća i ubrzani rast kamatnih stopa).

4. Može se zaključiti da promena trenda u kretanju lične potrošnje stanovništva, do čega dolazi početkom 80-ih godina – iako je, objektivno gledano, taj zaokret bio neminovan – nije povoljna iz više razloga. Tu se ima u vidu uticaj i značaj lične potrošnje za ukupan privredni razvoj (poznato je akceleratorsko dejstvo potrošnje na razvoj i zaposlenost), povećanje produktivnosti rada, podizanje životnog standarda itd. Najgore je što je lična potrošnja imala sve slabiji oslonac u ličnim dohocima zaposlenih.

Valja, međutim, istaći da je struktura potrošnje stanovništva, koja se formirala tokom dužeg perioda, po nekim svojim karakteristikama i dejstvima možda veći problem i od činjenice što je ovaj vid potrošnje, gledano u celini, tokom minulih nekoliko godina imao negativne stope rasta. Reč je, pre svega, o tome da su strukturu potrošnje stanovništva – gledano dugoročnije – ipak karakterisale i mnogobrojne neracionalnosti, da u zadovoljavanju potreba nije uvažavan, niti su za to obezbeđivani uslovi, normalan redosled prioriteta. Redosled koji bi prvenstveno bio primeren nivoima ekonomske razvijenosti, kao i kvalitetnijem i sadržajnijem zadovoljavanju životnih potreba. Neracionalnosti u potrošnji uveliko su posledica određene stihijnosti kako u razvoju same potrošnje tako i proizvodnji, zatim izostajanja adekvatnog društvenog uticaja na usmeravanje tih tokova, neadekvatnih mera ekonomske i razvojne politike. Kao najbolja ilustracija narušavanja normalnog i logičnog redosleda u zadovoljavanju potreba može da posluži, na primer, podatak da je kod nas automobil imao po mnogo čemu veći prioritet u odnosu na stan, bez obzira na to što se stan svrstava u red apsolutnih potreba, a automobil – u red relativnih potreba.[2] Takva deformacija u zadovoljavanju potreba stanovništva u najvećoj meri je nastala pod uticajem kako neracionalnosti u samoj proizvodnoj strukturi tako i mera ekonomske politike kojima se uveliko uticalo na formiranje tražnje (dovoljno je pomenuti izuzetno povoljne kreditne uslove koji su godinama važili za kupovinu automobila, ali ne i za kupovinu stana ili traktora; u nekim slučajevima se radi o neadekvatnim odnosima cena itd.)

Razloge prethodnim deformacijama treba svakako tražiti i u tome što se kod nas od sredine 60-ih godina struktura potrošnje i sam sistem vrednosnih kategorija počinju formirati pod sve jačim uticajem modela takozvanog potrošačkog društva. U okolnostima nepostojanja izgrađenog sopstvenog modela potrošnje, koji bi bio svesno usmeravan i prilagođavan našem nivou ekonomske razvijenosti, kopiranje potrošnje razvijenih zemalja moralo je izazvati mnoge negativne posledice, koje se najpotpunije počinju manifestovati u ekonomskoj krizi – koja je, u stvari, znatnim delom i uslovljena upravo prethodnim razlozima.

---

[2] O neracionalnostima u zadovoljavanju potreba stanovništva detaljno je pisao Kosta Mihailović, *(Ekonomska stvarnost Jugoslavije,* »Ekonomika«, 1981. str. 61–68).

Digitized by Google

Poseban je problem u tome što se jednom formirane navike i uspostavljena struktura potrošnje teško menjaju, naročito ako izostanu potrebne promene u razvojnoj i ekonomskoj politici. Da je to tačno, opet najbolje potvrđuju dva prethodno pomenuta proizvoda. Jer i u uslovima ekonomske krize kupovina putničkih automobila se konstantno povećava (bez obzira na to što se u proseku sve manje vozi), tako da je na kraju 1984. godine bilo više od 2.720 hiljada registrovanih automobila, što znači da je svaki osmi stanovnik imao automobil. Ili, broj registrovanih automobila u periodu 1979–1984. povećan je za 27% ili za oko 580 hiljada. Sve se to događa u vreme drastičnog opadanja realnih ličnih dohodaka i smanjivanja ukupne lične potrošnje. I u 1984. broj registrovanih privatnih automobila je bio za 3% veći nego u prethodnoj godini.[3]

Na drugoj strani, stan u međuvremenu postaje još deficitarnija roba, mada postoje sve neophodne osnovne pretpostavke za povećavanje ove proizvodnje. Iz godine u godinu se smanjuje obim stambene izgradnje. Ilustracije radi, ukupan broj izgrađenih stanova u 1984. bio je za oko 11% manji nego 1979. godine

Postoje, svakako, i druge deformacije u zadovoljavanju potreba stanovništva, osobito ako se prate nešto dugoročniji trendovi. Tako su, na primer, nedovoljna izdvajanja za kulturne potrebe; poseban je problem kakav je sadržaj i vrednost takvih potreba. Poslednjih godina ispoljena je čak tendencija smanjivanja učešća ovih izdataka u ukupnoj ličnoj potrošnji (sa 4,2 u 1979. na 3,6 u 1983. godini). Istovremeno, izdaci za duvan se ne smanjuju, već samo stagniraju (učestvuju sa oko 2,7% u ukupnim rashodima lične potrošnje); ili rashodi za piće povećavani su u periodu 1980–1982. godine, da bi tek u 1983. bili približno na relativnom nivou iz 1979. godine.

II

1. U proteklim godinama tekuće decenije u razvoju lične potrošnje stanovništva uglavnom su ispoljene negativne tendencije – kako u pogledu njenog globalnog kretanja tako i njene strukture. S obzirom na to da su u toku aktivnosti na utvrđivanju razvojne i ekonomske politike za naredno srednjoročno razdoblje, učiniće se pokušaj da se sagledaju pozicija, mogućnosti, odnosno perspektive, kao i neke bitne pretpostavke za dalji razvoj potrošnje stanovništva.

Mogućnosti rasta lične potrošnje presudno će biti uslovljene, razumljivo, pre svega dinamikom i kvalitetom privrednog razvoja, rezultatima koji se budu ostvarivali u savladavanju inflacije, povećanjem broja zaposlenih, kao i odnosima koji budu uspostavljeni u raspodeli nacionalnog dohotka. Prema prethodnim planskim projekcijama, sadržanim u Odluci o osnovnim smernicama društveno-ekonomskog razvoja za period 1980–1990. godine, društveni proizvod bi u ovom razdoblju trebalo realno da raste po prosečnoj godišnjoj stopi od oko 4%, zaposlenost u društvenom sektoru po stopi od oko 2%, životni standard 3–4%, a prosečni lični dohodak po radniku po stopi od 2–3%.

Međutim, ako se ima u vidu kakvo sve »nasleđe« dobija naredno plansko razdoblje, odnosno koji i kakvi se ekonomski trendovi prenose,

[3] Naročito je visok porast broja registrovanih automobila imalo Kosovo (11%), Makedonija (7%), Slovenija i Vojvodina (po 5%) itd.

Digitized by Google

s kojim se sve razvojnim ograničenjima neizbežno moramo susretati, onda bi se neke prethodno pomenute kvantifikacije mogle oceniti kao previše optimističke. Čak i pod pretpostavkom da se ostvari planirana dinamika rasta društvenog proizvoda (od 4%), u šta je teško verovati, nerealno bi bilo računati na porast životnog standarda od 3–4%. Posebno ako se hoće postići konsolidacija sada duboko poremećenih tokova i odnosa u društvenoj reprodukciji, što neizbežno mora značiti veća odricanja u potrošnji od onih koja se predviđaju planiranim projekcijama. Bio bi, verovatno, uspeh ukoliko bi se tokom narednih pet godina lična potrošnja povećala po prosečnoj godišnjoj stopi od oko 2%. Takav rast ne bi bio nerealan, naravno, pod pretpostavkom da se intenziviraju sve one krupne i kvalitativne promene u razvojnoj i ekonomskoj politici koje su predviđene Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije.

Prema tome, neizbežno bi bilo da lična potrošnja, kao i svi vidovi unutrašnje potrošnje, i u narednih pet godina po dinamici nužno zaostaju u odnosu na porast društvenog proizvoda (pri čemu će on rasti, najverovatnije, po znatno nižoj stopi u odnosu na predviđenu: oko 4%). Prvi i osnovni razlog tome treba tražiti u okolnosti da će i u narednom periodu biti neizbežan odliv sredstava u inostranstvo po osnovu servisiranja spoljnog duga, kao i u opredeljenju zemlje da i u godinama koje dolaze ostvaruje platnobilansni suficit i da istovremeno smanjuje visinu spoljnog duga (što znači deficit bilansa kapitalnih transakcija). Samo po osnovu plaćanja kamata za već korišćene kredite u inostranstvo će se sve do 1990. godine u proseku odlivati oko 2 milijarde dolara.

Dodatni ograničavajući razlog zbog kojeg bi bio neophodan znatno niži rast lične potrošnje predstavljaju i skučene mogućnosti raspodele koje su posledica nastojanja da se konsoliduju poremećeni unutrašnji robno-novčani i finansijski odnosi. Tu je reč, pre svega, o nastojanjima da se ubuduće onemogući nerealno i fiktivno iskazivanje dohotka, odnosno da se obezbedi stalna revalorizacija osnovnih sredstava i realna amortizacija. Tu su i propisi, koji su stupili na snagu ove godine, o obavezi revalorizacije obrtnih sredstava, odnosno o pokriću trajnih obrtnih sredstava kvalitetnim izvorima sredstava, o pokriću negativnih kursnih razlika; zatim, propisima o obezbeđivanju plaćanja zaoštrava se zasnivanje dužničko-poverilačkih odnosa na osnovi međusobnog kreditiranja privrednih subjekata zaoštrava se i pitanje pokrivanja gubitaka itd. Zajednička karakteristika svih tih mera je sprečavanje nepokrivene i anticipirane potrošnje – metod kojim su kod nas godinama proširivani okviri raspodele i tako omogućavano deficitarno i u suštini inflatorno formiranje (nerealne) potrošnje.

Dalje, kada je u pitanju utvrđivanje prioritetâ kod unutrašnje finalne tražnje, odnosno potrošnje, onda ima mnogo razloga koji pokazuju da bi investicije morale imati prioritetan tretman, i zbog stvaranja uslovâ za kasnije brže povećavanje ostalih komponenti potrošnje, pa i lične potrošnje i ukupnog životnog standarda stanovništva. Za strukturiranje osnovnih komponenti unutrašnje finalne potrošnje ima više razloga.

S jedne, strane s višegodišnjim visokim opadanjem ulaganja u osnovne fondove[4], već se stiglo u fazu dezinvestiranja, nije došlo ni do poželjnih kvalitativnih promena na ovom području, efikasnost investiranja nije

[4] Investicije u osnovna sredstva su u periodu 1980–1984. opadale po prosečnoj godišnjoj stopi od oko 8,1%, tako da je njihov realni obim u 1984. iznosio manje od 3/5 investicija iz 1979. godine.

Digitized by Google

povećana itd. Na drugoj su strani narasle razvojne potrebe, neophodna i aktuelizovana strukturna prilagođavanja u privredi (koja podrazumevaju dosta »tešku« strukturu investicija), neodložne potrebe praćenja tehničkog razvoja, uz istovremeno otvaranje novih radnih mesta itd. Budući da ne bi bilo realno računati na neko osetnije i brzo povećavanje efikasnosti investicija – to će biti neizbežno da u narednom srednjoročnom razdoblju investicije povećavaju svoj udeo u društvenom proizvodu, to jest u ukupno raspoloživim sredstvima. Takođe treba imati u vidu da je stepen zastarelosti postojeće opreme dosta visok, te se pitanje njene zamene sve više aktuelizuje, da se uključivanje u novu tehnološku revoluciju nameće kao jedan od prioritetnih i najurgentnijih ciljeva i zadataka daljeg društveno-ekonomskog razvoja. Inače, Dugoročnim programom se predviđa da bi do 2000. godine trebalo izvršiti zamenu postojeće tehnološke osnove naše privrede čak do 80%.

Povećano učešće investicija u raspodeli i njihov natprosečan rast trebalo bi da omoguće ubrzani porast broja zaposlenih. To bi, sa svoje strane, imalo za neposrednu posledicu – povećanje lične potrošnje, osobito nakom potpunijeg efektuiranja ulaganja, što opet zavisi od tempa povećavanja njihove efikasnosti.

Bez ograničavanja i selektivnog usmeravanja domaće potrošnje ne bi bilo mogućno i konstantno ostvarivati visok rast izvoza, što je prva i osnovna pretpostavka za prevladavanje ekonomske krize i za otvaranje perspektive za dalji uspešan i kvalitetniji privredni razvoj. Stoga stopa rasta izvoza od 6%, predviđena pomenutom odlukom, treba da bude cilj i zadatak u odnosu na koji ne bi smelo biti odstupanja nadole.

2. Kada je u pitanju struktura formiranja ukupnih prihoda stanovništva, na osnovu kojih se ostvaruje lična potrošnja, onda je veoma važno da se ubuduće ojača pozicija ličnih dohodaka, koja se inače već duže vreme pogoršava, što ima višeznačne nepovoljne implikacije po društveno-ekonomski razvoj. Jačanje pozicije ličnih dohodaka podrazumeva nekoliko pretpostavki. Prvo, neophodno je obezbediti međugransku i međusektorsku »rekonstrukciju« odnosâ u visini ličnih dohodaka. Pri tom se ima u vidu da su sadašnje razlike u visini ličnih dohodaka među pojedinim granama i delatnostima za istu kategoriju zaposlenih neopravdano visoke[5], što je prevashodno posledica neravnopravnog ekonomskog položaja. Razumljivo, promene u odnosima ličnih dohodaka imaju realne šanse da budu ostvarene ukoliko se to bude činilo u hodu, to jest u sklopu daljeg povećavanja ličnih dohodaka. No prethodno se mora obezbediti ravnopravnost opštih uslova privređivanja (što je opredeljenje i Dugoročnog programa), to jest ravnopravnost uslovâ sticanja dohotka. Napokon bi se morali naći i kriterijumi za utvrđivanje i usmeravanje takozvanog ekstradohotka, obezbediti adekvatniji sistem sekundarne raspodele – na liniji većeg uvažavanja ekonomske snage obveznikâ poreza i doprinosa. Druga vrsta diferencijacije (ali u obrnutom smeru) u odnosu na visinu ličnih dohodaka mora se izvršiti među zaposlenima u radnim kolektivima. Jer poznato je da su rasponi u visini ličnih dohodaka unutar organizacija udruženog rada vrlo mali i da ih već duže vreme uveliko ka-

[5] Ilustracije radi, zaposleni s visokom stručnom spremom u proizvodnji nafte i gasa imali su u proseku veći lični dohodak za oko 50% nego zaposleni s istom takvom spremom u proizvodnji rude gvožđa. Inače, ove razlike kod nas su znatno veće nego u razvijenim zemljama.

Digitized by Google

rakterišu elementi uravnilovke. Stoga se internom raspodelom mora osigurati da lični dohoci u znatno većoj meri i u neuporedivo širim razmerama zavise od ostvarene ekonomičnosti i produktivnosti. Bez potiskivanja sadašnje izrazite uravnilovke u raspodeli, nerada i sigurnosti radnog mesta – nezavisno od stvarnog radnog doprinosa – neće biti mogućno otvoriti procese kvalitativnih promena u privređivanju i poslovanju, bez čega, opet, nema osnova za realan rast ličnih dohodaka i potrošnju.

Prethodne pretpostavke su značajne, pored ostalog, i za opredeljivanje zaposlenih u tome da li ostati u društvenom sektoru ili ga napustiti, zapošljavajući se u individualnom sektoru (mala privreda, poljoprivreda). Ta »diferencijacija« je urgentna i ona se mora prvenstveno ekonomskim metodima i sredstvima ubrzati; to je bitan uslov i za opredeljivanje prilikom novog zapošljavanja. Pri tom se ima u vidu da je u sadašnjim uslovima vrlo velik broj zaposlenih u društvenom sektoru više okrenut i usmeren na kvalitativno obavljanje svojih ilegalnih radnih aktivnosti nego pak na izvršavanje svojih redovnih radnih zadataka i obaveza. Prema podacima Zavoda za tržišna istraživanja, od ukupnog broja zaposlenih u društvenom sektoru više od milion i 700 hiljada lica bavi se dodatnim radom, uglavnom radom na crno. Isto istraživanje je pokazalo da vrlo visok procent ispitanih smatra da lični dohoci ne motivišu na rad. Nestimulativno nagrađivanje navedeno je i u analizi Privredne komore Jugoslavije kao prvi razlog nedovoljne vremenske i stručne iskorišćenosti stručnih i kvalifikovanih kadrova zaposlenih u privredi.

Što se tiče ostalih prihoda stanovništva, realno je računati da će se u narednim godinama smanjivati relativni značaj doznaka iz inostranstva – i s obzirom na to da već nekoliko godina imamo neto-priliv naših radnika (veći je broj onih što se vraćaju u zemlju nego onih koji nalaze posao vani). Sem toga, povratnici svoje uštede nastoje investirati prvenstveno u proizvodne i uslužne delatnosti, što je svakako poželjno i što je najbolji put da se efektuiranjem tih ulaganja stvore, kasnije, osnove i za povećavanje tekuće potrošnje.

Politikom realno pozitivnih kamatnih stopa stvara se mogućnost da određeni slojevi stanovništva osetnije povećavaju svoju potrošnju i po ovom osnovu. Pri tom je sigurno da će sklonost ka tekućoj potrošnji u velikoj meri zavisiti od smera kretanja inflacije. Ne bude li se otvorio proces njenog kontinuiranog smanjivanja, nije isključeno da znatan deo štednje stanovništva, umesto za produktivne investicije, bude usmeravan u tekuću potrošnju i u razne neproduktivne namene.

S druge strane, adekvatnija poreska politika – koja bi se morala, shodno i opredeljenjima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, voditi u narednim godinama – imaće određeno restriktivno dejstvo na mogućnosti potrošnje stanovništva. Naime, stvar je u tome da bi prihodi stanovništva morali biti veći oslonac prilikom obezbeđivanja sredstava za zadovoljavanje opštih društvenih potreba, s ciljem da se obezbedi određeno rasterećenje dohotka privrede od tih obaveza.

Već ispoljeni trend povećanog udela naturalne potrošnje, posebno kod ishrane, verovatno je da će biti nastavljen i u narednim godinama, što se u datim okolnostima ne bi moglo kvalifikovati negativnim. Ovim se putem na neki način aktiviraju unutrašnje rezerve i tako delimično nadoknađuje nedovoljan rast novčane potrošnje.

Mogućnosti lične potrošnje će jednim delom biti uslovljene i politikom koja se bude vodila u odnosu na društveni standard. Prema planskim opredeljenjima, učešće društvenog standarda u životnom standar-

Digitized by Google

du stanovništva trebalo bi da se relativno smanjuje. To se ne može smatrati pozitivnom orijentacijom, osobito ako se imaju u vidu skučene mogućnosti razvoja, kao i socijalni vidovi bržeg razvoja društvenog standarda.

3. Krupne promene neophodne su, naravno, i u strukturi same lične potrošnje. Najgore bi bilo ako bi se formiranje strukture unutrašnje potrošnje prepustilo stihijnosti, što je upravo bilo izrazito obeležje dosadašnjeg razvoja. Usmeravanje potrošnje i njene strukture, prvenstveno na ekonomskim osnovama i ekonomskim metodama, nezaobilazna je pretpostavka i bitan, pre svega povratni činilac ostvarivanja dinamike, strukture i kvaliteta ekonomskog rasta i razvoja. Kvalitativne promene u potrošnji podrazumevaju svakako i krupne promene u strukturi i kvalitetu same proizvodnje. U tom pogledu uzročno-posledična međuzavisnost i uticaji su veoma izraziti.

Prema tome, koliko je bitno osigurati materijalne pretpostavke za neprekidni porast agregatne lične potrošnje, nije nikako od manjeg značaja obezbediti racionalnost u toj potrošnji. Kvalitativne promene u potrošnji stanovništva bitan su činilac ne samo životnog standarda stanovništva, već i usmeravanja proizvodnje i ukupnog društveno-ekonomskog razvoja. Te promene moraju biti višedimenzionalne, a one podrazumevaju mnogobrojne pretpostavke i prilagođavanja razvojnoj i ekonomskoj politici.

Kada je reč o usmeravanju strukture potrošnje stanovništva, onda prvenstveno valja istaći da će promene u relativnim odnosima cena, radi ispravljanja dosadašnjih dispariteta, uslovljavati znatna pomeranja u strukturi rashoda stanovništva, zavisno, naravno, i od elasticiteta pojedinih izdataka u odnosu na kretanje cena. Ako se imaju u vidu opredeljenja Dugoročnog programa, kao i najnovija politika cena, onda je dosta izvesno da će se u strukturi lične potrošnje povećavati – zbog natprosečnog rasta cena – izdaci za ogrev, osvetljenje i stan, zatim izdaci za saobraćajne usluge, kao i usluge zdravstva. Takođe, ukoliko se bude ostvarivala orijentacija o maksimalnom uvažavanju ekonomskih zakonitosti i tržišnih kriterijuma privređivanja, bilo bi realno računati da bi u godinama koje dolaze cene trajnih potrošnih dobara, kao i cene odeće i obuće, morale imati ispodprosečan rast, što bi, uz inače ograničenu kupovnu moć stanovništva, uticalo na izvesno relativno smanjivanje ove kategorije rashoda. Najproblematičniji su, svakako, rashodi namenjeni ishrani. Ukoliko bi se nastavio dosadašnji trend, onda bi to značilo povećanje udela ovih rashoda, uz istovremeno pogoršavanje strukture, odnosno kvaliteta ishrane. A to bi, opet, ograničavajući delovalo na kretanje ostalih komponenti potrošnje stanovništva – i s obzirom na to da izdaci za ishranu, posmatrano u celini, nisu elastični u odnosu na rast cena, posebno pri sadašnjoj strukturi ishrane (u kojoj je upotreba kvalitetnijih proizvoda već značajno smanjena).

Prema tome, varijanta koja bi značila povećanje učešća rashoda namenjenih ishrani u strukturi ukupne lične potrošnje bila bi iz više razloga najmanje prihvatljiva. Neophodno je upravo zaustaviti i preokrenuti sadašnji trend relativnog porasta učešća rashoda za ishranu. Najbitnija pretpostavka za to, uz povećanje raspoloživih sredstava za potrošnju, vezana je svakako za poljoprivredno-prehrambeni sektor, to jest za kvantitativne i kvalitativne promene na ovom izuzetno bitnom segmentu proizvodnje – prevashodno na liniji opredeljenja iz Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. S tim u vezi valja ukazati na nekoliko osnovnih

Digitized by Google

pravaca promena, bez kojih poljoprivreda ne može odigrati stabilizacionu ulogu u društveno-ekonomskom i socijalnom razvoju. Neosporno je da u Jugoslaviji postoje svi osnovni preduslovi za snažno uvećavanje poljoprivredne proizvodnje. Međutim, da bi do toga došlo, razvojna i ekonomska politika u tom pogledu moraju biti mnogo ambicioznije i konstruktivnije. Cilj mora da bude ostvarivanje rasta ove proizvodnje po prosečnoj godišnjoj stopi od najmanje 4%, kako je to i predviđeno Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije. Na taj način bio bi postignut najznačajniji stabilizacioni prodor, koji bi imao višestruka pozitivna dejstva.

Naravno, ekspanzivan razvoj poljoprivrede mora se, uz to ostvarivati na kvalitativnim osnovama, što podrazumeva, pre svega, povećanje doprinosa proizvodnih faktora, kao što su ekonomičnost i rentabilnost. Bez toga ne može biti obilja hrane po realativno pristupačnim cenama. Prioritetna pretpostavka za to je uspostavljanje racionalnije podele rada i specijalizacije na temelju što potpunijeg iskorišćavanja svih komparativnih prednosti koje postoje u pojedinim regionima i agrarnoj strukturi. To je polazni preduslov za optimizaciju prinosa i dohotka. Iako je takva razvojna orijentacija posebno naglašena i u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, činjenica je da u međuvremenu autarkične tendencije u razvoju ove delatnosti ne samo što nisu zaustavljene, nego su i pojačane.[6] Otuda stabilizaciju privrede i tržišta nije mogućno zamisliti ukoliko prethodne tendencije ne budu preokrenute u suprotnom smeru. To upravo predstavlja veliki izazov i iskušenje prilikom utvrđivanja i ostvarivanja nove strategije i razvojne orijentacije zemlje.

Među bitne uslove za ubrzano i kvalitativno povećavanje proizvodnje hrane, odnosno za relativno snižavanje troškova ishrane u strukturi lične potrošnje, treba svakako uvrstiti potrebu afirmacije takvih mehanizama kao što su: subvencije određenih inputskih troškova (veštačka đubriva, zaštitna sredstva, visokorodni hibridi i drugo), koje bi morale biti jedinstvene; zatim, uvođenje razvojnih premija, kao metoda finansiranja određenih investicija u proizvodnji hrane; bespovratno finansiranje dela investicija namenjenih otkupu i uređenju zemljišta, hidromelioracijama i sličnim infrastrukturnim radovima.

Poseban značaj za stabilnost tržišta, cena i proizvodnje mogu imati tržišne rezerve poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Njima se ubuduće mora delovati na uspostavljanje skladnijih odnosa između ponude i tražnje, pre svega otkupom ukoliko se formira prekomerna ponuda, odnosno iznošenjem na tržište proizvoda (iz rezervi) ako se javlja suviše visoka tražnja. Naravno, pre ostvarivanja ovakvih funkcija sistema tržišnih rezervi neophodno je, pre svega, rešiti pitanje obezbeđivanja trajnih i stabilnih izvora sredstava za njihovo finansiranje, što je, u osnovi, bio i glavni razlog zapostavljanja njihove uloge u proteklom periodu.

---

[6] Možda je za to dobar primer projekt melioracija koji se realizuje u Sloveniji, a kojim, prema oceni Ekonomskog instituta za ekonomska istraživanja iz Ljubljane, nije mogućno postići racionalnu poljoprivrednu proizvodnju niti bitnije povećati prinose. Jer, reč je o »teškoj« zemlji i ogromnoj potrošnji veštačkih đubriva. Troškovi melioracija su nenormalno visoki, tako da investicije za jedno radno mesto premašuju čak 50.000 dolara, dok prosečna vrednost angažovane opreme u razvojnim sektorima »Iskre« po radniku iznosi oko 3.000 dolara. (»Ekonomska politika«, br. 1699/1984).

Digitized by Google

Napred rečeno podrazumeva aktiviranje fiskalnog sistema koji bi morao, pre svega progresivnim oporezivanjem – znači, prema ekonomskoj snazi obveznika, više zahvatajući posebno prihode od prometa nekretnina i imovine, takozvane neradne dohotke i slično – obezbeđivati sredstva koja bi se zatim usmeravala za subvencije u poljoprivredi. Tako bi se pored ostalog, obezbedio sporiji rast cena ishrane, što bi bilo posebno značajno budući da su ovi troškovi kod prosečne jugoslovenske porodice već dostigli nivo iznad 60% njenih ukupnih rashoda, i to uz istovremeno pogoršavanje kvaliteta ishrane. Pod pretpostavkom smanjivanja udela troškova ishrane u ukupnim troškovima ublažio bi se i pritisak za povećavanje ličnih dohodaka, odnosno stvarale bi se mogućnosti i za njihovo brže realno povećavanje. To bi, opet, uticalo na podizanje produktivnosti rada i poboljšanje kvaliteta privređivanja itd. Sve su to razlozi zbog kojih bi nam cilj morao biti da težimo da se učešće troškova ishrane u ukupnim troškovima počne približavati nivou koji je danas karakterističan za većinu razvijenih zemalja (kreće se između 20 i 25%). Mnogim zemljama je to upravo bio jedan od glavnih puteva za stabilizovanje ekonomije i ubrzanje ukupnog rasta.

Ubrzani razvoj poljoprivrede imao bi značajne neposredne i posredne efekte i za otvaranje mogućnosti za novo, produktivno zapošljavanje – što je, opet, bitan činilac podizanja životnog standarda i povećanja lične potrošnje stanovništva. S tim u vezi za nas može biti svakako poučna najnovija orijentacija SAD, kao najrazvijenije agrarne zemlje, koje računaju da bi do 1990. godine, visokoproduktivnom i ekonomičnom proizvodnjom hrane, utrostručujući izvoz visokovrednih proizvoda, mogle uvećati sopstveni društveni proizvod za više od 50 mlrd dolara i otvoriti čak milion novih radnih mesta.[7]

Inače, pozitivni efekti usporavanja procesa deagrarizacije bili bi višestruki: pored toga što bi se postiglo brže povećanje poljoprivredne proizvodnje, oslabio bi pritisak na zapošljavanje, aktivirali bi se mnogi proizvodni i drugi potencijali na selu (neiskorišćeno zemljište, postojeća mehanizacija, kuće, štale itd.), relativno bi se usporio rast mnogih troškova koji izaziva nagla urbanizacija, doprinelo bi se ravnomernijem regionalnom razmeštaju proizvodnih snaga itd.

Za povećanje proizvodnje, stabilnost tržišta i cena, a time i za relativno smanjivanje troškova ishrane mnogo bi se moglo učiniti s unapređivanjem organizacije otkupa i prometa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Usled loše organizovanosti često se nađemo u paradoksalnoj situaciji – i pored relativnog obilja proizvoda, tržište je nedovoljno snabdeveno, cene su nenormalno visoke i u porastu su, tako da i u godinama sa izuzetno velikim prinosima izostaje pravo i potpuno stablizujuće dejstvo povećane proizvodnje. Tome uveliko doprinose raznovrsni oblici zatvaranja tržišta, monopolske pozicije prometnih organizacija itd. Takav »luksuz« ubuduće se ne bi smeo dopuštati. Otuda je stvaranje uslovâ i pretpostavki za kontinuirano povećavanje tržišnosti poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, za racionalno i efikasno organizovanje proizvodnje, otkupa i prometa tih proizvoda od velikog značaja za stabilizovanje ukupnih kretanja i odnosa na tržištu, a posebno za kretanje životnog

[7] »Ekonomika poljoprivrede«, br. 1–2 1985.

Digitized by Google

standarda stanovništva i, u tom sklopu za smanjivanje njegovih izdataka za troškove ishrane, kao i za sam kvalitet te ishrane.

Slično poljoprivredi, intenziviranje stambene izgradnje ima višestruki značaj za kvalitativne promene na području životnog standarda i lične potrošnje. Ubrzanje stambene izgradnje, uz napuštanje sadašnjeg modela takozvane usmerene izgradnje i afirmaciju gradnje stanova za tržište, podrazumeva, pre svega, ubrzani prelazak na ekonomske stanarine; koliko je kod nas stanarina niska pokazuje i podatak da rashodi za stan naše porodice iznose svega oko 5% (podatak za 1983. godinu) ukupni rashodi stanovništva, dok se taj procent u razvijenim zemljama kreće između 25 i 35%.[8] Istovremeno, neophodno je i sve veće angažovanje sopstvenih sredstava stanovništva za stambenu izgradnju, uključiv i lično učešće kao uslov za dobijanje društvenog stana. Takva orijentacija mora da bude podržana instrumentima sistema i merama ekonomske politike (kreditiranje, fiskalna i zemljišna politika i drugo). Posebno se politikom investiranja sve veći deo sredstava stanovništva mora usmeravati kako u stambenu izgradnju tako i u razvoj proizvodnih i uslužnih delatnosti, što će sve obezbediti brži rast proizvodnje i dohotka, a time, kasnije, osigurati materijalne uslove i za brže povećavanje lične potrošnje. S tim u vezi, ne treba gubiti iz vida da je stanovništvo prema podacima za 1983. godinu, učestvovalo s više od 44% u ukupnoj novčanoj akumulaciji društva. Usmeriti racionalno taj potencijal – svakako je jedan od velikih izazova za razvojnu i ekonomsku politiku.

Sve to treba da obezbedi preraspodelu sredstava stanovništva, odnosno lične potrošnje, u korist stambene izgradnje. Na taj način otklanjaće se jedna od osnovnih disproporcionalnosti u našem razvoju – budući da je stan i danas u mnogim gradovima najdeficitarnija roba. Istovremeno, sa potpunijim rešavanjem stambenih problema obezbeđuje se jedan od najbitnijih životnih i radnih uslova. Time se bitno utiče i na motivisanost zaposlenih za povećanje produktivnosti rada i za poboljšanje kvaliteta privređivanja u celini. Sociološka istraživanja, sprovedena u pojedinim sredinama, pokazala su da rešavanje pitanja stana, pa prema značenju, dolazi čak ispred zaposlenja.

Uz sve rečeno, ubrzanom stambenom izgradnjom povećavaju se mogućnosti novog zapošljavanja, neposredno i posredno podstiče se proizvodna i uslužna aktivnost mnogobrojnih međuzavisnih delatnosti, koje inače vrlo malo zavise od uvoza. Dovoljno je pomenuti građevinarstvo (čiji su kapaciteti već dugo nedovoljno iskorišćeni), industriju građevinskog materijala, drvnu industriju, proizvodno i uslužno zanatstvo itd.

Na drugoj strani, preusmeravanjem sredstava stanovništva za naznačene namene relativno bi se ublažio pritisak na tražnju za robama čija proizvodnja prekomerno zavisi od uvoza ili, pak, ona posredno uslovljava uvoz drugih roba, od kojih se mnoge mogu kvalifikovati kao luksuzne i nebitne za kvalitet životnog standarda.

Racionalniji regionalni i prostorni razvoj i razmeštaj proizvodnih snaga ima naročiti značaj za buduće kretanje životnog standarda stanovništva, pa i za uspešnije rešavanje stambenih pitanja. U daljem razvoju treba zaustaviti dosadašnji proces preterane koncentracije proizvodnih snaga, posebno stihijni mehanički priliv stanovništva u manji broj urba-

[8] K. Mihailović, *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*, »Ekonomika«, 1981, str. 64.

Digitized by Google

nih sredina. Umesto toga, potrebno je orijentisati se na brži razvoj većeg broja relativno manjih gradova. Tako će se uspostaviti optimalna »raspodela« proizvodnih snaga, čime bi se obezbedilo da se istim sredstvima mogu postizati veći društveno-ekonomski efekti (iskazani u ostvarenom dohotku i stepenu produktivnosti rada), aktivirati mnogobrojni neiskorišćeni ili nedovoljno korišćeni potencijali (između ostalog, i već izgrađeni stambeni objekti). Relativno bi se smanjivali ukupni troškovi razvoja, počev od samih troškova proizvodnje, pa do stambenih i ostalih infrastrukturnih izdataka[9] – posebno troškovi zdravstva, obrazovanja. Manje bi bile i mogućnosti za pojave raznih socijalnih deformacija, koje nastaju kao neizbežna posledica preterane koncentracije privrednih delatnosti i stanovništva u velikim gradskim aglomeracijama.

Kada se sagledavaju perspektive razvoja životnog standarda i lične potrošnje stanovništva, onda se ne mogu zaobići ni takvi aspekti kao što je usmeravanje demografskog razvoja. I to je jedna od važnih pretpostavki za smanjivanje dosadašnjih ekonomskih i socijalnih neracionalnosti, odnosno za dalji uspešan društveno-ekonomski razvoj, poboljšanje životnih uslova stanovništva itd.

U tom cilju je neophodno preduzimati konkretne mere u okviru populacione politike, kojom bi se mnogo više svesno uticalo na racionalniju, ravnomerniju i humaniju reprodukciju stanovništva. Pri tom generalno opredeljenje demografske politike treba da bude – ostvarivanje usmereno niskog nataliteta. Svakako, populaciona politika, koju u našoj praksi treba afirmisati, mora istovremeno maksimalno biti prilagođena specifičnostima naših regiona. Ako se imaju u vidu ogromne regionalne razlike u stopama reprodukcije stanovništva, s jedne, i velike razlike u nivoima nacionalnog dohotka, *per capita*, s druge strane, onda i mere populacione politike moraju posmatrano s regionalnog gledišta, imati i divergentne ciljeve, radi prevazilaženja ogromnih regionalnih demografskih razlika. U manje razvijenim regionima moraće se po pravilu, delovati na činioce koji utiču na visok natalitet, dok će u razvijenim područjima biti neophodno uticati na stvaranje pretpostavki za povećanje nataliteta uz njegovo podsticanje.[10]

*

Na kraju treba istaći da su najnovije aktuelne srednjoročne planske projekcije globalnog razvoja zemlje[11] prema ličnoj potrošnji nešto »izdašnije« u odnosu na predviđanja iz pomenute Odluke o smernicama ... Naime, tim kvantifikacijama zadržana je ranije predviđena stopa rasta društvenog proizvoda od 4,0% prosečno godišnje, dok bi životni standard rastao po prosečnoj godišnjoj stopi od 3,8%, a u tom okviru lična potroš-

[9] Analize Instituta za ekonomiku investiranja su pokazale da su, na primer, troškovi gradske infrastrukture po stanovniku gotovo dva puta veći u gradovima iznad 200 hiljada stanovnika nego u onima koji imaju do 20 hiljada žitelja.

[10] Prema podacima za 1981, stopa prirodnog priraštaja na 1.000 stanovnika bila je: u Srbiji van pokrajina 3,6, Vojvodini 2,2, Hrvatskoj 3,5, Sloveniji 5,6, Bosni i Hercegovini 10,8, Crnoj Gori 11,4, Makedoniji 13,6 i na Kosovu 24,1 (prosek za SFRJ bio je 7,5).

[11] »Osnovni indikatori Projekcije globalnog razvoja privrede Jugoslavije od 1986. do 1990. godine«, maj 1985.

Digitized by Google

nja po stopi od 4,0%. Istovremeno, investicije u osnovna sredstva bi rasle prosečno po stopi od 3,6%, a u tom okviru privredne investicije po stopi od 3,8%

Na zaključak da jedna takva projekcija ne može biti sasvim konzistentna upućuju i činioci o kojima je prethodno bilo reči. Nerealno je računati, i zavaravati se, da bi u sledećih pet godina bilo moguće ostvariti istovetne stope rasta lične potrošnje i društvenog proizvoda. To ne može biti konzistentno ni sa ostvarivanjem osnovnih ciljeva politike ekonomske stabilizacije sadržanih u Dugoročnom programu. Iako bi prethodni sastav dinamike rasta bio svakako poželjan i dobrodošao, on je znatnim delom nerealan i s obzirom na sve one poznate probleme koje nam u »nasleđe« ostavlja dosadašnji razvoj, kao i na raspoložive faktore i uslove daljeg razvoja. S velikom pouzdanošću se može tvrditi da će i tokom sledećih pet godina biti neizbežno znatno zaostajanje ukupne unutrašnje potrošnje, a u tom sklopu i potrošnje stanovništva u odnosu na dinamiku rasta društvenog proizvoda. Jer, to je jedan od bitnih preduslova za konsolidovanje poremećenih odnosa u društvenoj reprodukciji, za uredno izmirivanje obaveza prema inostranim poveriocima i, istovremeno, snižavanje visine spoljnog duga, za eliminisanje mnogobrojnih unutrašnjih deficita nepokrivene i anticipirane potrošnje. Bez svega toga nije moguće ni na unutrašnjem planu uspostaviti zadovoljavajući stepen robnonovčane i finansijske ravnoteže, što je nezaobilazna pretpostavka ostvarivanja ekonomske stabilizacije, a naročito postizanja konvertibilnosti domaće valute. U celini posmatrano, ukupna unutrašnja finalna potrošnja bi morala u sledećem srednjoročnom razdoblju – i pod dosta optimističkim pretpostavkama – zaostajati za tempom rasta društvenog proizvoda i u znatno većem procentu od onog za koliko ga je u protekloj deceniji premašivala (oko 8% u periodu 1971–1980). To je neminovnost i realnost s kojima se mora računati. Ovo tim pre ako se ima u vidu i jedna druga realnost, a ta je: da će rešavanje aktuelnih razvojnih problema, posebno neophodnost intenzivnog praćenja nove tehnološke revolucije, uz istovremeno brže prevazilaženje problema nezaposlenosti, iziskivati veći rast investicija od predviđenog, a najmanje po stopi koja bi bila jednaka rastu društvenog proizvoda.

Ostvarenje planiranog rasta lične potrošnje za naredno petogodište bilo bi moguće jedino pod uslovom da rast društvenog proizvoda bude znatno veći od predviđenog. To bi se moglo postići pod pretpostavkom da, na primer, dođe do značajnijih pozitivnih promena na planu spoljnih uslova (u što je teško verovati) ili, pak, do takvih kvalitativnih promena u unutrašnjem razvoju kojima bi se obezbedio brži rast privredne aktivnosti i društvenog proizvoda od predviđenog. Međutim, prema sadašnjim izgledima, trendovima koji se iz ovog perioda prenose, a posebno imajući u vidu sporost i nedoslednosti u ostvarivanju ključnih opredeljenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, pod sumnju se može staviti i predviđeni rast društvenog proizvoda od 4%. Bilo bi, svakako, veoma dobro ako se ova procena pokaže pogrešnom. Realni izgledi da do toga dođe postojali bi samo pod uslovom ako bi se učinili krupni prodori i promene u razvojnoj i ekonomskoj politici – na liniji opredeljenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, što, opet, podrazumeva celovite i radikalne promene u privredno-sistemskim rešenjima, maksimalnu reafirmaciju svih osnovnih funkcija jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, intenziviranje integracionih procesa itd.

Digitized by Google

Vuk Ognjanović

Nova faza razvoja jugoslovenskog bankarskog i kreditnog sistema

Bankarski sistem predstavlja izuzetno značajnu i vitalnu funkciju ekonomije i privrednog razvoja. Zato je i odgovornost tog sistema za racionalno i efikasno privređivanje raspoloživim resursima ukupne privrede posebno naglašena. U tom kontekstu, upravo problemi sa kojima se jugoslovenska privreda posljednjih godina suočava specifično aktuelizuju ekonomski i društveno-politički položaj bankarskog i kreditnog sistema i njegovu ulogu u povećavanju efikasnosti privređivanja u uslovima društvenog samoupravljanja i tržišne privrede.

1. Neke osnovne karakteristike stanja

1.1. Iz analitičkih i kritičkih sagledavanja dosadašnjeg razvoja i funkcionisanja bankarskog sistema, iz gotovo permanentno ulaganog napora da se konstituiše moderno organizovan bankarski sistem sa novim sadržajima samoupravnog društveno-ekonomskog odnosa, a posebno iz iskustava stečenih između 1977. i 1985. godine mogu se izvući najmanje dva osnovna zaključka.

Prvo. Banke cjelinom svog poslovnog i društvenog djelovanja ne daju adekvatan doprinos povećanju efikasnosti rada i privređivanja u jugoslovenskoj privredi. Naglašen je regionalni karakter banaka. Povezanost s društveno-političkim zajednicama je evidentna. Sužen je prostor

Digitized by Google

za poslovno povezivanje organizacija udruženog rada na temelju zdravih ekonomskih kriterija. Usporeni su i obeshrabreni procesi samoupravne koncentracije i udruživanja sredstava, a na taj način i poželjan razvoj na planu neophodnog uticaja udruženog rada na usmjeravanje i odlučivanje u vođenju poslova banke.

Drugo. Neracionalnim investiranjem i nekritičkim odnosom prema korišćenju proizvodnih kapaciteta i društvenih sredstava kod svojih članica i poslovnih partnera banke su amortizovale racionalne društvene zahtjeve za jačanjem ekonomskih i društvenih odgovornosti u oblasti efikasnosti privređivanja, a posebno privređivanja sa novcem. Time su postale provodnici inflatornih tendencija, a i subjekti koji su često davali pogrešne signale privrednicima i zainteresovanim privrednim i društvenim subjektima i strukturama. Sve to zajedno vodilo je ka labavljenju karika finansijske discipline, probijanju dogovorenih okvira ciljeva monetarno-kreditne politike, povećanju troškova u privređivanju sa novcem. A time ka značajnom usporavanju strukturnih promjena u jugoslovenskoj privredi.

Jednostavno, slabosti u radu banaka ispoljene su u njihovim osnovnim oblastima djelovanja: u udruživanju sredstava i povezivanju štednje i akumulacije, u regulisanju obima i strukture plasmana, u izgrađivanju racionalnih ekonomskih kriterija za alokaciju sredstava, u deviznim i spoljnotrgovinskim transakcijama. To je neposredno i povratno djelovalo na smanjivanje efikasnosti privređivanja cjeline jugoslovenske privrede, na nedovoljno korišćenje proizvodnih kapaciteta na nastajanje krupnih strukturnih disproporcija, doprinosilo nekonkurentnom položaju jugoslovenskih privrednih subjekata na inostranom tržištu, nedovoljnom deviznom prilivu za redovno servisiranje spoljnog duga i, na osnovi svega toga, visokoj stopi inflacije.

1.2. Ove analitičke i kritičke ocjene zahtjevaju, međutim, i jedno neophodno razgraničenje. Naime, bankarski sistem, kao deo integralne privredne strukture, u direktnoj je funkcionalnoj međuzavisnosti od svih drugih dijelova privrednog sistema. Kako su, pak, sistem prišireне reprodukcije, planiranja, spoljnotrgovinski sistem, sistem sticanja i raspodjele dohotka, kontrole, cijena, a i drugi značajni podsistemi pokazivali, i pokazali, u ovom istom periodu mnoge slabosti, a i još dublja i teža zaostajanja u udruživanju rada i sredstava i u procesima integracije na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, to se ni od bankarskog i kreditnog sektora objektivno nijesu mogli očekivati bolji (ili spektakularni) rezultati i promjene. Ovo tim prije što su banke osnovnim institucionalnim rješenjima bile konstituisane kao vrsta servisa organizacija udruženog rada i bez jasnog sopstvenog identiteta u koncepciji društvene i javne odgovornosti. Zaklonjene tim kompleksom odnosa, tim institucionalnim rješenjima, banke su u koncepciji antiinflacionog i stabilizacionog programa postepeno i bez otpora postajale praktično usko grlo jugoslovenske privrede i njenog ekonomskog razvoja.

2. Osnovni pravci i uporišta promjena

2.1. Promjene bankarskog i kreditnog sistema moraju biti inspirisane upravo tim ocjenama i tim odgovornostima. Naime, koncepciju promjena treba, prije svega, zasnivati na iskustvima iz kritičke analize razvoja jugoslovenskog bankarskog i kreditnog sistema, odnosno i na pozitivnom

Digitized by Google

nasljeđu tog razvoja. Inače, komponente društvenog odnosa u izgradnji jugoslovenskog bankarskog i kreditnog sistema ne mogu biti sporne. Idejnu osnovu koncepcije promjena morali bi činiti Ustav SFRJ, te posebno konkretni ciljevi i zahtjevi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Pristup osnovnom uporištu koncepcije promjena u bankarskom i kreditnom sistemu treba da karakteriše kontinuitet u naporima da se bankarski i kreditni sistem stave u funkciju vitalnih i aktuelnih interesa razvoja jugoslovenske privrede. Ta koncepcija treba da zahtijeva duboke i dalekosežne promjene kojima će se reorganizovati ne samo banka, kao posebna finansijska asocijacija udruženog rada, već cjelina društvenog i poslovnog organizovanja na području privređivanja sa novcem.

Istovremeno, ta koncepcija bi računala sa tim da je banka, kao posebni poslovni subjekt u organizaciji i razvoju samoupravne privrede i samoupravnog privrednog sistema, institucija koja ima visoki društveni prioritet. Naime, banka bi u jugoslovenskim uslovima morala biti oblik i metod integracije jugoslovenske privrede, te institucija koja racionalno i blagotvorno djeluje na: (1) realno planiranje, (2) optimalnu podjelu rada, (3) ekonomičnu upotrebu sredstava, (4) te na stabilniji ukupni društveno-ekonomski razvoj. I ne samo to. U uslovima samoupravnog privrednog sistema, što valja posebno naglasiti, odnos prema konstituisanju banke nije samo odnos prema dinamici i kvalitetu razvoja, već i prema nesmetanom razvijanju Ustavom utvrđenih obeležja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta.

2.2. U osnovi, koncepcija reforme bankarskog i kreditnog sistema imala bi četiri bitna određenja.

A. Jačanje elemenata relevantnih za razvoj osnovnog produkcionog odnosa – materijalne pozicije samoupravljanja, neposrednim uređivanjem efikasnih i racionalnih instrumenata koji uspješno prate sve nivoe samoupravne cirkulacije i udruživanja sredstava društvene reprodukcije na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, te jačanje banke kao kohezionog mehanizma samoupravno-tržišne planske privrede u koji je ugrađeno načelo neotuđivosti dohotka od radnika u udruženom radu.

B. Ugrađivanje ekonomskih kriterija (i ekonomskih zakonitosti) u privređivanje društvenim sredstvima u bankama, a u skladu s aktuelnim zahtjevima za stvaranjem uslova za tržišnu valorizaciju i na taj način i uslova za suzbijanje inflacije, te za pozitivan razvoj elemenata za efikasno uključivanje jugoslovenske privrede u međunarodnu podjelu rada.

C. Razbijanje teritorijalne zatvorenosti banaka i emancipacija bankarskog i kreditnog sistema i poslovne politike banaka od niskih regionalnih kriterija (i ukusa), te od nesistemskog i nelegalnog uticaja društveno-političkih zajednica na rad banaka.

D. Zadržavanje u sistemu svega onoga što se pokazalo pozitivnim nasleđem iz dosadašnjeg razvoja jugoslovenskog bankarskog sistema u specifičnim uslovima samoupravljanja i samoupravne robne privrede.

Uz ova, i sa ova četiri ugaona uporišta osnovni elementi koncepcije promjena bi slijedili i aktuelizovali bazične institucionalne faktore jugoslovenskog samoupravnog sistema. U tom kontekstu, udruživanje sredstava društvene reprodukcije u cilju unapređenja i jačanja materijalne osnove organizacija udruženog rada na cijeloj teritoriji SFRJ – osnova je bankarskog i kreditnog sistema. Naime, neispunjavanje obaveza po osnovu kreditnog odnosa znači nezakonito korišćenje tuđe imovine i sprečavanje vršenja samoupravnih prava u raspolaganju društvenom svojinom.

Digitized by Google

3. Elementi koncepcije promjena

3.1. Banka bi se osnivala u interesu i u povodu interesa organizacija udruženog rada – osnivača banke, kao posebna organizacija za obavljanje kreditnih i drugih bankarskih poslova. Jedna organizacija udruženog rada može biti članica više banaka, a jedna osnovna banka članica više udruženih banaka. Osnivanje banke ne predstavlja, međutim, samo formalno-pravni uvid u samoupravni sporazum o udruživanju u banku (koji, kao do sada, ostvaruje republički, odnosno pokrajinski organ uprave), već suštinsku procjenu osnovnih elemenata iz elaborata o osnivanju banke bitnih za dinarsko i devizno poslovanje, koju, na bazi jedinstvenih kriterija, vrši sistem centralne banke – Narodne banke Jugoslavije. Inače, Narodna banka Jugoslavije bi dobila odgovarajuće ingerencije, a shodno tome, i dosljedno izvela komponente odgovornosti centralne banke za funkcionisanje i likvidnost bankarskog sistema kao cjeline.

Banka se može baviti poslovima spoljnotrgovinskih i novčanih operacija samo ako ispunjava uslove koji podrazumjevaju odgovarajući obim platnog prometa sa inostranstvom i realne izglede za stalno povećanje deviznog priliva, te uslove koji garantuju odgovarajući efikasan informacioni sistem u sektoru ekonomskih odnosa sa inostranstvom. No banci se može i oduzeti pravo na obavljanje ovih poslova, ukoliko neki od tih preduslova više ne postoje ili se kritično umanje.

3.2. Upravljanje i odlučivanje u banci se ostvaruje na bazi udruženih, odnosno uloženih sredstava u banku. Time se konkretno aktuelizuje i naglašava princip da onaj koji više ulaže, odnosno koji u novoj koncepciji banke snosi i veći rizik za poslovanje banke, ima i veća prava u odlučivanju o usmjeravanju i korišćenju sredstava banke. U skupštini banke, koja se konstituiše na delegatskim principima, donose se ključne odluke o radu banke. To više nijesu reprezentativna tijela koja se sastaju jedanput godišnje, već su to organi koji upravljaju poslovima banke. Na taj način, kvalitetno se mijenja dosadašnji način odlučivanja u izvršnim i kreditnim odborima banaka.

Istovremeno, u skladu sa ovim rješenjima, zaoštrilo bi se pitanje odgovornosti poslovnih organa i radnih zajednica banaka. Radna zajednica je odgovorna za kvalitet stručne pripreme cjeline poslova i poslovanja u banci. U slučaju neuspješnog rada banke radnici radne zajednice, kao i svi drugi radnici u tržišnoj privredi (i udruženom radu), moraju snositi posljedice tog rada.

3.3. U borbi protiv uporne jugoslovenske inflacije, odnosno u sprovođenju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, odlučno se mora insistirati na jačanju ekonomskih zakonitosti i kvalitetnih ekonomskih principa u poslovanju banaka, te na taj način uticati kako na efikasnost institucije kredita tako i na efikasnost privređivanja i na strukturne promjene u privredi zemlje uopšte.

Uporedo s tim predstavljaće ekonomsku nužnost prevazilaženje prakse neizvršavanja kreditnih obaveza i narušavanja vremenske i vrednosne usklađenosti između obaveza i potraživanja, koja dovodi ukupni jugoslovenski sistem u neregularno stanje i stanje finansijske nedisciplине. Zato i banka, kao finansijska asocijacija udruženog rada, treba da dobije prerogative ekonomskog subjektiviteta koji svoju delatnost obavlja na principu povećanja dohotka i stope akumulacije, vodeći, pri tom, računa o likvidnosti plaćanja i sigurnosti plasmana, ali i o bržoj cirkulaciji sredstava na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Upravo banka može

Digitized by Google

biti likvidirana kao i svaki drugi privredni subjekt u tržišnoj privredi. No banka ne može biti nelikvidna do i sa iznosom sredstava sa kojima je osnovana.

Prilikom donošenja kreditnih odluka banka mora polaziti od vrednosnih kriterija kojima se bitno utiče na kvalitet alokacije društvenih resursa u reprodukcionom procesu. Naime, u upravljanju društvenim sredstvima koja se nalaze u banci moraju važiti ekonomski kriteriji od kojih se posebno aktuelizuje (1) odnos očekivane akumulacije i (2) neto deviznog priliva po jedinici utrošenih sredstava.

Banka je obavezna da vodi računa o kreditnoj sposobnosti zajmotražioca, da uz prethodnu stručnu provjeru vrši i kontrolu nad racionalnom i namjenskom upotrebom sredstava i da prati efekte ulaganja, kao i da o tome blagovremeno informiše skupštinu banke. Ona je takođe u obavezi da obim i strukturu datih kredita održava u zavisnosti od strukture izvora sredstava koja su udružena i uložena u banku, ali i da razvija informacioni sistem u skladu sa potrebama racionalnog upravljanja i odlučivanja o korišćenju sredstava na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu i shodno potrebama svojih osnivača. Na kraju, ona će biti dužna da otpisuje potraživanja po kreditima ako se pokaže da su njene procjene bile pogrešne, odnosno da su njena ulaganja bila promašaj.

3.4. Planovi banke (srednjoročni i godišnji) osnov su za upravljanje društvenim sredstvima koja su udružena i uložena u banku. Plan banke donosi skupština banke, nakon što je prethodno razmatran u svakoj organizaciji udruženog rada koja je osnivač banke. Plan banke se zasniva na dve grupe interesa: na ciljevima i politici privrednog i dugoročnog razvoja zemlje i na zajedničkim interesima članova banke utvrđenima u postupku pripremanja i donošenja plana banke. Iz plana banke proizlazili bi njeni zadaci poslovne aktivnosti na sektoru udruživanja i mobilizacije sredstava, odnosno zadaci u oblasti prikupljanja sredstava, te pravci i uslovi plasiranja prikupljenih sredstava. Time se uspostavlja samoupravna mobilnost novčanih sredstava i učvršćuje samoupravna finansijska podloga za proizvodnu saradnju i kooperaciju, a prije svega za neophodno povezivanje sukcesivnih faza u procesu društvene reprodukcije.

Plan banke je obaveza za banku, a on mora biti otvoren sa organizacije udruženog rada i samoupravne interesne zajednice materijalne proizvodnje sa cijele teritorije zemlje, bez obzira na to da li su njeni članovi ili nisu. Banka je obavezna da svaki zahtev svestrano ocijeni sa stanovišta ekonomskih kriterija koji su okosnica bankarske procjene prilikom usmjeravanja sredstava. Pri tome banka jednom korisniku kredita ne može dati više od 10%, odnosno u izuzetnim slučajevima i kad je rječ o izuzetno aktuelnim i perspektivnim privrednim ulaganjima i sektorima – i do 25% raspoloživog kreditnog potencijala. Za sve plasmane iznad tog iznosa banka je upućena na saradnju i udruživanje sa drugim bankama. Zato bi predložena koncepcija promjena morala naglasiti visok interes za konzorcijume banaka kao za oblik i metod aktivnog otvaranja bankarskog sistema u pitanjima razvoja jugoslovenske privrede. Naime, u okviru konzorcijuma, odnosno udruženih banaka, uz ostala rješenja, stvarali bi se uslovi za prevazilaženje teritorijalizacije sredstava društvene reprodukcije, za racionalniji obrt sredstava i za efikasno rješavanje pojedinih pitanja društveno-ekonomskog razvoja od šireg društvenog interesa.

3.5. Kriza likvidnosti bankarskog sistema potkopala je povjerenje u banku kao javnu instituciju. A povjerenje je, kao što je poznato, od začetka ideje o osnivanju banke, jedno od ključnih njenih obeležja. Upravo ne-

Digitized by Google

povjerenje u banku stvara mnoge druge dramatične pukotine u sistemu društvenog organizovanja na području finansija, pa i nepovjerenje u mogućnosti samoupravnog privrednog sistema kao cjeline. Iz tih razloga mora se tražiti optimalna ravnoteža između elemenata sistema likvidnosti banke, odnosno jačanje fondova kao amortizera sigurnosti u poslovanju i održavanju likvidnosti banke, drugačiji i racionalniji tretman sredstava obavezne rezerve, dosljedniji postupak saniranja pojavnih oblika nelikvidnosti banke, te odgovornost poslovnih organa i centralne banke za likvidnost bankarskog sistema.

3.6. Društveni nadzor nad radom banaka ostvarivala bi Skupština SFRJ, odnosno skupštine SR i SAP. Kontrolu bankarskog poslovanja vršile bi Narodna banka Jugoslavije i Služba društvenog knjigovodstva Jugoslavije, u okviru svojih ovlašćenja. One bi takođe morale imati obavezu da najmanje jedanput godišnje podnesu izveštaj Skupštini SFRJ o radu i poslovanju banaka u zemlji.

3.7. Osnovna shema bankarske piramide i finansijskih organizacija u predloženoj koncepciji promjena ne bi morala biti mijenjana, osim što bi se posebno naglasili interesi za konzorcijume banaka i za specijalizovane osnovne banke. Inače, (a) interne banke, (b) štedionice, prije svega poštanska štedionica, kao organizacija *sui generis*, odnosno gradske, opštinske i štedionice u okviru osnovnih banaka, (c) osnovne banke, odnosno osnovne banke opšteg tipa i specijalizovane osnovne banke, te (d) udružene banke činile bi, sa Narodnom bankom Jugoslavije i Jugoslovenskom bankom za međunarodnu ekonomsku saradnju, organizacionu shemu jugoslovenskog bankarskog sistema.

Prema tome, iz cjeline projekcije ovih rješenja jasno je da bi osnovne linije odgovornosti koncepcije promjena u bankarskom i kreditnom sistemu bile komplementarne zahtjevima Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, te podređene zahtjevu da se poslovna banka osposobi za vršenje ekonomske funkcije u samoupravnom privrednom sistemu sa pojačanim djelovanjem ekonomskih zakonitosti. Banke moraju postati dovoljno snažne i osposobljene institucije samoupravnog privrednog sistema koje efikasno djeluju u smislu izvođenja poslovne sinteze u mnoštvu interesa udruženog rada. Pored toga, treba istaći da je strateški pravac daljeg razvoja samoupravnog privrednog sistema upravo jačanje pozicije onih elemenata u poslovanju banaka koji, prije svega, imaju ulogu na planu koordinacije i integracije ekonomskih i poslovnih odluka samoupravnih privrednih jedinica na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu.

4. Zaključna razmatranja i ocene razvoja postojanja

4.1. Imajući u vidu sadašnje stanje i odnose, te u tom pristupu projektovane promjene u postojećoj jugoslovenskoj bankarskoj organizaciji očekuju se značajna i radikalna prestrojavanja.

Inače, razvoj diskusije o reformi bankarskog sistema omogućava da se konstatuje kako je postignut visok stepen saglasnosti u tri bitna osnova. (1) U pogledu ocjena dosadašnje prakse i funkcionisanja banaka, kao i implikacija koje one nose kako za materijalna kretanja i privredni razvoj tako i za cjelinu društveno-ekonomskih odnosa u samoupravnom privrednom sistemu. (2) U shvatanju da je za bitku protiv inflacije od izuzetnog značaja koncepcija primjene i jačanja djelovanja ekonomskih zakonitosti i kvalitativnih kriterijuma, te u otvaranju prostora za aktivnu ulo-

Digitized by Google

gu banaka, u razvoju elemenata efikasnosti privređivanja u kontekstu društvene svojine, samoupravljanja i tržišta. (3) U zahtjevu da bankarski sistem služi kao instrument za ostvarivanje ciljeva integracije jugoslovenske privrede u najrazličitijim oblicima udruživanja u zemlji i u ekonomskim odnosima sa inostranstvom.

4.2. Očigledno je, dakle, da se izgledi za uspjeh ovog projekta nalaze, prije svega, u trajnom opredjeljenju za stvaranje uslova za veći uticaj radnika u udruženom radu sa cijele teritorije zemlje na rad banaka, kao i za razvoj samoupravne tržišno-planske privrede i samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa utvrđenih Ustavom SFRJ. Naime, koncepcija promjena dosljedno slijedi ustavno opredjeljenje da banka predstavlja posebnu organizaciju u kojoj njeni osnivači ostvaruju svoje zajedničke interese razvijanjem procesa povezivanja i udruživanja rada i sredstava između osnovnih i drugih organizacija udruženog rada. Ali ona isto tako energično i radikalno otvara aktuelne interese uporedo sa strukturnim i drugim promjenama u privredi zemlje, te nosi elemente, koji, uz ostale mjere, treba da razrješavaju ispoljene protivrječnosti u privređivanju društvenim sredstvima i u privređivanju sa novcem.

4.3. Naravno, koncepcija promjena bankarskog i kreditnog sistema ozbiljno računa i na sadejstvo promjena u drugim djelovima privrednog sistema (u sistemu planiranja, ekonomskih odnosa sa inostranstvom, u monetarnom i emisionom mehanizmu itd.). Istovremeno, ta projekcija valorizuje i činjenicu da će u međuvremenu biti utvrđena razvojna tehnološka i ekonomska politika za pet, odnosno globalni pravci razvoja zemlje i makro elementi ekonomske politike za narednih petnaest godina. Sve to treba da omogući da se problemi i realno otvorena pitanja u primeni i realizaciji te koncepcije lakše razrješavaju i razriješe.

Međutim, ne treba imati iluzija da će se bilo kakvim prestrojavanjem na ovom sektoru, odnosno bilo kakvim uređivanjem institucionalnih odnosa u bankarskom i kreditnom sistemu riješiti ključna pitanja materijalnog položaja organizacija udruženog rada. U projekciji tog cilja potrebni su proboji i na drugim dijelovima fronta za realizaciju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Prije svega, neophodni su radikalni zahvati u finansijskoj konsolidaciji bilansa imovine privrede i banaka. Iz tih razloga biće neophodno ohrabriti i ubrzati (1) procese usaglašavanja i realizacije odgovarajućeg sistema ekonomskih odnosa sa inostranstvom, (2) rješenja u vezi sa regulisanjem međusobnih deviznih potraživanja, (3) trajna rješenja pitanja kursnih razlika, (4) dosljednu primjenu efikasnog sistema društvene kontrole cijena i (5) kompleksa pitanja vezanih za racionalan sistem planiranja. Sve to zajedno treba da pomogne da se tokom 1986. godine izvrše blagovremene pripreme za stvaranje uslova za efikasnu primjenu nove faze razvoja jugoslovenskog bankarskog i kreditnog sistema. I ne samo to, već i za njegov racionalni uticaj na jačanje efikasnosti privređivanja u zemlji.

4.4. Naravno, širok je prostor za dogradnju i poboljšanje skicirane koncepcije promjena u bankarskom i kreditnom sistemu. Međutim, šira je potreba da se čine hitna pobošljanja ekonomskih prerogativa kreditnog i bankarskog sistema, i da se konstituišu banke koje će u savremenim domaćim i međunarodnim okolnostima pravilno tumačiti i slijediti aktuelne interese jugoslovenske privrede. No žilavost starih odnosa ne treba potcjenjivati. Stoga i bitka za prevladavanje samoupravnog društvenog odnosa u tržišno-planskoj privredi mora biti i organizovana i dugoročna. Zahtjevi koje bankarski mehanizam u cjelini svoje društveno-eko-

Digitized by Google

nomske egzistencije treba da ostvari identifikuju se, prije svega, u interesima sa širim udruživanjem rada i sredstava i integracijom jugoslovenske privrede. A na toj ravni odnosa, te na pravim i potpunim objašnjenjima predložene koncepcije promjena u bankarskom i kreditnom sistemu moralo bi se insistirati, ali sa manje vatre, a više svjetlosti.

4.5. Dakle, koncept promjena traži integrisanje privrede jačanjem organizovane i konkretne aktivnosti na samoupravnom udruživanju sredstava radi stvaranja uslova za veću međunarodnu konkurentnost jugoslovenske produkcije, kao i za optimalnu tržišnu valorizaciju elemenata bitnih za ulogu novca i kredita u procesu društvene reprodukcije samoupravne tržišno-planske privrede. Koncept takođe pretpostavlja jačanje elemenata jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, elemenata ravnopravnosti organizacija udruženog rada na njemu. Isto tako, koncepcija zahtijeva moderno obrazovane kadrove za rad u bankama koji će adekvatno tumačiti i razvijati koncepciju i praksu primjene ekonomskih kriterijuma u privređivanju sa novcem. Na kraju, taj koncept mora biti u funkciji dugoročne strategije razvoja Jugoslavije, odnosno jedinstvene razvojne i tehnološke politike zemlje, te i njene trajne izvozne orijentacije. Jednostavno, ta koncepcija mora biti u projekciji prevladavanja krize – promjenama u privrednoj strukturi i jačanjem efikasnosti privređivanja jugoslovenske ekonomije.

Digitized by Google

Milosav Simić

Neki metodološki problemi istraživanja odnosa socijalizma i rata (socijalizma i mira)

Problem odnosa socijalističkih snaga prema politici sa pozicije sile, a posebno prema ratu (agresivnom) i drugim agresivnim oblicima upotrebe oružane sile u poslednjih deceniju i po postao je veoma aktuelan i za marksističku teorijsku misao. Zapravo, sama društvena stvarnost nametnula je potrebu da se i na teorijskoj ravni što svestranije istraži ovaj veoma važan savremeni problem koji ne samo da opterećuje odnose između socijalističkih zemalja i socijalističkih snaga uopšte, već i savremene međunarodne odnose u celini, i istovremeno ima veoma veliki uticaj na razvoj socijalizma kao svetskog procesa.

Marksistička misao se nalazi u velikom zaostatku na planu svestranog istraživanja ovog problema u odnosu na stvarne potrebe socijalističke prakse. Ona ne samo da mu nije posvećivala potrebnu pažnju, već ga je – sa dosta prava se može reći – i dugo vremena zaobilazila. Razlozi ovakvom odnosu marksističke teorije prema ovom, veoma važnom, problemu su više-manje poznati, pa nema velike potrebe ponavljati ih. Važno je da se u nekoliko poslednjih godina taj odnos bitno izmenio. Naime, problemi odnosa socijalizma i mira i socijalizma i rata sve više se nalaze u žiži interesovanja marksističke naučne misli.

Međutim, potrebno je konstatovati da su dosadašnja istraživanja problema odnosa socijalizma i rata (a u tom kontekstu i odnosa socijalizma i mira) uglavnom bila parcijalna i sa prevashodnim ciljem – teorijskim objašnjenjem nekih aktuelnih događaja. Još uvek nema većeg i per-

Digitized by Google

manentnog angažovanja na svestranom i celovitom istraživanju ovog problema. Zbog toga su i rezultati dosadašnjih teorijskih napora mahom parcijalni, i više se svode na opisivanje konkretnih manifestacija upotrebe oružane sile u odnosima između socijalističkih zemalja i utvrđivanje neposrednih političkih razloga koji su doveli do te upotrebe. Ipak, mora se naglasiti da i ovi i ovakvi rezultati imaju velik i višestruk značaj: prvo, istraživanje ovog, za sve socijalističke snage veoma značajnog, problema pokrenuto je sa mrtve tačke; drugo, otvorena su mnoga nova pitanja koja podsticajno deluju na veće angažovanje nauke u istraživanju ovog fenomena; i treće, pokrenuto je pitanje celovitijeg i svestranog istraživanja ovog problema, posebno izgrađivanja teorijsko-metodološkog pristupa kojim bi se prevladala jednostranost i parcijalnost u istraživanju.

Ovaj kratak prilog predstavlja skroman pokušaj da se doprinese razjašnjenju nekih metodoloških problema u istraživanju ovog složenog i važnog fenomena.

I

Smatramo da problem odnosa socijalizma i rata nije dovoljno jasno i precizno definisan, što utiče i na parcijalnost i jednostranost dobijenih rezultata istraživanja.

Prvo, nije dovoljno jasno i precizno određeno šta podrazumevamo pod pojmom socijalizam (a poznato je da se pojam – i termin – socijalizam upotrebljava u više značenja).

Drugo, postavljanje problema samo kao odnos socijalizma i rata je i neprecizno i preusko. Neprecizno jer se veoma često tačno ne zna na kakav se rat misli, to jest na koju se vrstu rata misli (i ako se implicite najčešće, ali ne i uvek, misli na agresivni rat), a preusko, jer je rat (agresivni) samo jedan od većeg broja oblika agresivne upotrebe oružane sile i samo jedno od mnogobrojnih sredstava politike sa pozicije sile.

Višeznačnost pojma socijalizam izražava se u činjenici što se njime označava (1) društveni i politički sistem onih društava gde je politička socijalistička revolucija ukinula vlast buržoazije i privatnu svojinu kao dominirajući proizvodni odnos i uspostavila vlast radničke klase; (2) prelazni period (epohu) od klasnog ka besklasnom društvu, to jest prelazni period od kapitalizma ka komunizmu; (3) proces prevladavanja klasnog društva i oslobađanja čoveka od svih oblika otuđenja koje mu je klasno društvo nametnulo; (4) pokret socijalističkih snaga koji predstavlja subjekt socijalizma kao procesa prevladavanja klasnog društva; (5) proces prerastanja socijalizma u svetski fenomen (socijalizam kao svetski proces). Pored ovih najčešće upotrebljavanih značenja pojma socijalizam, postoje i druga.[1]

Od značenja koje se daje pojmu socijalizam zavisi kako definisanje problema odnosa socijalizma i rata tako i način i aspekt njegovog istraživanja, to jest postavljanje polazne hipoteze i metoda njenog dokazivanja.

Ako se pođe od značenja socijalizma kao prelaznog perioda, onda istraživanje problema odnosa socijalizma i rata ima poseban aspekt koji obu-

[1] Na primer, socijalizam kao svetski sistem, socijalizam kao grupacija socijalističkih država itd.

Digitized by Google

hvata: prvo, istraživanje osnovnih društvenih procesa karakterističnih za taj period ljudske istorije, osnovnih obeležja društvenih snaga koje imaju najbitniji uticaj na osnovne društvene procese, osobenosti njihovih ideologija, političkih ciljeva i aktivnosti, te odnos njihove moći; drugo, utvrđivanje osnovnih društvenih suprotnosti, vrsta društvenih sukoba, metoda i oblika ispoljavanja klasne borbe, načina razrešavanja klasnih suprotnosti i osnovnih istorijskih tendencija daljeg razvoja ljudskog društva; treće, određivanje mesta i uloge rata u razrešavanju društvenih suprotnosti i ocena pojedinih vrsta rata sa stanovišta njihovog uticaja na dalji razvoj ljudskog društva. Ovaj aspekt istraživanja odnosa socijalizma i rata sigurno je veoma značajan, ali on nam ne može obezbediti uvid u celinu problema odnosa socijalizma i rata.

Ako se pođe od značenja socijalizma kao društveno-političkog sistema onih društava gde je pobedom socijalističke političke revolucije oborena vlast buržoazije, ukinuta privatna svojina kao dominirajući proizvodni odnos i uspostavljena vlast radničke klase, onda se i problem odnosa socijalizma i rata pojavljuje sa sasvim drugačijeg aspekta. Predmet istraživanja u ovom slučaju obuhvatao bi analizu društveno-ekonomskog i političkog razvoja socijalističkih zemalja, njihove unutrašnje i spoljne politike, zatim ciljeva spoljne politike, razvoja odnosa između socijalističkih zemalja i njihovih osnovnih karakteristika, njihovog shvatanja i tumačenja principa socijalističkog internacionalizma, njihovog odnosa prema ratu i ostalim oblicima upotrebe oružane sile na međunarodnom planu itd.

Ovaj aspekt istraživanja problema socijalizma i rata je takođe značajan, štaviše, može se reći, najznačajniji i najaktuelniji, ali nije dovoljan da se sagleda celina problema. Zapravo, ako bismo se zadržali samo na ovom aspektu istraživanja problema odnosa socijalizma i rata, onda bismo problem suzili na odnos socijalističkih zemalja prema ratu, što, i pored velikog značaja koji ima taj problem, nije dovoljno.

U istoj bismo se situaciji našli i kada bismo pošli od drugih jednostranih određenja socijalizma.

Da bi se prevladala jednostranost u istraživanju ovog veoma složenog problema, a posebno da bi se izbeglo da pojedine aspekte istraživanja prikazujemo kao istraživanje celovite pojave, neophodno je što tačnije i što preciznije definisati šta podrazumevamo pod pojmom socijalizam.

II

Definisanje problema odnosa socijalizma i rata neprecizno je i zbog neprecizno određenja pojma rata. Rat je, naime, veoma složena društvena pojava i manifestuje se na više različitih načina. To zahteva što precizniju klasifikaciju bar osnovnih vrsta rata pre nego što uspostavimo relaciju socijalizam – rat. Odnos socijalizma (naravno u duhu napred iznetog zahteva) prema ratu u prvom redu zavisi od toga koju vrstu rata razmatramo.

Svi ratovi, posmatrani sa stanovišta osobenosti sukobljenih društvenih grupa (zaraćenih strana), mogu se klasifikovati u dve osnovne vrste: (1) unutrašnji (građanski) rat i (2) međunarodni (međudržavni) rat. Od toga koju od ove dve vrste rata dovodimo u odnos sa socijalizmom zavisi definisanje problema odnosa socijalizma i rata, njegova operacionalizacija i aspekt istraživanja.

Digitized by Google

Unutrašnji (građanski) rat je takva vrsta oružanog sukoba koji se vodi između društvenih grupa (u prvom redu društvenih klasa) unutar globalnog društva (države). On nije zabranjen Poveljom Ujedinjenih nacija jer se smatra da predstavlja izraz prava svakog naroda da sam odlučuje o putevima sopstvenog razvoja, načinu i sredstvima njegovog usmeravanja.

Kada se razmatra odnos socijalizma i unutrašnjeg (građanskog) rata pojavljuju se tri nezaobilazna problema. Prvo, problem puta u socijalizam (to jest oblika i načina izvođenja socijalističke političke revolucije), drugo, problem »izvoza revolucije« i treće, problem shvatanja principa »socijalističkog internacionalizma« i »internacionalističke saradnje i pomoći«. Oko ovih problema u marksističkoj misli i posebno u praksi socijalističkih zemalja postoje izrazite kontroverze.

U dogmatskoj misli još se iznose stavovi kojima se »svesno ili nesvesno brkaju problem međunarodnog rata sa problemom revolucije i građanskog rata.«[2] Stavovi Saveza komunista Jugoslavije i naše marksističke misli o ovim problemima su jasni. Oblici i putevi borbe za socijalistički preobražaj društva mogu biti različiti, što zavisi od konkretnih istorijskih uslova u kojima se ta borba vodi. Da li će se revolucionarne promene ostvarivati mirnim ili nasilnim putem to zavisi od društvenih uslova i od ocene tih uslova od strane subjektivnih snaga u svakom konkretnom društvu. »Čim neko napusti gledište da je proces revolucije proces revolucionarnog razrešavanja unutrašnjih protivrečnosti – unutrašnjim snagama tog društva, i počne da brka međunarodni rat sa revolucijom, on neizbežno dolazi u opasnost da osvajački rat proglasi oblikom svetske revolucije.«[3]

Međunarodni (međudržavni) rat je takva vrsta ratnog sukoba u kojem su zaraćene strane države.[4] Posmatran sa stanovišta ciljeva zaraćenih strana koji se ratom pokušavaju ostvariti, međunarodni rat u savremenim uslovima može biti: odbrambeni, nacionalnooslobodilački i agresivni. Odbrambeni i nacionalnooslobodilački rat su, prema Povelji Ujedinjenih nacija, dozvoljeni, kao izraz prava svakog naroda na nacionalnu slobodu, i u tom sklopu prava na individualnu i kolektivnu samozaštitu. Posmatrani sa stanovišta mesta i uloge u procesu društvenog razvoja, odbrambeni i nacionalnooslobodilački ratovi su progresivni jer predstavljaju sredstvo za sticanje i očuvanje nacionalne slobode i nezavisnosti. Dakle, oni su sredstvo za nacionalno oslobođenje čoveka bez kojega nema ni klasnog oslobođenja. S druge strane, agresivni rat, pored toga što je zabranjen Poveljom UN i proglašen međunarodnim zločinom, ima i reakcionarnu društvenu ulogu, jer je sredstvo nacionalnog porobljavanja.

Zbog činjenice da jedne vrste međunarodnog rata imaju progresivnu društvenu ulogu, a druge reakcionarnu, u razmatranju odnosa socijalizma i rata mora se posebno istražiti odnos socijalizma i agresivnog rata, a posebno odnos socijalizma i odbrambenog i nacionalnooslobodilačkog rata. Zbog suprotne društveno-političke suštine tih vrsta međunarodnog rata, i odnos socijalističkih snaga prema njima trebalo bi da bude potpuno različit.

---

[2] E. Kardelj, *Nacija i međunarodni odnosi*, BIGZ, Beograd, 1975, str. 216.

[3] Isto, str. 216.

[4] Moguće je da jedna od zaraćenih strana ne bude država pa da ipak ratni sukob bude međunarodni. Na primer, rat između kolonijalne metropole i kolonije.

Digitized by Google

III

Problem odnosa socijalizma i rata je i preusko definisan bilo da mislimo na ma koju vrstu rata (unutrašnji, međunarodni, odbrambeni ili agresivni) ili samo na jednu vrstu rata (samo unutrašnji ili samo međunarodni, ili samo agresivni ili samo odbrambeni).

Prvo, rat je samo jedno od velikog broja sredstava kojima se politika (politički subjekt) koristi da bi ostvarila postavljene ciljeve. Svako razmatranje rata izvan konteksta politike i ostalih sredstava kojima se ona služi ne može nas dovesti do celovitog odgovora koji bi obuhvatio kako razjašnjenje odnosa (pozitivnog ili negativnog) nekog političkog subjekta prema ratu (to jest prema pojedinim njegovim vrstama) tako i uzroke koji dovode do takvog odnosa.

Drugo, agresivni rat (na koji se najčešće misli kada se razmatra odnos socijalizma i rata) samo je jedan od više oblika agresivne upotrebe oružane sile u odnosima između naroda i država i zapostavljanje tih drugih oblika agresivne upotrebe oružane sile sužava problem istraživanja. Sužavanje problema istraživanja postaje još očiglednije ako se ima u vidu da su rat i drugi oblici agresivne upotrebe oružane sile u međunarodnim odnosima samo deo ogromnog arsenala sredstava koja politika sa pozicije sile u savremenim međunarodnim odnosima koristi. *Izvlačenje agresivnog rata izvan konteksta politike sa pozicija sile onemogućava celovit uvid u problem odnosa socijalizma i agresivnog rata.*

Treće, isto tako i razmatranje odnosa socijalizma i odbrambenog i nacionalnooslobodilačkog rata izvan konteksta odnosa socijalizma i miroljubive aktivne koegzistencije (to jest odnosa socijalizma i borbe za mir) preusko je i jednostrano. Odbrambeni i nacionalnooslobodilački ratovi su samo deo sredstava miroljubive politike i za njima se poseže samo kada su sloboda i nacionalni suverenitet neposredno ugroženi agresivnim ratom ili kada se nacionalno oslobođenje ne može postići drugim sredstvima miroljubive politike. Zbog ove činjenice E. Kardelj je uvek problem odnosa socijalizma i odbrambenog i nacionalnooslobodilačkog rata razmatrao u kontekstu mesta i uloge miroljubive aktivne koegzistencije u savremenim međunarodnim odnosima.

IV

Kako prevladati ove ograničenosti u definisanju problema odnosa socijalizma i rata i kako doći do celovitog uvida u ovaj problem? Na ova pitanja nije lako pružiti odgovore. Daleko je lakše uočiti nedostatke i ograničenosti u definisanju i operacionalizaciji ovog za istraživanje veoma složenog problema nego naći put i način da se nedostaci i ograničenosti prevladaju. Zbog toga i metodološke napomene koje ću izneti treba shvatiti samo kao skroman pokušaj da se uočene ograničenosti u definisanju problema odnosa socijalizma i rata bar donekle prevladaju.

1. – U definisanju pojma socijalizam čini mi se da je (ako hoćemo da izbegnemo mnogobrojne zamke jednostranosti) neophodno poći od sledeće dve činjenice: prvo, da je socijalizam proces progresivne negacije kapitalizma i klasnog društva uopšte (a ne proces bilo kakvog, pa i retrogradnog negiranja kapitalizma), to jest da socijalizam predstavlja proces revolucionarnog prevladavanja kapitalizma (i klasnog društva uopšte) i svih oblika otuđenja čoveka koje mu je klasno društvo nametnulo, i drugo, da socijalizam predstavlja pokret društvenih snaga koji se orga-

Digitized by Google

nizovano bori za revolucionarno prevladavanje klasnog društva i oslobođenje čoveka. Za ovo drugo značenje pojma socijalizam (to jest socijalizam kao pokret) danas je uobičajena upotreba sintagme socijalističke snage.

Oba ova značenja pojma socijalizam čine u suštini jedinstveno određenje. Prvo nam govori šta je socijalizam kao društveni proces, kao akcija društvenih snaga i koji su najbitniji ciljevi te društvene akcije, a drugo – koje društvene snage predstavljaju subjekt tog procesa.

U savremenim uslovima borbe za socijalistički preobražaj ljudskog društva iskrslo je i pitanje koje se sve društvene snage mogu smatrati socijalističkim snagama. Stav da niko (to jest nijedan poseban deo socijalističkih snaga, bez obzira na njegovu moć uticaja, zasluge za razvoj socijalističke teorije i prakse itd.) nema pravo da arbitrira ko pripada socijalističkim snagama, a ko ne – ima puno opravdanje. U savremenoj epohi borba za socijalizam vodi se u svetskim razmerama i u veoma različitim uslovima (unutrašnjim i međunarodnim), zbog čega su i oblici organizovanja socijalističkih snaga, metodi i sredstva njihove borbe i putevi socijalističkog preobražaja nužno različiti. U tom bogatstvu i raznolikosti oblika organizovanja, metoda, sredstava borbe za socijalizam nije prihvatljiva i bila bi veoma opasna po celokupan socijalistički pokret bilo kakva politička i ideološka arbitraža.

Međutim, to nikako ne znači (i ne sme značiti) da marksistička naučna misao, koja stalno mora tražiti nove odgovore na sve probleme daljeg razvoja socijalizma, ne sme i ne treba u tom kontekstu da analizira kako programska opredeljenja tako i praksu svih društvenih snaga koje se bore za socijalizam ili se bar kao takve deklarišu.

Ovakav prilaz određenju pojma socijalizma omogućava nam da uspostavimo relaciju između socijalizma kao pokreta, to jest socijalističkih snaga, i politike sa pozicije sile (a u tom okviru i rata kao sredstva te politike) i da postavimo najbitnija pitanja koja proizlaze iz tog odnosa. Prvo, kakav bi trebalo da bude odnos socijalističkih snaga prema politici sa pozicije sile i njenim sredstvima (vojnim i nevojnim) s obzirom na ciljeve borbe socijalističkih snaga. Drugo, kakav je stvarni odnos pojedinih delova socijalističkih snaga prema politici sa pozicije sile i njenim sredstvima, kako na planu teorijske misli i programskih opredeljenja tako i na planu konkretne političke prakse. Treće, postoje li razlike (a ako postoje, kolike su) između programskih opredeljenja i konkretne socijalističke prakse u pojedinim delovima socijalističkih snaga. Četvrto, kakve su i kolike razlike između pojedinih delova socijalističkih snaga u pogledu njihovog odnosa prema politici sa pozicije sile. Peto, šta uzrokuje postojanje razlika između odnosa socijalističkih snaga prema politici sa pozicije sile, kakav bi on trebalo da bude i kakav stvarno jeste itd.

Ista bi se pitanja mogla postaviti i istraživati i u relaciji socijalističke snage – miroljubiva aktivna koegzistencija (odnosno socijalizam – mir).

2. – Problem odnosa socijalizma i unutrašnjeg (građanskog) rata predstavlja u svojoj biti problem izbora puteva u socijalizam, to jest izbora oblika izvođenja socijalističke političke revolucije, a to je stvar ocene i procene unutrašnjih revolucionarnih snaga u svakom konkretnom društvu. Ovo predstavlja poseban teorijski i praktični problem o kojem u socijalističkom pokretu još postoje određene kontroverze. Međutim, može se konstatovati da je u socijalističkom pokretu postala dominirajuća teza o neophodnosti različitih puteva u socijalizam, jer su i uslovi u kojima se vodi borba za socijalistički preobražaj ljudskog društva različiti,

Digitized by Google

i o tome da je neprikosnoveno pravo unutrašnjih revolucionarnih snaga u svakom konkretnom društvu da same ocenjuju koja sredstva i načini borbe najviše odgovaraju njihovim uslovima.

Problem »internacionalističke pomoći« i »izvoza revolucije«, koji se uvek pojavljuje kad je u pitanju odnos socijalističkih snaga prema bilo kojoj konkretnoj socijalističkoj (političkoj) revoluciji, može se i treba razmatrati u kontekstu odnosa socijalističkih snaga prema agresivnom ratu i drugim agresivnim oblicima upotrebe oružane sile.

3. – Odnos socijalističkih snaga prema međunarodnom (međudržavnom) ratu obuhvata dva različita problema koji se moraju posebno istraživati.

Prvo, to je problem odnosa socijalističkih snaga prema odbrambenom i nacionalnooslobodilačkom ratu kao posebnoj vrsti međunarodnog rata. Pošto odbrambeni i nacionalnooslobodilački rat predstavljaju sredstvo miroljubive politike, to je neophodno da se odnos socijalističkih snaga prema njima razmatra u kontekstu odnosa prema miroljubivoj aktivnoj koegzistenciji. U vezi sa ovim potrebno je istaći da na planu odnosa socijalističkih snaga prema miroljubivoj i aktivnoj koegzistenciji i odbrambenom i nacionalnooslobodilačkom ratu ne postoje neki veći teorijski problemi. Već je gotovo u celokupnom socijalističkom pokretu široko prihvaćen stav da prema tim vrstama rata treba imati pozitivan odnos jer oni predstavljaju sredstvo za nacionalno oslobođenje i očuvanje nacionalne slobode i nezavisnosti, a to je jedan od bitnih ciljeva borbe socijalističkih snaga. Međutim, u praktičnom političkom delovanju pojedini delovi socijalističkih snaga više ili manje odstupaju od ovog teorijskog stava. Zadatak marksističke teorijske misli bi bio da se istraže uzroci te pojave, to jest uzroci koji dovode do odstupanja praktičnog političkog delovanja u odnosu na proklamovana opredeljenja.

Drugo, potpuno je drugačiji problem odnosa socijalističkih snaga prema agresivnom ratu kao sredstvu koje se koristi za porobljavanje drugih naroda i država, to jest sredstvu koje služi ciljevima što su suprotni društvenom biću socijalizma.

U savremenom svetu jako je izraženo prisustvo politike sa pozicije sile koja koristi ceo arsenal različitih sredstava u svim oblastima društvenog života (ekonomskoj, političkoj, naučno-tehnološkoj i kulturnoj). Štaviše, može se konstatovati da se najčešće i najveći broj sredstava koristi u ekonomskoj, naučno-tehnološkoj i kulturnoj sferi, dok se vojna sredstva (i pored značajnih učestalosti) upotrebljavaju samo izuzetno, to jest kada pritisci u drugim oblastima ne daju očekivane rezultate. Zbog toga smatramo da se odnos socijalističkih snaga prema agresivnom ratu i drugim oblicima agresivne upotrebe oružane sile može i mora istraživati *samo u kontekstu odnosa socijalističkih snaga prema politici sa pozicija sile.* Van tog konteksta dolazi se samo do nekih parcijalnih rezultata koji ne omogućavaju uvid u celinu problema, a posebno ne omogućavaju otkrivanje najbitnijih uzroka koji dovode do toga da i pojedini delovi socijalističkih snaga posežu za sredstvima politike sa pozicije sile, pa pribegavaju i agresivnom ratu.

4. – Na kraju smatramo – da ako problem puteva u socijalizam, to jest izbora metoda i sredstava izvođenja socijalističke političke revolucije izdvojimo kao posebno pitanje što ono i jeste, problem odnosa socijalizma i rata (odnosno socijalizma i mira) treba definisati kao problem odnosa socijalističkih snaga i politike sa pozicije sile (problem odnosa socijalizma i miroljubive aktivne koegzistencije).

Digitized by Google

Politički sistem i vertikalna dimenzija samoupravljanja

Jakov Lazaroski

Istorijska nužnost

Ovom prilikom pokušaću da odredim okvire u kojima je mogućno posmatrati vertikalnu dimenziju samoupravljanja. Mislim da je ovu komponentu nužno posmatrati ne samo kao element institucionalne organizovanosti i oformljenosti političkog sistema, sa njegovog normativno-pravnog aspekta, već i kao element društveno-ekonomske i klasne strukture i osnove sistema, sa stanovišta ukupnog ostvarivanja socijalističkih samoupravnih i produkcionih odnosa, ali i kao element samouravne socijalističke demokratije, sa gledišta demokratskog pluralizma samoupravnih interesa.

Samoupravna organizacija društva omogućava, ili bar treba da obezbedi, ostvarivanje odlučujuće pozicije i uloge radničke klase u donošenju odluka u svim sferama i na svim nivoima socijalističke društvene organizovanosti. To se posebno odnosi na društvenu reprodukciju i realizaciju sredstava za zajedničke društvene potrebe. Otuda je paralelno i uzajamno ostvarivanje horizontalne i vertikalne dimenzije samoupravljanja istorijski nužno, utoliko pre što je njihova uzajamnost uslov realizovanja osnovnih ciljeva samoupravljanja, a to su: dominantna društvena pozicija i uloga radničke klase, samoupravljanje kao organizacija socijalističkog društva, udruživanje rada i sredstava kao jedina mogućnost da radnička klasa ovlada proširenom reprodukcijom na svim nivoima društvenog organizovanja, izgradnje i ostvarivanja demokratskih odnosa i demokratskog načina razrešavanja društvenih protivrečnosti, usaglaša-

Digitized by Google

vanje pojedinačnih, posebnih i opštih interesa i, svakako, obezbeđivanje stvarne ravnopravnosti naroda i narodnosti u našoj višenacionalnoj zajednici. Upravo je ovakvom samoupravnom organizacijom društva moguće te ciljeve i realizovati.

Razvoj političkog sistema socijalističkog samoupravljanja istorijski i konkretno u našim uslovima odlikuje dinamičnost. Ona je rezultat ukupnih promena u društveno-ekonomskim i proizvodnim odnosima i kvalitativnih promena u razvoju jugoslovenske socijalističke samoupravne federativne zajednice.

U tim okvirima vertikalna dimenzija samoupravljanja dobijala je, i dobija, kvalitetno nove osnove i sadržaje, a istovremeno njenim ostvarivanjem dolaze do izražaja mnogobrojne protivrečnosti, problemi u razvoju društveno-ekonomskih i produkcionih odnosa, kao i ukupnih odnosa u federaciji i odnosa među republikama i pokrajinama.

1. Koja je funkcija vertikalne dimenzije samoupravljanja sa aspekta razvoja socijalističke samoupravne *društveno-ekonomske strukture?*

Naša osnovna programska društvena i opredeljenja ustava i zakona vezuju se za razradu i učvršćivanje socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa kao bitne i jedinstvene osnove na kojoj izrasta autentična društveno-ekonomska struktura.

Revolucionarne promene u toj strukturi obeležava proces samoupravnog udruživanja i demokratskog organizovanja radnika i svih radnih ljudi. U tom procesu izgradnje samoupravno udruženog rada, u uslovima društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, otvara se vizija zajednice slobodnih proizvođača. To razotkriva i političko-ekonomsku prirodu ostvarivanja dominantne društvene pozicije i uloge radničke klase u socijalističkom samoupravljanju, jer ta priroda izrasta upravo u procesu integracije političke i ekonomske sfere društva. Mislim da je bitno imati na umu da je takva integracija političke i ekonomske sfere društva neophodna.

Ako osnovna organizacija udruženog rada predstavlja novu osnovicu na kojoj moraju počivati celokupni odnosi u društvu, onda je očito da ona mora osvajati i savlađivati ne samo probleme tekućeg procesa proizvodnje, nego i one što su vezani za proširenu reprodukciju, uslove privređivanja u celini. Da bi se to postiglo, proces udruživanja rada mora ići linijom neposrednog povezivanja proizvođača, međusobno zavisnih u procesu proizvodnje, a ne linijom stvaranja monopola.

Polazeći od samoupravljačke pozicije radnika, samoupravno društvo može integrisati proizvodne snage samo ravnopravnim udruživanjem rada, afirmišući, pri tom ustavna prava radnika i njegove osnovne organizacije. Time se obezbeđuju uslovi da organizovani radnici sami i neposredno ostvaruju vlast.

U uslovima samoupravljanja radnička klasa je u takvoj društveno-ekonomskoj poziciji koja joj omogućava reprodukovanje vladajuće uloge u društvu i ostvarivanje uloge osnovnog subjekta u socijalističkom razvoju.

Istovremeno, ovaj proces je uslovljen i jačanjem samoupravne uloge radnog čoveka u udruženom radu i u drugim oblicima samoupravnog organizovanja, kao i doslednim funkcionisanjem društvenog, demokratskog i delegatskog mehanizma, u celini uzev.

Otuda se i približavamo lociranju vertikalne dimenzije samoupravljanja kao elementa društveno-ekonomske strukture ili, tačnije, pitanju *organizovanja i povezivanja parcijalnih interesa radnika i njihovih osnov-*

Digitized by Google

nih samoupravnih organizacija i zajednica sa zajedničkim širim interesima udruženog rada i sa opštim društvenim interesima. Šta se danas dešava na ovom planu i otkud tolika aktuelnost ovog pitanja vertikalne dimenzije samoupravljanja?

Odgovor na ovo pitanje navodi nas da sasvim konkretno razmotrimo složene probleme i *zaostajanje u institucionalnoj proizvodno-funkcionalnoj i društvenoj organizaciji udruženog rada.* U uslovima kada se još suočavamo sa formalnim organizacionim i institucionalnim konstituisanjem udruženog rada, a pri tom se održavaju stara praksa i odnosi, ne možemo govoriti o ostvarivanju integracije interesa povezanih i međusobno zavisnih delova udruženog rada, a ni o jačanju te integracije na osnovama društvenosvojinskih i dohodovnih odnosa.

Ovi, kao i problemi neprimerenih rešenja u ekonomskom sistemu, razvojnoj politici itd., čije su posledice danas veoma teške i dalekosežne, ne samo što sputavaju proces izgradnje jedinstvenog sistema udruženog rada, već produkuju tome suprotna stanja i odnose. Umesto da, uporedo sa izgradnjom ekonomske strukture jačaju i dograđuju se vertikalno samoupravno povezivanje i udruživanje, na mnogim nivoima se suočavamo sa paravana *dezintegracije* (lokalizama i zatvaranja u privređivanju u pojedinim organizacijama udruženog rada, delatnostima, regionima, republikama, odnosno odbacivanja principa jedinstvenog jugoslovenskog tržišta) *postojeće društvene strukture.*

Takva dezintegracija, s druge strane, ima sasvim konkretne implikacije na razvoj širih društvenih, samoupravnih i političkih odnosa, što se, pre svega, ogleda u pojavama narušavanja odnosa u federaciji, sputavanju i slabljenju funkcionisanja delegatskog sistema i, konačno, u slabljenju ustavne, materijalne i društvene pozicije radničke klase. U uslovima kada se ne obezbeđuje organizaciono i funkcionalno izgrađivanje odnosa u udruženom radu – kad radnik ne raspolaže radom i rezultatima svoga rada, kada usaglašavanje parcijalnih sa zajedničkim i opštim interesima, umesto da bude pravo i obaveza samoupravno udruženog rada, postaje instrument u rukama tehnokratskih sprega i otuđenih centara ekonomske i političke moći; kada se, umesto jačanja karaktera društvene svojine i funkcionisanja dohodovnih odnosa, formiraju grupnosvojinski odnosi i interesi, narušavaju principi ekonomskih zakonitosti, u uslovima socijalističkog samoupravljanja – tada slabi i materijalna i socijalna sigurnost samoupravnog povezivanja.

U društveno-ekonomskoj oblasti ekonomske, klasne, političke i idejne protivrečnosti danas se sve više zaoštravaju i objektivno usporavaju, pa i sprečavaju razvoj. Razlog takvom zaoštravanju problema u našim uslovima je, pre svega, sputavanje samoupravnog i demokratskog načina rešavanja problema, umesto da pri tom dolazi do izražaja samostalnost i inicijativa udruženog rada, delotvornost unutrašnjih mehanizama i snaga socijalističkog samoupravljanja, što bi omogućilo nove idejno-političke i materijalne prodore i uspehe organizovanim socijalističkim snagama predvođenim Savezom komunista. U takvim uslovima, a i zbog određenih slabosti u delovanju subjektivnog faktora, otvorio se prostor za stihijne uticaje, koji nastaju usled objektivnih društvenih protivrečnosti. To se povratno odražavalo i na vodeću idejno-političku ulogu Saveza komunista, što je slabilo njegov uticaj na osnovne i realne tokove društveno-ekonomskog života.

Ova situacija je Savezu komunista i društvu uopšte nametnula je kao akutno rešavanje pitanja daljeg razvoja socijalističke samoupravne svesti

Digitized by Google

i akcije radničke klase kao materijalne snage društvenog razvoja. Moralo se aktuelizovati i pitanje istorijske i konkretne idejno-političke odgovornosti CK za stanje socijalističke društvene svesti, za akcije i pozicije radničke klase. Neminovno su se morale sagledati zakonitosti, problemi i perspektive našeg socijalističkog samoupravnog razvoja i orijentacija i odgovornost Saveza komunista s tim u vezi. Izvesno je da sve to mora doprineti daljem jačanju poverenja radničke klase i radnih ljudi u Savez komunista, u njegovu sposobnost i spremnost da ostvari odlučujuću akciju s ciljem poboljšanja nepovoljnog stanja u društvu.

Samoupravno regulisanje odnosa je bilo potiskivano i sputavano i pojavama birokratskog, tehnokratskog, voluntarističkog i autarkičkog ponašanja i samih članova Saveza komunista, posebno onih na rukovodećim funkcijama u državi i političkim organima uopšte. Time je udruženi rad stavljen u položaj prevelike zavisnosti podređenosti u odnosu na državu i njene izvršne organe i stručne službe. Zatvaranje privrede u uske okvire društveno-političkih zajednica podsticalo je jačanje decentralizovanog centralizma i nacionalne uskogrudosti i kod određenih profesionalnih upravljačkih kadrova. Sve je to doprinelo otuđenosti radničke klase u društvu i sprečavalo utvrđivanje i ostvarivanje zajedničkih interesa.

Osnovna je funkcija vertikalne dimenzije samoupravljanja da obezbedi ostvarivanje integralne koncepcije udruženog rada. A to znači jačanje udruženog rada i ostvarivanje njegove uloge ne samo kao osnovnog subjekta u odlučivanju o društvenoj reprodukciji (o uslovima privređivanja, podeli rada, rezultatima rada, strategiji razvoja, uključivanju u međunarodnu podelu rada), već i kao osnovnog subjekta u međunacionalnoj integraciji jugoslovenskog društva i u jačanju njegovog socijalističkog, samoupravnog i federativnog karaktera.

Međutim, ovde se mora imati u vidu jedna objektivna činjenica. Samim tim što se uspostavljaju novi produkcioni odnosi to ne znači da se automatski novom organizacijom društva razrešavaju i mnogobrojne ekonomske i društvene protivrečnosti. Naprotiv, upravo u tom procesu revolucionarnog izgrađivanja novih društvenih odnosa i organizacije dolaze do izražaja i rezličiti stepeni razvijenosti i razlike, istorijske, kulturne i nacionalne. Upravo to i nalaže potrebu za organizovanom i svesnom aktivnošću subjektivnog faktora u ostvarivanju istorijskih interesa radničke klase.

U ovom kontekstu želeo bih da ukažem na neka Kardeljeva zapažanja o procesu udruživanja rada i sredstava. Naime, on upozorava na potrebu učvršćivanja unutrašnjih odnosa, povezivanja, prava i odgovornosti u udruženom radu i u sistemu društveno-ekonomskih odnosa uopšte, na osnovu zakonskih i drugih institucionalnih, ustavnih instrumenata. Naime, Kardelj insistira na tome da se suština i karakter udruženog rada ispoljava, pre svega, u odnosima ljudi u sticanju jednakih prava na osnovu prava rada sa društvenim sredstvima, međusobne dohodovne povezanosti i zavisnosti. Reč je o objektivno datim uslovima, sredstvima i načinu rada – koji se izražavaju u karakteru produkcionih odnosa, odnosa između samih radnika u uslovima društvenog rada, u sistemu ekonomskih tokova koji povezuju udruženi rad i radnike u celokupnom sistemu.

Dohodovni odnosi, kaže Kardelj, moraju ispunjavati sadržinu socijalističkog samoupravnog udruženog rada, u kome i dohodak udruženih radnika predstavlja jedinstvenu kategoriju, a kojim oni upravljaju u osnovnim organizacijama udruženog rada. Pri tome, radnici u organizaci-

Digitized by Google

jama udruženog rada moraju uvek imati na umu da je reč o dohotku koji je u društvenoj, a ne u nekoj grupnoj ili sličnoj svojini. Zbog toga se i dohodak, po svojoj društveno-ekonomskoj suštini, javlja kao određeni oblik međuljudskih odnosa. Pravo je svakog radnika da kolektivno, ravnopravno i demokratski, sa ostalim radnicima u svojoj organizaciji udruženog rada, upravlja celokupnim dohotkom u društvenoj svojini i da na toj osnovi udružuje svoj rad i sredstva sa drugim radnicima i radnim organizacijama – povezivanjem zajedničkih interesa, rada i života. Sve se to zbiva u adekvatnom sistemu međusobnih odnosa radnika u kojem svi imaju ista prava i međusobne obaveze. To je glavni faktor kojim se udruženi rad oslobađa potrebe da njime upravlja bilo centralizovani državni aparat, ili određeni sistem tehnobirokratskog monopola. Karakter i priroda društvenog rada, odnosno karakter i razvoj proizvodnih snaga, objektivno nalažu jačanje procesa udruživanja rada.

Program SKJ posebno ističe značaj društvenog karaktera sredstava za rad. Zahvaljujući tome što sredstva za proizvodnju pripadaju društvu i što se ostvaruje princip radničkog i društvenog samoupravljanja, izgrađuje se takav sistem društvenih odnosa u kojem se svakom proizvođaču kao pojedincu, svakoj privrednoj organizaciji i komuni otvaraju široke mogućnosti svestranog zadovoljavanja sopstvenih, neposrednih, materijalnih, moralnih i drugih interesa, uz ostvarivanje opštih interesa socijalističke zajednice. Proizvođač kao pojedinac, bilo gde da se zaposli, zasniva jednake i ravnopravne odnose kao i drugi proizvođači. Obezbeđeno mu je pravo da ravnopravno učestvuje u radu svih organa radničkog i društvenog samoupravljanja. Sve to predstavlja kvalitetno novu sponu kojom su svi građani naroda naše zemlje povezani na čvrstoj socijalističkoj, društveno-ekonomskoj osnovi.

Izgrađivanjem samoupravljanja kao celovitog društvenog sistema i samoupravnih odnosa na svim područjima društvenog delovanja radnička klasa snažnije utiče na donošenje odluka u svim sferama i na svim nivoima socijalističkog društvenog organizovanja (a ne samo u okviru radnih organizacija), na proširenu reprodukciju i realizaciju sredstava namenjenih za zadovoljavanje zajedničkih društvenih potreba.

Problemi rada i društvenog položaja radnog čoveka ne rešavaju se isključivo u OUR i drugim samoupravnim zajednicama. Deo ovih pitanja, kao i mnogi drugi društveni poblemi, rešavaju se na nivou opština, republika i federacije. Zato se samoupravljanje i ekonomska kontrola radnika nad društvenim sredstvima za proizvodnju ne završavaju u OUR i u ekonomskom sistemu udruženog rada, već se ostvaruju na nivoima društveno-političkih zajednica i vlasti u njima. Time se politički sistem izgrađuje kao nastavak i nadgradnja sistema samoupravljanja u udruženom radu.

Protivrečnost između pojedinačnog interesa čoveka i kolektivnog interesa društva, u uslovima društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, može se rešavati samo na osnovi pozicije radnika zahvaljujući kojoj on ima punu kontrolu nad proizvodnim odnosima i njihovim ekonomskim posledicama po sopstveni materijalni položaj, o bitnim pitanjima iz tih odnosa manje ravnopravno i neposredno odlučivati zajedno sa drugim radnicima. Klasni karakter samoupravljanja je upravo u tome što on predstavlja takav oblik društvenog upravljanja organizovane radničke klase i radnih ljudi koji im omogućava da neposredno upravljaju podruštvljenim viškom rada i da svaki radnik – u skladu sa svojim doprinosom – raspolaže rezultatima udruženog rada i u ekonomskom smislu ne-

Digitized by Google

posredno učestvuje u ukupnom dohotku udruženog rada. Pravo radnika da upravlja dohotkom predstavlja izvor njegove slobode, ali i njegove zavisnosti, njegovih obaveza i odgovornosti prema zajedničkim pravima i interesima drugih radnika.

2. Vertikalna dimenzija samoupravljanja, *kao element socijalističke samoupravne demokratije*, bolje osvetljava njegov značaj i funkcionisanje političkog sistema. O tome Kardelj u *Pravcima razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* kaže: »Upravo samoupravna demokratija opštedruštvene interese identifikuje sa samoupravnim interesima radnog čoveka.« Time se, u stvari, ukazuje na klasnu suštinu samoupravne demokratije, na čoveka, ali ne kao na neko apstraktno biće, već kao na realan subjekt, kao na nosioca konkretnih, ličnih i društvenih interesa, odnosno nosioca ukupnih, ličnih i opštih interesa, utoliko pre što se samoupravna demokratija zasniva na slobodnom izražavanju interesa, na njihovom samoupravnom i neposrednom ostvarivanju, odnosno na samoupravno-demokratskom usaglašavanju tih interesa. Samoupravljanje se javlja i kao viši istorijski oblik demokratije, pre svega stoga što se temelji na novim neeksploatatorskim društveno-ekonomskim odnosima u proizvodnji i što se, na toj osnovi, u političkom životu obezbeđuje stvarna jednakost radnih ljudi i građana.

Vertikalna dimenzija samoupravljanja kao element samoupravne demokratije danas, a posebno sa kritičkom analizom funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, dobija posebno važno mesto, pre svega sa aspekta ostvarivanja delegatskog sistema, shvaćenog kao oblik organizovanja radničke klase i svih radnih ljudi i građana u vršenju vlasti i u upravljanju društvenim poslovima na samoupravnim osnovama.

To pretpostavlja viši stepen organizovanosti radničke klase, na način koji će omogućiti neposredno učešće radnog čoveka u odlučivanju, od organizacije udruženog rada do društveno-političke organizacije i zajednice, odnosno razvijanjem delegatskog sistema treba da jačaju svi oblici udruživanja radnih ljudi na radnom, proizvodnom, teritorijalnom i političkom principu.

S druge strane, vertikalna dimenzija samoupravljanja ima poseban značaj zbog funkcije delegatskog sistema, kao oblik *samoupravne i demokratske integracije društva* da izrazi i ostvari interese i potrebe čoveka, ali i njegove interese koji su zajednički i društvu u celini, kao i da utvrđuje ostvarivanje *strateških i dugoročnih društvenih interesa.*

Koji je osnovni uzrok što se danas, upravo sa ovog aspekta javljaju mnogobrojni problemi i protivrečnosti u ostvarivanju tako shvaćene vertikalne dimenzije samoupravljanja?

Verovatno je osnovni uzrok u ostvarivanju *efikasnosti i stabilnosti političkog sistema.* Vertikalna dimenzija se teško realizuje u uslovima sporog ostvarivanja integracije samoupravljanja u jedinstveni društveni sistem, kao i u nedovoljno razvijenim demokratskim odnosima u udruženom radu i u svim oblicima samoupravne i društvene organizovanosti. Otuda i pojava umesto da politička vlast države sve više postaje instrument samoupravljanja radnih ljudi na svim nivoima društvenog rada i organizovanja, jačaju etatističke koncepcije i ponašanja, neefikasnost, sporost u ostvarivanju funkcija organa uprave, nametanje pojedinačnih i grupnih interesa umesto zajedničkih i opštih.

Savez komunista mora obezbeđivati uticaj samoupravno udruženog rada u procesu ostvarivanja i unapređivanja političkog sistema; konkre-

Digitized by Google

tizacijom načina delovanja subjektivnog faktora u samoupravnom delegatskom sistemu mora jačati vlast radničke klase. Integracija i povezivanje udruženog rada i jačanje unutrašnjih snaga samoupravljanja predstavljaju presudan uslov za prevazilaženje nepovoljnih odnosa u funkcionisanju političkog sistema. Utoliko pre što socijalistički samoupravni produkcioni odnosi predstavljaju temelj zajedničkog života i ravnopravnosti naroda i narodnosti u SFRJ.

Zato Savez komunista mora povesti odlučujuću i efikasnu borbu za prevazilaženje pojava zatvaranja unutar republika i pokrajina, ali i protiv pojava partikularističkih i separatističkih tendencija i nedemokratskog i nesamoupravnog ponašanja, malograđanske opuštenosti i karijerizma, bogaćenja nezavisno od rada i protiv svih negativnih pojava i deformacija koje dovode do otuđenosti radničke klase od uslova i rezultata rada.

U ovim okvirima važno je istaći i pitanje samoupravljanja i nacionalne ravnopravnosti.

Samoupravljanje radnika istovremeno obezbeđuje svakoj naciji samoupravnu samostalnost u radu i raspolaganju rezultatima rada, odnosno u izgradnji materijalne baze za razvoj sopstvene kulture i civilizacije. Za obezbeđenje slobode radnom narodu bitno je da, pored političke i kulturne samostalnosti, on raspolaže rezultatima svog društvenog rada i da upravlja celokupnom društvenom reprodukcijom, svakako u adekvatnoj ravnopravnoj, uzajamnoj zavisnosti, uz odgovornost za druge narode koji žive u istoj socijalističkoj zajednici. Ovakva ekonomska samostalnost naroda u Jugoslaviji nije ni ekonomsko-administrativna kategorija, ni autarkija, ni pravo na nacionalistički egoizam, već upravo specifičan izraz samoupravljanja radnog čoveka.

Narodi i narodnosti jugoslovenske socijalističke zajednice povezani su zajedničkom revolucijom i mnogobrojnim čvrstim političkim, ekonomskim i drugim sponama. Zato se ne može govoriti samo o samostalnosti već i o uzajamnoj zavisnosti koja nije nametnuta odozgo, već je plod zajedničkih interesa radnih ljudi – pripadnika svih naših naroda.

Razvoj odnosa u kojima će se u skladu sa samoupravnom praksom radničke klase rešavati pitanja *nacionalne ravnopravnosti* nije lak i kratkotrajan društveni proces. Samoupravno socijalističko društvo, udruživanjem rada, delegatskim sistemom, samoupravnim sporazumevanjem, društvenim dogovaranjem i federativnim uređenjem, omogućava najdemokratskiji način ostvarivanja nacionalne ravnopravnosti. Međutim, protivrečnosti objektivne društvene, ekonomske, materijalne i političke prirode stvaraju i protivrečnosti u razvoju ravnopravnih međunacionalnih odnosa.

3. Kada pokušavamo da identifikujemo aktuelne idejno-političke procese koji usporavaju, pa i sputavaju proces samoupravne integracije shvaćene kao celina (od društveno-ekonomske do socijalno-političke), dolazimo i do konkretnih uzroka usporavanja i sputavanja vertikalne dimenzije samoupravljanja. Na neke od njih nastojao sam da ukažem, a neke ću samo navesti:

– Organizaciono, samoupravno i funkcionalno nedovoljno izgrađen i ukorenjen sistem udruženog rada, od osnovne organizacije udruženog rada do federacije. Najznačajniji problem je nedovoljno brzo ostvarivanje procesa *deetatizacije društvene reprodukcije.*

Naime, umesto da jača proces snaženja moći i uloge samoupravno organizovanih radnika u udruženom radu, stvaraju se uslovi u kojima se uvećava etatistička moć i uloga državnih organa. A to se u praksi ogleda

Digitized by Google

u tome da udruženi rad ne samo što neposredno ne odlučuje o društvenoj reprodukciji, već i ne utiče na donošenje odluka o njoj. A odluke se, pak, najčešće donose na nivou globalne društveno-političke zajednice, što objektivno jača poziciju i moć državnih organa.

Umesto intenzivnog procesa organizacionog, samoupravnog i funkcionalnog jačanja udruženog rada, umesto realnog otvaranja procesa deetatizacije društvene reprodukcije, suočavamo se i sa procesom etatizacije, parcijalizacije i zatvaranja i, konačno, sa procesom samoupravne dezintegracije (koja se iz društveno-ekonomske strukture logično prenosi i na klasno-socijalne, političke i međunacionalne odnose. U takvim uslovima vertikalna dimenzija samoupravljanja gubi svoju realnu osnovu, a kao zamena, odnosno njena suprotnost javljaju se procesi međurepubličkog i međupokrajinskog usaglašavanja nekakvih etatizovanih globalnih (ili »nacionalnih) interesa, čime se pomera ostvarivanje ustavnog koncepta federacije.

– Problemi i slabosti u funkcionisanju političkog sistema javljaju se kao implikacije problema u oživotvorenju realnog socijalističkog samoupravnog sadržaja produkcionih odnosa i slabosti u oživotvorenju jedinstvenog udruženog rada.

Naime, vertikalna dimenzija samoupravljanja je posebno značajna u funkcionisanju političkog sistema, pre svega zbog činjenice što je ona sastavni deo samoupravne demokratije. Međutim, upravo tu se danas suočavamo sa krupnim problemima. *Samoupravno udruženi radni čovek i građanin*, kao sasvim konkretan subjekt, polazna je osnova i odlučujući subjekt u izgradnji samoupravne demokratije, kao autentičnog oblika političkog sistema.

Međutim, kada se u praksi ne obezbeđuje ta bitna pretpostavka kao zamena za samoupravnu demokratiju, ili kao njena suprotnost, javlja se državnosvojinski monopol odlučivanja, koji projektuje iskrivljene odnose u funkcionisanju političkog sistema; i ne samo to, on stvara uslove za pretvaranje pluralizma samoupravnih interesa u nekakav oblik pluralizma političkih interesa na tehnokratskim, etatističkim ili liberalističkim ili nacionalističkim osnovama.

Sve to osetno pomera funkciju i ulogu subjektivnog faktora u funkcionisanju političkog sistema, kao bitnog elementa političkog organizovanja i ostvarivanja neposrednih interesa radnih ljudi i građana. Implikacije takvih stanja uočljive su u pojavama federalizacije odnosa i u samom Savezu komunista Jugoslavije.

*

Dalje jačanje i unapređivanje vertikalne dimenzije samoupravljanja je, u stvari, sastavni deo jačanja socijalističkih, samoupravnih i društveno-ekonomskih odnosa u celini i unapređivanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, odnosno vertikalna dimenzija samoupravljanja dobijaće svoj realan sadržaj i značaj samo ukoliko se brže ostvaruje samoupravno organizovanje udruženog rada na svim nivoima.

S tim u vezi treba istaći ogromnu ulogu i odgovornost subjektivnog faktora, pre svega Saveza komunista, za razvoj i jačanje ukupne društvene svesti o istorijskom značaju tog procesa i za obezbeđivanje društvenih uslova za njegovo ostvarivanje.

Digitized by Google

Mijo Dubak

Privreda lokalnog karaktera

Mislim da je u ovom društvenom trenutku, imajući u vidu cjelokupnu našu situaciju, rasprava o ovoj temi od velikog značaja. I šira javnost, kao što svi znamo, veoma je zainteresovana za ova pitanja.

Činjenica je da ova pitanja traže nešto dublje rasvetljavanje sa političkog, privredno-ekonomskog i idejnog stanovišta. Razgovori o ovoj temi ulaze u kontekst priprema XIII kongresa SKJ. Promjene, za koje se mnogi izjašnjavaju i koje očekuje šira javnost, treba da se izraze upravo u tome da dobijemo konkretnija rješenja samoupravnog sistema u cjelini društva.

Mislim da na ovim pitanjima treba izgrađivati idejno i akciono jedinstvo Saveza komunista i spremnost Saveza komunista Jugoslavije da usmjerava promjene koje će omogućiti da naš društveni sistem bude više samoupravni i na toj osnovi više efikasan. Da bi se to postiglo bitno je da se obore kvazi samoupravne teorije i prevaziđe praksa koja samoupravljanje svodi na neki parcijalan odnos, na neke grupno-svojinske segmente, podređene raznim etatizmima, koji kao takvi ne mogu da se povezuju na način koji bi sistem činio jedinstvenim i sposobnim da objedinjava i ciljeve i sredstva i snage.

U tom smislu ja zaista pozdravljam ovu raspravu i njenog inicijatora koji očito ima i sluha i želje za kritičkim preispitivanjem stanja u ovoj oblasti u cilju davanja još jednog podsticaja neophodnim promjenama u privrednom, ekonomskom i političkom sistemu, i, razumije se, onoj pro-

Digitized by Google

blematici vertikalne dimenzije samoupravljanja u Jugoslaviji u kontinuitetu od mjesne zajednice do federacije i od osnovne organizacije udruženog rada do neke forme organizovanja na nivou federacije. Ja inače dolazim iz nešto drugačije radne sredine nego većina vas i verovatno su moja iskustva nešto konkretnija i specifičnija.

Mislim da nam predstoji izgradnja efikasnijeg mehanizma pretakanja rezultata naših i svjetskih naučno-istraživačkih dostignuća u privrednu i društvenu praksu. Čini mi se da je dobro da se u vezi s tim podsjetimo i na nedavno izgovorene riječi predsjednika CK SKJ, druga Vidoja Žarkovića, prilikom izlaganja na Gradskom aktivu Beograda.

Očigledno je da tu funkciju ne može da vrši država ili bilo koji drugi faktor van udruženog rada, jer nema drugog motiva za pretvaranje fundamentalnih naučnih rezultata u nove tehnologije kod povećanja proizvodnje, dohotka i novostvorene vrijednosti. Otuda i kanali strujanja inicijativa, programa i finansiranja naučno-istraživačkog rada treba da polaze od udruženog rada u kome se i stiču, i potvrđuju, i primjenjuju naučna dostignuća. Neophodno je, pri tome, da se stvori odgovarajući mehanizam za objedinjavanje tih inicijativa i sredstava i to u okvirima cijele zajednice. Odgovornost je društveno-političke zajednice, a posebno federacije, da planira i stvara najpovoljnije uslove za takvu aktivnost udruženog rada.

Ja mislim da je neophodno i da se u okvirima federacije radi na stvaranju približnih uslova privređivanja. Mi smo se od tih pitanja distancirali prije desetak i nešto više godina i od tada u političkoj terminologiji pojam »bratstva i jedinstva« zamjenjujemo »zajedništvom«, što ima neke šire i dublje implikacije.

Dakle, naše okolnosti zahtijevaju izgradnju takve vertikalne dimenzije samoupravljanja koja će prožimati naš politički i ekonomski sistem i društveno biće nasuprot procesima dezintegracije, koji su sada evidentni, a koji su suprotni, čini mi se, onome što je naš zajednički interes i onome što su trendovi u savremenom svijetu. Da samo podsjetim na ono što se inače zna – da se savremeni svijet bavi višenacionalnim, tehničko-tehnološkim projektima i da se bavi projektima nadnacionalnih parlamenata u državnoj i političkoj sferi kontinentalnih dimenzija. Nije sporno da nosilac ovih integrativnih procesa treba da bude udruženi rad, a ne država, ali udruženi rad na nivou federacije.

Nužno je ukloniti barijere koje su omeđile i ispresecale slobodnu inicijativu udruženog rada u sticanju dohotka, u investiranju, cirkulaciji roba i ideja, sredstava i drugo na jedinstvenom jugoslovenskom prostoru.

Imajući u vidu ove činjenice, ako su one tačne, a mislim da jesu, očevidno je da neminovno slijede i određene korekcije u samom političkom sistemu.

Sada imamo takvu situaciju da su gotovo sve naše fabrike lokalnog karaktera. U takvim okolnostima teško je obezbijediti snažni tehničko-tehnološki progres i uspješno uključivanje u međunarodnu podjelu rada. Lokalni karakter našeg proizvođača snažno potencira i lokalna ekonomska politika, lokalna fiskalna politika, lokalne politike investiranja itd. Visoku cijenu ovakvog stanja poodavno plaćamo. Stopa rasta je u padu. Produktivnost takođe. Generiše se troškovna inflacija, a zapošljavanje je do kraja usporeno i prijeti ozbiljnim socijalnim konfliktima.

Mislim da bez jednog potpunijeg vertikalnog povezivanja u sistemu socijalističkog samoupravljanja svih naših proizvodnih subjekata do ni-

Digitized by Google

voa federacije ovo stanje neće moći da se mijenja na bolje. Čini mi se da je to jedan od ključnih uslova za probijanje sadašnjih ograničenja. Teško je oteti se utisku da iz sistema koji imamo proizilaze mnoga ograničenja koja sada pritiskaju udruženi rad. Uostalom, to treba ispitati i ocijeniti.

Vertikalna dimenzija samoupravljanja u političkom sistemu, bolje rečeno u državnom sistemu – od mjesne zajednice, opštine, republike pa sve do federacije, tek treba u punom smislu razviti. Komunalni sistem koji imamo jedna je karika te dimenzije, ali znatno izolovana iz cjeline. Stoga bi trebalo da u vezi sa kritičkom analizom političkog sistema socijalističkog samoupravljanja razmotrimo i probleme vezane za ulogu i nadležnost, i funkcionisanje mjesne zajednice i opštine kao društveno-političke zajednice. Evo, ja dolazim iz jedne opštine. Sada sam na dužnosti predsjednika. Moram da kažem da su neke funkcije iz ovog domena takođe previše lokalizovane, prepuštene lokalnim mogućnostima, koje su vrlo neujednačene. Ovde mislim čak i na neka vitalna pitanja koja bi morala biti od interesa za čitavu zemlju, da ne pominjem pitanje granica, odbrane i bezbijednosti zemlje, zaštite itd.

Mi se sada snažno suočavamo sa opštinskim etatizmima, plaćamo skupu cijenu toga. Opštinska rukovodstva u suštini usredsređuju svoju pažnju na investicije koje su često i promašene.

Želim ovde da naznačim još jednu tezu koja je od interesa za pitanja o kojima razgovaramo. To je pitanje funkcionalnog povezivanja i jedne funkcionalne dimenzije udruženog rada i problem nerazvijenih republika, pokrajine i nerazvijenih opština. Bez solidarnosti, jasno je, nema socijalizma, ali bi trebalo da taj princip ugrađujemo u ekonomski aspekt: da jedno iz drugog proizilazi.

O pitanju udruživanja ovde je takođe nešto rečeno. Ja se slažem da je katastrofalna činjenica to što sve manje imamo zajedničkih projekata, sve manje zajedničkih preduzeća, sve manje dohodovnog, interesnog udruživanja rada i sredstava na jugoslovenskom prostoru. To su, po mom mišljenju, krupna pitanja bez kojih nećemo moći da pravimo proboj ni u političkom sistemu, a pogotovu ne da ostvarujemo uspješan razvoj društva. Mi sada imamo na izvjestan način povezan udruženi rad posredstvom komora i sličnim vidovima, ali mislim da to nije dovoljno bez adekvatnog povezivanja udruženog rada sa političkim sistemom. To povezivanje treba da se izvrši na način koji bi udruženi rad izveo iz podređenog položaja i omogućio da se radnička klasa ujedinjava u okvirima zemlje logikom rada a ne da se zatvara u uže teritorijalne okvire.

Digitized by Google

Ferhad Kotorić

Zaostajanje samoupravne integracije

Kao i drug Ralić, mislim da je teško razdvojiti vertikalnu od horizontalne dimenzije samoupravljanja, ali je takvo, razumije se uslovno, preciziranje teme za razgovor korisno. Može se reći da je i aktuelno, jer se vertikalna dimenzija organizovanja društva sagledava, sve više, u pojedinim segmentima u kontekstu integracije u privredi, povezivanja organizacija u privredi i vanprivredi, a i posebno prilikom analize ostvarivanja integrativne uloge delegatskog sistema. Posmatrati sve ovo u kontekstu političkog sistema podrazumijeva cjelovitost, a iz toga proizlaze i teškoće kako tome pristupiti. One, prije svega, proizlaze iz toga što je u praksi poodmakao proces dezintegracije stanja i odnosa, u kojem je država bila dominantni činilac integracije društva, čija se »vertikala« izražavala »odozgo« prema bazi društva na principu hijerarhije, a proces samoupravne integracije nije, ni približno, dospio do nivoa na kojem bi samoupravno organizovan i relativno udruženi rad bio osnovni subjekt integracije društva. Te dvije dimenzije čine jedinstven proces u kojem se zadržala i podvojenost političke sfere vlasti i sfere rada. Država je ostala, može se reći bespravno, i u prostoru proširene reprodukcije, a nema je tamo gdje bi trebalo da bude, kako bi se našla u funkciji razvoja samoupravljanja. Jedan aspekt tih odnosa sadržan je u ocjeni, koja je data u pozivu na razgovor u smislu da se samoupravljanje razvilo na nivou radne organizacije, a da je politički sistem ostao na »gornjim« nivoima organizovanja društva.

Digitized by Google

Postavlja se pitanje: sa kog se stanovišta ova problematika može sagledavati? Mogućno je to posmatrati sa stanovišta da ni u osnovi, još ne postoji koncepcija integralnog samoupravljanja i da smo još na nivou političkog zahtjeva da se u razvoju u tom pravcu orijentišemo. Međutim, može se polaziti od toga da su, ako i ne postoji cjelovito razrađena koncepcija, poznate njene osnove i da su naznačeni osnovni pravci, odnosno da postoji strategija razvoja integralnog samoupravljanja.

U kratkom obrazloženju, koje je dato u pozivu, stoji da je radna organizacija onaj nivo do kojeg se razvilo samoupravljanje, i da je ona početna tačka u sagledavanju odnosa od baze do federacije. Trebalo bi tome dodati da je riječ o stanju, odnosno o radnoj organizaciji druge polovine šezdesetih godina. Takvom pristupu odgovara naglašavanje da je riječ o političkom sistemu, bez dodatka po kome se vidi da je u pitanju sistem »socijalističkog samoupravljanja«. Time se opredeljuje da se tema problematizuje tako što bi se podrazumjevao i period od 1963. do danas, drugim riječima od vremena kada je i istaknut politički zahtjev da samoupravljanje »iziđe« iz kruga fabrike. Slijedio je niz konkretnih aktivnosti s ciljem da se posredstvom rješenja za pojedine segmente društveno-ekonomskog i političkog sistema otvori proces samoupravnog udruživanja rada i sredstava i da se dođe do koncepcije integralnog samoupravljanja. Ključno u tome je traganje za rješenjem sa kojim se odgovara na pitanje – šta je osnova samoupravnog društveno-ekonomskog odnosa na kojoj se temelji takva organizacija društva u kojoj bi bilo mogućno obezbijediti da odlučujuću ulogu u proširenoj reprodukciji ima samoupravno organizovani radnik. Takvo rješenje je podrazumijevalo razvoj u kojem se višak rada pretvara u potreban rad, ostvaruje proces spajanja tekućeg rada i »društvenog kapitala«, ali i prevazilazi razdvojenost sfere rada i političke vlasti.

Pristup koji je naznačen za razgovor omogućava šire kritičko sagledavanje i u smislu da li je dobro izabran pravac u iznalaženju koncepcije integralnog samoupravljanja. Razumljivo je da ni to nije tabu-tema, takvih sagledavanja ima i ona se objavljuju. To podrazumijeva i potrebu da se kritički razmatra i to što je njihov stvarni teorijski i idejni smisao, sa stanovišta mogućnog ostvarivanja cjelovitog sistema samoupravljanja. Međutim, slaba strana takvog pristupa je, pored ostalog, i u tome što je time teže sagledavati aktuelne procese u samoupravnom organizovanju, odnose i ostvarivanje delegatskog sistema sa ciljem da se ukaže i na mogućne pravce u traženju konkretnih rješenja za pojedina otvorena pitanja daljeg razvoja.

Drugi mogući pristup bio bi da se polazi od toga da već postoji osnova na kojoj je mogućno tražiti konkretna rješenja – da radnik odlučuje i o proširenoj reprodukciji i na kojoj je mogućno utemeljiti razvoj za postizanje jedinstva društveno-ekonomskog i političkog sistema. To bi bio pristup pri kojem se polazi od toga da je u praksi otvoren proces koji izražava našu orijentaciju da se, kako je to svojevremeno, istakao Bakarić, organizujemo kao društvo »udruženog rada«. Jednu dimenziju tog procesa izražava termin »politički sistem socijalističkog samoupravljanja«, koji je, ne slučajno, uveden poslije donošenja Ustava 1974. i ZUR-a 1976. godine. To, nesumnjivo, nije izgrađen sistem, već označava proces prelaska u sistem demokratske političke organizacije društva u kojem je dominantna uloga radničke klase.

To bi značilo polaziti od osnovne organizacije udruženog rada, a ne od radne organizacije, jer se stanje u praksi promijenilo, prije svega u

Digitized by Google

tom smislu da je osnovna organizacija udruženog rada afirmisana kao mogućna osnova društveno-ekonomskih odnosa, u kojima udruženi radnik odlučuje o cjelini uslova, sredstava i rezultata rada, i kao osnovna ćelija političkog sistema. Realnost je i da neke od linija po vertikali postoje, a druge su isprekidane ili nisu potpuno formirane. Time se, međutim, nisu izgubile i vertikale u odnosima koje pripadaju stanju u kojem je integrativnu ulogu dominantno imala država. Sada se to javlja kao jedan od osnovnih uzroka što nisu uspostavljene ili su presječene neke komponente u »snopu« onog što bi bila cjelovita vertikalna dimenzija samoupravljanja.

Razumljivo je da se u prvi plan stavlja ono što se zbiva po vertikali u samoupravnoj integraciji udruženog rada, a to uvijek podrazumijeva i ono što bi, uslovno rečeno, moglo da se nazove i njegova horizontalna dimenzija, i izražava se u okviru odnosa proizvodnja – društvene djelatnosti. Ako se sve to posmatra u naznačenom periodu počev od 1963, treba imati u vidu da su u drugoj polovini šezdesetih godina nastajale integrisane organizacije u kojima je došlo do naglog smanjivanja broja radničkih savjeta i njihovih članova, uz jačanje uloge »centralnih« radničkih savjeta, do koncentracije sredstava i moći odlučivanja u poslovodnim strukturama. Razumljivo, to nije mogao biti put ka integralnom samoupravljanju, jer se, pored ostalog, produbljivala i dvojnost u pogledu razvoja samoupravljanja u okviru radne organizacije u proizvodnji i samoupravljanja u ustanovama društvenih djelatnosti. To se na opštem planu organizovanja društva, a posebno u domenu odlučivanja o uslovima privređivanja, ispoljavalo u zaoštrenom sukobu interesa grana, grupacija i djelatnosti u primarnoj raspodjeli, pri čemu je bila izražena i regionalna komponenta razvoja na nivou federacije. Dokazivanje nepovoljnog položaja pojedine grane ili grupacije i ispostavljanje računa »društvu« – postalo je tada dominantna praksa i način rezonovanja.« Sa stanovišta onog o čemu se ovaj razgovor vodi, važno je naglasiti da se izlaz vidio u tome da se na nivou zemlje svaka grana što bolje organizuje.

I danas se može čuti ono: »eh, gdje bi nam bio kraj« kada bismo imali centralne radničke savjete za svaku granu i grupaciju na nivou zemlje. Međutim, ako bi se tome dodalo da se za svaku granu uspostavi organ uprave, a u CK SKJ uvede odgovarajuće odjeljenje, onda bi bilo sasvim izvjesno – gdje bi nam stvarno bio kraj. To je, pored ostalog, posljedica jednostranog razdvajanja vertikalnog od horizontalnog u kojem se odnosi i organizovanje u proizvodnji i društvenim djelatnostima ne zasnivaju na istim načelima dohotka, a pri tome se zapostavlja opštinski, regionalni, republički, odnosno pokrajinski i federalni aspekt udruženog rada, a bez čega samoupravno organizovani radni ljudi ne mogu ovladati cjelinom ekonomskih procesa.

Takvo gledanje na organizaciju društva još živi, mada u nešto modifikovanom obliku. U jednoj varijanti takvog stanovišta polazi se od povezivanja radničkih savjeta u okviru grana privrede, sve do nivoa zemlje kao cjeline, kako bi se »nezavisno« od teritorijalnog i »slobodno« od nacionalnog načela izrazili interesi radničke klase. To podrazumijeva postojanje samo organizacija udruženog rada u materijalnoj proizvodnji, odnosno isključuje se sve ono što bi u proces samoupravnog udruživanja rada obuhvatilo i društvene djelatnosti. U okviru takvog gledanja na vertikalnu dimenziju samoupravnog organizovanja društva ponovo se ističe prijedlog, koji je bio definisan i 1974. godine, da se u strukturu Skupštine SFRJ uvede i vijeće udruženog rada, s ciljem da u njemu dođu do izražaja

Digitized by Google

interesi radničke klase u privrednim granama i grupacijama. Pri tome se zanemaruje činjenica da – pošto je riječ o federaciji, čije su federalne jedinice različite i po privrednoj strukturi – interesi grana i grupacija uvijek imaju i regionalnu dimenziju. Pošto nije posrijedi struktura interesa, koja sada dolazi do izražaja u vijećima udruženog rada u opštinama i republikama, odnosno pokrajinama, to bi pitanje demokratske sinteze granskih interesa bilo veoma složeno. Dosad stečeno iskustvo pokazuje da bi direktno sučeljavanje posebnih granskih interesa imalo za posljedicu jačanje interventne uloge države u primarnoj raspodjeli, odnosno u domenu uslova privređivanja. Istina, ima mišljenja da i u takvom vijeću treba da dolaze do izražaja isti interesi kao i u vijećima udruženog rada u drugim društveno-političkim zajednicama, a to bi značilo interesi privrede, privredne infrastrukture i društvenih djelatnosti. Međutim, time se mijenja ne samo obim o čemu se odlučuje u federaciji posredstvom zajedničkih organa, nego se otvaraju problemi koncentracije odlučivanja na širem planu o uslovima razvoja.

Nije riječ o tome da li treba ili ne ići za tim da u vijećima Skupštine SFRJ dođe više do izražaja udruženi rad u cjelini, a posebno u materijalnoj proizvodnji. Tu potrebu izražava i orijentacija da dvije trećine delegata u Saveznom vijeću čine delegati iz organizacija udruženog rada, a od kojih je više od pedeset odsto iz materijalne proizvodnje, a samo jedna trećina iz mjesnih i drugih zajednica i društveno-političkih organizacija. Uz to se predviđa da se i u Vijeću republika i pokrajina obezbijedi veće učešće delegata iz udruženog rada. Problem je u tome što se insistiranjem na vijeću udruženog rada, u ime »istih« principa organizovanja skupština, ne uvažava specifičnost svake društveno-političke zajednice, pa ni federacije. To, pored ostalog, zamagljuje našu orijentaciju da se svaka od njih razvija u pravcu »zajednice rada«. U samoupravnoj koncepciji federacije to je, prije svega, naglašeno u različitosti oblika i u načinu na koji se ostvaruju zajednički interesi i izvan strukture Skupštine i zajedničkih organa. To znači da njen razvoj u pravcu ostvarivanja »republike udruženog rada« ne ide putem povećanja broja vijeća u strukturi Skupštine, već, prije svega, putem širenja prakse neposrednog i slobodnog udruživanja organizacija i samoupravnih zajednica, kao i povezivanja i saradnje društveno-političkih zajednica, što bi u perspektivi vodilo najvjerovatnije jednom vijeću u Skupštini.

Problem je u tome što se tim pitanjem, u suštini, pokreću i druga, i to na način u kojem je primarno da se potisne nacionalno, odnosno republičko-pokrajinsko, a to zadire u područje ostvarivanja principa jedinstva radničko-klasnog i nacionalnog. Međutim, nije teško predvidjeti posljedice pa jedinstvo radničke klase kada bi se na delegatsko-skupštinskom nivou išlo na sukobljavanje tako reći konkretnih dnevnih interesa grana i grupacija, da bi se preko toga došlo da zajedničkih, sve i kada bi to moglo da bude bez regionalne dimenzije. Tim prije što bi se do zajedničkog moralo doći odlučivanjem većinom glasova, a ne usaglašavanjem različitih interesa. Bilo bi to slično onom što je predstavljala samoupravna interesna zajednica za cijene, ili za ekonomske odnose sa inostranstvom, ali sada u političkoj sferi odlučivanja. To bi zahtevalo i podsticalo permanentnu intervenciju saveznih državnih organa. Drugo je pitanje šta bi značilo i čemu bi vodilo rješenje koje se zasniva na tome da se u strukturi Skupštine dijele vijeća, tako da je jedno samo klasno, a drugo samo nacionalno.

Digitized by Google

Takav pristup viđenju mogućnosti da se traže rješenja za iznalaženje vertikalnih komponenti samoupravljanja primjenjivan je i šire. On se uočava i pri organizovanju poslovno-planskih zajednica, gdje se u dobroj mjeri krenulo i putem koji je karakterističan za granska udruženja, iako je, principijelno gledano, razgraničenje u tome veoma jasno; u njemu se polazi od toga da strukovno-granska udruženja imaju svoje posebno mjesto u sistemu, na čemu se, pored ostalog, zasniva i sistem komora.

Razumljivo, to sve dobija drugačije dimenzije kada se na toj osnovi koncipira pristup organizovanju društva kao cjeline. Pri sagledavanju uzroka takvog stanja ne može se zanemariti ni činjenica da je to, pored ostalog, i posljedica teškoća da se uspostavi ravnoteža između vertikalne i horizontalne dimenzije samoupravljanja, odnosno između funkcionalnog i teritorijalnog u delegatskom sistemu.

Delegatski sistem, koji predstavlja okosnicu političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, podrazumijeva kako teritorijalni tako i funkcionalni princip. Postizanje ravnoteže između ta dva principa, koji su dvije strane jednog istog, bitan je preduslov da se izrazi sve ono što čini samoupravnu organizaciju u bazi društva, koja odgovara sistemu neposredne socijalističke demokratije. Kada je riječ o političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, problemi nisu toliko u primjeni teritorijalnog principa koliko u iznalaženju rješenja za afirmaciju funkcionalnog. O kakvim je teškoćama riječ vidi se i iz dosadašnjih nastojanja da se on kao princip uvede za vijeće udruženog rada u republici, odnosno pokrajini, a da pri tome i izborni sistem bude u skladu sa zahtjevima kontinuiranog funkcionisanja delegatskog sistema. U SR Hrvatskoj se išlo na primjenu i funkcionalnog principa u vijeću udruženog rada, ali se, prema ocjenama do kojih se došlo, ne bi moglo reći da se u tome i uspjelo. U BiH se, sa posljednjim promjenama Ustava, ostavila mogućnost da se ono što je relevantno da bi se izrazio funkcionalni princip u vijeću udruženog rada – reguliše zakonom, kako bi se olakšalo traženje rješenja uz provjeru u praksi. Iznalaženje adekvatnih rješenja u tom segmentu skupštinskog sistema omogućilo bi da se dođe i do solucije u pogledu povezivanja delegata u Saveznom vijeću sa delegacijom, odnosno sa delegatskom bazom.

Problem je u tome što, iz razloga koji su unaprijed naznačeni, to ne treba da budu grane, niti mogu biti postojeće složene organizacije udruženog rada, jer nije riječ o sučeljavanju interesa koji proizlaze iz udruživanja na tom nivou. To znači da se treba usmjeriti na traženje rješenja koje bi omogućilo da budu dovoljno homogeni interesi u odnosu na ono o čemu se odlučuje u vijeću udruženog rada. Takav pristup je sadržan u postojećem rješenju, ali je izveden na način da je zaista teško uspostaviti neposrednu, radnu vezu delegata sa delegatskom bazom. U okviru toga je i rješenje na osnovi kojeg skupštine SIZ u djelatnostima od posebnog društvenog interesa, u određenim pitanjima, imaju i ulogu vijeća skupštine društveno-političke zajednice. To se rijetko koristi.

Prava rješenja moraju polaziti od toga da je svaka od skupština društveno-političkih zajednica izvedena iz baze koja je organizovana da omogućuje neposredno odlučivanje o cjelini uslova, sredstava i rezultata rada, i da tu bazu ne izražava samo odnos OOUR – RO i drugi oblici udruživanja u privredi, već i odnosi OOUR – SIZ i OOUR – MZ. Mnogobrojne vertikale udruživanja i povezivanja izvedene iz te baze, u krajnjem, izražavaju proces u kojem se svaka od društveno-političkih zajednica razvija u pravcu ostvarivanja zajednice udruženog rada. Otuda je i samoup-

Digitized by Google

ravni koncept federacije, po oblicima ostvarivanja zajedničkih interesa, najšire otvoren za sve oblike slobodnog i neposrednog udruživanja i povezivanja organizacija i zajednica, a ta baza je predstavljena i u strukturi Skupštine SFRJ.

Potrebna ravnoteža između funkcionalnog i teritorijalnog može se postići samo ako se polazi od dijalektičke povezanosti i vertikalne i horizontalne dimenzije delegatskog sistema. Zato nije rješenje da se još više zanemaruje osnovna organizacija udruženog rada kao temeljna ćelija političkog sistema, čemu vode prijedlozi da se funkcije delegacije prenesu na radničke savjete ili na zajedničku delegaciju u radnoj organizaciji. Istina je, međutim, da u toj ishodišnoj tački u koncepciji integralnog samoupravljanja postoje otvoreni problemi koji ometaju da se osnovna organizacija udruženog rada potpunije afirmiše kao osnovna ćelija političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Tako je, na primjer, ona još zasad više zajednica življenja nego što je rezultat kombinovanja faktora proizvodnje. Pogotovo ona nije subjekt u pogledu opštih uslova rada, što bi se, prije svega, izražavalo i u afirmaciji onih instituta proširene reprodukcije koji su produkt odnosa zasnovanih na načelima dohotka. Drugim riječima, ona nije postala osnovna karika za koju se hvata samoupravno organizovani radnik, da bi odlučivao o cjelini uslova, sredstava i rezultata rada, odnosno kroz delegatski sistem i na »gornjim« nivoima organizovanja društva. Problem dvojnosti sistema, koji je u pozivu za ovaj razgovor naznačen, postoji i kada se sagledava stanje u kontekstu utvrđene osnove na kojoj je upravo predviđeno njegovo prevazilaženje.

Prilikom prevazilaženja takvog stanja od posebnog je značaja konkretna razrada i ostvarivanje opredjeljenja da se kreditni sistem stavi u funkciju razvoja zajedničkog prihoda, zajedničkog dohotka i udruživanja na zajedničkom proizvodu. I to zato što, u uslovima kada dominira kreditni odnos, OOUR postaje njegov »zarobljenik«, pa se ona deformiše i po mnogo čemu postaje i konzervativna, jer se ne nalazi u svom, već u ambijentu preduzeća. To je čini lakše podložnom grupnom i lokalnom interesu i ima šire negativne posljedice po nju, jer je riječ o osnovnoj ćeliji političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Zato danas nije toliko jasno razgraničena dvojnost, u smislu da se samoupravljanje razvilo u okviru radne organizacije, a da je politički sistem ostao na »višim« nivoima organizovanja društva. Problem je postao složeniji, jer je, kao posljedica stanja u odlučivanju o proširenoj reprodukciji, OOUR često ostala zatvorena, nema potrebnog »naboja« za povezivanje, ne koriste se mogućnosti da se posredstvom radnih organizacija nađu istovremeno u dvije ili više složene organizacije, sporo napreduje udruživanje na zajedničkim programima i drugo što bi omogućavalo brži razvoj poslovnih, planskih i drugih oblika zajednica, slobodnu razmjenu rada sve do šire prakse neposrednog povezivanja i raznovrsnijih oblika interesnog organizovanja. Sve je to sastavni dio onog »okruženja« delegatskih skupština, od kojeg zavisi hoće li one biti ili ne, kako kaže Kardelj, stožer ukupnog rada i stvaranja. Izbjegavanje da se hvata ukoštac sa tim problemima, predlaganje »jednostavnijih« puteva, pa i izvan konteksta koncepcije integralnog samoupravljanja, očigledno nije rješenje.

Drugi i posebno bitan aspekt u vertikalnoj dimenziji samoupravljanja, posmatrano iz ugla političkog sistema, predstavlja ostvarivanje mjesta i uloge organizovanih subjektivnih snaga u delegatskom sistemu. Ono se primarno postavlja i kao pitanje integrativne sposobnosti delegatskog sistema. Jasno je da je u mnogo čemu metod djelovanja, posebno Saveza

Digitized by Google

komunista, ostao na onom nivou razvoja koji je bio karakterističan po tome što je samoupravljanje djelovalo u okviru fabrika, a politički sistem se zadržao na »višim« nivoima organizovanja društva. U načelu, postoji saznanje o potrebi da se takva praksa mijenja. Međutim, efekti su mali, jer je prvi i osnovni problem u stanju svijesti. Naprosto, ostalo se na zatečenom stanju, i pored radikalnih promjena koje je sobom donijelo uvođenje delegatskog sistema. Tako se pitanje društvenog položaja i metoda rada, prije svega Saveza komunista, sa aspekta političkog sistema, postavilo najdirektnije kao potreba razrješenja, istorijski gledano, krupnog problema, sa stanovišta opšteg razvoja socijalizma – kao razrješenje glavnog problema savremene socijalističke prakse. Nerješavanje tog problema vodi stanju da u okvirima socijalističke prakse dominira stapanje partije i državnog aparata, partije i tehnokratskog aparata, a to ima za posljedicu da se sukob narod – država pretvara u sukob narod – partija.

Zato unutar delegatskog sistema ostvarivanje koncepcije »partije masa« dobija i druge, šire, dimenzije. Jer, ono što sada čini »mase« to je samoupravno organizovano i ima po Ustavu pravo, obavezu i odgovornost da odlučuje o cjelini uslova, sredstava i rezultata rada. Riječ je o samoupravno organizovanom čovjeku koji je osnovni subjekt vlasti i koji, organizovan i u društveno-političke organizacije, ostvaruje uticaj na svim nivoima organizovanja društva, pri čemu su mu one, svojim kolektivitetom, oslonac i garant u ostvarivanju njegovih samoupravnih prava. Funkcije društveno-političkih organizacija utvrđene u Ustavu samo čine osnovu od koje se moralo poći u daljoj razradi te komponente delegatskog sistema. No do sada u toj oblasti nije postignuto dovoljno, što se može uočiti kada se analizira praksa odlučivanja u sve tri faze, a to upravo i čini suštinu političkog sistema. U pripremanju društvenih odluka još se ostalo na tome da dominantnu ulogu imaju organi uprave i izvršni organi. Međutim, za uspješno ostvarivanje delegatskog sistema od presudnog je značaja da Socijalistički savez realizuje svoju ulogu, u smislu šireg učešća u fazi pripremanja društvenih odluka, što podrazumijeva i razvijenost različitih oblika zajedničkog rada samoupravnih, državnih i organa društveno-političkih organizacija na različitim nivoima organizovanja, pri čemu bi došao do izražaja naučni i ukupni stvaralački potencijal društva. Zastalo se u razradi sistema u pogledu uloge DPO – da se preko njih obezbjeđuju širi društveni uticaji na rad organa uprave i državnih organa, u čemu se dijelom izražava i nov odnos država – partija. Nisu izvedene do kraja potrebne konsekvence za način djelovanja i za utvrđivanje sadržaja rada iz činjenice da su društveno-političke organizacije u strukturi delegatske skupštine društveno-političke zajednice. Pogotovo se to može reći za ostvarivanje njihove uloge u provođenju politike i odluka. Naša teorija se, sa aspekta političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, još nedovoljno time bavi. Međutim, za razradu koja obezbjeđuje uspješno operacionalizaciju polaznih opredjeljenja potrebna je usmjerenost nauke, prije svega politikološke, pravne i sociološke, da se to istražuje, a time dolazi i do primjene adekvatnih metoda koji omogućavaju praćenje ostvarivanja utvrđene orijentacije. U tom kontekstu nauka kao subjektivni faktor ima i posebnu dimenziju. Ona, pored ostalog, proizlazi iz potrebe da u uslovima delegatskog sistema Savez komunista ostvaruje svoj uticaj na način kako to čini nauka.

Da smo bilo koju komponentu ostvarivanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja sagledavali sa stanovišta vertikalne dimenzije samoupravljanja našli bismo se pred aktuelnim otvorenim problemi-

Digitized by Google

ma. U tim uslovima kritika sistema lako izlazi iz okvira u kojem je konstruktivna za razvoj integralnog samoupravljanja. Međutim, kada je u pitanju procjena mogućnosti razvoja na utvrđenoj strategiji, onda valja uzeti u obzir i rezultate teorijskog sagledavanja koje polazi od zahtjeva što ih postavlja savremeni razvoj proizvodnih snaga najvišeg dometa. Oni potvrđuju da se u ostvarivanju integralnog samoupravljanja, na osnovi koncepcije koju imamo, kriju velike mogućnosti.

Digitized by Google

Zdravko Tomac

Raskršća političkog sistema socijalističkog samoupravljanja

I

U jugoslavenskom društvu, iako znatno manje nego prije godinu dana, o nizu strateških pitanja razvoja političkog sistema još postoje znatne razlike.

Postignuta je načelna suglasnost da nema razloga da se mijenjaju temeljna opredjeljenja političkog sistema, nego da su potrebne promjene u okviru iste strategije i koncepcije, kako bi se otklonila sva slaba rješenja u sistemu. Međutim, i tu u operacionalizaciji promjena: u odgovoru na pitanje – na koji način se treba mijenjati naš politički sistem, što mijenjati, na kakvoj strategiji – još postoje razlike, odnosno često se pod vidom jačanja samoupravljanja i delegatskog sistema, i, navodno, u sklopu strategije utvrđene Ustavom i dokumentima SKJ, daju prijedlozi koji u stvari objektivno nude, bez obzira na namjere predlagača, neke druge socijalne projekte i koncepcije političkog sistema suprotstavljene temeljnim opredjeljenjima ustavnog sistema.

Zato je potrebno da se u svakoj diskusiji, pa tako i našoj, za ovim okruglim stolom časopisa »Socijalizam«, na kojem raspravljamo o vrlo značajnoj temi »Politički sistem i vertikalna dimenzija samoupravljanja«, vrlo precizno odredimo prema strategiji u okviru koje tražimo rješenje. Ako se složimo o osnovnim pitanjima daljnjeg razvoja političkog sistema, dosta lako ćemo se složiti o svim postojećim prijedlozima, ne samo ovdje za ovim okruglim stolom, nego i u jugoslavenskom društvu u cjelini.

Digitized by Google

Zato najprije nekoliko napomena o tome kako radikalnim promjenama osigurati provođenje utvrđene strategije i kontinuiteta razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja na osnovi Ustava iz 1974. godine.

II

Ustav iz 1974. godine, može se reći, prvi put u cjelini konstituira i izgrađuje samoupravljanje kao globalni sistem, izgrađujući vlast i samoupravljanje polazeći od organiziranog radnika, u savezu sa svim radnim ljudima, a ne od apstraktnog građanina-birača. Za razliku od građanske demokracije, gdje se vlast, pa i cijeli politički sistem izgrađuje polazeći od građanina koji je sveden na funkcije birača, glasača, koji se opredjeljuje i glasa za program političke partije ili više političkih partija, prenoseći svoja suverena prava na svoje predstavnike, čime se vlast od njega otuđuje i koncentrira na vrhove političke partije ili političkih partija, Ustav iz 1974. utvrđuje sistem u kojem organizirani radnici u savezu sa svim radnim ljudima neposredno i putem delegatskog sistema i kroz različite institucije političkog sistema odlučuju o svim društvenim poslovima.

Ustav iz 1974. godine vrlo precizno određuje da je nosilac suverenosti i vlasti radnička klasa, u savezu sa svim radnim ljudima. Pojam građanin u našem ustavnom sistemu upotrebljava se samo kada se žele izraziti prava radnog čovjeka koja on ostvaruje kao građanin – privatno biće. Naš Ustav preuzima i garantira klasična prava čovjeku i građaninu koja su ne samo tekovina buržoaske revolucije, nego i civilizacijska tekovina razvoja demokracije, ali kada je riječ o političkoj vlasti i samoupravljanju, onda Ustav govori o radniku i radnim ljudima, dakle, pojam građanin upotrebljava se samo u onim odnosima među ljudima i njihovim pravima i obavezama koji se ne tiču organiziranja političke vlasti.

Takva koncepcija Ustava iz 1974. logični je završetak koncepcije koja se u etapama izgrađuje počev od narodnooslobodilačkih odbora i odluka AVNOJ-a pa do danas.

U toku NOB nova narodna vlast izgrađivana je na klasnim revolucionarnim iskustvima i uzorima Pariške komune i sovjetâ. Naši narodnooslobodilački odbori, od mjesnih i seoskih do AVNOJ-a, izgrađivani su ne samo na delegatskom principu, nego i na klasnom revolucionarnom principu, koji se bitno razlikovao od sistema državne vlasti različitih predstavničkih sistema kapitalizma i državnog socijalizma što se baziraju na građaninu-biraču.

Ustavom iz 1946. napušta se, iako ne potpuno, naša narodnooslobodilačka koncepcija vlasti i preuzimaju se rješenja konstituiranja vlasti po uzoru na predstavničke sisteme državnog socijalizma.

Međutim, već od 1949. počinje u etapama vraćanje rješenjima delegatskog sistema, ali u kombinaciji sa rješenjima predstavničkog sistema.

Ustavni zakon iz 1953. i Ustav iz 1963. godine političku vlast izgrađuju na kombiniranom principu polazeći od radnika i radnog čovjeka, s jedne strane, i građanina-birača, s druge, dakle, na principu kombinacije predstavničkog i delegatskog sistema. Tek Ustav iz 1974. konstituira skupštine društveno-političkih zajednica na dosljednom delegatskom sistemu, ukida vijeća građana, odnosno političko-predstavnička vijeća. U raspravama o tim rješenjima pri donošenju novog Ustava jedinstveno je konstatirano da su se u našem sistemu predugo održala određena stara rješenja pred-

Digitized by Google

stavničkog sistema, koja su negativno utjecala na razvoj samoupravljanja i delegatskog sistema. Dalje je konstatirano da su tadašnja opća politička vijeća (općinsko, republičko i savezno) pokazala u praksi tendenciju da se razviju u izrazito političko-predstavnička rješenja jednopartijskog sistema.

Dakle, Ustav iz 1974. godine završetak je postepenog izgrađivanja samoupravljanja kao paralelnog sistema državnog socijalizma. On je prvi put koncipirao socijalističko samoupravljanje kao globalni i jedini sistem. Time je ne samo ukinut dualizam između države i samoupravljanja, nego i država koncipirana kao instrument ostvarivanja samoupravljanja.

Danas, kada se ponovo nude različiti prijedlozi kojima se želi postići da se vratimo navodnim radikalnim promjenama, u stvari na stara rješenja kombiniranja elemenata predstavničkog i delegatskog sistema, bilo je potrebno ukazati na ove elemente postepenog razvoja delegatskog sistema.

Na osnovu tih iskustava u razdoblju od AVNOJ-a do 1974. godine, Kardelj je formulirao ne samo teoriju delegatskog sistema, nego i cijelog političkog sistema koji više ne polazi od apstraktnog građanina, nego od organiziranog radnika.

Osnovna načela Ustava iz 1974. godine vrlo precizno izražavaju takvu strategiju, utvrđujući da se pojmom radnik i radni čovjek izražava društveno vlasništvo, socijalistički samoupravni proizvodni odnos, odnosno pravo rada društvenim sredstvima i pravo na samoupravljanje, kao temelj društvenog uređenja socijalističkog samoupravljanja. Kao što je u povijesnom razvoju pojam građanin i politički sistem koji se gradio polazeći od građanina-birača izražavao klasnu vlast buržoazije i privatnovlasničke odnose, tako u našem sistemu pojam radni čovjek izražava klasnu vlast radnika i samoupravne-proizvodne odnose što se temelje na društvenom vlasništvu. Iz svega proizlazi da nije moguće prihvaćati prijedloge koji nas danas, bez obzira na namjere, vraćaju na predstavnički sistem i izgradnju političkog sistema polazeći od građanina a ne od organiziranog radnika, jer bismo se njihovim prihvaćanjem ne samo vraćali nazad, nego i destruirali temelje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Ovo treba ponovo naglašavati jer i dalje u dijelu javnosti, umjesto da se traže rješenja koja će omogućiti otklanjanje slabih točaka u delegatskom sistemu, želi se promjenama na mala vrata vratiti u naš sistem građanin kao nosilac političke vlasti. Svim takvim koncepcijama, u stvari, želi se obezbijediti povratak na ustavna rješenja iz 1963. godine u različitim organizacionim formama i rješenjima, odnosno nudi se kao izlaz iz krize povratak na dva paralelna sistema, predstavnički sistem odlučivanja u skupštinama, putem vijeća koje bi polazila od građanina birača, i delegatski sistem odlučivanja, putem vijeća udruženog rada. Naš dosadašnji razvoj argumentirano je dokazao da bi u takvim odnosima došlo do daljnjeg potiskivanja uloge radničke klase u političkom sistemu, a time i daljnjeg stagniranja socijalističkog samoupravljanja.

Dakle, ako se složimo u tome da Ustav iz 1974. godine kao koncepciju nije moguće mijenjati, jer je dao dugoročnu strategiju, kako u suvremenim uvjetima i protivrječnostima dalje provoditi socijalističku revoluciju, kako da se dalje krene i u teoriji i praksi i od koncepcije državnog socijalizma i predstavničke građanske demokracije, onda smo se složili i u tome za kakve smo promjene i konkretne prijedloge. Potrebna je radikalna kritika, potrebne su radikalne promjene, ali one koje traže rješenja u okviru sistema, u okviru strategije i temeljnih opredjeljenja Ustava iz

Digitized by Google

1974. i politike SKJ utvrđene na kongresima. Dakle, ako se slažemo da problemi u funkcioniranju političkog sistema nisu u pogrešnom modelu i strategiji, nego prvenstveno u njegovoj neprimjeni i nedosljednoj operacionalizaciji, otklonili smo i dilemu o tome da li smo za promjene ili protiv promjena, jer smo se izjasnili ne samo za promjene, nego i precizirali za kakve promjene. Ako se postigne jedinstvo u tome da su potrebne promjene kako bi se ojačali delegatski sistem i politički sistem na osnovu Ustava iz 1974, onda su moguće i znatno radikalnije promjene od predloženih i predlaganih u dosadašnjim raspravama.

U sklopu takve strategije, želim ukazati na potrebu radikalnih promjena i iznijeti neke konkretne prijedloge.

III

U dogradnji političkog sistema socijalističkog samoupravljanja treba *nizom promjena potpunije, putem delegatskog sistema, organizirati radničku klasu kao državu,* te postići da, efikasno se uključujući u političku prinudu, *osigura reproduciranje društvenog vlasništva i osnovnog proizvodnog odnosa socijalističkog samoupravljanja – načina proizvodnje udruženog rada.*

Sva neotuđiva prava radnika, pravo rada društvenim sredstvima, pravo na samoupravljanje, pravo raspolaganja društvenim sredstvima, pravo upravljanja uvjetima, sredstvima i rezultatima rada, Ustavom su utvrđena kao neotuđiva pod određenim uvjetom. Ustav vrlo precizno određuje da su radnici dužni upravljati društvenim sredstvima, ne samo kao dobri privrednici, nego i na načelima uzajamnosti, solidarnosti i međusobne odgovornosti jedan prema drugom, ali i prema radničkoj klasi kao cjelini. Na osnovu toga ukupnim političkim i ekonomskim sistemom trebalo je omogućiti maksimalno stimuliranje radnika da maksimiliziraju dohodak i ostvaruju svoje interese kada je to u interesu radničke klase i društva u cjelini, odnosno onemogućiti svako sticanje dohotka na štetu društva. Dakle, iz Ustava proizlazi da je radnik kao pojedinac i udružen u organizaciju udruženog rada dužan racionalno i ekonomično koristiti društvena sredstva, da ih je dužan uvećavati, odnosno da samo pod Ustavom utvrđenim uvjetima njegova neotuđiva prava ostaju stvarno neotuđiva.

Tu dolazimo *do temeljnog pitanja svakog sistema, kako osigurava zaštitu osnovnog proizvodnog odnosa na kojem je utemeljen, naime, kako osigurava njegovo reproduciranje.* Kapitalistički sistem to osigurava ekonomskom prinudom, odnosno onemogućavanjem proizvodnje koja ne stvara profit, koja ne stvara novu vrijednost, koja ne uvećava sredstva, jer svi ti proizvođači propadaju. U državnom socijalističkom sistemu država distribucijom viška vrijednosti može prebacivati sredstva iz grane u granu i napuštati one proizvodnje koje su neracionalne, s ciljem da se osigura racionalna i efikasna proizvodnja i da se onemogući proizvodnja koja ne stvara novu vrijednost. U našem sistemu potrebno je primjeniti ekonomsku prinudu za koju se zalaže Dugoročni program ekonomske stabilizacije, ali i osigurati odgovarajuće mogućnosti političke prinude u slučajevima neodgovornog izvršavanja radnih i upravljačkih funkcija i, posebno, u slučajevima neracionalnog raspolaganja društvenim sredstvima. Zato je potrebno dati mnogo veća prava vijećima udruženog rada da interveniraju u svim slučajevima neracionalnog korištenja društvenih

Digitized by Google

sredstava i neizvršavanja radnih i upravljačkih obaveza. Takva koncepcija proizlazi iz biti Ustava. O mogućnostima njene konkretizacije treba otvoriti raspravu. Kao prilog tim raspravama navodim slijedeće prijedloge:

U prijedlogu završnog dokumenta »Kritičke analize funkcioniranja političkog sistema« traži se izmjena ZUR-a i republičkih i pokrajinskih zakona o radnim odnosima »kako bi se sigurnost radnog odnosa i radnog mesta obezbeđivali samo onim radnicima koji uredno i kvalitetno izvršavaju radne obaveze i koji svojim radom doprinose društveno i ekonomski racionalnom korišćenju društvenih sredstava« (str. 78). Dalje se predlaže davanje širih prava osnovnim organizacijama udruženog rada da se »brže oslobađaju onih radnika koji grubo povređuju radnu disciplinu, koji ne izvršavaju radne obaveze i koji svojim radom ne doprinose društveno i ekonomski racionalnom korišćenju društvenih sredstava« (str. 78).

Tim prijedlozima, iako mahom načelno, »Kritička analiza« ukazuje na potrebu promjena u radnim odnosima, naime na potrebu da se počnu rješavati neki krupni problemi koji su se godinama zaobilazili, kao što su, na primjer:

– pravo rada društvenim sredstvima pretvaralo se u privatno i grupno pravo i svojevrsni doživotni monopol za onoga koji je to pravo zapošljavanjem ostvario bez obzira na to kako radi i na činjenicu da ima mnogo onih koji bi na njegovom mjestu radili i kvalitetnije, i bolje, pa i više;

– u našem sistemu sve više su se neopravdano štitila prava zaposlenih u odnosu na nezaposlene, što je sve više stvaralo dvije kategorije građana – punopravnih i zaposlenih, i neravnopravnih i nezaposlenih;

– u poduzimanju opravdanih mjera protiv uvođenja u Jugoslaviji tržišta radne snage stvarani su sistem i praksa kojima je pravo rada pretvarano u pravo nerada i monopola na radno mjesto, uz onemogućavanje konkurencije i smjenjivanje manje sposobnih sposobnijima na svim nivoima; statičnost odnosa i nemogućnost mijenjanja jednom uspostavljene hijerarhije i onemogućavanja sposobnijih da zauzmu mjesta onih koje su prestigli u svom stručnom razvoju i objektivnim radnim kapacitetima – postali su jedan od glavnih uzroka stagnacije razvoja jugoslavenskog društva;

– rukovodeće i stručne funkcije u privredi još se raspoređuju na osnovu političke aktivnosti i opredjeljenja, a ne prvenstveno na temelju stručne sposobnosti; još se polazi od pretpostavke da politička podobnost automatski daje i stručnu sposobnost za svako radno mjesto, posebno rukovodeće;

– radnici još ne odlučuju o izboru svoga rukovodstva u privredi, a rukovodeći organi u privredi prvenstveno su okrenuti u svom radu političkim strukturama od kojih zavise, a ne radnicima u svom kolektivu.

Polazeći od navedenih problema i postavljenog zahtjeva u »Kritičkoj analizi«, trebalo bi otvoriti raspravu i o slijedećim prijedlozima:

a) U traženju promjena treba ići dalje od »Kritičke analize«, koja se uglavnom bavi problemom kako se lakše osloboditi neradnika.

Potrebno je relativizirati pravo na radno mjesto zaposlenih, koje se zbog prevelike zaštite u sistemu, bez obzira na namjere, pretvara u trajno monopolno pravo, za sva vremena, bez obzira na kvalitet ispunjavanja radnih i društvenih obaveza, kako pojedinca tako i cijele organizacije udruženog rada.

Digitized by Google

b) Princip reizbornosti i stalne konkurencije treba uvesti za sva radna mjesta, čime bi se ne samo omogućila lakša i efikasnija zamjena neradnika dobrim radnicima, nego i nužne promjene na nizu stručnih mjesta, posebno rukovodećih. Danas nema dovoljno realnih mogućnosti da mladi stručni kadrovi pravovremeno preuzimaju odgovarajuća radna mjesta od onih koje su po radu i znanju prestigli, odnosno nema dovoljno mogućnosti da se, zavisno od rezultata rada, stručnosti i radnog kapaciteta, vrše pomjeranja u kadrovskoj hijerarhiji i nagore i nadole.

c) Treba u sistem uvesti i mogućnost davanja kolektivnog otkaza svim zaposlenima u određenim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama kada kao kolektiv duže vremena ne izvršavanju svoje radne obaveze i ne ostvaruju bitne društvene funkcije. I socijalistički samoupravni sistem, kao i svaki drugi, mora omogućiti društvenu reprodukciju. Zato mora biti efikasan u onemogućavanju raspolaganja društvenim sredstvima na način koji je u suprotnosti s društvenim interesima i sustinom sistema socijalističkog samoupravljanja. Takva prava pod određenim uvjetima treba dati vijećima udruženog rada. Vijeće udruženog rada bi u određenim slučajevima teže povrede društvenog vlasništva, neizvršavanja radnih i društvenih obaveza mogla davati kolektivni otkaz svima zaposlenima i raspisati natječaj za sva radna mjesta, čime bi se stvorile mogućnosti da pravo rada dobiju oni koji će uspješnije raspolagati društvenim sredstvima, ali i oni u kolektivu koji su dobro radili.

d) S obzirom na to da radnici dijele sudbinu svoga dohotka, nužno je promjenama u sistemu osigurati da oni sami biraju svoju poslovodnu strukturu, odnosno da je mogu smjenjivati u svim slučajevima kada ona ne osigurava svojom stručnošću izvršavanje utvrđene politike.

Uporedo s ovim promjenama u sistemu kojima će se vrlo precizno utvrditi radne, moralne i druge obaveze svakog pojedinca i svakog kolektiva, potrebno je pokrenuti široku društvenu akciju koja će osigurati da se u praksi mijenja postojeće stanje neodgovornosti, nepoštivanja i neprovođenja Ustava, zakona i samoupravnih normativnih akata.

Ovi prijedlozi, u vidu teza, imaju za cilj ne da daju gotove recepte, nego da izazovu i otvore raspravu o nekim pitanjima promjena u sistemu koja su dugo vremena otvorena, ali o kojima se nedovoljno raspravlja u institucijama našeg sistema.

Potrebne su, pored ovih, i druge bitne promjene koje će osigurati da vijeća udruženog rada postanu centralno mjesto utvrđivanja ukupne politike o svim društvenim poslovima o kojima se mora odlučivati izvan organizacije udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, kako bi upravo kroz vijeća udruženog rada radnička klasa efikasno osiguravala da se svaki dio sistema ponaša i razvija u skladu s cjelinom, u skladu sa svojom odgovornošću prema radničkoj klasi i društvu u cjelini. U tom cilju treba otvoriti šire rasprave o mnogobrojnim prijedlozima koji se daju a koji se zalažu da vijeća udruženog rada postanu centralno mjesto preko kojih se radnici organiziraju kao država u cilju ostvarivanja racionalnog i efikasnog gospodarenja društvenim sredstvima i zaštite društvenog vlasništva i samoupravnog proizvodnog odnosa.

IV

Značajno pitanje koje nije do kraja operacionalizirano u skladu s temeljnom koncepcijom Ustava SFRJ *jeste uloga subjektivnog faktora u politič-*

Digitized by Google

kom sistemu. Po Ustavu, društveno-političke organizacije imaju dvostruku funkciju. One su i same bitan dio političkog sistema i imaju svoje delegate u nizu značajnih institucija političkog sistema, posebno u društveno-političkim vijećima i predsjedništvima u pokrajinama, u republikama i federaciji i u drugim samoupravnim i državnim tijelima. Na taj način, Savez komunista i druge društveno-političke organizacije u procesima ostvarivanja interesa i donošenja odluka u delegatskom sistemu javljaju se kao institucionalni dio sistema.

Pored te uloge, društveno-političke organizacije kao pokretačka subjektivna snaga sistema samoupravljanja moraju djelovati u svim institucijama sistema, a posebno u samoupravnoj bazi, gdje se formuliraju interesi i gdje počinje proces njihova usklađivanja.

Međutim, pored ovih Ustavom utvrđenih uloga, društveno-političke organizacije i, posebno, Savez komunista još djeluju kao klasični jednopartijski sistem u kojem forumi Saveza komunista donose konkretne odluke o nizu pitanja o kojima treba odlučivati u delegatskoj strukturi sistema, tako da često delegatski sistem, u stvari, samo formalno donosi odluke.

Zadržana je i praksa neustavnog djelovanja putem stvaranja paralelnog sistema odlučivanja u spoju političkih, poslovodnih i upravnih struktura na različitim razinama, posebno o sredstvima društvene reprodukcije, te putem stvaranja različitih centara moći i srašćivanja foruma političkih organizacija s državnim strukturama i rukovodećim poslovodnim strukturama u bankama i velikim sistemima. U »Kritičkoj analizi« vrlo precizno je utvrđeno da bez mijenjanja uloge Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija, odnosno njenog usklađivanja sa osnovnim ustavnim opredjeljenjima, nije moguće otklanjanje uzroka slabog funkcioniranja političkog sistema.

Međutim, u predlaganju promjena, izuzev jedinstvenog zahtjeva za bitnim mijenjanjem uloge društveno-političkog vijeća, po mom mišljenju, nisu dovoljno uzete u obzir ocjene u dosadašnjim raspravama – da bez mijenjanja uloge izvršnih i upravnih organa i značajnih promjena u konstituiranju i funkcioniranju delegatskog skupštinskog sistema u cjelini nije moguće smanjiti vrlo precizno utvrđenu dominaciju političkih i izvršnih organa u procesima odlučivanja u delegatskom sistemu. Sva istraživanja pokazuju da se princip (očekivani) u primjeni Ustava, naime princip dominacije interesa radničke klase, pretvorio u realnim odnosima u dominaciju tehnobirokratskog monopola, posebno u raspolaganju sredstvima društvene reprodukcije. Sva istraživanja pokazuju da je dominacija izvršnih i upravnih organa u procesu odlučivanja velika, da se subjektivne snage sve više okreću dijeljenju moći u konkretnom odlučivanju s izvršnim, upravnim i poslovodnim strukturama.

Zbog svega toga, na osnovu analize ostvarivanja delegatskog sistema i drugih dostupnih materijala u nas koji se bave uzrocima jednostranog ostvarivanja delegatskog sistema, pokušat ćemo utvrditi neke prijedloge koji bi trebali pridonijeti da se određenim promjenama u strukturi skupština, nadležnosti vijeća, funkcijama i organizaciji izvršnih vijeća i organa uprave i svođenjem teritorijalnog principa organiziranja na realne potrebe stvore povoljniji uvjeti da se cijeli politički sistem još potpunije izgrađuje kao instrument ostvarivanja revolucionarne vlasti radnika i svih radnih ljudi.

U traženju rješenja koja će i u sistemu pridonijeti zaustavljanju opadanja stvarne moći udruženog rada i onemogućavanju djelovanja politič-

Digitized by Google

kih, izvršnih, upravnih i poslovodnih struktura izvan institucija političkog sistema, korisno je vratiti se na neke rasprave i prijedloge o strukturi skupštine, ulozi subjektivnog faktora i njegovom ugrađivanju u sistem, ulozi izvršnih organa, i organa uprave prilikom usvajanja Ustava iz 1974. godine. Neka rješenja koja tada nisu bila prihvaćena na osnovu analize svega onoga šta se događalo u primjeni Ustava danas postaju još aktualnija i u svakom slučaju zaslužuju da se o njima rasprave obnove.

Zato počnimo analizom različitih koncepcija, koje su postojale u nas u izradi novog Ustava iz 1974. godine, kada su društveno-politička vijeća uvedena u naš skupštinski sistem, od općine do republike.

Dugo vremena, sve do pred samo donošenje novog Ustava, bile su, može se reći, čak prevladavajuće tendencije da društveno-političko vijeće, kakvo je na kraju usvojeno, nije potrebno. Javna rasprava, na primjer u SR Hrvatskoj, kao i sve političke strukture, bile su dosta jedinstvene u stavu da ovo vijeće nije potrebno u strukturi skupštine. Osnovni razlog protivljenju ugrađivanja društveno-političkog vijeća u strukturu delegatske skupštine bio je teorijske i principijelne prirode, koji se ni danas nije promijenio. Smatralo se da će postojanje društveno-političkog vijeća destimulirati društveno-političke organizacije kao pokretačku organiziranu integrirajuću snagu cijelog delegatskog sistema da se prvenstveno bore za dugoročne interese radničke klase, organiziranjem radnika i svih radnih ljudi u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama i različitim institucijama izražavanja, povezivanja i usklađivanja interesa, sporazumijevanjem, dogovaranjem i delegatskim sistemom, odnosno da će se društveno-političke organizacije postojanjem društveno-političkih vijeća okrenuti prema organima države i tu tražiti svoj utjecaj na procese odlučivanja. Čini se da se bez ikakve dileme može potvrditi, na osnovu desetogodišnjeg iskustva funkcioniranja delegatskog sistema u cjelini, da se upravo to dogodilo, da su društveno-politička vijeća sve više postala općenadležna vijeća, identična drugim delegatskim vijećima, te da su društveno-političke organizacije sve manje djelovale u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama i u svim strukturama delegatskog sistema, zbog čega su, na primjer, vijeća udruženog rada na svim razinama dosta slabo funkcionirala, pa su i potisnuta u drugi plan. Tadašnje kritike predviđale su razvoj društveno-političkih vijeća upravo ovako kako se u praksi i desilo, a ne kako se očekivalo i željelo ugrađivanjem društveno-političkih vijeća u skupštine društveno-političkih zajednica.

I tada, a i danas, kada se predlaže mijenjanje koncepcije društveno-političkog vijeća, uzimalo se u obzir da je potrebno pružiti realne mogućnosti da društveno-političke organizacije djeluju kao sastavni dio političkog sistema, a ne kao komandirajuća snaga izvan njega, da trebaju osiguravati stabilnost i zaštitu dugoročnih interesa radničke klase, da trebaju u delegatski sistem unositi znanje, etičke vrijednosti i boriti se za izgrađivanje principa na osnovu kojega se u usklađivanju interesa osigurava ostvarivanje dugoročnih interesa radničke klase i zaštita temeljnih vrijednosti socijalističkog samoupravnog proizvodnog odnosa. Tada se smatralo, a danas još više, na osnovu desetogodišnje analize prakse, da je to moguće potpunije ostvariti i bez društveno-političkog vijeća, odgovarajućim promjenama strukture skupštine u cjelini te promjenama uloge izvršnog organa skupštine i organa uprave.

Kao paralelan, a jedno vrijeme kao glavni prijedlog Koordinacione komisije Ustavne komisije Savezne skupštine bila je koncepcija ugrađivanja u skupštine izvršno-političkog vijeća (neki su ga zvali samo politič-

Digitized by Google

ko vijeće), kao izvršnog organa skupštine u cjelini. Ukratko, potreba ugrađivanja izvršno-političkog vijeća u delegatske skupštine društveno-političkih zajednica obrazlagala se: nužnošću da se u delegatske skupštine ugradi jedno relativno malo vijeće koje bi unosilo dostignuća znanosti, predlagalo optimalne programe razvoja i štitilo dugoročne društvene interese te osiguravalo da se u cijelom sistemu slobodnog izražavanja i povezivanja interesa osigura isticanje društvenih interesa, da se izvršna vlast ugradi kao dio skupštine, a ne na principu predstavničke vlade, da se upravna i izvršna vlast razdvoje, da se stvori samostalna i odgovorna državna uprava koja će prvenstveno osigurati provođenje zakonitosti, a pod kontrolom izvršno-političkog vijeća i cijele skupštine. Zato se predlagalo da izvršno-političko vijeće bude relativno malo vijeće sastavljeno od stručnih i političkih autoritativnih ljudi, da njegov sastav predlažu društveno-političke organizacije, da ima u skupštini relativnu malu nadležnost (samo o najkrupnijim pitanjima sistema), ali da može raspravljati i o drugim pitanjima i predlagati određene mjere delegatskim vijećima. Glavna uloga izvršno-političkog vijeća bila bi obavljanje izvršne funkcije skupštine i političkog nadzora nad radom organa uprave i obezbjeđivanja koordinacije, ne samo između organa uprave nego i svih samoupravnih organizacija i institucija koje trebaju izvršavati utvrđenu politiku skupštine. Na taj način izvršna funkcija skupštine napustila bi neuspjelo teorijsko kopiranje parlamentarne vlade, a koje je u potpunom neskladu s delegatskim sistemom. Sva istraživanja stvarnog odlučivanja u delegatskom sistemu pokazuju da su sadašnja izvršna vijeća preuzela mnoge funkcije skupštine i da dominiraju u vođenju politike, zajedno sa organima uprave. Prema tome, već i na osnovu analize prakse, bilo bi potrebno tražiti određene promjene koje bi otvorile prostor da delegatske skupštine i samoupravne strukture u cjelini sistema potpunije ostvaruju svoju ustavnu ulogu, te da se dominacija izvršnih vijeća i organa uprave, foruma društveno-političkih organizacija u procesu odlučivanja bitno smanji.

Ugrađivanje izvršno-političkog vijeća, kao izvršnog organa skupštine, koje bi preuzelo i neke funkcije sadašnjih društveno-političkih vijeća, tražilo bi da se ukinu društveno-politička vijeća i da se transformiraju sadašnja izvršna vijeća, jer bi izvršno-političko vijeće preuzelo veliki dio sadašnjih njihovih funkcija, a uprava bi bila samostalna i odgovorna te bi se moglo formirati neko tijelo za koordinaciju rada uprave koju bi također trebalo reorganizirati i osposobiti za potpunije ostvarivanje zakonitosti, što je jedan od najkrupnijih problema funkcioniranja političkog sistema.

Tek u posljednjoj fazi rada na izradi Ustava SFRJ 1974. godine usvojena su sadašnja rješenja strukture skupština, po kojima je društveno-političko vijeće postalo ravnopravno vijeće u strukturi skupštine, uz konstituiranje izvršnog vijeća na principu jedinstva izvršne i upravne vlasti, na mnogim načelima klasične parlamentarne vlade čija je glavna uloga u predlaganju politike skupštine društveno-političke zajednice i u rukovođenju funkcioniranjem organa uprave.

Praksa je pokazala potpunu neracionalnost i neefikasnost sadašnje organizacije izvršnih vijeća i uprave. Izvršna vijeća su postajala sve više, mimo Ustava, dominantna snaga u procesu odlučivanja, zapažene su i tendencije pretvaranja u generalne direkcije privrede i preuzimanja na sebe rješavanja mnogih pitanja koja su, po Ustavu, u nadležnosti udruženog rada. U isto vrijeme, uprava se gotovo udvostručila, ali je umanjena njezina uloga u provođenju zakonitosti, jer se orijentirala, prije svega, na

Digitized by Google

vođenje politike, a ne na njezino izvršavanje. Ogroman broj zakona i propisa se ne provodi. Nastali su i problemi dvostruke nadležnosti između SIZ-ova i organa uprave, kao i nemogućnosti savezne i republičke uprave da preko samostalne općinske uprave osigura provođenje zakonitosti. Općinska uprava koja provodi i savezne i republičke zakone i propise bila je pod tutorstvom političkih organa u općini koji su subjektivno ocjenjivali, zavisno od općinskog interesa, kada trebaju, odnosno kada ne trebaju provoditi određene savezne i republičke propise. U isto vrijeme, skupština društveno-političkih zajednica pod nametnutim pritiskom i inicijativa izvršnih i upravnih organa producirala je nebrojene zakone i propise koji se onda, u pravilu, nisu provodili, niti je skupština imala mogućnost da se temeljnije pozabavi političkim nadzorom nad radom izvršnih organa i organa uprave. S druge strane, društveno-političke organizacije su se okrenule izvršnim i upravnim organima i stvoren je paralelan sistem odlučivanja suprotstavljen samoupravnim delegatskim strukturama.

Zbog svega toga smatramo da su nužne radikalnije promjene u ukupnoj strukturi skupštine, da je potrebno ojačati poziciju delegatskih vijeća, transformirati društveno-političko vijeće i izvršno vijeće, i umjesto njih stvoriti izvršno-političko vijeće, a osamostaliti i organizirati organe uprave. Time bi se stvorili povoljniji uvjeti za stvarno jačanje moći udruženog rada i delegatskih struktura u cjelini, za potpunije izgrađivanje društveno-političkih organizacija da djeluju prvenstveno u samoupravnim organizacijama i zajednicama, ali da mogu kroz izvršno-političko vijeće potpunije ostvarivati već navedene ciljeve, te da se upravna i izvršna vlast prilagodi delegatskom sistemu, odnosno da se raskine s koncepcijom vlade koju smo preuzeli iz parlamentarnog sistema, a koja, što je praksa i potvrdila, onemogućava ostvarivanje bitnih društvenih ciljeva delegatskog sistema.

V

I ovdje i u raspravi iznesen je prijedlog da bi u cilju jačanja stvarne moći radničke klase i na razini federacije trebalo prići formiranju vijeća udruženog rada. I ovaj prijedlog, kao i mnoge druge, treba analizirati u sklopu cjelovite ustavne strategije i koncepcije. Ustav je utvrdio da se u Skupštini SFRJ, u pravilu, primijeni jednodomno odlučivanje, u Vijeću republika i pokrajina konsenzus, jer se odlučuje o materijalnim sredstvima i pravu naroda i narodnosti da rješavaju o dohotku koji stvaraju, a u Saveznom vijeću većinsko odlučivanje o svim ostalim pitanjima ekonomskog i političkog sistema i drugim zajedničkim interesima koji se, na osnovu Ustava, ostvaruju u federaciji. Zato je, da bi stvarno ojačala moć udruženog rada, pored predloženih promjena koje će ojačati stvarnu moć radnika na svim razinama odlučivanja, a posebno u pokrajini i republici, kako bi radnici postali osnovna snaga koja formulira pokrajinski i republički interes, potrebno osigurati jačanje moći udruženog rada i u oba vijeća Skupštine SFRJ. U tom smislu, formiranje vijeća udruženog rada, umjesto Saveznog vijeća, a bez transformacije strukture Vijeća republika i pokrajina, u kojem se odlučuje upravo o uvjetima stjecanja i raspodjele dohotka, ne bi ojačalo stvarnu moć udruženog rada. Zato je potpuno ispravna i jedino moguća orijentacija da se i Vijeća republika i pokrajina u

Digitized by Google

okviru predviđenih promjena razvijaju kao izraz interesa udruženog rada, a ne samo Savezno vijeće Skupštine SFRJ.

Isto tako nisu prihvatljivi prijedlozi uvođenja dvodomnog odlučivanja jer bi se kruto konzekventan i čist sistem jedinstva, klasnog i nacionalnog, i preciznog utvrđivanja funkcija pojedinog vijeća Skupštine SFRJ pretvorio u nedosljedan i necjelovit sistem. Dakle, i ovdje, kao i kod drugih problema, treba rješenja tražiti u skladu s temeljnim opredjeljenjima Ustava, a ne suprotno njima. Treba otklanjati uzroke slabosti u sistemu, kako bi on što bolje funkcionirao. Ako se danas ustavna koncepcija socijalističke republike i federacije samo djelomično ostvaruje, ako se sve društveno-političke zajednice prvenstveno razvijaju kao etatističke, ako je poremećena struktura moći na štetu radničke klase, onda nam trebaju radikalne promjene koje će otkloniti uzroke tih deformacija i osigurati cjelovito ostvarivanje ustavne koncepcije republike i federacije u cjelini, a ne napuštanje takve koncepcije.

Na toj liniji ne samo da je moguće postići jedinstvo, nego je ono, po mom mišljenju, u raspravama o zaključcima 13. sjednice CK SKJ i postignuto, jer je ogromna većina radnih ljudi i građana i svih naših naroda i narodnosti u tim raspravama pokazala da traži prvenstveno da se jačanjem kontinuiteta revolucije, socijalističkog samoupravljanja i delegatskog sistema osigura uklanjanje svih uočenih slabosti u sistemu.

VI

U proteklih desetak godina primjene Ustava pretežno smo se bavili mikroorganizacijom društva, posebno uspostavljanjem institucionalne organizacije (OOUR, mjesne zajednice, SIZ-ovi) te usklađivanjem cijelog sistema s Ustavom. Sve je to bilo potrebno, ali samo kao stvaranje uvjeta za novu samoupravnu integraciju. Međutim, upravo u uspostavljanju samoupravljanja kao globalnog sistema osnovna ustavna rješenja nisu ni realizirana niti adekvatno normativno izvedena iz suštine Ustava.

Napravljene su barem dvije krupne greške s dalekosežnim posljedicama:

1. Stvorena je iluzija da se samim uspostavljanjem i organiziranjem institucija automatski osigurava i ostvarivanje samoupravljanja, pa se stvarala društvena klima da samoupravljanje jeste OOUR, mjesna zajednica, SIZ ili neka druga institucija te da je zbog toga najvažnije donijeti normativne akte i uspostaviti novu organizaciju.

2. Sve više se počelo, ne samo u praksi, nego i u teoriji, pisati i govoriti ne o pravima radnika, nego o pravima institucija, sve više su se počele međusobno suprotstavljati institucije, kako u udruženom radu tako i u okviru društveno-političkih zajednica u borbi za veća prava.

Počelo se gubiti temeljno opredjeljenje našeg sistema da organizirani radnik, u savezu sa svim radnim ljudima grada i sela, cjelinom političkog sistema ostvaruje vlast i samoupravljanje. Iz koncepcije Ustava proizlazi da je nosilac suvereniteta radnik, da je vlast uvijek u rukama radnika, a da se on, u cilju racionalnog i efikasnog upravljanja, udružuje na različitim razinama sistema u odlučivanju o određenim društvenim poslovima. Ustav utvrđuje o kojim društvenim poslovima radnici odlučuju sami u okviru udruženog rada ili putem vijeća udruženog rada i SIZ-ova, a o kojim društvenim poslovima odlučuju udruženi sa svim radnim ljudima u društveno-političkim zajednicama i drugim institucijama. Na os-

Digitized by Google

novu tako jasne koncepcije, umjesto da se sasvim precizno utvrde funkcije koje radnici ostvaruju na pojedinoj razini organizirani u pojedine institucije i da se omogući efikasno izvršavanje tih funkcija, počele su se sve šire institucije u sistemu shvaćati i razvijati kao oblik povezivanja užih institucija.

Ustavom je precizno utvrđeno o kojim interesima i društvenim poslovima radnik odlučuje udružen u osnovnu organizaciju udruženog rada, o kojima u radnoj organizaciji, o kojima u složenoj organizaciji, a o kojima na širim razinama, sve do reprodukciono-planskih cjelina na nivou Jugoslavije. Umjesto da se u operacionalizaciji takvog sistema vrlo precizno utvrdi da organi samoupravljanja i rukovođenja odlučuju o udruženim funkcijama, a onda i odgovaraju za njihovo izvršavanje, napravljeni su mnogi kompromisi koji su sve šire institucije gradile u udruženom radu na principu udruživanja institucija i federalizacije ili konfederalizacije odlučivanja, što je omogućavalo da tehnobirokratske strukture blokiraju samoupravnu integraciju i učine sistem autarkičnim i neracionalnim, a u znatnoj mjeri i neodgovornim. Praksa je pokazala da se samoupravno odlučivanje ne može zatvoriti u institucije, da moderna privreda traži udruživanje oko određenih programa i ukidanje odlučivanja udruženim funkcijama kada svaka institucija može blokirati donošenje odluka i njihovo izvršavanje. Dakle, u udruženim funkcijama na raznim razinama udruženog rada potrebno je ukinuti konsenzus koji je davao svakoj udruženoj instituciji pravo da blokira donošenje odluka i njihovo provođenje. »Kritička analiza političkog sistema« ukazuje na ove probleme, iako dosta načelno ali ispravno zahtijeva da se promjenama ZUR-a omogući efikasna vertikalna organizacija samoupravljanja i rukovođenja u udruženom radu. Međutim, ovdje je odmah potrebno napomenuti da su neophodne promjene koje će omogućiti odlučivanje na širim razinama samo o udruženim funkcijama a ne o svim funkcijama.

Na sličnim principima treba utemeljiti i odnose u ostvarivanju funkcija društveno-političkih zajednica. Svaka društveno-politička zajednica, po Ustavu, ima utvrđene svoje izvorne funkcije. Promjenama treba omogućiti takvu organizaciju koja će osigurati zajednici da izvršava te funkcije i da onda za njih odgovara. Znači, hijerarhija u provođenju politike potrebna je i udruženom radu i društveno-političkim zajednicama. Ako svaka institucija, bilo u udruženom radu, bilo u društveno-političkim zajednicama, nema mogućnost da efikasno izvršava svoje funkcije, pa za njih ne može ni odgovarati, onda dolazimo u sadašnju situaciju u kojoj, na primjer, Savezno izvršno vijeće i druga izvršna vijeća, koja po Ustavu odgovaraju za stanje u društveno-političkoj zajednici, uprkos činjenici da se ne ostvaruje predložena i usvojena ekonomska politika, skidaju odgovornost sa sebe tvrdeći da nisu imali adekvatna prava i mogućnosti da svoje prijedloge realiziraju i ostvare.

U onemogućavanju neodgovornog ponašanja, pored navedenih prijedloga, potrebno je razgraničiti prava i obaveze izvršnih i poslovodnih organa od prava i obaveza samoupravnih i delegatskih organa. Izvršni i poslovodni organi, kao i svi stručni organi, moraju dobiti pravo i obavezu da podnose cjelovite prijedloge i koncepcije samoupravnim i delegatskim organima. Samoupravni i delegatski organi mogu takve prijedloge usvojiti ili ne, ali ih ne bi mogli samo djelomično usvojiti, kao što se to danas čini.

Ukratko ćemo samo ukazati, s nekoliko napomena, na neke probleme i prijedloge:

Digitized by Google

1. Samoupravno odlučivanje je bitan dio procesa upravljanja, tako kao što je i rukovođenje, odnosno poslovođenje, bitan dio procesa upravljanja. Danas se te dve podfunkcije jedinstvenog procesa upravljanja na različite načine suprotstavljaju kao međusobno isključive, s tendencijom da se dokaže kako su prevelika ovlaštenja samoupravnih organa onemogućila efikasno upravljanje i poslovođenje. Na osnovu toga se daju mnogobrojni prijedlozi kojima je cilj da se samoupravljanje potpuno razvlasti od odlučivanja o konkretnim interesima, odnosno da se radnici pretvore u svojevrsne akcionare koji će jedanput godišnje usvajati načelan program i davati odriješene ruke rukovodstvu, uključujući i pravo da individualno određuje visinu plaće radnika. Očito je da su takve tendencije neprihvatljive i da bi one ponovo radnika trajno dovele u najamni položaj, odnosno takvim bi se rješenjima sistem socijalističkog samoupravljanja pretvorio u neki oblik participacije. Umjesto takvih rješenja, potrebno je promjenama u sistemu osigurati da stručni organi odgovaraju za svoju nadležnost i svoje funkcije u sistemu upravljanja, a samoupravni organi – za svoje funkcije. To, na primjer, znači da bi stručni i poslovodni organi morali imati odriješene ruke, ali i snositi odgovornost za predlaganje rješenja; ako bi se ova pokazala kao neadekvatna, onda bi morali i odgovarati, bez obzira na to što su ih organi upravljanja usvojili. Isto tako, da bi odgovornost mogla postati konkretna, nužno je promjenama osigurati da organi upravljanja ne mogu mijenjati stručne elaborate, nego da ih mogu samo usvojiti ili ne.

2. Potrebno je promjenama ZUR-a cijeli sistem samoupravnog organiziranja doraditi tako da bude efikasan i racionalan, da se u centar pažnje samoupravljanja stavi sadržaj odlučivanja, a ne puka forma. U tom smislu treba ojačati poziciju radničkih savjeta i prihvatiti i dalje razraditi mnoge konkretne prijedloge koji su ponuđeni u »Kritičkoj analizi funkcioniranja političkog sistema«.

3. Potrebno je otkloniti uzroke dezintegracije i autarkije u udruženom radu, uključujući i ostvarivanje značajnih promjena u ZUR-u, čime bi se omogućilo da se o udruženim funkcijama na razini radne organizacije, složene organizacije ili o pojedinim programima i drugim oblicima udruživanja odlučuje na radničkom savjetu radne organizacije, složene organizacije itd., bez primjene konsenzusa. Sadašnja praksa federalizacije odlučivanja čini sistem neefikasnim i nesposobnim da na zajedničkim programima osigura primjenu suvremene tehnologije i uključivanja u međunarodnu podjelu rada.

4. Isto tako, potrebne su odgovarajuće promjene koje će osigurati određena prava poslovodnim organima u odlučivanju o udruženim funkcijama, dakle, promjene koje će osigurati veća prava u ostvarivanju zajedničkih programa, a time i zahtijevati veću odgovornost.

5. Treba dati veća prava vijećima udruženog rada na svim razinama organiziranja, odnosno radničkoj klasi organiziranoj kao država, da može efikasno intervenirati protiv zloupotreba u korištenju prava rada društvenim sredstvima, ne samo pojedinaca i grupa radnih ljudi, nego i organizacija udruženog rada u cjelini, kada njihovo ponašanje nije u skladu sa interesima radničke klase i društva u cjelini. Operacionalizacija takvih rješenja proizlazi iz biti Ustava i u duhu je Ustava i ustavne koncepcije društvenog vlasništva kao sistema odnosa, prava i dužnosti radnika u procesu proizvodnje i raspodjele, na principima uzajamnosti, solidarnosti, ravnopravnosti, gdje se i pravo rada i pravo raspolaganja dohotkom i pravo prisvajanja dijela dohotka za osobnu i zajedničku potrošnju ostva-

Digitized by Google

ruje na načelima odgovornosti radnika jednog prema drugom, ne samo u udruženom radu, nego i u društvu kao cjelini.

Pravo rada društvenim sredstvima, pravo na samopravljanje i pravo raspolaganja društvenim sredstvima, kao i pravo na odlučivanje o uvjetima, sredstvima i rezultatima rada itd., odnosno takozvana neotuđiva prava radnika – neotuđiva su pod određenim uvjetima, ako radnici ostvaruju Ustavom, zakonima i samoupravnim normativnim aktima utvrđena prava i obaveze, a ne u svakom slučaju.

Zato sistem mora osigurati:

– da se radnici i svi radni ljudi racionalno ponašaju, da se dovedu u situaciju da, ostvarujući vlastite interese, ostvaruju i društvene;

– da se onemogući da ostvarivanje vlastitih interesa šteti interesima društva.

Jedan i drugi princip, da bi se izbjegli nesporazumi, najbolje je objasniti na primjeru.

Recimo, sistem kao cjelinu treba stimulirati, treba otvoriti još šire mogućnosti razbijanja sadašnje tendencije uravnilovke, treba otvoriti realne mogućnosti da maksimiliziranjem dohotka radnici mogu osjetno povećati nivo zadovoljavanja osobnih i zajedničkih potreba, ali takvom maksimilizacijom koja će se bazirati na većoj proizvodnosti rada, boljem korištenju kapaciteta, tehnološkim inovacijama, većoj kvaliteti proizvoda, snižavanju troškova proizvodnje itd. Nasuprot tome, u sistemu treba onemogućiti ne samo tendenciju uravnilovke, socijalizacije gubitaka, nego i sva ona prisvajanja na osnovu većeg dohotka koja su rezultat monopola, rente, zatvaranja tržišta i svih drugih oblika ponašanja i povećavanja dohotka na štetu društva, kao i u onim slučajevima kada pojedine organizacije udruženog rada ne odvajaju sredstva za akumulaciju, kada ne proširuju svoje poslovanje i ne ispunjavaju društvene obaveze.

Digitized by Google

Milan Podunavac

Anatomija i ograničenost sistemske integracije politike

1. Rasprave o političkom sistemu u okviru naše teorije političkog sistema dobile su takav zamajac i produkovale, što bi rekao Adam Šaf, takav »imperijalizam fakata« da ozbiljna i racionalna teorijska i naučna komunikacija nameće istraživačima političkih odnosa i političkih procesa kao nužnost jednu vrstu preteorijskog (s više ambicije, rekli bismo, i metateorijskog) raščlanjavanja složenog i protivrečnog teorijskog i političkog tkiva, koje predominantno oblikuje ovu raspravu. U ovom prilogu, uz pokušaj da se izlože neki elementi koji predominantno oblikuju reprodukciju političke moći i izoštravaju »momente« organskih tendencija u razvoju političkog sistema u poslednjoj dekadi (pogotovo u ovoj zoni kojoj je posvećen naš današnji naučni skup), posebnu pažnju poklonićemo ovim prethodnim, preteorijskim pitanjima. Dva pitanja zaslužuju naročitu pažnju: prvo bi se moglo, čini nam se, odrediti kao *pitanje o kvalitetu rasprave o političkom sistemu;* drugo, pak, kao nužnost temeljitog *kritičko-teorijskog raščlanjivanja dominirajućih teorijskih matrica,* koje u sklopu različitih škola *političkog mišljenja u jugoslovenskoj teoriji političkog sistema* služe kao temeljac za spoznaju organskih tendencija u reprodukciji političke moći u jugoslovenskom društvu. Ovo drugo pretpostavlja ne samo njihovu deskripciju (razlaganje sistema manje ili više empiričkih kategorija), već naročito nužnost analize teorijsko-epistemoloških unutrašnjih teorijskih kontradikcija ovih »škola« političkog mišljenja. Kako jasno pokazuju neke moderne rasprave (i polemike) o ulozi države i politike u moder-

Digitized by Google

noj političkoj formaciji (navedimo, primera radi, vrlo produktivnu polemiku između dvojice marksistički orijentisanih politikologa Milibenda i Pulancasa u časopisu »New Left Review«) jednostavno nije moguće suprotstaviti konkretna akta teorijskim konceptima (da bi se pokazalo da koncepti ne funkcionišu i da bi se uočile »nove« organske tendencije); »atak« mora biti sproveden drugim konceptima u drugoj problematici, a praktično-indikativnim instrumentima spoznaje ovih tendencija (školama, teorijama, modelima itd.) nužno je priznati poseban status »momenta« u reprodukciji političke moći.

2. Razlažući opšte značajke kvaliteta rasprava o političkom sistemu, učinićeno jedan mali diskurs iz istorije političkih ideja i političkih institucija. U osnovi toga diskursa je jedna epizoda iz političke istorije Rima kojoj se istraživači politike i politički mislioci rado vraćaju (mi je navodimo prema Makijaveliju), promišljajući odnose između nauke i politike, naučnikâ i političkih upravljača, a koji su aktuelni i danas koliko i u vreme kada je anegdota nastala. U priči se kaže da je, primajući delegaciju viđenih rimskih građana – koja je došla da mu ponudi da preuzme vlast – Numa Pompilius ovaj predlog odbijao, uz objašnjenje da je mnogo više sklon da u miru razmišlja o politici i da njegov temperament ne bi mogao da izdrži teret i surovosti političke vladavine. No ipak, na sreću Rimljana, Numa je, na navaljivanje građana, prihvatio ponuđeni položaj i ostao u istoriji Rima poznat kao državnik koji je političko upravljanje »inficirao« teorijskim duhom, udario temelje mnogobrojnim demokratskim institucijama i bio slavljen kao rodonačelnik javnog duha i političke religije (kulture) Rima.

Teorijsko svojstvo formula političkog upravljanja, kako nas uči istorija političkih institucija, postalo je univerzalno svojstvo u tehnologiji političke vladavine i instrument koji je političku moć racionalizovao, olakšavao i omekšavao. To svojstvo, koje bismo na jezik moderne političke teorije preveli kao brisanje jasnih granica između ideološkog i naučnog diskursa ili, još tačnije, kao težnju vladajućih političkih grupa da sistem ideoloških predstava, a osobito dominirajuću formulu legitimiziranja političke vlasti »predstave« na jednoj, uslovno rečeno, neideološkoj ravni, u obliku manje ili više sistematizovanog »naučnog diskursa«, prava je opšta naznaka rasprava o političkom sistemu, pa i dokumenta koji je, pod naslovom »Kritička analiza političkog sistema socijalističkog samoupravljanja«, postao predmet celovitijih teorijskih i političkih refleksija. Ova dominacija jednog paraideološkog i paranaučnog diskursa, koji toliko ubedljivo preovlađuje u našim raspravama o političkom sistemu, pravi je izazov kritičkoj i demokratskoj političkoj misli, jer stvara svet političkih opsena i političkih privida, formu političke »začaranosti«, ostavljajući istraživače u nedoumici – da li oni to istražuju stvarne lokuse političke moći ili se pak »bore« sa svetom privida koji prikrivaju stvarnu suštinu formama što skrivaju stvarnu političku moć.

Ovaj svet političkih privida i neprozirnost političkog prostora uvećava se jednom starom tehnikom političke vladavine, koju je otkrio još Tukidid, objašnjavajući političke borbe među stanovnicima Krfa usađenom potrebom da se u politici koriste reči koje nisu u skladu sa svojim značenjem, težnjom, kako je govorio Tukidid, da se politička poslušnost proglasi vrlinom, dogovor upravljačâ – voljom naroda, a ćutanje izjednači s pristankom. Sve to prati i posebna forma pogoršanja kvaliteta politike. U sklopu političke organizacije društva sve se izrazitije oblikuje tip politike koji odlučno iskazuje težnju ka konzerviranju postojećih socijalnih

Digitized by Google

i političkih odnosa, ističući element funkcionalnosti (upravljačke sposobnosti sistema) kao osnovno dostignuće politike. Politika se, u smislu normativnog obrazovanja volje, sve izrazitije smešta u prostor »tehničke države«, naglašavajući »decizijski moment« ne samo kao jedan od elemenata, već kao osnovno, ontičko svojstvo politike. Pojam i kvalitet politike bitno se sužava i približava onom značenju koje je definiše kao praksu da se na temelju pozicije moći donose odluke u onim slučajevima u kojima naučno, ili na neki drugi način, dobijen uvid u stanje stvari ne zadovoljava, pa se, u skladu s tim, učesnicima učini evidentnim ono što je ispravno. Spisak i inventar predloga o mogućim popravkama političkog sistema nosi naznake upravo ovakvog tipa politike.

Omeđenost prostora političke analize problemom političkog kapaciteta i upravljačke sposobnosti političkog sistema, prihvatanje raskoraka između normativnog i stvarnog kao osnovnog referentnog okvira političke analize, dominacija tipološkog pristupa istraživanju odnosa društva (ekonomije) i politike, naglašena neravnoteža između analize »mikro« i »makro« dimenzije političkog sistema lišavaju ovaj dokument kritičke note i svode ga na ono što on u biti i jeste – pomoćno sredstvo legitimiziranja sistema vladavine. Potvrđuje se da našoj političkoj misli nedostaje opšta i celovita teorija političkog sistema koja bi razložila stvarne temelje reprodukcije političke moći, uprkos usađenom protivljenju političke moći da se podredi procesu racionalnog prosuđivanja i kritičkog preispitivanja i razloži konzervativni naboj institucionalno-deskriptivne analize i interesne teorije politike, a koji su dovoljno bučno izraženi kako bi stekli status stvarnog i jedinog mišljenja. Postalo je uveliko stvar političkog stila da se naglašava mišljenje onih koji zadovoljavaju one što su na vlasti i da se olako otpisuju mišljenja i teze koji nose određenu dozu kritičnosti i osporavanja.

Brisanje preciznijih granica između naučnog i ideološkog diskursa uveliko olakšava dominaciju ovakvog političkog stila. Klima političkog miropomazanja, koja je uveliko zahvatila neke vrlo uticajne škole političkog mišljenja u nas i postavila politički sistem na pijedestal Hobsovog »smrtnog boga« na čijem oltaru svi moraju da se mole, unosi duh netolerancije i belicističke političke kulture u naše teorijske rasprave, podsećajući pomalo na ponudu starih Rimljana ranim hrišćanima koji su mogli da izbegnu arenu ako bi prineli samo zrnce tamjana na bezbožnički oltar.

Poznato je i istorija politike nas uči da čovek ni prema čemu nije pokazao toliko ropske poslušnosti kao prema političkoj moći (Brajs), da su ljudi (građani) skloni da često pobegnu u politička pribežišta od svojih građanskih obaveza, prihvatajući gotove političke stereotipe i »serijalno mišljenje« (Sartr) kao gotove obrasce mišljenja i političkog ponašanja. No, istovremeno valja reći da sloboda i demokratija nisu nikada imale perfidnijeg neprijatelja od ljudskog osećaja apatije i bespomoćnosti. Zato je utoliko bitnije da demokratska misao osvesti »prve« principe političke vladavine, a ne samo razbarušenu političku ornamentiku. Tačno je i zakonito da samo racionalno preispitivanje temelja reprodukcije političke moći i »prvih« principa političkog sistema nosi u sebi jedan »momenat« sumnje, pogotovo u istorijskim situacijama kada politički sistem prolazi kroz specifično stanje »negativnog testa«. Stara je istina da su u istoriji politike diskusije o nebitnom, po pravilu, bile široke i bogate (što jasno pokazuju i naše rasprave), a da su diskusije o bitnom uvek, tamo gde su doticale suštinu postojećeg političkog uređenja, imale teškoće i, po pravilu, nailazile na žestok otpor. Dominacija raison d'état sprečavala

Digitized by Google

je, po pravilu, vođenje racionalne i kritičke diskusije. No kritička i demokratska nauka morala bi prihvatati ovaj izazov. Mada je, kako nas uči stari engleski konzervativac E. Berk, »razlaganje pitanja o temeljima političke vlasti opasna filozofska razbibriga«, mi se zalažemo za takvu vrstu diskusije, a ona, kako smo i naglasili, pretpostavlja kritičko-teorijsko raščlanjivanje analitičkih i metodskih mogućnosti i snage demokratskog naboja dominirajućih teorijskih matrica. Mi takvu matricu vidimo u interesnoj *teoriji političkog sistema.*

3. Na meta-teorijskoj ravni (dakle, teoriji teorija o političkom sistemu) rasprave o političkom sistemu prilično upadljivo iskazuju dominaciju jednog tipa teorijskog i političkog argumenta, koji bi se u najopštijem smislu mogao definisati kao interesna teorija političkog sistema. Ovaj se tip teorijskog argumenta u promišljanju političkog sistema izvodi iz epistemološko-saznajne interpretacije marksizma i izražava u prezumpciji da se pojmovi politike, političkog sistema i države ne mogu saznati u okviru i preko same politike, u polju političkog dejstva, već da je političku strukturu nužno preispitivati spoznajom pretpostavki politike, dakle jednog stanja odnosa i procesa koji su izvan politike, to jest prepolitički, izvanpolitički. Interni tip argumenta o političkom sistemu sledi, na jednoj strani, onaj tip »teorijskog razloga« koji preteoriju politike izvodi iz pretpostavki političke ekonomije i prihvata tezu o političkoj ekonomiji kao fundamentalnoj društvenoj i političkoj nauci. Utilitarni, pak, argument mu je prepoznatljiv u stanovištu da je primarna funkcija, ako ne svih socijalnih i političkih pravila, a ono svakako onih koja karakterišu demokratska društva – da osigura da svi činioci socijalnog i političkog sistema što je moguće produktivnije zadovoljavaju svoje interese i potrebe. Na ravni sadašnjih diskusija o političkom sistemu ovaj tip teorijskog argumenta je naročito prepoznatljiv u sledećim pristupima:

a) Dominira tipološki pristup promišljanju političkog sistema i društvenog totaliteta. Društvo se poima kao sistem spratova u kojem određeni elementi društva (ekonomija) ontološki i logički prethode drugima (politika, ideologija itd.).

b) Tipološki pristup najneposrednije počiva na prezumpciji o nadmoći ekonomije nad politikom i izražava se u stanovištu o nužnosti (uz sva relativiziranja) korespondencije prepolitičkih (ekonomskih) i političkih stanja, u okviru kojega kategorija interesa ima ulogu posredujuće kategorije, preko koje se taj odnos uspostavlja i spoznaje. Sastavni deo ovakvog metodskog pristupa čini i prihvatanje intencionalnog modela samointeresne upotrebe moći. Referentni okvir dominacije i nadmoći privilegovanih prepolitičkih interesa zakonito se pretače u tezu o državi i politici i ukupnoj administrativno-političkoj akciji kao izvršnom organu vladajuće klase. Država, politika i političke institucije u biti se poimaju, bez obzira na sva relativiziranja, kao mehaničke operirajuće sile, čija je osnovna funkcija da kao sredstvo moći pomažu da se prepolitički interesi, dominantni interesi, štite i prolongiraju. Država, politika i političke institucije promišljaju se instrumentalno, akcesorno kao »izvedenica« prepolitičkih, u biti ekonomskih stanja.

c) Krajnje teorijsko izvođenje argumenta ovoga tipa izražava se u stalnoj težnji da se sistem politike i političkih institucija rastače, dekomponuje u sistem ekonomskih kategorija i pojmova. Primena ekonomskih modela na analizu političkoga sistema dominantno je obeležje naše teorije o političkom sistemu. Ovaj tip argumenta prati suspenzija snage i autonomije političkog. Ukoliko se i identifikuju momenti autonomnosti po-

Digitized by Google

litičkog ili, pak, u izoštrenijoj formi – nadmoći politike nad ekonomijom i društvom uopšte, oni se identifikuju kao momenti sistemske utemeljenosti, prelaznosti i prolaznosti. Ovaj argument ima svoje teorijsko ishodište u epistemološko-saznajnoj interpretaciji marksizma, ali i u utilitarnoj teoriji Mila (starijeg) i Bentama, koji su prvi pokušali da ekonomski model analize primene u proučavanju političke organizacije društva. Kako je kasnije pisao Džon Stjuart Mil, koliko se utilitarni tip analize pokazao produktivnim u sferi ekonomije, toliko je bio neproduktivan u sferi politike. Analiza interesne morfologije ne vodi nas spoznaji »prvih principa« politike, a bez svesti o tome svaka je analiza nedostatna.

4. Domašaj analize političkog sistema opredeljen je, u najopštijem smislu, referentnim okvirom o raskoraku između normativnog i stvarnog i izražava se u ograničavanju političke analize političkog sistema, problema funkcionalnosti, kapaciteta, upravljačke sposobnosti političkog sistema. Prikivanje političke analize za nivo upravljačke sposobnosti sistema (onoga što bi se moglo opredeliti kao oblik sistemske integracije društva) bitna je naznaka funkcionalne i sistemske analize, kojoj politička misao marksističke provenijencije, s pravom, dodeljuje atribut konzervativne političke svesti i misli. Ona teoriji političkog sistema pripisuje atribut političkog protreptikusa i svodi je na »moment« koji olakšava tehnologiju političke vladavine i reprodukciju političke moći. Referentni okvir političke analize, omeđen sintagmom raskoraka između normativnog i stvarnog, »nosi« u sebi zamašnu ograničenost – u okviru ovakvog modela političke analize nije moguće utvrditi odnos između sistemskih i asistemskih »momenata« reprodukcije političke moći, a naročito pokazati one momente u reprodukciji političkih odnosa koji sadrže u sebi elemente samoreprodukcije i autolegitimizacije. Sve to uzrokuje da su van zone političke analize dva važna politička supstrata u jugoslovenskom društvu, bez kojih je temeljitija spoznaja organskih tendencija u političkom sistemu bitno ograničena. Prvi se izražava u formiranju političko-korporativnog supstrata kao sastavnog dela vladavinskog sistema; drugi, pak, u analizi unutrašnje anatomije »građanskog društva« (momenta socijalne integracije), kvaliteta i snage demokratskog naboja u okviru političkog sistema.

Korporativno-politički supstrat u sklopu političkog sistema izražava se u različitim oblicima državne i paradržavne kontrole nad onim segmentima društva i samoupravne organizacije koji su normativnim i ustavnim projekcijama ugrađeni kao mehanizmi protivteže i socijalizacije politike. Ove zone političkog korporativizma moguće je identifikovati osobito u zonama interesnog organizovanja, javnih službi, privrednih korporacija, od lokalnog, regionalnog i republičkog značaja, koje sve primetnije dobijaju obeležja minijaturnih političkih sistema, u zoni strategijskih elita koje kruže oko države i za nju vezuju svoju egzistenciju itd. Ono što je posebno značajno za temeljitu spoznaju stvarnih lokusa političke moći izražava se u činjenici da ovi različiti momenti dobijaju obeležja minijaturnih političkih sistema i »produkuju« različite vrste otuđujućih, kompenzatorskih interesa, koji kao sistem nametnutih potreba i interesa obnavljaju elemente zavisnosti i dominacije vladavinskog sistema nad društvom. Politička tehnika koja se izražava u oblačenju »rimske odore« dominirajuće legitimacijske formule interesa, koje produkuje sam vladavinski sistem (i moment su, dakle, njegove samoreprodukcije i autolegitimizacije), sastavni je deo ovako utemeljenog tipa političkih

Digitized by Google

odnosa. Pored sistema »nametnutih interesa«, politički korporativizam se svagda temelji i na tendenciji dezintegracije socijalnog potiska, na atomizaciji društvenog tkiva i »nužnosti« birokratsko-kolektivističke integracije koja se legitimizira kao političko obličje socijalnog. Mada politička nauka s pravom smatra Makijavelija najvećim majstorom političke tehnologije, još dve hiljade godina pre njega nalazimo u Kini knjigu vladara oblasti San (o tome kako treba politički vladati), u kojoj ovaj vladar izlaže sledeću ideju: »Kada je narod slab, država je snažna, kada je država snažna, narod je slab. Zato država koja ide pravim putem teži da oslabi narod.« U poglavljima posvećenim metodima političke vladavine San predlaže da se narod razbije u manje grupe i da se zbog neslaganja, koje će se nužno javiti, administraciji dodeli odlučujuća uloga – da odredi šta je pravilno gledište i interes.

Postojanje autolegitimacijskog i konzervativnog naboja u dominirajućim dijagnozama političkog sistema ne izražava se samo u nemoći da se otkriju stvarni lokusi političke moći i osvetle temelji reprodukcije vladavinskog sistema, već i u primetnom nedostajanju analize snage i kvaliteta demokratskog naboja u okviru političkog sistema. Politička formula jugoslovenskog društva, koja se zasniva na socijalizaciji politike, tražila bi mnogo izričitije jednu vrstu transfera analize iz tradicionalno opredeljene zone »političkog društva« u zonu »građanskog društva« (civiliteta), ali u retematizovanoj formi, u kojoj bi ovaj pomalo arhaični marksistički pojam iskazao (kako je Gramši u *Zatvorskim sveskama* izvrsno pokazao) one momente političke suprastrukture u kojima se oblikuju etičko-politički supstrat, hegemonijsko jezgro političkog sistema i formacija političkog konsenzusa kao bitnog elementa svake političke organizacije. Razlaganje elemenata socijalne integracije društva i politike i podjednako uvažavanje u političkim analizama i momenta građanskog i momenta političkog društva vodilo bi nas: (a) spoznaji temelja reprodukcije političke moći; (b) temeljitijim spoznajama mehanizama i instrumenata posredstvom kojih se vlast legitimizira; (c) temeljitijim spoznajama snage i kvaliteta demokratskog naboja u političkom sistemu; i (d) temeljitijim spoznajama socijalnih kontrabalansa političkoj vlasti i moći. Moment »građanskog društva« i hegemonijski supstrat imaju u okviru države i političke organizacije društva u biti dvostruku funkciju. Građansko društvo *(civilis societas)* javlja se, s jedne strane, kao instrument koji oblikuje aktivne pristanke za kojima svaki sistem političke vladavine zakonito teži, a ako ga organski ne produkuje, onda ga zakonito fabrikuje (oblikovanje momenta legitimiziranja političke vlasti). Drugi moment, koji je izuzetno značajan za spoznaju unutarnjih temelja reprodukcije političke moći, izražava se u činjenici da se ovaj segment političke suprastrukture društva u osnovi javlja kao sistem konstitucionalnih, pravnih, političkih i proceduralnih limita koji se impostiraju u odnosu na političku vlast i predstavljaju jednu vrstu socijalnog kontrabalansa političkoj moći. Ova, kako bih je ja nazvao, defanzivna funkcija građanskog društva – nezamenljiv je indikator za merenje snage »socijalnog potiska« prema političkoj vlasti. Prihvatanje ovakvog referentnog okvira političke analize nužno bi tražilo preispitivanje tri grupe problema koji se mogu obuhvatiti opštom sintagmom »socijalne integracije«. Prvo pitanje koje zaslužuje temeljitu analizu jeste: da li se u jugoslovenskom društvu država javlja samo kao istureni »šanac«, isturena utvrda, iza koje je složeni sistem fortifikacija građanskog društva ili smo, pak, svedoci stanja odnosa u kojem je država (i to naglašeno kao moment »političkog društva«) sve, a građansko je društvo

Digitized by Google

u onoj formi kako smo ga definisali, to jest atomizirano, razdrobljeno, želatinozno.

Drugo pitanje, na koje bi bilo nužno odgovoriti, odnosi se na utvrđivanje mehanizama reprodukcije političke moći, utvrđivanje da li reprodukcija političke moći nosi naglašene znake simetrije u kojima su moment sile i moment pristanka »podeljeni« između zona građanskog društva i političke države, ili, pak, ova reprodukcija dobija određene znake asimetrije u kojima se jedan od ova dva momenta ontološki utemeljuje i u jednoj i u drugoj zoni političke suprastrukture.

Treće, kakav je odnos između hegemonijskog supstrata (hegemonijskih aparata politike) i ideoloških državnih aparata? Postoji li i koje oblike dobija menjanje hegemonijskog supstrata političke moći u sistem ideoloških državnih aparata? Ta pitanja traže temeljitu studiju i posebna istraživanja. Ona se u ovome prilogu samo naznačuju, jer sam želeo pokazati da i ova tema nosi u sebi vrlo raznorodne sadržaje koji u najopštijem smislu »pokrivaju« tri relativno različita momenta: moment *socijalne integracije, sistemske integracije* i razlaganja unutrašnje anatomije *»razmenskog procesa«*. Problemi su toliko važni da svaki od njih zahteva posebno teorijsko promišljanje. Prvi od ovih momenata temeljitije je analiziran u ovome prilogu.

Digitized by Google

Dušan Bilandžić

Mogućnosti modernizacije samoupravljanja

1. Uvodna napomena

I mene, kao i svakog od nas, zaokuplja problem izlaska društva iz krize. Prva misao s tim u vezi je pitanje – da li je postojeće društveno uređenje iscrpilo svoju potenciju, odnosno da li je u historijskom smislu izgubilo performance da dalje razvija društvo i da li se, shodno tome, može radikalno mijenjati sistem koji bi bio nova poluga za izvlačenje društva iz ovog u neko drugo bolje stanje.

Jugoslavija je završila elementarnu industrijalizaciju i taman se bila približila pragu da »iskoči« iz tog još nedovršenog industrijskog stanja u zrelo industrijsko stanje. Tu je zastala i počinje gubiti korak.

Pada u oči još jedan novi fenomen. Imamo dramatičnu kritiku sistema koja je bez presedana u historiji Jugoslavije. Ta kritika sistema društvenih odnosa je povukla i Savez komunista, koji se sâm svakodnevno optužuje da ima programsku viziju a da je ne ostvaruje. To je jedna strana fenomena. Druga se njegova strana sastoji u tome da uz tu dramatičnu kritiku sistem pruža fascinantnu otpornost promjenama, upravo začuđujuću. Kao da sistem, što je jača dramatična kritika, čvršće stoji. Stvara se uvjerenje kao da se može desiti prevrat u Jugoslaviji.

Koji je uzrok tome? Može li se odgovoriti zašto dramatična kritika ne može da se realizira u promjenama sistema.

Naravno, nemam odgovor na ovo pitanje. O tom fenomenu historija će kasnije iznijeti svoje mišljenje i objasniti zašto je sistem doživio dramatičnu kritiku i pokazao fascinantnu otpornost promjenama.

Digitized by Google

Iako, kako rekoh, nemam odgovor na postavljeno pitanje, ponudio bih razmišljanja o tome.

U mašti, ali ne i u praksi, možemo zamisliti da Jugoslavija može »odabrati« samo dva sistema. U mašti ih i nema više. Jedan je sistem realnog socijalizma, koji ne može proći zato što društveno biće Jugoslavije organski odbija tu soluciju. Za ovu tvrdnju ne trebaju nam argumenti. Postoji i drugo rješenje, ali, naravno, i ono opet samo u mašti. To bi bio višepartijski sistem i povratak na kapitalizam. Naravno, i ovo, ali samo u mašti. I zapadni model ovo društvo organski odbija.

Nakon rečenog možemo se zapitati: ako kažemo da ovaj sistem ne valja i da ga treba rušiti, moramo biti istovremeno svjesni činjenice da trećeg rješenja čak ni u mašti nema. Prema tome, pošto je put društvenog razvoja na ona dva kolosijeka isključen, ostaje dalji opstanak ovog sistema. Sada se otvara krupno, i to glavno pitanje: ako sadašnje društveno uređenje u »konkurenciji« sa dva njemu suprotna modela koja su nemoguća, mislim da ne treba dalje argumentirati da kao jedino rješenje ostaju promjene i modernizacija postojećeg društvenog sistema. Naravno, to je vrlo, vrlo široko područje za raspravu, i ja bih se ograničio samo na problem mogućnosti modernizacije samoupravljanja.

2. **Postavljanje problema**

Najveći dio, odnosno gotovo svi jugoslavenski sociolozi, politikolozi, ekonomisti, pravnici i filozofi i drugi, naročito oni koji dugo istražuju samoupravljanje, dijagnosticirali su njegovu stagnaciju, a mnogi i nazadovanje. Rukovodstva Saveza komunista su dugo odbacivala takve procjene stanja samoupravljanja i okomila se na njegove autore, proglasivši ih »krizolozima«. Međutim, po izbijanju ekonomske krize, gotovo sva rukovodstva SKJ, uključiv i najviše forume, XII kongres SKJ, i sama su postavila dijagnozu o stagnaciji samoupravljanja. Razlika između dijagnoze znanosti i politike je, uglavnom, u tome što znanost polazi od tvrdnje da »državno-partijski kompleks« drži u svojim rukama ekonomske organizacije društva i upravljanje privrednim životom, a oficijelni forum najčešće govore u terminima: »dominacija etatizma nad udruženim radom«, otpor tehnokratsko-birokratskih snaga i slično. Ovo razlikovanje je politički relevantno, jer se »tehnobirokratskim snagama« i »etatizmom« želi prikriti, prije svega, stvarna odlučujuća moć izvršnih partijskih i državnih organa nad radom i životom OUR-a. Ali, ma kako bilo, gotovo niko ne nalazi da je samoupravljanje ostvaren realni društveni odnos i da ono napreduje na račun slabljenja moći političkih rukovodstava i državnih organa. Upravo zato ne mislimo dokazivati suprotnu tezu. Dakle, polazimo od toga da samoupravljanje jeste u krizi.

Teza o krizi samoupravljanja otvara pitanje izvora, geneze i razvoja krize, zatim pitanje koje društvene snage i tendencije mogu savladavati postojeće stanje, i kako da to čine, a koje društvene snage se protive samoupravljanju, i kako to one čine.

U literaturi i partijskim dokumentima ima različitih, pa i oprečnih odgovora na pitanja o uzrocima stagnacije samoupravljanja, a pogotovo o načinu savladavanja te stagnacije i otvaranja prostora za njegov razvoj. Jedni zastupaju tezu da se samoupravljanje u OUR našlo u krizi uglavnom zbog gušenja djelovanja tržišnog mehanizma, jer privredni subjekti mogu biti samoupravni samo u onoj mjeri u kojoj su OUR samostalni rob-

Digitized by Google

ni proizvođači koji djeluju u ambijentu i svijetu robne proizvodnje, koju ne guši sila iznad njih. Drugi misle da je glavni uzrok u monopolu vlasti partijsko-državnog kompleksa koji određuje prostor za razvoj samoupravljanja i koji je taj prostor sâm zauzeo. Treći nalaze glavni uzrok u »parcelizaciji« privrednog prostora Jugoslavije, kojom je blokiran proces tržišnog i dohodovnog povezivanja OUR-a itd. i tome slično.

Samo je po sebi razumljivo da se jednim izlaganjem ne može ući u cjelinu društvenog sistema, ali bi tema morala obuhvatiti što širi prostor, i to iz dva razloga: prvo, kriza ne može obuhvatiti samo segmente, već cjelinu društvenih odnosa, u kojoj segmenti egzistiraju, i drugo, samoupravljanje je globalni odnos ili ga uopće nema, što dodatno upućuje na veliku širinu obuhvata.

Pošto se, ipak, moramo ograničiti samo na segment, odabrali smo područje samoupravljanja u samoj OUR, i to u oblasti materijalne proizvodnje.

Hipoteza glasi: *jedan od trajnih uzroka stagnacije samoupravljanja je i u tome što je način samoupravljanja u OUR tako postavljen i prakticiran da on sam po sebi blokira moderno i racionalno samoupravljanje i rukovođenje. Novim načinom ostvarivanja samoupravljanja koji se predlaže otvorio bi se put modernom načinu ostvarivanja samoupravljanja, s jedne, a to bi stimuliralo i promjene u globalnom sistemu upravljanja društvenim poslovima, s druge strane.*

Da bi se razumjela kritika dosadašnjeg *načina* ostvarivanja samoupravljanja u OUR i mogućnost njegove modernizacije, mora se prvo objasniti kako je nastao i razvijao se dosadašnji način rada i organa samoupravljanja i poslovodnih organa.

3. Početna neizbježna, ali i naivna i utopijska vizija samoupravljanja u poduzećima

Neprimjeren način ostvarivanja samoupravljanja nastao je već u prvim godinama uvođenja i razvoja samoupravljanja državnim privrednim poduzećima. U toj prvoj, početnoj fazi samoupravljanja sistem i način njegova ostvarivanja je *neizbježno* pogrešno postavljen i kao takav se održao sve do danas, iako su se prilike toliko izmijenile da se može govoriti o povijesno različitim situacijama početkom 1950-ih i sredinom 1980-ih godina.

Kao što je poznato, samoupravljanje je uvedeno u momentu gotovo apsolutne vlasti države i partije ne samo nad ekonomijom, nad institucijama i nad društvenim procesima, već i nad životom ljudi. Drugačije nije ni moglo biti. Ova teza nije ni kritika, a još manje ocjena da je bilo posrijedi birokratska vlast. Bilo je to vrijeme revolucionarne diktature koja je uživala snažnu podršku masa. Međutim, pri takvim odnosima nije bilo moguće uspostaviti moderan način samoupravljanja na temelju kojeg bi radnici stvarno mogli upravljati svojim poduzećima. Osim toga, nije tada bilo tržišta, već se živjelo u sistemu točkica i bonova, Jugoslavija je tada bila, gotovo i cjelini, zaostala seljačka zemlja, koja je činila prve korake industrijalizacije, koja se izvodila metodama prvobitne akumulacije s apsolutnim monopolom upravljanja države i Partije, ali uz podršku masa. Radnička klasa se tek rađala mobilizacijom seljaka, tehničke inteligencije gotovo nije bilo, i njenu ulogu je igrao radnik-majstor, nije bilo nikakvih iskustava – kako samoupravljati. Čak ni sami autori samoupravljanja nisu gotovo pojma imali kako su funkcionirali radnički zavjeti s evropskim zemljama nakon prvog svjetskog rata. Glavna

Digitized by Google

inspiracija u pogledu načina rada bili su NOO koji su u ratnim prilikama pravili »prava čuda« od inicijative. Teorijskih rasprava o tome kako postaviti samoupravljanje uopće nije bilo, osim u samom vrhu KPJ. Čak ni Centralni komitet nije uvrstio u dnevni red ideju o uvođenju samoupravljanja, već je odluku o tome donio politički vrh zemlje itd. Jednim dijelom to je bio odgovor na krizu državnog upravljanja privredom, koja se već pojavila u prve 2–3 godine bitke za izvršenje prvog petogodišnjeg plana, a dijelom i ideološko distanciranje od zemalja Informbiroa, koje su napale KPJ i Jugoslaviju 1948. godine. Od tada do danas nastala je potpuno nova situacija: imamo novu tehnologiju, broj zaposlenih se povećao sa 1.700.000 na oko 6,5 milijuna, imamo gotovo milionsku armiju stručnih radnika, tehničara, inžinjera, ekonomista, pravnika, imamo bogata i pozitivna i negativna iskustva nekoliko privrednih i društvenih reformi, a oblici i načini ostvarivanja samoupravljanja su, uglavnom, ostali isti. Naša hipoteza je da je naslijeđeni način ostvarivanja samoupravljanja u radnim organizacijama pokazao i dokazao da radnici *tako nikada neće moći ostvarivati svoja samoupravna prava niti će se samoupravno aktivirati na toj osnovi. Taj stari način blokira ne samo modernizaciju samoupravljanja, već i rad poslovodnih i samoupravnih organa.*

Dalje, smatramo da je *način* ostvarivanja samoupravljanja jedan od uzroka – da li i glavni, to je teško reći – današnje ekonomske krize, kao i stagnacije pa i krize samoupravljanja. Čudno je i vrlo signifikantno da politička rukovodstva već godinama ništa ne poduzimaju da moderniziraju *radničko* samoupravljanje u OUR, već su gotovo potpuno okrenula leđa tom »sitnom radu« i posvetila se »visokoj« politici.

4. Geneza problema

Zakon o predaji državnih privrednih poduzeća na upravljanje radnim kolektivima 1950. godine donesen je u momentu kada je proces etatizacije privrednog i društvenog života bio na samom vrhu svoga uspona. I kampanja kolektivizacije sela je dostigla svoj vrhunac. »Vatra« revolucionarnog oduševljenja je još »plamtila«. Centralizam je bio do te mjere potpun i sveobuhvatan, a monolitnost revolucionarnog bloka još toliko čvrsta da nije bilo nikakvog prostora za bilo koji i bilo kakav oblik nekog spontanog djelovanja radnika, kako bi se odmah pokazalo što oni osjećaju, misle i žele u pogledu načina ostvarivanja samoupravljanja. Tek započeti proces industrijalizacije seljačke zemlje i ostalo već rečeno – sve je to do te mjere ograničilo prostor za početne korake samoupravljanja da je ono tada bilo više simbolika, politička parola i ideologijska vizija nego stvarni korak u pravcu istinskog samoupravljanja. Država je imala potpunu dominaciju nad ekonomijom, što je, među ostalim, bilo izraženo činjenicom da je politika »krojila« oblike ekonomske organizacije društva i ekonomsku politiku i raspolagala sredstvima proširene reprodukcije.

Državno-partijski organi su određivali kako makro-ekonomsku organizaciju tako i »model« samoupravljanja i raspodjele dohotka u poduzećima. Lokalni partijski rukovodioci (ne forumi kao cjelina, već politička vrhuška) postavljali su direktore preko svojih predstavnika u natječajnim komisijama.

Ukratko, prvih petnaestak godina samoupravna autonomija poduzeća je bila minimalna. Ona su se i dalje nalazila pod upravom partijskih i državnih organa. Jedina razlika u položaju jugoslavenskih poduzeća u odnosu na poduzeća u zemljama takozvanog realnog socijalizma bila je

Digitized by Google

u tome što su prva »morala« ostvarivati dohodak na tržištu (ograničenom), slično privatnim poduzećima u sistemima tržišnih ekonomija, a to znači da su bila »skinuta« s državnog budžeta, i što nisu dobivala planske proizvodne zadatke kao u zemljama realnog socijalizma, u kojima svi rashodi i prihodi poduzeća ulaze u državni budžet.

5. Pokušaj »proboja« poduzeća iz državnog »obruča« 1965–1969. godine

Već pred kraj 1950-ih i početkom 1960-ih godina došlo je do polusponta-nih inicijativa i »pokreta« da se napravi pomak u samoupravljanju u dva važna kruga društvenih odnosa, i to, s jedne strane, na relaciji poduzeće–društvo (čitaj država) a s druge – na relaciji unutrašnjih odnosa u samim poduzećima. Izvori i motivi tih inicijativa su bili različiti, ali su dominirala dva: prvi je proisticao iz zanosa ljudi za samoupravljanje, što su pokazali pojedinci i grupe u partijskim i sindikalnim forumima (nitko izvan foruma sam i spontano nije ni mogao niti smio ulaziti u političke inicijative i akcije – to je pravo pripadalo samo političkim rukovodstvima), drugi je izvor proizlazio iz nečeg što bismo nazvali motivom da se radnici stimuliraju za veći rad i zalaganje, koji se sastojao u uvjerenju da će veća samostalnost poduzeća u raspolaganju dohotkom i samostalnije uređivanje odnosa u kolektivima poticati radnike da više rade, a rukovodioce da bolje organiziraju i vode poslove poduzeća, a time će rasti i dohodak, koji je državnoj vlasti bio toliko potreban i za razvoj uopće i za njeno održavanje.

Pomenuti motivi su se izrazili u stvaranju takozvanih ekonomskih jedinica u poduzećima, koje su se kampanjski formirale na bazi užeg tehnološkog »jedinstva«, moglo bi se reći grupne tehnologije, zatim na temelju bar »minimalne« ekonomske cjelovitosti (proizvod–roba), tako da broj radnika te jedinice bude optimalan za neposredno upravljanje svih članova grupe radnika. Ove ekonomske jedinice će se kasnije razviti u OOUR-e.

Pet-šest godina kasnije, privrednom reformom 1965. učinjen je, do sada, najveći i najodlučniji korak u pravcu deetatizacije i osamostaljivanja poduzeća od politike. Međutim, ni tada gotovo nikakva pažnja nije bila posvećena problemu kako da radnici stvarno upravljaju *unutar* poduzeća, osim inicijative Sindikata da radničke savjete »naoruža« podacima-pokazateljima o poslovanju poduzeća. U okviru reforme (1969) donesen je amandman XV na savezni Ustav koji je prepustio poduzećima da sama određuju strukturu i vrstu organa samoupravljanja. Tada su ukinuti upravni odbori i odredbe o proporcionalnoj zastupljenosti osnovnih profila radnika u radničkim savjetima.

Nekoliko mjeseci poslije »reorganizacije« organa samoupravljanja, na osnovi amandmanu XV, pokrenuta je ideološko-politička »kampanja« protiv tehnokratske »uzurpacije« samoupravnih prava radnika od strane poslovodnih organa, koji su iskoristili priliku da iz radničkih savjeta »izguraju« što više manualnih radnika, a »uguraju« što više poslovođa, stručnjaka i visokokvalificiranih radnika »u uprave« poduzeća, stvarajući time neku vrstu »radničke aristokracije«. Kako je istodobno došlo do jačanja moći banaka i drugih novčanih institucija, koje su težile da pomoću »svog« kapitala kreditnim kanalima eksploatiraju radnike u proizvodnim radnim organizacijama, uslijedila je politička reakcija SKJ koji je ovu

Digitized by Google

tendenciju označio kao proces nastajanja »kapital-odnosa«, u kojem su funkciju nekadašnjeg klasičnog prvotnog vlasnika počele preuzimati takozvane tehnostrukture. Tako se »proboj« iz državnog počeo kretati prema »obruču« kapitala.

Ni u toj fazi nije bilo inicijativa da se promijeni način ostvarivanja samoupravljanja.

6. Koncepcija udruženog rada i samoupravni pokret radnika

Konačno, najrazvijeniji oblik ostvarivanja samoupravljanja unutar OOUR-a oblikovan je koncepcijom udruženog rada, a normiran takozvanim radničkim amandmanima 1971, Ustavom 1974. i ZUR-om 1976 (neposredno izjašnjavanje radnika referendumom i slično).

Međutim, koncepcija udruženog rada nije otvorila vrata radnicima da bar djelomično svojom pa i »spontanom« akcijom pomognu oblikovanju načina ostvarivanja samoupravljanja. Ta koncepcija je bila više plod političkih borbi unutar rukovodeće strukture nego rezultat akcije radnika.

O čemu je, zapravo, bila riječ?

Svjesni toga da odnos snaga u jugoslavenskom društvu ide na štetu samoupravljanja, a imajući dovoljnu moć i utjecaj, autori koncepcije udruženog rada, koji su već bili pri kraju svoga života, željeli su da ustavnopravnim i institucionalnim sistemom osiguraju »budućnost revolucije«.* Njihova ideja, normirana Ustavima 1974. i ZUR-om 1976, bila je klasno najradikalnija, jer se cjelokupna ekonomska i politička vlast prenosi na udružene radnike. »Stara« parola »tvornice radnicima« dopunjena je parolom »sav dohodak radnicima«. Ostvareni dohodak uvijek u svim oblicima svog kretanja i alokacije pripada OOUR, čiji radnici neposredno i preko svojih delegata o njemu odlučuju, čime isključuju vlast i države i paradržavnih organa, i tehnostrukture i banaka, kao i ostalih »otuđenih« centara. Radikalnije se u jačanju klasne pozicije radnika nije moglo ići. Od realizacije koncepcije udruženog rada se očekuje »zatvaranje« svih do tada poznatih mogućnosti aberacije društvenih odnosa, kako prema tipu državnosocijalističkih tako i prema preobraženim oblicima kapitalskog odnosa.

Idejno-politička koncepcija konstituiranja »zajednice slobodnih proizvođača« (svijeta rada) normirana je Ustavom i ZUR-om, a zatim je detaljno razrađena pravnim normama u stotinjak zakona sistemskog karaktera i u oko 800 saveznih propisa. Tome treba dodati republičko i pokrajinsko zakonodavstvo, statute »nižih« društveno-političkih zajednica, kao i statute i opće akte OUR-a, da bi se moglo zamisliti kako i koliko detaljno je pravno i institucionalno razrađen scenarij realizacije koncepcije. Ni u jednoj ranijoj etapi socijalističkog samoupravljanja nije tako svestrano razvijen pravni sistem, a pogotovo tako razgranat sistem institucija, organa i samoupravnih tijela s nekoliko milijuna izabranih radnih ljudi i građana.

---

* Današnji čelni čovjek jedne naše republike je tada autoru rekao: »Molili smo, kumili i preklinjali rukovodioce u radnim organizacijama da razvijaju samoupravljanje, a oni bi često rekli: »Mi radimo po »Službenom listu«, zakonima i uputstvima.« Zato ćemo mi njima sada dati i novi službeni list, a ne samo ideološke i političke rezolucije, pa se više neće moći izgovarati na zakone.«

Digitized by Google

Svojom slobodnom voljom, radni ljudi i građani samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima će, s jedne strane, »potiskivati« »odumiruću« državu, a s druge – ovladavat će i robnom proizvodnjom, ograničavajući ulogu zakona vrijednosti u reguliranju društvenih odnosa.

Ukratko, prema izloženom, u cjelokupnom poslijeratnom razvoju Jugoslavije, koncepcija udruženog rada, u obliku koji je on dobio u Ustavu SFRJ 1974. godine, na kongresu 1974. i ZUR-u 1976, jest najradikalnije projektiran program vladavine radničke klase i najrazvijeniji oblik pune nacionalne ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije.

Realizacija koncepcije udruženog rada i sam početak rada organa samoupravljanja i delegatskih skupština uslijedili su u veoma nepovoljnim okolnostima. Politička kriza je »potresla« društvo zbog borbi u političkim rukovodstvima. Odmah poslije političke ocjene o kontrarevolucionarnoj opasnosti, slijedila je represija. Rekonstruirana partijska rukovodstva su preuzela sve poslove upravljanja društvom, ne ostavljajući gotovo nikakav prostor za demokratsku proceduru u radu samoupravnih organa i skupština, bez koje se nije mogla izraziti slobodna misao niti ostvarivati revolucionarna samoupravna aktivnost radnika. To je bio i prvi uzrok blokade funkcioniranja organa samoupravljanja i delegatskih skupština.

7. Kriza tradicionalnih metoda usmjeravanja društvenog razvoja i rađanje novog stila

Iz kratke skice prethodnog pregleda mogao bi se izvesti slijedeći »model« dosadašnjeg usmjeravanja razvoja samoupravljanja:

a) Političko rukovodstvo SKJ je u svim dosadašnjim fazama društvenog razvoja oblikovalo dugoročnu viziju svake naredne etape, stvarajući za svaku etapu platformu i »model« kojem se težilo. Pri tome je, naravno, uzimalo u obzir relevantne faktore, kao što su: »krajnji« historijski cilj, međunarodno okruženje, odnos snaga, stupanj razvijenosti društva, višenacionalna struktura zemlje itd., što nije nikakav poseban ili različit način u odnosu na druge političke pokrete i partije. Ono što je bitno različito i što čini glavnu specifičnost u usmjeravanju povijesnog razvoja, odnosno u stvaranju vizije društvenog razvoja, to je doređena samosvijest KPJ-SKJ o tome da komunistički pokret ima historijsko pravo na hegemonu poziciju i ulogu, na povijesni mandat u upravljanju društvom. Naime, polazilo se od uvjerenja da je naučni socijalizam otkrio zakonitosti po kojima se ljudsko društvo ne samo može, već i mora razvijati. Učenje o neposredno predstojećoj povijesnoj smjeni kapitalizma socijalizmom kao višim civilizacijskim oblikom društvenih odnosa, što je kao politički program usvojeno već 1919, historija je zaista i verificirala u nizu zemalja, od Rusije do Jugoslavije. Uspješna revolucija je ojačala i učvrstila tu svijest o »posredovanju« znanstvenih zakonitosti, po kojima se ljudsko društvo, manje-više, razvija. Isto uvjerenje o povijesnoj misiji komunističkog pokreta se nastavilo i poslije revolucije, u obliku programa o totalnoj nacionalizaciji, sveobuhvatnom planiranju razvoja, od ekonomije do kulture, o primatu industrije nad svim ostalim granama privrede, o nužnosti kolektivizacije sela itd. i tome slično. Sve je teklo manje-više uspješno i kako je to teorijski bilo projektirano.

Digitized by Google

Subjektivni nosilac spoznaje »neumitnih« povijesnih zakonitosti i njihov interpretator bio je partijski vrh. Veliki historijski »manevar« s pravca državnog socijalizma na pravac razvoja socijalističkog samoupravljanja 1948–1950. je doživljen kao novo otkriće i novi prilog razvoju naučnog socijalizma, ali to nije izmijenilo tehnologiju usmjeravanja društvenog razvoja. Dapače, to je svijest o mogućnosti znanstvenog marksističkog usmjeravanja razvilo i ojačalo. U »arsenal« tih zakonitosti je, s punim pravom, ušla čuvena Kardeljeva misao da nikakvo rukovodstvo, ma koliko genijalno bilo, i država ne mogu graditi socijalističko društvo, već to mora biti djelo radničke klase i najširih narodnih masa. Pa ipak, sve do smrti lidera revolucije uglavnom se zadržao naslijeđeni način usmjeravanja društva oblikovanjem vizije za svaku narednu etapu. Njihovom smrću se, izgleda, završilo i povijesno razdoblje politbiroovskog stila strategijskog usmjeravanja, koji se počeo mijenjati već sredinom 1960-ih godina. Može se smatrati da je »izumro« i monolitni klasno-revolucionarni blok političkih snaga, koji je naslijedilo jedno novo pluralistički strukturirano društvo, koje se može usmjeravati konsenzusom, ma koliko se sporo do njega dolazilo. Ideje, želje i nostalgije za starim »kabinetskim« stilom, kada je vrh iza »zatvorenih« vrata krojio »modele« i obnarodovao ih, kako izgleda, neostvarljive su. Novi stil se rađa i oblikuje – dokaz tome je dvogodišnji rad na izradi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, dogovor o promjenama u političkom sistemu, općepartijska diskusija o problemima jedinstva SKJ itd. Tim putem treba mudro i polako nastaviti, čuvajući se radikalnih »manevara« i lomova koji bi taj eventualni proces mogli samo ugroziti.

b) Naslijeđeni stari stil i metoda usmjeravanja razvoja socijalističkog samoupravljanja obuhvatili su i pravo partijsko-državnog vrha da, po utvrđenoj viziji i strategiji razvoja, izgradi primjeren konkretan privredni sistem, kao instrument realizacije vizije, na primjer sistem stopa »akumulacije i fondova« 1952, sistem »obračunska plaća – dobit« 1954–1958, »model« privredne reforme 1965, »model« ekonomske organizacije ZUR-u itd. Taj stil je podrazumjevao i širu ili užu pravno-institucionalnu izgradnju i, na kraju, mobilizaciju društvenih snaga na realizaciji vizije i konkretnog izvedbenog projekta sistema. Današnji politički i privredni sistem je u funkciji ostvarivanja projekta udruženog rada, i zato se ne može mijenjati sve dok se ne napusti koncepcija udruženog rada. A ona se ne može napustiti, uprkos provali kritike koja udara na taj projekt, jer nema alternative. Doduše, u mašti se mogu birati još dva projekta: neostaljinizam i građanski neoliberalizam, ali ne postoje društveno-historijske pretpostavke za takve opcije, ma koliko mi govorili o opasnosti što prijeti s obje te strane. Pravac razvoja prema državnom centralizmu i neostaljinizmu je blokiran višenacionalnom strukturom Jugoslavije, historijskom iživljenošću u svoje dvije varijante – međuratnom i poratnom obliku – kao i sviješću masa. Čak je i dio glasnih protagonista centralizma intimno svjestan činjenice da bi na tom putu Jugoslavija postala evropski bolesnik. Slični argumenti i odnos snaga blokiraju i projekt građanskog neoliberalizma. Naš prostor ne predstavlja plodno tlo za takve projekte.

I projekt koncepcije udruženog rada je trenutno u stanju praktične blokade, ali, na sreću, nije blokiran kao ideja, a mislimo da sazrijevaju pretpostavke za njegovu modernizaciju, kao put i način »proboja« »obruča« blokade.

Dakle, formalni konkretan današnji privredni i politički sistem, po logici društvene nužde, funkcionira, ali uz dominaciju partijsko-državn-

Digitized by Google

nog kompleksa, koji je svoju poziciju, inače neustavnu i suprotno dokumentima SKJ, još i ponešto ojačao u ovoj ekonomskoj krizi. Novo je, međutim, to da njegov legitimitet slabi, što se u praksi reflektira u ponašanju ljudi, kolektiva OUR-a i ostalih subjekata, društva, koji životu sve više pristupaju praktično i pragmatično, primjenjujući ono što im se čini racionalno u direktivama i propisima, a odbacujući ono što smatraju iracionalnim, vršeći tako spontani pritisak na ostvarivanje postepenih promjena.

c) Treća razina usmjeravanja samoupravljanja je sfera unutrašnjih samoupravnih odnosa, koja bi, po dokumentima SKJ i po Ustavu, gotovo u potpunosti trebala biti u rukama radnika, a to nije od samog uvođenja samoupravljanja do danas. Riječ je o spletu veza i odnosa između samoupravnih organa OUR-a i političkog faktora izvan privrede i o uređivanju samoupravnih odnosa u radnim kolektivima OUR-a.

Na planu odnosa OUR-a i političke strukture postoji »gvozdena« zakonitost koja egzistira od uvođenja samoupravljanja do danas. Od tada pa do sada partijsko-državna struktura osigurava vrlo veliki utjecaj na sve odnose i procese u OUR, poglavito, pomoću tri glavna instrumenta:

Prvi instrument je utjecaj na izbor rukovodećih ekipa u OUR. Općepoznato je da politika neformalnim kanalima osigurava izbor »svojih kadrova« u OUR. U takvim okolnostima OUR nikada neće postati autonomni subjekt, radnici neće moći samoupravljati, a poslovodni organi neće moći efikasno poslovati. Posljedice takvih odnosa su slijedeće:

– poslovodni organi su, s jedne strane, »zaštićeni« od strane političke vlasti, a s druge – nisu izloženi »pritisku« radnika da moraju stalno stremiti što većem dohotku. Dakle, oslobođeni pritiska radnika, a zaštićeni od strane političke vlasti, poslovodni organi nisu prisiljeni ni »odozdo« ni »odozgo« da obavljaju svoj posao sa strašću i uz rizik bez kojeg nema progresa, blokirani uravnilovkom, poslovodni organi nemaju onaj materijalni interes koji razvija strast stvaralaštva.;

– radnici, svjesni toga da ne mogu sebi izabrati rukovodeće ekipe kao što to rade vlasnici »kapitala«, niti da mogu bitno utjecati na odnose u OUR, ponašaju se kao i najamni radnici. Oni su shvatili svoju društvenu poziciju i ne pokušavaju vršiti pritisak da se oslobode nesposobnih rukovodilaca, jer se takva inicijativa tretira kao akt ugrožavanja sistema. Općepoznato je da mi nemamo ni samoupravni pokret, a ni inovacije kako bi se nova informacijska sredstva iskoristila za unapređenje efikasnosti samoupravljanja.

Rezultat nereguliranih i pogrešno reguliranih odnosa je, s jedne strane, oduzimanje radnicima elementarnog prava samoupravljanja, a s druge – reduciraju se pretpostavke za efikasan rad poslovodnih organa, zbog čega su i poslovni rezultati nezadovoljavajući.

Ako Savez komunista zaista želi i stremi razvoju samoupravljanja i izgradnji OUR-a kao subjekata robne proizvodnje, on mora dati odlučujući glas radnicima u izboru rukovodećih ekipa. Takav zaokret bi proizveo velike promjene u ponašanju i radnika i poslovodnih organa. Budući da su zainteresirani za što veći dohodak, radnici bi tražili što sposobnije rukovodeće ekipe, kao što su to činili i nekadašnji vlasnici. Sposobne ekipe bi odustale od poslušnosti politici i više se posvetile poslovanju, i time bi dobile punu podršku radnika. Ovakav potez bi zasigurno oduzeo veliki dio moći profesionalnim partijskim funkcionerima i drugim faktorima iz političke strukture, i zato treba očekivati vrlo jak otpor tih snaga.

Digitized by Google

Drugi instrument utjecaja vlasti političke strukture na odnose u OUR je hipertrofirani sistem normi, po kojima je radnicima propisano samoupravljanje do te mjere da im ne preostaje prostor za vlastitu samodjelatnost. U stvari, stvoren je svojevrsni »institucionalni gigantizam«. Vanprivredni faktori svakodnevno propisuju rad samoupravnih organa, do detalja.

Cijeli taj »institucionalni gigantizam« jednim svojim dijelom je potpuno suvišan i koči samoupravljanje. Naše institucije, kao što su SDK, statistika i slično, nisu potaknute da *radnicima* daju informacije o njihovoj situaciji da bi mogli pravovremeno donositi odluke. Nova informacijska sredstva donose nove ogromne mogućnosti za usavršavanje samoupravljanja, ali ostaju neiskorištene.

Treći instrument dominacije politike nad ekonomijom je »sistem« nelegalnog raspolaganja viškom rada, tako da radnicima malo prostora ostaje za autonomno odlučivanje i u ovoj sferi.

A u pogledu samoupravnih odnosa unutar OUR-a stvari se *ne mijenjaju već 35 godina.* Ukratko, riječ je o tome da su odnosi između radnika i organa samoupravljanja, s jedne, i poslovodnih organa, s druge strane, postavljeni tako da *dosadašnjim načinom radnici nikada ne mogu ostvariti samoupravljanje, a poslovodni organi ne mogu efikasno rukovoditi procesom rada, pa niti su zadovoljni radnici, niti poslovodni organi.*

Mnogobrojni su razlozi i uzroci »starateljskom«, gotovo »komesarskom« svakodnevnom kontroliranju procesa u OUR od strane političkog faktora, iako je to, ponavljamo, protivno partijskom projektu razvoja socijalističkog samoupravljanja. Ovdje ćemo ih samo navesti, bez ikakvog tumačenja:

– po staroj tradicionalnoj koncepciji, radnici su skloni »klizanju« prema spontaneitetu, prema prevlasti svijesti o svakodnevnim tredjunionističkim, revandikativnim interesima, pa je zato neophodno izvana unositi revolucionarnu svijest, bez koje će oni zaboraviti svoje povijesne i dugoročne interese (na primjer »pojest će« akumulaciju i slično);

– radnici će, možda, izabrati pogrešne ljude u rukovodstva, dok komiteti sagledavaju šire horizonte društvenih interesa;

– bez intervencije partijskih rukovodstava tehnostruktura bi uzurpirala samoupravna prava radnika;

– intimna svijest i strah, koji traju desetljećima, da bi se bez stalnih intervencija otvorio put spontaneitetu, što bi ugrozilo i samu vlast radničke klase itd. i tome slično.

Ne može se poreći točnost dijela pomenutih i sličnih argumenata, ali su u pitanju mjera i način usmjeravanja razvoja samoupravnih odnosa i procesa u OUR. Intervencija je bila razvijena do stepena gotovo potpunog osvajanja prostora, tako da je vrlo malo ostalo za samoupravnu aktivnost samih radnika. Doduše, u posljednjih nekoliko godina direktivizam je popustio, ali na pogrešan način: tendencija je da se razvoj samoupravljanja unutar OUR-a nešto više prepušta odnosu snage u samim kolektivima, umjesto da se s »omekšavanjem« dirigizma istodobno pojačava i potiče aktivnost radnika, što bi bio pravi put avangardne uloge Saveza komunista.

Digitized by Google

8. Zastarjelost, neproduktivnost, formalizam i ritualnost funkcioniranja organa radničkog samoupravljanja i mogućnost modernizacije i racionalizacije

Na početku smo postavili hipotezu da radnici na dosadašnji način ne mogu ostvarivati svoju ulogu samoupravljača. Sada želimo to argumentirati.

Najprije bismo htjeli podsjetiti na općepoznatu činjenicu: *gotovo nikada se nije desilo da je neki radnički savjet stručnim argumentima dokazao da je neki projekt odluke – plana investicije, modernizacije, rekonstrukcije itd. – neprihvatljiv, odnosno pogrešan.*

Da li to znači da nije ni bilo pogrešnih investicionih i sličnih odluka? Odgovor je unaprijed jasan! Praksa potvrđuje suprotno.

Gotovo da nema slučajeva da je radnički savjet zamijenio rukovodeći tim svoje OUR zbog slabih poslovnih rezultata.

Da li to znači da su svi naši OUR dobro poslovali i da dobro posluju?

I u ovom slučaju odgovor je suvišan. Općepoznato je da ima ne malo primjera đa radnici primaju niske dohotke dijelom i zbog nesposobnosti svojih poslovodnih organa. Poznati su mnogobrojni slučajevi da poduzeća *iste vrste* proizvodnje, *istog tehničkog* sastava sredstava za proizvodnju, na *istom* tržištu, uz *jednake* zakonske uvjete privređivanja, pa i uz *podjednaku* kvalifikacionu strukturu zaposlenih ostvaruju različite dohotke po radniku i po uloženim sredstvima, čak i do 100%, a da radnički savjeti ništa ne poduzimaju da se stanje mijenja, uključujući i promjenu rukovodećih ekipa.

Pa što rade, onda, radnički savjeti, sindikalni, partijski i omladinski aktivisti u OUR?

Već je rečeno da naš samoupravni politički sistem ima u sebi konstrukcijski ugrađen »feler«, kako u svojim načelima tako i u proceduri, a još više skoro u 40-godišnjoj praksi, da gotovo nema mogućnosti za kadrovske promjene u slučaju slabih rezultata rukovodećih ekipa, koje ne ostvaruju dogovorenu politiku i programe razvoja. To se, naravno, odnosi i na »vlade« općine, regije, republike i federacije. Suvišno je i dokazivati da takav nedostatak ugrađen u sistem samoupravljanja smanjuje dinamičnost, kreativnost, adaptibilnost, opću društvenu efikasnost, a posebno samoupravnu aktivnost radnika i delegata, otežava promociju najsposobnijih, a »štiti« manje sposobne i nesposobne. Ovo se, naravno, odnosi ne samo na organe radničkog samoupravljanja i poslovodne organe OUR-a, već na cjelokupnu strukturu upravljanja društvenim poslovima.

Današnji odnosi između organa samoupravljanja i njihovih izvršnih organa – direkcija, uprava, poslovodnih organa, vlada itd. – nose pečat vremena nastanka radničkog samoupravljanja, početkom 1950-ih godina, kada je dobar dio naše industrije po tehnologiji bio zanatski, a glavni stručnjak bio majstor.

U toj prvoj, ranoj, početnoj fazi radničkog samoupravljanja stvoreni su vizija, nada i uvjerenje da se može obukom i praksom osposobiti radnike, članove radničkih savjeta, do te mjere da mogu *stručno* na gotovo ravnoj nozi raspravljati gotovo o svakom stručnom elaboratu svojih poslovodnih organa kao da su i sami radnici sveznajući eksperti. To je bila čista iluzija, koju su stvorili zanos novom idejom, niska opća kultura i ideologija tog vremena. Tu iluziju su već odavno razbili praksa i »gvozdeni« zakon stručne i tehničke podjele rada. Takva shvaćanja su objektivno »gurala« organe samoupravljanja da postanu *organski dio poslovod-*

Digitized by Google

ne i izvršne strukture, a ne da se razviju u revolucionarnu političku i emancipatorsku snagu, koja humanizira i socijalizira upravljanje. Konačno, znatnim dijelom samoupravni organi nisu dosegli svoj identitet i autonomnost, već su, u izvjesnom smislu, pali na poziciju prirepka poslovodnih struktura.

Može li se dokazati ova teza o odnosu organa samoupravljanja i poslovodnih organa?

Iako je gotovo suvišno izvoditi postupak dokazivanja navedene tvrdnje, ipak se ova teza mora, barem zdravorazumskom logikom, protumačiti mada ni to neće biti argument za neke koji žive u svijetu svojih dogmi i iluzija.

Ne možemo elaborirati, već samo podsjetiti da, po logici društvene podjele rada i načinu upravljanja modernom i vrlo složenom ekonomijom, objektivno delegati dolaze u podređen položaj u dijalogu s kreatorima nacrta odluka, s profesionalnim rukovodiocima, s timovima i štabovima stručnjaka, koji permanentno rade »za izvršna tijela«.

Teško je reći ima li išta složenije od upravljanja ekonomijom u uvjetima stalnih mutacija tehnologije i stalnih promjena na svjetskom, pa i na unutrašnjem tržištu. Odgovornost je golema, a posljedice pogrešne politike mogu biti tako teške da ih ponekada cijele generacije moraju plaćati.

Većinu važnih odluka čine razvojne odluke. Proces njihova pripremanja, donošenja i sprovođenja je trajan, jer jedna odluka smjenjuje drugu u stalnom kontinuitetu, kao što generacije nasljeđuju generacije.

Pođimo od općepoznate činjenice da poslovodni organi u radnim organizacijama, izvršna vijeća skupština i drugi izvršni i upravni organi pripremaju nacrte samoupravnih odluka. Drugačije i ne može biti, osim da zamislimo, naravno, kao misaonu igru, da samoupravna tijela formiraju »svoje« paralelne – »konkurentne« stručne štabove za analize i nacrte odluka, kako bi se i laici mogli »nositi« sa svojim izvršnim organima, a i u tom slučaju bi morali na riječ vjerovati svojim ekspertima.

Izvršna tijela imaju – po prirodi svoje funkcije – odlučujuću ulogu u cijelom procesu pripremanja, utvrđivanja i ostvarivanja politike razvoja. Ta tijela su popunjena stručnjacima svih suvremenih profila, koji su grupirani u pojedine uže ili šire sektore rada (ministarstva, uprave, odjeli, instituti, zavodi, razvojni centri itd.). Po »gvozdenoj« logici društvene podjele rada, dok stručnjaci i rukovodioci vrše najsuptilnije analize, radi donošenja odluka od kojih će zavisiti ovakva ili onakva budućnost, radnici za to vrijeme obavljaju svoj, najčešće rutinski posao, a zatim se sastanu zajedno za stolom da sa stručnjacima donesu odluku.

Laicima-delegatima se najčešće prezentiraju »materijali« kao da su oni eksperti koji treba da izvrše super-reviziju valjanosti elaborata što su ih pripremili stručni štabovi. Po toj logici, svaki delegat bi morao biti veći ekonomist od ekonomista, veći pravnik od pravnika, veći tehnolog od tehnologa. Jer, kako će inače ocijeniti valjanost elaborata stručnih službi? Nijedan normalan čovjek, međutim, neće se nikada upustiti u rasprave o stvarima koje ne zna. Odlučivanje »odoka« i nasumce pripada – ako je ikada i bilo tako – davnoj prošlosti.

Dakle, suvišno je dokazivati da je uloga stručnih kadrova i rukovodioca odlučujuća ne samo u pripremanju, već i u raspravi o razvojnoj politici. Oni su uvijek u položaju da dublje prouče probleme, da svoje stavove formuliraju i kompetentno govore o njima. Njima su dostupne in-

Digitized by Google

formacije, imaju širi horizont znanja, pa je i njihovo poznavanje problema veće i kompletnije u odnosu na delegata.

Kakav se zaključak iz svega toga može izvući?

Samo je po sebi razumljivo da je utjecaj pojedinca-člana radničkog savjeta ili delegata na donošenje odluka ograničen. On nema, niti može imati, stalan uvid u informacije od kojih zavise odluke, jer po prirodi svoga posla ne može trajno »držati u glavi« činjenice relevantne za odluku. Ovo se posebno odnosi na one koji imaju nižu školsku i stručnu spremu. U raspravama, nasuprot pojedinačnom radniku, nalaze se štabovi stručnjaka i rukovodstva, koji po svojoj funkciji prate sve što se dešava, raspolažu informacijama i stalno analiziraju i izgrađuju koncepcije razvoja, pa jedini i mogu da predlažu konkretne mjere za njenu realizaciju.

Opće je poznato da su rukovodeći kadrovi i stručne službe prvorazredni faktori. Nestručan i neposlovan stručni i rukovodeći kadar najčešće je kriv za poslovne gubitke, niske dohotke i prazne fondove, ali i obrnuto: stručno sposobno rukovodstvo često će »izvući« radnu organizaciju i iz »bezizlazne« situacije. Ali to samo potvrđuje pravilo.

Poslije rečenog, pogledajmo kako obično teku sjednice na kojima se pretresa prijedlog neke značajne odluke.

Nacrte odluka su, prije sjednice, sačinile stručne službe, analizirali i prihvatili izvršni organi, a potom su oni upućeni radnicima i delegatima na usvajanje. Drugačiji način je, naravno, nemoguć i nezamisliv.

Na sjednici radničkog savjeta, skupštine i slično najaktivniji su opet oni koji su pripremali prijedloge. Njihov način raspravljanja obično se ne razlikuje od načina izlaganja na sjednicama stručnih kolegijuma.

Na osnovi rečenog, svi pokušaji da samoupravljači ostvare »vlast« raspravom, s planske, knjigovodstvene, organizacijske ili pravne strane, moraju pretrpiti neuspeh, iz jednostavnog razloga što se tim putem samoupravljanje ne može ostvarivati. To gura radnike-laike, izvršioce, na pogrešan teren, i automatski daje prevagu stručnom aparatu i funkcionerima. Sva istraživanja su potvrdila, a to je samo po sebi i bez toga razumljivo, da se odluke o milijardama dinara za razvoj donose gotovo bez rasprave na sjednicama organa samoupravljanja, a da se o raspodjeli dohodaka, podjeli stanova i slično iscrpljuje gotovo cjelokupna samoupravljačka energija članova tih organa. Mnogobrojne su posljedice takvih odnosa: radnici su u raspravama pasivni, a sposobni stručnjaci i rukovodioci vide u takvoj proceduri gubitak vremena itd.

Koristeći situaciju što delegati ne mogu efikasno ovladati vrlo složenim procesom donošenja poslovnih odluka, neki poslovodni organi i sami »guraju« radne ljude i samoupravljanje baš na takove neodgovarajuće sadržaje i »slijepe kolosijeke«, jer je to pogodan način da se ne dopre do pravog sadržaja samoupravljanja. Riječ je, zapravo, o svojevrsnom otporu stvarnom prodoru samoupravljanja na područja gdje bi se mogla ostvarivati »vlast« radnih ljudi nad uvjetima rada i poslovanja.

Ako prethodni sud o profesionalnoj podjeli rada i načinu ostvarivanja samoupravljanja prihvatimo kao približno točan, to jest sud da su delegati gurnuti u rasprave o stručnim pitanjima i da tako ne mogu imati u svojim rukama »vlast«, postavlja se pitanje: kako – u okvirima našeg društvenog sistema i odnosa – osigurati ostvarivanje samoupravljanja, a istodobno povećavati efikasnost u radu i poslovanju? I drugo pitanje, ne manje delikatno: kako da se više aktivira stvaralaštvo i razvije poslovnost rukovodstava i stručnih službi, ali, u isto vrijeme, kako spriječiti da u tom

Digitized by Google

procesu ne prevladaju tehnobirokratske tendencije, već da se u punijoj mjeri afirmira samoupravljanje radnog čovjeka?

Na osnovu dosadašnje kritike moglo bi se zaključiti da radnički savjeti i radni ljudi uopće ne bi trebali raspravljati o stručnim elaboratima. Ali to ne bi bio pravi odgovor. Naprotiv, oni bi trebali raspravljati i o tome, ali na način koji osigurava ostvarivanje samoupravljanja. Taj način proizlazi iz samog smisla postojanja radničkog samoupravljanja. Naime, *radničko samoupravljanje nije uvedeno radi toga da bi svi radnici naučili da raspravljaju o stručnim problemima*, jer je to izvan ljudske moći, već da bi svi zaposleni mogli da odlučuju o međusobnim odnosima, da mijenjaju i utvrđuju te odnose, da ostvaruju svoje interese, da onemogućuju vlast tehnobirokracije, da sami utvrđuju uvjete i raspolažu proizvodima svoga rada. Zato je svako pomicanje radnih ljudi s puta utvrđivanja društvenih odnosa – stranputica samoupravljanja, bez obzira na to u ime čega se to čini. Samoupravljanje se mora shvatiti kao društveni odnos, kao vlast udruženih radnika nad uvjetima i rezultatima svoga rada. Ono, dakle, nije u sferi ovladavanja stručnim pitanjima, nego u sferi ostvarivanja osobnih i društvenih interesa proizvođača.

U ime toga – a polazeći od društvene i tehničke podjele rada, pravog sadržaja i suštine samoupravljanja – udruženi radnici treba da se dogovaraju o osnovnim odnosima u svojim radnim organizacijama. Ti odnosi morali bi biti postavljeni tako da radni ljudi, bez obzira na funkcije, određuju okvire i postavljaju ciljeve, programe i zahtjeve u pogledu društvenog razvoja, a da stručni i rukovodeći kadrovi predlažu materijalno-tehnička, tehnološka, financijska, organizacijska i druga rešenja, pomoću kojih se ti zajednički ciljevi mogu ostvariti, uz punu odgovornost za zajednički utvrđene programe.

Suvišno je dokazivati da takav odnos ne stavlja nikoga u neravnopravan položaj u pogledu prava na učešće u određivanju ciljeva i programa razvoja. Naprotiv, to znači da radni čovjek, učestvujući u samoupravljanju, odlučuje na bazi naučno i stručno utvrđenih činjenica, prije svega, o tome kakve društvene i materijalne efekte može da proizvede ovo ili ono rješenje, ovaj ili onaj program po njega i po cjelokupnu društvenu zajednicu.

Praktično, to znači da se uloga radnika i njihovih delegata ne sastoji u tome da se »izjašnjavaju« o tehničko-ekonomskim, investicionim, finansijskim, planskim ili drugim elaboratima, kao da su oni eksperti za provjeravanje njihove valjanosti. Samoupravljanje – ponavljamo – treba da odlučuje o društvenim vrijednostima, a to su dvije različite stvari.

Radnički savjeti će ostvarivati samoupravljanje ako zahtijevaju da im se predloži takav program razvoja kojim se obezbjeđuje što veći dohodak i ostvaruju i drugi interesi radnika. Nije nepravilno ako pozovu i eksperte sa strane da im pomognu u ocjenjivanju da li predloženi program osigurava željeni dohodak i fondove, odnosno da li je realizirani program dao optimalne rezultate. Usvojeni program postaje obaveza i cilj svih. Najodgovorniji rukovodeći i stručni kadrovi prvi snose odgovornost za eventualni neuspjeh, a to dalje znači da mogu biti kažnjeni – pa i otpušteni – zbog slabog rada, kao i ostali radnici, ali veliki uspjeh njima mora donijeti i veliku nagradu.

Samoupravno odlučivanje, bilo na kom nivou, podrazumijeva, prije svega, rasprave o socijalno-ekonomskim i socio-političkim implikacijama koje u sebi sadrže stručno-tehnička, financijsko-ekonomska, organizacijska i druga rješenja pojedinih problema, zadataka i ciljeva. Pri tome se

Digitized by Google

pretpostavlja puna stručna i naučna »nezavisnost« i odgovornost stručnjaka za podatke, procjene, prijedloge i argumentaciju kojom se operira u debati. To pretpostavlja elastično i slobodnije formiranje i mijenjanje rukovodećih ekipa.

Bez modernizacije samoupravljanja, uz neprimjerene metode rada samoupravnih tijela, nastavit će se »hegemonija« političko-upravnih i drugih centara upravljanja društvenim procesima u OUR.

Treba se, dakle, osloboditi iluzije iz doba dječje bolesti radničkog samoupravljanja i mijenjati odnose između laika i stručnjaka, između organa samoupravljanja i organa poslovanja. U centar rasprave bi trebalo stavljati takve probleme, kao što su projekti povećavanja dohotka, odnosi u njegovoj raspodjeli, prava i dužnosti udruženih radnika u realizaciji programa razvoja i slično. To pretpostavlja neke vrste otvaranje procesa »pregovaranja« između partnera o programu razvoja i rasprave o rezultatima poslovanja. Kakve bi to promjene unutar OUR-a i šire u društvu proizvelo, to bi pokazala praksa.

Možemo, na primjer, zamisliti da Sindikat i radnički savjet postave maksimalne zahtjeve u pogledu povećanja dohotka. Zauzvrat, mogli bi poslovodni organi postaviti »početne« uvjete za postizanje visokih dohodaka poput, recimo, većeg izdvajanja sredstava iz dohotka za modernizaciju, promjena asortimana proizvoda, smanjenja ili povećanja broja radnika određenih profila, integracije ili specijalizacije s drugim proizvođačima, jačanja radne i tehnološke discipline, prava na slobodnu rekonstrukciju rukovodećeg tima itd. i tome slično. Vjerojatno bi se pojavili i neki oblici ponašanja slični odnosima između vlasnika poduzeća i tehnostrukture, gdje vlasnik nagrađuje ili »kažnjava«, pa i smjenjuje tehnostrukturu, zavisno o kretanju profita. U nekom obliku takvi samoupravni odnosi bi vjerovatno ponešto preuzeli iz iskustava klasičnog sindikalnog pokreta, na primjer u tome smislu da Sindikat ne da »mira« tehnostrukturi ako smatra da postoji mogućnost za povećavanje dohotka, ali i da mobilizira radnike da se punom snagom založe za povećavanje produktivnosti rada, kao i da se dobro nagradi sposobno, a promijeni nesposobno rukovodstvo. To znači da poslovodni organi izlaze s programom povodom kojeg je glavna točka rasprave materijalno-ekonomski interes svih zaposlenih i društveni odnosi kojima se teži, a ne stručni elaborati sa svojim »sinusima« i »kosinusima«, s indeksima i nepreglednim knjigovodstvenim »partijama i pozicijama«. U takav jedan projekt preusmjeravanja načina ostvarivanja samoupravljanja mogle bi se uključiti i razne institucije izvan OUR-a. Zašto, na primjer, Služba društvenog knjigovodstva, koja je uglavnom okrenuta državi i kontroli poslovanja, ne bi sistematski i trajno upućivala signale o stanju poslovanja radnicima i samoupravnim organima. Zašto radnički savjeti ne bi tražili ekspertizu nekih ekonomskih institucija da odgovore – da li su rezultati poslovanja (po završnim računima) mogli biti i bolji?

Na kraju podsjećamo da ovo nije originalna ideja. Kada su jednom upitali Lenjina kako da radnici kontroliraju poslovanje, on je savjetovao da se ugledaju na buržoaziju, rekavši, otprilike, ovo: »Od koga ćemo učiti ako ne od njih. Oni su postavljali i smjenjivali svoje knjigovođe – danas bismo rekli menadžere – zavisno od uspješnosti poslovanja. Tako moramo i mi raditi.«

I još jedan primjer. Kada je Komunistička partija Čehoslovačke 1968. odlučila da uvede samoupravljanje, u tom projektu je bilo predviđeno da posebne, ali nezavisne ekonomske institucije radnicima pružaju »neut-

Digitized by Google

ralne« podatke o stanju poslovanja poduzeća, kako oni ne bi zavisili samo od informacija svojih poslovodnih struktura.

Bilo bi, naravno, i argumenata protiv promjena u načinu ostvarivanja samoupravljanja, kako onih koji su opravdani tako i onih koji bi proizlazili iz osjećaja ugroženosti za svoje pozicije, a isticali bi ih naročito pojedinci iz redova političkih struktura. No, ma kako bilo, rasprave o tome bi bile korisne, tim više što je već godinama ovaj aspekt samoupravljanja zanemaren i nalazi se u sjeni rasprava o privrednom i političkom sistemu, federalizmu, deviznom zakonu, planiranju, o sistemu i politici cijena itd. i tome slično.

Digitized by Google

Stojan T. Tomić

Horizontalni i vertikalni nivo samoupravljanja

Ideja samoupravljanja kao da nije dostigla do svih nivoa, kao da se uspinje od zamišljenog ka stvarnosti, ali je to uspinjanje zastalo na vertikalnoj ljestvici po kojoj veoma teško ona dopire do visina, i kao da rado ostaje u nizinama. Tako je ideja samoupravljanja kao univerzalna reducirala sebe na parcijalno, jer nema univerzalnog sve dok se ideja samoupravljanja ne popne na sve nivoe – od lokalnog do globalnog, od komunalnog do federativnog (danas) i do čovječanstva (sutra), odnosno od OOUR-a do centralnog radničkog savjeta (čitaj: do vijeća samoupravljača na federativnom nivou, do radničkog delegatskog samoupravnog parlamenta na nivou Jugoslavije). A kada se ideja samoupravljanja na bilo kom segmentu (recimo, na globalnom) reducira, tada ona ne samo da postaje parcijalna, nego se kao parcijalna reducira na nivo participacije (participacija je djelimična, parcijalna, odnosno participacija nije i ne može biti univerzalna, jer u participaciji se sučestvuje po neko i u nečemu, ali ne u svemu, a u samoupravljanju odlučuju svi o svemu i na svim nivoima). Istini za volju, niko nije htio ideju samoupravljanja da reducira namjerno na parcijalni nivo, ali je došlo do reduciranja sticajem mnogobrojnih prilika, od kojih ćemo pomenuti dvije, a druge za sada ostaviti po strani (za sada ćemo ostaviti po strani i birokratske i tehnokratske snage i napore koji namjerno reduciraju samoupravljanje na polusamoupravljanje, odnosno na nivo građanske i u građanskom društvu poznate participacije, odnosno na nivo takozvane masovne socijalističke demokratije poznate u zem-

Digitized by Google

ljama u kojima nije uvedeno samoupravljanje – kažemo, za sada ih ostavljamo za neku drugu priliku). Koje su to neprilike koje destimulišu uspinjanje samoupravljanja na visine, na globalni, savezni nivo?

To su neadekvatne institucije (državne i samoupravne) i još neadekvatnije norme (takođe državne i samoupravne). Poodavno se osjeća da do zastoja samoupravljanja dolazi ne samo zato što su se između programa i realizacije, između zadatog i realizovanog konstituisale mnogobrojne prepreke, nego što na toj relaciji (program – realizacija) ima dosta međučlanova koji destimulišu uspinjanje ideje samoupravljanja na visine, koji je reduciraju i zadržavaju u pretijesnim socijalnim okvirima. Neadekvatne institucije i neadekvatne norme su dvije prepreke koje su locirane između ideje i realizacije. Uz sva priznanja i uvažavanja postignutih rezultata, sadašnja, kao i prethodna, struktura Savezne skupštine (delegatske i poslaničke), kao institucioni model, nije u stanju da postane centar svih lokalnih i fabričkih inicijativa koje se ne mogu održati bez samoupravne integracije i na saveznom nivou. Talasi fabričkih, OOUR-skih i lokalnih inicijativa (koje su bujne i svakodnevne) jedva da se uspinju do SOUR-a i do komuna, vrlo malo ili nikako do nivoa republika – pokrajina. Tako samoupravni talasi i inicijative liče na talase koji nastaju u malim jezerima i baricama, potočićima i malim rijekama i koji se razbijaju na uskim obalama, koji ne mogu da preskoče uske kanale. Jedino se tako mogu objasniti neke pojave, kao što su: 1. zašto za četiri decenije samoupravnog i demokratskog hoda socijalizma u Jugoslaviji nije održan nijedan referendum na nivou Jugoslavije (pa ni referendum o zajmu za nezaposlene, to je opštejugoslovenski problem), i to u zemlji koja je održala na hiljade referenduma u mjesnim zajednicama, komunama, OOUR, manje na nivou SOUR, zašto se ta silna lokalna i fabrička samoupravna demokratija nije uspela na republičko-pokrajinske i na savezni nivo, i 2. zašto se za četiri decenije nije nijednom uveo republički, savezni samodoprinos za neke zajedničke potrebe, nego su se zavodili regionalni i nacionalni (republički) zajmovi, i to za parcijalne objekte, a ne i za one koji imaju opštejugoslovenski značaj?

Nije teško naučno dokazati da je svijet samoupravljača u Jugoslaviji tako reći željan i žedan manifestacija na opštejugoslovenskom nivou, te u takvoj oskudici globalnih socijalnih akcija, kolektivnih socijalnih akcija na saveznom nivou, kao pravo osvježenje djeluju savezne omladinske akcije (ali i one su poodavno u stagnaciji), kao i opštejugoslovenske sportske manifestacije – susret jugoslovenskog tima sa nekim timom iz druge zemlje, kada dođe do prave provale jugoslovenskog socijalističkog patriotizma kod navijača, čitaj – proizvođača i samoupravljača.

Institucionalni, socijalni i normativni socijalni vakuum na globalnom nivou poodavno traje, upravo od kada je opravdano osuđen i negativno vrednovan unitarizam, ali kada unitarizam nije zamijenio željeni i mogući proces integracije samoupravnog oblika i socijalističkog sadržaja na svim, posebno na saveznom, to jest na globalnom nivou. Tako već decenijama naučni i samoupravni krugovi predlažu formiranje svojevrsne centralne komune (vijeća komuna na saveznom nivou), kao i svojevrsnog centralnog (ne i centralističkog) radničkog savjeta, u vidu vijeća proizvođača i samoupravljača, u vidu posebnog radničkog delegatskog parlamenta na nivou federacije. Nije jasno zašto se tako dugo održavaju institucionalni zastoj i prekid komunalne i radničke samoinicijative, zašto ne mijenjamo institucije i norme u pravcu normalnog toka samoupravnog socijalističkog sadržaja – od mjesne zajednice i OOUR-a, preko i po-

Digitized by Google

moću SOUR-a i komune, pomoću i preko republike – pokrajine, sve do federacije. Jugoslavija je poznata i u svijetu priznata kao zemlja radničkog i komunalnog samoupravljanja, kao zemlja radničkih savjeta i komuna Marksovog i pariškog tipa, ali to nije dovoljno, ni normativno niti institucionalno iskazano na saveznom nivou. Posmatrano institucionalno (da izostavimo i ostvarenu dimenziju), savezna delegatska skupština je na divan način iskazala dva oblika reprezentacije koju pokušava da uzdigne do nivoa identifikacije – to je bratska, nacionalna, višenacionalna politička i delegatska reprezentacija i opšteljudska, opštegrađanska reprezentacija, ali je izostala klasna (radnička, samoupravna) i komunalna reprezentacija koja se uzdiže do nivoa istorijske delegacije (tradicionalna politička reprezentacija se najbrže uzdiže na nivo istorijske delegacije u radničkim savjetima i u komunama, pa je prava šteta što se taj proces ne iskazuje i na globalnom nivou – bar ne u dovoljnoj i u mogućoj mjeri).

Nedorečenost vertikalne dimenzije i vertikalne integracije samoupravljanja može se ilustrovati na primjeru Marksove komunalne i centralne delegacije, koja prvi put počinje da se realizuje u Jugoslaviji, ali i gdje je došlo do izvjesnog zastoja (institucionalnog i normativnog).

I suviše je dobro poznat Marksov stav o komuni kao obliku socijalne i političke, prije svega samoupravne organizacije, ne samo lokalnog, nego i globalnog društva. Svoditi komunu samo ili pretežno na oblik organizacije lokalnog društva, značilo bi vršiti reviziju i sakatiti bogata iskustva i još bogatije sugestije, istorijske pouke i ideološke i revolucionarne poruke Pariške komune – pariških komunara i Marksovih učenja. Komuna je, po Marksu i na osnovi prakse pariških komunara, najzad pronađeni oblik organizacije i lokalnog i globalnog društva (nacionalnog i internacionalnog). »Komuna je – ističe Marks – bila izrazito internacionalna.« Polazeći od takvog saznanja i iskustva, Marks sugeriše da globalno društvo valja organizovati po mjeri komune, a ne komunu po mjeri države i nacija, to jest ne po mjeri globalnog društva. Pariška komuna je obrnula red stvari, tako što je počela od pravog početka – od čovjeka, preko i pomoću komune, preko nacije, pa sve do čovječanstva (»Proleteri svih zemalja, ujedinite se!«). Komunu valja organizovati po mjeri, ukusu, potrebi i akciji čovjeka, a republiku i federaciju i čovječanstvo po mjeri komune.

Ako je komuna skica ne samo lokalne, nego i nacionalne i višenacionalne (internacionalne) organizacije socijalističkog samoupravnog društva, onda valja razmišljati o tome kako institucionalno, normativno i stvarno protegnuti ovo svojstvo do nivoa globalnog društva, na čemu insistira Marks u svojim spisima (»Komuna je bila određeni oblik ove republike« – Marks). Istini za volju, Komuna (Pariška) nije imala dovoljno vremena da razradi skicu nacionalne (komunalne i samoupravne) organizacije, ali to ne znači da za tako nešto nije bilo vremena i mogućnosti i u našoj zemlji (» U jednoj kratkoj skici nacionalne organizacije, koju Komuna nije imala vremena da razradi, jasno se kaže da komuna treba da bude politički oblik čak i najmanjeg sela . . .«). Ostaje da se uradi i razradi danas ono što nisu stigli pariški komunari.

U daljnjoj razradi i modernizaciji političkog sistema ostaje da se institucionalno, normativno i stvarno opremi komunalna i centralna delegacija (Marksov termin), da se uspostave adekvatni samoupravni odnosi između komunalne i centralne (u konkretnom slučaju federativne) delegacije. Međutim, i ovde se zastalo tek na pola puta, a na nekim mjestima je taj put prekinut, što se štetno odražava na vertikalno integrisanje i uspinjanje samoupravljanja.

Digitized by Google

Pariška komuna je ponudila ideju, a novi Ustav SFRJ otvorio proces realizacije komunalne delegacije, ali tek do nivoa republike, dok je nivo federacije ostao nepromenjen. U komuni, u radnim i drugim zajednicama konstituišu se delegacije i delegati, delegatski sistem kao dio samoupravnog sistema, počev od osnovne, elementarne ćelije pa do vrha globalnog društva, ali ne podjednako (vakuum je između republika i federacije). Pariški komunari su predlagali da veliku centralnu administraciju čine »delegacije federalnih komuna«. Tu zaboravljenu i osporavanu ideju o delegatima i delegatskom sistemu oživljava novi Ustav, koji u članu 133. ističe da »radni ljudi u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama i društveno-političkim organizacijama obrazuju svoje delegate radi neposrednog ostvarivanja svojih prava, dužnosti i odgovornosti i organizovanog učešća u vršenju funkcija skupština društveno-političkih zajednica«. Ostaje, međutim, da se ispita kako ovaj ustavni princip realizovati na svim nivoima, odnosno i na nivou federacije, a ne samo na mikro i na regionalnom nivou.

Ovo pitanje je utoliko važnije ako se zna po kom principu se ponašaju delegati prilikom odlučivanja – po principu imperativnog ili donekle slobodnog mandata, što je takođe relevantno za vertikalnu dimenziju samoupravljanja. Može se razmišljati i o tome da se vertikalna dimenzija prekida ili ne jača punom snagom onda i tamo gdje se prekida odlučivanje po imperativnom mandatu i gdje delegacija može da se ponaša po principu tradicionalne političke reprezentacije (da slobodno odlučuje u ime i u interesu klase, umjesto da sama klasa odlučuje u svoje ime i u svom interesu direktno ili pomoću delegata). Delegati i delegacije ne odlučuju po principu imperativnog mandata, ali nemaju ni onu slobodu u ponašanju prilikom odlučivanja kakvu su imali ranije odbornici i poslanici, odnosno politička reprezentacija. Prilikom odlučivanja »... i zauzimanja stavova o pitanjima o kojima se odlučuje u skupštini, delegati postupaju u skladu sa smjernicama svojih samoupravnih organizacija i zajednica i osnovnim stavovima delegacija, odnosno društveno-političkih organizacija koje su ih delegirale, kao i u skladu sa zajedničkim i opštim društvenim interesima i potrebama, a samostalni su u opredjeljivanju i glasanju. Delegat je dužan da o radu skupštine i o svom radu obavještava delegacije i osnovne samoupravne organizacije i zajednice, odnosno društveno-političke organizacije, koje su ga delegirale, i odgovoran im je za svoj rad« (član 114. Ustava SFRJ).

Odsustvo imperativnog mandata, za koji su se zalagali Marks i pariški komunari, uvođenje instituta »SMJERNICA« samoupravnih organizacija i »OSNOVNIH STAVOVA DELEGACIJA« i društveno-političkih organizacija, zatim, uvođenje instituta SAMOSTALNOG OPREDJELJIVANJA I GLASANJA – sve su to po mnogo čemu specifični instituti delegatskog sistema koji direktno ili indirektno utiču na vertikalnu dimenziju samoupravljanja, a što se ogleda, pored ostalog, i u sljedećem:

1. – Kako će smjernice radničkih savjeta i komuna dostići nivo federacije, odnosno izvorno i neposredovano stići do nivoa federacije, ili kako će se osnovni stavovi delegacija (radničkih i komunalnih, dakle, izvornih) uspeti do nivoa globalnog društva kada znamo da te tokove prekidaju republičko-pokrajinski i neki drugi nivoi?

2. – Kako uskladiti institut samostalnog opredjeljivanja i glasanja (recimo, na nivou federacije, a i drugdje) sa vertikalnim tokovima integracije socijalističkih samoupravnih sadržaja i oblika, kada znamo da i relativna samostalnost u političkom i samoupravnom ponašanju i odlući-

Digitized by Google

vanju njeguje i zadržava elemente posredovanja, a posredovanje vodi ka prekidanju tokova (recimo, vertikalnih).

3. – Sve u svemu, i ovdje se ponovo aktualizira staro Marksovo pitanje o odnosu između državne slobode i slobode naroda u državi (po kojem država može biti slobodna, a da narod u toj državi nije slobodan). U konkretnom slučaju se postavlja pitanje: može li delegacija i delegatski sistem biti slobodan i samostalan u opredjeljivanju i u glasanju, a da samoupravljači ostanu neslobodni, odnosno manje slobodni, jer institucija kontrole ponašanja delegacija na nivou federacije je tek u začetku i teško se konstituiše (i kontrola je posredovana od strane republičko-pokrajinskog nivoa).

4. – Delegatski sistem počinje na nivou komune (i OOUR) da formira, izražava, usklađuje i povezuje zajedničke i suprotne interese ljudi koji rade u organizacijama udruženog rada, mjesnim i interesnim zajednicama, odnosno koji žive na određenoj teritoriji na kojoj zadovoljavaju zajedničke potrebe. Ali ovako konstituisani i usklađeni zajednički i suprotni interesi teško i sporo prelaze granice komune, OOUR i SOUR, najteže granice republika i pokrajina, odnosno jedva da dosežu do jedinstvene SFRJ, pa se postavlja pitanje kako mogu radnička klasa, radni ljudi i građani ostvariti svoj dominantan uticaj u svemu, a prije svega u obezbjeđivanju ne samo trenutnih, nego i istorijskih, perspektivnih interesa, istorijskih interesa na nivou federacije, kako mogu osigurati tok integracije od sela do federacije (recimo, u prevelikom zaduživanju, ranije, danas u otplati dugova kada znamo da je ovdje dominirao republičko-pokrajinski i savezni nivo bez znatnog uticaja radničkih savjeta i komuna).

5. – To se može postići jedino tako što će se na svim nivoima (od sela do federacije, od OUR do saveznog nivoa) i u svim oblastima brže nego do sada otvoriti proces transformacije tradicionalne političke, predstavničke reprezentacije (vladavine u ime i u interesu) u istinsku istorijsku delegaciju u kojoj nema ili sve manje ima vladavine u ime i u interesu (klase, naroda), a sve više direktne vladavine klase i naroda u svoje ime i u svome interesu. Samo puna istorijska identifikacija (umjesto reprezentacije) vodi ka podruštvljavanju političkih procesa i odnosa na svim, pa i na globalnom, na saveznom nivou. Odsustvo vertikalne dimenzije samoupravljanja je pouzdan indikator (pokazatelj) vladavine političke reprezentacije tradicionalnog tipa na saveznom nivou i pokazatelj odsustva punije istorijske identifikacije, prije svega na globalnom nivou.

6. – Međutim, proces transformacije tradicionalne političke reprezentacije u istorijsku delegaciju teško i sporo teče u početnoj, u ovoj fazi. Federacija i delegatski sistem na federativnom nivou (u pojedinim telima dominiraju profesionalni delegati koji više od tri decenije imaju jedno jedino zanimanje – da predstavljaju, da posreduju, da odlučuju u ime i u interesu onih koji su ih delegirali), dakle, takav delegatski sistem na globalnom nivou isuviše dugo isuviše nepotrebno zadržava elemente političke (svakako klasno-proleterske) reprezentacije i kao takav usporava, nekad i osporava konstituisanje istorijske delegacije koja ne poznaje posredovanje.

7. – Posebnu ulogu u konstituisanju i funkcionisanju istorijske delegacije, koja je bitna za vertikalno i za horizontalno integrisanje samoupravljanja, ima Savez komunista Jugoslavije koji je po svojoj konstituciji, po svom biću istinska istorijska delegacija. Stoga bez Saveza komunista Jugoslavije nema pune vertikalne integracije socijalističkog samoupravljanja u SFRJ. KPJ je ulogu istorijske delegacije ostvarivala u toku NOB

Digitized by Google

i socijalističke revolucije, a danas tu ulogu u samoupravno doba ima SKJ. Savez komunista Jugoslavije, kao istinska istorijska delegacija i identifikacija klasnog i nacionalnog, jedini je u stanju da dostigne federativni, globalni nivo samoupravne integracije koja je od jednih usporavana, a od drugih osporavana.

8. – Josip Broz Tito je stalno ukazivao na potrebu nacionalne ravnopravnosti i jednakosti, ali i na klasno-proletersko jedinstvo na nivou Jugoslavije i čovječanstva, te je u tom pravcu stalno isticao razliku između socijalističkog klasno-proleterskog jedinstva i unitarizma. ». . .rekao sam da se ne slažem da je stalno na jeziku taj unitarizam pa sam tražio da se jedanput utvrdi o kakvom je unitarizmu riječ. Ako se radi o unitarizmu versajske Jugoslavije, ja sam, razumije se, također najoštrije protiv njega. Ako se, pak, radi o ostacima dogmatskog, ja sam, naravno, isto tako protiv njega. Ali, ako se radi o jedinstvu naše zemlje, o Jugoslaviji kao nedjeljivoj cjelini – onda sam ja za takav »unitarizam«, za takvu jedinstvenu Jugoslaviju. A onda to nije unitarizam, nego jedinstvo – naše jedinstvo.« Tito, dalje, naglašava da je »dobro da razlikujemo dvije stvari: nacionalizam i šovinizam i – unitarizam« (izlaganja na XXI sjednici Predsjedništva SKJ, »Komunist«, 9. decembar 1971).

Valja kazati da nema jedinstvene Jugoslavije – socijalističke i samoupravne – bez vertikalnog uspinjanja i dostizanja socijalističkog samoupravljanja. Stoga svako osporavanje i usporavanje uspinjanja samoupravljanja do globalnog nivoa jest direktno ili indirektno ugrožavanje jedinstvene SFRJ, nove Jugoslavije. Međutim, kako ističe Josip Broz Tito, »bilo je slučajeva da se počelo zaboravljati da smo mi Jugoslavija. Govorilo se o republici, a o Jugoslaviji se šutjelo. Bilo je gotovo sramota da se prizna da si Jugosloven. Ja za sebe kažem: ja sam Jugosloven, i ništa drugo ne mogu biti. Ja sam Jugosloven po svojim obavezama, po svom položaju, a i po svom duhu. Ali, ja nisam ni zatajio da sam rođen u Hrvatskoj. Zašto da sada ističem da sam Hrvat. Ja sam odrastao u Jugoslaviji, u sredini radničke klase. A takvih ima stotine tisuća« (iz razgovora s delegacijom Saveza udruženja rezervnih starješina Jugoslavije u Karlovcu, »Borba«, 7. oktobar 1971).

9. – Nema vertikalne integracije niti vertikalnog uspinjanja od zamišljenog ka stvarnom samoupravljanju sve dok su radničke klase potpuno uklopljene u nacionalne okvire, dok se i ako se radničke klase odvajaju po republikama, ako se ne prizna i ne realizuje ideja da je radnička klasa jugoslovenska, ako se parcijalizira radnička klasa bilo po teritorijalnom, bilo po profesionalnom, granskom ili nacionalnom principu. Najviši obrazac savremenog grupisanja i političkog organizovanja je klasno-proletersko grupisanje i organizovanje koje u sebi i negira, ali i integriše sve ostale vidove progresivnog grupisanja i organizovanja (nacionalnog, porodičnog, teritorijalnog, profesionalnog i drugog).

Međutim, Josip Broz Tito ukazuje na opasnost integracije radničke klase u nacionalne okvire, na štetu integracije na jugoslovenskom nivou, posebno na štetnost odvajanja radničke klase po republikama, kojoj ne treba osporavati pravo odlučujuće uloge u republici, ali i na saveznom, na jugoslovenskom nivou. Evo šta o tome kaže Tito: »Htio bih da vam kažem nešto o pitanju radničke klase. Bilo je tendencija da radnička klasa mora biti potpuno uklopljena u nacionalne okvire. Međutim, u Jugoslaviji je samo jedna radnička klasa, radnička klasa čitave Jugoslavije. Ne mislim samo zato što je pomiješana, što u Srbiji, Sloveniji, Hrvatskoj i drugim republikama zajedno rade ljudi raznih nacionalnosti. Radnička

Digitized by Google

klasa je jedna zbog više razloga, naročito idejnih, i ona ni u kom slučaju ne može dopustiti da se prebrojava kada se radi, recimo, o zapošljavanju. Ja sam uvijek bio za to da u našoj privredi, u našem javnom životu uopće sposobnost dolazi na prvo mjesto, ali, razumije se, da se vodi računa i o nacionalnom momentu kako zbog toga ne bi dolazilo do negativnih pojava. Jednom riječju, hoću da kažem da mi radničku klasu ne možemo odvajati po republikama. Ona je jugoslovenska. Ali ona je u prvom redu odlučujući faktor u svojoj republici, i to treba sve više da bude; ona tu treba da bude najvažniji faktor vlasti u republici, kao što je i danas ovdje rečeno. Mi smo radničkoj klasi obećavali mnogo, a malo toga smo izvršili. Zato moramo energičnije provesti u život baš one amandmane koji se tiču radničke klase« (Josip Broz Tito, *O Partiji i ulozi komunista*, »Narodna knjiga«, Beograd, III knjiga, str. 195).

Tako Tito tezom o jedinstvu radničke klase (na globalnom, jugoslovenskom nivou) istovremeno ukazuje na jedinstvenu prirodu samoupravljanja kao na jedinstven, a ne parcelisan društveni samoupravni odnos u Jugoslaviji, čiji je subjekt radnička klasa i nosilac jedinstva i integracije, kako na horizontalnom tako i na vertikalnom nivou. Radnička klasa je jedinstven subjekt samoupravljanja na cjelokupnom jugoslovenskom nivou i prostoru, pa stoga valja takvu ideju i ulogu i institucionalno i normativno opremiti na nivou Jugoslavije.

Velika smetnja i prepreka vertikalnoj integraciji samoupravljanja na globalnom, federativnom nivou nalazi se i u nekim ponašanjima republičko-pokrajinskih rukovodstava – državnih i političkih, koja dovode u pitanje jedinstveni partijski centar, koja vode ka dezintegraciji Saveza komunista, a na što također ukazuje Josip Broz Tito: »Sada se javljaju tendencije dezintegracije Saveza komunista. Republička rukovodstva sve više teže ka nekom osamostaljenju, i to nekom idejno-političkom osamostaljenju, a jedinstveni partijski centar ne smatraju uopšte više važnim. A danas je i te kako važan jedinstveni Savez komunista Jugoslavije. Ako išta u Jugoslaviji mora biti jedinstveno, onda je to Savez komunista. Inače mi socijalizam drugim putem stvarati ne možemo. Danas se sve više i više teži ne samo osamostaljivanju, već republike bezmalo kao da žele postati samostalne države, politički se otcijepiti od federacije. Federacija za neke danas već skoro ništa ne znači ona se sve manje i manje respektira, a ime Jugoslavije više služi kao parola, i to parola koja postepeno tamni . . . Mi, prije svega, moramo da znamo šta je federacija, šta ona zapravo danas predstavlja. Ako bi mene neko sada pitao, ja bih teško mogao da odgovorim da imamo pravu federaciju. To više liči na neku konfederaciju, a u nekim sistemskim pitanjima odnosa prema federaciji situacija je još i teža. Mi moramo znati koje su kompetencije republika . . .« (Isto, III knjiga, str. 171–174).

Digitized by Google

Vuk Stambolović

Podsistem je (ipak) u državnoj službi

»Pritisci koje donosi socijalna promena rađaju spontane procese samoodbrane i jačanje starih koncepata i ideja«[1] – poručuje nam Wladyslaw Bienkowski, čovek koji tu svoju poruku nije samo akademski izložio, nego je i lično proživeo.

»Procesi samoodbrane«, odnosno »jačanje starih koncepata i ideja«, o kojima govori ovaj poljski naučnik, međutim, nisu vezani samo za vladajuću elitu. Oni su sveprisutni. Njihovo izvorište, naime, jeste u interesima dominantne društvene grupe, ali, u isto vreme, njih razvija i podržava i »superego« mnogih pripadnika svih ostalih klasa i grupacija.

»Superego« poslenika društvenih nauka, pri tom, nije nikakav izuzetak. Otuda se »procesi samoodbrane«, kao i »jačanje starih koncepata i ideja«, šire ne samo putem plaćene ekspertske produkcije, nego, isto tako, i posredstvom iskrenih i brižljivo elaboriranih neutralnih i nezavisnih istraživanja.

Ostavimo se ovde plaćenika i pogledajmo šta se dešava u ovom drugom slučaju.

Pozovimo se, pri tom, ponovo na Bienkowskog. »U tim slučajevima – kaže on, govoreći o uslovima rađanja spontanih procesa samoodbrane

[1] W. Bienkowski, *Theory and Reality*, Allison & Pusby, London – New York, 1981, str. 1.

Digitized by Google

i jačanja starih koncepata i ideja – posebno uznemirava sve veće osiromašenje društvenih nauka i njihovo sve veće odvajanje od društvene realnosti.«[2]

Kako to društvene nauke bivaju osiromašene, i kako bivaju odvojene od društvene realnosti?

Po našem mišljenju, najvećma – integrativnom teorijskom orijentacijom. To je, naime, način na koji društvene nauke same sebe garantovano čine skučenima; bilo zbog toga što se svode na jedno od sredstava prepravki ustoličenoga sistema, bilo zato što se strogo drže priznate verzije realnosti.

Život, međutim, ne samo da stalno stremi, nego u svakom trenu i teče van granica predviđenoga i propisanoga. Samim tim i realnost je mnogo složenija (a i šira) od spektra na koji bi da je svede selektivnost integrativnog tipa. U društvenim naukama, otuda, »spontani procesi samoodbrane«i »jačanje starih koncepata i ideja« vode pravo u ćorsokake.

Za poslenike društvenih nauka kretanje ka ćorsokacima, naravno, nije jedina mogućna vrsta reagovanja, odnosno angažmana.

U susretu sa pritiscima koje donosi socijalna promena oni mogu da tragaju i za otvorenim putevima. Ali ne logikom integracije, nego logikom problematizovanja. A to znači: logikom koja u nagomilanim protivrečnostima ne gleda »*probleme*« koje podobnim prepravkama, odnosno adaptacijama treba »*rešiti*«, nego koja, umesto toga, te protivrečnosti *otvara*, demistifikujući okolnosti i delanje kojima se one prikrivaju. U isto vreme, pak, to je i logika koja je otvorena prema već ispoljenim ljudskim i društvenim emancipatorskim tendencijama, pa otuda i logika koja te tendencije *uzima u obzir*, i pored toga što su (u postojećim uslovima) one lišene moći, i pored toga što su i one same snažno opterećene pounutrenim i/ili inherentnim protivrečnostima.

Posmatrana s obzirom na ove dve vrste logike (pa samim tim i dve vrste reagovanja, odnosno angažmana), društvena istraživanja su obično polarizovana. Ona su to i kada (što je, inače, veoma često) sadrže elemente obe orijentacije. Jedna od ove dve orijentacije, naime, skoro uvek preteže. Makar i skriveno, što je, opet, naročito tipično u slučaju opredeljenosti za integrativno usmerenje.

Prevaga integrativne, odnosno problematizujuće ili (drugim rečima) kritičke usmerenosti, dakako, nije nešto što se događa slučajno. Ona je stvar ljudskog opredeljenja, ali, makar delimično, i naučničke pedantnosti. Tako o njoj, svesno ili nesvesno, vodi računa svaki brižljivi istraživač, već i zato da bi obezbedio unutarnju koherentnost svoga rada.

O predznaku istraživačke usmerenosti, međutim, mora se voditi računa i u akademskim diskusijama. Jer, ukoliko dođe do rasprave između naučnih poslenika suprotnih orijentacija, propust da se sagleda postojeća različitost polariteta sopstvene i tuđe pozicije vodi dijalogu gluvih.

Naime, ukoliko svoje stanovište, a i stanovište svoga oponenta ne prepoznaju i ne odrede, i za zagovornike integracionog pristupa, a i za pristalice problematizacije, svaki sopstveni argument biće u potpunosti validan, a oponentov – potpuno pogrešan ili manjkav.

Otuda, odredivši sebe i videvši sebe u ulozi zagovornikâ problematizacije, a želeći da obezbedimo koherentnost (pa samim tim i smisao) ne samo svoje poruke, nego i razgovora koji vodimo – na poruku prof. Par-

[2] Isto.

Digitized by Google

melee, a i na njena pitanja odgovorićemo imajući u vidu i polaritet orijentcije koju je ona ispoljila u svom istraživanju zdravstvene zaštite u Jugoslaviji.[3]

Kakva je, dakle, poruka prof. Parmelee?

U odnosu na sistem jugoslovenske zdravstvene zaštite ona je puna kritičnosti. Jasno je, onda, i da otvara mnoge protivrečnosti.

Tako, prof. Parmelee ocenjuje da, uz sve organizacione promene i usmeravanja, Jugosloveni nisu postigli svoj »zacrtani« cilj, ni s obzirom na jednaku dostupnost, ni na efikasnost zdravstvenog sektora. Državne ilegitimne *ad hoc* intervencije i restrikcije su, osim toga, u suprotnosti sa samoupravnim opredeljenjem za deetatizaciju, kao i opstajući formalni i neformalni uticaj političkih elita s obzirom na proklamovanu depolitizaciju. Od ostalih preduslova samouprave, kad je reč o decentralizaciji, mnogi prerogativi odlučivanja su, zapravo, sa centralne preneseni na lokalnu birokratiju, dok se demokratizacija svela na predstavnička tela koja nisu reprezentativna ni za obrazovnu, ni za polnu, pa samim tim ni za statusnu strukturu sredina čije interese treba da zastupaju.

Logičan zaključak, posle ovakvog niza kritičkih uvida (a i drugih nalaza koji se uz njih pominju), bio bi da je u Jugoslaviji zdravstveni sektor, zapravo, još pod kontrolom države; pogotovo ako se ima na umu da je – kao što to konstatuje i prof. Parmelee – upravo država dirigovala procesima demokratizacije, decentralizacije i deetatizacije, a ona, jasno, budući instrument posebnih a ne opštih interesa, ni ovde nije mogla ići protiv sebe.

Uz ovakav zaključak, dakako, odmah se postavlja i niz logičnih pitanja; a pre svega: da li postoji neki prostor koji je izmakao kontroli države, odnosno kontroli njenih supstituta? Ukoliko postoji, da li su se tu javili i opstali neki samoupravni impulsi i tendencije? Ukoliko jesu, koji? Kakvo je bilo njihovo dejstvo? Na koji bi se najbolji način oni mogli podržati?

Međutim logičnost izvedenog zaključka, a i postavljenih pitanja, održiva je samo u okvirima problematizujuće orijentacije.

U slučaju neke druge usmerenosti, pak, pa tako i drugačije logike, istoj kritičkoj analizi sledili bi drugačiji zaključci, pa, naravno, i sasvim druga vrsta pitanja.

Drugačiji su, tako, i zaključak i pitanja prof. Parmelee.

Prema njoj, »da bi se rešili tekući kritični problemi jugoslovenske zdravstvene zaštite, može biti potreban neki oblik kontinuirane i ozakonjene centralne državne koordinacije«[4].

Ostavljajući, dakle, po strani sopstvene, veoma čvrste argumente koji ukazuju na to da je zdravstveni sektor i dalje pod jakom kontrolom države, ona bi u stvari da državnu ulogu – ojača.

U prvi mah, reklo bi se da je tu reč o jasnom primeru izravne, prodržavne integrativne orijentacije. Ali prof. Parmelee se upravo ograđuje od države. Pre svega svojim kritičkim pristupom u okviru kojega razotkriva njene mimikrije i transformacije, a onda i time što se zalaže samo za »neki oblik«, odnosno »neki ograničeni oblik« centralne koordinacije.

Bilo kakve nedoumice u odnosu na polaritet njene orijentacije, međutim, odmah razjašnjava činjenica da je, u istoj onoj meri u kojoj bi da

---

[3] D. Parmelee, *Whither the state in Yugoslav health care?* Soc. Sci. Med, vol. 21, br. 7. str. 719–732, 1985.

[4] D. Parmelee, op. cit., str. 719.

Digitized by Google

se ogradi od sistema, prof. Parmelee izraziti pobornik jednog njegovog bitnog podsistema. U svome istraživanju, naime, ona je potpuno nekritička prema instituciji savremene ortodoksne medicine. A s obzirom na to, njena orijentacija je integrativna, iako je, mora se priznati, posebne, tehnokratske provenijencije.

Šta navodi na ovaj zaključak?

Ostavimo, ovom prilikom, po strani poznatu tehnokratsku svojstvenost (izraženu i u navedenom zaključku) da se »koordinira« i da se nalaze takozvana »rešenja«.

Ostavimo po strani i činjenicu da se istim zaključkom, opet po tipičnom tehnokratskom obrascu, jedna politička odluka, iza koje, zapravo, stoji centralizacija moći, predstavi kao ništa drugo do puko tehničko rešenje za »prevazilaženje najgorih neracionalnosti«.

Pogledajmo samo, umesto toga, na koji se način prof. Parmelee odnosi prema medicini.

Saobrazno poznatoj tehnokratskoj veri u stručnjake i njihove tehnike, prof. Parmelee je, kada je reč o medicini, prilično pristrasna. Uz svu svoju kritičnost, naime, ona apsolutno ne pominje eventualnu inkompatibilnost procesa samoupravne transformacije zdravstvene zaštite, s jedne, i strukture medicinske institucije, kao i medicinske logike, metoda i sadržaja, s druge strane.

Reklo bi se, po tome, da u mnogobrojnim protivrečnostima jugoslovenske zdravstvene zaštite medicina nema nikakvog udela; ni kao institucija, ni kao tehnologija. Naprotiv. Pošto se od glavnih problema pominju »zdravstvena nejednakost« i »nekoordiniranost«, izgleda da bi sve bilo bolje kada bi one poznate, »najsavremenije medicine« bilo više, naročito u manje razvijenim područjima. Očekivalo bi se, tako, i uklanjanje velikih regionalnih razlika u smrtnosti odojčadi, pa čak i rešavanje »visoke učestalosti infekcija (koja se javlja) u nekim delovima zemlje, zbog toga što zdravstvena služba ne raspolaže špricevima za jednokratnu upotrebu«[5] (sic!), a koje, inače, prof. Parmelee navodi kao tipične primere zdravstvene nejednakosti.

Karakterističnu neograničenu veru u (medicinske) stručnjake i njihovu tehnologiju prof. Parmelee pokazuje, osim toga, i u pitanjima koja postavlja.

Predlažući, prethodno, centralnu državnu koordinaciju radi »centralnog prikupljanja sredstava i njihove centralne distribucije, u skladu sa potrebama pojedinih regiona«[6] (dok bi, kako kaže, »samoupravnim telima moglo biti prepušteno donošenje odluka o svakodnevnim aktivnostima«[7], prof. Parmelee se, naime, pita:

– Da li bi prava radnička i građanska kontrola, u izrazito decentralizovanom sistemu, *neizostavno* (podvukla D.P.) doprinela većoj koordinisanosti razvoja i većoj solidarnosti u prevazilaženju zdravstvenih nejednakosti?

– Da li je neuspeh jugoslovenskih napora znak da je najbolje što se može postići »demokratija (na nivou) eksperata«?

– Da li postoji momenat u kojem neprekidna proliferacija samoupravnih institucija počinje da vrši veći »birokratski« pritisak od struktura koje su na taj način zamenjene?

---

[5] D. Parmelee, op.cit., str. 726.

[6] D. Parmelee, op. cit., str. 727.

[7] Ibid.

Digitized by Google

– I (na kraju), čija bi »samoupravna prava« (nestručnjaka ili zdravstvenih stručnjaka) bila najviše pogođena *ograničenom* (podvukla P.P.) centralnom koordinacijom, naročito u pogledu finansiranja izgradnje kapaciteta i kupovine skupe opreme?

Ne samo način na koji su ova pitanja formulisana, nego i kontekst u koji ih je prof. Parmelee stavila, implicira:

– da bi se, u poređenju sa decentralizovanom (makar i pravom) radničkom i građanskom kontrolom, i veća koordinacija i veća solidarnost u prevazilaženju zdravstvenih nejednakosti ostvarile uspostavljanjem »nekih oblika centralne državne koordinacije«,

– da bismo se, u tu svrhu, mogli zadovoljiti »demokratijom (na nivou) eksperata« budući da bi stručnjaci raznih profila, kada bi se ona obezbedila, mogli uz pomoć tehnika kojima se služe, da odrede i zdravstvene potrebe i odgovarajuće zdravstvene prioritete;

– da bi tako oslabio birokratski pritisak, nastao usled neprekidne proliferacije samoupravnih institucija;

– i da bi, konačno, ograničena centralna koordinacija, pogotovo ukoliko bi se odnosila na izgradnju kapaciteta i kupovinu skupe opreme, manje pogodila samoupravna prava »običnih« ljudi nego samoupravna prava medicinskih stručnjaka koji bi (u poređenju sa onima prvima) i o izgradnji i kupovini ipak imali šta da kažu.

Ergo: predlog da se primeni »neki oblik kontinuirane i ozakonjene centralne državne koordinacije radi rešavanja tekućih kritičnih problema, iako ideološki nepopularan«, izgleda koristan i – prihvatljiv.

Ovakav način rasuđivanja, međutim, ma koliko bio koherentan, održiv je samo u okvirima logike svojstvene tehnokratskoj varijanti integrativne orijentacije.

Sa stanovišta kritičke, problematizujuće usmerenosti, iste stvari izgledaju nešto drugačije.

Pre svega, budući određeno konkretnim ljudima i njihovim vrednostima, samoupravljanje ne deluje prema obrascu neke teleološke »neumitne nužnosti«. Ono, naime, kao proces, nosi sobom samo *mogućnost*, a ne izvesnost da će se čovek u većoj meri realizovati kao ljudsko biće. Samim tim, nije izvesno ni da li će autentična radnička i građanska kontrola »*neizostavno*« dovesti do veće koordinacije zdravstvenog sektora i veće solidarnosti u prevazilaženju zdravstvenih nejednakosti.

Sa stanovišta kritičke usmerenosti, međutim, *izvesno jeste* da takozvana veća koordinacija zdravstvenog sektora – zasnovana na tehnokratskoj logici i obrascima, poput onih koji usmeravaju ka »izgradnji kapaciteta i kupovini skupe opreme« – ne vodi prevazilaženju zdravstvenih nejednakosti.

I najopremljeniji zdravstveni sektor, jednostavno, nema tu moć.

Velike regionalne razlike u smrtnosti odojčadi, na primer, – koje prof. Parmelee, inače, navodi kao neku vrstu krunskog argumenta u svom pledoajeu za centralnu koordinaciju – u preterano su velikoj meri određene socijalnim, ekonomskim, pa i kulturnim činiocima, da bi na njih mogla uticati nekakva centralna preraspodela na nivou zdravstvenog sektora. A, iz sličnih razloga, ni centralnom odlukom obezbeđeni špricevi za jednokratnu upotrebu sigurno ne bi umanjili visoku učestalost infekcija u neurbanizovanim regijama.

Ovde dakako, kao i u drugim sličnim slučajevima, nije reč o pukoj tehnološkoj nemoći medicine. U pitanju je njena dvostruka priroda. Medicina, naime, ni kao institucija, a ni kao tehnologija, nije tek neutralni

Digitized by Google

tehnički servis u službi ljudskog zdravlja. Ona je određena ne samo svojom proklamovanom ulogom, nego i dominantnim društvenim odnosom i, kao takva, u funkciji je uspostavljene strukture moći. Otuda, vodeći računa o tome da ne naruši dominantne ekonomske i političke interese, medicina se plaši, kao đavo krsta, da slučajno ne dirne ne samo u bazične uzroke zdravstvene nejednakosti, nego i u bazične uzroke oštećenja ljudskog zdravlja uopšte.

Imajući ovo na umu, a prelazeći na sugestiju prof. Parmelee kako je »demokratija (na nivou) eksperata« najbolje što se, možda, može postići, želeli bismo da i mi postavimo jedno pitanje: ko će, naime, »*neizostavno*«, i po cenu održanja zdravstvene nejednakosti, u većoj meri sledi dominantne političke i ekonomske interese – unajmljeni eksperti u funkciji (ograničenih) centralnih koordinatora, ili pak prava radnička i građanska kontrola u izrazito decentralizovanome sistemu?

Po našem mišljenju – eksperti. I to, opet, zbog neizostavno dvostruke prirode njihove uloge.

Eksperti–centralni koordinatori, naime, mogu da odrede (a i određuju) i zdravstvene potrebe i načine njihovog zadovoljavanja. Ali njihove odluke se uvek prelamaju kroz prizmu interesa, a to znači prizmu očuvanja postojećeg statusa i prigrabljenih privilegija; i to ne samo njihovih, nego, isto tako, statusa i privilegija njihovih unajmljivača, odnosno pripadnika dominantne društvene grupe.

Otuda, čak ni postizanje »demokratije (na nivou) eksperata« ne bi vodilo zdravlju, nego, pre svega, većoj (pa možda i ujednačenijoj) *zdravstvenoj potrošnji.*

Naime, neposredni interes strukture eksperata – a naročito njene elite, čiji se pripadnici obično i biraju za centralne koordinatore – jeste što veće poboljevanje, kao što je i interes vladajuće elite što veće korišćenje medicine zbog njenog delovanja u smislu socijalnog upodobljavanja i kontrole nad društvom.

Da li je to »ono najbolje što bi se moglo postići«?

Da li treba za to da se trajno opredelimo?

Istrajna i iskrena podrška radničkoj i građanskoj kontroli možda bi dovela do razvoja shvatanja da postojeća medicinska institucija, kao i tehnologija, nisu jedini način posredovanja između čoveka i njegove patnje. A možda bi vodila i razvoju neke alternativne prakse, koja ne bi bila u službi uskih interesa, kao što se to, uostalom, i dogodilo (u nizu zemalja) u okviru feminističkog pokreta.

Pri tom ne treba misliti da su samoupravne forme organizovanja unapred lišene protivrečnosti!

Istina je da i samoupravne institucije (nekada i bez beskonačne proliferacije) mogu po birokratskom pritisku da nadmaše prethodne »prave« birokratske strukture. Protivrečnosti samoupravnih oblika organizovanja, međutim, nisu samo inherentne, nego su i pridodate. Država je, naime, stalno na delu: bilo spoljašnjim ili pounutrenim pritiscima. A pogotovo u sredinama gde je njena moć nad pojedincem (koja može biti izražena i kao moć eksperta nad nestručnjakom) dovela do kidanja društvenih veza i odnosa solidarnosti, kao i do gubljenja poverenja pojedinca u vlastiti značaj i sposobnosti.

Naše je pitanje: da li centralizacija, makar i ograničena, može išta doprineti razvoju društvenosti i prevazilaženju njene potisnutosti i osakaćenosti? Ili, možda, pre deluje suprotno: u smislu daljeg razbijanja društ-

Digitized by Google

venosti, uvođenjem novih i/ili podržavanjem starih odnosa dominacije i manipulacije?

Dominacija i manipulacija se, naravno, najčešće ne nude kao takve. Obično se predstavljaju drugačije, s tim što se, često, uz njih dodaje i neka vrsta šećernog preliva kako bi ih ljudi lakše progutali.

Po tom obrascu i prof. Parmelee pokušava da ukaže kako bi centralna koordinacija, pogotovo u domenu finansiranja izgradnje kapaciteta i kupovine skupe opreme(!), više pogodila samoupravna prava medicinskih stručnjaka nego korisnika zdravstvene zaštite, s tim što tu svoju sugestiju dalje razvija pretpostavkom kako bi se najveći otpori mogli očekivati od strane medicinske profesije.

Posredi je, međutim, površno, odnosno, takođe karakteristično, pozitivističko posmatranje i zaključivanje.

Moguće je, naime, da bi centralna koordinacija dovela do otpora medicinske profesije. Ali, u suštini, to bi bio puki ritualni bunt koji bi se, s obzirom na slične interese, pa i podudarnu logiku strana u sukobu, mogao svesti na neku vrstu obavezne predigre za obostrano probitačan sporazum.

Obavezna prateća buka ovog ritualnog koškanja, međutim, sigurno bi na sebe skrenula pažnju i time još više onemogućila sagledavanje nečeg mnogo ozbiljnijeg. A to je da ograničenom centralnom koordinacijom, upravo u slučaju takozvanih »nestručnjaka«, ne bi bila ugrožena samo samoupravna prava, nego i njihovo pravo na zdravlje, pa možda i pravo na život. I to ne samo u nerazvijenim područjima.

U okvirima problematizujućeg pristupa, naime, postoje jake indicije za postavljanje hipoteze da bi se, radeći na »ujednačavanju zdravstvenih nejednakosti«, eksperti–centralni koordinatori ponašali u skladu sa pravilima vladajućeg oblika života.

Naime, odlukama eksperata, i pored nedokazane korisnosti (ali zato, u mnogim vidovima, dokazane profitabilnosti), prednost bi uvek dobijala medicinska postrojenja; a to znači: ne zdravlje, nego zdravstvena potrošnja. Za obezbeđenje bazičnih uslova življenja, pak, od zdrave vode i vazduha, na primer, pa do stvaranja uslova za humanije ljudske odnose, i u slučaju kada bi se na to pomišljalo, više ne bi bilo novca.

Ako, prihvatajući iznetu hipotezu, potražimo uzroke ovog medicinskog slepila za prave čovekove potrebe, najjednostavnije objašnjenje (dakako u okvirima kritičke orijentacije) bilo bi da svaki podsistem posmatra čoveka očima sistema. Da i medicina, dakle, na čoveka gleda očima države.

Skloni smo da tvrdimo da se, u svom istraživanju jugoslovenske zdravstvene zaštite, prof. Parmelee poslužila istom vizurom.

Tako se i predstavila kao pobornik onoga čemu je, izgleda, želela da umakne.

Ka državi nju je povelo to što je, umesto čoveku, prednost dala (belom) podsistemu.

Digitized by Google

Miloš Nikolić

Deset godina rada Okruglog stola u Cavtatu

Časopis »Marksizam u svetu« je 1974. godine pokrenuo inicijativu za organizovanje jedne međunarodne teorijsko-političke tribine na kojoj bi se okupljali marksisti i drugi socijalistički teoretičari i aktivisti radi razmatranja aktuelnih pitanja socijalističke teorije i prakse. Sredinom 1975. godine tu inicijativu su podržali časopis »Socijalizam« i »Aktuelna pitanja socijalizma«. Ova tri časopisa su, u saradnji sa Centrom za društvena istraživanja Predsedništva CK SKJ, u jesen 1975. godine organizovali održavanje širег skupa jugoslovenskih marksista na kojem je doneta odluka o formiranju Međunarodne tribine »Socijalizam u svetu«, čiji će zadatak biti da organizuje svake godine međunarodni Okrugli sto u Cavtatu. U međuvremenu se i Predsedništvo CK SKJ saglasilo da se pristupi realizovanju ove inicijative.

Početkom 1976. konstituisan je, na osnovu predloga marksističkih centara republičkih i pokrajinskih rukovodstava Saveza komunista, Savet Međunarodne tribine »Socijalizam u svetu«.

Međunarodna tribina »Socijalizam u svetu« je do sada organizovala deset okruglih stolova u Cavtatu: 1976, sa temom »Socijalizam u savremenom svetu«; 1977 – »Socijalizam i politički sistemi«; 1978 – »Socijalizam i zemlje u razvoju«; 1979 – »Subjektivne snage socijalizma«; 1980 – »Participacija, samoupravljanje, socijalizam«; 1981 – »Socijalizam, nauka, tehnologija, strategije razvoja«; 1982 – »Marksistička misao danas: situacije, kontroverzije, perspektive«; 1983 – »Marks, marksizam i savremeni svet«; 1984 – »Socijalizam i mir«; 1985 – »Socijalizam na pragu XXI veka«.

Digitized by Google

Opšta ocena desetogodišnjeg rada Okruglog stola u Cavtatu

Deset rasprava vođenih za Okruglim stolom u Cavtatu u punoj meri je afirmisalo osnovne ideje i intencije ovog međunarodnog skupa koje su formulisane u programskom dokumentu usvojenom prilikom osnivanja Međunarodne tribine »Socijalizam u svetu«.

Naime, Međunarodna tribina »Socijalizam u svetu« je u toku minulih deset godina uspela da u rasprave za Okruglim stolom u Cavtatu uključi 605 marksističkih, odnosno socijalističkih teoretičara i aktivista koji pripadaju svim najznačajnijim teorijskim (odnosno ideološkim) orijentacijama i političkim organizacijama i pokretima unutar socijalizma kao svetskog procesa.

Iz socijalističkih zemalja bilo je 138 učesnika, iz 23 komunističke partije kapitalističkih zemalja 111, iz 20 socijalističkih i socijaldemokratskih partija (članica Socijalističke internacionale) 79 njih, iz 22 socijalističke, odnosno progresivno orijentisane partije iz zemalja u razvoju 75 učesnika, iz 23 druge, socijalistički i progresivno orijentisane partije 49, iz tri narodnooslobodilačka pokreta 4 učesnika, kao i 95 univerzitetskih profesora i naučnih radnika iz kapitalističkih zemalja koji se nisu deklarisali kao pripadnici pojedinih partija i 54 univerzitetska profesora i naučna radnika iz zemalja u razvoju.

Pored ovih teoretičara i aktivista iz 81 zemlje i tri nacionalnooslobodilačka pokreta u radu deset okruglih stolova u Cavtatu aktivno su učestvovala i 323 naučna i politička radnika iz Jugoslavije. Pored toga, tok rasprave na 10 okruglih stolova pratilo je i još 160 Jugoslovena, kao posmatrači.

Cavtatske rasprave su, prema ocenama Saveta Međunarodne tribine i mnogobrojnih inostranih učesnika, doprinosile »upoznavanju, boljem razumevanju i kritičkom teorijskom dijalogu između marksističkih i drugih socijalističkih mislilaca i revolucionarnih boraca koji deluju u različitim socijalno-istorijskim okolnostima, odnosno izražavaju različite revolucionarne prakse, teorijske tradicije i pravce unutar marksističke i socijalističke misli uopšte« – što je u pomenutom programskom dokumentu istaknuto kao osnovni cilj cavtatskih razgovora.

Važno je reći da su manje ili više oštre teorijske, pa i političke polemike u okviru ovih rasprava bile uvek u granicama tolerancije i korektnosti koje su neophodne za održavanje međunarodnog skupa ovakvog sastava i karaktera. Time je potvrđeno da otvorene razgovore mogu voditi protagonisti različitih, često i suprotstavljenih ideoloških i političkih orijentacija i grupacija savremenog socijalizma. Međunarodna tribina »Socijalizam u svetu«, upravo njen Okrugli sto u Cavtatu, danas je jedini međunarodni politički, odnosno teorijski forum koji okuplja teoretičare i političke aktiviste svih značajnijih ideološko-političkih i teorijskih orijentacija unutar socijalizma kao svetskog procesa. Upravo zato rasprave na Okruglom stolu u Cavtatu pružaju možda najverniju sliku ideja i praksi socijalizma u toku poslednje decenije.

Okrugli sto u Cavtatu nije samo afirmisao potrebu i potvrdio mogućnost dijaloga između protagonista različitih idejnih, teorijskih i političkih orijentacija, savremenih socijalističkih praksi, nego je, nesumnjivo, doprineo afirmaciji ideje socijalizma, jačanju saznanja i uopšte svesti o socijalizmu kao svetskom procesu koji se razvija različitim putovima i u različitim oblicima na svim kontinentima, ali i afirmaciji teorijskih potencija i životvornosti marksizma.

Digitized by Google

Kada ocenjujemo desetogodišnji rad Okruglog stola u Cavtatu i ističemo njegovu međunarodnu afirmaciju, moramo imati na umu i one konkretnoistorijske okolnosti u kojima smo uspostavili, a zatim dalje razvijali ovaj oblik međunarodnog teorijskog komuniciranja unutar socijalizma kao svetskog procesa.

Prvo, rasprave na Okruglom stolu otpočeli smo i na svih deset okruglih stolova vodili u uslovima izrazito pogoršanih međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa, u okolnostima jačanja političkih i ideoloških napetosti i sukobljavanja između dva bloka i, s tim u vezi, snažnog delovanja blokovskih ideologija i jačanja ideološko-političkih pritisaka oba bloka i izvan njihovih granica; govorilo se čak i o početku novog hladnog rata. Ovakva međunarodna situacija uticala je nepovoljno na političke subjekte i teoretičare savremenog socijalizma i jačala unutar njega blokovsku ideologiju, psihologiju i konfrontacije.

U takvim međunarodnim okolnostima, okupiti i uključiti u zajedničke rasprave (a one nikad nisu bile čisto teorijske, lišene oštrih polemičkih tonova) teoretičare i aktiviste političkih partija i pokreta i uopšte iz različitih sredina koje su ili uključene u blokovsku konfrontaciju ili su izložene uticajima blokova, predstavlja ne samo značajan uspeh nego i, istina skroman, ali ipak primetan doprinos prevazilaženju takve nepovoljne situacije.

Drugo, rasprave na cavtatskom Okruglom stolu počeli smo i razvijali ih u vremenu u kojem se sa valjanim razlozima govori o svojevrsnoj krizi socijalizma, pa i savremenog marksizma. Neosporno je da su upravo u proteklih deset godina vidno ojačale izrazito desne političke i ideološke orijentacije buržoazije, da se socijalizam, pritisnut i svojim unutrašnjim protivrečnostima, nedoslednostima i nedaćama, nalazi u defanzivi, a savremeni marksizam ne uspeva da iz opravdane kritike postojećeg stanja izvede delotvornu strategiju progresivnih promena i jačanja socijalističkih snaga. Usled svega toga i sama ideja socijalizma je izgubila ponešto od svoje popularnosti i snage, a pozicija marksizma oslabila u konfrontaciji sa buržoaskim ideologijama.

Doprinos Okruglog stola u Cavtatu reafirmaciji ideje socijalizma i reafirmaciji teorijskih potencija i životvornosti marksizma postaje značajniji s obzirom na skiciranu aktuelnu situaciju socijalizma i marksizma.

Treće, od 1980. godine organizujemo i razvijamo Okrugli sto u uslovima kada je, s obzirom na smrt druga Tita i na zastoj, pa i nazadovanje samoupravljanja i ekonomsku i društvenu krizu u kojoj smo se našli, opao ugled i oslabio uticaj Jugoslavije u svetu.

Ne treba precenjivati, ali ni potcenjivati ulogu koju Okrugli sto u Cavtatu ima, u nastalim uslovima, u afirmisanju socijalističke Jugoslavije unutar savremenog socijalizma. Okrugli sto je, nema sumnje, jedna od ne baš mnogobrojnih međunarodnih aktivnosti naše zemlje u toku poslednjih godina, koja sigurno uvećava njen ugled i uticaj i afirmiše njena strateška opredeljenja i orijentaciju. Posebno, Okrugli sto u Cavtatu je postao jedna od najznačajnijih međunarodnih aktivnosti Saveza komunista Jugoslavije.

Sve ove ovde formulisane ocene su ovim ili onim rečima izneli i sami učesnici Okruglog stola.

Na sednici povodom desetogodišnjice Međunarodne tribine »Socijalizam u svetu«, održanoj na početku rada Okruglog stola '85. posvećenog temi »Socijalizam na pragu XXI veka«, predsednik Saveta Aleksandar Grličkov je naglasio: »Sučeljavanje, konfrontiranje različitih teorijskih

Digitized by Google

spoznaja i uzajamno prožimanje misaonih napora teoretičara i aktivista, osnovni su strategijski cilj ovog međunarodnog Okruglog stola. To je put da se traga za istinom koja nikada ne može biti apsolutna, ali za istinom koja će biti činilac podsticanja daljeg uspešnog razvoja istorijskog procesa socijalizma. Možemo reći da smo, svi zajedno, uspeli da uspostavimo i izgradimo svojevrsni 'duh' Cavtata, da ispoljimo spremnost i zainteresovanost za komuniciranje između naučnika i aktivista različitih teorijskih i idejno-političkih orijentacija koje pripadaju širokom frontu socijalističkih snaga savremenog sveta.«

Na istoj sednici je deset inostranih učesnika u svojim intervencijama istaklo jedinstven karakter i ulogu Okruglog stola u Cavtatu u međunarodnoj saradnji socijalističkih snaga svih orijentacija, posebno naglasilo punu slobodu iznošenja naučnih i političkih stavova i izraženu tolerantnost u raspravama, i taj specifični »duh Cavtata«, »govor Cavtata« ocenili su kao bitnu inovaciju i doprinos ovog skupa međunarodnom komuniciranju između teorijskih i političkih subjekata socijalizma u savremenom svetu.

Volfgang Fric Haug, profesor »Slobodnog univerziteta« u Zapadnom Berlinu i glavni i odgovorni urednik poznatog časopisa »Das Argument«. govoreći o tome da, pored svetskog informativnog poretka, postoji i »svetski poredak raspravljanja i argumentacija«, naglašava da je Okrugli sto u Cavtatu dao »veliki čudesan podstrek« tom poretku.

Pablo Gonzales Kazanova, poznati latinoamerički marksista, dugogodišnji rektor Univerziteta u gradu Meksiku, osvrćući se na svoje učestvovanje na okruglim stolovima u Cavtatu, rekao je: u Cavtatu sam »počeo da shvatam vrednost onog što se naziva trpeljivost, tolerancija, što je svojevremeno pripisivano buržoaskoj kulturi«, odnosno »počeo sam da shvatam da to može imati konkretan smisao i za one koji se bore za socijalizam«.

Lučana Kastelina, član CK KP Italije, član italijanskog i evropskog parlamenta, naglasila je: »Cavtat je bio nešto novo u sivim, tamnim godinama, kada nije bilo dijaloga. Sada ima više optimizma, više duha Cavtata, jer duh Cavtata je uvek bio optimistički . . . Cavtat je imao snagu da natera ljude da slušaju jedni druge, ma koliko bili neshvatljivi ili neprijatni jedni drugima.«

Sovjetski predstavnik Mihail Ivanovič Basmanov i istočnoevrpski učesnik Harold Nojbert, direktor Instituta za međunarodni radnički pokret, u prvi plan su stavili »korektnost« u raspravama i okolnost što je, po njihovom mišljenju, Okrugli sto u Cavtatu, pored svih razlika, pokazao da »mnogo toga suštinskog međusobno povezuje učesnike«.

U anketi, koju je povodom desetogodišnjice rada Međunarodne tribine (odnosno Okruglog stola u Cavtatu) i desetogodišnjice izlaženja časopisa »Socijalizam u svetu«, sprovela redakcija ovog časopisa, odgovore su dostavila 22 inostrana učesnika Okruglog stola.

Poznati američki marksista Hari Megdof, urednik časopisa »Monthly Review«, u svom odgovoru je, između ostalog, rekao sledeće: »Izuzetno dostignuće cavtatskog Okruglog stola ogleda se u načinu na koji on okuplja predstavnike velikog broja tendencija u marksističkoj i socijalističkoj misli, u tome što podstiče otvorenu i punu poštovanja raspravu među njima. To je u izrazitoj suprotnosti s tradicionalno destruktivnim sektaškim tendencijama levice . . .Ozbiljan dijalog, čiji je cilj obogaćivanje socijalističke misli i prakse, zaista je retka pojava u nekoj zemlji: ako izuzmemo

Digitized by Google

Cavtat, nje praktično nema u međunarodnim razmerama. Cavtatski Okrugli sto je zaista jedinstven.«

Ken Couc, poznati aktivista Laburističke partije Velike Britanije i direktor Raselove fondacije za mir, u anketi je izjavio: »Cavtatska tribina 'Socijalizam u svetu' predstavlja jedinstven događaj od izuzetnog značaja i interesa. Možda se takva hrabra inicijativa mogla jedino ostvariti u Jugoslaviji. U svakom slučaju, Tribina je okupila pokrete i ljude koji su bili duboko razdvojeni doktrinarnim raspravama, što povremeno cepaju socijalistički komunistički pokret. Cavtat je godinama jedino mesto gde možete sresti predstavnike sovjetske i kineske komunističke partije, evrokomuniste i predstavnike istočnoevropskih zemalja, ljude iz socijalističkih i laburističkih partija što pripadaju Socijalističkoj internacionali, kao i značajne predstavnike socijalističkog mišljenja u nesvrstanom svetu.«

Munir Šafik, generalni direktor Centra za planiranje PLO, kaže: »Susret predstavnika raznih marksističkih tendencija za jednim stolom za kojim se vodi otvoren dijalog i slobodna diskusija, u kojoj se ne zaobilaze različiti problemi, predstavlja, bez sumnje, izuzetan događaj u domenu odnosa između marksista koji zastupaju različita stanovišta. Čovek je zaista zapanjen kad vidi kako je Okrugli sto uspeo da stvori osnove za pozitivan dijalog, čak i među partijama koje su, izvan tog okvira, prekinule svaki pozitivan dijalog i čiji su odnosi – u nekim slučajevima – doveli čak do toga da vode nemilosrdnu borbu.«

Poznati marksistički teoretičar Andre Gunder Frank, profesor Univerziteta u Amsterdamu ističe: »Okrugli sto u Cavtatu nudi jedinstvenu priliku socijalističkim i naprednim ljudima gotovo svih zemalja i ideologija u svetu da se neformalno i slobodno susretnu, da uspostave međusobne lične kontakte ... Jedino godišnji Okrugli sto Tribine »Socijalizam u svetu«, koji se organizuje u Cavtatu (Jugoslavija), ne samo što omogućava, nego i podstiče takvu ozbiljnu razmenu ideja o značajnim teorijskim i praktičnim pitanjima socijalizma i o svetskim problemima, pri čemu do izražaja dolaze toliko različite socijalističke i ostale perspektive.«

Kao veoma izrazit primer međunarodne afirmacije Međunarodne tribine »Socijalizam u svetu«, odnosno Okruglog stola u Cavtatu, može da posluži činjenica da su tri inostrana izdavača (u Londonu, Parizu i Zapadnom Berlinu) do početka rada Okruglog stola 1985. godine o svom trošku štampali knjigu koja sadrži glavne referate pripremljene za ovaj Okrugli sto (sa istim predgovorom koji je napisao sekretar Međunarodne tribine), a da još nekoliko inostranih izdavača vrši pripreme za izdavanje ove knjige.

Afirmaciji Okruglog stola veoma mnogo je doprineo časopis Međunarodne tribine »Socijalizam u svetu«, koji izlazi na srpskohrvatskom i engleskom jeziku. U 51 broju, dosad štampanom, objavljen je najveći broj referata podnesenih na Okruglom stolu (od 530 inostranih i 71 jugoslovenskog referata, što su podneseni na 10 okruglih stolova, štampani su ili će biti uključeni u sledećih pet brojeva – 513 inostranih i 69 jugoslovenskih referata, znači ukupno 582), kao i sve značajnije intervencije u diskusiji – i to na ukupno 9.130 stranica. Na oko 2.800 stranica su u tim brojevima časopisa objavljeni posebni teorijski prilozi, informacije, recenzije knjiga i slično.

Osnovni značaj Cavtatskog Okruglog stola u okviru međunarodnog teorijskog komuniciranja socijalističkih snaga, upravo njegov doprinos

Digitized by Google

takvom komuniciranju i posredstvom njega razvoju marksističke teorije i socijalističke prakse pre svega je u tome što je ovaj međunarodni skup:

prvo, afirmisao i razvio potrebu teorijskog dijaloga između intelektualaca koji pripadaju različitim ideološko-političkim, odnosno idejno-teorijskim orijentacijama unutar socijalizma kao svetskog procesa, upravo što je pokazao i afirmisao mogućnost vođenja tog dijaloga;

drugo, što je Okrugli sto u Cavtatu time otpočeo izgrađivanje nove politike međunarodnog teorijskog komuniciranja socijalističkih snaga, politike koja, prevazilazeći ideološke isključivosti, predrasude i sektaštva (što je karakterisalo i još u velikoj meri karakteriše međunarodne odnose između različitih socijalističkih snaga), nastoji da međunarodno teorijsko komuniciranje razvija u skladu sa postojećim pluralizmom marksističkih orijentacija i uopšte pluralizmom socijalističkih ideja i teorija; to je i politika koja – kako je istakao američki marksista Hari Megdof povodom desetogodišnjice rada Okruglog stola – nasuprot »pravovernim društvima i partijama u kojima se ne pravi razlika između jeretika i izdajnika«, »jeretike ne svodi na izdajnike«, smatrajući da »za budućnost naučnog razvoja jeretici mogu da budu važni«;

treće, što je već svojim sastavom, a naročito idejno-teorijskom i političkom širinom rasprava, svojevrsnom univerzalnošću, kod svih učesnika razvijao svest o socijalizmu kao svetskoistorijskom procesu što se ostvaruje različitim putovima i u različitim oblicima, i što je, s tim u vezi, jačao saznanje o značaju nacionalnih osobenosti socijalističkog razvoja, a istovremeno i saznanje o međunarodnim uslovljenostima i povezanosti borbe za socijalizam u pojedinim zemljama.

No, pored ove pretežno političke dimenzije doprinosa cavtatskog Okruglog stola međunarodnom teorijskom komuniciranju, a time i razvoju marksističke teorije i socijalističke prakse, ovaj međunarodni skup ima i svoju izrazito teorijsku dimenziju.

Sa stanovišta razvoja marksističke teorije u funkciji socijalističke prakse, Okrugli sto u Cavtatu je, pre svega, značajan po tome:

prvo, što je predstavljao, i predstavlja, jedinstveno stecište informacija o razvoju teorije i prakse socijalizma u svetu, pružao i pruža sigurno najverniju i najpotpuniju sliku savremenog socijalizma;

drugo, što je, omogućujući suočavanje i dijalog različitih marksističkih i uopšte socijalističkih idejno-teorijskih orijentacija, postavljao zahtev pred protagoniste tih orijentacija da temeljitije teorijsko-metodološki elaboriraju i argumentiraju svoja stanovišta, pa i da ih kritički preispituju; Okrugli sto u Cavtatu je u tom pogledu, i pored još nedovoljno intenzivnih polemika, predstavljao svojevrsnu školu kritičkog dijaloga, teorijske borbe mišljenja;

treće, što je registrovao, a često i definisao krupne i aktuelne teorijske probleme koje nameće razvoj socijalizma kao svetskog procesa i razvoj savremenog sveta uopšte;

četvrto, što je omogućio i podstakao da se na međunarodnom nivou artikulišu, povežu i afirmišu progresivni zahtevi i nastojanja da se kritički i temeljito teorijski, marksistički analiziraju i preispitaju dosadašnje prakse, pa i koncepti socijalizma, i da se na osnovu tih analiza, a naročito s obzirom na krupne društvene promene savremenog sveta krajem ovog veka, izgrađuje nova marksistička teorija socijalističkog preobražaja savremenog sveta.

Iz svega što je rečeno nije teško zaključiti da je cavtatski Okrugli sto imao, i ima, izvanredan dvostruki značaj za Jugoslaviju.

Digitized by Google

S jedne strane, on je, bez sumnje, znatno doprineo boljem upoznavanju i afirmaciji naše marksističke teorije i socijalističke prakse od teoretičara i aktivista socijalizma različitih orijentacija. Gotovo da nije bilo Okruglog stola na kojem jedan ili više učesnika nisu istakli da se međunarodni skup ovakvog sastava i karaktera može održati samo u Jugoslaviji.

S druge strane, referati i rasprave na Okruglom stolu su pozitivno uticali na razvoj naše teorijske misli, i to ne samo time što su našim teoretičarima pružali mnoštvo informacija o razvoju teorije i prakse savremenog socijalizma i marksizma.

Tema prvog Okruglog stola '76. bila je »Socijalizam u savremenom svetu«. Referati i rasprave o ovoj temi izložili su neku vrstu programa narednih rasprava.

Od prvog do desetog Okruglog stola, u razdoblju 1976–1985. godine, u Cavtatu su na osam okruglih stolova razmatrani pojedini značajni aspekti teme »Socijalizam u savremenom svetu«, odnosno pitanja relevantna za razvoj savremenog socijalizma.

Okrugli sto u Cavtatu imao je, zapravo, svih proteklih godina na dnevnom redu jednu jedinu temu: razvoj socijalizma kao svetskog procesa.

Za jubilarni, deseti Okrugli sto izabana je tema »Socijalizam na pragu XXI veka«; njena elaboracija je zamišljena kao neka vrsta sinteze pređenog puta, a još više kao neka vrsta programa koji sadrži aktuelna tema cavtatskih rasprava u drugoj deceniji njihovog organizovanja.

U 601 referatu, što su pripremljeni za 10 okruglih stolova, i oko 380 časova (efektivnih) rasprava pokrenuta su i razmatrana mnoga pitanja socijalističke prakse i teorije. U relativno kraćem tekstu, kao što je ovaj, nije moguće čak ni naznačiti značajnije stavove o ovim pitanjima koji su izneseni u cavtatskim raspravama. Zato smo se opredelili da ukažemo na bitnije odgovore date na tri globalna pitanja.

Prvo pitanje: koje su osnovne ocene izrečene o savremenoj svetskoistorijskoj situaciji, upravo o poziciji kapitalizma i socijalizma unutar nje, i kako je, s tim u vezi, sagledana perspektiva socijalizma na kraju XX i na pragu XXI veka.

Drugo pitanje: koje su najznačajnije ocene i kritike izrečene o dosadašnjim koncepcijama i praksama socijalizma i koji su, s tim u vezi, bitni zahtevi postavljeni pred socijalno-klasne, političke i teorijske subjekte socijalizma i, posebno, pred marksističku teoriju.

Treće pitanje: kakva je, s tim u vezi, izrečena ocena o savremenom marksizmu.

Ocene svetskoistorijske situacije, odnosa kapitalizma i socijalizma i sagledavanje perspektiva socijalizma

Pre no što pređemo sumiranju ocena koje su učesnici Okruglog stola izrekli o svetskoistorijskoj situaciji i odnosima između kapitalizma i socijalizma, valja istaći da se u cavtatskim raspravama u značajnoj meri afirmisalo shvatanje da se problemi socijalizma, njegov dosadašnji, a naročito budući razvoj moraju istraživati i promišljati u okviru svetskoistorijske situacije, u okviru celine društvenog razvoja savremenog sveta.

Digitized by Google

Rasprave na Okruglom stolu u Cavtatu su u toku minulih godina, snažno afirmišući nacionalne puteve socijalizma, istovremeno ukazale na višestruku međunarodnu uslovljenost razvoja socijalizma u svakoj zemlji.

U referatu, »Ka mnogim socijalizmima«, koji je pripremio za deseti, jubilarni Okrugli sto, Rajmon Viliams već na početku je naglasio: »Dvadeseti vek nam je nedvosmisleno pokazao da moramo razmišljati u svetskoistorijskim okvirima.« Istina, on odmah zatim ističe da je svetskoistorijski proces socijalizma »drukčiji nego što je to hteo stari monistički i jednosmerni model«: »*budući da postoje mnogi narodi i mnoge kulture, postojaće i mnogi socijalizmi*«.[1]

Ova istovremena afirmacija nacionalnih putova socijalizma i međunarodne uslovljenosti njegovog razvoja u pojedinim zemljama karakterisala je rasprave o svim značajnijim aspektima socijalizma. Posebno je bila izražena u raspravi na Okruglom stolu o temi »Socijalizam i zemlje u razvoju«. Govoreći o osobenostima socijalizma u zemljama u razvoju, Predrag Vranicki je rekao: »Socijalistička usmjerenja revolucionarnih snaga ne proizlaze iz dotadašnjeg organskog razvoja i klasnih protivrječnosti dotičnih zemalja, kao što je slučaj kod razvijenih, već iz niza okolnosti koje su i naglašeno međunarodnog karaktera.«[2]

Zoran Vidaković je u istoj raspravi teorijski elaborirao tezu o tome da su ključni momenti u osnovnim društvenim procesima koji proizvode antagonistička društvena bića klasa internacionalizovani.[3] Isti autor je u referatu pripremljenom za Okrugli sto '83. godine (»Istorijska protivrečja socijalizma«) teorijski argumentovano pokazao kako se istina dosadašnjeg razvoja socijalizma, a naročito razrešenje njegovih istorijskih protivrečnosti mogu saznati samo ako se socijalizmu pristupi sa stanovišta svetskoistorijske celine.

I Isamu Fudžita je u referatu na Okruglom stolu '83. godine (»Povodom pitanja o istorijskom mestu realno postojećeg socijalizma«) eksplicirao stanovište da teorijsko-metodološki pristup razmatranju problematike socijalizma danas mora biti pristup sa gledišta celine svetskoistorijskog procesa i posebno sa stanovišta nastajanja svetskoistorijskog procesa socijalizma.[4]

Teorijski veoma vredne elaboracije i polemike o strukturi svetskog sistema kapitalizma i o ekonomskoj krizi na Okruglom stolu '82 i '83. posebno su uverljivo pokazale kako svetski sistem kapitalizma i njegove krize bitno utiču na ekonomske, socijalno-klasne i političke odnose i razvoj u svim zemljama, posebno onim nerazvijenima.

Upravo ta pojačana međunarodna uslovljenost borbi za socijalizam u pojedinim zemljama je više učesnika cavtatskih razgovora navela da se dotaknu pitanja novog internacionalizma socijalističkih snaga. Pietro Ingrao je u referatu pripremljenom za Okrugli sto '85. godine (»Evropska levica i problemi novog internacionalizma«) napisao: »Danas se pitanje novog internacionalizma, njegovih sadržaja i oblika ponovo postavlja kao veoma aktuelno. Uzroke ove aktuelnosti, pre svega, vidim u: a) ubrzanoj

---

[1] Rejmon Viliams, *Ka mnogim socijalizmima;* u knjizi *Socijalizam na pragu XXI veka*, Izdavački centar »Komunist«, Međunarodna tribina »Socijalizam u svetu«, Beograd, 1985, str. 347. i 349.

[2] Predrag Vranicki, časopis »Socijalizam u svetu«, broj 15, str. 66. (U daljem tekstu naziv časopisa biće označen kao SUS).

[3] Zoran Vidaković, SUS, br. 17, str. 127.

[4] Isamu Fudžita, SUS, br. 45, str. 50.

Digitized by Google

trci u nuklearnom naoružavanju i, s tim u vezi, u jačanju militarizacije u međunarodnim odnosima; b) proizvodnim restrukturacijama kojima na svetskom planu pristupaju multinacionalne kompanije i u krizi kojom su, usled toga, zahvaćeni mnogi instrumenti i aspekti nacionalne države; c) promenama nastalima u regulisanju međunarodnih monetarnih tokova ... d) i, najzad, u kritičkoj tački koju je dostigao sistem međunarodnih odnosa zasnovan na bipolarnosti SAD–SSSR i ...cela mreža odnosa između Istoka i Zapada, Severa i Juga«.[5]

Ocene savremenog kapitalizma

Teorijski najzanimljivije i za ocenu situacije kapitalizma unutar svetskoistorijske celine najbitnije bile su teorijske elaboracije i rasprave, prvo, o reprodukciji kapitalističkih odnosa na svetskom nivou, odnosno o strukturi svetskog sistema kapitalizma i, s tim u vezi, odnosu između razvijenih i nerazvijenih zemalja, i drugo, o svetskoj ekonomskoj i uopšte društvenoj krizi.

U razmatranjima strukture svetskog sistema kapitalizma i odnosa između razvijenih i nerazvijenih zemalja najzastupljeniji su bili stavovi teoretičara »strukturalne zavisnosti«, već i s obzirom na činjenicu da su u raspravama na više okruglih stolova u Cavtatu učestvovali rodonačelnici pojedinih varijanti ove teorije: Andre Gunder Frank (Nemačka), Teotonio dos Santos (Brazil), Armando Kordova (Venecuela) i Samir Amin (Egipat). Prema ovim teoretičarima, kapitalizam kao svetski sistem je strukturiran tako da je podeljen na kapitalistički »centar« (metropolu) i kapitalističku »periferiju« (satelite). Ta razlika je bitna jer se ona odnosi kako na različite istorijske geneze kapitalizma u »centru« i na »periferiji« tako i na razlike u akumulaciji i reprodukciji kapitala u njemu odgovarajućim društvenim i socijalno-klasnim strukturama. Nerazvijenost koja u XX veku karakteriše zemlje kapitalističke »periferije« nije istorijska posledica neke nerazvijenosti pretkapitalističkih društvenih formacija u tim zemljama, nego je zakoniti proizvod upravo kapitalističkog razvitka tih zemalja u vreme njihovog kolonijalnog položaja. U svetskom sistemu kapitalizma deluje određena zakonitost. Naime, razvoj »centra« i »ne-razvoj« »periferije« su međusobno uslovljeni, bogatstvo »centra« omogućeno je siromaštvom »periferije«, a siromaštvo »periferije« je rezultat eksploatacije koju vrši »centar«; sav privredni život »periferije« podređen je »centru«. Nerazvijenost zemalja kapitalističke periferije i njihova zavisnost od zemalja »centra« su, prema tome, *strukturne*, a ne konjunkturne prirode. Iz toga proizlazi: ako se zemlje kapitalističke periferije budu razvijale u okviru kapitalističkog sistema, one nikada neće moći rešiti problem svoje nerazvijenosti. Konačan zaključak: jedina perspektiva tih zemalja je socijalizam.

Američki marksista Džems Petras je u polemici sa teoretičarima »strukturalne zavisnosti« ukazao na potrebu za složenijom i razuđenijom teorijskom elaboracijom strukture svetskog sistema kapitalizma koja će uzimati u obzir proces akumulacije u novonastalim regionalnim centrima i unutrašnje klasne transformacije koje su omogućili jednom broju

[5] Pietro Ingrao, *Evropska levica i problemi novog internacionalizma*, u knjizi *Socijalizam na pragu XXI veka*, str. 140–141.

Digitized by Google

zemalja – nekadašnjih kolonija da diverzifikuju proizvodnju, razvijaju proizvodne snage i prisvajaju deo viška vrednosti ne samo iz manje razvijenih zemalja, nego i iz imperijalističkih centara (akumulacijom finansijskog kapitala). I zapadnonemački marksista Elmar Altfater se založio za izgrađivanje složenijeg teorijskog modela radi razumevanja strukture svetskog sistema kapitalizma.

O savremenoj ekonomskoj krizi kapitalizma su priloge raspravi na nekoliko okruglih stolova dali veoma poznati i međunarodno priznati teoretičari marksističke orijentacije, kao što su: Elmar Altfater, Samir Amin, Samjuel Bowles, Džems O' Konor, Armando Kordova, Andre Gunder Frank, Ernest Mandel, Nikos Pulancas, Džems Petras, Teotonio dos Santos, Geran Terborn i drugi. Svi se oni, uglavnom, slažu u sledećem: ekonomska kriza kapitalizma koja traje već petnaestak godina – dugotrajna je ekonomska strukturalna kriza; to je svetska kriza ne samo zato što je zahvatila sve kapitalističke zemlje (istina, ona je različitog intenziteta u pojedinim zemljama), nego i stoga što je temeljno zahvatila svetski sistem kapitalizma (na tome posebno svi insistiraju); ona nije samo ekonomska kriza; ekonomska kriza je, naime, deo univerzalne društvene krize, što podrazumeva da su krizom zahvaćena sva društvena područja; kriza bitno utiče na klasnu borbu i strategiju socijalističkih snaga u kapitalističkim zemljama, upravo ona je dovela u pitanje dosadašnje socijalističke strategije, a socijalističke snage još nisu uspele da nađu strategije koje bi u vremenu krize sačuvale tekovine radničkih borbi proteklih decenija i omogućile delotvornu ofanzivu radničkog, odnosno socijalističkog pokreta; kriza kapitalizma negativno utiče na socijalistička društva, pojačavajući, između ostalog, delovanje autonomnih generatora specifične krize u tim zemljama; kriza neće doneti slom kapitalizma, nego će se kapitalizam, po svoj prilici, tokom dužeg perioda krize prestrukturirati na osnovu zahteva treće tehnološke revolucije.

Unutar ove opšte saglasnosti, artikulisala su se, s obzirom na veće ili manje naglašavanje pojedinih generatora, aspekata i implikacija krize, tri osnovna pristupa krizi:

– pristup krizi sa stanovišta razvojnih etapa (odnosno formi) kapitalizma (u prvom redu formi socijalizacije kapitala), pristup koji podrazumeva da je reč, pre svega, o krizi prestrukturiranja kapitalizma na nacionalnom i posebno na međunarodnom planu; za ovaj pristup su se zalagali Elmar Altfater, Andre Gunder Frank, Teotonio dos Santos i drugi;

– pristup krizi koji, prihvatajući da je posredi strukturalna kriza, u prvi plan kao generatore krize ističe hiperprodukciju kapitala i zakonitost cikličnog razvoja kapitalizma, oslanjajući se na teoriju o dugim ciklusima kapitalističkog razvoja; ovaj pristup je zastupao Ernest Mandel u svom referatu za Okrugli sto '83. godine;

– pristup krizi koji u prvi plan stavlja vanekonomske generatore krize; Džems O' Konor (u referatu za Okrugli sto '83) kritikujući dosadašnje teorije ekonomske krize, obrazlaže tezu o tome da ekonomska kriza ne nastaje neposredno iz ekonomskih protivrečnosti kapitalizma, nego iz klasne borbe rada i kapitala; Nikos Pulancas je (u referatu za Okrugli sto '76) izneo tezu o nezavisnosti političke krize od ekonomske i o političkoj krizi kao osnovnom obliku krize.

Više inostranih marksista je u raspravama na Okruglom stolu u Cavtatu analiziralo krizu »države blagostanja« i uticaje te krize na radničke pokrete i socijalističke strategije (Samjuel Bouls na Okruglom stolu '79, Jurgen Hofman i Geran Terborn na Okruglom stolu '83 i drugi). »Državu

Digitized by Google

blagostanja«, pokrenutu tridesetih, a konačno konstituisanu pedesetih godina bitno su obeležavale, prvo, kejnzijanska teorija, odnosno politika osmišljavanja državne intervencije u ekonomiji, i drugo, svojevrsni kompromis kapitala i rada koji je podrazumevao, s jedne strane, da država obezbeđuje porast lične i socijalne najamnine (čiji ekonomski porast upravo karakteriše »državu blagostanja«), u skladu sa rastom proizvodnje i produktivnosti rada, a s druge – obavezu radničkih organizacija da zahteve i borbu radništva drže u okvirima kapitalističkog sistema. Socijaldemokratske partije i sindikati su podržavali i garantovali ovaj nepotpisani kompromis između rada i kapitala, ali su i ostale radničke partije u kapitalističkim zemljama (uključujući i komunističke) svoje strategije i borbe zasnivale na prosperitetnom razvoju kapitalizma, odnosno na temeljnim obeležjima »države blagostanja«. (Čak su i politički subjekti u socijalističkim zemljama pedesetih, a naročito šezdesetih, pa i sedamdesetih godina ekonomski razvoj koncipirali i ostvarivali polazeći od prosperitetnog razvoja kapitalizma.) Ekonomska i sveopšta kriza kapitalizma, a to znači i kraj njegovog prosperitetnog razvoja, doveli su u krizu i »državu blagostanja«, a time i u pitanje navedeni kompromis između rada i kapitala i sve socijalističke strategije zasnovane na prosperitetnom razvoju kapitalizma.

Socijalizam kao svetskoistorijska pojava

O svetskoistorijskoj afirmaciji socijalizma i njegovom prisustvu u savremenom svetu u cavtatskim raspravama su iznesena tri značajnija stanovišta.

Prvo, jugoslovenski učesnici, kao i mnogobrojni učesnici zemalja u razvoju, a i neki teoretičari iz kapitalističkih zemalja zastupali su stanovište o razvoju socijalizma kao svetskog procesa. Ovo stanovište, koje su inače najpotpunije politički i teorijski oblikovali jugoslovenski marksisti, najbolje je definisao Edvard Kardelj sledećim rečima: »Pobeda niza socijalističkih revolucija, različiti oblici uspostavljanja i razvoja socijalističke prakse sa svim protivrečnostima u kojima se ona razvija u svakoj pojedinoj kapitalističkoj zemlji i među njima, uspesi i svetske posledice antiimperijalističke revolucije naroda koja se izrazila u krahu kolonijalizma i u pokretu nesvrstavanja i koja je posle drugog svetskog rata izmenila političku kartu sveta i odnose među narodima, sve veća društvena i politička uloga radničke klase u svim zemljama u kojima dominantnu ulogu još ima kapitalizam – odnosno međusobno preplitanje svih tih procesa i njihovih uzajamnih uticaja stvorilo je u naše doba situaciju u kojoj je socijalistička praksa, u jednom ili u drugom obliku, prisutna gotovo na svim kontinentima i odvija se kao svetski proces, kako kroz revolucije i oslobodilačke ratove tako i postepenim strukturalnim društvenim promenama takozvanim »mirnim putem«.[6]

Drugo, učesnici iz SSSR-a i iz drugih istočnoevropskih socijalističkih zemalja, a i pojedini teoretičari iz nekih komunističkih partija zastupali su stanovište o socijalizmu kao svetskom sistemu koji čine zemlje takozvanog »realnog socijalizma«, a to se svodi na zemlje u kojima su na vlasti

[6] Edvard Kardelj, *Revolucionarna praksa i marksističko obrazovanje*; u: *Izbor iz dela*, V, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1979, str. 193.

Digitized by Google

komunističke partije. Prema ovom stanovištu: socijalistički procesi ne mogu otpočeti pre nego što se obori buržoaska politička vlast, odnosno pre no što na vlast dođu komunističke partije, što znači da unutar kapitalističkih zemalja u razvoju ne može biti procesa socijalističkog preobražaja ukoliko na vlasti nisu komunističke partije – u tim zemljama može biti reč o takozvanom »nekapitalističkom putu razvoja«, koji nije ni kapitalizam ni socijalizam.

Treće, u raspravama na Okruglom stolu je u toku ovih deset godina iznošeno i stanovište koje je odricalo ne samo postojanje socijalističkih procesa u pojedinim zemljama u razvoju, nego i socijalistički karakter društvenog uređenja u SSSR-u i drugim socijalističkim zemljama. Najeksplicitniji je u tom pogledu bio Pol Svizi u raspravi na Okruglom stolu '85, zagovarajući tezu o tome da nijedno društvo koje se danas naziva socijalističkim nije socijalističko u smislu u kojem je Marks govorio o tom društvu – socijalizma u svetu još nema.

Rasprava o krizi socijalizma

U toku poslednjih godina na Okruglom stolu u Cavtatu vođena je rasprava i o krizi socijalizma.

Diskusija o krizi socijalizma je, zapravo, počela kao rasprava o zbivanjima u Poljskoj 1980–82. na Okruglom stolu '82. godine.

Međunarodno poznati poljski sociolog Jerži Vjatr je u referatu, koji je napisao zajedno sa takođe poznatim poljskim sociologom Augustinom Vajdom, zbivanja u Poljskoj 1980–1982. objasnio kao još jednu krizu socijalizma u Poljskoj koja je usledila usled sledećih deformacija: »uticaj radničke klase na aktivnost partije i države je opao, a klasni karakter partije oslabio, zbog čega je poverenje radnika u partiju umanjeno; fundamentalni princip skladnog i planskog razvoja privrede nije poštovan, što je dovelo do gotovo stihijskog ekonomskog razvoja; sve češće je socijalistička društvena svojina prelazila u privatne ruke; nastale su duboke deformacije u strukturi raspodele nacionalnog dohotka, koje su se ogledale u tome što je nauštrb fonda kolektivne potrošnje – toliko važnog za otklanjanje socijalnih razlika – prioritet dat individualnoj potrošnji, mada to često nije bilo zasnovano na stvarnim radnim i proizvodnim rezultatima; došlo je do stvaranja ilegalnog antisocijalističkog pokreta i antisocijalističke opozicije, i dozvoljeno im je da deluju, pa čak i da održavaju intenzivne kontakte sa zapadnim subverzivnim centrima; najzad, bilo je odstupanja od univerzalnih lenjinističkih normi partijskog života«.[7]

Govoreći o krizi u Poljskoj (ali i o krizi u Jugoslaviji), Miroslav Pečujlić je istakao da je to »samo poseban slučaj opšte krize ranog socijalizma«. Objašnjavajući tu krizu »ranog socijalizma«, on je, između ostalog, rekao: »Ako skinemo ideološki omotač, osnovica ranog socijalizma je specifičan istorijski kompromis između zadovoljavanja egzistencijalnih potreba radnih masa ... od strane države, aparata i podvlašćenosti tom aparatu. Međutim, istorijski kompromis koji se decenijama održavao dolazi u krizu. Birokratski sistem vlasti postaje sve više odvojen od društva i u odbrani privilegija dovodi u Poljskoj do vojne diktature. Dva su uzroka što vode rušenju tog kompromisa. Jedan uzrok je ekonomska kriza

[7] Jerži Vjatr, Augustin Vajda, SUS, br. 37, str. 18.

Digitized by Google

koja nastaje usled male sposobnosti za intenzivniji razvoj produktivnosti, osobito usled isključivanja ekonomske racionalnosti. To smanjuje sposobnost da se zadovolje nove ljudske potrebe koje postaju sve veće, a i usled težnji koje su se oblikovale i pod uticajem revolucije. Drugi, s tim povezan uzrok nalazi se u odsustvu slobode stvaralaštva, toliko bitne za skok na višu industrijsku ravan. Preskupo se plaća blokiranje pokretačkih kreativnih snaga, vlastitog stvaralaštva.«[8]

Pitanje krize socijalizma pokrenuto je i na desetom Okruglom stolu '85. godine, čija je tema bila »Socijalizam na pragu XXI veka«. U referatu, pripremljenom za ovaj Okrugli sto Branko Pribićević je naglasio da je »sa sedamdesetim godinama završeno razdoblje za koje je bio karakterističan stvarno impresivan rast socijalizma u svetskim razmerama«. Već sada se s mnogo osnova može tvrditi da je došlo do značajnog *obrta* za koji su karakteristični zastoji, oseke, gomilanje problema i protivrečnosti, dileme i neizvesnosti, a u nekim slučajevima su registrovani krupniji neuspesi, pa čak i porazi. Argumentujući ove teze, Pribićević zaključuje: »Ovo je mnogo više kriza organizovanih socijalističkih snaga, kriza socijalističke misli, nego kriza socijalizma kao (ideje) istorijske alternative postojećem klasnom društvu.«[9]

Ernest Mandel u referatu za deseti Okrugli sto '85. godine (»Socijalizam na pragu XXI veka«) sadašnju krizu socijalizma posmatra i razmatra u okviru »ciklusa proleterske klasne borbe«.[10]

U veoma dokumentovanom referatu »Perspektive radničke klase i preobražaj rezvijenog kapitalizma«, podnesenom na Okruglom stolu '83. Geran Terborn je dao nešto drukčiju, više (da tako kažemo) optimističku sliku jednog segmenta savremenog socijalizma. Govoreći o radničkom pokretu, u Zapadnoj Evropi, Terborn ističe da »danas još živimo u jednom od dva istorijska razdoblja rasta i napredovanja« radničkog pokreta (prvo razdoblje od kraja XIX veka do prvog svetskog rata, drugo razdoblje je počelo šezdesetih godina).[11]

Učesnici iz zemalja »realnog socijalizma« ne prihvataju ove ocene o krizi socijalizma. No ipak valja naglasiti da sovjetski učesnik na Okruglom stolu '85, A. J. Kruhmaljov, u referatu (»Socijalizam na pragu XXI veka: suština, raznolikost oblika i dinamizam«) konstatuje da su »zemlje socijalizma u prvoj polovini osamdesetih godina doživele u svom razvitku određene privredne teškoće«.

Perspektive socijalizma

Perspektive socijalizma i dalji razvoj odnosa između kapitalizma i socijalizma na svetskoistorijskom planu bila su pitanja kojima se ponajviše bavio Okrugli sto '85. godine, posvećen temi »Socijalizam na pragu XXI veka«.

---

[8] Miroslav Pečujlić, SUS, br. 37, str. 168.

[9] Branko Pribićević, *Socijalizam na pragu dvadeset prvog veka – problemi i izgledi* u: *Socijalizam na pragu XXI veka* – str. 217. i 237.

[10] Vidi: Ernest Mandel, *Socijalizam na pragu XXI veka* u: *Socijalizam na pragu XXI veka*, str. 185–186.

[11] Vidi: Geran Terborn, SUS, br. 44, str. 48.

Digitized by Google

Opredeljujući se za ovu temu, Savet Međunarodne tribine »Socijalizam u svetu« je imao na umu potrebu za raspravom o socijalizmu koja neće biti zaokupljena njegovom prošlošću, nego će se smelije okrenuti njegovoj budućnosti. Namera je, naime, bila da se stimuliše rasprava koja će naučnim elaboracijama i empirijskim argumentacijama reafirmisati samu ideju socijalizma, i to socijalizma kao progresivnog humanističkog odgovora na osnovne probleme čovečanstva na pragu XXI veka. No pri tome je bilo jasno da bi takva reafirmacija ideje socijalizma bila neutemeljena i nedelotvorna ukoliko bi bila u znaku pukog optimizma koji jednostavno otklanja svaku mogućnost negativnih rešenja krupnih problema savremenog čovečanstva ili potcenjuje nezaobilazne protivrečnosti i teškoće socijalističkih praksi. Međutim, iako svestan opasnosti takvog optimizma, Savet Međunarodne tribine je u pozivu na raspravu naglasio da je danas izuzetno značajno da se – nasuprot porastu pesimizma i pojavama uzmicanja teorijskog i političkog uma pred golemim problemima socijalističkih praksi i dramatičnim izazovima savremenog sveta – ponovo istaknu i podstaknu smelost i vizionarstvo uma, snaga i nesavladivost emancipatorskih, humanističkih stremljenja i realne istorijske mogućnosti progresivnih rešenja nagomilanih i novonastalih protivrečnosti epohe.

U raspravi o perspektivama socijalizma učesnici iz zemalja »realnog socijalizma« su uglavnom bili izraziti optimisti.

Ostali učesnici su bili realniji i oprezniji u razmišljanjima, ocenama i procenama.

Pre svega, neki od njih su ukazali na činjenicu da je puki, nepromišljeni, ideološki motivisan optimizam u prošlosti značio potcenjivanje veličine i težine revolucionarnog zadatka.

S tim u vezi isticali su još dominantnu ekonomsku moć, upravo hegemoniju kapitalizma u svetskoistorijskom okviru. I ne samo ekonomsku. U referatu za deseti Okrugli sto Aleksandar Grličkov je istakao da, i »pored ostvarenih socijalističkih revolucija, čovečanstvo još živi u doba koje u osnovi još snažno reprodukuje vrednosti građanske civilizacije«[12], a Elmar Altfater je u referatu napisao: »Uprkos socijalističkim tendencijama i dubokoj krizi kapitalističkog svetskog sistema, njegova ekonomska, politička i vojna hegemonija nije srušena.«[13]

U referatu za isti Okrugli sto Detlev Albers naglašava da je »tehnika proizvedena u krilu građanskog društva i u njemu gonjena napred više no igde drugde«, odnosno da je »razvoj ljudskih proizvodnih, kao i destruktivnih snaga« »ono što najsnažnije garantuje koheziju i otpornost starog sistema prema krizama i svim vrstama i oblicima socijalizma«.

Pojedini učesnici u raspravi na Okruglom stolu '85, sa temom »Socijalizam na pragu XXI veka« – zapravo su pokušavali da svojim ocenama o aktuelnoj situaciji socijalizma i njegovih mogućnosti prevaziđu kako puki ili euforični optimizam tako i fatalistički pesimizam.

Adolfo Sančez Vaskez tako piše: »Svako nepokolebljivo naprednjaštvo i frenetični optimizam samo doprinose zapadanju u sanjarenje koje pomućuje svest o težini problema i slabi ili paralište volju za akcijom ...

---

[12] Aleksandar Grličkov, *Socijalizam na pragu XXI veka* u: *Socijalizam na pragu XXI veka*, str. 105.

[13] Elmar Altfater, *Socijalizam s one strane industrijske racionalnosti;* u: *Socijalizam na pragu XXI veka*, str. 9.

Digitized by Google

Svakako lek nije padanje u drugu krajnost nesputanog pesimizma, koji pijukom očajanja sahranjuje svaki racionalni projekt i parališe svaki pokušaj da se on ostvari. U stvarnosti postoje elementi koji dozvoljavaju da se podigne brana pesimizmu. Niti je sovjetski model jedini mogućan, kao što to pokazuje jugoslovensko iskustvo i, u izvesnim aspektima, druga istorijska iskustva, niti je radnička klasa na Zapadu, uprkos svojoj pasivnosti, iscrpla svoj revolucionarni potencijal i već rekla poslednju reč. Ako se socijalistička perspektiva usvaja bistrog uma i ne samo kao plemenita želja, neće se zapasti u fazu čekanja nekog socijalizma koji se smatra neizbežnim, niti pasti u očajanje zbog socijalizma za koji se veruje da, neminovno, nikada neće doći. Između optimizma bez granica i pesimizma bez kraja postoji socijalizam kao potreban, mogućan i ostvarljiv projekt, ali ostvarljiv jedino ako se za to ispune određeni uslovi. Među njih treba obavezno svrstati svest o njegovoj vrednosti i revolucionarnu odlučnost, organizaciju i akciju.«[14]

Isti akcent na ulogu subjektivnih snaga, njihovu volju i akciju stavljen je i u referatu Mikaela Haringtona: »... Ali, ako ne postoji neka blagonaklona sudbina koja garantuje pobedu socijalizma – piše on – život će, u doglednoj budućnosti, garantovati postojanje socijalističkih pokreta... U jedno možemo biti sigurni: nikada ne otpada nužnosti da vodimo našu borbu; a u doglednoj budućnosti uvek će biti aktivista koji će slobodno delati na temelju te nužnosti.«[15]

No valja naglasiti da je u raspravama u Cavtatu, posebno na poslednjem Okruglom stolu, argumentovano izlagano stanovište da u prilog socijalizmu, u prilog socijalističkoj budućnosti čovečanstva i dalje deluju objektivni istorijski procesi i tendencije – da »izvori socijalizma kao radikalne socijalne konstelacije, izvori socijalizma kao radikalne alternative nikako nisu presahli«.[16]

Svoju uverenost u mogućnost socijalističke budućnosti čovečanstva Ernest Mandel argumentiše ukazivanjem i na delovanje objektivnih činilaca društvenog razvoja i na područje rastućih subjektivnih snaga, njihovih emancipatorskih pokreta, među koje on, pored radničkog pokreta, uvršćuje i »preizrabljivano seljaštvo trećeg sveta i nove društvene pokrete«. »Samoupravno društvo udruženih proizvođača, koje će biti gospodar svoje sudbine – piše on – mogućno je, pre svega, zato što dostignuti stepen razvoja proizvodnih snaga stvara materijalne preduslove za nestajanje nestašica i tržišne proizvodnje na svetskom planu.«[17]

Međutim, Mandel odmah dodaje: »Socijalizam neće trijumfovati ni posredstvom nekog svetskog rata (što je monstruozna apsurdnost), ni kao posledica neke upadljive privredne nadmoći »socijalističkog lagera« nad »kapitalističkim«. On će trijumfovati na način koji su Marks i Engels predvideli: prerastanjem »stvarnog pokreta« emancipacije najamnih radnika u glavnim zemljama sveta u pokret za osvajanje političke vlasti,

---

[14] Adolfo Sančez Vaskez, *Na pragu 21 veka. Preispitivanje ideje socijalizma*, u: *Socijalizam na pragu XXI veka*, str. 317–318.

[15] Mikael Harington, *Socijalizam na pragu XXI veka*, u: *Socijalizam na pragu XXI veka*, str. 119.

[16] Branko Pribićević, *Socijalizam na pragu dvadeset prvog veka – problemi i izgledi*, u: *Socijalizam na pragu XXI veka*, str. 227.

[17] Ernest Mandel, *Socijalizam na pragu XXI veka*, u: *Socijalizam na pragu XXI veka*, str. 177.

Digitized by Google

što će se podudarati sa preuzimanjem sredstava za proizvodnju i razmenu od strane udruženih proizvođača, u režimu političkog pluralizma i demokratski planiranog samoupravljanja.«[18]

Na desetom Okruglom stolu je prvi put jasno teorijski artikulisana još jedna značajna, u odnosu na klasičnu, nova argumentacija u prilog socijalizmu. Više marksističkih teoretičara iz kapitalističkih zemalja je, naime, eksplicirало stanovište da kapitalizam danas produkuje i reprodukuje neke krupne probleme koji imaju egzistencijalni značaj za čovečanstvo i da, s obzirom na to da kapitalizmom dominira logika profita, on nije u stanju da reši te probleme, pa time dovodi u pitanje dalji razvoj, čak samu egzistenciju čovečanstva (reč je, pre svega, o naoružavanju, o odnosu prema prirodi i o odnosu razvijenih prema nerazvijenima); otuda je socijalizam danas alternativa potrebnija nego ikada ranije, alternativa koja se danas tiče ne samo radničkog pokreta i emancipacije radničke klase, nego celokupnog čovečanstva, opšte ljudske emancipacije. S tim u vezi, aktuelizovana je stara Engelsova dilema: socijalizam ili varvarstvo.

Upravo tako pitanje postavlja Adolfo Sančez Vaskez: »U našoj epohi u kojoj neprestani razvitak proizvodnih snaga može da dovede do ekološke katastrofe ili nuklearnog holokausta, koji prete samom opstanku čovečanstva, socijalizam postaje alternativa potrebnija nego ikada ranije. Potreban nam je socijalizam, ne samo da živimo, nego i da bismo preživeli. U tom smislu dobija danas ponovo dramatičnu vrednost stara dilema Roze Luksemburg: *socijalizam ili varvarstvo.* Samo što varvarstvo, sada podignuto na treći stepen, znači ekološku kataklizmu ili nuklearni rat. Danas je socijalizam potreban ne samo radi oslobođenja radničke klase i podjarmljenih naroda trećeg sveta, već i da bi se uklonila pretnja koja lebdi nad celokupnim čovečanstvom. Zbog toga je socijalizam životno *potreban* projekt.«[19]

Obrazlažući »samouništavajuće tendencije« koje produkuje kapitalizam, Mandel upozorava, upravo zahteva: »Treba odbaciti iluziju prema kojoj su ove tendencije tek u začetku, da se njihove zlokobne posledice mogu zaustaviti na pragu koji bi bio podnošljiv i omogućavao stalnost materijalne civilizacije i ljudske kulture, a da se pri tom temeljno ne izmeni struktura društva. Upravo je suprotno tačno.«[20]

Mnogi učesnici u cavtatskoj raspravi isticali su da rastuća svest o opasnostima koje sobom nosi nerešavanje krupnih egzistencijalnih problema čovečanstva, a koje produkuje kapitalizam, otvara nove frontove antikapitalističke borbe i dovodi do formiranja novih emancipatorskih pokreta izvan radničkog pokreta. Tako Lučana Kastelina u referatu »Zeleno kao nužan činilac ‚crvenog'« pokazuje kako su se u toku poslednje decenije novi društveni pokreti, posebno pokret ‚zelenih' razvili, izražavajući upravo sadržaje ove nove argumentacije protiv kapitalizma, odnosno argumentacije u prilog socijalizmu.[21]

Jedan broj učesnika je govorio o realnim izgledima socijalizma u zemljama u razvoju. Ruben Viskonti (Argentina) je u referatu na Okrug-

[18] Ibid., str. 187.

[19] Adolfo Sančez Vaskez, *Na pragu 21. veka. Preispitivanje ideje socijalizma*, u: *Socijalizam na pragu XXI veka* – str. 307–308.

[20] Ernest Mandel, op. cit., str. 173.

[21] Vidi: Lučana Kastelina, *»Zeleno« kao nužan činilac »crvenog«* u: *Socijalizam na pragu XXI veka*, str. 63.

Digitized by Google

lom stolu '82, govoreći o borbi naroda Latinske Amerike, rekao: »Možda će se ova područja shvatiti kao novi centar razvoja socijalizma.« Slično misli i Samir Amin.

Umesto zaključka: više učesnika u diskusiji na Okruglom stolu '85 posvećenom temi »Socijalizam na pragu XXI veka« podržalo je sledeće mišljenje: u XIX veku je rođena ideja socijalizma, XX je vek ratova i socijalističkih revolucija, a XXI je vek u kojem socijalizam treba da ispolji svoju nadmoćnost nad kapitalizmom.

Kritika dosadašnjih koncepcija i praksi socijalizma i zahtevi postavljeni u pogledu njegovog daljeg razvoja

U podnesenim referatima i raspravama vođenim na nekoliko poslednjih okruglih stolova u Cavtatu (1982, 1983. i 1985) u prvom planu su se našli zahtevi:

– da se temeljito kritički i marksistički analiziraju dosadašnja istorijska iskustva socijalističke prakse;

– da se, na osnovu rezultata tih analiza i posebno na temelju istraživanja bitnih obeležja razvoja svetskoistorijske situacije preispitaju ne samo dosadašnje strategije socijalizma, nego i njegov bitni sadržaj i smisao;

– i da sav taj teorijski istraživački rad rezultira jednom novom marksističkom teorijom socijalizma.

O tome su govorili Aleksandar Grličkov, Zoran Vidaković, Teotonio dos Santos, Oskar Negt, Elmar Altfater, Isamu Fudžita, Mikael Harington, Ištvan Balog i drugi.

Svojevrsni paradoks marksističke teorije i socijalističke prakse

Kada je reč o ocenama koje su formulisali i kritikama koje su izrekli učesnici Okruglog stola o dosadašnjim koncepcijama i praksama socijalizma, onda valja najpre ukazati na svojevrstan paradoks koji se s tim u vezi obelodanio u cavtatskim raspravama.

S jedne strane, rasprave koje su o socijalizmu vođene na deset okruglih stolova potvrdile su da je socijalizam, odnosno da su njegovi teorijski i politički subjekti toliko pritisnuti i opterećeni prošlošću, toliko okrenuti prošlosti (bilo da u njoj neprestano traže istorijski legitimitet, odnosno nastoje ideološki afirmisati revolucionarni kontinuitet, bilo da tu prošlost kritikuju i gotovo isključivo iz te kritike izvlače zaključke za sadašnje političko ponašanje i delovanje) da ih to odvlači od analize savremenosti i istraživanja već delujućih ili nastajućih činilaca i tendencija koje sobom nose budućnost; ovo posebno karakteriše socijalizam danas, u vremenu sveopšte krize: dok se kapitalizam kroz, po svoj prilici, dugotrajnu strukturalnu krizu prestrukturira s obzirom na zahteve treće tehnološke revolucije i priprema za XXI vek, socijalizmi svih orijentacija i radnički pokreti su ovih godina zaokupljeni ili odbranom ranije izvojevanih tekovina (koje su ugrožene) ili ispravljanjem manjih ili većih grešaka prošlosti, često i jednim i drugim – socijalizam kao da ostaje zarobljenik XX a nekad i XIX veka.

Digitized by Google

S druge strane, i pored te opsednutosti prošlošću (koja, istini za volju, nije samo subjektivno, već i objektivno uslovljena), još nema temeljite kritičke, marksističke analize razvoja socijalizma u ovom veku, pogotovu ne takve koja bi bila šire prihvaćena u naučnim marksističkim krugovima – »radikalne samokritike svoje dosadašnje povijesti koju socijalizam ne poznaje« – ističe Ivo Paić u svom istupanju na Okruglom stolu.

Izvesne promene u razmatranju pitanja socijalizma u istupanjima nekih učesnika iz socijalističkih zemalja

Zahteve za kritičkom analizom dosadašnje socijalističke prakse i daljim razvojom socijalističke teorije i prakse postavljali su, pre svega, marksistički teoretičari iz Jugoslavije i iz kapitalističkih zemalja. Ali ovde valja istaći i određene promene koje su u bitnim pitanjima socijalizma uočene u istupanjima učesnika iz zemalja takozvanog »realnog socijalizma«.

Te promene su prvi put zapažene na Okruglom stolu 1982, na kojem su se rasprave vodile u okviru teme »Marksistička misao danas: situacije, kontroverzije, perspektive«. Sovjetski učesnik u radu ovog Okruglog stola A. G. Mislivčenko je bio prvi sovjetski učesnik cavtatskog skupa koji je pokrenuo pitanje protivrečnosti u socijalizmu. U referatu (»Problemi razvoja i istraživanja marksističke filozofije u savremenom svetu«) napisao je: »Socijalizam i njegov viši stupanj – razvijeno socijalističko društvo takođe se neminovno razvija kroz protivrečnosti.« Pored ove inovacije, Mislivčenko je u referatu izrazitije nego što su to do tada činili Sovjeti što su istupali u Cavtatu artikulisao nacionalne osobenosti socijalističkog razvoja, naglasivši da iskustvo borbe za socijalizam »kazuje da se, uporedo sa opštim principima socijalizma, jasno ispoljava i svojevrsnost«, pa se otuda »ne može apsolutizovati ni opšte ni posebno«.[22]

U istoj raspravi Poljaci Augustin Vajda i Jerži Vjatr u referatu obrazlažu četiri »uzroka razlika između nacionalnih puteva u socijalizam: »prvi uzrok je vezan uz činjenicu da pojedine zemlje kreću putem socijalističke izgradnje u trenutku kada se nalaze na različitom stepenu ekonomske i kulturno-obrazovne razvijenosti«; »drugi uzrok je u vezi s činjenicom da pojedine zemlje kreću putem socijalističke izgradnje u različitim fazama međunarodne borbe između proletarijata i buržoazije, dakle u različitim međunarodnim situacijama«; »treći uzrok razlika u uslovima izgradnje socijalizma svodi se na činjenicu da se pojedine zemlje među sobom razlikuju po tradiciji, istoriji, mentalitetu društva, nacionalnom karakteru stanovnika, etničkoj strukturi, ranijim političkim strukturama«; »četvrti uzrok je vezan uz činjenicu da se osvajanje vlasti od strane raničke klase može postići različitim metodima i da ti metodi – kao i okolnosti koje prate ovu istorijsku prekretnicu – uvek imaju bitne posledice po uslove u kojima se i po sredstva kojima se socijalizam gradi, i mora graditi«.[23]

Referat Ištvana Baloga »Ka teorijskom pitanju o istorijskom mestu socijalizma«, što je podnesen na Okruglom stolu '82, predstavlja prvo izlaganje jednog od učesnika iz zemalja »realnog socijalizma« u kojem se pokreće temeljnije i kritičko propitivanje teorijskog koncepta socijalizma koji preovladava u tim zemljama, i to pokreće na nivou doista marksističkog *teorijskog* diskursa. Balog pokazuje da Marks nije formulisao

[22] A. G. Mislivčenko, SUS, br. 38, str. 77, 78.
[23] Jerži Vjatr, Augustin Vajda, SUS, br. 37, str. 13–16.

Digitized by Google

nekakvu filozofiju istorije, odnosno da Marksu »nije potrebno da komunizam izvodi iz neke vrste sistema filozofije istorije« da bi razmišljanje o ovom pitanju doveo do zaključka koji nije lišen aktuelnog značaja: »Marksovo shvatanje svetske istorije ne može se razumeti kao jednolinijski koncept evolucije u kojoj neki narodi treba da budu predstavnici opšte istorije, dok bi drugi narodi jedino imali da igraju ulogu podržavanja, služenja i praćenja 'izabranih'.«[24]

Središnju teorijsku temu Balogovog izlaganja čine obrazlaganje i kritika socijalizma koji nastoji da uspostavi neposredovanu vezu sa svojim konačnim ciljem – komunizmom.

Rasprave na Okruglom stolu '83. godine su potvrdile, pa i dalje razvile ove promene u razmatranju socijalizma od strane nekih učesnika cavtatskog skupa iz zemalja »realnog socijalizma«. Na završetku rasprave o »razvoju i protivrečnostima socijalističkih društava«, koja se vodila na posebnom kolokvijumu na ovom Okruglom stolu, učesnik iz Poljske Lešek Gilejko je ukazao na tri »nova momenta« u diskusiji o socijalizmu vođenoj u Cavtatu, a koji su, po njegovom mišljenju, od »istorijskog značaja«. Prvi moment: rasprava na Okruglom stolu izrazila je »razmišljanja o socijalizmu u svim socijalističkim zemljama«, koja su danas intenzivnija nego ranijih godina; drugi moment: »istraživanje ... protivrečnosti u socijalističkim zemljama«, i to »u ekonomskoj bazi, u političkoj nadgradnji i u društvenoj svesti« i posebno »u oblasti interesa raznih društvenih grupa«; treći moment: traženje »optimalnih odnosa između centralizovanih institucija i institucija radničkog samoupravljanja i participacije radnika u upravljanju privredom«.[25]

U referatu I. F. Anoškina na Okruglom stolu '83. godine (»Marks i razvoj socijalističkih oblika društva«) jednu od glavnih tema čine protivrečnosti u socijalizmu. U tom referatu su pojmom protivrečnosti bez nekog sistema obuhvaćeni fenomeni različite suštine i različitog ontološkog, odnosno istorijskog statusa. Pri tome se brka jedan, da ga nazovemo, zdravorazumski pojam protivrečnosti koji je uobičajen u svakodnevnoj političkoj praksi, i koji protivrečnost shvata kao nešto loše, nepoželjno, što bi valjalo što pre odstraniti, sa teorijskim, upravo marksističkim pojmom protivrečnosti, dijalektičkim jedinstvom protivrečnosti koje i u socijalizmu obezbeđuje društveno kretanje. Ovakvo prudonovsko razumevanje dijalektike suštinski je povezano sa izbegavanjem da se sagledaju i »prihvate« protivrečnosti u *samom biću* socijalizma kao takvog.

Ištvan Balog, ponovo učesnik Okruglog stola, u referatu, koji je ovom prilikom napisao sa Tiborom Halejom, nadovezao se na teme koje je bio pokrenuo 1982. godine. Balog i Halej na početku referata konstatuju kako je šezdesetih godina otpočeo u Mađarskoj razvoj zahvaljujući kojem je uopštena predstava o socijalizmu koja je »sadržala tradicionalno formirane marksističko-lenjinističke elemente teorijskog i ideološkog modela socijalizma u kojem su granice između socijalizma i komunizma bile većim delom izbrisane« i upravo otpočinjao proces »*samoosvešćivanja socijalizma*«, koji je podrazumevao »sve realniju ocenu rezultata postignutih u Mađarskoj u toku izgradnje socijalizma, otkrivanje mesta i uloge uspostavljenih oblika socijalizma u istorijskom aspektu, sve konkretniji i praktičniji pristup protivrečnostima koje su se reprodukovale u toku iz-

[24] Ištvan Balog, SUS, br. 37, str. 102.
[25] Lešek Gilejko, SUS, br. 45, str. 220.

Digitized by Google

gradnje socijalizma, sve preciznije određivanje mogućnosti i perspektive razvoja. Naime, reč je o procesu samosvesti socijalizma koji se izgrađuje«.[26] Kao posebno značajne probleme u preispitivanju socijalizma ova dva mađarska autora analiziraju »problem izražavanja i predstavljanja grupnih, posebnih interesa, njihovog međusobnog sukobljavanja i integrisanja u opšte interese« i problem robne proizvodnje.

Na desetom Okruglom stolu '85. godine Ištvan Husar, član CK SRP Mađarske i direktor Instituta za društvene nauke pri CK SRP) u referatu (»Strukturalne promene u socijalističkoj privredi i društvu«) zalaže se za svestranu i kritičku analizu prošlosti jer »budućnost možemo graditi samo na prošlosti«, a »put kojim idemo postaje jasniji ako znamo odakle smo krenuli, gde se nalazimo u socijalističkom razvitku i kako možemo prokrčiti sebi put ka budućnosti, koristeći pouke prošlosti i sadašnjosti«.

Kritika etatističkih i produktivističkih koncepcija i praksi socijalizma

Učesnici Okruglog stola u Cavtatu u toku minulih deset godina uglavnom su kritički raspravljali o društvenim sistemima postojećih socijalističkih društava, ističući, na ovaj ili onaj način, da se socijalizam, istorijski gledano, još nalazi u prvim fazama svoga razvoja i da otuda još nije pokazao svoje zbiljske mogućnosti.

Veći deo kritika je dominantni društveni oblik socijalizma definisao kao državni socijalizam. »S obzirom na to da je socijalizam – piše Predrag Vranicki u referatu za Okrugli sto '85 – započeo u nerazvijenim uslovima, sa slabim demokratskim tradicijama, nedovoljnim iskustvima radničke klase, naročito u upravljanju društvom – socijalizam je historijski počeo kao državni socijalizam.« Međutim, Vranicki dodaje: »Jedna od temeljnih zabluda je bila, i u velikoj mjeri i ostala, da se socijalizam, dakle cjelokupni tzv. prelazni period, iscrpljuje u državnom socijalizmu.« Jer »ako smo socijalizam shvatili u biti kao prevladavanje osnovnog društvenog odnosa u kapitalizmu – najamnog odnosa i ostalih stanja otuđenosti koja iz takvog odnosa proizlaze – onda možemo zaključiti da ova faza socijalizma nije rješenje problematike socijalizma kao prelaznog perioda«. Ona nije rešenje, pre svega, zato što u državnom socijalizmu »najamni odnos kao fundament čovjekovog otuđenja ... nije prevladan«.[27]

Zoran Vidaković u referatu napisanom za Okrugli sto '83, shvatajući socijalizam kao »razdoblje revolucionarne promene društva«, čiji je smisao »ukidanje *antagonističog*, eksploatatorskog, porobljivačkog, otuđujućeg načina proizvodnje, života ljudi i samoodređenje ljudi i zajednica u pogledu ljudskih i društvenih delatnih moći, potreba i svrha svih aspekata proizvodnje života« – postojeće društvene oblike socijalizma definiše kao »proto-socijalizam«. »Proto-socijalizam« bitno karakteriše još ona ista »osnovna antinomija proleterske prakse« koja karakteriše tu praksu unutar kapitalizma, naime autonomija koju čini »autonomna radnička praksa koja radikalno osporava pretpostavke, određenja i konsekvencija

[26] Ištvan Balog, Tibor Halej, SUS, br. 45, str. 123–124.

[27] Predrag Vranicki, *Socijalizam na pragu XXI veka*, u: *Socijalizam na pragu XXI veka*, str. 333, 335, 339–340, 337.

Digitized by Google

najamnog bića i teži radikalnim alternativama«, s jedne strane, i »socijalno-politička hijerarhija« »koja supstituiše otuđenu socijalnu i delatnu moć radnika, centralizuje ograničene i raspršene moći pokreta« s druge.[28]

Anri Lefevr je još na Okruglom stolu '77 izneo svoju poznatu koncepciju o »etatističkom načinu proizvodnje«.[29] Na isti način razmišlja i Samir Amin.[30]

Navedene ocene postojećeg socijalizma, upravo pomenute kritike koje su mu upućene u prvi plan stavljaju državu, smatrajući s razlogom etatizaciju društvenih odnosa bitnim fenomenom koji sprečava zbiljski razvoj socijalizma.

Jugoslovenski učesnici su velikim brojem referata i učešćem u diskusijama tokom deset godina doprinosili teorijskoj elaboraciji te kritike, ukazujući istovremeno na socijalističko samoupravljanje kao radikalno rešenje koje, pokrećući proces odumiranja države, razvija stvaralačku inicijativu i aktivnost radničke klase i svih radnih ljudi kao bitnu pretpostavku i obeležje istinski socijalističkog razvoja društva.

Međutim, na cavtatskom Okruglom stolu izrečena je i jedna kritika postojećih socijalizama koja delom izlazi iz okvira naših, jugoslovenskih teorijskih i političkih razmišljanja i preokupacija, ali kritika koja je, čini se, i te kako relevantna za razvoj socijalizma. Reč je o kritici preovlađujućeg teorijskog koncepta razvoja proizvodnih snaga, odnosno kritici tom konceptu odgovarajućih političkih strategija i socijalističkih praksi. Socijalistička društva su, zapravo, kritikovana zato što preuzimaju kapitalistički model razvoja proizvodnih snaga.

U referatu, koji je podneo na Okruglom stolu '82, Mario Telo je izložio glavne momente razvoja i kritike koncepcije i prakse »produktivizma i industrijalizma« unutar radničkog pokreta i marksizma Druge i Treće internacionale i unutar radničkog pokreta posle drugog svetskog rata, naglašavajući »da su u velikoj većini socijalističkih i komunističkih radničkih pokreta, ne samo u prošlosti, već i danas, preovladale produktivistička ideologija i praksa«.[31]

U referatu za Okrugli sto '82 istaknuti američki autor marksističke orijentacije Džekobi Rasel piše: »Marksizam ... je pokazivao tendenciju da prihvati buržoaske pojmove progresa, bogatstva, nauke, uspeha itd. Vizija humanog sveta i bolji buržoaski svet, ili buržoaski svet bez njegovih očitih nepravdi.«[32]

Na istom Okruglom stolu u svom referatu o tome govori stari francuski radnički borac i marksista Viktor Ledik.[33]

Kritiku produktivističkom i industrijalističkom modelu socijalizma uputio je na Okruglom stolu '85. i Elmar Altfater u referatu »Socijalizam s one strane industrijske racionalnosti«. »Tradicionalni odgovor« na pitanje – šta je socijalizam, prema Altfaterovom mišljenju, glasi: »Ako se istorija shvata kao teleološki organizovan proces, onda je socijalizam po-

---

[28] Zoran Vidaković, SUS, br. 45, str. 4. i 15.

[29] Vidi: Anri Lefevr, SUS, br. 5, str. 225.

[30] Samir Amin, *Perspektive socijalizma na pragu XXI veka* – u: *Socijalizam na pragu XXI veka* str. 28–29.

[31] Mario Telo, SUS, br. 39, str. 72.

[32] Džekobi Rasel, SUS, br. 36, str. 44.

[33] Vidi: Viktor Ledik, SUS, br. 38, str. 9.

Digitized by Google

rast racionalnosti formiranja ljudskog života u obliku bogatijem od građanskog podruštvljavanja.« Na toj pretpostavci izgrađen je »model« socijalizma koji bitno karakterišu: »racionalizacija i modernizacija u smislu razvoja proizvodnih snaga zarad povećanja društvenog bogatstva kao programa, podržavljenje sredstava za proizvodnju kao baze moći, radnička klasa kao subjekt projekta 'socijalizma' pod rukovodstvom organizacije u obliku partije. Ekonomska reprodukcija se postiže planiranjem s pomenutim ciljem, maksimalnim i, stoga, redovno kampanjskim mobilisanjem svih društvenih snaga«. Razvijan u skladu sa ovim idejno-teorijskim i političkim koncepcijama, »socijalizam se potajno pretvorio u tip društva sa efikasnim nadoknađivanjem industrijalizacije«. Altfater nastoji da pokaže kako je ovakav tip socijalističkog razvoja doveo ili vodi socijalistička društva u krizu.

Shvatanje socijalizma u istupanjima učesnika iz zemalja »realnog socijalizma«

Većina učesnika iz zemalja »realnog socijalizma« u razmatranjima socijalizma polazila je (eksplicite ili implicite od teze da socijalizam nije društvo prelaznog perioda koje se nalazi u procesu revolucionarnih izmena, nego je to nova »relativno samostalna društveno-ekonomska formacija«, od teze koju je prvi 1967. izneo Valter Ulbriht. Ta teza pretpostavlja da socijalizmu prethodi istorijska etapa prelaza od kapitalizma ka socijalizmu, etapa kojom se završava socijalistička revolucija. Tim shvatanjem je, u stvari, napušteno ne samo Marksovo stanovište da »između kapitalističkog društva i komunističkog društva postoji period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo«, nego i Lenjinovo stanovište »da se između kapitalizma i komunizma prostire izvestan prelazni period«, koji »u sebi spaja odlike ili svojstva oba ova sistema« i koji je »nužno period borbe između kapitalizma što umire i komunizma koji se rađa«. Pored toga, ovo shvatanje svodi Marksov pojam radikalne socijalne revolucije na politički prevrat, odnosno političku revoluciju.

Socijalizam kao nova »relativno samostalna društveno-ekonomska formacija« se, prema mišljenju većine učesnika iz istočnoevropskih zemalja, razvija prolazeći kroz dve etape, (stadijuma), kroz prvu etapu »izgradnje socijalizma kao takvog« i drugu - etapu »razvijenog socijalističkog društva«.

•SSSR i istočnoevropske zemlje nalaze se u etapi »razvijenog socijalističkog društva«. U referatu na Okruglom stolu '82. A. G. Mislivčenko konstatuje: »U drugoj polovini šezdesetih godina većina zemalja socijalističke zajednice, izgradivši osnove socijalizma, prešla je na stvaranje razvijenog socijalističkog društva«, što je »zakonita i istorijski dugotrajna etapa razvoja, zajednička za sve socijalističke zemlje«.[34]

J. F. Anoškin, u već pomenutom referatu, definiše »razvijeno socijalističko društvo«, citirajući pri tom J. V. Andropova: »To je društvo u kojem je već u potpunosti stvorena ekonomska baza, socijalna struktura, politički sistem koji su u skladu sa socijalističkim principima, gde se socijalizam razvija, kao što se to obično kaže, na svojoj sopstvenoj, kolektivističkoj osnovi.«[35] I ovo je odstupanje od Marksa s obzirom na to da

[34] A. G. Mislivčenko, SUS, br. 38, str. 87.
[35] J. F. Anoškin, SUS, br. 40, str. 23.

Digitized by Google

je on za prvu fazu komunizma, koja se unutar marksizma obično naziva socijalizam, napisao: »Ovde imamo posla s komunističkim društvom ne onakvim kakvo se ono *razvilo* na svojoj vlastitoj osnovi, nego, obrnuto, onakvim kakvo ono iz kapitalističkog društva upravo *izlazi*.«

Zahtevi za preispitivanjem sadržaja i ciljeva socijalizma

Kao što je već rečeno, na nekoliko poslednjih okruglih stolova u Cavtatu izneseni su manje ili više teorijski razvijeni i istorijski argumentovani zahtevi za preispitivanjem ne samo postojećih strategija socijalizma, nego i samog pojma socijalizma, što znači preispitivanje njegovih sadržaja i ciljeva, odnosno samog smisla socijalizma.

U raspravi na Okruglom stolu '85. Arif Tanović je konstatovao da se oko pojma i smisla socijalizma još vode diskusije i da su danas razlike veće nego pre pedesetak godina; ali, nastavlja on, svi se slažu da »projekti socijalizma moraju biti omogućeni u smislu novog kvaliteta života: ne samo materijalnog standarda, nego, pre svega, stvaranja novih društvenih odnosa, nove više kulture, dubljeg humanističkog morala i, naročito, razvijene demokratije«.

Najopštija saglasnost oko ovih bitnih aspekata socijalizma ispoljila se i u cavtatskim raspravama. No one su pokazale da u razmišljanjima o smislu socijalizma postoje i bitne razlike. Naime, većina zahteva za preispitivanjem sadržaja i smisla socijalizma iznesenih u Cavtatu mogu se razvrstati u dve grupe različitih, pa i suprotnih zahteva, koji su se u toku poslednih desetak godina, s obzirom na neuspehe takozvanog »realnog socijalizma«, sveopštu krizu savremenih društava, na izazove i probleme naučno-tehnološkog razvoja – javili unutar svetskog socijalizma, odnosno snaga levice uopšte, pa i marksizma. Okrugli sto u Cavtatu je i u ovom pogledu izrazio neka značajna idejno-teorijska strujanja savremenog socijalizma i marksizma. Prvu grupu čine zahtevi koji se de facto svode na to da se socijalizam bitno usmeri u pogledu svojih pretenzija i ciljeva, što podrazumeva da socijalističko društvo kao trajnije, istorijsko rešenje zadrži neke bitne odnose i činioce kapitalističkog društva. Ovaj zahtev najčešće je sastavni deo kritike, upravo odbacivanja nekih Marksovih osnovnih ideja i teorijskih elaboracija, zatim kritike rodonačelnika »zapadnog marksizma« (u prvom redu Georga Lukača i Herberta Markuzea) i svih onih marksističkih orijentacija koje teorijski zagovaraju i razvijaju Marksovu ideju komunizma. Upravo je Marksova ideja komunizma i pojedini njeni aspekti u središtu ove kritike.

Među prvima je Pjer Rozenvalon (poznati teoretičar samoupravljanja) Marksovu ideju komunizma i posebno tezu o odumiranju države i tezu o ukidanju politike i ekonomije kritikovao i odbacio kao utopizam koji samo šteti socijalističkoj praksi (*L'âge d'autogestion*, 1976). Ne bez njegovog uticaja, više socijalističkih teoretičara u Italiji (Franko Krespi, Lučano Pelicani, Đino Đunji i drugi) kritikuje i odbacuje Marksovu ideju komunizma i svaki socijalistički projekt koji je radikalan, odnosno rukovođen »totalizirajućom vizijom« i slično. (Vidi »Marksizam u svetu«, br. 3–4/1980.) Jirgen Habermas svojom »rekonstrukcijom istorijskog materijalizma«, teorijom »komunikativnog delovanja« i odbranom modernizma razvija, *de facto*, teoriju reformističkog socijalizma koji više ne podrazumeva zbiljski radikalnu promenu načina društvene proizvodnje života. Delimično pod uticajem Habermasa, a delimično kao rezultat vlas-

Digitized by Google

tite kritičke analize »realnog socijalizma« (uključujući i analizu zbivanja u Poljskoj 1980–1982), autori takozvane »budimpeštanske škole« kao da prihvataju ovu orijentaciju. Ferenc Feher kritikuje marksističku teoriju i socijalističku praksu koje se zalažu za »spasavanje sveta a ne njegovo poboljšanje«, i ističe da je ta težnja za »spasavanjem« »iskovala jedan eshatološki radikalizam« koji je neprihvatljiv (vidi, »New German Critique«, br. 28, 1983). Mihali Vajda, umesto ukidanja države i posebne političke sfere, traži medijaciju između države i društva u legalitetu, pluralitetu i javnosti (»*The State and Socialism*, 1981). U stvari, autori »Budimpeštanske škole« i neki poljski opozicioni mislioci (Kuron, Mihnik i drugi) odbacuju teorijske elaboracije mladog Marksa (iz *Priloga jevrejskom pitanju)* koje, otkrivajući otuđenje u podeljenosti društva na »građansko društvo« i »političku državu« (odnosno podeljenosti čoveka na »egoističnu individuu« i »apstraktnog građanina«) vode ka zahtevu da se prevaziđe ova bitna podeljenost društva koja karakteriše kapitalizam. Nasuprot tome, oni zagovaraju reafirmaciju posebnog, autonomnog »građanskog društva« naspram »političke države«, čime se, između ostalog, odbacuje i teza o odumiranju države (vidi odrednicu »Istočno-evropski marksizam« u *Distionary of Marxist Thought*, u redakciji Toma Totomorka). Tu orijentaciju prihvata veći broj protagonista takozvanog »kulturnog marksizma« u SAD (vidi časopis »Telos«, br. 50, 63. i druge).

Zagovornika ovako usmerenih zahteva za preispitivanjem sadržaja, odnosno ciljeva socijalizma, u raspravama na Okruglom stolu u Cavtatu nije bilo mnogo. Pa ipak su se neki od njih oglasili. Kao primer navodimo stavove René Fregozi, koja je zamenik direktora Instituta Socijalističke partije Francuske (ISER). U referatu na Okruglom stolu '82. Fregozi konstatuje da »kod Marksa još postoje sasvim idealistički aspekti: na primer, suspendovanje istorije u perspektivi besklasnog društva, odumiranje države, a takođe mesijanski karakter koji se pripisuje radničkoj klasi, otkupitelju celokupnog čovečanstva u trenutku svečanog okončanja klasnih borbi«.[36]

Smisao ove kritike postaje jasniji u referatu Rene Fregozi na Okruglom stolu '83, referatu koji je posvećen eksplikaciji strategije i prakse Socijalističke partije Francuske (»Kretanje uskim putem promene«). U tom referatu, pošto je istakla zahtev da se, »posle iluzija o totalizirajućim utopijama, treba vratiti ideji o republici« (Žoresovoj ideji o »političkoj republici«, kao »saradnji svih građana u upravljanju radom«), Fregozi navodi sledeću misao Žozefa Gabela: »Utopijska misao predstavlja jedan od oblika kristalizacije pogrešne svesti društvenih klasa zainteresovanih za promenu; ona je postvarivanje budućnosti ... Pogrešna svest je normalna pojava u totalitarnim društvima i partijama. Nasuprot tome, ako pođemo od činjenice, a ne od ideja, parlamentarna demokratija se javlja kao režim koji omogućuje maksimum razotuđenja (ili ako hoćete – minimum otuđenja) spojivog sa kolektivnom egzistencijom.« Nakon ovog citata Fregozi konstatuje: »Teza o odumiranju države i o besklasnom društvu proizlazi iz utopije koju je stvorio radnički pokret.« Svoj referat Fregozi završava sasvim bernštajnovski: »Potrebno je shvatiti kretanje ka socijalizmu kao beskrajno kretanje u kojem napredovanje više vredi od kraj-

[36] Rene Fregozi, SUS, br. 36, str. 141.

Digitized by Google

njeg cilja; takođe treba prihvatiti shvatanje da se socijalizam ostvaruje prilagođavanjem i postepenim doterivanjem, odnosno poboljšanjima.«[37]

Drugu grupu zahteva za preispitivanjem sadržaja i ciljeva socijalizma (koji su se javili unutar savremenog socijalizma i marksizma i u raspravama na Okruglom stolu u Cavtatu) čine zahtevi koji traže radikalizaciju socijalističkog koncepta, strategije i prakse, sveopšti i radikalni raskid sa kapitalizmom, a ponekad i reafirmaciju utopijskog – to su zahtevi koji, aktualizirajući Marksovu ideju komunizma, ali nekad i po cenu napuštanja nekih njegovih teorijskih elaboracija, smeraju ka izgradnji potpuno nove civilizacije koju stepen poslednjeg i očekivanog razvoja materijalnih i duhovnih proizvodnih snaga objektivno omogućuju.

Zagovornici zahteva ove vrste bili su glasniji u raspravama na Okruglom stolu u Cavtatu nego zagovornici zahteva prvoga tipa. U ovom tekstu smo već ukazali na neke od ovih radikalnih zahteva u referatima, odnosno intervencijama Elmara Altfatera, Marija Tela, Lučane Kasteline i drugih. Da još jednom citiramo E. Altfatera: »Moramo biti radikalniji nego u prošlosti, moramo stvarati nove utopije kako bismo razmišljali o novim modelima, novim oblicima društvenog socijalističkog razvoja iznad industrijske racionalnosti.«[38]

U referatima za Okrugli sto '83. i '85. godine Zoran Vidaković elaborira tezu da je socijalizam sveopšti radikalan raskid sa kapitalizmom.

Tu tezu Vidaković nastoji teorijski utemeljiti tako što, napuštajući Marksovo saznanje o tome da se činioci i elementi novog društva razvijaju u krilu starog društva (pa radnička klasa, kako Marks kaže, »ima samo da oslobodi one elemente novog društva koji su se već razvili u krilu dotrajalog buržoaskog društva«), i da protivrečnosti kapitalizma pripremaju revolucionarni raskid, razvija novu teorijsku paradigmu (koju nastoji argumentovati i praksom različitih emancipatorskih pokreta) prema kojoj socijalizam ima svoje rodno mesto u emancipatorskim praksama koje su *nezavisne*, autonomne naspram kapitalističkog sistema i njegovih objektivnih protivrečnosti – veze između emancipatorske prakse, klasne borbe i odnosa proizvodnje su prekinute.

Sa svim ovim u vezi valja ukazati na fundamentalan teorijski problem koji se tiče same Marksove misli, a što ga je Vidaković pokrenuo. Vidaković na jednom mestu piše: »I u Marksovom opisu zapaža se uticaj tog privida: tendencija zatvaranja dijalektike građanskog društva unutar logosa kapitala, što je, po mom mišljenju, koren mnogih nedoumica i kontroverzi Marksove teorije.«[39] Ovde Vidaković samo naznačuje svoju bitnu kritiku Marksa, koju inače opširnije eksplicira u poglavlju »S Marksom dalje od Marksa« u svojoj knjizi *Marks i savremeni svet* (vidi posebno str. 162–166).

Fundamentalno teorijsko pitanje na koje želimo da ukažemo je sledeće: da li Makrsova kritika političke ekonomije, onakva kakvu je Marks izložio u *Kapitalu* , pruža teorijsku mogućnost da se u njoj utemelji takav koncept klasne borbe koji može postati ishodište revolucionarne prakse – drugim rečima, da li *Kapital* može biti osnova teorije proleterske revolucije, koju Marks inače nije teorijski razvio, izgradio na temelju svojih

[37] Rene Fregozi, SUS, br. 44, str. 126.
[38] Elmar Altfater, op. cit., str. 20.
[39] Zoran Vidaković, SUS, br. 45, str. 8–9.

Digitized by Google

glavnih politekonomskih dela (iako je ceo njegov opus osmišljeno strukturiran, vođen intencijom da se konstituiše kao misao revolucije).

Koliko je ovo pitanje relevantno može da potvrdi činjenica da je nekoliko istaknutijih marksista došlo, najčešće različitim teorijskim putevima i inspiracijama, do ovog pitanja. Samo da navedemo neke od njih.

Jedan od najinteligentnijih, na žalost, rano preminuo pripadnik treće generacije »Frankfurtske škole«, Hans Jirgen Kral smatra da Marks nije »uspeo da emancipativnu snagu rada metakritički, u obliku kritike sistema, integriše u kritiku političke ekonomije i da tako razvije posredujući član za konstituciju klasne borbe, revolucionarne subjektivnosti organizovanog proletarijata (H. J. Kral, *Proizvodnja i klasna borba*,»Marksizam u svetu«, br. 1, 1978, str. 244). Ne slučajno, u razmatranju ove problematike Kral eksplicira bitnu izmenu Marksa koju je Habermas učinio u svojoj »rekonstrukciji istorijskog materijalizma«; razdvajanje Marksove kategorije »društvene proizvodnje života« na dva odvojena oblika delovanja; rad kao »instrumentalno delovanje«, zasnovano na »racionalnom izboru«, s jedne, i »komunikativno delovanje, simbolična interakcija«, koja se »ostvaruje prema obaveznim važećim normama koje definišu recipročna očekivanja u pogledu ponašanja«.

Poznati italijanski levičar i marksista Antonio Negri je najpre u svojim predavanjima o *Grundrisse* na L'Ecole Normale Supérieure u Parizu u proleće 1978, a zatim u knjizi *Marx au delà de Marx* (Christian Bourgois Editeur, Pariz, 1979) nastojao da pokaže kako su »objektivizacije kategorija u *Kapitalu* blokirale aktivitet revolucionarne subjektivnosti«, dok *Grundrisse* daju mogućnost za utemeljenje istorijskog, revolucionarnog subjektiviteta u kritici političke ekonomije – *Grundrisse* su (a ne *Kapital*), prema Negriju, »dinamički centar marksističke misli, kako njene interne istorije tako i njenog revolucionarnog projekta«.

Jedan od najpoznatijih kanadskih teoretičara marksističke orijentacije, Mikael Lebovic je svoj referat na cavtatskom Okruglom stolu 1982. godine sam posvetio upravo ovom pitanju, pa je problem istakao i u naslovu referata: »Jednostrani marksizam«. Prema Lebovicevom mišljenju, *Kapital* ne prikazuje »kapitalizam kao celinu«. U *Kapitalu* nam je najamni rad predstavljen po sebi, kao najamni rad koji postoji za kapital – najamni rad kao moment unutar kapitala«. A »postoje dva procesa proizvodnje. Proces proizvodnje kapitala i proces proizvodnje najamnog rada. Ti procesi su u suprotnosti, oni se međusobno isključuju, ali su jedan drugome i nužni...Oni čine organsku celinu, totalitet – kapitalizam kao celinu... Međutim, u samom *Kapitalu* je razvijena samo jedna strana kapitalizma kao celina, samo prvi 'imperativ' *Kapital* po sebi nije primeren utvrđivanju pojmovnog totaliteta; to bi, kako je Marks anticipirao, zahtevalo dopunu dela u vidu odeljka o najamnom radu« itd.[40]

Džems O'Konor u referatu »Teorija socijalne i političke krize« na Okruglom stolu '83. ističe »koliko je težak problem stvoriti 'teoriju klasne borbe' koja bi uključivala, ali i prevazilazila Marksovu kritiku političke ekonomije«.[41]

Oskar Negt u saopštenju za Okrugli sto '83. godine (»Šta znači obnoviti marksizam i u kom cilju nam je to danas potrebno«) o ovom pitanju, između ostalog, piše: »Ako je tačno da je sam Marks podlegao fascinaciji

[40] Mikael Lebovic, SUS, br. 36, str. 27.
[41] Džems O'Konor, SUS, br. 42, str. 90.

Digitized by Google

kapitala kakvu je izričito opisao u *Komunističkom manifestu*, postavlja nam se jedno drugo pitanje, najpre, nije li neophodno da se pod današnjim uslovima razvije naličje kapitala, dakle politička ekonomija radne snage, kako bi se uopšte mogla pojmiti istorijska delotvornost kapitala? To ne bi značilo obesnaživanje mehanizma ispitivanih u *Kapitalu*, već naprotiv – integraciju tih kapitalističkih zakonitosti u političku ekonomiju radne snage, kao nauku koja leži u osnovi celokupnog procesa proizvodnje i reprodukcije u jednom društvu«.[42]

U razmišljanju o ovom pitanju relevantna su i odgovarajuća razmatranja jednog od najistaknutijih marksističkih istoričara, Engleza Eduarda P. Tompsona (*The Poverty of Theory* i *The Making of the English Working Class* – u vezi s ovim videti i Samjuel Bouls, Herbert Gintis, *Structure and Practice in the Labor Theory of Value*, »Review of Radical Political Economy«, br. 12, 1981. i dr.).

Ocene situacije savremenog marksizma

Afirmacija marksizma na Okruglom stolu

Kao što je poznato, u radu Okruglog stola u Cavtatu nisu učestvovali samo teoretičari, odnosno aktivisti marksistički orijentisani, nego i veći broj intelektualaca koji su pristalice drugih, manje ili više razvijenih i manje ili više eklektičkih teorijskih koncepcija koje se mogu naći unutar socijalizma kao svetskog procesa.

Međutim, referati pripremljeni za Okrugli sto i rasprave vođene na njemu u toku deset godina su pokazali izrazitu nadmoć marksističkih teorijskih izlaganja, elaboracija i istraživanja, izrazitu nadmoć u razumevanju i kritici savremenog sveta u odnosu na te druge teorijske koncepcije.

Pokazalo se još jednom, kako je to u referatu na Okruglom stolu '80. godine istakao Miloš Nikolić, »da je marksizam filozofski i naučno najutemeljenija i najrazvijenija i praktički najrasprostranjenija i najaktuelnija teorija radikalnog društvenog preobražaja«.[43]

Ta ponovno potvrđena teorijska i istorijska nadmoć marksizma i »izvorište njegove plodotvornosti« jesu u tome – kako je to eksplicirao Stipe Šuvar na Okruglom stolu '82. godine – što je marksizam »sintetička misao, epohalna misao, misao koja prevladava pozitivističku rascjepkanost duhovne proizvodnje građanskog društva. Marksizam je misao sinteze u dvostrukom smislu: objedinjene u 'atomiziranu' duhovnu proizvodnju, povezuje sve njezine međusobno otuđene, parcijalizirane dijelove, historijskom praksom i dostignutom proizvodnom moći čovjeka, potvrđenog temeljnim spoznajama o prirodi i društvu, i sjedinjuje duhovnu i materijalnu proizvodnju, sjedinjuje misao i akciju, izvodi akciju iz misli a misao iz akcije, po čemu je misao revolucionarno praktična, a praksa revolucionarno osmišljena.«[44]

No ovim ocenama treba dodati još jednu značajnu dopunu. Rasprave na Okruglom stolu u Cavtatu su potvrdile teorijsku nadmoć, odnosno

---

[42] Oskar Negt, SUS, br. 40, str. 73–74.
[43] Miloš Nikolić, SUS, br. 23, str. 22.
[44] Stipe Šuvar, SUS, br. 35, str. 111.

Digitized by Google

teorijsku i istorijsku plodotvornost nedogmatske i neapologetske, revolucionarno-kritički i humanistički usmerene marksističke misli, otvorene prema novim istorijskim zbivanjima. Ova marksistička misao je pokazivala svoju teorijsku nadmoć i dignitet i nad ideologiziranim i politički pragmatiziranim idejno-teorijskim elaboracijama mnogih učesnika iz zemalja »realnog socijalizma« i kada ona – za razliku od tih ideologiziranih elaboracija koje su nudile već gotove, »proverene« modele i sheme socijalističkog delovanja (»izvedene« iz saznanja o »opštim zakonitostima« socijalizma) – nije uspevala da iz kritičke analize konkretnoistorijskih situacija teorijski izvede ovom i nastupajućem vremenu primerenu i delotvornu strategiju socijalizma.

I Okrugli sto u Cavtatu je potvrdio da unutar marksizma danas postoje ne samo one razlike u odgovoru na pojedinačna pitanja koje su prirodne i neizbežne u živoj teorijskoj misli koja istražuje toliko protivrečnu stvarnost i traga za mogućnostima klasne i opšteljudske emancipacije u toliko različitim uslovima, nego i razlike koje se tiču shvatanja celine predmeta i smisla marksizma i njegovog odnosa prema istorijskoj praksi – znači, razlike koje konstituišu različite orijentacije marksizma.

Pluralizam marksističkih orijentacija

Istina, rasprave o samom marksizmu na cavtatskom Okruglom stolu su različito ocenjivale te razlike.

U referatu na Okruglom stolu '82. američki marksista Džekobi Rasel je napisao: »Ne postoji nikakav marksizam, postoje marksizmi«.[45]

U referatu na istom Okruglom stolu V. F. Haug ističe da je »pluralitet aktera i centara artikulacije« doveo do toga da je »policentrizam svetskog marksizma postao ... neopoziva stvarnost«.[46]

Na sličan način su razmišljali i mnogi drugi učesnici Okruglog stola (E. Hobsbaum, E. Lidman, T. dos Santos i drugi).

Učesnici iz zemalja »realnog socijalizma« su oštro kritikovali tezu o pluralizmu marksizma.

Ocene jugoslovenskih učesnika o značajnim razlikama unutar marksizma su drugačije. Postavljajući na početku referata na Okruglom stolu '82. pitanje – »imamo li danas jedan ili više marksizama, odnosno da li jedan ili dva Marksa ... ili čak i više njih«, Fuad Muhić, nakon temeljite teorijske i istorijske elaboracije ovog problema zaključuje: »Različiti načini, na koje je dosad realizovana Marksova misao kod njega često stvaraju uvjerenje da više nema »jedinstvenog Marksa«, nego da njih nekoliko stoji odjednom uporedo ... To je idealna prilika za pojedine ideologije da »svog« Marksa izdvoje od ostalih, da ga oprobanom tehnikom citatomanije prilagode isključivo svojoj stvarnosti i da ga onda (zajedno s tom stvarnošću) proglase jedinim autentičnim. Zagovornici ovakvog odnosa prema Marksu nijednog trenutka ne pomišljaju da mogu postojati različiti stupnjevi u ostvarenju njegovog učenja i da društva, u kojima je realizovan samo dio tog učenja ili jedna njegova strana, nemaju pravo da ga prisvajaju u cjelini i da se jedina predstavljaju kao »marksistička«. Marksova misao je višeznačna, što znači da se njene osnovne zamisli mogu

[45] Džekobi Rasel, SUS, br. 36, str. 45.
[46] Volfgang Fric Haug, SUS, br. 36, str. 22.

Digitized by Google

sprovoditi u različitim historijskim kontekstima... Zato treba odabrati drugi put i marksizam sagledati kao »otvoren«. Tek tada će postati vidljivo da se njegova epohalna vrijednost ogleda u prijemčivosti njegovog pojmovnog okvira za progresivne sadržaje koje sam Marks nije mogao da predvidi, ali koji su nadošli logikom revolucionarne izmjene svijeta i negacije kapitalizma.«[47]

Različite orijentacije marksizma koje različito određuju predmet, teorijsko-metodološke pristupe i elaboracije, kao i smisao celine marksizma i njegov bitan odnos prema istorijskoj praksi, stoje iza razlika u načinu postavljanja i u odgovorima na pojedinačna pitanja, pa i iza samih interpretacija Marksove misli.

Te razlike u orijentacijama i interpretacijama su, prema mišljenju mnogih učesnika u raspravi, »ne samo deo logike teorije kao takve, nego su ponajviše izraz uticaja konkretnoistorijskih praksi i odnosa prema njima«.

Vjekoslav Mikecin u raspravi na Okruglom stolu '82. ukazuje na »četiri dominantne interpretacije ili orijentacije, u međunarodnim razmjerama, u okviru filozofije marksizma: »S obzirom na to – kako se postavlja i tretira takozvana ontološko-antropološka problematika, moglo bi se govoriti o ovim interpretacijama ili orijentacijama: 1. ontologistička orijentacija ili orijentacija ontološkog materijalizma, 2. scijentističko-teoretistička, 3. humanističko-antropološka, 4. praksološka orijentacija.«[48]

Mahmud Mamdani, marksistički teoretičar iz Ugande, izneo je na istom Okruglom stolu svoje viđenje marksizma u Africi. Mamdani je izložio tri, po njegovom mišljenju, najznačajnije »marksističke tendencije«, u stvari tri različita marksizma u crnoj Africi, dovodeći ih u vezu s odgovarajućim socijalno-klasnim snagama: prvu tendenciju čini »marksizam kao državna ideologija«, drugu tendenciju – »marksizam kao ideologija srednje klase«, treću tendenciju čini »marksizam kao ideologija radničke klase, kao revolucionarna ideologija«.[49]

Šta, s obzirom na različitost ovih orijentacija i interpretacija marksizma, govori u prilog tome da ove ipak pripadaju korpusu marksističke teorije. Upravo, da li postoji neki teorijsko-metodološki kriterijum na osnovu kojeg se može oceniti koje od različitih orijentacija i interpretacija što sebe shvataju kao marksizam to doista i jesu.

Tim pitanjem se bavi Erik Hobsbaum u referatu podnesenom na Okruglom stolu '82. godine. U zaključku ovog referata Hobsbaum piše: »Kriterijum za donošenje takvih odluka mora biti pozivanje na osnovne principe marksizma, onako kako su uopšteno formulisani krajem devetnaestog veka. Jezgro tih principa je metod koji nastaje iz primene materijalističkog shvatanja istorije, a ne skup doktrina, rezultata i tekstova. To neizbežno ostavlja prostor za vrlo širok raspon interpretacije, ponekad nesaglasnih, koje sve mogu polagati pravo na to da su 'marksističke' (to jest ni jedna od njih se ne može nedvosmisleno odbaciti kao 'nemarksistička'). U tom smislu ne postoji samo jedna interpretacija ili primena marksizma, već više njih. Uprkos tome, određeni načini mišljenja ili određena stanovišta, bez obzira na to da li ih zastupaju ljudi koji se dekla-

[47] Fuad Muhić, SUS, br. 37, str. 51.
[48] Vjekoslav Mikecin, SUS, br. 39, str. 120.
[49] Mahmud Mamdani, SUS, br. 41, str. 101–102.

Digitized by Google

rišu kao marksisti, mogu se dosta pouzdano klasifikovati kao nemarksistički.«[50]

Znači, Hobsbaum ono bitno u marksističkoj teoriji što je čini marksističkom nalazi u Marksovom shvatanju istorije, upravo u metodu koji proizlazi iz toga shvatanja, s tim što dodaje »da bitni stavovi marksizma moraju biti formulisani kao sistem za tumačenje i izmenu sveta u isti mah: jer marksistički status bilo kojeg iskaza, teorije ili gledišta može se oceniti jedino u poređenju s ovakvom formulacijom marksizma«.[51]

Osnovni rezultati razvoja marksizma posle drugog svetskog rata

Na početku referata »Osnovni rezultati razvoja savremenog marksizma«, podnesenog na Okruglom stolu '82, Miloš Nikolić konstatuje: »U razvoju marksizma posle drugog svetskog rata postignuti su neki već nesumnjivi rezultati koji taj razvoj jasno odvajaju od prethodne etape istorije marksizma.

Naša istraživanja su nas dovela do zaključka da četiri rezultata valja posebno istaći:

– prvi, intelektualno, političko i geografsko rasprostiranje i afirmacija marksizma;

– drugi, proces prevazilaženja marksizma Druge i marksizma Treće internacionale unutar savremenog marksizma,

– treći, teorijska i praktična kritika koncepcije i prakse »državnog socijalizma«,

– četvrti, izrazitija usmerenost značajnog dela savremenog marksizma ka naučnim istraživanjima različitih sfera društvenog života i istorijskog razvoja (razvoj marksizma kao istraživačke prakse).

Vrednost i značaj ovih rezultata – da odmah naglasimo – nisu umanjeni time što je ono novo što oni sobom donose još u razvoju koji nije neprotivrečan, a takođe ni činjenicom da su ovi rezultati u suočavanju sa istorijskom praksom otvorili i teorijski artikulisali nove probleme i izazove marksizmu. Nije potrebno posebno obrazlagati da za svaku nauku, a pogotovu za onu koja je po svojoj suštini i bitnoj intenciji revolucionarna, novi problemi i izazovi predstavljaju potvrdu njenog razvoja i, istovremeno, podstrek za dalja teorijska istraživanja.«[52]

Na Okruglom stolu u Cavtatu mnogi učesnici su u referatima i prilikom istupanja takođe govorili o ovim rezultatima.

Referat Božidara Debenjaka »Prevazilaženje marksizma Druge i Treće internacionale i konstituisanje savremenog marksizma« (podnesen na Okruglom stolu '82) kao da je sav napisan u znaku zahteva: »Marksizam ... treba hitno osloboditi svih ostataka regresije Druge i Treće internacionale da bi bio na visini svog istorijskog zadatka.«[53]

Taj zadatak je utoliko značajniji jer je dominantna varijanta marksizma Treće internacionale, staljinistička varijanta marksizma Treće internacionale, kako ističe Oskar Negt (u referatu za Okrugli sto '83) »više do-

[50] Erik Hobsbaum, SUS, br. 35, str. 110.
[51] Ibid., str. 103.
[52] Miloš Nikolić, SUS, br. 38, str. 11.
[53] Božidar Debenjak, SUS, br. 38, str. 72.

Digitized by Google

prinela diskreditovanju socijalizma u svetu nego ukupna reakcionarna propaganda protiv marksizma«.[54]

U široj redakciji svog referata na Okruglom stolu '82. Miloš Nikolić iznosi svoje shvatanje o značaju prevazilaženja marksizma Druge i marksizma Treće internacionale u teoriji i praksi jugoslovenske socijalističke revolucije. Autor s tim u vezi piše: »Kada je reč o prevazilaženju marksizma Druge i Treće internacionale u teoriji i praksi jugoslovenske socijalističke revolucije, onda se, po našem mišljenju, može govoriti o otkrivenoj i zaoštrenoj protivrečnosti u razvoju naše marksističke teorije.

S jedne strane, unutar samog procesa naše revolucije, od 1941. do danas razvijao se »kolektivni marksizam« našeg pokreta, kao teorijski izraz svesti same revolucije, zapravo odgovarajućih iskustava i saznanja sticanih i opredeljenja i intencija izgrađivanih u toku revolucije. Taj »kolektivni marksizam« bio je istovremeno i pretpostavka i proizvod našeg revolucionarnog kretanja, osnova strategije i samokritike revolucije. Najbolja ostvarenja tog našeg doista revolucionarnog marksizma sadržana su u radovima druga Tita i Kardelja.

Zahvaljujući tome, naša marksistička teorija je odgovarajućom usmerenošću i sadržajima prevazišla staljinističku interpretaciju marksizma, a u bitnim pitanjima političke strategije i odgovarajuće stavove marksizma Druge i Treće internacionale, time je prevazišla i teorijski i politički dogmatizam komunističkog pokreta i razvila – uz posredovanje autentične Marksove misli, a na osnovu iskustava naše i drugih socijalističkih revolucija – novu teorijsku koncepciju socijalizma. Reč je, u prvom redu, o sledećim reafirmisanim ili novim teorijskim koncepcijama: teorijskoj koncepciji jedinstva narodnooslobodilačkog rata i procesa socijalističke revolucije, odnosno osvajanja političke vlasti u samoj narodnooslobodilačkoj borbi, čime je udaren temelj jedinstvu borbe za socijalizam i nacionalnu emancipaciju (što je onda dovelo do jedinstva socijalno-klasne i nacionalne emancipacije, jedinstva koje obeležava tok naše revolucije do današnjih dana), o reafirmaciji pojma i prakse socijalizma kao procesa socijalističke revolucije, reafirmaciji stare ideje radničkog pokreta, ideje radničkog samoupravljanja, odnosno Marksove ideje da »oslobođenje radničke klase treba da bude delo same radničke klase«, i s tim u vezi marksističke teze o odumiranju države, zatim o izgrađivanju, prvi put u istoriji marksizma i socijalizma, istorijski realne koncepcije konstituisanja, upravo razvoja celine socijalističkog društva (kao »globalnog društva«) na osnovama radničkog samoupravljanja, koncepcije koja je strategijom udruženog rada i delegatskog sistema naznačila teorijsku vezu sa Marksovom idejom asocijacije slobodnih proizvođača, što je teorijski koncept svetskog procesa socijalizma koji istorijski konkretizuje i razvija Marksovu tezu o komunizmu kao univerzalnom svetskoistorijskom pokretu.

S druge strane, u teorijskoj i teorijsko-metodološkoj osnovi naše marksističke teorije su se, nasuprot ekspliciranim bitnim promenama njenih sadržaja i osnovne usmerenosti, zadržali neki osnovni teorijski stavovi marksizma Druge i Treće internacionale, što je najočiglednije u srednjoškolskoj i univerzitetskoj nastavi. Dovoljno je pogledati kako se u

[54] Oskar Negt, SUS, br. 40, str. 57.

Digitized by Google

mnogim srednjim školama, na fakultetima i mnogobrojnim političkim školama izlaže Marksov teorijski opus (kako u pogledu obima i dubine njegovog teorijskog sadržaja tako i u pogledu interpretacije pojedinih pitanja ili celine tog opusa), pa da se uvidi zasnovanost napred navedene ocene. Ali, izgleda, nije reč samo o edukaciji. Naime, ono što imamo u edukaciji pretežno je izraz onog dela naše teorijske marksističke produkcije koji nastoji da zahvati fundamentalna teorijska i teorijsko-metodološka pitanja Marksove misli. Prvih godina nakon rata promišljanje tih pitanja u nas bilo je pod odlučujućim uticajem one pozitivističke interpretacije Marksa i marksizma koja se razvijala u okviru Druge i posebno treće internacionale, kao i Staljinovih vulgarizacija te interpretacije. Pri tom je bilo veoma malo kontakata sa samim Marksovim delima.

Ta protivrečnost zahvatila je i naše društvene nauke, utoliko više ukoliko su one padale pod uticaj građanske nauke, i to zato jer je pozitivizam marksizma Druge i Treće internacionale u skladu sa pozitivizmom građanske misli.

Strategija udruženog rada i delegatskog sistema i krupni problemi sa kojima smo se suočili već na početku njihove realizacije počeli su da otkrivaju insuficijencije naših (nasleđenih) osnovnih marksističkih stavova, upravo da ukazuju na to da se odgovarajućim teorijskim stavovima marksizma Druge i Treće internacionale (stavovima koji se tiču odnosa baze i nadgradnje, zapravo objektivnih zakona, ekonomskih procesa i odnosa, odnosa proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje, društvenih klasa, ideologije, države i slično) više ne može teorijski zahvatiti celina revolucionarnog razvoja i njegovih mogućnosti u novoj etapi. Dok se socijalističko društvo kretalo u okviru političke revolucije, rešavajući pitanje vlasti i izgrađujući »politički oblik unutar kojeg se može realizovati ekonomsko oslobođenje rada«, neprevladani stavovi marksizma Druge i Treće internacionale nisu toliko neposredno protivrečili osnovnom toku našeg revolucionarnog razvitka, upravo saznanjima koja su bila njegov sastavni deo. Međutim, kada se na osnovi strategije udruženog rada i delegatskog sistema temeljni revolucionarni proces »preselio« u bitno područje društvene transformacije, u područje rada i proizvodnje, i kada je celina društvene organizacije počela da se izgrađuje i reprodukuje neposredno iz rada kao temelja društva (u skladu sa onom Marksovom tezom-metaforom da »društvo neće rešiti svoje probleme dok se ne okreće oko sunca rada«), jednom rečju, kada je na dnevni red došla zbiljska revolucija proizvodnje (i to kako radikalna promena odnosa proizvodnje tako i razvoja proizvodnih snaga), a s njom i prerastanje političke u totalnu socijalnu revoluciju – zaostali teorijski fundamenti marksizma Druge i Treće internacionale počeli su da otkazuju.«[55]

Valja istaći da je ceo referat Gerana Terborna na Okruglom stolu '82. godine (»Nastanak društveno-naučnog marksizma i problemi klasne analize«) uverljiv prikaz životnosti marksizma kao istraživačke misli, koji se kao takav počeo razvijati od šezdesetih godina – Terborn je za ovako usmeren markszam našao i poseban pomalo nezgrapan naziv: »naučno-društveni marksizam«.

---

[55] Miloš Nikolić, *Osnovni rezultati razvoja savremenog marksizma*, izdanje časopisa »Marksizam u svetu«, 1984, str. 352–354.

Digitized by Google

Rasprava o »krizi marksizma«

Okrugli sto u Cavtatu nije mimoišao ni kritičko razmatranje marksizma samog. Kao da je hteo da potvrdi iskaz Perija Andersona »da je samokritika stalna obaveza svakog živog marksizma«.[56]

U raspravi o »krizi marksizma« (koja je bila, zapravo, sastavni deo rasprave o svim drugim aspektima aktuelne situacije marksizma na Okruglom stolu '82.i '83. godine) većina učesnika nije svoje stavove izložila u razvijenijem i argumentovanijem teorijskom obliku, niti je nastojala da preciznije identifikuje elemente krize; otuda se ne može reći da je na zadovoljavajući način osvetljena i protumačena ona problematika koju pitanje o »krizi marksizma« sadrži i implicira; učesnici su se ponajviše oštro polarizovali oko odgovora na pitanje – da li je na delu »kriza marksizma« ili nije. Pa ipak, izlaganja u raspravi ukazuju na jednu u po nečemu nezadovoljavajuću situaciju marksizma poslednje decenije, koja iziskuje dalja istraživanja i promišljanja. Pitanje o krizi nije bez razloga postavljeno.

Shvatanja onih učesnika koji su u raspravi polazili od toga da postoji kriza marksizma na delu razvrstali smo, s obzirom na to kako posmatraju krizu, u pet grupa.

1. – Kriza kao izraz teorijske insuficijencije marksizma, odnosno kao izraz zaostajanja marksističke teorije za istorijskom praksom (Fernando Clodin, Armando Kordova, Jirgen Hofman, Mario Telo).

2. – Kriza kao izraz nemoći marksističke teorije da se u datoj konkretnoistorijskoj situaciji razvije kao teorija revolucionarne izmene sveta, odnosno nemoći da iz kritičke analize postojećeg izvede u ovoj istorijskoj situaciji delotvornu teoriju i na njoj zasnovanu strategiju daljeg progresivnog razvoja socijalizma. Stvar je u tome da se ne realizuje bitni smisao Marksove teorije, koji se, prema njegovim vlastitim rečima, sastoji u tome da u »pozitivno razumevanje postojećeg unosi ujedno i razumevanje njegove negacije«; marksistička teorija danas to ne uspeva, pa se radikalna, revolucionarna negacija postojećeg i njeni istorijski ciljevi (što je, možda, najbolje objasnio Herbert Markuze) iskazuju kao utopija; drugim rečima marksizam je danas nemoćan da istorijski, na datom istorijskom materijalu teorijski verifikuje i afirmiše ideju komunizma (Andre Gunder Frank, Elmar Altfater, Mahmud Mamdani).

3. – Kriza marksizma kao izraz našeg neadekvatnog odnosa prema Marksu i marksizmu (Oskar Negt, Zoran Vidaković, Geran Terborn).

4. – Kriza marksizma kao kriza nekih njegovih orijentacija (Aleksandar Grličkov, Lučano Grupi, Joze Sandoval).

5. – Kriza marksizma kao nužan oblik njegovog postojanja (Georg Labika, V. F. Haug).

Jedan broj učesnika u raspravi je kategorički odbacio tezu o krizi marksizma, ali je zato istakao da su mnogi marksisti u krizi (Marlene Dikson, Ričard Klark).

Učesnici iz zemalja »realnog socijalizma« su takođe kategorički odbacivali tezu o krizi marksizma, naglašavajući da je to buržoaska izmišljotina. Njima su se pridružili i neki teoretičari sa Zapada, koji su inače poznati kao kritičari društvenog sistema zemalja »realnog socijalizma« (Peri Anderson, Mikael Levi, Bogdan Denič).

---

[56] Peri Anderson, SUS, br. 41, str. 105.

Digitized by Google

Kritike i zahtevi upućeni marksističkoj teoriji

U kritičkoj raspravi o marksizmu učesnici su izneli mnoge zahteve u pogledu njegovog daljeg razvoja.

Na osnovu odgovarajućih kritičkih ocena, u raspravi su izrečeni zahtevi koji se mogu svrstati u dve grupe. Prvu čine zahtevi koji se tiču odnosa marksizma i istorijske prakse, njegovog gnoseološkog karaktera i, s tim u vezi, osnovnih teorijsko-metodoloških problema marksizma. Drugu grupu čine zahtevi što se odnose na marksistička istraživanja i elaboracije pojedinih u marksizmu zanemarenih područja društvenog života.

Više učesnika se – kao što smo već videli – izjasnilo u prilog otvorenom marksizmu (Đ. Bofa, R. Klark, A. Grličkov, V. F. Haug, V. Mikecin, F. Muhić i drugi).

Džekobi Rasel je naglasio: »Marksizam mora ponovo dobiti duh *kritike.* Mora ostati dostojan suparnik buržoaskom društvu, ne tako što će imitirati njegova često sumnjiva dostignuća, nego tako što će – da parafraziramo Marksa – biti radikalan, ići do korena.«[57]

Sven Erik Lidman je istakao tri dimenzije marksizma kao kritičke misli, upravo postavio tri zahteva. »Ako želi da ostane životvoran«, marksizam, prema mišljenju ovog autora, »mora potvrditi svoje kritičke sposobnosti, i to u sledeće tri oblasti: 1. mora ispunjavati tradiciju Marksovog *Kapitala* tradiciju kritike političke ekonomije kapitalizma, a uporedo s tim i celokupnog kapitalističkog društva; 2. mora kritikovati aparat savremene države, kako u njenom kapitalističkom tako i u stvarno postojećem socijalističkom obliku; 3. mora biti samokritičan.«[58]

Mikael Levi je istakao da »upravo zbog toga da bi marksizam opet postao ono što je bio od samog svog početka – teorija o kritici i revolucionarnom preobražaju stvarnosti – treba prekinuti sa njegovim poistovećivanjem sa državnim ideologijama, treba pronaći ono što je on bio (i što je još i danas), to jest jeretička tradicija, tradicija nezvaničnog marksizma, revolucionarna tradicija . . .«[59]

Više učesnika u raspravi istaklo je zahtev za osavremenjivanjem marksizma. U svom referatu na Okruglom stolu '82. Erik Hobsbaum je napisao: »Marksizam kraja dvadesetog veka mora na neki način osavremeniti i revidirati ranije verzije marksizma, uključujući i neka od gledišta samog njegovog osnivača. On mora napustiti teorijska stanovišta koja su se pokazala neodrživima, uključiti nove naučne rezultate za koje Marks nije mogao znati i izmeniti njegovu analizu kako bi uzeo u obzir istorijske promene koje svet osamdesetih godina našeg veka, pa i njegov kapitalizam, čine toliko različitim od sveta osamdesetih godina prošlog veka. U ovom smislu svaki marksizam koji zaslužuje da ga danas ozbiljno shvatimo može se smatrati »nemarksizmom«, bez obzira na to prihvata li i sam taj naziv.«[60]

Osavremenjivanju marksizma najznačajniji doprinos je dao Oskar Negt referatom na Okruglom stolu '83, »Šta znači obnoviti marksizam i u kom cilju nam je to danas potrebno?«

---

[57] Džekobi Rasel, SUS, br. 36, str. 46.
[58] Sven Erik Lidman, SUS, br. 43, str. 35.
[59] Mikael Levi, SUS, br. 40, str. 135.
[60] Erik Hobsbaum, SUS, br. 35, str. 104.

Digitized by Google

Osnovni smisao referata Oskara Negta bio je u tome da se argumentiše potreba »obnavljanja marksizma« i ukaže na probleme koji se s tim u vezi javljaju, upravo na prepreke koje valja savladati da bi se ta obnova ostvarila. Pri tome pojam »obnova marksizma« za njega znači: »s jedne strane, striktno poštovanje Marksove teorije u svemu onome što se odnosi na njen supstancijalni sadržaj, ali ne i puku doslovnost; s druge strane, obnavljanje podrazumeva razvijanje neispunjenih programa koji su na liniji realnih istraživačkih programa i doprinose orijentisanju u savremenom svetu«.[61] Znači, »obnova«, pre svega, podrazumeva razvoj marksizma kao istraživačke misli.

Vjekoslav Mikecin je definisao tri krupna teorijska, upravo teorijsko-metodološka pitanja marksizma »koja nismo temeljito pretresli«, a koja se »upravo nameću«: »pitanje odnosa znanstvenog i ideološkog momenta u marksizmu«, pitanje odnosa općeg, posebnog i pojedinačnog i pitanje »koncepcije dijalektike u marksizmu«.[62]

U drugom delu svog, već pomenutog, referata, Oskar Negt na tridesetak stranica nastoji da »egzemplarno« prikaže potrebu i mogućnost »novog pristupa« marksizmu, to znači da ga afirmiše kao »istraživački proces« u tri problemska područja« koja su »danas posebno značajna«. Pri tome on naglašava da ta tri problemska područja konstituiše i razmatra samo sa stanovišta »naprednih građansko-kapitalističkih zemalja«, što je, bez sumnje, slaba strana njegovog nastojanja. »Na prvom mestu je uvek iznova postavljeno pitanje o ustrojstvu proletarijata kao nosioca isteorijske misije promene... Drugi problem se odnosi na istoriju konstituisanja subjekta... Treći kompleks tiče se promenjenog odnosa između rada, proizvodnih snaga i prirode.«[63]

Karl-Henrik Hermanson je na Okruglom stolu '82. izneo svoju listu prioriteta »otvorenih« teorijskih pitanja koja danas zahtevaju temeljitija marksistička istraživanja. Najpre je naglasio neophodnost da se izgradi »alternativna ekonomska politika u sadašnjoj situaciji masovne nezaposlenosti i stalne depresije«, koja neće biti »teorija za upravljanje krizom i za upravljanje kapitalizmom«. Na drugo mesto stavio je problem subjektivnih snaga kapitalizma, ističući da »radnički pokret mora hitno i nužno da se ujedini sa novim društvenim pokretima« progresivne orijentacije. »Treću grupu problema – nastavlja Hermanson – čini teorija o državi, mogućnost promene klasne strukture i suštine države, kao i teorija o socijalističkoj revoluciji u sadašnjim uslovima.« Zatim sledi zahtev za razvijanjem »teorije o odnosima Severa i Juga« i, konačno, zahtev za »boljom analizom sadašnjih problema u socijalističkim društvima«.[64]

Geran Terborn je u referatu na Okruglom stolu '82. izložio »četiri nerešena problema marksističke klasne analize danas«. Prvi je problem »relevantnost marksističke ekonomske teorije« za klasnu analizu i odnos politekonomskih i sociooloških istraživanja. Drugo otvoreno pitanje klasne analize je »implikacija države«, s obzirom na činjenicu da »veliku većinu ljudi koji nisu neposredno uključeni u kapitalističku akumulaciju, i čine između trećine i polovine (ili više) ekonomski aktivnog stanovništ-

[61] Oskar Negt, SUS, br. 40, str. 48–77.
[62] Vjekoslav Mikecin, SUS, br. 39, str. 122.
[63] Oskar Negt, SUS, br. 40, str. 61.
[64] Karl-Henrik Hermanson, SUS, br. 35, str. 125–126.

Digitized by Google

va u razvijenim kapitalističkim zemljama današnje Evrope, zapošljava država«. Treće pitanje tiče se uticaja porodice na konstituisanje i reprodukciju klasnih odnosa. Četvrto pitanje odnosi se na »korporacije i izglede kolektivnog radnika«. »Velike poslovne korporacije s mnogobrojnim službenicima odvojenima kako od pogonskih radnika tako i od direktora, sa složenim menadžerskim hijerarhijama, dovele su do usložnjavanja klasnih odnosa«, ističe Terborn.[65]

I Džems Petras smatra da je »temeljno pitanje« marksizma »produbljivanje klasne analize«, ali »zasnovane na klasnim odnosima u globalnim razmerama«. Na sličan način razmišlja i Zoran Vidaković.[66]

Anri Lefevr smatra da »problem države predstavlja jedan od temeljnih problema koji valja proučiti«. No, isto tako, Lefevr ističe da »šupljine« u marksizmu nastaju usled nedovoljno istraženih pitanja (ideološke nadgradnje: umetnosti, religije, prava, teorije informacija).[67]

Viland Elferding na nekoliko stranica (u referatu pripremljenom za Okrugli sto '82) obrazlaže da je politička teorija »slepo mesto marksizma«.[68]

Elmar Altfater smatra da je marksizam do sada veoma malu pažnju poklonio izučavanju problematike ekologije, mira i novih društvenih pokreta. U veoma živoj i interesantnoj raspravi o novim društvenim pokretima, koja je vođena na Okruglom stolu '83. godine, mnogi učesnici su istakli zahteve da marksistička teorija mnogo intenzivnije i temeljitije istražuje probleme tih pokreta zajedno sa radničkim pokretom.

Pablo Gonzales Kazanova na Okruglom stolu '83, u referatu »Iskustva borbi za nacionalno oslobođenje i marksistička analiza savremenog sveta«, kritikuje veoma oštro i neodmereno evropocentričku orijentaciju zapadnog marksizma, zbog potpunog zanemarivanja antikolonijalnih, antiimperijalističkih nacionalnooslobodilačkih borbi naroda Azije, Afrike i Latinske Amerike, i traži da se marksistička teorija više pozabavi tim pitanjima.[69]

Zahtevi upućeni marksističkoj teoriji u raspravama na Okruglom stolu u Cavtatu potvrđuju da je uverenje najvećeg broja učesnika ovog međunarodnog naučnog skupa da je marksizam i na kraju XX veka ona revolucionarna teorija koja može s uspehom naučno osmišljavati i idejno motivisati borbe za klasnu, nacionalnu i opšteljudsku emancipaciju.

---

[65] Geran Terborn, SUS, br. 35, str. 28, 31, 34, 39.
[66] Džems Petras, SUS, br. 41, str. 121.
[67] Anri Lefevr, SUS, br. 40, str. 19. i SUS, br. 45, str. 242.
[68] Viland Elferding, SUS, br. 39, str. 28.
[69] Pablo Gonzales Kazanova, SUS, br. 40, str. 78–79.

Digitized by Google

Dr Dušan Čalić: Izgradnja socijalizma i odnos ekonomike i politike

(»Narodne novine«, Zagreb, strana 98)

Pitanje odnosa ekonomike i politike postaje kod nas sve značajnije. Drug Čalić je među prvima to pitanje pokrenuo, još 1979. godine, u Centru za idejno-teorijski rad GK SKH Zagreb. Iz razloga što je odnos ekonomike i politike u funkciji izgradnje socijalizma tema od izvanredne važnosti za teoriju i praksu svake socijalističke, i ne samo socijalističke zemlje. Pitanje djelovanja takozvanih objektivnih ekonomskih zakonitosti staro je koliko i borba za socijalizam. Poznato je koliki mu je značaj poklanjao Lenjin. Zadatak je suvremene ekonomske nauke da upozori kako se to pitanje danas uopće postavlja, to jest kako, na koji način se ono iskazuje.

Da bi se bar skicirao odgovor na to pitanje, mora se utvrditi koje sve ekonomske zakonitosti starog sistema još djeluju. Prva je zakonitost što se socijalizam ne razvija iz svoje ekonomske osnove, već iz one koju je stvorio kapitalizam, i to materijalne i duhovne (svijest). Potrebno je utvrditi karakter tih zakonitosti koje ostaju od kapitalizma, ono što je u njima pozitivno, kao i ono što je u njima negativno. Nadalje, jedno od centralnih pitanja analize jest način ispoljavanja i reproduciranja tih zakonitosti. Posebno je važno reproduciranje zakonitosti, ali i kategorijâ koje nam je kapitalizam ostavio. Drugo pitanje koje se nalazi pred našom ekonomskom naukom jest ispitivanje novih ekonomskih zakonitosti kapitalističkog sistema, i to sadašnjih, aktualnih. Prva takva nova zakonitost jest da se socijalizam javlja u nerazvijenim zemljama. Zatim socijalizam danas postaje svjetski proces i izvire iz kapitalizma. Druga nova zakonitost je u tome da se kapitalizam danas mijenja putem krize, i to različitih oblika krize. Svojevrstan izraz te krize je pojava multinacionalnih kompanija, neoimperijalizma, što sve više deformira djelovanje ekonomskih zakona, posebno zakona vrijednosti, kako na nacionalnom tako i na svjetskom tržištu.

Od posebnog je, naravno, značaja istraživanje novih ekonomskih zakonitosti koje donosi sama izgradnja socijalizma. Zbog nedovoljnih istraživanja tih pitanja, i u nauci i u praksi javlja se prilično velika zbrka. Budući da želimo graditi i da gradimo socijalizam na osnovama samoupravljanja, to je nekima dalo povod da razvijaju teze kako su robna proizvodnja i tržište osnovni preduvjeti razvoja samoupravljanja. To

Digitized by Google

je krupno pitanje, jer iz odgovora na njega proizlazi i naš odnos prema ekonomskoj nauci. Naime, pitanje djelovanja takozvanih objektivnih ekonomskih zakonitosti, s jedne strane, i aktivnosti takozvanog subjektivnog, svjesnog faktora, s druge, tema je koja zaokuplja pažnju mnogih autora još od nastanka prve zemlje socijalizma – SSSR-a.

To je, dakle, vrlo aktualno pitanje, koje se samo po sebi još više komplicira ako se zna da su na put socijalizma krenule nedovoljno razvijene zemlje, u kojima historija i građanska klasa nisu »učinile« sve što su objektivno »morale«. Zbog toga se moramo, objektivno moramo, vratiti i stalno vraćati prvenstveno onoj Lenjinovoj misli o ispripletenosti buržoaskodemokratske i socijalističke revolucije. Neophodno je raspoznavati i stalno prepoznavati sve relevantne elemente u procesu te revolucije. Posebno je u tome značajna analiza dometa takozvanog subjektivnog faktora, koji ima svoj izraz u politici, i njegovog odnosa prema objektivnim ekonomskim zakonitostima. Nema dvojbe da subjektivni faktor objektivno ima veliku i značajnu ulogu u izgradnji ekonomike socijalizma i socijalističkog društva uopće. To je već i Marx pokazao svojom analizom iskustava Pariške komune. Ovdje je, međutim, pitanje, koje smo već istakli: dokle objektivno mogu dosizati aktivnosti subjektivnog faktora? Očito je tu pitanje mjere. Čini nam se da je centralno pitanje ekonomike socijalizma ipak u tome kako se postiže zainteresiranost proizvođača za proizvodnju. To pitanje pokretača proizvodnje još nismo uspjeli riješiti. Ono je za sada, nema sumnje, vezano za takozvane objektivne ekonomske zakonitosti, pa, ako se one u potpunosti ili u značajnijoj mjeri zanemare, mogu nastati krupne i često nesagledive posljedice. To evidentno pokazuju neki primjeri u nekim suvremenim socijalističkim zemljama. Upravo je zbog toga Lenjin morao biti toliko odlučan ne samo prilikom uvođenja takozvane Nove ekonomske politike u Sovjetskoj Rusiji već i kad se postavljalo pitanje potrebe korištenja takozvanih buržoaskih metoda u razvijanju ekonomike socijalizma. Zar nisu i danas poučne ove Lenjinove riječi: »Brižljivo i savjesno rukuj novcem, budi čuvaran, ne zabušavaj, ne kradi, održavaj najstrožu disciplinu u radu – baš te parole, koje su revolucionarni proleteri s pravom ismijavali onda kada je buržoazija takvim riječima prikrivala svoje gospodstvo kao eksploatatorska klasa, postaju sada, poslije obaranja buržoazije, najvažnije i glavne parole momenta.«[1] Lenjin je bio još odlučniji kada je izložio ovaj stav: »Najsavjesnija avangarda proletarijata Rusije već je postavila sebi zadatak, pojačanja radne discipline... Taj rad treba podržati i pokrenuti ga svom snagom naprijed. Na dnevni red treba postaviti, praktično primijeniti i isprobati plaćanje po komadu, primijeniti sve što je naučno i progresivno u Taylorovom sistemu, dovesti plaće u sklad s općim rezultatima gotove proizvodnje ili s eksploatacionim rezultatima željezničkog i vodnog saobraćaja itd., itd.« I dalje: »Učiti se raditi – taj zadatak mora sovjetska vlast postaviti pred narodom u svoj njegovoj veličini.«[2] Zbog toga je Nova ekonomska politika, taj, po našem mišljenju, još aktualan pokret, imala kao svoju suštinu oslobođenje objektivnih ekonomskih zakonitosti i položaj proizvođača u njima. Kasnija je praksa pokazala da taj proces ni u kom slučaju nije nimalo jednostavan. On je imao dva ključna protivnika: birokratski etatizam i voluntarizam – i građansku restauraciju. I u našoj zemlji neki su pod plaštem slobodnih ekonomskih zakonitosti pokušali nametnuti princip slobodnog uvođenja postulata građanske ekonomije, kao osnove našeg sistema i svestranijeg razvitka samoupravljanja. Ukoliko su oni u tome više uspijevali, utoliko je više dolazilo do usporavanja razvoja novih proizvodnih odnosa, pogotovo razvoja samoupravljanja. Jer, ako se razvoj samoupravljanja ne bi oslanjao na novi položaj proizvođača u procesu rada, koji bi proizlazio iz njegove dominantne pozicije u tom procesu, nužno se tada pojavljuje objektivna proturječnost koja se sastoji u tome da samoupravljanje pokušavaju koristiti njegovi protivnici koji su, naravno, i protivnici radničke klase, dolazili oni s desnice ili s ljevice. Njima će samoupravljanje poslužiti samo kao zaklon, a u stvari će djelovati protiv vitalnih interesa radničke klase. Takvih primjera možemo kod nas naći dovoljno, i mogu se i »prostim okom« vidjeti. Navedimo samo ono što se svakog dana može pro-

[1] V. I. Lenjin, *Izabrana djela*, Beograd, 1960, tom 12, str. 193.

[2] V.I. Lenjin, op. cit., str. 205.

Digitized by Google

čitati u dnevnoj štampi, na primjer, otuđenost odluka o upotrebi viška rada (akumulacije), gdje još apsolutno dominiraju elementi koji se nalaze izvan udruženog rada, zatim pitanja opće i zajedničke potrošnje, odluka o zaduživanju u inozemstvu, kupovinâ licenci i tehnologije u inozemstvu, planiranja razvoja itd.

Knjiga akademika Dušana Čalića, koju »Narodne novine« predaju javnosti, razmatra ta aktualna pitanja odnosa ekonomike i politike u funkciji izgradnje socijalizma. Ona je sastavljena od pet međusobno povezanih priloga. Zajednička je osobina svih ovih priloga što je autor uočio suštinu problema pred kojim se nalazimo, uočio je njegovu aktualnost i značenje za daljnji razvoj socijalizma na samoupravnim osnovama. Ta suština se sastoji u postojećim ili, bolje rečeno, novim oblicima proturječnosti između objektivnih ekonomskih zakonitosti i novoga položaja proizvođača i subjektivnog faktora, koji u politici ne ide uvijek ukorak s razvojem novih proizvodnih odnosa, s novim položajem proizvođača i razvojem samoupravljanja. Autor je tu pojavu analizirao i dao na nju svoje odgovore. Ne poričući ulogu subjektivnog faktora, autor ga smješta u realne okvire, dajući mu ono mjesto koje mu i pripada kao »pomagaču« u razvoju proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje. On se pri tome zalaže, ne prvi put, za što veću realnu samostalnost radnih organizacija i njihovih asocijacija, za njihovu što veću ulogu, ne samo u jednostavnoj, već i u proširenoj reprodukciji (upotrebi viška rada). To je u stvari pitanje sve veće uloge neposrednih proizvođača u procesu društvene reprodukcije. Čalić polazi od stava – što su proizvodne snage socijalističke zajednice razvijenije, tim je manje potrebna politička akcija u izgradnji ekonomike socijalističkog društva. I sama se politika sve više podruštvljuje, te se stvaraju uvjeti za njeno odumiranje. Sve je to dug historijski proces u kojem, naročito na početku izgradnje novog društva, politika i politički sistem imaju odlučujuću ulogu. Prema tome, u izgradnji socijalističkog društva povezuju se u jednu cjelinu: politika–ekonomika–ideologija, a njihovo djelovanje je u službi revolucije, shvaćeno kao izgradnja novog socijalističkog društva. Dakle, politika mora optimalno osiguravati razvoj socijalističke ekonomike, koja, razvijajući se, daje novu kvalitetu razvoju socijalističkih društvenih odnosa, a sve skupa čini revolucionarni preobražaj društva, shvaćenog kao izgradnja asocijacije neposrednih proizvođača, koja ukida i samu politiku. U tome je dijalektička suština razvoja socijalističkog društva. U navedenom stavu autor je izrazio suštinu svoje polazne pozicije, po kojoj »politika mora da pomaže« razvoj društva. Kroz to se u stvari ispoljava proces ne samo podruštvljenja politike, već i njenog ukidanja. Drug Čalić iznosi u vezi s time ovo ispravno zapažanje: »Da bi se što uspješnije gradila ekonomika novog društva, nužno je osigurati zainteresiranost subjektivnog faktora, realizatora razvoja, ali u njegovoj konkretnosti. To u prvom redu znači decentralizaciju odlučivanja u pitanjima razvoja, ali koja u sebi sadrži realizaciju interesa nosilaca razvoja na liniji izgradnje socijalizma. Takav put pretpostavlja razvoj samoupravljanja. Decentralizacija i respektiranje pluralizma interesa oštrije postavlja probleme jedinstva razvoja, ono što je Marx nazivao »jedinstvo nacije«, a koje se najpotpunije osigurava unutar ekonomije.

Ono što ekonomija još nije sposobna da osigura, mora obezbijediti politika. Odnos međuzavisnosti politike i ekonomike nije kratkog vijeka i nije proizvoljan. On u prvom redu zavisi od dostignutog nivoa razvijenosti proizvodnih snaga društva. Dok su proizvodne snage društva nedovoljno razvijene, akumulacija je ograničena, a potrebe razvoja velike, i netko u ime društva mora odlučivati o prioritetu potreba akumulacije. To su politički forumi kao osnovni faktor odlučivanja. Rekosmo da takav odnos politike i ekonomike destimulira realizatora razvoja, to jest subjektivni faktor. Zadržavanje te metode razvoja vodi, u konačnoj liniji, stagnaciji društvenog razvoja. Socijalistički put razvoja jest, razvojem proizvodnih snaga, postepeno preuzimanje brige o razvoju privrede i društva od same radničke klase, klase zainteresirane za socijalistički razvoj. Da bi ona to i realno postigla, mora se na naj pogodniji način organizirati, a to se kod nas realizira u određenim oblicima organizacije udruženog rada: OOUR, SOUR itd. Udruženi rad mora da preuzme brigu o proširenoj reprodukciji u društvu. To je i političko opredjeljenje SKJ.«

Što to znači u svojoj konkretnosti, u prvom redu u odnosu društveno-eko-

Digitized by Google

nomskog i političkog sistema? Kao što znamo, privredne organizacije su za sada osnovni nosioci jednostavne reprodukcije, a preuzimanje brige o proširenoj reprodukciji od strane radnih organizacija za sada je samo idejno opredjeljenje. Prva pretpostavka da privredne organizacije preuzmu osnovnu ulogu u ostvarivanju proširene reprodukcije jest njihovo samostalno raspolaganje vlastitom akumulacijom. Kao što znamo, osnovnu ingerenciju raspolaganja društvenom akumulacijom imaju društveno-politički forumi, u prvom redu na nivou republike. Kada se postavilo pitanje odgađanja realizacije izgradnje takozvanih ključnih objekata, utvrdilo se da su za sve njih date suglasnosti republičkih društveno-političkih foruma i da su svi »prioritetni.« I ovo nam pokazuje da glavnu riječ u realizaciji najvažnijeg oblika proširene reprodukcije imaju društveno-politički forumi. Da bi tu funkciju preuzeo udruženi rad na nivou radne organizacije, on za to mora, prvo, biti zainteresiran i drugo, mora biti u mogućnosti da tu zadaću preuzme. A postavlja se pitanje koliko je motiviran za to da obavlja spomenutu društvenu funkciju. U stanovitom smislu je motiviran, i to prvenstveno radi maksimalizacije svog dohotka, uvjetovano utjecajem tržišta i mehanizmom robne privrede. Ali je i ta motiviranost ograničena instrumentima privrednog sistema, odnosno ekonomske politike, koja za račun države, sistemom poreza, carina itd., progresivno ubire velik dio akumulacije najuspješnijim radnim organizacijama, što djeluje izrazito negativno na aktivitet članova dotične radne organizacije. Prema tome, ovakva je dominacija politike nad ekonomikom vrlo štetna. Kako izaći iz toga? »Da bi se ovaj problem razriješio, nužne su bitne promjene kako na relaciji politika–ekonomika tako i u postojećem privrednom i političkom sistemu. Da bi se osigurao opći društveni interes, razvoj proizvodnih snaga i samoupravnih društvenih odnosa, mora postojati izgrađeno društveno planiranje kao okvir djelovanja radnih organizacija«, kaže autor. Budući da toga nema, ili je slabo, nastaje takozvano dupliranje ili multipliciranje kapaciteta. Do toga dolazi zbog nastojanja političkog faktora da na »svojem području« osigura što brži razvoj, ne vodeći računa o interesima cjeline (i u krajnjoj konzekvenci svakog dijela te cjeline). Tih primjera imamo napretek. »Odlučivanje o rezultatima rada odvojeno je od samog rada«, kaže autor, a tu leži uzrok mnogih naših teškoća. Tu je, po našem mišljenju, razlog stvaranja takozvanih republičkih (i pokrajinskih) ekonomija, što je danas kod nas vjerojatno najkrupniji društveni problem. Taj proces je nastao upravo zbog dominacije politike nad ekonomikom i podloga je za vrlo rafinirano potiskivanje uloge neposrednih proizvođača s društvene i političke scene, a za račun političkog faktora koji se konstituira u zasebnu silu u društvu. Tu su uzroci i potiskivanju Saveza komunista. Taj je problem vrlo slojevit i višedimenzionalan. Nije samo u pitanju neadekvatan ekonomski razvoj, kako to neki pojednostavljeno shvaćaju i ističu, već i razvoj proizvodnih odnosa na osnovama samoupravljanja, a to znači i samog socijalizma u nas.

Ova knjiga argumentirano upozorava na te procese i odnose, i zato je u ovom momentu zaista dobrodošla. Ona je vrlo stimulativna i podsticajna, pa će dobro poslužiti onima koje će ta problematika interesirati, a posebno ekonomistima, političkim radnicima, privrednim i naučnim radnicima i studentima ekonomije, prava, filozofije, politikologije i drugih fakulteta.

Bogdan Ćosić

Dimitrije–Dima Vujović: Crnogorski federalisti 1919–1921

(Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984, strana 436)

Iako je riječ o djelu u kojem se obrađuje jedan politički pokret koji se konstituisao u građansku partiju pod nazivom Crnogorska stranka (1925), u njemu je data globalna panorama političkih zbivanja u Crnoj Gori od stvaranja Jugoslavije pa sve do 1929. godine.

Akademik Vujović je, na osnovu izvorne građe, prije svega one publicis-

Digitized by Google

tičkog karaktera, kao i na temelju dosadašnjih istoriografskih rezultata, dao prikaz razvoja federalističke ideje, počev od njene pojave u XIX vijeku, pa sve do vremena kada je ta ideja postala politički vrlo aktuelna, suprotstavljajući se unitarističkoj i centralističkoj koncepciji uređenja nove jugoslovenske države, kako u fazi priprema za ujedinjenje tako i kasnije, kada su znatne političke snage tražile preuređenje države na federalističkim osnovama. Dajući sintetičan pregled razvoja federalističke političke misli i ukazujući na njene glavne nosioce u pojedinim jugoslovenskim periodima, on je nastojao da prati i razvoj jugoslovenske ideje kao ideološke osnove na kojoj je vršena politička i idejna priprema za ujedinjenje jugoslovenskih naroda. Sagledavajući taj istorijski razvoj, on sasvim tačno i dobro uočava i obrazlaže da su se jugoslovenska ideja i federalistička misao razvijale uporedo i da su se međusobno prožimale. Pa, i pored toga što su se jugoslovenska ideja i federalistička misao uporedo razvijale, na osnovi uvodnog pregleda knjige čitalac ne može dobiti potpunu predstavu, odnosno istorijsku sliku o dubini i širini jugoslovenske ideje i o svim onim specifičnim uslovima koji su joj određivali sadržinu. Naime, autor je dao više informativan presjek istorijskog razvoja jugoslovenske ideje, ne udubljujući se u taj fenomen na našem tlu. I to je, rekao bih, slabija strana ove, inače podacima bogate, sadržajne knjige.

Federalistička politička misao u Crnoj Gori, kako se to saznaje na stranicama Vujovićeve knjige, pojavila se sa zakašnjenjem, tek u vrijeme stvaranja jugoslovenske države (1918), iako je jugoslovenska ideja i misao zaokupljala najveće mislioce i u južnoslovenskim zemljama i u Crnoj Gori još od početka XIX vijeka. Inače, zakasnjela pojava federalističke ideje u Crnoj Gori u odnosu na jugoslovensku ideju čini izrazitu specifičnost razvoja političke misli na crnogorskom prostoru. I federalizam i jugoslovenstvo javljaju se i na crnogorskom, kao i na cijelom jugoslovenskom prostoru – kao istorijska antiteza stranoj dominaciji i feudalnom ustrojstvu država koje su stajale na putu zbližavanju naših naroda i njihovom napredovanju. Takav istorijski put jugoslovenskoj ideji i federalizmu snažno je krčen u procesu oslobodilačke borbe i na crnogorskom tlu, istina, u specifičnim društveno-istorijskim uslovima.

Dr Vujović je u ovoj knjizi ušao i u suštinu istorije stvaranja Jugoslavije. Za njega je čin ujedinjenja (1918) nesumnjivo progresivan, istorijski nužan i neminovan korak koji ima veliku budućnost za svaki jugoslovenski narod ponaosob, pa i za crnogorski. Ovom zaključku ne protivrječi činjenica što je on kritikovao način na koji je to ujedinjenje sprovedeno.

Vujovićeva knjiga ima tri dijela. U prvom dijelu, koji nosi naslov »Začeci« (str. 11–84), obrađene su društveno-političke prilike u kojima je došlo do pojave crnogorskih federalista, zatim idejni i politički podsticaji nastanku federalističkog pokreta u Crnoj Gori i pokušaji i počeci organizovanog političkog djelovanja crnogorskih federalista.

On se najprije zadržao na kratkom prikazu ujedinjenja Crne Gore i Srbije, čina koji je prethodio stvaranju jugoslovenske države 1918. godine, iznoseći, podatke iz kojih se vidi da je »ogromna većina« Crnogoraca »željela to ujedinjenje« i da je ta njihova želja »imala emocionalne i racionalne korijene«. »Emocionalni korijeni su – kaže dr Vujović – poticali iz osjećanja etničkog zajedništva i želje da se braća nađu na okupu u zajedničkoj državi, a racionalni iz svijesti o političkoj i ekonomskoj nužnosti i koristi od ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom.« Međutim, po njemu, nije bilo dobro, i to je istorijska istina, što je srpska buržoazija na ujedinjenje gledala kao na jednostavno »širenje Srbije, odnosno prosto pripajanje Crne Gore državnoj teritoriji Srbije« i što je ovim činom zanemaren »istorijski individualitet« Crne Gore i Crnogoraca. Dakle, on s razlogom kritikuje način na koji je sprovedeno »bezuslovno ujedinjenje« Crne Gore i Srbije, proglašeno odlukama Podgoričke skupštine, 26. novembra 1918. godine.

S metodološkog stanovišta, adekvatnije i istorijski primjerenije bi bilo upotrebljavati za takvo ujedinjenje sintagme »centralističko« i »unitaristič-ko«. Jer, zaista, nova jugoslovenska država je stvorena na unionističkim, unitarističkim i centralističkim koncepcijama, s tim da na njenom čelu bude dinastija Karađorđevića. Drugi pristup i način ujedinjavanja jugoslovenskih zemalja mogao je biti samo federalistički. Taj put bi bio i demokratičniji, ali zašto on nije izabran, na istorijskoj je nauci da to još istraži i potpunije objasni.

Digitized by Google

Dr D. Vujović je, prikazujući društveno-političke prilike i uslove u kojima su se pojavili crnogorski federalisti, odredjen prostor posvetio i takozvanoj božićnoj pobuni januara 1919. godine, naglasivši da je ona imala više uzroka, ali da je osnovni »svakako bio u načinu ujedinjenja kakvo je sankcionisano odlukama Podgoričke skupštine«. Od ostalih uzroka nezadovoljstva Crnogoraca novostvorenim stanjem on ističe kao primarne: teške ekonomske prilike u Crnoj Gori, agitaciju »pristalica kralja Nikole i Italijana, lične ambicije i nezadovoljstvo pojedinaca, a nadasve i postupke 'predstavnika nove vlasti'«. I rekli bismo da se sve to može smatrati uzrocima za izbijanje pobune. Iako je o božićnoj pobuni iznio samo neke osnovne momente, upravo onoliko koliko je odgovaralo koncepciji njegove studije, smatram da su njegovi argumenti i konstatacije tražili dublja objašnjenja i uzroka i karaktera pobune 1919. godine u Crnoj Gori. Najnovija naučna istraživanja reljefno pokazuju da je božićna pobuna bila, u osnovi, kontrarevolucionarni građanski čin, usmjeren protiv stvaranja nove države. Takvom je čini i njena izrazito separatistička usmjerenost; naime, ona je bila uperena protiv ujedinjenja jugoslovenskih zemalja.

U drugom dijelu – »Uspon« (str. 87 – 258) – analizirano je legalno djelovanje federalističkog pokreta i njegovi politički uspjesi, počev od 1923. do kraja 1927. godine. Federalistički pokret je bio u usponu, što se može uočiti na osnovu mnogih činjenica i drugih podataka o uspjesima federalista na parlamentarnim i opštinskim izborima 1923. godine, kao i o političkoj borbi koju su vodili protiv centralizma u Kraljevini SHS (1923. i 1924), parlamentarnim izborima i osnivanju Crnogorske federalističke stranke 1925. U okviru ovog dijela autor je više desetina stranica posvetio analizi političke misli federalista i utvrđivanju programskih načela Crnogorske stranke, prve i jedine građanske partije stvorene u Crnoj Gori u međuratnom periodu, kao i učešću njenih poslanika u radu Narodne skupštine, 1925 – 1927. godine, kritici unutrašnje i spoljne politike vladajućeg režima i njegovog odnosa prema ekonomskom, prosvjetno-kulturnom i zdravstvenom stanju u Crnoj Gori. Iako taj njegov kritički odnos prema koncepciji ujedinjenja može u pojedinostima biti naučno sporan, i ta razmišljanja zaslužuju pažnju nauke.

Jedna je od značajnih odlika ove Vujovićeve knjige što bez prećutkivanja iznosi na vidjelo gotovo sve strane i manifestacije političkog života u crnogorskom, pa, donekle, i jugoslovenskom društvu onoga vremena.

Vujović je pokazao da su buržoaske snage istorijski zadatak – ujedinjenje jugoslovenskih naroda i stvaranje zajedničke države – ostvarile na način koji je najviše odgovarao njihovom klasnom biću i političkom interesu. Naravno, otuda je i način ujedinjenja bio dosta nedemokratičan, pa novostvorena država nije ni ispunila nadanja koja su u ujedinjenje polagali jugoslovenski narodi. I upravo taj način ujedinjenja autor i podvrgava naučnoj kritici, ali pri tom ne negira istorijski značaj 1918. godine za jugoslovenske narode. Jer, novostvorena država i nije mogla, budući da je nju vodila i stvarala buržoazija po svojoj klasnoj mjeri, prije svega velikosrpska buržoazija, koja je zastupala koncepciju unitarističkog vladanja zemljom, da riješi nacionalno pitanje, a još manje narasle socijalne probleme. I nacionalno i socijalno pitanje mogla je dosljedno da postavi i rješava samo socijalistička revolucija. A to je i bila ona druga i kvalitetnija faza ujedinjenja jugoslovenskih naroda, faza koju su ostvarile progresivne snage, pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije u NOR-u i revoluciji (1941–1945).

Autor knjige ubjedljivo je dokazao da je »zelenaštvo« u Crnoj Gori bila politička osnova, nasljeđe na kojem se razvijao kasnije »legalni crnogorski federalistički pokret«, kao i to u kojoj mjeri i koliko se taj pokret razvijao pod uticajem ideologije i politike sa strane, u prvom redu ideoloških i političkih građanskih koncepcija Stjepana Radića i njegove Hrvatske republikanske seljačke stranke. Na temelju izvora došao je do zaključka da crnogorski federalisti »svoje koncepcije nisu gradili na principu narodnosti, nego na istorijskom i državnom pravu Crne Gore«, što je, po njemu, takođe jedan od dokaza da su na njihova shvatanja snažno uticale ideje drugih građanskih federalističkih snaga u zemlji. Zapaža se da se crnogorski federalisti gotovo nijesu, pogotovo ne mnogo i dublje, interesovali za socijalne probleme crnogorskog naroda. Oni su u prvi plan isticali državnopravne argumente i zasluge Crne

Digitized by Google

Gore »u srpskom narodu«, tražeći na toj osnovi ravnopravnost »Crnogoraca sa Srbijancima«. No i sa takvim shvatanjima oni su, a to se, kako izvori pokazuju, može reći i za predstavnike ostalih građanskih partija u Crnoj Gori u međuratnom periodu, objektivno – istina, više spontano nego politički svjesno – doprinijeli postavljanju crnogorskog pitanja i kao nacionalnog problema. Ali istraživanja tog pitanja izlazila su iz okvira teme kojom se Vujović bavio, pa ostaje mlađim istoričarima da istraže i taj fenomen i da cjelovitom analizom političkih, socijalnih, ekonomskih, kulturnih i drugih prilika u međuratnoj Crnoj Gori nastoje da naučno rasvijetle crnogorski nacionalni fenomen.

Još jedan kvalitet Vujovićeve knjige vidim u tome što se u njoj, s naučnom dosljednošću, argumentovano kritikuje federalistički i »zelenaški« nacionalizam. Držim da je to jedna od boljih i vrijednijih strana ovog djela. Osim toga, u njemu je argumentovano dokazano i kakav je bio stav KPJ prema federalističkom pokretu; osobito je ukazano na kritički stav komunista u Crnoj Gori prema federalističkoj političkoj platformi. U mnogo čemu ova knjiga – bez obzira na to što se s pojedinim autorovim stavovima i ocjenama određenih događaja i pojava ne moramo složiti, jer, čini se, neke njegove ocjene traže dalja istraživanja i širu naučnu elaboraciju i argumentaciju – otkriva genezu i nekih savremenih negativnih političkih pojava, prije svega nacionalističkih, bilo da su one usko nacionalno crnogorski ili velikosrpski obojene. S tog stanovišta, čitanje ovog istorijskog štiva biće od višestrukog značaja i koristi ne samo stručnjacima, istoričarima, nego i širem kulturnom, odnosno političkom krugu javnih radnika.

Treći dio knjige, koji nosi naslov »Pad« (str. 261–383), posvećen je analizi političkog djelovanja Crnogorske stranke u godinama uoči uvođenja šestojanuarske diktature, 1929. godine. Naime, autor se pedantno upustio u analizu političke ofanzive monarhističkog režima protiv crnogorskih federalista, zatim u objašnjavanje njihovog odstupanja od osnovnih programskih načela stranke, kao i opadanja njihovog političkog uticaja u Crnoj Gori, što se manifestovalo na parlamentarnim izborima 1927. godine kada su pretrpjeli neuspjeh; takođe se zadržao na formiranju Seljačko-demokratske koalicije i pokušaju Crnogorske stranke da ponovo stekne politički ugled, vraćanjem početnim federalističkim koncepcijama. Analizu datu u ovom dijelu knjige dr Vujović je završio objašnjavanjem složenih društvenih, političkih i klasnih suprotnosti, odnosno sagledavanjem državne krize koja je ubrzala prelazak na vojno-monarhističku diktaturu, 6. januara 1929. godine. Zavođenjem diktature i ozakonjenjem apsolutističkog centralističkog načina vladavine u Jugoslaviji, kada je ukinut Vidovdanski ustav, raspuštena Narodna skupština i zabranjene sve političke stranke, učinjen je kraj legalnoj političkoj aktivnosti Crnogorske stranke, aktivnosti koju je, inače, karakterisala nedosljednost u politici, kolebljivost i sporazumaštvo njenih vođa, kako sa protivnicima jugoslovenskih vlada tako i sa tim istim vladama, samo da bi sebi obezbijedili što bolje položaje u upravljanju zemljom.

Istraživanja federalističkog pokreta dr Vujović je završio sa 1929. godinom, koja čini jednu od granica u periodizaciji međuratne političke istorije Jugoslavije. Zavođenjem šestojanuarske diktature prestala je aktivnost svih građanskih stranaka u zemlji. Tada je i Crnogorska stranka obustavila političku aktivnost. Ona je svoju političku djelatnost obnovila tek poslije stupanja na snagu oktroisanog ustava (1931), kada su i druge građanske stranke dobile pravo javnog djelovanja. U stvari, sa 1929. godinom završeno je najvažnije razdoblje u djelovanju crnogorskih federalista. Autor ove knjige je to razdoblje zaista znalački obradio i prezentirao javnosti mozaik političkih zbivanja na crnogorskom, pa i na jugoslovenskom prostoru.

Međutim, crnogorskoj istorijskoj nauci predstoji obaveza da istraži i naučno objasni i posljednju deceniju života i rada crnogorskog federalističkog pokreta, odnosno Crnogorske stranke do aprilskog rata 1941. godine. Nastavak već započetog naučnog posla je utoliko potrebniji što se zna da je vođstvo ove stranke gotovo u cijelosti poslušno prihvatilo fašističku okupaciju Crne Gore i odmah ponudilo okupacionim italijanskim snagama svoju svestranu saradnju. Taj fenomen da je stranke nastala na federalističkim koncepcijama a završila kao krajnje desničarska i separatistička, u otvorenoj izdaji (bar kad je riječ o njenom vođstvu), upozorava na to da njen federalistički pro-

Digitized by Google

gram nije imao dublje korijene u crnogorskom narodu i da je, u osnovi, imao malograđanska i usko nacionalna, odnosno nacionalistička obilježja. Dr Vujović je na taj njen neslavni završetak također ukazao, istina u napomenama, navodeći kako su najistaknutiji federalisti, vođi Crnogorske stranke, pozdravili ulazak italijanskog okupatora u Crnu Goru kao »oslobodilački čin«.

Iako je dr Vujović obavio najvažniji dio posla, ipak, kada bude istražen i analiziran i period od 1929. do 1941. godine, moći će se steći potpuna, cjelovita slika o djelatnosti i karakteru Crnogorske stranke i njenom mjestu u političkom životu i Crne Gore i Jugoslavije u međuratnom periodu. I ne samo to. Jedino cjelovitom i dubokom analizom političkih, socijalnih, klasnih, nacionalnih, kulturnih, vjerskih i drugih prilika u Jugoslaviji, i Crnoj Gori posebno, biće mogućno dati odgovore na neka pitanja povezana s razvojem i djelovanjem onih građanskih partija koje su se u svojim programima zalagale za federalističko uređenje Jugoslavije u međuratnom periodu, a kada je došlo do spoljne agresije i do rata, koji je brzo završen vojnim slomom zemlje, aprila 1941. godine, među prvima su se priklonile okupatorskom režimu i skinule sa svog lica federalističku masku, pokazavši svoje pravo separatističko i nacionalističko lice. Ta pojava zaista traži potpunije izučavanje i duboke studije koje će se zasnivati na komparativnim analizama svih građanskih političkih partija i struktura u cijeloj zemlji.

Naučna vrijednost Vujovićeve knjige se ogleda ne samo u tome što obrađuje složeno i dinamično vrijeme u političkom životu Crne Gore i jugoslovenskog građanskog društva, iako je to naučno veoma važno, nego i u činjenici što se u knjizi postavlja i otvara niz drugih pitanja koja treba da riješi istorijska nauka. Po tome je ovo djelo već zauzelo značajno mjesto u crnogorskoj i jugoslovenskoj istoriografiji.

Miomir Dašić

Ibrahim Bakić
Jugoslovenstvo od ideje do ostvarenja

(Privredno-finansijski vodič, Beograd, 1985.)

Studija Ibre Bakića problematizira ideju jugoslavenstva od njezinih prvih početaka do našega vremena, s teorijsko-političkim sugestijama njenog daljnjeg egzistiranja u ovim prostorima. S jedne strane, ona propituje stvarnosni i ideologijski život te ideje u građanskome mediju, a s druge – u samome marksizmu i socijalizmu na jugoslavenskome tlu. Noseći disciplinarno-znanstveni uklon, koji je prezentiran i poduzet u knjizi, pripada političkoj sociologiji, mada se ponekad, s mjerom, autor služi i kratkim historiografskim reminiscencijama, što je sasvim opravdano. Idejno-teorijski i metodološki orijentir naden je, naravno, u Marksovoj i Lenjinovoj misli, no u prilično širokim izletima, s punim pravom, autor se naslanja na Titovo i Kardeljevo djelo, te na najbolje rezultate jugoslavenskih autora. Osim onoga što tradicionalna (»običajnosna«) svijest misli pod pojmom jugoslavenstva, osim, dakle, same »klasike«, Bakić je ovdje, u drugom dijelu svoje rasprave, analitičku pažnju posvetio i širem tematskom području, a koje je u dodirnoj vezi sa glavnom temom, na primjer teoriji »socijalističke nacije«, teoriji »sovjetskog naroda«. Ova knjiga time dobija na svojoj teorijskoj »težini« i aktualitetu. U cjelini se može reći da je Bakićeva knjiga, sama po sebi, na neki način, uronjena u svakodnevicu. Pogotovo ako se ima na umu, na primjer, sadašnji društveni i politički trenutak, pretkongresne rasprave u Savezu komunista Jugoslavije, prije svega o tematskom sklopu odnošenja »općega, posebnoga i pojedinačnoga« u SK i u društvu. Njezina je aktualnost, dakako, nesvodiva na ovaj društveni trenutak, kao što je i povijesni smisao jugoslavenske ideje od dalekosežnog značenja za ove prostore.

Čitaocu koji je u »toku stvari« preporučujemo, stoga, da se posveti posljednjoj glavi knjige, u kojoj se razmatraju suvremene refleksije i kontroverze oko jugoslavenstva: prije svih građanska i birokratsko-etatistička svijest,

Digitized by Google

koncept jugoslavenstva. Na svu složenost ove tematike ukazala je, moramo to u ovoj prilici istaći, knjiga Jovana Mirića i polemike oko nje. No nama se čini da je ova Bakićeva studija, uz sve uvažavanje napora rečenoga autora, Mirića, »stvar«, u svome bitku, uspješnije »spustila na zemlju« i ponudila, na tragu svega onoga što se misli pod jugoslavenskim socijalističkim iskustvom, »viziju« daljega života te ideje u nas. Bakić se, kao politikolog, odnosno sociolog, bavi eminentno »klasnom suštinom« ideje, naime ideja jugoslavenstva, u čemu i jest suština jednog marksističkog teorijskog postupka; i to je izvedeno, po našemu mišljenju, odista »školski«, to jest znanstvenički i metodički posve pedantno. Valja primijetiti da studija predstavlja pravi majdan svakovrsne »građe« za buduće istraživače. Knjiga, međutim, nije, umnogome objektivno, mogla dati značajnije informacije o kulturnoj dimenziji jugoslavenstva, što je, sadržajno promatrano, njezina insuficijentnost. Valja pak podsjetiti da je »ilircima«, na primjer, posvećena značajna pažnja, zatim Krležinoj misli, misli Svetozara Markovića i Dimitrija Tucovića itd. Dakle, tek predstoji posao za poslenike koji će zahvatiti i »objediniti« kulturno-povijesnu »stranu« problema, jer to što se sada ima posve je nedostatno, pa i opterećeno građanskim misaonim medijem. Tu mislimo kako na historijsku (ovdje prošlost) tako i na suvremenu dimenziju, odnosno »iskazivanje« jugoslavenstva. Šta, napokon, Bakić misli pod jugoslavenstvom?

Jugoslavenstvo je, za autora, jugoslavensko socijalističko zajedništvo, opredmećenje i svijest jedinstva naroda i narodnosti, zasnovano na proleterskim interesima, socijalistički medij koji osigurava dijalektizaciju klasno-nacionalne emancipacije i punu nacionalnu ravnopravnost utemeljenu na egzistencijalnoj nužnosti zajedničkog života, uzajamnog pomaganja i kooperacije u zajedničkoj državi. Pojam socijalističkog samoupravnog zajedništva, shvaćen u svojoj mnogoznačnosti, na neki način središnje određuje Bakićevo shvaćanje jugoslavenstva. U njemu je, međutim, sadržan i pretpostavljen pojam jedinstva, pa se može reći da ova studija, temeljnim svojim stanovištem, prevladava aktuelne polemike na relaciji: zajedništvo ili jedinstvo; to je za nju vještačka dilema, koja se, pak, analitički opovrgava u cijeloj knjizi. Nema, prema tome, u ovoj studiji neke pozicije »između«, nekog »srednjeg« stanovišta, naime, između »unitarnog« i »separatističkog« jugoslavenstva.

Pretpostavke takve autorove misaone pozicije, već je rečeno, realizirane su u cjelini studije. No, njihov bitak utemeljen je i samim metodom autorova pristupa istraživanju ovog fenomena, čime se posebno bavi uvodno poglavlje. Polazi se od znamenitih Marksovih i Lenjinovih teorijsko-metodičkih postulata u propitivanju fenomena jugoslavenstva, a riječ je u njima, kako se dobro zna, o proleterskom stajalištu, to jest dijalektičkoj metodi. Kada je, međutim, u pitanju autorovo favoriziranje Lenjina, valja primijetiti da nije možda uzet najbolji Lenjinov konkretni iskaz. Naime, onaj u kojem Lenjin govori o gotovo shematičnoj pregrađenosti između proleterske i buržoaske svijesti. Generalno uzevši, to je posve točno: na jednoj je strani proleterska, a na drugoj – buržoaska ideologija. Mi, međutim, želimo da ukažemo na to da postoji niz dijalektičkih posredovanja između tih ideologija, odnosno, a u tome i jeste stvar, riječ je o posredničkoj, to jest »prelaznoj« suštini samoga proletarijata, pa prema tome i njegove ideologije. Ovim se, naravno, ne relativizira opći smisao rečene Lenjinove metodičke upute, nego se ukazuje na njezino specifično djelovanje i važenje u epohi socijalizma, koji nije neka nova društveno-ekonomska formacija. Jedno je, međutim, pitanje metodičke »čistoće« i jasnoće, u čemu Bakiću dajemo za pravo, ali drugo je sama stvarnost života takozvanog »prelaznog perioda«. Napokon, i proletarijat je sam još »građansko dijete«, priznali mi to ili ne. Ali to je stvar metodologijskih razmatranja, onog njihovog užeg područja, a time se ova studija ne bavi.

Veliku pažnju autor posvećuje razvoju najmlađih nacija na jugoslavenskom prostoru, njihovom stasanju u novoj Jugoslaviji. Te stranice nam djeluju kao bitno osvježenje i obogaćenje naše marksističke misli o naciji, mada nijedno poglavlje nije naslovljeno niti je obuhvatilo tu tematiku. U tom području Bakić je dao, po našem mišljenju, najjaču kritiku takozvanoga marksističkog dogmatizma (termin je Kardeljev), i zato ga ovdje posebno apostrofiramo. Osim toga, treba ukazati i na autorovo upoznavanje čitaoca sa kontroverzama oko nacionalnog pitanja u mnogim zemljama razvijenog kapitalis-

Digitized by Google

tičkog svijeta, zatim u Sovjetskom Savezu itd. Posebnu pozornost na sebe skreću autorove analize odnosa građanskih političkih stranaka i građanske teorije u staroj Jugoslaviji prema nacionalnom pitanju i jugoslavenstvu, što se daje u glavi II. Treća glava knjige problematizira jugoslavensku ideju u koncepcijama radničkog pokreta na tlu Jugoslavije, gdje se »odvojeno« razmatra koncepcija jugoslavenstva u socijaldemokratskoj viziji, a posebno, opet, s jedne strane, u teoriji i politici KPJ u »procesu izgrađivanja marksističke platforme o nacionalnom pitanju«, a s druge – smisao jugoslavenstva u svjetlu »nove revolucionarne orijentacije KPJ u nacionalnom pitanju«, to jest Titova misao o nacionalnom (i jugoslavenskom). Četvrtu glavu nose teme: nacionalni interes u pluralizmu socijalističkih samoupravnih interesa, socijalno–klasna uslovljenost nacionalnog i jugoslavenskog, uz naročito uspjelu obradu »izgleda jugoslavenstva« u procesu »odumiranja nacije«. U svakom pogledu, dobili smo jednu dobru i, znanstvenički gledano, poštenu knjigu, pa je svesrdno i preporučujemo.

Stjepan T. Šimić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. OF MICH.
JUN 13 1986
Current Serials

3
1986

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazarovski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 2.400. dinara. Za inostranstvo 4.800 dinara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXIX
1986. Broj 3

Sadržaj

Kiro Hadži Vasilev

Društveni koreni antisocijalističkog delovanja i antikomunističkih ideologija i borba SK za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja 3

Dušan Dragosavac

Antisocijalističko djelovanje i antisocijalističke ideologije u svjetlu razvoja savremenog svijeta i našeg unutrašnjeg razvoja 20

Stipe Šuvar

Etatizam, tehnobirokratizam i razvoj socijalističkog samoupravljanja i neke tendencije u društvenoj kritici 39

Petar Živadinović

Ideologija nove desnice 62

Miloje Petrović

»Novi filozofi« protiv Marksa 79

Marko Lolić

Antisocijalističke ideologije i javna glasila 109

Pravo, ustavnost i zakonitost

Đuro Gatarić

Kontroverzije o pravu u socijalističkom samoupravnom društvu 121

Ćazim Sadiković

Demokratski značaj primjene zakona 135

Miodrag Zečević

Viđenja nekih pitanja našeg prava i pravnog sistema 149

Aleksandar Fira

Ustavno-sudska kontrola zakona u Jugoslaviji 162

Prikazi 172

Digitized by Google

Содержание

Киро Хаджи Васильев
Социальные корни антисоциалистических действий и антикоммунистических идеологий и борьба СК за дальнейшее развитие социалистического самоуправления 3

Душан Драгосавац
Антисоциалистические действия и антисоциалистические идеологии в свете развития современного мира и нашего внутреннего развития 20

Стипе Шувар
Этатизм, технократизм и развитие социалистического самоуправления и некоторые тенденции в общественной критике 39

Петар Живадинович
Идеология новой правой 62

Милое Петрович
„Новые философы" против Маркса 79

Марко Лолич
Антисоциалистические идеологии и печать 109

Право, конституционность и законность

Дьюро Гатарич
Контроверзы о праве в социалистическом самоуправляемом обществе 121

Чазим Садикович
Демократическое значение проведения законов в жизнь 135

Миодраг Зечевич
Аспекты некоторых вопросов нашего права и правовой системы 149

Александр Фира
Конституционно-судебный контроль законов в Югославии 162

Рецензии 172

Contents

Kiro Hadži Vasilev
The Social Roots of the Anti-socialist Activity and Anti-communist Ideologies and the Struggle of the League of Communists for the Further Development of Socialist Self-management 3

Dušan Dragosavac
Anti-socialist Activity and Anti-socialist Ideologies in the Light of the Development of the Contemporary World and Our Internal Development 20

Stipe Šuvar
Statism, Techno-bureaucratism and the Development of Socialist Self-management and Some Tendencies in Social Critique 39

Petar Živadinović
The Ideology of the New Right 62

Miloje Petrović
"New Philosophers" against Marx 79

Marko Lolić
The Anti-socialist Ideologies and the Public Media 109

Law, Constitutionality and Legality

Djuro Gatarić
Controversies Regarding Law in the Socialist Self-managing Society 121

Ćazim Sadiković
The Democratic Significance Regarding the Enforcement of Laws 135

Miodrag Zečević
Views Regarding Some Matters in Our Law and in the Legal System 149

Aleksandar Fira
The Constitutional Court Control of Law in Yugoslavia 162

Reviews 172

Digitized by Google

Kiro Hadži Vasilev

Društveni koreni antisocijalističkog delovanja i antikomunističkih ideologija i borba SK za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja

Poslednjih godina se u svetu podigao veliki i preteći talas antisocijalizma i antikomunizma. Nastao je i valja se na bezobzirnom korišćenju ekonomske moći krupnog kapitala na svetskom kapitalističkom tržištu, ali i na ozbiljnim teškoćama i kriznim pojavama u razvoju socijalističkih snaga, pokreta i sistema, odnosno u socijalizmu kao svetskom procesu.

U celini uzev sva su ta kretanja deo teške svetske ekonomske krize, a u društveno-istorijskom smislu, izraz opšte krize kapitalizma, odnosno preobražavanja sveta iz kapitalizma u socijalizam. Međutim, sve dok na svetskom tržištu i u svetskoj privredi znatno preovlađuje ekonomska snaga krupnog kapitala iz najrazvijenijih kapitalističkih zemalja, on je u stanju da najteže posledice svetske ekonomske krize prevaljuje na slabije snage, tj. unutar pojedinih zemalja — na radničku klasu i radne slojeve, a u međunarodnim ekonomskim odnosima — na ekonomski slabije privrede i zemlje, a naročito na zemlje u razvoju. Time se, naravno, ta opšta svetska kriza ne rešava niti ublažuje, naprotiv, njeni globalni aspekti se još više i sve ozbiljnije zaoštravaju, što se naročito jasno vidi u daljem produbljavanju provalije i suprotnosti između najrazvijenijih kapitalističkih zemalja i ogromnog dela sveta u kome stotine miliona ljudi jedva tavore, a milioni i bukvalno umiru od gladi.

Digitized by Google

To što svetski kapitalizam nije u stanju da nađe i ponudi druge izlaze, sve jasnije pokazuje da on čovečanstvu, svetskoj zajednici kao celini, ne samo da ne može više otvarati nikakvu perspektivu nego ih neumitno vuče u takvo zaoštravanje opštih svetskih ekonomskih, socijalnih i nacionalnih odnosa koje — u uslovima trke u savremenom naoružavanju — sve ozbiljnije preti opštom katastrofom.

Svet više ne može da rešava svoje probleme na takvoj osnovi. Oslobađanje radničke klase i svih radnih ljudi od kapitalističke eksploatacije, od svih vrsta monopolizma i monopolističkih snaga, oslobađanje i ravnopravnost svih naroda, bezuslovno poštovanje suverenosti i nezavisnosti svih zemalja — jedini je put razrešavanja i prevazilaženja postojećih opštih i teško zaoštrenih problema savremenog sveta. A to je put autentičnog socijalizma.

I upravo zato što se svetski proces kretanja ka socijalizmu sve više nameće kao nužnost, snage kapitalizma i svih vrsta političke reakcije sve manje biraju sredstva da ga spreče i onemoguće. One se u tome u punoj meri služe i svojom ekonomskom moći, odnosno sredstvima političkog potčinjavanja i diktata, vojnim pretnjama, neretko i direktnim angažovanjem svojih vojnih potencijala za ostvarivanje hegemonističkih ciljeva. Naravno, najviše se i najradije u tu svrhu koriste moćna sredstva reprodukcije, a ona su najvećim delom u rukama najkrupnijih kapitalističkih snaga. One su, stoga, u stanju da na opšta svetska ekonomska kretanja vrše preovlađujući uticaj.

U takvim uslovima, najreakcionarnije i najmoćnije kapitalističke snage stavljaju svoje interese iznad svih drugih i bore se da svim raspoloživim sredstvima i po svaku cenu održe i učvršćuju svoje preovlađujuće pozicije u svetu, da spreče razlaganje i rušenje kapitalističkog sistema, da onemoguće i slome revolucionarne radničke pokrete i socijalističke snage, težnje potčinjenih i zaostalih naroda i zemalja za nacionalnom slobodom, istinskom nezavisnošću i ravnopravnošću i brzim ekonomskim razvojem kako bi premostile provaliju koja ih razdvaja od ekonomski najrazvijenijih naroda i zemalja i osposobile se da idu ukorak s opštim svetskim ekonomskim, društvenim i kulturnim progresom, da i same što više doprinose tom progresu, bratskom povezivanju i integraciji čovečanstva širom sveta.

Tako se svi ti, nesumnjivo najopštiji i najvažniji interesi savremenog sveta, bezobzirno gaze i potiskuju samo da bi se obezbedilo večno carstvo kapitalizma. U tu svrhu — i pored zgražanja svih naroda sveta — najmoćnije kapitalističke snage nameću politiku bezobzirnog odnosa prema patnjama, stradanjima, mizernom životu i očajništvu stotina miliona ljudi, dok se ogromni potencijali proizvodnih snaga, umesto da pomognu njihovom razvoju, koriste za rušilačke i ratne svrhe. Sama ta činjenica govori da je opšte stanje u svetu — neodrživo, ono je, na

Digitized by Google

postojećoj osnovi, bez budućnosti, to je srljanje u katastrofu ako se sama ta osnova ne izmeni.

Pa ipak, vladajuće snage kapitalizma slepo guraju svet svojim putem, ravnodušno ignorišu strahovite probleme najvećeg dela sveta, zavarani činjenicom što na površini tog dela sveta, ispod koje u dubini ključa, za sada preovlađuje slika nemoći.

S druge strane, i oni procesi što su ih najviše zabrinjavali — širenje i jačanje socijalizma u svetu — pokazuju da su prožeti ozbiljnim teškoćama, znacima zastoja i opadanja, što zastupnicima kapitalizma deluje umirujuće, budi im nade da će ti procesi dovesti do kraha socijalizma i konačno »osloboditi« svet od »socijalističke jeresi«.

Potrebna je šira i dublja analiza svih tih savremenih pojava i kretanja da bi se potpunije objasnilo iz čega izviru i na čemu se zasnivaju takve nade i očekivanja. Ukažimo ovom prilikom, ipak, samo na nekoliko značajnih činjenica.

Prvo, onim opštim napomenama o teškom stanju u zemljama u razvoju dodajmo i to da se, kad šire narodne mase pokažu dovoljno političke zrelosti i spremnosti da putem parlamentarne demokratije dovedu na vlast socijalističke snage i pokušaju da na taj način ostvare socijalistički preobražaj društva, kao što je bio slučaj u Čileu, pokaže da domaće i strane snage kapitalizma ne prezaju ni od toga da iskoriste svoju ekonomsku moć za izazivanje ekonomskog kolapsa, a time i ozbiljnih socijalnih posledica kako bi zatim najbrutalnijim fašističkim sredstvima krenule u krvavi obračun sa socijalizmom i s narodom. Ako se ni ta sredstva ne pokažu dovoljnim, otvoreno se preti direktnom spoljnom vojnom intervencijom, pa i pribegava tome.

Uzmemo li u obzir veliku ekonomsku zavisnost zemalja u razvoju od inostranog krupnog kapitala, postaje jasno na kakve ogromne prepreke i često nepremostive teškoće nailaze oslobodilački pokreti i socijalističke orijentacije u tim zemljama. U one od njih koje su od većeg geopolitičkog ili ekonomskog značaja, krupni kapital investira i velika sredstva da bi ostvario relativno brz ekonomski razvoj, ali i svoje ekonomsko i političko gospodstvo i pretvorio takve zemlje u bastione antisocijalizma.

S druge strane, bivše kolonije koje su stekle i čuvaju svoju nezavisnost po pravilu su lišene mogućnosti razvoja, te se zato suočavaju s ogromnim ekonomskim teškoćama i socijalnim problemima. Ukratko, na tim i takvim područjima specifičnih aspekata svetskog procesa socijalizma, snage kapitalizma smatraju da su obuzdale opasnosti, da stvari drže pod kontrolom i da imaju izgleda da svoj uticaj i neokolonijalističko ekonomsko gospodstvo ponovo i dalje šire.

Drugo, u razvijenim kapitalističkim zemljama došla su do izražaja promenljiva i protivrečna kretanja, ali za sada, reklo bi se, u celini uzev nepovoljna za snage socijalizma. U nekim od njih su na vlasti duže ili kraće vreme bile ili ostale socijaldemokratske partije s programima koji nisu dirali u osnove kapita-

Digitized by Google

lizma i ograničavali se na to da, u takvim okvirima, ostvare neke, za radničku klasu i radne mase često, nesumnjivo, i značajne ekonomske i socijalne tekovine poznate pod nazivom »država blagostanja«. No, na tlu kapitalizma kao sistema pokazalo se da ekonomski vladajuća kapitalistička klasa može te tekovine da pretvori u činioca ograničavanja razvoja proizvodnih snaga, jer sve dok taj razvoj nije u rukama radničke klase, nego je isključiva funkcija kapitalista, svako relativno smanjivanje njihovih profita znači i smanjivanje investicionih sredstava za razvoj. Opadanje stope razvoja uz povećanje troškova proizvodnje smanjuje konkurentsku sposobnost takve proizvodnje na svetskom tržištu, a dovodi i do povećanja nezaposlenosti, dva najznačajnija aspekta ekonomske krize. Dolazi do inflacije i pada standarda, što, uz porast nezaposlenosti, stvara socijalna nezadovoljstva, pa se traži i politička promena.

U takvoj situaciji događa se da radne mase, većinom svojih glasova, obore s vlasti socijaldemokrate i vrate na vlast političku desnicu. Ona koristi svoju vlast da na račun radničke klase povećava profite kapitalista, često uspeva da ponovo podstakne razvoj, smanji inflaciju i nezaposlenost i na tome se neko vreme drži, a kad se i ti privremeni uspesi iscrpe i pokaže se goli antiradnički karakter desničarske vlasti, radne mase ponovo skidaju s vlasti desnicu i okreću se pretežno onim levim snagama koje im opet nude poboljšanje materijalnog i socijalnog položaja, ali i dalje na tlu kapitalizma. I tako se to političko klatno može klatiti unedogled, što kapitalizmu sasvim odgovara, jer je u tim uslovima to nesumnjivo najbolji i najbezbedniji način njegovog održanja.

Na tim iskustvima u nekim zemljama je jačala, a ponegde i nadvladala ne samo među socijaldemokratskim snagama, nego i u biračkom telu jedna nova struja s programom da se demokratski osvojena parlamentarna vlast iskoristi za otvaranje procesa negacije kapitalizma, za značajnije socijalne promene u pravcu socijalizma. Za sada se, međutim, pokazuje da je lakše bilo u nekoliko zemalja steći parlamentarnu većinu s takvim programom nego ga u praksi uspešno sprovoditi. Čim kapitalistička klasa oseti da mere takvih socijalističkih vlada mogu zaista ozbiljnije da ugroze njene stvarno vladajuće klasne pozicije, ona pokazuje spremnost da se bezobzirno posluži svim raspoloživim sredstvima da takve socijalističke pokušaje onemogući.

Držeći u svojim rukama osnovne poluge privrednog života ona nagoveštava da, u krajnjem slučaju, ne bi oklevala da izazove i najteže privredne potrese, stagnaciju i haos sa svim socijalnim i političkim posledicama. To bi moglo da dovede do stanja koje je u uslovima savremene visoko razvijene i integrisane proizvodnje prosto nedopustivo, jer bi jedan opšti privredni zastoj dobio karakter prave društvene katastrofe. Za takvo stanje koje bi, neizbežno, najteže palo radnim masama, a naročito radničkoj klasi, bili bi optuženi »crveni«. Socijalističke snage bi se

Digitized by Google

našle pred neizbežnim izborom: ili se prihvatiti radikalnih revolucionarnih sredstava, jer se parlamentarnom demokratijom u tim uslovima takvo stanje ne da prevladati, ili podleći bezobzirnom nasrtaju kapitalističke reakcije.

I u jednom i u drugom slučaju okolnosti bi, po svoj prilici, išle naruku toj reakciji da u određenom momentu, kada stvoreno stanje postane nepodnošljivo, izazove masovnu političku dezorijentaciju i histeriju, lati se i najgrubljih sredstava represije u jednom ili drugom obliku fašizma, koristeći oružane snage koje, i inače, vladajuća kapitalistička klasa u osnovi drži pretežno u svojim rukama, nezavisno od promena političkih partija na kormilu vlasti. Ako ni to ne bi bilo dovoljno za »sređivanje stvari«, u pozadini stoje šire »savezničke« snage.

S obzirom na takve sasvim realne izglede, sudeći po do sada ispoljenim iskustvima prakse, reklo bi se da i u krilu pomenutih socijalističkih partija koje su došle na vlast s programom značajnijih društvenih promena u pravcu socijalizma, pod pritiskom ovakvih nagoveštenih pretnji kapitalističke reakcije, dolazi do kolebanja, razmimoilaženja i jačanja oportunističke struje, odnosno do odstupanja od nekih deklarisanih programskih ciljeva. Da li će ta odstupanja biti od suštinskog strategijskog značaja, ili će biti izraz taktičke mudrosti da bi se očuvale i učvrstile stečene, ma i skromnije pozicije — ostaje da se vidi.

U prvom slučaju došlo bi do vraćanja na socijaldemokratski program socijalnih reformi unutar kapitalističkog sistema — što ne izaziva kapitalističku klasu, a u određenim uslovima i intervalima može čak i da joj odgovara. Tim putem se do socijalizma može stići tek kada — kako je Marks isticao — »razvitak ... samih proizvodnih snaga naiđe na granicu u samom kapitalu«, kada kapital prestane da bude »produktivan«, tj. »*bitan odnos za razvijanje društvenih proizvodnih snaga*«.*

U drugom slučaju mogućno je ostvarivanje određenih tekovina na putu ka socijalizmu, njihovo stabilizovanje, dalje jačanje radničkog pokreta i socijalističkih snaga, što bi omogućilo uspešni nastavak tim putem i ostvarivanje daljih socijalističkih prodora ekonomskog i političkog preobražavanja društva. No, za sada to mogu biti samo više ili manje verovatne prognoze, a sama praksa tek treba da pokaže da li su i koliko osnovane i pouzdane.

U svakom slučaju, postaje jasno da u razvijenim kapitalističkim zemljama nema izgleda da bi u neposrednoj budućnosti moglo da dođe do nekih značajnijih i dubljih društvenih promena u pravcu socijalizma. Reklo bi se da se u njima, za sada, vladajuće kapitalističke snage osećaju stabilizovane i da unutar tih zemalja ne očekuju neke ozbiljnije opasnosti po svoje vladajuće pozicije. Takvo stanje stvari je, nesumnjivo, dopunski ve-

* K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 19, »Prosveta«, Beograd, 1979, str. 192.

Digitized by Google

liki izvor samopouzdanja kapitalističke reakcije u borbi protiv socijalizma.

U tim uslovima nametnula se potreba značajnog prestrojavanja i komunističkih partija kao i preispitivanja njihovih generalnih linija, što je od posebnog značaja za zemlje u kojima su te partije imale jake pozicije, a neke od njih bile među najuticajnijim političkim partijama, a po svom sastavu, programu, političkoj liniji i stvarnom uticaju, pravi i gotovo jedini politički reprezentanti radničke klase. Bitno izmenjene društvene i političke okolnosti sve su jasnije pokazivale da ranija revolucionarna strategija tih partija, čije je osnove, u sasvim drugim uslovima i pod dejstvom iskustava oktobarske revolucije, utvrdila Komunistička internacionala, ne odgovara i ne može uroditi plodom. Sem toga, mada je 1943. godine Komunistička internacionala bila raspuštena, bezmalo sve komunističke partije su dugo bile pod snažnim pritiskom staljinističkog monopolizma, što im je, nesumnjivo, nanelo ogromne štete.

Tek posle XX kongresa KPSS počinje proces njihovog oslobađanja od tog pritiska, u nekim od njih brže i uspešnije, u drugim sporije i neodlučno, što, naravno, nije zavisilo samo od tog spoljnog pritiska, nego i od rasporeda i odnosa snaga u njima samima, od moći i uticaja ukorenjenog dogmatizma. Pa ipak, uz mnoge teškoće i kolebanja, otvorio se proces preobražavanja komunističkih partija u kapitalističkim zemljama u dva osnovna pravca: potražiti nove puteve i oblike revolucionarne strategije koja bi radničku klasu vodila do vlasti, odnosno obezbedila političku prevagu socijalističkih snaga i, drugo, razraditi i ostvarivati svoju političku liniju za konkretne uslove i odnose klasnih i političkih snaga svoje zemlje, oslobađajući se nekakvih opštevažećih shema i spoljnih uticaja i obezbeđujući svoju punu nezavisnost od inostranih faktora.

One komunističke partije koje su ranije, smelije i uspešnije razrađivale svoju novu političku liniju, mogle su očuvati svoju snagu, pa čak i jačati, a one koje su se dugo kolebale i teško se oslobađale bremena prošlosti pretrpele su, po pravilu, velike štete i izgubile mnogo od svog političkog uticaja, čak i u redovima radničke klase. U celini uzev, cela ova istorijska etapa nužnog i dubljeg prestrojavanja komunističkih partija pokazuje se kao kritična faza njihovog razvoja ne samo zbog većih ili manjih opterećenja prošlosti i njihovih grešaka, nego i zato što je otkrivanje i razrada nove, revolucionarne strategije radničkog pokreta u razvijenim kapitalističkim zemljama i savremenim uslovima vrlo složen proces daljeg stvaralačkog razvoja i bitnog unapređivanja marksističke revolucionarne teorije i prakse. Taj proces se neće odvijati bez zabluda i dezorijentacija, borbe svakojakih, pa i pseudorevolucionarnih i oportunističkih tendencija, lutanja i pogrešnih koraka.

Sve u svemu, mada valja očekivati postepenu i sve uspešniju regeneraciju komunističkih pokreta i njihovo jačanje, za sada

Digitized by Google

oni prolaze kroz ozbiljnu kritičnu fazu traganja za svojim identitetom u novim uslovima, što će, po pravilu, biti praćeno privremenim zastojem ili opadanjem njihovog uticaja. I to je, naravno, jedan od izvora zadovoljstva i samopouzdanja kapitalističke reakcije, pogotovu u onim zemljama u kojima im je još donedavno porast snage komunističkih partija zadavao vrlo ozbiljne brige.

Na marginama svih ovih društvenih i političkih procesa u razvijenim kapitalističkim zemljama, a između ostalog, kao negativni nuzprodukt i izraz nerazumnog nezadovoljstva pomenutim procesima prestrojavanja revolucionarnih snaga radničkog pokreta, došlo je do nicanja raznih ultraradikalnih, pseudorevolucionarnih grupa anarhističkog tipa koje su se, jednim delom, brzo izrodile u bande terorističkih očajnika. I ovoga puta se, kao i uvek do sada u istoriji radničkog pokreta, pokazalo da te grupe ne samo što ništa ne donose i ne mogu da ponude tom pokretu, nego se ponekad pretvaraju u nesvesna oruđa i stvarna pomagala najcrnje reakcije i fašističkih snaga, ako već nisu i direktno u njihovim rukama.

Celovita slika savremenih društvenih i političkih kretanja u razvijenim kapitalističkim zemljama ne daje, u ovom času, osnovu za ocene koje bi bile povoljne za snage socijalizma. Naprotiv, ako se izolovano posmatra momentalno stanje, reklo bi se da su antisocijalističke i antikomunističke snage u tim zemljama u ofanzivnom nastupu, da su ohrabrene i samouverene u svom nasrtaju protiv radničkog pokreta i socijalizma, a one najreakcionarnije, najagresivnije, ali i najpovršnije među njima zahvata neka vrsta antisocijalističke klasne euforije. No, sve to nikako ne znači da su one i stvarno ojačale, da su ostvarile neki preokret u opštem odnosu klasnih snaga, a još manje da su stvarne mogućnosti i izgledi socijalističkih snaga trajno umanjene ili dovedene u pitanje, kao što se, uzalud, nada kapitalistička reakcija.

Treće, najveće brige te reakcije bile su i ostaju vezane za činjenicu da je veliki deo sveta raskinuo s kapitalističkim sistemom i krenuo, s više ili manje uspeha, u ostvarivanje socijalističkog društva. Danas, pri kraju sedme decenije od oktobarske revolucije i četiri decenije posle velike pobede nad fašizmom, ogroman deo sveta, sa znatno više od trećine čovečanstva, ostvario je revolucionarni raskid sa kapitalističkim sistemom i izgrađuje razne oblike društvenog uređenja koji ne nose uvek i u svemu obeležje nesumnjivog istorijskog progresa, nego sadrže i mnoge negativne i retrogradne pojave u ekonomskom, društvenom, političkom i kulturnom životu tih zemalja, što svedoči o složenom i teškom procesu rađanja novog, socijalističkog društva.

No, bez obzira na sve te muke i deformacije inicijalne istorijske faze socijalizma, ostvarene su, u celini uzev, neosporne i

Digitized by Google

velike tekovine u materijalnom, društvenom i kulturnom razvoju socijalističkih zemalja, ali su one često i dugo praćene vrlo ozbiljnim i teškim degenerativnim procesima usled jačanja i prevlasti snaga etatističkobirokratskog monopolizma, koje su dovele do okamenjavanja političkih oblika tzv. državnog socijalizma. Time je bio blokiran proces kvalitativnih preobražavanja socijalističkih društveno-ekonomskih i političkih odnosa.

Posledice takvog stanja vrlo su ozbiljne i teške. One, doduše, nisu uništile samu osnovu ostvarenih revolucionarnih tekovina, ali su ih ugrozile i u velikoj meri su devalvirale njihovu vrednost. U mnogim socijalističkim zemljama došlo je do dubokih izopačenosti i u njihovom unutrašnjem razvoju, na ekonomskom, društvenom, političkom i kulturnom planu, a i u nekim njihovim aktivnostima u međunarodnim odnosima, što je nanelo ogromne, neprocenjive štete socijalizmu u tim zemljama i u svetu uopšte. To je reakcionarnim antisocijalističkim i antikomunističkim snagama omogućilo da, s više uspeha, pojačaju i razviju svoju ideološku i političku kampanju čak i protiv same ideje socijalizma i komunizma.

Srećom, u poslednje vreme sve više uzima maha proces ozbiljnog preispitivanja i savlađivanja tih izopačenosti u razvoju socijalističkih zemalja, a u tom pogledu su, naravno, od najvećeg značaja zbivanja koja se odigravaju u najvećim socijalističkim zemljama — Kini i Sovjetskom Savezu. Za sada je još teško predvideti kakve će dimenzije i dinamiku imati ti, neosporno vrlo pozitivni procesi, i kakvim će plodovima uroditi, ali čak i pod najpovoljnijom pretpostavkom da oni ubrzo označe stvarni zaokret ka samim suštinskim i najdubljim ciljevima socijalističkih preobražaja u društveno-ekonomskim i političkim odnosima i u materijalnom i kulturnom razvoju, neće biti lako i neće tako brzo da se prevaziđu te velike štete koje su pomenuti dugotrajni grehovi socijalističkih zemalja naneli opštem kretanju savremenog sveta iz kapitalizma u socijalizam. Upravo na to računaju moćne antisocijalističke i antikomunističke snage širom sveta. One se uzdaju da će još dugo moći da eksploatišu u svoje ideološko-političke svrhe, ako ne nove, ono bar ranije grehove socijalističkih zemalja, ali će svakako izvlačiti za sebe svaku moguću korist od svega onoga što se zbiva u bilo kojoj socijalističkoj zemlji ili u njihovim odnosima s drugim socijalističkim i nesocijalističkim zemljama, a što ne može da služi na čast socijalizmu.

Ali, čak i kad im socijalističke zemlje ne bi više pružale takve prilike (što za sada, naravno, još nije mnogo verovatno), te snage imaju u svojoj strategijskoj rezervi jedno jako ideološko oružje kojim nesumnjivo vrše znatan ideološki uticaj i na one društvene snage koje po svom klasnom biću moraju težiti ka socijalizmu. Reč je o činjenici relativno niske ekonomske efikasnosti socijalističkih zemalja u korišćenju i razvoju proizvodnih snaga, odnosno slabe i sasvim nezadovoljavajuće stope rasta pro-

Digitized by Google

duktivnosti rada. U tom pogledu je, za sada, kapitalistički sistem, bar u najrazvijenijim zemljama, još uvek u znatnoj prednosti, što znači da ga na tom poprištu socijalizam ne samo ne prevladava, nego čak i ne sustiže. A ne treba gubiti iz vida da socijalizam može potpuno i definitivno dobiti svoju istorijsku bitku tek kada na tom poprištu pokaže svoju superiornost nad kapitalizmom.

Vodeće kapitalističke snage se uzdaju da se to neće dogoditi i, štaviše, da se to, u principu, i ne može nikad dogoditi zbog samih osnova na kojima se gradi socijalističko društvo. Mada je ovde reč o jednoj teškoj zabludi buržoaske ideologije, reklo bi se ipak da dosadašnja praksa može da pothranjuje takvo mišljenje.

Niko, doduše, ne može osporavati činjenicu da su socijalističke zemlje ostvarile, u celini uzev, vrlo uspešan, a ponegde, u određenim fazama, i impozantan privredni rast i razvoj koji se, u početnom razdoblju, zasnivao, pogotovu u zemljama u kojima su se odigrale autentične socijalističke revolucije kao delo samih radnih masa, pretežno na elanu i požrtvovanju tih masa i, u prvom redu, radničke klase. Međutim, na toj osnovi se, naravno, nije mogao obezbeđivati trajni trend tako uspešnog privrednog razvoja, jer se, u najvećem broju zemalja, pretežno temeljio na ekstenzivnom privređivanju, niskoj produktivnosti rada, neuvažavanju ekonomskih zakonitosti, a ostvarivao na račun životnog standarda radnih ljudi koji nisu bili materijalno stimulisani da unapređuju svoj rad, podižu produktivnost rada i što racionalnije i efikasnije koriste sredstva za proizvodnju.

S druge strane, sve dok su ta sredstva i njihov razvoj u monopolskoj funkciji države, ekonomska merila se neminovno potiskuju i gube, ekonomski zakoni proizvoljno narušavaju, pa zato ekonomska neracionalnost i neefikasnost privređivanja postaju i ostaju hronična boljka sistema. I zato, na jednoj strani, kada se uspešno izvede kampanjska mobilizacija i koncentracija snaga i sredstava, mogu da se postignu spektakularni rezultati u nekim aspektima razvoja, a na drugoj, u opštim privrednim tokovima dolazi do karakterističnog etatističkog subjektivizma i voluntarizma, ozbiljnih strukturalnih disproporcija i velikog rasipništva rada i sredstava, što umnogome devalvira i ostvarene ekonomske uspehe, a sve to — kada predugo traje — izaziva sve ozbiljnije socijalne i političke posledice.

Na takvoj osnovi neizbežno jača politički monopolizam, a u uslovima zaoštravanja ekonomskih, društvenih i političkih problema i suprotnosti, on pribegava grubim administrativnim sredstvima. Stvaraju se i rastu birokratsko-etatističke snage, jača njihova moć, a kada one postanu odlučujući činilac razvoja i politike, nastaju teške deformacije u unutrašnjim odnosima socijalističkih zemalja s ozbiljnim negativnim reperkusijama i na međunarodne odnose, srazmerno njihovoj snazi i uticaju na stanje tih odnosa.

Digitized by Google

Kada se sve to događa i radi u ime socijalizma, jesno je da mora izazvati vrlo teške ideološke i političke posledice u javnosti kako tih zemalja tako i šire u svetu, a, što je najgore, negativno se odražava na stanje i razvoj društvene svesti radničke klase, na položaj, razvoj i uticaj radničkih pokreta i socijalističkih snaga. Sve to pruža značajne mogućnosti svim varijantama buržoaskih ideologija da te degenerativne pojave u socijalističkim zemljama obilno i vešto eksploatišu s ciljem ne samo rušenja ugleda tih zemalja, nego i za diskreditovanje same ideje socijalizma.

Naravno, čak i kad se u toj antisocijalističkoj i antikomunističkoj ideološkoj ofanzivi služe i činjenicama, ipak je to perfidna ideološka manipulacija, jer se degenerativne pojave u socijalističkim zemljama, ma koliko bile, ponekad i ponegde, ozbiljne i teške, ne mogu prosto identifikovati s opštim stanjem i ostvarenjima tih zemalja, a nikako sa samom suštinom i osnovom socijalističkog društvenog uređenja. Štaviše, ne samo da te pojave nisu izraz te suštine, nego su, naprotiv, kao danak prošlosti, suprotne njoj.

Svakako, one su dobrodošle antisocijalističkim i antikomunističkim snagama, podgrevaju njihove nade u krah socijalizma i podstiču ih da u tom pravcu usmere i pojačaju svoje ideološko-političke napade.

S druge strane, uprkos svim tim nepovoljnim momentima, autentične klasne težnje i interesi radničkih pokreta i socijalističkih snaga širom sveta ne gube ni na značaju ni na snazi. Bilo je — kao i uvek u njihovoj istoriji — svakojakih otpadnika, a pogotovu mnogo onih koji su se zbunili, dezorijentisali i demoralisali, ali to nije moglo dovesti do bitnih promena u rasporedu i odnosu snaga.

U takvim uslovima značajnu je ulogu igrala činjenica što je otpočela i sve više dobijala na snazi izvesna diferencijacija oblika razvoja, pa i opšteg stanja u pojedinim socijalističkim zemljama, a naročito pojava bitno različite osnove socijalističkih društvenih preobražaja nastajanjem i razvojem sistema socijalističkog samoupravljanja. To je u samoj praksi dokazivalo da se socijalizam ne može poistovetiti s oblicima zasnovanim na državnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju i državnom monopolu upravljanja tim sredstvima. Socijalistička društva moraju da teže postepenom ostvarivanju neposrednog ovladavanja radnika sredstvima društvene reprodukcije, a na toj osnovi i odlučujućoj poziciji radničke klase, širokoj neposrednoj socijalističkoj demokratiji i ovakvim ili onakvim oblicima samoupravljanja radnih ljudi i građana. Upravo zbog tih težnji, pojava i razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji pobudili su znatnu pažnju i interesovanje u socijalističkim pokretima kao izraz nade, ohrabrenja i inspiracije.

Digitized by Google

U svetlu tih činjenica valja ukazati na značaj naših pozitivnih, ali i negativnih iskustava razvoja za radnički pokret i socijalističke snage uopšte. Naime, koliko su naša ostvarenja u razvoju socijalističkog samoupravljanja predstavljala važan doprinos opštim socijalističkim kretanjima i snagama, toliko im teže padaju ozbiljni znaci krize u našem razvoju.

U poslednje vreme smo još jače najavili zaokret ka uspešnijem ostvarivanju Ustavom utvrđenih proizvodnih odnosa u udruženom radu, društveno-ekonomskog i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja kao naše osnovne revolucionarne strategijske orijentacije. No, sve dok se u tom pravcu ne pokažu u praksi opipljivi i značajni rezultati javljaće se rezervisan i skeptičan stav prema našem sistemu i među onima koji su nam naklonjeni. Te rezerve i skepsa zahvataju deo socijalističkih snaga ne samo van naše zemlje nego i u njoj, što svakako ide naruku antisocijalističkim i antikomunističkim snagama, jer im pruža mogućnost za ideološko-političke spekulacije protiv koncepcije socijalističkog samoupravljanja koju, na osnovu naših iskustava, prikazuju kao praktično bezvrednu i neostvarivu, odnosno ekonomski neracionalnu.

Na ovu tezu se u našoj zemlji najradije nadovezuju dojučerašnji tzv. novolevičari koji sada sve više istupaju kao definitivno razočarani u socijalizam uopšte, u marksizam i same njegove osnove, u komunistički pokret. Kao otpadnici od Saveza komunista, oni napuštaju i svoje kasnije ultralevičarske, anarhoidne pozicije, da bi, korak po korak, došli do uverenja da radnička klasa ne može da odigra neku revolucionarnu ulogu, da prema tome socijalističkog društva i ne može da bude i da se u istoriji nije ni pojavilo, niti može stvoriti išta značajnije i naprednije od građanske demokratije i višepartijskog sistema.

Pošto su se ovako lepo legitimisali kao vrsni ideolozi buržoazije, pa u njenom velikom i bogatom svetu dobili aplauze i priznanja, a bogme i ponešto opipljivije, oni u svom prevelikom staranju prema svojim protektorima idu često i dalje od njih, pa optužuju Savez komunista da nikad nije ni mislio da zaista ostvaruje socijalističko samoupravljanje, da mu je to bilo samo maska za sprovođenje svoje autoritarne političke diktature, da ni na našem tlu nema, niti je uopšte bilo socijalizma.

Ovakva, već patološka antisocijalistička i antikomunistička zaslepljenost gura ih i dalje, pa sad već počinju ne samo da zagovaraju pomirljivost prema izdajničkim i kontrarevolucionarnim snagama iz doba narodnooslobodilačkog rata, nego i da, malo pomalo, otkrivaju u tim snagama i poneku ideološku i političku primamljivost. Dokle će da ide ta njihova nakaradna evolucija, hoće li i gde zastati i osvrnuti se za sobom, ili će bezglavo gurati do samog dna — ne vredi ni nagađati.

No, ovo samo uzgred. Ostavićemo po strani sve mogućne ideološko-političke spekulacije i manipulacije zloupotrebom na-

Digitized by Google

ših sadašnjih ozbiljnih problema i teškoća kroz koje prolazimo i s kojima se nosimo u ovoj kritičnoj fazi razvoja našeg društva i samog sistema socijalističkog samoupravljanja. Za nas je sada bitno da uočimo da smo i sami unekoliko doprineli ofanzivnom nasrtaju antisocijalističkih i antikomunističkih snaga u našoj zemlji. U proteklim decenijama smo svojom originalnom socijalističkom revolucijom i razvojem socijalističkog samoupravljanja dali značajan prilog opštim snagama radničkih i oslobodilačkih pokreta, socijalizma i društvenog progresa u svetu, a poslednjih godina ova kritična faza našeg razvoja pala je, ako ne kao veliki dar — o tome su se drugi pobrinuli — ono bar kao mala, ali dragocena para na tas onih što su, u svetu i u nas, nasrnuli na socijalizam i komunizam.

Dugo su te snage bile u nas relativno beznačajne, s ništavnim izgledima, pa stoga i do te mere rezignirane i apatične da je izgledalo da su nepovratno skinute s političke scene. Pojavile su se ocene koje su ih potpuno otpisale, pa i teorijske teze da je socijalno-klasna osnova njihovog opstanka potpuno uništena, da zato i poslednji ostaci nekadašnjih klasnih neprijatelja moraju sve više da se tope i iščezavaju, tj. da njihova ionako beznačajna snaga može samo i dalje da slabi. Smatralo se da pogotovu u mladoj generaciji, rođenoj, izrasloj i vaspitavanoj u socijalizmu, te snage ne mogu imati nikakvih izgleda.

Međutim, dijalektika istorijskog razvoja, pa i socijalističkog društva ruši takve uprošćene formule, upozoravajući na neke veoma važne činjenice i procese.

Prvo, naše socijalističko društvo je već odmah posle svoje početne i kratkotrajne faze revolucionarnog etatizma krenulo putem radničkog samoupravljanja, pa zato i u potragu za takvim društveno-ekonomskim i političkim odnosima koji će sve više jačati ulogu radničke klase i svih radnih ljudi kao odlučujućeg subjekta socijalističkog društvenog razvoja, a istovremeno odgovarati objektivnim nužnostima i ekonomskim zakonitostima robne proizvodnje u uslovima društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. To traganje je vrlo složen proces, prožet dubokim protivrečnostima i praćen neizbežnim prolaznim lutanjima i greškama koje ne mogu da prođu bez manjih ili većih materijalnih gubitaka. Oni su se, s jedne strane, negativno odražavali na razvojne mogućnosti i životni standard, a s druge strane pokazivali da u nekim aspektima ekonomske racionalnosti i efikasnosti ne postižemo, u poređenju s razvijenim kapitalističkim zemljama, zadovoljavajuće rezultate.

Pošto je to od velikog značaja ne samo za razvoj proizvodnih snaga, nego i za život i rad radnih ljudi, prirodno je što se na najširem društvenom planu postavljaju mnoga pitanja o uzrocima tih nezadovoljavajućih rezultata, slabe radne discipline i odgovornosti, neefikasne organizacije i niske produktivnosti rada. Razumljivo je da takvo stanje, sve dok postoji, pruža određene mogućnosti ideološko-propagandnog uticaja antisocijalistič-

Digitized by Google

kih snaga i na deo naših radnih ljudi, ako ne u tom smislu da ih privuku na svoju stranu, ono bar toliko da među njih poseju nevericu, da ih zbune, dezorijentišu i demorališu. Na taj način neki od njih, a pogotovu među nezaposlenim mladim ljudima, postaju laki plen ove ili one vrste ideološke manipulacije koja, naravno, nikad ne otkriva svoje pravo klasno i političko lice, nego se maskira svim odgovarajućim sredstvima i bojama kako bi zadala što teži udarac sistemu socijalističkog samoupravljanja i Savezu komunista.

Drugo, sve se to zbiva u uslovima kada se naša privreda i zemlja, zbog samih objektivnih nužnosti, potpuno otvorila prema svetu i svetskom tržištu na kome dominira najkrupniji kapital najrazvijenijih kapitalističkih zemalja. Moramo da se ravnamo prema uzusima i merilima tog i takvog svetskog tržišta, a mogućnosti našeg razvoja u nemaloj meri zavise posebno od uslova i kretanja na svetskom tržištu kapitala. Ne možemo biti van teške konkurentske bitke u svetskoj privredi, te moramo da se nosimo i s onima koji su ostvarili znatno višu prosečnu produktivnost rada.

U takvim uslovima, koje ne određujemo i ne biramo mi, jer ne zavise ni od naše volje ni od naših opredeljenja, a moramo računati s njima i uvažavati ih, prinuđeni smo da se mirimo s činjenicom da se dobar deo našeg viška rada, po nezaobilaznim zakonima svetske robne privrede, preliva u zemlje s višom produktivnošću rada. To znači da, bez obzira na to kakva su i kolika naša ostvarenja u razvoju našeg društva i sistema socijalističkog samoupravljanja, naša zemlja i privreda još ne mogu potpuno da se otmu eksploatatorskim crpkama kapitalizma. Sve dok ne dostignemo ekonomsku efikasnost i produktivnost onih koji su u tom pogledu na najvišem nivou, taj danak im se mora plaćati.

Naravno, nije tu reč samo o otvorenim tokovima robe i novca. Uz to idu i ljudi, u sve većim masama, pogotovu u savremenim uslovima razvoja masovnog turizma, a s ljudima i ideje, ideologije i političke koncepcije. U tom pogledu je dejstvo, svakako, uzajamno i obostrano, ali nema nikakve sumnje da se materijalno moćnima iz spoljnog sveta pružaju znatne mogućnosti ideološko-političkog uticaja na našem tlu. Ne mora, konačno, taj uticaj da bude u svemu negativan, ali u nečemu može i jeste, i to s prilično ozbiljnim efektima.

Treće, činjenica da, počev od privredne reforme pre dve decenije, nismo bili i još nismo u stanju da u našoj zemlji obezbedimo dovoljno produktivan rad svim radnosposobnim ljudima, prinudila nas je da se orijentišemo na slobodno zapošljavanje velikog broja viška radne snage u inostranstvu, i to uglavnom u razvijenim kapitalističkim zemljama. Stotine hiljada naših ljudi otišlo je u najamni odnos i podvrglo se kapitalističkoj eksploataciji, ali s obzirom na visok stepen razvoja tih zemalja, po pravilu ostvaruju zarade koje im omogućuju značajne devizne

Digitized by Google

uštede radi rešavanja egzistencijalnih problema svojih porodica. Neki od njih su u tim zemljama uspeli, na ovaj ili onaj način, da se više ili manje obogate, tako da su njihova devizna sredstva, prenesena u zemlju, postala najozbiljniji izvor socijalnih diferencijacija u našem društvu.

Ima pojava bogaćenja i u zemlji, i to ne po osnovu rada, nego korišćenjem raznih slabosti u našem sistemu, nekih nerešenih, ili pogrešno rešenih problema, zatim svakojakim malverzacijama i lopovlucima. Sve je to dovelo do formiranja jednog socijalnog sloja koji, s obzirom na svoju materijalnu snagu, može u nekim sredinama vršiti određeni ekonomski uticaj, a po svojoj društvenoj prirodi može postati osnova i činilac delovanja antisocijalističkih snaga.

Uz sve to treba imati u vidu i činjenicu da danas i neprijateljska politička emigracija iz naše zemlje ne samo da pojačano razvija svoje kontrarevolucionarne aktivnosti, nego ima i mnogo povoljnije mogućnosti komuniciranja sa svojim ekspoziturama u zemlji, a s obzirom na sve izložene okolnosti, i veće mogućnosti uticaja, pogotovu kad parolama demokratije perfidno zamaskira svoje stvarne političke ciljeve.

Agresivnije delovanje antisocijalističkih snaga i antikomunističkih ideologija ni na našem tlu nije, dakle, neka apsurdna i zanemarljiva pojava. Ona ima svoje razloge, a još uvek i žive izvore, svoju društvenu osnovu iz koje se pothranjuje i reprodukuje. Zato sve društvene snage koje su čvrsto opredeljene za sistem socijalističkog samoupravljanja moraju na tu pojavu gledati trezveno i prema njoj se postaviti delotvorno i s tačnom merom političkog realizma. Ne smemo je ignorisati ni potceniti, ali nemamo razloga ni za neki neadekvatan alarm. Tim je potrebnije da što bolje sagledamo sve relevantne činjenice i činioce i dođemo do što tačnijih ocena, kao i da odaberemo najbolji put i najefikasnija sredstva u našoj idejno-političkoj borbi sa svim vrstama antisocijalističkih snaga i antikomunističkih ideologija.

Glavni pravac našeg delovanja u toj borbi mora biti dalji razvoj sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja. To znači da moramo unaprediti kako svoje idejne koncepcije i teorijska saznanja o osnovama i pretpostavkama uspešnijeg ostvarivanja tog sistema tako i u praksi se potvrditi kao snaga koja ume i može da ukloni postojeće prepreke na tom putu, da prevaziđe zastoj i da stalnim dostignućima pokaže ne samo idejno-teorijsku ispravnost svoje revolucionarne strategije, nego i njenu praktičnu ostvarivost. Sve dok u tom pravcu ne postignemo jasan i ubedljiv uspeh u samoj praksi, antisocijalističke snage i antikomunističke ideologije će imati mogućnosti za ideološko-političke spekulacije i manipulacije, i obrnuto, u meri u kojoj to budemo ostvarivali, one će gubiti te mogućnosti. Ništa neće tako efikasno tući neprijatelje socijalizma i komunizma kao novi prodor i ostvarivanje višeg dometa u razvoju sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

Zato je za nas najvažnije da što dublje spoznamo uzroke sadašnje kritične faze u tom razvoju. To i jeste u centru pažnje Saveza komunista poslednjih godina. Podvrgli smo širokom kritičkom preispitivanju društveno-ekonomske odnose i kretanja i funkcionisanje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, kao i stanje i delovanje samog Saveza komunista. Ne tvrdimo da smo u tome došli do najboljih mogućih rezultata, ali se još manje može argumentovano tvrditi da nema i novih rezultata, da tapkamo u mestu. Usvojili smo i počeli, mada sporo, nedosledno i s velikim teškoćama i otporima, sprovoditi Dugoročni program ekonomske stabilizacije. U jeku je rasprava o Kritičkoj analizi funkcionisanja političkog sistema koja će razjasniti šta nam valja činiti u toj oblasti. Time je naše kritičko preispitivanje zahvatilo celinu sistema, tj. i društveno-ekonomske i političke odnose.

Od izuzetne je važnosti što smo ne samo reafirmisali, nego i dalje razvili teorijski koncept o osnovici našeg ustavnog društvenog uređenja. Naime, kako za ceo kompleks društveno-ekonomskih odnosa u udruženom radu tako je i za uspešan razvoj i funkcionisanje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja od presudnog značaja da se u praksi ostvare Ustavom utvrđeni položaj, prava i odgovornosti radnika u udruženom radu i obezbedi da oni zaista neposredno i potpuno ovladaju sredstvima društvene reprodukcije kojima, kao društvenom svojinom, raspolažu njihove organizacije udruženog rada.

Ovladavanje radnika tim sredstvima mora se ostvarivati na takvoj društveno-utvrđenoj osnovi koja će isključivati svaku subjektivističku proizvoljnost, neracionalno i rasipničko korišćenje društvenih sredstava i biti u punom skladu s objektivnim nužnostima i ekonomskim zakonitostima socijalističke robne proizvodnje. Samo na taj način se mogu sprečiti svakojaka neodgovorna i egoistička ponašanja raznih društvenih subjekata u raspolaganju društvenim sredstvima i uspešno ostvarivati ustavna obaveza svih organizacija udruženog rada da prema svojim mogućnostima doprinose optimalnom razvoju proizvodnih snaga, da što uspešnije obnavljaju i uvećavaju sredstva društvene reprodukcije kako bi se obezbedio što brži materijalni, društveni i kulturni razvoj, a istovremeno i rast ličnog i društvenog standarda radnih ljudi.

Dok se to ne ostvari ne može biti značajnijih uspeha u radu i rastu proizvodnje i produktivnosti rada, ekonomski zdrave i prosperitetne privrede, racionalnosti i efikasnosti privređivanja, a što je najgore, bez svega toga neizbežno će dolaziti do takvih stihijskih kretanja i poremećaja u tokovima reprodukcije da će administrativne državne mere biti iznuđene, etatističke snage će jačati, a radnici — i pored proklamovanih ustavnih prava — u praksi neće moći neposredno ovladati sredstvima društvene reprodukcije. Jednom reči — ne može biti ni uspešnog privrednog

Digitized by Google

razvoja, ni uspešnog ostvarivanja i razvoja sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja.

Ova saznanja su nas uputila na to da se mnogo ozbiljnije i svestranije pozabavimo problematikom odnosa proizvodnje koji moraju da budu svojstveni sistemu udruženog rada i na kojima bi taj sistem zaista mogao da zaživi i da se uspešno reprodukuje ka sve višim oblicima. S tim u vezi se mora sagledati i kompleks odnosa raspodele, jer se zapravo u njima očituju realni odnosi proizvodnje. Pokazalo se da u tom pogledu postoje u našem sistemu ozbiljni nedostaci i praznine, da ta pitanja moramo mnogo svestranije razjasniti i mnogo pouzdanije rešiti. Savez komunista je u tom smislu pokrenuo značajnu inicijativu i usvojio stavove koji će, kada se operacionalizuju, pretoče u rešenja i sprovedu u praksi, dovesti do vrlo značajnih promena upravo na liniji ostvarivanja osnova našeg društvenog uređenja i temeljitog i trajnog savlađivanja ekonomske krize.

Uporedo sa svim ovim aktivnostima na probijanju puteva daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja, i u punom skladu s takvom svojom osnovnom orijentacijom, Savez komunista i na međunarodnom planu pruža punu podršku svim procesima i naporima za savlađivanje i prevazilaženje poznatih slabosti, deformacija i degenerativnih pojava u socijalističkim zemljama i radničkim pokretima, svega onoga što ne samo da nije doprinosilo socijalizmu, nego ga je više ili manje kompromitovalo i omogućavalo kontrarevolucionarnim i reakcionarnim snagama širom sveta da to vešto i uspešno koriste u korbi protiv socijalizma, marksizma i komunističkih pokreta.

Uvereni smo da bi oslobađanje svih socijalističkih zemalja od svega što u njihovim unutrašnjim ili njihovim međunarodnim odnosima šteti ugledu i njih samih i socijalizma, bilo i najveći doprinos njegovom daljem razvoju u svetu, kao i najteži udarac svim antisocijalističkim snagama i antikomunističkim ideologijama. Ima znakova da se u mnogim socijalističkim zemljama to sve više uviđa. Očigledno je da socijalizam ne može ne samo da se dalje uspešno razvija, nego ni da savlađuje svoje sadašnje probleme na svojim prvobitnim, startnim osnovama. Nizak standard, propagandni apeli za bolji i kvalitetniji rad, isterivanje radne discipline administrativno-političkm sredstvima i zadržavanje skučenih mogućnosti radnih ljudi i građana da efektivno učestvuju u donošenju društvenih odluka, uz ograđivanje od kapitalističkog sveta — ne može da bude osnova daljeg razvoja socijalizma.

Svestrano otvaranje prema svetu i prihvatanje izazova kapitalizma i na području ekonomske racionalnosti i efikasnosti, razvoja novih tehnologija i sve više produktivnosti rada, jedini je pravi put u budućnost. Socijalizam mora dokazati da može uspešno da se nosi s kapitalizmom i u tom pogledu kako bi zatim pokazao i svoju superiornost. Stvari se, pre ili kasnije, moraju kretati u tom pravcu, jer istorija, ma koliko ponekad bila

Digitized by Google

spora, kolebljiva i ćudljiva, kada se posmatraju njeni dugotrajniji tokovi, nikad nije dala za pravo onima koji teže da njen hod zaustave, a još manje onima koji hoće da ga okrenu unatrag.

★

Na svom putu socijalizam će se suočavati još dugo s mnogim teškoćama, barijerama i iskušenjima, a najteže će mu biti da savlada otpore etatističko-birokratskih monopolističkih snaga u sopstvenom društvu. No, i bez toga neće biti lako čupati se od dugo ustaljenih i ukorenjenih, ali prevaziđenih društvenih odnosa i oblika, zabluda i dogmi. Zato će i antisocijalistička zloupotreba svih deformacija, promašaja, neuspeha i nakaradnih pojava u socijalizmu još dugo biti ne samo prisutna, nego i s određenim uticajem, sve dok antisocijalističke snage imaju veliku materijalnu moć, a antikomunističke ideologije utiču na svest značajnih društvenih grupa, slojeva i klasa u svetu, a u uslovima sve većeg i slobodnijeg komuniciranja između svih zemalja s različitim društvenim sistemima, to ne može ostati bez uticaja i na socijalističke zemlje.

Zato smo, u interesu socijalizma i njegovog razvoja, rešeni da se antisocijalističkim snagama i antikomunističkim ideologijama suprotstavimo ne samo svojim uspesima u daljem razvoju socijalističkog samoupravljanja, nego i svim drugim oblicima direktne idejne i političke borbe, razobličavanjem njihove stvarne društvene prirode i istorijski nazadnjačkog karaktera.

Ta borba se mora voditi pred licem javnosti upravo radi pozitivnog dejstva na javnost a to znači na taj način i takvim sredstvima koja će najšire društvene snage ne samo zaštititi od idejno-političkog uticaja bilo kojih reakcionarnih i konzervativnih ideologija, nego i jačati progresivnu socijalističku društvenu svest.

Digitized by Google

Dušan Dragosavac

Antisocijalističko djelovanje i antisocijalističke ideologije u svjetlu razvoja savremenog svijeta i našeg unutrašnjeg razvoja

I

S pojavom klasnog društva nastaju i klasni antagonizmi između eksploatatorske i eksploatirane klase. U tome su se, u osnovi, formirala dva društveno-ekonomska, politička i ideološka stava, koji su međusobno suprotstavljeni i vode borbe sa različitih ekonomskih, idejnih, socijalnih, političkih i drugih pozicija. U tim borbama trajno su suprotstavljene snage koje su za oslobođenje rada i radnog čovjeka od svakog vida tlačenja i eksploatacije i snage koje su za društvo klasne eksploatacije, socijalne i nacionalne neravnopravnosti i dominacije.

Ogroman dio čovječanstva još uvijek vodi oslobodilačku i klasnu borbu, postupno stvarajući pretpostavke za bolji život svojih građana i ljudi uopće. U tim procesima progresivnim snagama odupiru se razne antisocijalističke i antikomunističke snage, koje imaju veliku državnu, ekonomsku, vojnu, crkvenu, propagandnu i drugu moć. One organizirano precizno i ofenzivno djeluju, nastojeći da diskreditiraju, zastraše i fizički spriječe i ugroze socijalističke, oslobodilačke i druge napredne pokrete i snage.

Antikomunističku i antisocijalističku propagandu, koju je do bjesnila bio razvio fašizam, danas ofenzivno rasplamsavaju

Digitized by Google

najreakcionarnije snage u svijetu, koje imaju financijski, idejni i politički dosluh i oslonac u moćnim multinacionalnim kompanijama, u nekim buržoaskim vladama, crkvenim organizacijama i vojno-industrijskim kompleksima itd.

Antikomunistička ofenziva je neposredno u funkciji blokovskog nadmetanja i nekih cjelovitih strateških zamisli pojedinih buržoaskih vlada, političara i ideologa, radi destabilizacije socijalističkih poredaka i zemalja koje su zbacile kolonijalni jaram i koje se bore protiv neokolonijalizma i drugih oblika dominacije. Antikomunizam je konstanta strateških opredjeljenja, a i praktične politike pojedinih kapitalističkih vlada i prema socijalističkoj nezavisnoj i nesvrstanoj Jugoslaviji. To nije samo izraz puke ideološke orijentacije reakcionarnih snaga. Socijalistička Jugoslavija je izložena antikomunističkoj propagandi sa svim obilježjima specijalnog rata. Geopolitički položaj Jugoslavije i određene društveno-ekonomske teškoće u kojima se danas nalazi podstiču antikomunističke snage da jačaju pritisak na našu zemlju. One pokušavaju stvoriti jednu vrstu opozicije u zemlji, koja — uz pomoć izvana — nastoji izboriti svoj legalitet i ostvariti političko partnerstvo prema SKJ i ostalim našim organizovanim socijalističkim snagama. Također pokušavaju podsticati i idejno-politički pluralizam u Savezu komunista. Jedna vrsta kvazidemokratski motiviranog oportunizma u jugoslavenskom društvu, a što je najgore i u Savezu komunista otupljuje borbu protiv nosilaca ovakvih aktivnosti na našem prostoru. Stvara se osjećaj da je, tobože, u trenutnim okolnostima, rizično otvoreno se suprotstaviti nekim agresivnim grupama, koje djeluju s antisocijalističkih pozicija. U idejnoj sferi Saveza komunista stvara se dezorijentacija time što se ispravna idejna i politička orijentacija na energičnu borbu protiv antikomunističke aktivnosti kvalificira kao birokratska manipulacija, kao pojava nekakvoga našeg neostaljinizma, a to bi, ako bismo na te floskule nasjedali, bila koncesija upravo antisocijalističkim snagama.

U funkciji hladnog i specijalnog rata je i velika kampanja tzv. pokreta za ljudska prava, započeta 70-tih godina, koja je povremeno imala izvjesnih uspjeha i pokazala određenu sposobnost pojedinih kapitalističkih vlada, naročito Sjedinjenih Američkih Država, da za službu svog ekspanzionizma pridobiju i znatan dio inteligencije. Ta se kampanja, obično s velikom žestinom i upornošću, pojačava baš u vrijeme kada njeni protagonisti nasrću na slobode drugih država i naroda, ne birajući sredstva, izazivajući krvoprolića i čineći zločine. U stilu »napada kao najbolje odbrane«, takve kampanje im služe da spriječe ili ublaže kritiku i kapitalističkog sistema i njegovih ekspanzionističkih i izrabljivačkih ciljeva. U svemu tome nametnuli su zadatak velikom dijelu njihove nauke, publicistike i novinarstva da osiguraju da se uzroci za mnoge pojave i događaje u društvu ne traže u postojećem kapitalističkom sistemu već, naprotiv, u socijalističkom i drugim sistemima, oslobodilačkim pokretima, itd.

Digitized by Google

Ni za trenutak se ne bi smjela potcijeniti aktivnost desnice ni njena angažiranost u cjelokupnim svjetskim zbivanjima, pa i u jugoslavenskim. Vanjske, hegemonističke i unutrašnje reakcionarne snage traže saveznike u raznim vrstama nacionalizma i klerikalizma, a kod nas se sve što nam je strano upravo ispoljava kroz te oblike.

Ideologija izrabljivačkih klasa u suvremenom svijetu, koja se oslanja na dugu tradiciju i veliku materijalnu podršku, brojan kadar i dobro organizirane institucije, uspijeva da bude veoma prisutna i agresivna. Naročito se ispoljava u stvaranju podloge za pojave i razvoj rasizma i neofašizma, polazeći i od teorija »čiste rase«, »životnog prostora«, »države i državnosti« kao emancipacije nacije i izraza narodnog duha i volje, vješto manipulirajući nacionalnim osjećanjima, mitovima prošlosti i historijskim događajima i nasljeđem. Fašizam je pomoću takvih teorija i demagoških parola manipulirao masama.

Taj crni element mitološke svijesti nije nestao pobjedom nad fašizmom u drugom svjetskom ratu niti u poslijeratnom razvoju. On još živi i nije stvar samo prošlosti i »primitivne psihologije« u prošlosti. Napredna politička misao uvijek je bila kritična prema reakcionarnoj politici i mitologiji. Progresivne snage u našim uslovima odlučno su se borile i bore za ekonomsku, kulturnu, socijalnu, političku i drugu emancipaciju i ravnopravnost čovjeka. To se najuspješnije sprovodilo dosljednim razvojem socijalizma, socijalističke revolucije, socijalističkog samoupravljanja — te neposredne socijalističke demokracije.

Razvijanjem socijalizma razvija se ravnopravnost nacija i naroda, učvršćuje bratstvo i jedinstvo među narodima. Izgradnja socijalizma, razvoj idejne i političke borbe kroz revoluciju — osnova su za likvidaciju eksploatacije. Svi naši narodi i narodnosti pod rukovodstvom Komunističke partije odnosno Saveza komunista Jugoslavije, obračunali su se, u oružanoj revoluciji i poslijeratnoj izgradnji, s fašizmom, njegovom teorijom i praksom. Zato im i nisu potrebne samozvane »nacionalne vođe« koji, u stvari, pokušavaju umanjiti zlodjela fašista i ponovo krčiti put nacionalizmu, šovinizmu i rasizmu. Ti samozvani nacionalni dušebrižnici, kakvih ima u redovima svih naroda i narodnosti, za svaki naš narod i svaku narodnost izmišljaju formulu kompleksa krivnje, koju im pripisuju drugi, a oni, eto, upravo skidaju tu krivnju, pri čemu im je cilj umanjivanje zlodjela okupatora, izdajica i kvislinga.

Narodi i narodnosti Jugoslavije zajedno su se borili protiv fašizma i bratoubilačkog rata, pa zbog izdajnika i kvislinga i nemaju nikakvog kompleksa. Međutim, malograđanski elementi i politikanti usmjeravaju svoju aktivnost na raspirivanje mržnje i stvaranje netrpeljivosti među narodima. Takvu idejnu i političku praksu pojedinaca i grupa, u službi antikomunističke propagande u našem vremenu i prostoru, treba najenergičnije spriječiti.

Digitized by Google

U svakom narodu i narodnosti bilo je kvislinga, a pošto su oni vršili genocid nad drugima — svi narodi naše zemlje bili su izvrgnuti genocidu. Od toga ih je spasila zajednička borba pod vođstvom jedinstvene Komunističke partije Jugoslavije. Da nije bilo NOB-a i revolucije genocid bi bio daleko teži i krvaviji. Svaku pojavu rasizma, nacionalizma, kleronacionalizma, treba raskrinkati i jasno reći ono što je u interesu slobode, demokracije, bratstva i jedinstva. Treba stalno razotkrivati zamaskiranu neprijateljsku aktivnost i zloupotrebu naše demokracije, jer reakcioneri, sami po sebi, ne priznaju da su reakcioneri. Naprotiv, svi oni se pozivaju na općepoznate i prihvaćene principe o pravima i slobodama, o demokraciji, progresu, upravo da bi prikrili svoje retrogradno djelovanje i ponašanje suprotno tim principima. Treba se osposobiti da se u svakom trenutku odredi politički sadržaj tih pojmova i kategorija i tko i kakvu aktivnost njima kamuflira, što pod njima podrazumijevaju napredne, a što konzervativne i reakcionarne snage.

Napredne socijalističke snage ne mogu biti za bilo kakvu demokraciju, jer štošta se može podvesti pod pojam demokracije. Za kapitalistu ona znači jedno, a za proletera sasvim drugo. Za progresivne snage demokracija omogućava likvidaciju eksploatacije, dezalijenaciju čovjeka i punu ravnopravnost, bez obzira na nacionalnu i druge pripadnosti. Naši narodi i narodnosti upravo su shvatili i prihvatili narodnooslobodilački pokret i socijalističku revoluciju kao borbu za oslobođenje od eksploatacije u nas i u svijetu. Sve što je pozitivno u historiji svakog naroda svodilo se, u suštini, na borbu protiv eksploatacije u svakom narodu, na negaciju hegemonističkog duha i sile, što je osnovna vrijednost i pojedinih naroda i čovječanstva u cjelosti. To je, zapravo, srž morala radničke klase; to su njena istina i njena demokracija. Za takva se opredjeljenja ona decenijama bori i na tim osnovama i u takvoj borbi gradi istinski internacionalizam.

S obzirom na to da je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija višenacionalna zajednica, bratstvo i jedinstvo na osnovama pune ravnopravnosti centralno je pitanje za njene narode i narodnosti. Svjesne i organizirane socijalističke snage, prije svega Savez komunista, nad bratstvom i jedinstvom, nad ravnopravnosti naroda i narodnosti moraju stalno bdjeti upornom izgradnjom socijalizma i samoupravljanja, jer se društveni problemi u višenacionalnoj zajednici, u klasnom, još relativno nerazvijenom društvu manifestiraju kao nacionalni. Ako socijalističke snage ne drže čvrsto socijalistički kurs otvara se prostor različitim antisocijalističkim aktivnostima koje se u nas ispoljavaju i u obliku nacionalizma i kleronacionalizma.

Suprotno ustavnim odredbama o slobodi vjeroispovijesti, o religiji kao privatnoj stvari građana i odvojenosti crkve od države, kod nas je čas više, čas manje, ali kontinuirano prisutna, a u posljednje vrijeme i potencirana klerikalistička aktivnost. Ta se aktivnost međusobno povezuje sa aktivnošću drugih antisocijali-

Digitized by Google

stičkih i antikomunističkih snaga i, koristeći se našim poteškoćama, snažnije se ispoljava u posljednje vrijeme. Za uspješnu borbu protiv njih najefikasniji su naše jedinstvo i sinhronizirana akcija svih subjektivnih socijalističkih snaga na cijelom jugoslavenskom prostoru, prije svega, uspješnijim rješavanjem društvenih proturječnosti i bržim savladavanjem problema s kojima se danas susrećemo. Dominantnu ulogu u tome imaju bitka za ostvarivanje Programa ekonomske stabilizacije, bitka za brži privredni i društveni razvoj, efikasnije funkcioniranje političkog sistema i daljnje razvijanje socijalističkog samoupravljanja kao oblika diktature proletarijata, čiji je cilj oslobođenje rada i radničke klase, odumiranje države i stvaranje besklasnog komunističkog društva. To je dalek cilj, ali svaki korak prema njemu je sužavanje prostora za djelovanje reakcionarnih snaga, korak je u pravičnije i humanije društvo.

II

Strategiju jugoslavenske revolucije KPJ, odnosno SKJ izgrađivali su polazeći od općih uvjeta u svijetu, društvenih prilika i odnosa klasnih snaga u zemlji. Bila je to strategija oslonca na vlastite snage, na revolucionarnu svijest radničke klase i radnih masa. To je omogućilo da se u Jugoslaviji, od ekonomski, kulturno i politički nerazvijene i ratom opustošene zemlje, postignu značajni rezultati u materijalnom i duhovnom razvoju. Položaj radnika i radnog čovjeka se korjenito promijenio. Postignuta je nacionalna ravnopravnost, ostvareno bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije. Stalno su razvijani nezavisan položaj zemlje u svijetu i njena nesvrstana politika, uz otvorenost za svestranu i ravnopravnu suradnju.

Ostvarivanje strategijskih ciljeva jugoslovenske revolucije zahtijevalo je, pored ubrzanog materijalnog razvoja, i neprekidno reproduciranje socijalističkih i društvenih odnosa, neprekidno razvijanje socijalizma i socijalističke demokracije. Za takav revolucionarni pravac društveno-političkog i ekonomskog razvoja presudno je bilo prevladavanje starog i uvođenje novog društveno-političkog sistema, čiju osnovu čine društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i društveno samoupravljanje uz neprekidnu afirmaciju historijskog interesa radničke klase. Ta opredjeljenja izdržala su probu vremena, ostaju i dalje naša ideja vodilja i ogromni su potencijal za afirmaciju stvaralačke moći radnih masa.

Brzi razvoj i industrijalizacija zemlje otvorili su i mnoge probleme, zahtijevajući velike i skupe infrastrukturne pothvate, uzrokujući, u izvjesnoj mjeri, usporen razvoj nekih tradicionalnih privrednih djelatnosti, kao što je poljoprivreda i druge. Također, podstakao je brže i ne baš organizirano migraciono kretanje iz sela u grad, iz manje razvijenih u razvijenija područja.

Digitized by Google

Problem Jugoslavije, kao srednje razvijene zemlje, ne identificira se samo s razvojem ove ili one grane privrede, nego s ukupnim razvojem industrijske i poljoprivredne proizvodnje, energetike, a zahtijeva i intenzivni razvoj tercijarnih djelatnosti i male privrede. Riječ je o neophodnosti racionalnijeg korištenja postojećih potencijala, uz primjenu suvremenih tehnoloških postupaka u svim granama proizvodnje i upravljanja gdje je sve naglašenija uloga proizvodnog i kreativnog rada. I pored svega, u SFRJ je u nekoliko decenija ostvaren takav razvoj za koji je mnogim razvijenim zemljama, koje su eksploatirale kolonije, trebalo više od jednog vijeka.

Stara kolonijalna osnova većine kapitalističkih zemalja pod udarcima antifašističkih i antikolonijalnih oslobodilačkih i socijalističkih revolucija sve je više slabila. Međutim, pokazalo se da je kapitalizam sposoban da osujeti stvarnu političku nezavisnost mnogih zemalja koje su ostale bez svoje ekonomske nezavisnosti. Novooslobođene zemlje suočile su se ne samo s teškim problemima ekonomske nerazvijenosti nego i sa snažnim neokolonijalističkim pritiscima. Razvijeni su u uvjetima njima odgovarajuće međunarodne podjele rada i sistema međunarodnih ekonomskih veza i odnosa uspijevali i još dugo će uspjevati da mehanizmom ekstraprofita otuđuju nacionalna bogatstva zemalja u razvoju i prisvajaju njihov višak rada. Posebnu ulogu u tome imaju multinacionalne kompanije. Veliki svjetski ekonomski problem je smanjivanje jaza između razvijenih i nerazvijenih dijelova svijeta. Taj problem je bio, a izgleda da će i dalje biti, po strani interesa vladajućih krugova razvijenih kapitalističkih zemalja, pa i nekih socijalističkih.

Socijalistička Jugoslavija je tokom nekoliko decenija borbe i napora radničke klase, seljaštva, inteligencije i radnih ljudi ostvarila krupne promjene u razvoju materijalnih i proizvodnih snaga, posebno u razvoju sistema socijalističkog samoupravljanja. Za daljnji društveno-ekonomski razvoj, koji je uvjetovan otklanjanjem uzroka teškoća s kojima se suočavamo, potrebno je organizirano djelovanje svih društvenih snaga da bi se uspješno ostvarili ciljevi i zadaci društveno-ekonomskog razvoja i strategije naše spoljne politike kao njegovog sastavnog djela. To je, u suštini, konstanta politike SKJ i SFRJ sa potrebom stalnog osposobljavanja i prilagođavanja vremenu, stupnju ostvarivanja postavljenih ciljeva i promjenama koje nastaju u samom društvenom biću. Bitno je postići da naš sistem u cjelosti razvijaju i unapređuju organizirani radni ljudi, da oni svojom radnom i društvenom praksom savladaju objektivne nužnosti društvenog karaktera rada i pluralizma samoupravnih interesa, koji su međusobno nerijetko suprotstavljeni, budući da smo još klasno društvo. Prema tome, stupanj samoupravne integracije rada zavisan je od toga da li će i kako će društveno-ekonomski sistem pružiti mogućnost za demokratsko artikuliranje i sintetiziranje različitih interesa. To je od bitnog značaja za razvoj društveno korisnog rada koji pred-

Digitized by Google

stavlja historijski nužno ograničenje »apsolutne slobode« u socijalističkom samoupravnom društvu, odnosno njeno postajanje sve više oblikom nove stvarne slobode udruženog radnika kao društveno organiziranog samoupravljača. Samoupravljanje se, međutim, ne može zamišljati samo u granicama osnovne organizacije udruženog rada niti, pak, pojedinih regija, republika i pokrajina, jer to potiče autarkične i slične egoističke partikularističke tendencije. Samoupravljanje je jedinstveni materijalni i idejno-klasni odnos i interes udruženog rada u cijeloj zemlji.

Svijet u kojem živimo ispunjen je proturiječnostima, krizama i sukobima. Jugoslavija je poslije razbijanja poznate blokade nakon rata stalno imala dinamičan društveni i privredni razvoj, očuvala je i ojačala svoj suverenitet, unaprijedila suradnju gotovo sa svim zemljama u svijetu na osnovama ravnopravnosti i stekla visok ugled i mnoge iskrene prijatelje. Jugoslavija se susretala i susreće se s mnogim teškoćama i problemima, koje je — unatoč nepovoljnoj međunarodnoj situaciji i prilikama — uspijevala savladivati. Značajno je doprinosila i doprinosi stabilizaciji mira na Balkanu i u Evropi. Cjelokupnom aktivnošću na međunarodnom planu, a posebno u pokretu nesvrstanih i u Ujedinjenim nacijama, ona zapaženo doprinosi miru, ravnopravnosti naroda i zemalja i općem društvenom napretku u svijetu. Jugoslavija takvu politiku mora nastaviti, a da bi bila uspješna, mora prevladavati sadašnje unutrašnje slabosti, prije svega u svojoj društvenoj reprodukciji.

Već dugo nedostaje snage da se osmisli efikasna ekonomska politika na tim strateškim opredjeljenjima. Na Trećem kongresu samoupravljača, koji je prethodio Dvanaestom kongresu Saveza komunista Jugoslavije, analizirani su uzroci, teškoće i proturječnosti i traženi putovi za njihovo prevladavanje. U Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije ukazano je na probleme koje treba dalje rješavati. Međutim, nosioci ekonomske politike nisu uspjeli operacionalizirati taj program stabilizacije.

Savez komunista se mora boriti za razvijanje stvaralaštva u svim sredinama, jer je to realna osnova kulture shvaćene kao način života i rada radnih ljudi u socijalističkom samoupravnom društvu. Tome mogu da pogoduju društveni uvjeti u kojima se stalno reproducira i širi samoupravna svijest ljudi i jačaju demokratski odnosi na radničko-klasnim, samoupravnim socijalističkim osnovama. Otuda i stalna obaveza Saveza komunista da se bori protiv svih monopola, a pogotovo u nauci i kulturi.

Pod vidom slobode u nauci i kulturi često se izražavaju nacionalističke težnje različitog predznaka. Pojačano se inzistira na »demistifikaciji« revolucije, na jednostranom, iskrivljenom prikazivanju suštine revolucije i našeg doprinosa u borbi protiv fašizma i staljinizma. Pod firmom književnog, umjetničkog stvaranja s »humanističkih« pozicija nastoji se rehabilitirati informbirovština. Trajnija je potreba da se Savez komunista idejno-političkim sredstvima, prije svega društvenom kritikom, bori protiv reakcionarne

Digitized by Google

teorije i prakse u interesu zaštite stvarne slobode, stvaralaštva i razvoja istinske demokracije.

U posljednje vrijeme razne ideologije tuđe socijalizmu i samoupravljanju kao da doživljavaju renesansu. Pretežno se ispoljavaju kroz nacionalizam i klerikalizam i proširuju prostore za svoje djelovanje, jer prodiru i u Savez komunista. Nacionalizam i etatistička ideologija i svijest, sa svojim različitim političkim derivatima, izražavaju nevjericu u snagu i sposobnost radničke klase i radnih masa i jedino rješenje vide u državnom, republičkom ili saveznom reguliranju privrednih i društvenih tokova. Data materijalna osnova, odnosi u proširenoj reprodukciji, te mjere ekonomske politike često su povodi za konflikte između saveznog, pokrajinskih i republičkih etatizama koji u idejno-političkoj sferi dobivaju oblik nacionalizma. Te ideologije nude razne modele društvenog uređenja, u suštini, siju nevjericu u revoluciju.

Stvaralačka demokratska kritika jedan je od značajnih agenasa izgradnje socijalizma. Otuda potreba za takvom kritikom koja otvara perspektivu i predlaže rješenja, povezujući se s praksom. Revolucija, kako je to govorio Lenjin, nisu ravne poput Nevskog prospekta niti se socijalizam izgrađuje sjedenjem u ugodnim salonima, već u surovoj klasnoj borbi u kojoj učestvuju milijuni radnih ljudi. Naša revolucija nije bila niti je danas laka, niti je u njoj svaka pojedinost najbolje riješena. Pojedine, veće ili manje greške, nisu bile odlučujuće za njezin tok i ishod. Našoj socijalističkoj, narodnoj i demokratskoj revoluciji ne odgovara da se od nje pravi mit, da se od njezinih kreatora i učesnika stvaraju kultovi, ali se moramo energično suprotstavljati svim pokušajima obezvrjeđivanja i negiranja revolucije i njenih tekovina.

Već duže vremena u dijelu javnog informiranja, naročito u publicistici i izdavačkoj djelatnosti, dolazi do izražaja suprotstavljanje politici Saveza komunista i osporavanje trajnih vrijednosti naše revolucije i nekih drugih socijalističkih i oslobodilačkih pokreta i revolucije. Sve je to u funkciji organizirane i ofenzivne kontrarevolucije. To pokazuje da su zatajili idejna borba komunista i samoupravni utjecaj društva, pa i Saveza komunista u cjelini. Odgovornost za to snose komunisti na svim nivoima, uključujući i one koji rade u nauci, kulturi, u javnom informiranju, itd. što se nisu više posvetili pravnoj političkoj akciji.

Nivo razvoja našeg društva u cjelini, mnogi ekonomski problemi, pa i suvremena krizna kretanja u svijetu, nerijetko djeluju u pravcu aktualiziranja pojedinih aspekata nacionalnog pitanja i podgrijavanja raznih oblika nacionalizma. Postoje objektivni činioci koji u toj sferi negativno djeluju i još će dugo tako djelovati. Organizirane socijalističke snage, prije svega, Savez komunista, moraju biti svjesne toga i odlučno i sistematski razvijati društveno-ekonomski i politički sistem zasnovan na društvenim sredstvima za proizvodnju u integriranom udruženom radu i samoupravljanju.

Digitized by Google

Velik dio naših teškoća proizlazi iz toga što je u posljednje vrijeme sve naglašeniji državno-etatistički element na nivou republika i pokrajina i borba republičko-pokrajinskih birokracija za nacionalnu državnost, a to, u stvari, vuče ka građanskoj državnosti i zapostavljanju socijalističke radničke i klasne samoupravne suštine države. U borbi za afirmaciju socijalističke države, kao neposrednog oruđa u rukama radničke klase i radnih ljudi, stalno smo se susretali i susrećemo se sa snagama koje na osnovi državnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju nastoje ostvariti etatizam i hegemonizam u pokrajini i republici. Time otvaraju vrata separatizmu u odnosu na federaciju, ali i unitarizmu na nivou republike, odnosno pokrajine.

Savez komunista ne smije biti inferioran prema raznim kvazinaučnim djelima koja pod vidom nauke i kulture, u stvari, šire šovinističku mržnju i ugrožavaju bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti. Svojom socijalističkom revolucijom mi, zapravo, prevladavamo historijske i druge klasične granice unutar Jugoslavije koju smatramo trajnom jedinstvenom socijalističkom samoupravnom zajednicom, srazmjerno našoj dosljednosti u izgrađivanju sistema socijalističkog samoupravljanja, jedinstvenosti teritorijalnog integriteta SFRJ i suvereniteta radničke klase i radnih ljudi, udruženog rada, ravnopravnih naroda i narodnosti.

Suvremeni svijet pozitivno prožima privredna, kulturna i naučna suradnja na osnovama ravnopravnosti, i to afirmira bitne društvene vrijednosti i sadržaje kao općeljudska dostignuća. Otvorenost zemalja i naroda omogućava međusobnu suradnju i kretanje ljudi, materijalnih dobara, tehnologije i ideja. Taj se proces unutar naše zemlje ne smije otežavati nikakvim lokalnim, pokrajinskim, republičkim ili sličnim drugim granicama, aktima i interesima. Svaki onaj tko se zatvara šteti, prije svega, sebi ali i svima drugim u SFRJ. Zbližavanje i međusobno povezivanje, pogotovo u društvenim uslovima kakvi su naši, bitni su uvjeti ravnopravnosti.

III

Eksproprirajući buržoasku klasu, socijalistička revolucija je otvorila proces prevladavanja klasa, mijenjajući njihovo mjesto i ulogu u procesu društvene reprodukcije, u upravljanju proizvodnjom i društvenim poslovima. Većim ostvarivanjem socijalističke revolucije buržoazija je sve više gubila ekonomsku i političku moć. Zbog datog stupnja razvoja proizvodnih snaga u socijalizmu, postoje mogućnosti za reproduciranje starog društva u raznim njegovim oblicima, kao što je to državni kapitalizam, kapital odnosi i slično. Nakon socijalističke revolucije i eksproprijacije eksproprijatora, iako su suženi uvjeti za reprodukciju buržoazije kao klase, neki elementi njene reprodukcije djeluju u različitim društvenim sferama. Ove bi pojave u Jugoslaviji bile ekonomski i po-

Digitized by Google

litički manje snažne kad bi društvena svojina i samoupravljanje bili razvijeniji, kada građanski elementi kod nas ne bi imali oslonce u određenim krugovima u inozemstvu, kad kapitalizam još ne bi bio jak svjetski sistem. Iako svjetski proces socijalizam je relativno nerazvijen. U socijalizmu još postoje klase i klasne i druge suprotnosti, premda se priroda klasa i klasne borbe mijenja. Mnoge greške, lutanja i deformacije potresaju socijalistička društva. To dolazi do izražaja zbog relativno nerazvijenih proizvodnih snaga, nerazvijene društvene svojine. Prisutni su ne samo elementi državne i grupne nego i privatne svojine i tradicije starog. U težim političkim i ekonomskim krizama u svijetu, kao što je sadašnja, to se oštrije manifestira. Nastaju razna kolebanja, pojavljuju se razne malograđanske antisocijalističke ideologije i kao izraz realne situacije, ekonomske i političke prakse i teškoća u razvoju novog društva.

Ako su teškoće u razvoju društva veće, lakše dolaze do izražaja i shvaćanja koja društvenu svojinu tretiraju statično, a društveni se problemi ispoljavaju kao odnosi ljudi i stvari. Situacija je teža i zbrka veća ako se šire državnosvojinska i grupnosvojinska shvaćanja i praksa, ako jačaju državna i grupna svojina. To se direktno suprotstavlja društvenoj svojini, socijalizmu i samoupravljanju. Da bi se savladala društvena i ekonomska kriza kod nas, jedina je alternativa razvijati društveni karakter sredstava za proizvodnju i socijalističke samoupravne odnose u kojima udruženi neposredni proizvođači i radni ljudi, na osnovi vlastitog rada i društvenih sredstava za proizvodnju, upravljaju društvenom reprodukcijom. U velikom dijelu komunističkog pokreta još su prisutna shvaćanja koja poistovjećuju državnu svojinu s društvenom. Nosioci tih shvaćanja pozivaju se na Marxa, brkajući njegove stavove o progresivnoj ulozi socijalističke države u eksproprijaciji eksproprijatora, nacionalizaciji sredstava za proizvodnju, zaboravljaju zakonitost i progresivnost njihovog podruštvljavanja. Protagonisti toga shvaćanja zaboravljaju osnovni Marxov stav da je eksproprijacija eksproprijatora, odnosno nacionalizacija sredstava za proizvodnju, posljednji samostalan akt socijalističke države, a da je podruštvljavanje sredstava za proizvodnju materijalna osnova podruštvljavanja svih društvenih, pa i državnih funkcija.

Marksizam ima pozitivan stav o ulozi socijalističke države u nacionalizaciji sredstava za proizvodnju. Prema njemu, to je nužna prva faza u socijalizmu, ali socijalistička država treba da odumire i da se podruštvljuju njene funkcije. Razvoj društvene svojine i podruštvljavanje upravljačkih funkcija bitni su kriteriji za ocjenu razvoja socijalističkog društva.

Sva iskustva socijalizma i socijalističkih revolucija pokazuju da država kao organizacija može ostvarivati revolucionarnu ulogu ako je instrument historijskog interesa radničke klase, ako štiti društveni karakter sredstava za proizvodnju, ako se u društvu otvara proces odumiranja države i klasa. Iz proturječne uloge države u svim socijalističkim revolucijama se nametao i nameće

Digitized by Google

zahtjev za spajanjem proizvođačke, radne i upravljačke funkcije na osnovama društvene svojine sredstava za proizvodnju. Problem društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju povezan je s prisvajanjem na osnovi rada, što znači pretvaranje dohotka u radni dohodak. To je osnova oslobađanja radnika svih oblika najamnine. U Jugoslaviji to se odvija razvojem društvene svojine i društvenog samoupravljanja.

Samoupravljanje je kod nas opipljivo otvorilo proces afirmacije poznate parole radničkog pokreta: fabrike radnicima — zemlja seljacima, ne u vlasništvo već na samoupravljanje.

Savez komunista Jugoslavije mogao se u pojedinim periodima uspješnije suprotstavljati vlastitom etatizmu, kad je vodio autohtonu revoluciju, gdje se birokratizam nije mogao lagodno razvijati ni ugrožavati tekovine revolucije.

Transformacija državne u društvenu svojinu, prelaz od državnog upravljanja na radničko i društveno samoupravljanje nije ni lak ni kratkotrajan proces. Bilo je i još u vezi s tim ima ozbiljnih idejnih, teoretskih razilaženja i nedoumica u komunističkom pokretu.

Socijalističko samoupravno opredjeljenje svjesno su podržavali radni ljudi, mada ne svi i ne uvijek i mada samoupravljanje nije savršeno. Uostalom, kako bi rekao Marx, idealno čistih oblika i nema u stvarnosti. Oni su samo apstrakcije koje pomažu identificiranje i definiranje određenih stanja i pojava. U društvenom sektoru još postoje razni elementi državnih klasnih odnosa i nije problem što oni postoje, već je problem što se duže vremena intenzivnije reproduciraju. Raspolaganje države značajnim društvenim sredstvima, njena povezanost s tehnokratsko-birokratskim strukturama u privredi, bankarstvu i trgovini, otežava revolucionarne procese. Marx je predviđao da će se dugo poslije revolucije zadržati »buržoasko pravo«, odnosno »nagrađivanje prema radu«, a ne komunistički princip »raspodjele prema potrebama«.

Činjenica je da je naše socijalističko društvo nesavršeno, da je u razvoju i da je naglašena uloga subjektivnih snaga, prije svega Saveza komunista, njegove svjesne i organizirane borbe za izgradnju socijalizma, a protiv raznih slabosti i deformacija u društvu. U toj borbi ne mogu mnogo pomoći teorije savršenih modela socijalizma i njihovi nosioci koji uvijek u jugoslavenskom društvu pronalaze i vide isključivo tuđe elemente, antisocijalističke pojave kakvih u njemu ima mnogo. Isto tako, ne mogu pomoći ni oni koji se oportunistički odnose i koji ne vide slabosti u društvu. Pošto suvremeni socijalizam uopće, a onda i jugoslavenski, nije savršen, u njemu nije teško pronaći i različite kapitalističke, etatističke, nesocijalističke, grupnosvojinske, privatnovlasničke i slične elemente. Samo konstatiranje tih činjenica ne može mnogo koristiti ako nije praćeno otkrivanjem sredstava i oblika društvene akcije koja jača socijalističke samoupravne elemente.

Već duže vrijeme mnogo se ukazuje na slabosti i dramatizira, a manje je dobre organizacije i efikasnog rada. Naše snage —

Digitized by Google

Savez komunista i njegova rukovodstva teško se osposobljavaju da sagledaju što je primarno, da odlučujuće utječu na razvoj primarnog, da bi se uspješno borili protiv ostataka prošlosti koji još žive i napreduju, iako su, u krajnjoj liniji, historijski osuđeni na propast. Budući da živimo u društvu koje nije lišeno klasnih suprotnosti, bitno je jačati društvenu moć radničke klase i organiziranih udruženih radnih ljudi.

U našem društvu ima onih koji ne vide klase i ne osjećaju klasnu borbu čija se osnova nalazi u produkcionom odnosu, zamjenjuju to teorijom socijalne stratifikacije, slojevitosti. Ta, u stvari, građanska teorija pomaže uočavanje stjecanja imovine, socijalnu diferencijaciju, ali nije dovoljan analitički instrumenat za otkrivanje klasne borbe, da uoči produkcioni odnos i njegove društvene karakteristike. Ne vidi klase, već samo društvene slojeve, način života i na tome se suviše iscrpljuje.

U analizi razvoja ne treba zanemariti teoriju socijalne stratifikacije, ali se ona ne može zamijeniti marksističkom analizom klasnosti društva. U suvremenom kapitalističkom društvu, gdje se ta teorija razvija, ona se, u stvari, dobrim dijelom koristi za prikrivanje osnovnog unutarnjeg klasnog odnosa. Zaoštreni ekonomski i socijalni problemi, velike materijalne razlike u SFRJ postaju uzrok društvenih konflikata. Težina tog problema je srazmjerna narušavanju ekonomskih zakonitosti, podbacivanju dugoročne ekonomske politike, što omogućava veće prisvajanje dohotka posredstvom raznih špekulacija, a ne na osnovama društveno priznatog ličnog rada.

Ako se to marksistički ne analizira, onda se ne mogu vidjeti ni glavni uzroci pojačanog reproduciranja negativnih elemenata, pa, prema tome, i elemenata klasnog odnosa i, uopće, osnova suprotnosti u procesu društvene reprodukcije. Sada se, međutim, društvene snage iscrpljuju u borbi protiv sekundarnih pojava izvan tokova društvenih produkcionih odnosa. Osnovno je boriti se za podruštvljenje društvenih sredstava za proizvodnju, za upravljanje društvenim sredstvima od strane udruženih radnih ljudi. Ako se tome prilazi s pozicija glavnog klasnog odnosa, prevashodno u proizvodnoj i prometnoj sferi, onda se uspješnije radi na razvoju novih, samoupravnih socijalističkih produkcionih odnosa u društvu u cjelini.

Udruženi rad i radni ljudi u razvijenom samoupravljanju omogućuju uspješniju ulogu države u funkciji samoupravljanja, pa time i uspješniju borbu državnih organa protiv antisocijalističkih pojava i tendencija. Marksistički pristup omogućava da se uoči reprodukcija elemenata starog društva, ali, također, i da se ne zaboravi na to da se protiv staroga može uspješno boriti samo ako se dosljedno razvija socijalistički politički sistem na osnovama samoupravljanja, kao sistem vlasti radničke klase, vladavine udruženog rada. Ako se ti elementi ne sagledaju i ne lociraju na prava mjesta, lako se pada u ultradesni ili ultralijevi radikalizam.

Digitized by Google

Suprotnosti različitih interesa postoje nezavisno od svijesti i volje ljudi, pa one dobivaju svoj izraz u nauci, ideologiji i politici. Imaju i svoje protagoniste. Izvjestan dio njih autohtono ili uvozom izvana ili kombinirano, razvijaju antisocijalističke teorije i praksu. Međutim, konflikti koji iz takvog stanja proizlaze ne zavise samo i isključivo od ideologije nego i od datih društvenih odnosa i snaga. U svemu tome bitna je sposobnost svjesnih socijalističkih snaga da ogromnu kreativnu moć radničke klase i radnih ljudi usmjere u razvoj socijalizma, samoupravne socijalističke demokracije i humanizacije međuljudskih odnosa. To se ne postiže samo praksom, pogotovo ne slijepim prakticizmom, ali ni teorijom koja je odvojena od konkretnog društvenog života.

Antikomunisti smatraju da radničkoj klasi i njenoj partiji ne treba dozvoliti da uzme vlast, naročito ne u zemljama razvijenog kapitalizma. Za njih je jedina alternativa buržoaska demokracija. To su poznate teze desne buržoazije koje su danas aktualizirane i usmjerene protiv komunističkih partija u razvijenim zemljama, prije svega onim snažnijim i utjecajnijim.

Za Savez komunista i za marksiste bitno je imati na umu i uočavati klasnu strukturu društva, razvijati radničko-klasnu orijentaciju, utjecati na suštinu klasne borbe, razvijati društvene proizvodne snage i socijalističke odnose; ekonomsku politiku voditi kroz sagledavanje ekonomskih zakonitosti. Bitno je sagledavati kakvi se klasni odnosi formiraju u proizvodnji i u društvenom radu u cjelini. Tek tada se mogu uočiti uzroci drugih pojava, kao što su problemi imovine, ličnog rada, načina života, trke za potrošnjom i, što je naročito važno, može se uspješno boriti protiv neosnovano stečenih dohodaka i na njima zasnovanih socijalnih razlika. Ako se to zanemari, negativno će utjecati na stanje u društvu — erodiraće njegovu moralnu snagu, otvaraće prostore za antisocijalističko i antikomunističko djelovanje.

IV

Politički sistem socijalističkog društva može uspješno funkcionirati ako se razvija iz onih društvenih odnosa koji organski izrastaju iz udruženog rada, na osnovi društvene svojine sredstava za proizvodnju i socijalističkog samoupravljanja. Naša ekonomska politika, međutim, dugo vremena ne vodi dovoljno računa o ekonomskim zakonima i o svojoj povezanosti s političkim sistemom socijalističkog samoupravljanja. Nerijetko su za nosioce ekonomske politike politički sistem i ekonomski zakoni parole, a mjere ekonomske politike nešto drugo. Zaboravlja se politički aspekt ekonomskih pitanja i što ona znače za razvoj socijalističkog sistema. Naša ekonomska politika zaboravlja i neke bitne potrebe ljudi. Ispada da joj je glavno da osigura svoju etatističko-ekonom-

Digitized by Google

sku funkciju u proširenoj reprodukciji, pri čemu je široko prisutan voluntarizam. Takvoj ekonomskoj politici forumi društveno-političkih organizacija gotovo redovno daju i političku podršku, a to umanjuje odgovornost kreatora i realizatora ekonomske politike, pogoduje socijaliziranju raznih promašaja i odgovornosti. Ako se i dalje bude socijalizirala odgovornost, tolerirali nesklad između političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i ekonomske politike neće se moći zaustaviti enormno množenje štetnih posljedica.

Savez komunista davno je raščistio s tezom da je dovoljno da radnička partija drži vlast i da putem državnog aparata gradi tvornice, kolektivizira poljoprivredu, oporezuje, plaća itd., da državni aparat zadržava najprogresivniju društvenu funkciju, posebno proširenu reprodukciju. Da bi se socijalizam uspješno razvijao mora biti oslobođen birokratskih kočnica, kako bi više prostora dobili socijalistički podsticaji, razvijale se unutrašnje snage i društveni produkcioni odnosi, koji će sve više povezivati proizvođačke, radne i upravljačke funkcije, otvoriti prostor i inicijativu stvaralaštvu radnih ljudi koji svjesno, sa svojom Partijom, usmjeravaju razvoj na spoznaji ekonomskih i uopće društvenih zakonitosti.

U našem društvu pojavile su se u posljednje vrijeme razne knjige, razni publicistički tekstovi o državnoj, nacionalnoj, ekonomskoj i drugoj problematici. Znatan dio toga je niskog općeg i naučnog nivoa, tuđe idejne provenijencije. S teoretskog stanovišta može se bez velikih napora utvrditi da u nemalom broju tih produkata prevladava subjektivističko-pozitivistički pristup i svojevrstan idealizam, do šovinizma i rasizma. Pojedinci preko romantičarskih nacionalnih historiografija idu do apsolutiziranja nacionalnih država, nacionalnih ekonomija, pa, u posljednje vrijeme, i nacionalnih separatističkih partija, čak do opsesije nekom vrstom nacionalnog socijalizma. Atraktivnost takvih ekstremnosti, koja je, u stvari, proizvod buržoazije, ne možemo prenositi u naše uvjete. Komunisti nikada ne smiju smetnuti s uma da je naše osnovno opredjeljenje socijalistička revolucija, a marksizam naš ideološki temelj.

V

U Savezu komunista ima velikih sporova u vezi s tim da li treba ili ne treba vršiti promjene u društveno-ekonomskom i političkom sistemu. Za Savez komunista to ne bi trebalo biti sporno. On na osnovu svoga programa i prakse neprekidno treba da razvija stvaralačku aktivnost i u pravcu konstruktivnih promjena. Uostalom, u Programu Saveza komunista se, ne bez razloga, kaže:

»Ništa što je stvoreno ne smije za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mjesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije.«

Digitized by Google

Bitna je svrsishodna, seriozna, angažirana marksistička kritika društveno-političkog sistema društvene prakse i aktivnosti, suprotstavljanje tuđim kritikama i smišljenim antikomunističkim aktivnostima. Potrebno je suprotstaviti se onim zahtjevima za promjene koje polaze s građanskih ili neostaljinističkih pozicija i onima koji, pod vidom kritike staljinskog pozitivizma, u stvari, kritikuju samoupravni socijalizam, staljinizam poistovjećuju sa socijalizmom. Neki kritiku socijalizma zaogrću frazama, praveći shematsku podjelu u dva suprotna tabora. Naučna vrijednost marksizma se negira, suprotstavljaju mu se sumnjivi filozofski pravci koji ističu kako je Marx zastario. Ima teoretičara koji misle da se filozofija ne može dovoditi u odnos prema socijalizmu jer, kako oni kažu, filozofija treba da se bavi sa svijetom kao cjelinom i općom strukturom, najopćenitijom zakonitošću svega što jeste, a ne socijalizmom kao jednim društvenim poretkom. Ako se filozofija dovodi u vezu sa socijalizmom, onda je to samo u smislu opće kritike u odnosu na socijalizam, da bi jedni apologizirali građanski, a drugi socijal-realistički sistem. Antikomunisti poistovjećuju marksizam i sve socijalističke revolucije sa staljinizmom, iskazuju, tobože, svoj vanklasni pristup, iako se zna da u suvremenom klasnom društvu nema vanklasnog pristupa. Svim tim pristupima nije cilj da se pojedine nauke, a posebno filozofija, približe stvarnosti, nego da se opravda kritika svih socijalističkih i oslobodilačkih revolucija, svega postojećeg u socijalizmu. Ima mnogo kritizerstva kome nasjedaju i komunisti, bez lične odgovornosti za aktivnost u izmjeni svijeta.

Podvajanje nauke i prakse nije prihvatljivo. Pravim učenjacima nisu potrebni staleški pozivi za zaštitu bilo koje naučne discipline jer je to uvijek pitanje jalovosti u nauci, neznanja ili zle namjere pojedinaca koji, iako su se bavili naukom, u tom trenutku više to ne čine i počinju njome manipulirati. Marksizam kao nauka, pa prema tome i marksistička filozofija ne špekuliraju nekakvim nepromjenjivim istinama, dogmama. Nastojali su i nastoje da afirmiraju aktivnost radnih ljudi u mijenjanju svijeta. U našim uvjetima marksistička naučna misao, uključujući i filozofiju, treba da aktivno sudjeluje u kreiranju novog, progresivnijeg. Bitno je da učenjaci u svim oblastima budu aktivno uključeni u izgradnju socijalizma. Treba voditi borbu za izgradnju humanog svijeta, što znači da je potrebno da se aktivno angažiramo u borbi za izgradnju samoupravnog socijalizma.

Kad se u vezi s razvojem našega društva susrećemo s različitim tuđim ideologijama i teorijama suprotnim marksizmu, onda ne mislimo da bi im se trebalo suprotstavljati prvenstveno administrativnim putem. Naprotiv, dobro je čuti različite kritike, bilo iz zemlje ili inozemstva, ne samo prijatelja i dobronamjernih ljudi i ne samo one koji polaze s marksističkih i uopće ljudskih i humanih pozicija nego i drugih. Prema različitim umjetničkim djelima, bilo kakvih pogleda na svijet, ne treba da se odnosimo negativno. Bitno je pri tome da se Savez komunista osposobi da

Digitized by Google

kaže što je što, da se članovi Saveza komunista ne odnose oportunistički prema tuđim idejno-političkim shvaćanjima i praksi.

Isto tako, treba stvarati takve odnose gdje će drugi, koje marksisti kritikuju, to primiti kao normalan dijalog bez težnje da to proglase staljinizmom, jer se etiketiranjem služe oni koji ne žele da se čuje bilo što drugo osim njihovog glasa. Takvi sve drugo proglašavaju nehumanim, tuđim, napadom na slobodu. To je tipično za reakcionarne buržoaske ideologe.

Savez komunista je bio i biće inicijator širine stvaralaštva u oblasti nauke, umjetnosti i kulture uopće. Zastupao je i zastupat će široku diskusiju, razvijaće marksistički prilaz i administrativne mjere svoditi samo na one pojave koje se nisu mogle izbjeći. Administrativno djelovanje određenih organa još je nužno zlo protiv onih koji raspiruju nacionalizam, rasnu i vjersku mržnju, podrivaju bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti. Nije problem što se uvoze i kod nas objavljuju različita djela i antikomunističke provenijencije. Stalno smo se zalagali za otvorenost, za dijalog, za kvalitetu diskusije i dijaloga. Moramo se boriti protiv cicvarićevsko-šimrakovskog nivoa diskusije i dijaloga, koji se plasira kao novo. Moramo postići da članovi Saveza komunista vode borbu s tuđim idejnim skretanjima i praksom, a ne da, kad neprijatelj raspiruje šovinizam, oni kliču dijalogu, a ne učestvuju u njemu s pozicija Programa Saveza komunista. Kad se objavi šovinistička i antikomunistička knjiga ne postavlja se pitanje da li protiv nje treba ili ne treba objaviti drugu, suprotnu knjigu, prema onoj krilatici »s knjigom na knjigu«. To bi, u najmanju ruku, bio oportunizam. Neće, valjda, članovi Saveza komunista polemizirati s rasističkim knjigama pisanjem novih knjiga, kad je općepoznato da je Savez komunista Jugoslavije s rasizmom davno raščistio. Program Saveza komunista Jugoslavije je tu jasan. On izražava filozofiju svoga vremena, misaono je analizirao svijet, njegove klasne i druge suprotnosti; on pita za razloge, za njega nije ništa savršeno. Program Saveza komunista afirmira Marxovu misao: »Mora doći vrijeme kad filozofija stupa u dodir i uzajamno djelovanje sa starim svijetom svoga doba, ne samo iznutra svojom sadržinom, nego i spolja svojom pojavom«.

Savez komunista, držeći se svoga programa, ne traži nikakvu apologetiku u našem društvu. Naprotiv, Pogram Saveza komunista Jugoslavije podržava stvaralačku revolucionarnu aktivnost koja uključuje kritiku društvene prakse. Marksisti ne mogu imati ništa protiv ozbiljne kritike. Može se prihvatiti da kritika bude pojačana prema političkom sistemu, prema predstavnicima vlasti i onima koji su na nekim funkcijama. Međutim, samostalnost kritike u smislu univerzalnosti traži odgovornost kritičara. Staro je pravilo da se kaže da jest ono što jest, a da nije ono što nije, ali da to zahtijeva spoznaju bitnosti, zahtijeva da u kritici budu zastupljeni etičnost, logičnost, pa i određeni estetski stav. Danas je po-

Digitized by Google

plava nečega drugog, što oživljava mračna reakcionarna, rasistička shvaćanja i njima odgovarajuću praksu.

Kad se govori o marksističkoj kritici, ne postavlja se pitanje dilema — nacija ili radnička klasa, a još manje radnici ili intelektualci, niti pak socijalizam ili kapitalizam. To je pojednostavljivanje stvari. Za nas je bitno razvijati samoupravni socijalizam koji osigurava afirmaciju historijskog interesa radničke klase, radnih ljudi uopće i svakog radnog čovjeka. U tome inteligencija ima naglašenu ulogu. Kod kritike je bitno da li je njena oštrica uperena protiv antikomunističkih teorija i prakse ili ih sama, svjesno ili nesvjesno, podržava.

Danas se organizaciono jedinstvo Saveza komunista Jugoslavije narušava po nacionalno-državnim osnovama i u tim uvjetima antikomunizam je velika opasnost. Savez komunista, međutim, ne može jednostavno prelaziti preko rada svojih članova koji su nekritični, koji podržavaju čvrstu unutargrupnu, stalešku, regionalnu, državnu, nacionalnu i drugu disciplinu, a istovremeno zanemaruju demokratski centralizam u Savezu komunista. U posljednje vrijeme nisu usamljeni slučajevi da pojedini komunisti štampaju antikomunistička djela, pišu im pozitivne recenzije, aplaudiraju i populariziraju ih, suprotstavljaju se drugim komunistima koji s tim polemiziraju. To znači da je velika zbrka na idejnoj fronti. Ovdje nije riječ o zagovaranju uniformiranog pisanja niti o tome da li učenjaci mogu ili ne mogu da istražuju etnogeneze, jezik i sl., ali se članovi Saveza komunista ne mogu nekritički odnositi prema različitim antikomunističkim teorijama.

Savez komunista i njegova rukovodstva svjesni su nužnosti pokretanja raznih društveno-političkih pitanja i rasprava o njima. Njega naročito interesiraju društvene nauke, pa takve rasprave i potiče. Jasno je da su kod toga moguće i neizbježne različite ocjene, ali će seriozna diskusija odbaciti ono što je netačno, neargumentirano.

Komunisti ne bi trebalo da prelaze preko zloupotrebe slobode nauke i pod njenom firmom toleriraju antisocijalističku aktivnost raspirivanja nacionalne i druge mržnje, što nije bez osnova zabranjeno i našim pozitivnim zakonima. U posljednje vrijeme tu ima dosta zbrke i neborbenosti kod članova Saveza komunista; pojedine institucije su na drugoj strani naše idejno-političke fronte, a poneki čak u direktnoj službi antikomunizma.

Ističući potrebu kritike, ne može se preći preko toga s kojih se pozicija ona pokreće. Savez komunista ne može prihvatiti teze koje traže njegov dijalog s pojedinim grupama, redakcijama, akademskim klubovima, jer on nije akademski klub niti redakcija, već politička organizacija. Organizacije i forumi Saveza komunista ne ulaze u različite stručne ni estetske arbitraže, ali zato, kao revolucionarna politička organizacija revolucionarnih i političkih ljudi, ulazi u idejne, političke i socijalne probleme. Da bi to uspješnije činio, koristi se rezultatima nauke.

Digitized by Google

VI

Društvena sredstva za proizvodnju i radni dohodak materijalna su osnova ravnopravnosti radnih ljudi i naroda. Povezivanje proizvodne, radne i upravljačke funkcije pretpostavke su za rješavanje različitih suprotnosti, uključujući i onu između umnog i fizičkog rada. To je bitan preduslov razvoja socijalističke demokracije, ljudskih sloboda, slobode kulturnog i naučnog stvaralaštva. Kapitalizam je razvio ne samo sredstva za proizvodnju i svjetsko tržište, parlamentarizam i građansku demokraciju nego i individualni egoizam i učvrstio eksploataciju na unutrašnjem i međunarodnom planu. I danas još postoje različite totalitarne države i tzv. buržoasko-pravne države višepartijskog sistema i građanske buržoaske demokracije. Francuska buržoaska revolucija je otvorila novu, kapitalističku eru. Kapitalizam je prerastao u svjetski sistem. Istovremeno, ogromni dijelovi svijeta, u kojima su vladale kapitalističke države, ostali su u feudalizmu i ropstvu. Bilo im je bitno da osiguraju jeftine sirovine, tržište, jeftinu radnu snagu, pa i vojsku najamnika za daljnje osvajanje i potčinjavanje drugih naroda.

Prva socijalistička revolucija, Pariška komuna, nije se uspjela održati, ali je ostala uzor borbe protiv eksploatacije i neravnopravnosti. Osvojila je simpatije radnika i naprednih ljudi cijelog svijeta. Oktobarskom revolucijom socijalizam je iz teorije prešao u praksu. Mnogo je doprinijela na ostvarivanju Lenjinove ideje mira. Nastojala je afirmirati marksističke parole: tvornice radnicima — zemlja seljacima, ravnopravnost naroda, javnost rada različitih državnih institucija, uključujući i diplomaciju. Tim parolama su iskazani interesi eksploatiranih i obespravljenih masa toga vremena. Došlo je do povezivanja naprednih ljudi iz cijelog svijeta uz Lenjina i oktobarsku revoluciju. Oktobarska revolucija, kao i Pariška komuna, probudile su simpatije radnika i radnih ljudi cijelog svijeta i pobijedile unutrašnju i vanjsku kontrarevoluciju. Prvi ustav Ruske Republike ozakonio je ukidanje i eksploataciju čovjeka po čovjeku, čime je postavljena institucionalna osnova povezivanja forme i sadržaja demokracije. Kasniji razvoj u Sovjetskom Savezu imao je, pored značajnih rezultata, i niz slabosti. Afirmirao je državnu svojinu nad sredstvima za proizvodnju, državno upravljanje sredstvima za proizvodnju i svim društvenim poslovima. Uprkos tome, rezultati oktobarske revolucije učinili su da su sovjetski ljudi u poslijeratnom razdoblju postigli značajne rezultate i dali odlučujući doprinos u borbi protiv fašizma, ali su i drugi oslobodilački i radnički pokreti dali svoj doprinos antifašističkoj borbi, zajedno sa Sovjetskim Savezom i drugim saveznicima u antihitlerovskoj koaliciji.

U svim dosadašnjim sistemima pokazalo se da i najbolje proklamacije i programi — ako ne predstavljaju čvrste ekonomske i druge pretpostavke za uspješnije društvene akcije subjektivnih organiziranih snaga — ostaju slovo na papiru. Organizirane sub-

Digitized by Google

jektivne snage društva mogu biti uspješne ako mijenjaju društvenu praksu, vlasničke i produkcione odnose, ako uočavaju objektivne društvene zakonitosti, te svjesno i organizirano djeluju u skladu s njima. U tom se slučaju pravo i pravda ne svodi na pozitivno pravo i na idealističku utopiju niti na sankcioniranje egocentričnih interesa pojedinih klasa i grupa. Postoje i postojale su različite teorije o pravu koje počiva na autoritetu države ili, pak, na višem načelu koje državu čini pravnom državom. To je u različitim političkim, pravnim i filozofskim interpretacijama branjeno s različitih klasnih pozicija kao »prirodno pravo«, »razumno pravo«, »vječna nepromjenjiva pravda«, »apsolutna sloboda«, itd. Ograničenost različitih građanskih, etatističkih i dogmatskih teorija je u tome što su ahistorijske. Nasuprot tome, marksizam polazi od činjenice da razvoju društva, pa i ljudske pravde i slobode, nema kraja. Svako dostignuće može biti samo faza historijskog procesa ljudske emancipacije. Ljudske slobode i prava svoj vrhunac ne dostižu u građanskoj niti u socijalističkoj revoluciji. Za socijalističku revoluciju važna je eksproprijacija eksproprijatora, ali je za dalji razvoj revolucije bitna transformacija državnog vlasništva u društveno. Za istinsku slobodu i demokraciju bitno je poticati proces likvidacije eksploatacije unutar svakog naroda, kao pretpostavke za likvidaciju eksploatacije među narodima, kako je to postavljeno u »Komunističkom manifestu«. Društvena praksa je osnovni kriterij istine.

Kakvi će biti rezultati društvene prakse, ne zavisi od subjektivnih želja nego od uočavanja društvenih zakonitosti i koliko se, u skladu s njima, djeluje na razvoj humanog socijalističkog društva i otvaranju komunističke perspektive. Savez komunista mora stalno raditi na mijenjanju društvenih odnosa i na toj osnovi razvijati slobode, uključujući i slobodu kritike. Ako to ne radi, birokratizam, tehnokratizam, etatizam, pa i oportunizam imaju više prostora. Društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i socijalistička država, čije se funkcije podruštvljavaju, nisu sami po sebi još garancija savršene slobode i demokracije. Zbog toga je neophodna neprestana revolucionarna aktivnost subjektivnih socijalističkih snaga i njihovih društveno-političkih organizacija sa Savezom komunista na čelu.

Digitized by Google

Stipe Šuvar

Etatizam, tehnobirokratizam i razvoj socijalističkog samoupravljanja i neke tendencije u društvenoj kritici

1. Naši ciljevi i bitne karakteristike dosadašnjeg razvoja

Naše društvo je danas suočeno s velikim privrednim teškoćama, socijalnim problemima i razvojnim dilemama, pa se utoliko uveliko propitkuje i osporava put kojim je išlo i ide, i ujedno se grčevito traže rješenja za izlazak iz nagomilanih kriznih situacija.

Silno je narasla i ona društvena kritika koja osporava, ako ne čitav put socijalističke revolucije, ono osobito razdoblje od kada se pokušava stvarati i razvijati udruženi rad. Shodno tome, iznose se i predlažu i razne »alternativne strategije«.

Usvojen je Dugoročni program ekonomske stabilizacije, koji je po svom osnovnom sadržaju usmjeren na nastavljanje onog pravca društvenog razvitka što su ga normirali Ustav i ZUR, odnosno na razvijanje društvenih odnosa udruživanja rada i sredstava u rukama udruženih radnika. Međutim, u praksi i u društvenoj kritici javljaju se i očigledne tendencije da se Dugoročni program suprotstavi Ustavu i ZUR-u i da se uzme kao zamjena za njih, kao osnova za praksu i rješenja kojima bi se ispravljao tobože pogrešan, voluntaristički i besperspektivan smjer kojim se u proteklom deceniju, deceniju i po ili dvije išlo, a što je društvo navodno dovelo u duboku, svestranu i gotovo bezizlaznu krizu.

Digitized by Google

Osim toga, izraziti su pritisci i nastojanja da se u praktičnoj ekonomskoj politici u nas primjenjuju recepti monetarističke ideologije iz svijeta, što je u raskoraku i protivno i samom Antiinflacionom programu.

Etatizam se, ne samo u društvenoj kritici, već i u masovnoj svijesti u Savezu komunista i u društvu, uzima kao izvor i tajna svih aktuelnih nedaća, a isto tako i protivurječnosti i sukoba u suvremenom jugoslavenskom društvu, pa je utoliko opravdano *podsjetiti na genezu i doseg etatističke prakse.*

Uporedo s oružanom pobjedom revolucije, tzv. revolucionarni etatizam zasnovan je monopolističkom ulogom države i njezinog aparata u upravljanju sredstvima proizvodnje i društvenom akumulacijom, kao i u uređivanju i nadziranju svih značajnih odnosa u društvu. Država je i u nas, političkom pobjedom revolucionarnih snaga koje su proklamirale socijalizam (a o čemu eksplicitno nije bilo riječi sve do prvih godina nakon oslobođenja), preuzela onu ulogu koju je svojevremeno predvidio F. Engels, a kojom ona (treba da) pretvara, u ime proletarijata, društvena sredstva za proizvodnju u društveno vlasništvo. Na početku našeg puta uspostavilo se, dakle, *državno vlasništvo* kao dominantan oblik i kao osnova daljnjeg podruštvljavanja sredstava za proizvodnju. Vrši se državna koncentracija društvenih sredstava, da bi se u uvjetima velike nerazvijenosti stvarala akumulacija za ekonomski razvitak, a i za zadovoljavanje novih društvenih potreba koje je revolucija razbuktala. Pri tom u federativnom uređenju glavnu ulogu ima savezna država, koja direktno upravlja najznačajnijim kapacitetima (»poduzeća saveznog značaja«). Ekonomska i politička centralizacija s osloncem na saveznu državu bila je nužna, kako s obzirom na međunarodnu situaciju, tako i s obzirom na još žestoku klasnu borbu u zemlji, dakle, i s obzirom na šanse kontrarevolucije.

Bit proizvodnih odnosa u toj »prvoj fazi socijalizma« bila je, dakle, u velikoj koncentraciji i centralizaciji viška vrijednosti društva u rukama države. Ukinuti su, odnosno »razloženi« posebni oblici viška vrijednosti iz kapitalističkog društva (profit, kamata, renta) i svedeni na jedan jedinstven oblik. Dokinuto je, u uvjetima etatizma, i tržište radne snage, a tržište robe država je u velikoj mjeri ograničila i podredila zadacima razvitka proizvodnih snaga. Poduzeću, naslijeđenom obliku organizacije proizvodnje, koje je u biti podržavljeno, nije na raspolaganju ostajalo gotovo ništa od društvenog viška vrijednosti. U tom državnom socijalizmu višak vrijednosti *ostaje odvojen od proizvođača i fiksira se u samostalno kretanje.* Proizvođač ostaje podređen nekom tko umjesto njega odlučuje, u ovom slučaju aparatu socijalističke države; ostaju klasni odnosi zasnovani na podjeli društvenog radnog dana na potrebno radno vrijeme i na vrijeme u kojem radnik stvara višak rada.

Digitized by Google

Prelazak na samoupravljanje izrazio se u predaji tvornica radnicima.[1] A odluka vodstva revolucije da se upravljanje državnim poduzećima prenese na radnike »bila je početak stvaranja vlastitog gledanja na razvoj našeg društva«[2]. Odmah su naglašeni i strateški ciljevi razvitka socijalističkog samoupravljanja, kojima je naše društvo, dakako, i danas zaokupljeno i bit će dugo i u budućnosti. Boris Kidrič 1950. godine veoma jasno iznosi zahtjev da se krene dalje od »prvog koraka« revolucije i da je cilj »smjelo pretvaranje državnog socijalizma u asocijaciju slobodnih proizvođača«[3]. Tito naglašava da ostvarenje akcione parole radničkog pokreta: tvornice radnicima, »sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa u proizvodnji«[4]. Edvard Kardelj 1951. godine piše: »Proizvođači sami, to jest radnička klasa i svi radni ljudi, moraju imati kontrolu nad upotrebom viška rada i nad njegovom pravilnom raspodjelom.«[5]

Sve su to još neostvareni zadaci pred jugoslavenskom socijalističkom revolucijom.

U protekle tri i po decenije društveni razvitak se kretao u pravcu prerastanja socijalističkog samoupravljanja od »oblika demokratskih političkih odnosa« (E. Kardelj) u »sistem slobodnog udruženog rada«, ali je tek sada počela historijska bitka da samoupravno povezani i udruženi proizvođači počnu upravljati proširenom reprodukcijom i da se dokine osamostaljeno kretanje viška vrijednosti, kojima upravlja tehnokratski monopol, što sprečava da se razvije puni društveni karakter sredstava za proizvodnju i *dokine reproduciranje simbioze državnog i grupnog vlasništva.*

U svojim počecima, kao razrađen institucionalni i normativni sistem, *radničko upravljanje bilo je manje-više svedeno na podu-*

---

[1] To nije bila izmišljotina, kako se iznosi u dijelu recentne društvene kritike, vodstva jugoslavenske socijalističke revolucije nakon sukoba s Informbiroom. Svakako, taj prelaz je bio »pripreman« čitavim tokom NOB-e, u kojoj je bilo elemenata samoupravljanja svojstvenih svakoj autentičnoj revoluciji u našoj epohi i gdje je pokazana snaga narodnih masa (na što upozorava E. Kardelj 1945). Vodstvo revolucije moglo se za njega opredijeliti i domisliti ga u promijenjenim međunarodnim okolnostima, koje su za našu zemlju nastale Staljinovim napadom kojim se dovode u pitanje autentičnost i specifičnost naše revolucije. Do sukoba sa Informbiroom i Staljinom došlo je zbog toga što se htjelo tu našu revoluciju podrediti šablonama sa strane i odlučivanju izvana o njezinom daljnjem toku. A opredjeljenje za samoupravljanje zapravo je značilo orijentaciju na nastavljanje i daljnje razvijanje izvornog karaktera revolucije. Nova je vlast, nastala u NOB-u, kako je pisao E. Kardelj 1945, »predstavljala samoupravu novog tipa«, da bi mnogo kasnije, 1975. godine, objašnjavao da je NOB u svom četvorogodišnjem trajanju stvorila »snažne subjektivne pretpostavke za razvoj samoupravljanja«.

[2] Vladimir Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija,* Informator, Zagreb, 1983, knjiga 4, str. 231.

[3] Boris Kidrič, »Teze o ekonomici prelaznog perioda«, u knjizi njegovih radova *Socijalizam i ekonomija,* »Globus«, Zagreb, 1979, str. 84.

[4] Josip Broz Tito, *Borba za socijalističku demokratiju 1950—1951,* »Kultura«, Zagreb, 1953, str. 9.

[5] Edvard Kardelj, *Izbor iz dela,* I, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1979, str. 26.

Digitized by Google

zeće i na sferu proste reprodukcije. To je bila prva etapa razvitka nakon 1950. godine, koja je trajala otprilike jednu deceniju, a u kojoj je i dalje postojala velika centralizacija društvenih sredstava u rukama države, koja je u cijelosti upravljala proširenom reprodukcijom.

Na prvom kongresu radničkih savjeta 1957. i u Programu SKJ, donijetom 1958, napipava se potreba deetatizacije proširene reprodukcije, kao i potreba da se rad udružuje odozdo i nađe oblik neposrednog samoupravljanja (pokušaji da se uvedu radne ili ekonomske jedinice). U međuvremenu se pokušava definirati i kategoriju dohotka (o kojoj Milentije Popović 1961. godine piše kao o osnovnoj zakonitosti novih društvenih odnosa). Pokušava se, od prve reforme privrednog sistema 1951. godine, koju inicira Boris Kidrič, pa do neuspjele reforme iz 1961. godine, ograničavati i dokidati državnovlasnički monopol u proširenoj reprodukciji.

No, tek početkom, sedamdesetih godina, razvoj proizvodnih snaga, a prije svega razvoj radničke klase kao prve proizvodne snage, ne samo što je zahtijevao deetatizaciju proširene reprodukcije, nego je čini i neodložnom. U razdoblju od 1962—63. pa do 1971—74. naglašava se deetatizacija kao glavni zadatak u društvenom razvoju na osnovama socijalističkog samoupravljanja. S novim Ustavom 1963, Osmim kongresom SKJ 1964. i privrednom reformom 1965. godine subjektivne socijalističke snage proklamirale su politiku pune deetatizacije sredstava akumulacije i investicija, budući da se uvidjelo da državna koncentracija i centralizacija »društvenog kapitala« (čijom je glavninom raspolagala federacija) sve više vodi usporavanju razvoja proizvodnih snaga i rasipanju proizvodnih resursa.

Sredstva društvenog vlasništva su prenošena na banke; one su trebale »ubirati onaj dio viška vrijednosti koji ide društvenom vlasništvu i distribuirati ga proizvođačima da bi se on reproducirao, umnožavao i unapređivao društvo« (V. Bakarić). Višak vrijednosti, u tom dijelu koji su pribirale i dijelile banke, uzimao je *oblik kamate.* Pokušalo se ići još dalje: da banka ne bude puki korektor i distributer sredstava po ustaljenoj kamati, već da bude »poslovna«, da u upravljanju (kreditnim) sredstvima sudjeluje i onaj koji daje višak vrijednosti i da utječe na odluku kojom će drugom nosiocu i pod kakvim uvjetima biti dodijeljen. No, taj i takav cjelokupni kreditni sistem nije zaustavio tendenciju da crpi višak vrijednosti iz postojeće proizvodnje i da ga neracionalno ulaže i troši, kao što je to ranije, upravljajući svim sredstvima, činila država. *Višak vrijednosti zadržao je relativno samostalno kretanje* u odnosu na onog koji ga stvara, nije bio ovisan o uspjehu poslovanja privrede, ubrzano je rastao i uopće nije bio »usmjeren na neposrednije stimuliranje rasta opće produktivnosti rada« (isto Bakarić).

Na uzimanje prevelikog viška vrijednosti, zapravo na oduzimanje i raspolaganje viška rada mimo njihove kontrole, radnik

Digitized by Google

i radnička klasa reagirali su obranom potrebnog rada i zahtjevima za njegovo povećanje. Radnik je stimuliran da što više neposredno uzme u osobni dohodak, da se bori za svoj neposredni interes, ne sagledavajući svoj dugoročni interes. To je još bilo ono stanje proizvodnih i društvenih odnosa koje je »daleko od toga da ga (tj. radnika) učini nosiocem napretka«[6].

Socijalna i politička posljedica takvih rješenja i tendencija bila je, pored ostalog, *uspon tehnokracije*, uz nekontrolirane pojave na tržištu kao i stanovito međusobno »osamostaljenje« činilaca proizvodnje: privrednog poduzeća, bankarskog i kreditnog sistema, uslužnih funkcija i društvenih službi. Rađaju se i novi problemi i teškoće u međunacionalnim odnosima, pa se izlaz traži i u redefiniranju odnosa između republika (i pokrajina) i federacije.

Kao što je naglašeno na Drugom kongresu samoupravljača u Sarajevu 1971. godine, ubrzo je kreditni sistem zavladao materijalnom proizvodnjom, a na podlozi *srastanja nerazorenog etatizma i otuđenih centara odlučivanja o proširenoj reprodukciji u bankarsko-prometnoj sferi i u našim tadašnjim tzv. velikim sistemima*, na čijim su se vrhovima koncentrirala sredstva, odluke i informacije, *došlo je do uspona tehnobirokracije i razmaha menadžerskog samoupravljanja*. Radničko odlučivanje se svodilo na participaciju, a samoupravljanje na poduzetništvo, u kojem bi radnici dali slobodu tehnobirokratskim vrhovima da posluju i odlučuju, a da ih ovi tobože kontroliraju i smjenjuju ako se ne pokažu dobrima i sposobnima. U političkom životu razbuktali su se »izmi« (prije svega, tehnobirokratizam je navlačio nacionalističko ruho pod parolama, bilo separatizma, bilo liberalizma, bilo prosvjećenog birokratizma). Utoliko se 70-ih godina generirala kriza društvenog razvoja, praćena i političkom krizom, koja je potresala i iznutra počela razarati Savez komunista Jugoslavije.

U okrilju Saveza komunista idejna bitka, praćena i političkim raščišćavanjima s nosiocima »izama«, urodila je, međutim, *kursom na udruživanje rada*, s tim što se naglasilo da samoupravljanje nije samo negacija birokratskog etatizma »naše prve faze socijalizma«, nego da se mora izvoditi iz »određenog pozitivnog smjera kretanja, da mora savladavati elemente starog, buržoaskog društva i ići u susret asocijaciji slobodnih proizvođača« (V. Bakarić). U tome je povijesno mjesto samoupravljanja. Naglašeno je, da upravo zbog toga što nije sagledavano da nekakvo samoupravno socijalističko društvo ne može postojati ako nije povezano s razvojem prema komunizmu, kao i što se društveni odnosi nisu mijenjali u tom pravcu, jačali su elementi starog društva, te je došlo do krize socijalističkog razvoja. U Platformi za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ u tom smislu data je ocjena: »Mi smo upravo imali početak jedne takve krize, koja se izražavala u pritiscima za slabljenje klasne orijentacije, u poja-

[6] Vladimir Bakarić, *isto*, knjiga 3, str. 452—475.

Digitized by Google

vama i tendencijama monopoliziranja uvjeta rada i upravljanja tim uvjetima i sredstvima rada, reproduciranja starih i uspostavljanja novih kapital-odnosa, u nedovoljnoj odlučnosti i kolebanjima u borbi protiv sve otvorenijeg nastupanja protivnika samoupravljanja i socijalizma, u prodorima liberalizma i drugih socijalizmu tuđih ideologija«. I dalje, dodaje se da su 21. sjednica Predsjedništva SKJ i Pismo Predsjednika SKJ i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ označili izlaženje iz te krize.[7]

Danas bismo mogli primijetiti, da su tadašnja politička raščišćavanja omogućavala izlaz iz te krize, *a da je stvarni izlaz bio moguć samo prenošenjem odlučivanja o proširenoj reprodukciji u cjelini društva na samoupravno organizirane proizvođače* u asocijacijama udruženog rada i njihovim povezivanjem putem slobodne razmjene rada i samoupravnog interesnog organiziranja sa radnim ljudima izvan materijalne proizvodnje, čemu je onda trebao služiti i *novi politički sistem socijalističkog samoupravljanja* i osobito kičma tog sistema, delegatski sistem.

No, pokazalo se posebno u posljednjoj deceniji, deceniji i po, da razvoj socijalističkog samoupravljanja »bit će bitka i napor cijele jedne epohe, bitka interesa i prakse radnog čovjeka zajedno sa stvaralačkim naporom najnaprednije ideologije, nauke i politike«[8].

U trećoj, sadašnjoj fazi razvitka socijalističkog samoupravljanja — fazi »udruženog rada«, koja je u normativnom pogledu počela najprije tzv. radničkim amandmanima Ustava 1971. (u znaku tih amandmana u istoj godini protekao je i Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije), pa novim Ustavom 1974. (isto tako i ustavima socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina) i Zakonom o udruženom radu 1976. godine, išlo se korak dalje: *da samoupravljanje postaje proces i oblik cjelokupne organizacije društva*, tačnije da se samoupravljanje iz nekadašnjeg poduzeća, sada već radne organizacije, odnosno osnovne organizacije udruženog rada proširi u cjelovit društveni sistem (koji, dakako, nije dat za vječnost već upravo za ovu etapu razvoja, u koju je dospjelo jugoslavensko društvo), a čija je osnova »takav položaj radnog čovjeka koji mu omogućuje da, radeći sredstvima u društvenoj svojini, slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu, upravlja svojim radom, uslovima i rezultatima svoga rada«[9].

Utoliko se subjektivne snage socijalističke revolucije rukovode vizijom da radnička klasa, izjednačujući po društvenom položaju sa sobom i ostale pripadnike društva, društvo vodi u susret asocijaciji slobodnih proizvođača, koju je Marx nagovijestio. Ali znaju i da je taj cilj historijski još daleko, da se »odnosi kakve smo

---

[7] *Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1973, str. 41.

[8] Edvard Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, Beograd, 1972, str. 24.

[9] Josip Broz Tito, *Referat o 60-oj godišnjici SKJ.*

Digitized by Google

uspostavili neće sami po sebi ostvarivati u praksi; to je dugotrajan proces«[10].

Socijalistička revolucija ne može se zaustaviti samo na promjeni političkih upravljača i vlasničkih odnosa, već se mora usmjeriti na preobražaj sadržaja i karaktera rada; *ona mora značiti historijski proces ekonomskog oslobođenja rada.* Cilj je, pored svega, da se postigne takva organizacija proizvodnje u kojoj, kao što je pisao F. Engels, »ni jedan pojedinac ne može svaliti na drugog svoj udio u produktivnom radu, tom prirodnom uslovu čovjekove egzistencije«.

Dok se u ranijim fazama socijalističkog razvoja koncentracija i centralizacija društvenih sredstava i u našem društvu, usprkos uvođenju elemenata samoupravljanja u poduzeće i druge institucije, pa i u društveni sistem u cjelini, i dalje zasnivala na njihovom odvajanju i otuđivanju od radničke klase (pa su integraciju samoupravnih interesa vršili i dalje država, banke, privredna komora i uopće naslijeđene institucije, i to s više ili manje uspjeha, a s raznim, najčešće protivurječnim tendencijama), u ovoj fazi razvitka u koju je jugoslavensko socijalističko društvo ušlo prelazi se na udruživanje rada i slobodnu vlastitu organizaciju njegove podjele.[11]

Kao osnovna jedinica, ishodište udruženog rada, fokus u kojem se prelamaju svi odnosi svojstveni udruženom radu, kolektivitet od kojeg polaze svi samoupravni odnosi i »niti« i »mreže« u društvenoj zgradi, proklamirana je *osnovna organizacija udruženog rada.* »U toj se jedinici moraju reflektirati u zametku svi odnosi udruživanja rada. Mora sadržavati elemente suradnje, proširene reprodukcije, kredita, itd. Ali sve to unosi u svoje udruživanje i u udruživanju dalje razvija (podiže na viši stupanj).«[12] Osnovna organizacija udruženog rada negira, prevladava poduzeće. Poduzeće je izgrađeno u kapitalizmu i počiva na udruživanju sredstava, kapitala. I u socijalizmu poduzeće je oblik u kojem se vrši prisvajanje radnikova viška rada: posredstvom poduzeća *radnik* svoju zaradu dobiva od države kao doznaku na životna sredstva iz već postojećeg fonda, a na temelju prodaje, unajmljivanja svoje radne snage. Osnovna organizacija udruženog rada treba da počiva na udruživanju rada, odnosno na planiranju i svjesnom uspostavljanju podjele, udruživanja, razmjene rada i raspodjele njegovih rezultata, a koje vrše sami udruženi proizvođači. Na tome se onda ostvaruje društveni karakter sredstava za proizvodnju, jer sredstva koja »ima« osnovna organizacija, odnosno radnik, nisu »nje-

[10] *Isto.*

[11] Rečeno jezikom marksističke filozofije, radi se o preokretanju objekta u subjekt snagom historijskog procesa koji, sam dosadašnji »objekt«, radnik sada vodi postajući subjektom. Ili, kako bi sam Marx rekao, radi se o »historijskoj samodjelatnosti« proletarijata, radničke klase. Tek time radnička klasa dovršava svoj historijski put od »klase po sebi« do »klase za sebe«, a zapravo preuzima zadatak samoukidanja i uspostavljanja besklasnog društva (što je posao čitave epohe).

[12] V. Bakarić, *isto.*

Digitized by Google

zina« i »njegova«, nisu ni privatno ni grupno vlasništvo, već oni tim sredstvima upravljaju, da bi sebe reproducirali ali i davali doprinos razvitku društva (u odnosima ostvarivanja, upotrebe i razdiobe dohotka kao društvenog dohotka). To je dugoročni put da se dokine uloga tržišta i države kao nosilaca reprodukcije. Na tome treba da izraste čitava zgrada društva, čitava njegova politička i kulturna superstruktura.

I gdje smo u sadašnjem trenutku?

Jedno je nesumnjivo: proizvodni odnosi ne reproduciraju se na proklamiranom *putu udruživanja rada*, usprkos tome što je on institucionalno-normativno razrađen i stupio na snagu, već i dalje *gotovo u cijelosti na sraščivanju etatizma i tehnobirokratizma*, odnosno državnovlasničkog i grupnovlasničkog monopola. Upravo je zbog toga *došlo do nove krize socijalističkog razvoja, koja djeluje većom težinom i sadrži veće prijetnje nego ona iz sedamdesetih godina, kao i sve ranije.*

2. Da li su pod udarom kritike etatizam i tehnobirokratizam ili socijalističko samoupravljanje?

U traženju izlaza iz te i takve krize socijalističkog razvoja danas, izgleda, gotovo da prevladava društvena kritika, koja je snažno prodrla i u Savez komunista i u sve organizirane socijalističke snage, *koja daje pogrešne dijagnoze*, a samim time zagovara i rješenja koja bi značila anuliranje puta normiranog u Ustavu iz 1974. u ime vraćanja na rješenja iz Ustava od 1963 (dakle, i vraćanja u stanje i odnose koji su vodili krizi sedamdesetih godina), ili čak nuđenje ove ili one »alternative« koja bi značila napuštanje socijalističke perspektive.

Stoga, bar uzgred pogledajmo — prije nego se osvrnemo na današnje društvene korijene etatizma i tehnobirokratizma — u kojem smjeru i s kojim tezama istupa danas jedan dio naše društvene kritike, kada daje odgovore na pitanja o stanju društva i o tome što da se radi i kojim putem da se ide.

Etatizam i tehnobirokratizam su, dakako, na udaru svekolike kritike, ali je pri tom zanimljivo da upravo ona kritika koja je najglasnija i koja gotovo da je prevladavala i u širem javnom mišljenju ne dovodi u pitanje etatizam i tehnobirokratizam iz ranijih razdoblja već etatizmom (voluntarizmom, prevlašću politike nad ekonomijom itd.) proglašava put udruživanja rada i sredstava metodama samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja. Jer, prema mišljenju najglasnijih kritičara, upravo je *put udruživanja rada*, kojim se nastoji dokinuti etatističko posredovanje i tehnobirokratski monopol u odnosima društvene reprodukcije, naše društvo gotovo doveo u stanje kolapsa i na rub katastrofe. Do 1964. ili do odstupanja od reforme iz 1965. godine imali smo, tvrde ti isti kritičari, brz i uspješan razvoj, jedan od najbržih na svijetu. U viđenju te kritike, to znači da raniji sistem etatizma

Digitized by Google

nije bio prepreka brzom i uspješnom razvoju, već ga je, naprotiv, omogućavao!

No, navest ćemo djelić repertoara recentne kritike, koja samo prividno odbacuje etatizam i tehnobirokratizam, a u stvari se zalaže za povratak oprobanih rješenja iz njihovog arsenala (uključujući i samoupravljanje svedeno na participaciju radnika). Ili pak pledira za »slobodu tržišta«, kakve više nigdje nema, odnosno za poštivanje ekonomskih zakonitosti, bez ispitivanja bitne pretpostavke: u čijim su rukama, ili u čijim bi rukama bila, sredstva za proizvodnju.[13]

Prema nalazima u dijelu naše društvene kritike, jugoslavensko društvo u posljednjim godinama proživljava krizu, koja je ravna »raspadu sistema«, koja ga vodi u entropiju i devoluciju. Dilemu, s kojom je društvo suočeno jedan je kritičar izrazio kao alternativu: »kolonizacija ili albanizacija«. Drugi kritičari pišu o retradicionalizaciji, autoritarizaciji, lukavoj birokratizaciji, »pojednostavljanju« socijalne strukture na relaciji elita—masa. Mnogi se pozivaju na »samoupravnu alternativu« i »samoupravnu strategiju« izlaska iz krize, ali se lako uočava da pod tim podrazumijevaju napuštanje upravo onog puta socijalističkog samoupravljanja čija je kvintesencija »oslobođenje rada«, a naš Ustav je prvi i jedini u svijetu koji je taj cilj pretvorio i u norme prema kojima se društvo organizira, da bi se kretalo u susret »asocijaciji slobodnih proizvođača«.

U obilnoj »krizološkoj« literaturi prevagu ima teza da današnja ekonomska i društvena kriza proizlazi iz »nepoštivanja zakonitosti ekonomskog života«, ali bez dovoljno specificiranja *o kojim i kakvim zakonitostima se radi.* Često se pledira za djelovanje sva tri tržišta: robe, kapitala i radne snage, a to onda otvara pitanje: u čemu socijalizam dokida kapitalističke odnose proizvodnje, odnosno da li se socijalizam ne razvija upravo dokidanjem kapital-odnosa. Ta glavna teza o nepoštovanju »objektivnih ekonomskih zakonitosti« potkrepljuje se navođenjem dokaza: »ekonomski subjektivitet preduzeća izveden (je) iz osnovne organizacije udruženog rada, odnosno ukinut kao generička supstanca radne organizacije«, dok je u isto vrijeme većina ekonomskih funkcija prenijeta na političke zajednice; postoji »gotovo apsolutna prevlast političke sfere nad ekonomskom«; nacijama je priznat status posebnih ekonomskih entiteta, te je stvoren, pored političkog, i ekonomski federalizam; »sistem je doveo do zatvaranja i ukidanja jedinstvenog tržišta, autarkičnih oblika privređivanja, višestrukosti i uporednosti investiranja, razbijanja jugoslavenskog plana, povećanja nejednakosti dijelova u uslovima privređivanja i razvoja pojedinih regija, te, pored ekonomske, otvorio put i poli-

[13] Svi citati ili pak teze koje se navode uzeti su iz knjiga i članaka u periodici (ne i u novinama) pretežno iz pera ekonomista, ali i drugih znalaca. Autore i izvore citata i teza ne navodimo, rukovodeći se mišlju da to u ovoj prilici nije potrebno, s obzirom na to da se ne ulazi u detaljniju polemiku.

Digitized by Google

tičkoj krizi jedinstva Jugoslavije«; nema »slobodne konkurencije radova«, što znači »slobodnog kretanja radne snage na/sa društvenim sredstvima u pravcu maksimalizacije ličnih dohodaka i njihovog izjednačavanja za jednake vrste, kvalitete i kvantitete radova«, a ne formira se ni »jedinstvena cena društvenih sredstava na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu« (drugim riječima nema tržišta radne snage i tržišta kapitala — op. S. Š.); centralno-planska logika zamijenjena je političkom logikom planiranja shodno »odnosu snaga« i »na osnovu političkog konsenzusa već osamostaljenih političkih subjekata u okviru jugoslovenske političke zajednice«; premda »robna proizvodnja i ekonomske zakonitosti nisu faktori dezintegracije, već integracije, koordinacije i povezivanja proizvođača«, »djelovanje ekonomskih zakonitosti i njihov rezultat za neke (je) nepoželjno, i zato je tržište onemogućeno«, pa je utoliko alternativa robnoj proizvodnji »to što imamo: dezintegraciju reprodukcionih veza, s jedne, i jačanje birokratskog monopola s druge strane«; tri su uzroka bitno formirala društvenu ekonomsku krizu; »institucionalna rješenja, oslonjena primarno na instrumente totalnog sporazumijevanja i dogovaranja«, »organizaciona struktura, namjerno usmjerenje na drobljenje poduzeća« i »potiskivanje robne proizvodnje, kao navodno ‚stihijnog' procesa, i zamjenjivanje tog mehanizma hipertrofiranim planiranjem i administriranjem države, društveno-političkih zajednica i pojedinih kvazisamoupravnih institucija«; sva je tajna i u tome što su birokrati ukinuli tržište, i to zato što se tržišta »plaše svi birokrati, i jedva su dočekali čas, koji su im najavili profesionalni ideolozi, da skinu tržišni mehanizam s pozornice, da ga demontiraju i bace u staro željezo, kao nepotrebnu i zahrđalu alatku« i upravo zbog toga su »birokrati, zapravo njihovi vrhovi, uspjeli pod veoma humanom fasadom — samoupravljanjem — sačuvati, pa i proširiti dominantni utjecaj«; »da bi birokracija došla do vlasti, do mogućnosti gotovo nesmetanog manipuliranja, ona je morala izmrviti radničku klasu«, što se »očito manifestira u nefunkcionalnom postavljanju organizacione strukture privrede stvaranjem osnovnih organizacija udruženog rada i njihovim pretvaranjem u samostalne, autarkične i neodgovorne subjekte«, pa su, dakako i neminovne posljedice: »nacionalno, regionalno, gransko, oursko sukobljavanje«; svojedobno »ukidanje koordinirajućih funkcija i oslanjanje isključivo na mikro-ekonomske kriterije« vodilo je »stvaranju strukturalnih neusklađenosti, opadanju akumulacije, jačanju potrošačkih sklonosti, porastu nezaposlenosti i deficita platnog bilansa«; sistemski zakoni od donošenja novog Ustava naovamo »u suštini stvorili su prostor za ono što se naziva voluntarizam«; u razdoblju od 1972. pa do 1974, i još nekoliko godina kasnije stvoren je jedan sistem ekonomskih institucija, »koji je u osnovi pogrešno koncipiran«, a »isto tako je pogrešno koncipiran politički sistem«, jer u tom sistemu »kao suštinu i dalje imate monolit na nivou političkih funkcionera, koji se iza zatvorenih vrata pogađaju..., i imate atomizirane s:

Digitized by Google

moupravljače koji su sasvim nemoćni da tu interveniraju«; kola su krenula nizbrdo 1972, jer prije 1964. godine »imali smo jedan eksplozivan razvoj samoupravljanja«, »imali smo najbrži rast na svijetu«, »imali smo jednu dubinsku demokratizaciju«, dok poslije 1972. »postoji jedna tendencija onemogućavanja samoupravljanja, tako da je danas samoupravljanje svedeno na farsu, bilo da gledate na samoupravljanje u poduzeću, bilo da gledate na samoupravljanje kao jedan cjelokupni društveni i politički sistem«; društvena kriza je »rezultat izvesnog niza propuštenih prilika društvene politike«, te je »glavni razlog te krize ipak u nedostatku koordinacije i nužne veze na relaciji ekonomija — politika«, odnosno »postoji rascep ekonomije i politike«; u samoupravljanju kao instituciji smo »na ovaj ili onaj način institucionalizovali nešto što je gotovo nemoguće«, a to je da su se funkcije, koje su u historijskom razvoju bile podijeljene među različitim subjektima, »sada integrisale i funkciju udruženog rada — i proizvodna funkcija, i funkcija upravljanja, i funkcija korišćenja sredstava i inovacija, i funkcija raspodele i potrošnje«; sve je počelo još 1963. godine, kada je jedna grupa ekonomista u tzv. beloj knjizi preuzela, racionalizirala i obradila »jedan dat politički stav«, pa su postavke u toj studiji »u velikoj meri odgovorne za sadašnje teškoće u privredi«; kao osnovni uzrok »postojećih teškoća« obično se navodi ekonomski sistem, ali se pri tom »zaboravlja da on nije nezavisan od strategije razvoja«, a u strategiji razvoja sredinom šezdesetih godina napravljene su dvije »strategijske pogreške«: radna snaga bila je zanemarena kao »najmobilniji« činilac razvoja i »prihvaćen je potrošački koncept razvoja u jednoj nedovoljno razvijenoj zemlji, gdje su problemi pretežno na strani proizvodnje«; sistem udruženog rada, kako je postavljen, sam po sebi proizvodi krizu, jer ne može da funkcioniše pod pretpostavkama kakve danas imamo«; »kod nas se vrši integracija ne oko programa i tehnologije, nego oko vlasti« i »zato nema dejstva ekonomskih zakona preko tržišta — nego ima deobe dohotka preko tržišta — nego ima deobe dohotka preko vlasti«; elementi »globalne političke krize« u aktualnim odnosima jugoslavenskog društva prije svega su sadržani »u krizi legitimacije sistema« itd.

U brojnim knjigama, na tribinama, za okruglim stolovima, na naučnim skupovima, u bezbroj intervjua, u pisanjima i govorenjima u sredstvima masovnog informiranja dokazuje se i to, da su uzroci pojava: da je poremećeno djelovanje zakona robne privrede, da je planiranje kao sredstvo organiziranog privrednog razvoja degradirano, da su samoupravni sporazumi i dogovori i tamo »gdje imaju pune mogućnosti da doprinose efikasnosti cele privrede« »pretvoreni u prazne oblike ili u razne vrste monopola« — u tome što je u tzv. sistemskim zakonima na osnovu Ustava iz 1974. godine »puna prednost data ideji o uspostavljanju trećeg mehanizma (uz robnu privredu i državno reguliranje — op. S. Š.) — integralnog sistema sporazumijevanja i dogovaranja«, što je, doduše, »zamisao sama po sebi lepa«, ali je njena primena kao

Digitized by Google

osnovnog ekonomskog mehanizma preuranjena na sadašnjem nivou materijalno-tehničke osnove.

Nadalje, naglašava se da je odustajanje od »pretežnog oslanjanja na ekonomske zakonitosti«, odnosno »odustajanje od suštinskih ciljeva privredne reforme 1965. godine«, otvorilo vrata voluntarizmu, a to je drugo ime za etatizam.

Kao što se može razabrati već iz citiranih ocjena, u onom dijelu naše društvene kritike koja u posljednje vrijeme izriče besprizivne osude posebno puta razvoja koji je inauguriran Ustavom 1974, uzroci krize vide se u tobože preuranjenoj, iluzornoj, voluntarističkoj, pa i apsurdnoj *koncepciji udruženog rada* i u njezinoj *normativno-institucionalnoj operacionalizaciji*, kao što su Zakon o udruženom radu i na Ustavu i na tom zakonu zasnovani sistemski zakoni i brojni samoupravni sporazumi i društveni dogovori, te u cijelosti, u *ekonomskoj, društvenoj i političkoj praksi*, koja je uslijedila po nekima odustajanjem od reforme 1965. godine ili, po drugima, od 1972—1974. godine naovamo.

Na osnovi ovih i ovakvih tvrdnji i kritika, *u osnovi se zagovara napuštanje onog puta razvoja, koji polazeći od kategorije dohotka, teži udruživanju rada od OOUR-a do cjeline društva.*

To se, uostalom, vidi i po spisku praktičnih, konkretnih *promjena* koje se u literaturi koja polazi od dijagnoza krize predlažu, a koji je veoma velik i raznorodan, a primjerice ćemo spomenuti konkretne prijedloge: da se ukinu, rasformiraju sve samoupravne interesne zajednice »osim onih koje nisu uspostavljene snagom državnog zakona«, da se ukine institucija direktora, da se ukinu žiro-računi osnovnih organizacija udruženog rada, da se ukine tzv. interno tržište »između radnika osnovnih organizacija udruženog rada iste radne organizacije ili iste složene organizacije udruženog rada«, da se napusti teza o radniku kao univerzalnom samoupravljaču, odnosno teza da samoupravljanje znači »da svi odlučuju o svemu«, da se napusti zbor radnika kao institucija koja po Zakonu ima pravo da stvarno i formalno — pravno odlučuje, da se »razgradi« radnički savjet kao klasični primjer »univerzalne institucije«, da se uvede obaveznost alternativnih mogućnosti rješavanja istog problema do ponovnog uspostavljanja »koordinirajuće planske funkcije« i uvođenja kamata na osnovna sredstva, pa sve do formiranja zavoda za organizaciju poslovanja pri privrednim komorama, čijim bi se arbitražnim vijećima obraćale ponovno uspostavljene ekonomske jedinice (nakon što bi bile ukinute organizacije udruženog rada) i formiranja vijeća ekonomskih savjetnika pri SIV-u ili Predsjedništvu SFRJ, a što bi tobože »značilo uvođenje nauke, direktno, u svakodnevnu ekonomsku politiku«!

Bez mogućnosti da u ovoj prilici iole uđemo u pobližu *kritiku kritike* o kojoj je riječ i koja je toliko nabujala da je u širokoj javnosti našeg društva gotovo potisnula kritiku razvoja koja bi stvarno uvažavala kategorije Marxove kritike političke ekonomije, napomenimo tek to, da ona uglavnom *zanemaruje analizu stvarnih proizvodnih i društvenih odnosa.* Ta je kritika uspostavila

Digitized by Google

svojevrsnu »dijalektiku krize«, ali uvelike pruža pamfletska tumačenja umjesto analize proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa i njihove dijalektike.

3. Ponešto još o neprevladanim odnosima državnovlasničkog i tehnobirokratskog monopola

No, vratimo se opisu, u najgrubljim crtama, pravca razvoja našeg društva: etatizam — deetatizacija — tehnokratski monopol — samoupravljanje.

Na našem putu socijalističkog razvitka *upravo su se u današnjem trenutku zgusnule protivurječnosti društvenog vlasništva koje traže neodložno razrješenje* i utoliko se zaoštrila kriza društvenog razvitka, koju veliki dio recentne društvene kritike tumači i kao krizu same koncepcije i prakse socijalističkog samoupravljanja, osobito u vremenu od stupanja na snagu sadašnjeg Ustava i donošenja ZUR-a, odnosno u vremenu otkako se sedamdesetih godina u udruživanju rada, s osnovnom organizacijom udruženog rada, kao žarištem i ishodištem proizvođačevog ovladavanja proširenom reprodukcijom, vidjela crvena nit stvarnog prevladavanja državnosocijalističkih odnosa i u isto vrijeme i brana od moguće restauracije kapitalističkih odnosa i njima primjerene političke nadgradnje.

Protivrječnosti između osamostaljenog kretanja društvenog viška vrijednosti i naraslih snaga i odnosa socijalističkog samoupravljanja u našem su se društvu snažno zaoštrile još šezdesetih godina i tada je Savez komunista inicirao politiku deetatizacije proširene reprodukcije i krenuo u bitku da se ona provede. Iz »starog sistema« krenulo se u »novi sistem«. Naprijed smo već naznačili društveni kontekst i ishod »deetatizacije«, koja nije dosezala do koncepta udruženog rada, već je, naprotiv, urodila pojačanom vladavinom tehnobirokratskog monopola — prije svega u obliku podvrgavanja materijalne proizvodnje kreditnom sistemu, koji je isisavao višak vrijednosti i davao mu osamostaljeno kretanje. To je i »birokratu« i »tehnokratu« ostavljalo u ulozi upravljačkog sloja, koji se osamostaljuje u odnosu na radničku klasu. Za ovu priliku uputno je citirati misli i ocjene Vladimira Bakarića iz 1964. godine, iz kojih se dovoljno razabire da smo se i tada suočavali, a i danas se suočavamo, sa tim istim, presudnim zadatkom historijskog preokreta:

»Stari sistem, a u prvom redu dojučerašnji centralistički sistem planiranja (zapravo sistem investiranja) uzrokovao je i uzrokuje u svojem daljnjem opstanku čitav niz ekonomskih neravnomjernosti, čitav niz teškoća i niz bezizlaznih situacija.«

O čemu se onda radilo? Bakarić je tumačio »da se... zatvaramo« (utoliko što postoji autarkija jugoslavenskog razvoja, koju je po prirodi nosio u sebi državni socijalizam, a pojačala i decenija blokade s Istoka i nerazvijenosti veza sa Zapadom), te da

Digitized by Google

»cijeli sklop pitanja o uključivanju u međunarodnu podjelu rada u Jugoslaviji nije adekvatno riješen i.. rješava se sporo, a često i rđavo«. Jednako tako, on konstatira: »Imamo tzv. lančanu reakciju svih cijena, tendenciju da se sve vrati na staro i da po mogućnosti standard bude još niži«. Sve to imamo i danas! A tu su i trvenja veoma nalik na današnja, premda je u 1964. godini federacija raspolagala glavninom akumulacije, a danas je u tome razvlašćena.[14]

Nema više centralističkog sistema planiranja, zapravo sistema investiranja, u tome se on promijenio, ali računi se i dalje prave, pa se na razini federacije vodi i borba oko njih, budući da se odnosi razvijeni — nerazvijeni još uvelike rješavaju na državnom kolosijeku. No, iako sistem investiranja nije nekadašnji — jer glavnina sredstava se više ne unosi u državne investicione fondove i iz njih dijeli — o investicijama uglavnom još ne odlučuju proizvođači. I utoliko je sistem još uvijek »stari«, i poslije novog Ustava 1974. i ZUR-a.

Pred više od dva desetljeća naša je teorijska i politička misao vidjela i pravac razvitka, koji mijenja odnose proširene reprodukcije: »Ključ smo pronašli: dati radniku mogućnost da aktivnije sudjeluje u proizvodnji, mogućnost da njome barata i da aktivnije sudjeluje u stvaranju svoje zarade«. I dalje: »Gledajući tako, nove mjere treba da poduzme upravo proizvođač, a ne netko drugi, ne aparat i administracija, ni u poduzeću, ni u republici, ni u federaciji.«[15]

U međuvremenu mnoge su se stvari mijenjale i u poduzeću i s poduzećem, i u republici i s republikom i u federaciji i s federacijom, a da se *još društvo nije promijenilo tako i toliko da nove mjere poduzimaju proizvođači, a ne netko drugi, da oni vode razvoj, upravljaju reprodukcijom.*

U razdoblju od stupanja na snagu ustavnih amandmana 1971, pa Ustava 1974, stvaran je normativno-institucionalni sistem udruženog rada, ali je sva tajna u tome da još postoji i djeluje, kako to objašnjava I. Perišin, »bankarsko-centralistički« (dakle, ne više državno-centralistički) način formiranja i upotrebe društvene akumulacije.[16] Naime, iako su tvornice prenesene na upravljanje rad-

[14] »Imam kod kuće hrpe i hrpe materijala iz kojeg otprilike proizlazi: Beograd ima ovo, a Zagreb nema, zatim neke je republike federacija oštetila zbog niskih cijena poljoprivrednih proizvoda što omogućuje drugim republikama visoku stopu akumulacije, druga je republika oštećena niskim cijenama sirovina i repromaterijala. Hrvatsku je federacija ‚oštetila' što je oduzela veći dio akumulacije koji investira drugdje; slijedeća je opet oštećena na sličan način, itd. Svi se mi počinjemo javljati federaciji s računom koliko je tko oštećen u prošlom periodu, pa se postavlja pitanje: tko je uopće dobio nešto u Jugoslaviji kada smo svi ‚opljačkani'?«

[15] Svi prethodni citati uzeti su iz izlaganja Vladimira Bakarića u Gradskom komitetu SKH Zagreba 17. IX 1964. Vidjeti: *Socijalistički samoupravni sistem i proširena reprodukcija,* knjiga 2, str. 1—12.

[16] Ivo Perišin, Naša nova inflatorna erupcija i stabilizaciona politika, *Socijalizam,* br. 3/84, str. 309—351.

Digitized by Google

nicima još daleke 1950. godine ni do dan-danas nije im prenesen i novčani kapital, usprkos svim sistemskim promjenama. Metode državne centralizacije supstituirane su instrumentima koje je pružao kreditni mehanizam, koji je »u novom obliku naslijedio državni centralistički sistem«. *Ta situacija se perpetuira posljednjih dvadeset i više godina.* Banke su usmjerene na to da privuku i planiraju što više sredstava, pa su »na takav način bujale i naše banke i investicije«, što je bio »eruptivni vulkan našeg inflatornog financiranja« i »glavni kreator naše krize«. A u pozadini je bila ključna činjenica, da nisu izborene promjene u kompoziciji vlasničkih odnosa u pravcu onih samoupravnih. Sistem i režim koji je postojao u sferi novca, kredita, bankarstva, pa čak i u tehnici platnog prometa dovodio je do toga da su se privredni subjekti morali zaduživati mnogo više nego što je iznosio manjak njihovih sredstava potrebnih za reprodukciju, a »to je torpediralo samoupravljanje i efikasnost cjelokupne društvene proizvodnje i razvitka«. Generiran je preko svake mjere »fiktivni novčani kapital koji je ubacivan u naše investicione ponore«. »Kako je tekao proces centralizacije i koncentracije akumulacije, koje ja zovem proces eksproprijacije proizvođača — piše Perišin — tako se stvarao taj anonimni bankarski kapital, a banke teritorijalizirale.«[17] Ukratko, osnovni problem je bio i ostao u poziciji udruženog rada: on je neprestano ekspropriran, pa se na toj osnovi sve i teritorijaliziralo — novac, devize i odlučivanje. Otuda i faraonske investcije i zaduživanja u inozemstvu. I sva zatvaranja, koja su, u krajnjoj liniji, izraz zatvaranja razvoja zemlje: državnom politikom štitio se naš razvoj od pritiska razvijenijih proizvodnih snaga u svijetu.

Naime, u čitavom vremenu od političke pobjede revolucije naovamo, naša se zemlja razvijala više-manje autarkično, a to je bilo u određenoj mjeri zakonomjerno.

Na toj autarkičnosti naše proizvodne snage razvile su se do stupnja kada je više ne mogu podnijeti, pa je napuštanje i razbijanje autarkičnosti uvjet da se one nastave razvijati.

Tom autarkičnošću Jugoslavije kao cjeline, njezine privrede, *možemo objasniti i sva unutrašnja zatvaranja,* odnosno zatvorenost OOUR-a u sebe, radne organizacije i SOUR-a, općine, republike, pokrajine. Stoga je već *neophodno tražiti ekonomske putove da se to promijeni, putove da sve te granice prelaze udruživanjem same privrede.* A opet, ako toga nema, nema ni izlaska iz svih autarkičnosti unutar autarkične zemlje.

Tendencije u strukturi cijene u nas su već dugo vremena takve da osiromašuju organizaciju udruženog rada, dakle, onog koji proizvodi i treba da daje robu tržištu, i da sva pitanja razvoja prevaljuje na kreditni, bankarski sistem. *Glavnina društvenog viška vrijednosti danas, kao i ranije, osamostaljeno funkcionira u tom kreditnom sistemu,* a onda o njoj ne odlučuje samoupravni

[17] *Isto.*

Digitized by Google

udruženi rad, već činioci iznad i izvan njega, *odnosno i u njemu i u cjelini društva konstituiraju se i reproduciraju kao tehnobirokratski monopol.* Dakle, još su dominantni odnosi u kojima je data tendencija da se iz udruženog rada isisava što veća količina viška vrijednosti, te da se što više smanji potreban rad a poveća višak rada, usprkos proklamiranom cilju da se višak rada pretvara u potreban rad, da se svi izdaci, osim onih koji služe za financiranje klasičnih funkcija države, pretvaraju u troškove proizvodnje. To onda proizvođača ne čini nosiocem razvoja, već ga i dalje eksproprira.

Etatizam, ukotvljen u društveno-političkim zajednicama, i *tehnokratizam,* skriven iza plašta samoupravljanja u samoj materijalnoj proizvodnji i njezinoj infrastrukturi i suprastrukturi, utoliko su i danas dominantna snaga odlučivanja o problemima razvoja i cjelokupne društvene reprodukcije. Bankarsko-kreditni mehanizam služi kao poligon borbe za teritorijalizaciju viška vrijednosti *putem kamate,* a ne *putem udruživanja rada i sredstava.*

Federacija nije manje etatistička od republika, pokrajina i općina: na njezinoj razini sukobljavaju se i razrješavaju etatistički interesi svih, a ona sama u svojoj uglavnom monetarističkoj politici (za koju se, također, traži konsenzus) i u uređivanju odnosa sa svijetom, također, ima ulogu ključnog etatističkog arbitra.

Dakako, to ne znači da je moguće da država bitnije odumire u sadašnjoj fazi socijalističkog samoupravljanja. Povika na etatizam sama po sebi, ako se ne izvodi iz analize proizvodnih odnosa, tek je obična larma. Država nam je i te kako potrebna, ali do granice da ne zaustavlja prenošenje odlučivanja o društvenom kapitalu neposredno na udruženi rad i na njegove asocijacije, u kojima se on povezuje radi ostvarivanja što većeg dohotka.

4. Osnovna pitanja društvenog razvoja — pitanja savladavanja etatizma i tehnobirokratizma

Socijalizam se, prema Marxu, »izgrađuje« ili razvija kao proces »ekonomskog oslobođenja rada« u susret asocijaciji slobodnih proizvođača.

Socijalistička revolucija u Jugoslaviji se u tom smislu strateški opredijelila za kurs socijalističkog samoupravljanja, za put na kojem će radnička klasa, i sama se razvijajući u klasu koja neposredno preuzima vladanje proširenom reprodukcijom, dokidati preostali kapital-odnos i elemente svog najamnog položaja prema državnovlasničkom i tehnobirokratskom monopolu.

U dosadašnjem razvoju socijalističkog samoupravljanja postignuto je mnogo. Prije svega, pokazalo se, da se proizvodne snage društva ipak, usprkos svim zastojima i poremećajima, tim putem mogu brže razvijati nego u uvjetima sveopćeg državnovlasničkog monopola, u kojem država uzima čitav društveni višak vrijednosti i raspodjeljuje ga i za potrebe razvoja i za sve ob-

Digitized by Google

like potrošnje, a zaposlenima osigurava i određuje fond plaća. Dalje, sama se radnička klasa već uvelike osposobila za upravljanje i prostom i proširenom reprodukcijom. Razvila je svijest da je ona za to sposobna, da je socijalističko samoupravljanje put i sredstvo ekonomskog oslobođenja rada i da se čitava zgrada društva mora preurediti udruživanjem rada i sredstava u rukama samih proizvođača, udruženih radnika, koji se samoupravnim putem i slobodnom razmjenom rada povezuju i sa svim ostalim pripadnicima društva koji obavljaju društveno koristan rad.

Tako se otvara i put da radnik i radni čovjek postanu najzad jedno, odnosno da se u društvu dokida klasna podjela.

U traganju za »organizacionom formom« kroz koju će radnička klasa voditi razvoj društva najzad se prišlo formiranju asocijacija i sistema udruženog rada sa osnovicom u osnovnoj organizaciji udruženog rada. No ta osnovna organizacija udruženog rada, koncipirana i formalno konstituirana kao organizacija koja može smostalno dati robu na tržište, uglavnom još ne djeluje kao robni proizvođač. Zaštićena je i sistemom kreditiranja, jer banka plaća proizvod bez obzira da li se on realizira na tržištu. Još vlada takvo stanje da »kod nas još nitko nije udavljen, nego smo dosad svakog spasili«. A to spašavanje »vuče društvo natrag« (V. Bakarić).

Kreditni sistem i dalje isisava višak vrijednosti iz materijalne proizvodnje, a da nije upućen neposredno na veću proizvodnju, već na prisvajanje što većeg viška vrijednosti, na račun onog dijela viška koji bi išao organizaciji udruženog rada. Investicije su podizale kupovnu moć (»tražnju«), a sporije je pokrivale, pa se kreditni sistem uvelike usmjerio na područje eksploatacije te kupovne moći. Odatle i špekulacije u kreditno-monetarnoj politici. Kreditni sistem je uglavnom »proizvodio« i inflaciju, jer ona je zavisila, prije svega, od štampanja novca, a bankarski i međusobni krediti davani su bez materijalnog pokrića u samoj proizvodnji. A i drugi dio viška vrijednosti, usmjeren na društvene službe i društvene usluge (»zajedničke potrebe«), zadržao je relativno samostalno kretanje, jer nije krenula slobodna razmjena rada.

Sistem samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja utoliko još pokazuje »prazan hod«, nema svoju materijalnu osnovu, i ne preostaje drugo, nego »da motor napretka bude politički faktor«.

Osnovna organizacija udruženog rada nije postala osnova udruživanja i povezivanja, jer je na jednoj strani relativno zaštićena, a na drugoj uvelike eksproprirana, pa se pokazuje i konzervativnom, budući da »nema sile koja bi je tjerala da poveća produktivnost rada«. A ta se konzervativnost onda prenosi dalje, na čitav sistem udruženog rada, »prenosi se na koncu konca, na neki stihijan način, na cijelo društvo«.

U radnoj organizaciji, kao u biti nasljeđenom poduzeću, osamostaljenom i nepovezanom s drugima u razvojne cjeline i organizacije za nastup na domaćem i svjetskom tržištu, osnovna or-

Digitized by Google

ganizacija udruženog rada pokazuje, također, tendenciju da djeluje osamostaljeno, pa utoliko i kao »poduzeće u poduzeću«.

Udruženi rad ne može biti nosilac razvoja ako nema ni para, niti može praviti velike planove. Time se onda blokira razvoj i ne mogu se sa uspjehom rješavati određeni društveni problemi. Na primjer, nezaposlenost, koja je u našem društvu prije svega posljedica mijenjanja strukture stanovništva (deagrarizacije) i sistema obrazovanja, a onda činjenice da se sva mlada generacija ne može produktivno i kreativno zaposliti na postojećim društvenim sredstvima. Osnovica većeg i bržeg zapošljavanja može biti samo veća proizvodnost rada, a i nju osnovne i radne organizacije nisu prisiljene »istjerivati«, jer svoje probleme na domaćem tržištu rješavaju podizanjem cijena, a ne odgovara im ni veća produktivnost rada s novom tehnologijom, jer tada moraju nekog otpuštati, a kamoli zapošljavati nove ljude. No, osnovni je uzrok razvojnih teškoća što proizvodne snage jugoslavenskog društva nisu bile pod pritiskom razvijenih proizvodnih snaga iz svijeta, budući da se naš sistem od svijeta ogradio carinom, dozvolama uvoza i mnogo čime drugim, *što je stvaralo monopole na unutrašnjem tržištu koji iziskuju velika sredstva i inozemne kredite.* Kao posljedica zatvorenosti, nastali su monopoli na domaćem tržištu, koji nisu morali prelaziti općinske, regionalne, republičke granice, a nisu ni imali interes da se povezuju u novoj proizvodnji i podjeli rada. (A probleme nam je teže rješavati nego razvijenijima od nas, jer oni imaju velik višak vrijednosti, a u razmjeni sa slabije razvijenima mogu ga i povećati).

Program ekonomske stabilizacije teži tome da neke stvari stavi na svoje mjesto: da se radne organizacije adaptiraju na život i razvoj bez toga da ih »netko« (a to su društvo, država) spašava, da se Jugoslavija osposobi da bude konkurentnija u međunarodnoj podjeli rada i da se u cjelini adaptiramo na naše proizvodne odnose, a to znači da ne možemo ni živjeti na višem standardu nego što to proizvodne snage dopuštaju. Itd.

Međutim, sve ono s čime se danas naše društvo suočava »nije prouzrokovao sistem samoupravljanja, nego sistem zatvaranja«. Naprotiv, »sistem samoupravljanja ima zadatak da riješi probleme koji su nastali«. Budući da postoje razlozi »da se svi počnu brinuti za to što će biti sutra«, *to može biti nova osnova samoupravljanja.* Strateška linija mora biti da se radni kolektiv kao cjelina mora brinuti za svoj razvoj i da odgovornost pređe na udruženi rad, od njegove osnovne organizacije do velikih udruženih cjelina.

Naš društveni razvoj je na početku »jednog dugog procesa, u kojem je radnik u osnovnoj organizaciji udruženog rada tek počeo raspolagati dohotkom, tek mu se reklo kakve obaveze ima prema društvu, kakve prema samom sebi, kakve obaveze zahtijeva tehnologija tog procesa, itd.« Taj proces je u toku, »ali još nije došao tako daleko«. Od uloge subjektivnih snaga, prije svega Saveza komunista, uvelike ovisi, da li će on dalje teći ili će se

Digitized by Google

javiti stagnacija i restauracija starih odnosa, u smislu održanja tehnobirokratskog monopola nad udruženim radom. Sada se javila određena stagnacija, ali iz koje je naznačen izlaz.

Savez komunista je pružio ispravne teorijske odgovore i ponudio rješenja kako i kojim putevima rad treba da se udružuje, kako da proizvođač organizira tržište (»dogovorna ekonomija«) i kako da se svi »ostali« u društvu »približe« radniku, pa i s njim stope i poistovete.

Međutim, u praktičnoj politici on je još uvelike zarobljenik snaga i »struktura« izvan udruženog rada, a i snažno izložen pritiscima one svijesti koja, i onda kada se poziva na samoupravljanje, pledira za održanje ili produženje starih društvenih odnosa, zasnovanih na kapital-odnosu kao svojoj osnovi.

Kada god je samoupravljanje radnika (koje se mora očitovati u udruživanju rada) u defanzivi ili pak u zastoju, *nude se tehnobirokratsko-liberalističke koncepcije razvoja*, a tu se onda smješta i *nacionalizam* u funkciji kapitala koji hoće da se konstituira kao tobože nacionalni, a zapravo u funkciji tehnobirokratskog monopola koji hoće da se proglasi slugom nacije (a u stvari nastoji da njome vlada). Ne videći u čemu je bit, u našoj teoriji, pa i u politici, mnogi su pribjegli izjednačavanju robne proizvodnje u socijalizmu sa razvojem samoupravljanja, a bez tendencije razvoja i prema njezinom dokidanju. Time se, tobože, istupa na razini epohe budući da je robna proizvodnja još osnovni princip artikulacije društvenih odnosa, ali se ostaje na »modernizaciji« društva u okviru epohalnog kapitalističkog načina proizvodnje, a ne pomišlja, niti prakticira i put socijalističkog preobražaja iznalaženjem i ozbiljenjem oblika ekonomskog oslobođenja rada. Ako ostaje ili se uvodi tržište proizvoda rada, tržište kapitala, tržište radne snage, a ne razvijaju procesi udruživanja rada koji ih ograničavaju i dokidaju, ma koliko pred nama bio dugotrajan historijski proces, ostaje se u cijelosti u društvu tržišnog posredovanja.

Robnoj su proizvodnji samoj po sebi svojstvene tendencije prelijevanja dohotka, tj. prisvajanja nečijeg rada. »Slobodna igra« zakonitosti robne proizvodnje i onda kada je smještena u socijalistički pravno-institucionalni okvir i politički sistem proizvodi tendencije kapital-odnosa i *ujedno rađa i potrebu etatističkog, birokratskog »ograničenja«*. Stoga osnovno pitanje socijalizma i jest pitanje *kako da se društvo konstituira i razvija u pravcu dokidanja i tržišnog i državnog posredovanja*, a putem »unutrašnjeg« prevladavanja robne proizvodnje. Samoupravljanje, kao što je tumačio Edvard Kardelj, može biti ne samo socijalističko nego i kapitalističko, tj. takvo samoupravljanje u proizvodnim jedinicama, u kojem radni ljudi kao kolektivni poduzetnici upravljaju pojedinim dijelovima društvenog kapitala i međusobno se sukobljavaju oko tržišne raspodjele dohotka. U nas se danas s mnogo strana, pa i iz pera nekih najpoznatijih ekonomista i drugih kritičara društva, zagovara upravo takvo građansko, neoklasično

Digitized by Google

shvaćanje samoupravljanja kao kolektivnog poduzetništva unutar postojeće podjele rada i robne proizvodnje, kao oblika ekonomske demokracije i alternative sistemu birokratskog etatizma.

Ključ stanja u koje smo dospjeli i iz kojeg želimo izići provođenjem politike stabilizacije jest u zastoju bitke za razvoj socijalističkog samoupravljanja i za odlučivanje o dohotku upravo na liniji koju su dali Ustav i ZUR. A danas je i u Savez komunista snažno prodrla i jedna druga linija — linija odstupanja od Ustava i ZUR-a, koja može gurati samo na rješenja »starog«, ranijeg sistema, pa to već i čini.

U našem društvu *još prevladava*, a u ovom trenutku čak i jača, *stara logika osamostaljenog kretanja društvenog viška vrijednosti*, osamostaljenog u odnosu na radničku klasu i njezino legitimno pravo da o njemu samoupravno odlučuje. Još vlada onaj drugi put, put kamate, koji ni u kojem slučaju ne vodi naprijed na putu socijalističkog samoupravljanja, koji se htjelo prepriječiti novim Ustavom i Zakonom o udruženom radu. Taj put kamate, koje se kod nas formirao jedva da je nešto više od puta kamate u klasičnom smislu te riječi, a posve sigurno nije dohodak radničke klase, već u biti ostatak dohotka s naslova vlasništva. U razdoblju nakon donošenja najprije »radničkih amandmana«, pa čitavog novog Ustava, ne samo da nije ostvaren bitan pomak nauštrb tog puta, »puta kamate«, a u korist puta udruživanja rada i sredstava, već je, štoviše, tendencija ekspropriranja novostvorene vrijednosti narastala. Utoliko je veoma urgentan i ujedno dugoročni cilj da se *vođenje društva putem bankovnog kapitala prenese na udruženi rad*, te da se postigne integracija i proizvodnje i društva na bazi rada, a ne na bazi kapitala. Bez toga nema ni trajnog stabiliziranja našeg razvoja na osnovama socijalističkog samoupravljanja, nema daljnjeg onakvog razvoja socijalizma u našoj zemlji po kojem se ona izborila za dostojno mjesto i ulogu u suvremenom svijetu. Bez toga se može govoriti o djelovanju ekonomskih zakonitosti i zahtjevima da se izložimo kriterijima svjetskog tržišta, ali onda budimo načisto da se u našoj zemlji neće nastavljati otpočeti revolucionarni proces oslobođenja rada, već će pobjeđivati tendencija vraćanja na stare odnose, bilo državnog socijalizma, bilo kapitalističke restauracije.

Savladati taj put kamate, put koji je ostatak dohotka s naslova vlasništva, a ne put radnikovog dohotka na osnovu rada i upravljanja društvenim sredstvima za proizvodnju — znači poći nanovo u jedan veliki društveni preobražaj, koji možemo zvati stabilizacijom. Radi se, dakle, o stabilizaciji kao nastavljanju kursa socijalističkog samoupravljanja. Neke druge stabilizacije ne bi smjelo biti.

Jugoslavija, doista, treba da se izloži kritici svjetskog tržišta u pogledu cijena i produktivnosti rada, i to zato da bismo imali stimulanse da se produktivnost rada poveća i da bismo mogli imati ne samo običnu trgovinu sa Zapadom već i s njim ulaziti i u što ravnopravniju tehnološku suradnju i razmjenu, da bismo na

Digitized by Google

isti način mogli povećavati razmjenu i sa Istokom, a i naše tržište u zemljama u razvoju, i mnogo više tamo plasirati naše proizvode i intelektualne usluge, a od toga dobivati štošta što nam je potrebno. Ali takvo izlaganje kritici svjetskog tržišta zahtijeva da u unutrašnjem razvoju ne samo čvrsto ostanemo na kursu samoupravljanja kao nekom političkom kursu, već da mijenjamo društvene odnose u pravcu radnikovog dohotka kao osnovnog motiva proizvodnje i stvaranja noseće armature slobodno udruženog rada.

Jer, koliko god nije uopće sporno da su za strategiju našeg budućeg razvoja presudni izlazak naše privrede u svijet i udio naše pameti u svijetu, dakle i izvoz našeg *know how*, te da od toga sada i ubuduće najviše ovisi i sam razvoj, pa čak i opstanak socijalizma u našoj zemlji, a ujedno i to da li će i dalje postojati kakav i koliki naš doprinos napredovanju socijalizma u svijetu, toliko je nesumnjivo da se za taj izlazak u svijet ne možemo osposobiti ako se razvoj u zemlji doista ne prenosi i ne prenese na snage udruženog rada, ako ne jača moć i organiziranost radničke klase i samoupravljača da na sebe preuzmu zadatak razvoja. Jednostavno, moramo promijeniti društvene odnose, ako se mislimo razvijati. A razvijati se možemo jedino ako izlazimo u svijet.

Mi smo još zatvorena zemlja (dakako, ne u političkom već u privrednom smislu) a sa tom zatvorenošću, u kojoj se reproducira određeni monopolni položaj naših radnih organizacija, kojima je nekada dovoljno tržište i zaštita jednog grada ili komune, nekada regije, republike ili pokrajine, a nekada i čitave zemlje, mi u svakom slučaju nećemo daleko stići, nećemo nikamo stići, već jedino možemo zaostajati i u odnosu na druge postajati relativno nerazvijeniji, a time i ekonomski ovisniji, a politički ranjiviji. Rizikujemo ne samo slabljenje nego i gubitak svoje uloge u svijetu, a za što je vezan ne samo naš politički ponos nego i sigurnost i stabilnost zemlje, pa i naš dosad ne baš beznačajan doprinos razvoju socijalističkih odnosa u svijetu.

U uvjetima kada još postoje i djeluju neki elementi tzv. seljačkog socijalizma, kada su još veliki zahtjevi za radom, za zaposlenjem, za elementarnim kulturno-civilizacijskim standardom, svi su gradili i još grade neracionalno, a logika je: nekako će se to pokriti, netko će dati sredstva, država, društvo, šira zajednica, itd. *Udruživanje rada bilo je i ostaje izlaz, jedini put da se društvena sredstva produktivnije upotrebljavaju.* Problemi investicija, inflacije, zaduživanja i štampanja novca, koji su se nagomilali, pa i zapošljavanja i nezaposlenosti specifično su naši, pa ih moramo i rješavati kao takve, tj. kao specifično naše, a nikako ih *ne možemo, eventualno, rješavati metodama ekonomske politike kapitalizma i kapitala, i to iz jedne ranije faze samog kapitalizma.* Jer, to nas gura na to da i dalje budemo zaostali, da ostanu crte tzv. seljačkog socijalizma.

Proizvođač nema elemenata, ni prisile, ni stimula da ovlada razvojem, pa taj razvoj dalje nose društveno-političke zajednice

Digitized by Google

i one tjeraju na »udruživanje« po logici svog interesa, i to sa sredstvima koja se otuđuju od organizacija udruženog rada, pa i dalje imamo stvaranje anonimnog i napuhanog kapitala, te kruženje i trošenje tog kapitala izvan utjecaja te organizacije. *U tome su onda i momenti jačanja nacionalističkih (policentričnih) etatizama, ali i aktualnog pritiska da se ide u pravcima nekog novog centralizma;* zbog svega toga ne razvija se ni jedinstveno jugoslavensko tržište. Velike investicije u proteklim godinama osiguravale su republike i pokrajine po logici skupljanja sredstava i njihove upotrebe kao *državnog kapitala.* Pri tom je svatko vršio pritisak da njegovi planovi razvoja uđu u jugoslavenski plan (tako smo u planu 1976—1980. dobili četrnaest »prioritetnih« kompleksa razvoja, što je vuklo na prekomjerno zaduživanje i u inozemstvu i u tuzemstvu itd). To je bila, i još jest, podloga nacionalizma, ili svih »naših« nacionalizama etatističko-tehnokratske provenijencije.

Dakako, ne stabilizira nas na socijalističkom putu razvoja uvođenje čarobnim štapićem nekakva tri tržišta, za koja se neki toliko zalažu — tržište roba, tržište kapitala i tržište rada, koja, uostalom, u nekom perfektnom obliku odavno ne postoje nigdje ni u kapitalizmu. Prvo tržište moramo jačati i razvijati, ali pod uvjetom da ga organizira udruženi rad, a kod druga dva moramo dokidati u našim unutrašnjim odnosima njihove preostale elemente.

Za taj novi sistem odnosa, za koji se tek moramo izboriti, ako se ne želimo poigrati sudbinom i perspektivom socijalizma u našoj zemlji, bitno i najbitnije je kakav i koji će biti proces integracije u našoj zemlji. Zapadna Evropa pokušava se razvijati na konsenzusu nacionalnih privreda, a socijalistički Istok državnim raspolaganjem kapitalom odozgo, pri čemu se integrira u supersistem. A mi se moramo razvijati integracijom rada, a ne kapitala, snagama udruženog rada, a ne snagom države ili tržišta kao nekakvog demijurga napretka, što ono nije, jer *dati društveni odnosi ne proizlaze iz tržišta već tržište proizlazi iz datih društvenih odnosa.*

Investicije ubuduće moraju doista izvirati iz ekonomske moći društva i njegove povezanosti sa svijetskim tržištem. A snažan dinar, za kojim čeznemo, prije svega ovisi o produktivnosti i tržištu u zemlji, o tome što ćemo u zemlji učiniti.

Ako na toj liniji, liniji Ustava, ne mijenjamo društvene odnose, kola će nam ići nizbrdo u pogledu produktivnosti i sposobnosti da idemo u svijet da bismo se razvijali, a možemo to eventualno usporavati novim zaduživanjima i daljnjom brzom deprecijacijom dinara, čime ćemo sve veći dio viška vrijednosti davati drugima, izlaganjem novim pritiscima svjetskog financijskog kapitala, uz iluzije da je spas u mjerama monetarističke politike, koji nam drugi diktiraju, a da sami to, dakako, kod sebe ne primjenjuju. Time ugrožavamo i postignuto, a ekonomski neuspjesi

Digitized by Google

vode i u nepovoljniju političku klimu i slabe naše mjesto i ulogu u svijetu.

Ako budemo razvijali nove društvene odnose stvarnom primjenom Ustava, *oslobodit ćemo se i u zemlji mnogih lažnih uzbuna, pogrešnih recepata i raznih dezintegracionih tendencija.* Nema sumnje da i sistem socijalističkog samoupravljanja treba neprestano razvijati i usavršavati, te *provoditi u njemu i određene promjene* (Ustava, ZUR-a itd.), jer njegov smisao i jest u tome da bude okvir neprestanih revolucionarnih promjena, prije svega u odnosima proizvodnje i u položaju radničke klase, kako bi se ostvarivao historijski proces oslobođenja rada. Ali to ne znači da treba mijenjati osnove sistema, već naprotiv sistem treba razvijati na tim osnovama odnosno sve više primjenjivati.

Dakle, *nema alternative putu udruživanja rada, osim stagnacije u još nerazorenoj snazi etatističkog i tehnobirokratskog monopola i njihovoj sprezi,* ili povratka na ekonomiju građanskog društva, na njezin princip profita i njezina tri tržišta, koja danas u svijetu uglavnom reguliraju države i multinacionalne kompanije.

Radnička klasa je utoliko, i danas i sutra, suočena sa zadatkom da preuzme vođenje društva, a da joj sve snage revolucije u tome služe. Naime, više se ne radi o brizi za klasu činilaca izvan nje, pa ni radničke partije, u našem slučaju Saveza komunista Jugoslavije, kao njezine kohezivne idejne i političke snage, već o tome da se radnička klasa organizira i poveže tako da u društvu odlučuje. Na kraju krajeva, socijalizam ne razvija ni partiju za samu sebe, niti bilo koji drugi parcijalni činilac, nego klasa koja se povezuje u udruživanju rada s ostalim radnim ljudima. U tom smislu i pluralizam samoupravnih interesa (a ne i svih interesa u društvu) morao bi funkcionirati potčinjavanjem svih takvih interesa općem, najvišem i najširem interesu — interesu radničke klase da provodi ekonomsko oslobođenje rada.

Digitized by Google

Petar Živadinović

Ideologija nove desnice

Čini mi se da ne bi bilo dobro da pod novom desnicom podrazumevamo sva ta traganja za novim ideološkim desničarskim identitetom na Zapadu. Jer neoliberalizam i neokonzervativizam mogu biti samo prividno novi, sa novom desnicom, međutim, ulazimo u oblasti stvarnih ideoloških inovacija. Pod novom desnicom (to ću na primeru Francuske pokazati, mada taj tok nije karakterističan samo za Francusku) podrazumeva se ona desnica koja želi da stvori novu viziju sveta, novu kao što oni kažu, desničarsku kulturu koja počiva ili želi da počiva na poslednjim rezultatima nauke i to, pre svega, biologije ili, preciznije sociobiologije i takozvane hereditarne psihologije. Kada se stvari tako razmotre, onda neće ni malo začuditi što je jedino nova desnica, ovako uže definisana, uspela da oko svojih ideja okupi neke, rekao bih, od najznačajnijih naučnika iz odgovarajućih disciplina. Recimo u Francuskoj, u onome što bismo mi nazvali programskim savetom časopisa nove desnice — »Nova škola«, nalazimo jednog izvrsnog psihologa Eysencka čija kontroverzna istraživanja često imaju i rasističke implikacije, onda nobelovca Konrada Lorenca, izvrsnog etologa, neke od najboljih poznavalaca kulturne istorije čovečanstva itd. To njima nije pošlo za rukom sasvim slučajno; to je posledica susreta određenih političkih snaga i određenih ideja koje na izvestan način, hteli mi to ili ne, organski izviru ili se javljaju

Digitized by Google

kao mogućnosti interpretacije poslednjih naučnih istraživanja i otkrića. Levica — uključiv i novu levicu koja je u tom pogledu doživela istorijski neuspeh, jer je na izborima u svim zapadnim zemljama katastrofalno bila poražena — ne ispoljava takav stepen ideoloških inovacija i efikasnost u praktičnom političkom delovanju na ideologizaciji nauke kao što to čini nova desnica. Uostalom, i nova desnica (koja je proizašla velikim delom iz ekstremnih desničarskih grupica) kao i nova levica, u Francuskoj, na primer, na redovnim parlamentarnim izborima 1967. i onim vanrednim 1968. pretrpela je katastrofalan neuspeh. Novi desničari shvatili su da moraju da promene taktiku i to su učinili: krenuli su u stvaranje nove desničarske kulture, a u praktično-političkom pogledu primenjivali su taktiku »antrizma«. Ulazili su u postojeće političke, kulturne i druge institucije kao savetnici i slično, osnovali stručni časopis, okupljali ljude od znanja i ugleda. I za relativno kratko vreme su uspeli: 1979. godina je godina kada oni doživljavaju fantastičan uspeh u Francuskoj i u svetskoj javnosti; uspeli su, dakle, da vide velike plodove svog tihog i strpljivog rada koji je trajao jednu deceniju. Ovo je veoma poučno. Jer uspeh nove desnice nije proizvod ni slučajnog sticaja političkih ili drugih okolnosti u Francuskoj i u svetu, neke strahovite snage i ubedljivosti njihove ideologije nego metodičkog i sistematskog ostvarivanja unapred smišljene strategije. Da su oni postigli ono što su želeli, više nego ubedljivo svedoče nam rezultati (na žalost svih koji su napredno orijentisani) nedavnih parcijalnih izbora i u samoj Francuskoj, gde su, čini se, kandidati zastupnici nove desničarske ideologije u atmosferi ksenofobije i rasizma koji se širi u Zapadnoj Evropi uspeli da pobede čak i protivkandidate levice.

Pre svega, valja istaći da je nova desnica u Evropi u formulisanju svoje ideologije i političke filozofije veoma mnogo pažnje poklonila ne samo ciljevima i strategiji nego i sredstvima i taktici. Štaviše, u metodologiji osvajanja vlasti koju ona podrobno razrađuje, uveliko se inspiriše idejama pojedinih marksista. O čemu je zapravo reč?

Ideja o kulturnoj hegemoniji koja mora prethoditi osvajanju političke vlasti, ideja koju je u svojim spisima iz zatvora zagovarao Gramši pokazala se — smatra Alain de Benoist, glavni ideolog nove desnice u Francuskoj — proročanskom. U savremenim društvima takva strategija ima još veće šanse na uspeh. Ali, nju ne može realizovati nikakav propagandni aparat posredstvom dirigovanih ideoloških kampanja, nego onaj deo društva bez kojeg je nezamisliva »proizvodnja svesti«: intelektualci. U uslovima demokratizacije obrazovanja i širenja masovnih medija komunikacije, sve većeg zavođenja »lidera mišljenja« idejama o modi — povećanja slobodnog vremena — raste tražnja za talentima (stvarnim ili umišljenim), što samo »olakšava puštanje u opticaj izvesnih tema i vrednosti«. Alain de Benoist veoma tačno primećuje i da se uvećava i prijemčivost javnog mnjenja za poruku metapolitičkog karaktera koja se utoliko bolje asimiluje »ukoliko njen *direk-*

Digitized by Google

tivan i sugestivan karakter nije jasno zapažen kao takav, pa se, sledstveno tome, ne suočava sa istim racionalnim i svesnim prećutkivanjem kao poruka direktno političkog karaktera. Sva moć predstava i moda sastoji se u tom poslednjem svojstvu: u meri u kojoj roman, film, pozorišni komad, itd., neće biti zapaženi kao politički utoliko će na duži rok proizvesti tihu evoluciju, tiho klizanje mentaliteta od jednog sistema vrednosti ka drugom«[1].

Liberalna društva, tvrdi on dalje, svojom vlastitom prirodom potpuno su obezoružana pred ovom transformacijom mentaliteta i infiltracijom duhova. »Liberalne vlasti, u stvari zatočenici su njihovih vlastitih principa i to u dvostrukom smislu. Sa jedne strane u pluralističkom političkom poretku, konkurencija je nužno garantovana za sve prisutne ideologije i društvo ne može zabranjivati subverzivne ideologije pod pretnjom da i samo postane (ili da bude shvaćeno kao) tiransko. Država može zabraniti nošenje oružja ili upotrebu eksploziva, ali ona može vrlo teško a da ne naruši princip slobode izražavanja, da zabrani širenje jedne knjige ili prikazivanje nekog komada koji konstituišu, ipak, ako bi se dogodili, oružja uperena protiv nje. Usled ove činjenice, liberalno društvo rizikuje da izvrši lagano samoubistvo...«[2] Tako se zatvara grešni krug, a vlast je obavezna da dozvoli ono što će je uništiti. Dakle, pluralizam koji ona mora negovati prirodno će voditi i procesu supstitucije vrednosti čija će ona, u krajnjoj liniji, biti žrtva. I tako se pod dejstvom kulturne vlasti, čiji je nosilac inteligencija, odigrava preokretanje ideološke većine«. Strategija nove desnice koja je na putu da eventualno i sama izvrši to preokretanje bila je sračunata na to da preuzme monopol levice u kulturnom domenu i zato se ona od početka situirala ne na političkom nego na kulturnom terenu. Koliko je ta strategija efikasna vidi se iz inverzije jednog paradoksa koji obeležava već više decenija politički život Francuske: ranije je na vlasti bila desnica, a većina intelegencije bila je na levici; danas je na vlasti levica, a, čini se, većina inteligencije je na desnici. Možda ovaj proces nije završen, možda ovako slučeni ishod nije definitivan, ali je izvesno da se intelektualna mapa Evrope bitno promenila posle 1968. godine, a osobito u toku poslednje decenije.

Nema sumnje, da se oko tri bitna pojma ili kategorije, sažima ideologija nove desnice: rase, elite i poretka.

Veoma je karakteristično na koji način Alain de Benoist govori o rasama, da bi se razumelo sa kakvom suptilnošću prividno odbijajući rasizam, zapravo uvodi u igru premise koje vode rasističkim zaključcima. Naime, u modernoj antropologiji sve je manje naučnika koji zastupaju tezu o genetičkom osnovu postojanja rasa kao takoreći odvojenih entiteta ili tipova. Stoga u nekim antropološkim rečnicima čak ni nema odrednica o rasama. Nezadovoljan takvim tretmanom ovog pojma, Alain de Benoist tvrdi: »Mi,

[1] *Les idées á l'endroit*, Paris, 1980, p. 258.

[2] Ibidem, 258—259.

Digitized by Google

u stvari, prisustvujemo tipičnom primeru jedne bolesti naše epohe: semantofobiji. Ukidajući reč, verujemo da smo ukinuli stvar. Ali, reči nisu stvari, i realnosti ostaju.«[3] Ironizirajući sa antirasistima koji govore o »ljudskoj ličnosti«, ili o »pravima čoveka« i o »bratstvu« koje nema šanse da se realizuje ni na lestvi nacionalne zajednice, a kamoli na nivou cele Planete — on izlaže neskriveno apologiju rasa na način koji bi odobrile mnoge pristalice tzv. rasističke nauke. Na pitanje da li ima superiornih rasa, odgovara: »Očigledno ne. Ili, ako hoćete, sve rase su superiorne. Sve imaju njihov vlastiti duh... Jedna ljudska rasa nije samo zoološka jedinica; ona je takođe uopšte, podloga istorije, kulture, sudbine. Očigledno je da individua koja se rađa u okviru jedne kulture, ma kakva ona bila, ima više izgleda da je razume i da se u nju integriše, u odnosu na nekoga koji je zapaža samo spolja. Lično sam imao mnogo divljenja za civilizaciju Kine i Japana. Kontakti koje sam imao sa Crncima u SAD, sa Arapima na Bliskom istoku, bili su pasionantni. Ali interes koji imam za te kulture, toliko živ koliko može biti, neće mi nikada dopustiti da ih procenjujem **iznutra**«.[4] I otuda se nužno mora govoriti o postojanju izvesnog praga u interkulturalističkom razumevanju, a rasna pripadnost uzimati kao prednost u odnosu na vrednosti koje pripadaju toj istoj rasi.

Ako se prihvati takva fundamentalna koncepcija onda iz nje, bez obzira na sve deklaracije protiv rasizma, nužno slede i određene rasističke implikacije. Jer, to je zapravo zagovaranje jednog i biološkog i kulturnog zatvaranja čovečanstva u posebne i izolovane celine koje mogu koegzistirati, ali jedna drugu ne mogu razumeti. Drugim rečima, nama koji pripadamo Evropi nužno pripada i evropocentrizam, zajedno sa belom bojom kože i određenom kulturom, a nešto slično i svim drugim rasama. Uostalom, nije nimalo slučajno što Alain de Benoist vidi svoj politički ideal u svojevrsnoj renesansi Evrope. Valjalo bi podrobnije opisati kako je on zamišlja.

I pored toga što naglašava da ne želi da kaže ništa o idealnoj karti »snevane Evrope«, Alain de Benoist ipak na istoj stranici piše tako reći profetski: »Neka istinska Evropa, evropska Evropa ide od Atlantika do Urala, to je očiglednost potvrđena istorijom. Nasuprot nekima, nisam neprijateljski naklonjen tome da se ta Evropa konstituiše u naciju. Ali, ponovimo to, pod uslovom da ta nacija bude rešena da živi njom samom i da se afirmiše kao takva. Vrlo je jasno da smo od toga daleko i da Ujedinjene Države Evrope danas ne bi bile ništa drugo nego Evropa ujedinjenih država. Kao što je pisao Michel Debré, Evropska integracija je svrstavanje oko orijentacija određenih drugde, a ne u Evropi. A to znači, jasno, da više vredi izolovana nacija — naša, na primer — koja je svesna dvostruke američko-sovjetske opasnosti, nego američka Evropa, koja bi, možda, bila izgubljena zauvek.«[5] Iz toga

[3] *Les idées á l'endroit*, Paris, 1980, p. 145—146.
[4] Ibidem, p. 146.
[5] Ibidem, p. p. 269—270.

Digitized by Google

proističe i zalaganje da Evropa mora biti evropska, da Evropljani ponovo pastanu *subjekti* istorije, a ne da budu njeni *objekti*. Jean Cau je napisao: »U poretku kolonijalizma, samo ne bivajući danas američki, nećemo sutra biti ruski«. Kako se dalje precizira ova politička filozofija? Alain de Benoist predlaže stvaranje »trećeg puta« i »treće snage«, sistematsko približavanje evropskih naroda o kojem je govorio svojevremeno De Gaulle. Da bi se to postiglo, treba pružati otpor »saradnicima« oba bloka i neprestano isticati da je jedina šansa da se ponovo suočimo sa »nelagodnošću u civilizaciji« da sačuvamo za Evropu mogućnost da bude ona sama, a to znači da pronađemo vrednosti kulture čiji su naslednici svi evropski narodi bez izuzetka, ali samo oni,... To znači da je u pitanju očuvanje šansi za jednu novu *eru*. Jer, okupacija čija je žrtva Evropa, na Istoku u pogledu slobode da se deluje i misli, na Zapadu u pogledu slobode da bude ona sama — svuda u slobodi da ponovo postane — proističe iz istog fundamentalnog postulata. Američki i sovjetski sistem funkcionišu, do njihovog relativnog antagonizma, kao dijastola i sistola... Politički, geografski, geopolitički, ideološki, Evropa se situira između ova dva sistema — a isto tako i *iznad* njih. Evropa je potencijalno jedna vrsta novog Carstva Sredine. Ona ostaje centar. Centar odluke i centar ravnoteže. Između sovjetskog marksizma i demokratskog liberalizma, između Vašingtona i Moskve. Između unilateralizma i različitih ekstremizama. *Zemlja zlatne sredine*. Zemlja odlučnih sinteza. Naša jedina nada, naša jedina volja, naše jedino utočište.

Kao što se vidi iz ovako jasno i razgovetno izloženog političkog ideala, nije reč tu o Evropi radnika. Nije, naizgled, ni o Evropi kapitalista, nego o Evropi nacija ili Evropi naciji. Problem kulturne hegemonije jedne ili druge supersile nije novijeg datuma. Danas se više nego ikad ide ka svojevrsnoj evropskoj integraciji, uprkos heterogenosti političkih sistema, pre svega posredstvom tehnologije. Evropske zemlje postale su duboko svesne toga da se tehnološkoj supremaciji Amerike moraju odupreti stvaranjem nezavisne strategije i traženjem vlastitog identiteta. U svetlosti ovih procesa, ideje Alaina de Benoista padaju očigledno na plodno tlo. Drugim rečima, problem koji je postavio stavlja na dnevni red i sama istorija. Ali, ono što je sporno leži u rešenjima koja predlaže.

U sličnim okolnostima, nekoliko godina posle pobede nad fašizmom, u vreme hladnog rata, Sartre je upozoravao na opasnosti koje prete francuskoj kulturi ukoliko se izloži »kulturnoj razmeni bez reciprociteta«. Reč je, u stvari, bila o odnosu kulturnih elemenata koji dolaze iz Amerike i francuske kulture u uslovima koje je karakterisala ekonomska, politička i vojna hegemonija ove velike sile. A ideje kulture »sasvim nezavisno od njihove unutrašnje vrednosti, imaju potencijal širenja koji zavisi od ekonomskog ili vojnog značaja određene zemlje.«[6] Kako onda braniti francusku kulturu kao takvu? Sartre misli da to nije moguće, ali da ima

[6] »Politique étrangère«, № 3, juin 1949, p. 238.

Digitized by Google

načina da se očuvaju suštinski elementi te kulture. »Ako želimo da francuska kultura ostane, onda treba da bude integrisana u okvire velike evropske kulture.«[7] Zanimljivo je primetiti da je on takvu Evropu zamišljao kao ekonomski i politički ujedinjenu, kao snagu između dvaju blokova, ali ne kao treći blok. I sanjao je o socijalističkom društvu Evrope u kojem se ekonomski problemi postavljaju na evropskoj, a ne na nacionalnoj lestvici, a autonomija u odnosu na SAD i SSSR je izvojevana.

Što se tiče pojma poretka, nova desnica odbija da govori o »prirodnom poretku« koji bi važio i za čoveka i njegovo društvo. Štaviše, ona insistira na specifičnosti ljudske prirode, odbijajući i biološki redukcionizam i metafizičke koncepcije. Ali ona traži da se deo biološkoga u čoveku proširi mnogo dalje nego što bi se moglo naučno dokazati, bez obzira na to što se pri tome poziva i na radove takvih etologa kakav je, na primer, Konrad Lorenc. Naime, veliko je pitanje da li je moderna etologija dokazala da su univerzalne karakteristike ponašanja koje odgovaraju elementarnim pulsijama (agresivnost, teritorijalnost, smisao za vlasništvo, itd.), prisutne u velikom broju životinjskih vrsta, jednako prisutne i kod čoveka. Ako bismo to prihvatili, onda bi sukobi i ratovi bili tako reći neizbežna posledica tako shvaćene ljudske prirode. I mada priznaju da institucije i političke strukture koje su »svojstvene kulturi čiji smo mi naslednici« nisu postojale oduvek, nego su nastale, ideolozi nove desnice u Evropi u njihovom datiranju izričito idu u daleku prošlost. Tako se govori o postojanju izvesne sociofunkcionalne strukture Evrope koja se uspostavlja još od preneolitskog perioda i pripada samo narodima našeg kontinenta uprkos »brojnim pokušajima da se njena egzistencija dokaže u okviru drugih kultura«. Istovremeno se realizacijom ove »strukture« u društvenoj i porodičnoj organizaciji, uspostavljao se i religiozni sistem indoevropskog paganizma koji joj je davao spiritualno opravdanje. Taj sistem je u toj meri bio produktivan, jer je odgovarao najdubljim potrebama evropskih naroda, da se tokom vremena počeo pokazivati kao prirodan, kao dat od pamtiveka. Nova desnica, dakle, bar u deklaracijama svojih najviđenijih ideologa, ne prihvata nikakav »prirodni poredak«, jer je svaki ljudski poredak stvoren, a ne dobijen. Ali, tu je potrebno jedno preciziranje, na kojem insistira i Alain de Benoist: »Poredak je uvek nametnut ili naređen. Svaki istinski politički poredak je hijerarhijski, to znači potpora određene socijalne hijerarhije.«[8] Sa druge strane, poredak mora počivati na ravnoteži svih socijalnih snaga, a uloga države jeste da je održi i da na principu autoriteta deluje na njihovoj sintezi. Delovi su autonomni, ali njihov je interes subordiniran interesu celine. Ključno mesto u ideologiji nove desnice, o čemu će biti govora i kasnije, vezano je i za ideju da je svako uređeno društvo nužno »organsko društvo«, koje se

[7] Ibidem, str. 239.

[8] Ibidem, p. 110.

Digitized by Google

suprotstavlja »socijalnoj fizici« koja daje primat mehaničkom elementu. Jer, nije važno samo ukinuti nered nego uspostaviti harmoničan poredak. Zapravo, tu se zamera dosadašnjim totalitarizmima da deluju na posledice, a ne na uzroke i da usled toga izazivaju okamenjivanje društvenih odnosa. Novodesničari otvoreno strahuju da organsko ustupa mesto mehaničkome (bilo da je to »mehaničko« shvaćeno liberalno, anarhično ili totalitarno), a društvo je na putu da izgubi karakter celine. »Ono se razbija na frakcije, partije, sindikate, antagonističke grupe — koje žele da sve prevrednuju, polazeći jedino od njihovih interesa. Otud i sam termin *nacionalne i narodne zajednice* postaje potpuno nerazumljiv. Egalitarizam cveta: on je jedino sredstvo da se uklone napetosti koje su postale nepodnošljive. Podela pogađa najpre velika društvena tela. Klase, do juče funkcionalne i komplementarne, negiraju sebi uzajamno pravo na egzistenciju. Partije i interesne grupe umnožavaju pritiske. Potom se i elementarne strukture rastaču. Čovek i žena, suprug i supruga, roditelji i deca, itd., otkrivaju sebi protivrečne želje, antagonističke interese. Svako žudi za spajanjem u veliku celinu, za »mirom« koji rađa kraj istorije — ne primećujući da je taj konačni mir — mir smrti.«[9] To uvećavanje nereda u savremenosti, po Alainu de Benoistu, ima svoj uzrok u degradiranju političkoga, koje je od doba neolita »u svim indoevropskim društvima imalo suverenu funkciju« ... »Ova činjenica svedoči da se sadašnji nered hrani *inverzijom* poretka koji nam je svojstven. U indoevropskim društvima, političko determiniše modalitete ekonomske i društvene akcije. U modernim društvima, važi obrnuto: političko je subordinirano ekonomskom, koje je, sa svoje strane, subordinirano društvenom. To znači da aspiracije mase (uzete *kao takve)* diriguju odluke vlasti: klasa proizvođača i trgovaca nameće se klasi ratnika, sveštenika i suverena.«[9] Ta socijalna demonija se izražava, ne menjajući bitno svoju prirodu, i u Moskvi i u Vašingtonu, a njen osnovni uzrok je u sumraku aristokratije koji je otpočeo buržoaskom revolucijom.

Nova desnica veruje da se organski poredak može uspostaviti vraćanjem na tradicije indoevropske kulture, stavljanjem u istorijsku perspektivu »fundamentalnih pulsija« koje je karakterišu; a to bi svakako moralo voditi uspostavljanju aristokratskih elita specifičnih za nju, poput kaste bramana u Indiji, eupatrida u Atini, rimskih patricija i srednjovekovnog plemstva. Naravno, ta »nova aristokratija« ne bi morala biti nasledna. Pristup njoj bio bi u principu otvoren za sve.

U ideološkom arsenalu nove desnice, kategorija elite ima ključno mesto. Utoliko pre što ona svoje neprijateljstvo protiv »egalitarističke utopije« nimalo ne skriva. Naime, nova desnica smatra da je egalitarizam neodrživ, jer je protivprirodan, polazeći od banalne činjenice da se ljudi razlikuju. Da su prirodne razlike između ljudi neminovne, podsećam, podvlačio je i Marx i niko normalan to ne može poricati. Međutim, može li se iz činjenice o postojanju

[9] Ibidem, p. 110.

Digitized by Google

tih razlika, koje su uslov biološkog bogatstva ljudske vrste, automatski izvoditi zaključak i o socijalnoj nejednakosti kao sudbini? Mislim da ne može, osim ako se čovek potpuno svede na biološki supstrat koji nosi. Problem koji ovim postavlja nova desnica nije nimalo nov. Na svojevrstan način, postavio ga je još Platon u svojoj teoriji idealne države koja se zasniva na staleškoj hijerarhiji u čijoj osnovi leži fleksibilno shvaćen biološko-psihološki princip. Platon je smatrao da razlike među staležima nisu određene nasleđem nego stvarnim svojstvima pojedinaca koja se moraju utvrđivati pri rođenju ili ispoljiti u procesu vaspitanja. Tako je dopuštao i izvesnu međustalešku pokretljivost. Međutim, Platonova utopija nije nigde ugledala svetlost dana i najverovatnije da se ne bi mnogo razlikovala od onih društava koja predstavljaju inspiraciju i savremenih totalitarizama; to je Marx dobro uočio, nazvavši je »atinskom idealizacijom egipatskog kastinskog sistema«.

Problem legitimisanja ili konstituisanja elita, nova desnica postavlja analogno Platonu. Naime, pre nastanka kapitalizma elite su bile manje-više nasledne i perpetuirale su se po kriterijumu »plave krvi«, ako tako može da se kaže; sa razvojem kapitalizma i građanske demokratije elite se sve više, bar u principu, dobijaju izbornim putem. Nova desnica smatra da ni jedan ni drugi put nisu adekvatni niti su u skladu sa zahtevima modernog doba. Stoga predlaže treći put: utvrđivanje stvarnih sposobnosti pojedinaca posredstvom najegzaktnijih naučnih metoda. Neki od vodećih tzv. hereditarnih psihologa smatraju da se to može postići testovima za merenje količnika inteligencije.

Eysenck, na čije se radove pozivaju u takvom pseudonaučnom zasnivanju svoje ideologije,[10] smatra da je inteligencija čak 80 odsto određena genetičkim mehanizmom. Usled toga, za njega, »princip jednakosti koji je u osnovi socijalizma jeste u konfliktu sa biološkom realnošću i može biti primenjen samo diktaturom«.[11] Njegov politički ideal jeste meritokratija koju suprotstavlja mediokratiji kao vladavini osrednjih; meritokratija, pak, bila bi vladavina superiorno nadarene elite predodređene za »intelektualnu dominaciju i uživanje u plodovima obrazovanja«. Tako zasnivajući svoje političko ubeđenje na ovako nedvosmislenom biologizmu, Eysenck inspiriše i neke od najuticajnijih ideologa ekstremne desnice na Zapadu. Cilj njegove manipulacije naukom zapravo je da zada udarac levici i marksizmu i on to priznaje, tvrdeći da u knjizi *Psihologija politike* polemiše pre svega sa Marxom. Štaviše, u delu *Upotrebe i zloupotrebe psihologije*, prevedenom i u nas pre nekoliko godina, izražava sumnju u sposobnost demokratije da postavi sposobne ljude na upravljačke položaje. Stoga se otvoreno zalaže za uspostavljanje lidera kao nužnosti koju utvrđuje objek-

[10] Ove Ajzenkove ideje veoma su prisutne u časopisima »The Mankind Quatarly« i »Neue Antropologie«, organima nove desnice u Engleskoj odnosno Nemačkoj.

[11] H. J. Eysenck and G. D. Wilson, *The Psychological Basis of Ideology*, London, 1978, p. 310.

Digitized by Google

tivna nauka nasuprot neprosvećenoj masi. A to bi se postiglo jednostavno tako što bi »sve javne funkcije bile podvrgnute ispitivanjima i testovima... a izbori postali relikt prošlosti«.[12] Iz svega navedenoga želi se izvesti zaključak da su rasne, socijalno-klasne i mnoge druge razlike među ljudima nasleđene, dakle određene biološkim fatumom i da pri političkom delovanju i konstituisanju političkih sistema moramo voditi o tome računa, ukoliko želimo da budemo na nivou naučnih otkrića dvadesetog veka. Ova argumentacija može zbog pozivanja na autoritet nauke biti veoma zavodljiva ne samo za duhove nekih učenih nobelovaca, nego mnogo više za običan svet laika. To je i navelo Jiirgena Habermasa da s razlogom upozori: »Ako teorije... Arnolda Gelena, Konrada Lorenca i Karla Šmita posredstvom masovnih medija dobiju veliki publicitet, onda će one postati politički opasne«. Mnogi marksisti, pa i u nas, kada je reč, da budem sasvim jasan, o nacionalističkoj i šovinističkoj ideologiji koja je samo primitivna, gruba i pseudonaučna verzija nove desnice, zaboravljaju (pozivajući se na pravo demokratskog dijaloga i na princip tolerancije) da potcenjivanje nove desnice može voditi u ono u šta je vodilo potcenjivanje nacističke ideologije i nacizma u Nemačkoj tridesetih godina. Ne bih sa ovom analogijom išao predaleko, ali bih samo podsetio na knjigu Hermanna Rauschninga *Hitler mi je rekao* u kojoj se zapravo bukvalno opisuje šta je Hitler nameravao da uradi. Gotovo većinu bitnih ciljeva o kojima je iz kontakata sa njim znao tadašnji gradonačelnik Danciga, Hitler je ostvario. Raušningova knjiga je objavljena pre nego što je Hitler započeo svoja osvajanja i genocide; niko u Evropi (ni sleva, ni zdesna) nije mnogo verovao u to strašno zlo koje se pomaljalo na horizontu istorije, mada je knjiga objavljena na nemačkome i francuskome još 1939. godine.

Desnica voli da se prikriva. Prikrivanje ideološki reakcionarnog sadržaja nove desnice olakšavala je i činjenica da neki od njenih protagonista izbegavaju da sebe nazovu desničarima. Jedan od njih, na primer, sekretar Grupe za istraživanja i studije evropske civilizacije u Parizu, koja izdaje taj časopis »Nova škola« (zapravo organ nove desnice u Francuskoj), rekao je: »Etiketa nova desnica, opterećena po definiciji političkom konotacijom odgovara veoma malo našim istraživačkim preokupacijama. Ali, budući da se u Francuskoj ne mogu izbeći nikakve etikete i tradicionalne deobe levo-desno, definišimo, dakle, aktivnost naše grupe kao elaboraciju nove desničarske kulture. Ova desničarska kultura u mnogim tačkama oseća se mnogo bližom novoj levici, nego staroj desnici«. Ovo deluje pomalo šokantno i neobično, pogotovu nekima od naših radikalnih levičara, koji mogu, i ne znajući, da zastupaju unekoliko desničarske teze ili to znajući, ali sa osećanjem nelagodnosti i, rekao bih, (ne)prikrivenog stida. U slučaju novodesničara te dileme nema, te *homo duplex* prakse nema. Da to poređenje nije slučajno ni

[12] H. J. Eysench, *Uses and Abuses of Psychologie*, Penguin, 1953. p. 310.

Digitized by Google

sasvim neumesno, a to je i ideja koju sugerišu neki novodesničari, može se pokazati na jednom konkretnom primeru. Reč je, pre svega, o novoleviČarskoj kritici tržišta kao ekonomskog regulativa. Nova desnica osporava, u svom viđenju, zajedno sa liberalizmom i marksizam, optužujući ih da su uveli mit o tržištu, odnosno ekonomski redukcionizam.

Nova levica, u svetu i u nas (ako se može govoriti o novoj levici u našim uslovima), na sličan način je, usuđujem se reći, u dugom nizu godina izlagala kritici i samo pominjanje tržišta u socijalizmu, a kamoli uvođenje tržišta kao nekog mogućnog ekonomskog regulatora. Sa svoje strane, u svojoj koncepciji takozvane organske ekonomije, nova desnica do te mere nipodaštava tržište da su je neki njeni kritičari optužili za neostaljinizam, što je, ukoliko je reč o ekonomiji, tačno. To su tačke, rekao bih, dodira nove desnice, nove levice i neostaljinističke ideologije, bez obzira što se mnogima obrazovanim u marksističkoj tradiciji čini apsolutno stranim dovoditi u vezu neke koji brane rase i elite sa marksizmom«.[13] Inače, stav nove desnice prema tržištu najjezgrovitije je izložio njen francuski pristalica Gio Fej: »Po sličnom postupku, i marksizam i liberalizam stvorili su i izumeli ekonomski redukcionizam. Ljudi su im značajni samo kao apstraktni akteri na tržištu, klijenti, potrošači, proizvođači, a etničke, kulturne, političke specifičnosti su privremene prepreke i anomalije u pogledu utopije koju valja ostvariti; svetsko tržište bez granica, bez rasa, bez posebnosti. Ova liberalna utopija je opasnija od komunističkog egalitarizma, jer je još ekstremnija, još pragmatičnija.«[14] Iz svega ovoga sledi da bi trebalo, kada razgovaramo o svim desničarskim strujanjima u svetu, da jasno razlikujemo novu desnicu, ovako shvaćenu, od svih drugih desničarskih strujanja. Jer, očigledno je da tu ima elemenata inovacije koji su utoliko opasniji ukoliko su privlačniji i naučnicima i laicima ili, uslovno rečeno, i elitama i masama.

O čemu je zapravo reč? Pomenuli smo vezu koja postoji između sociobiologije i nove desnice. Bez sumnje, u ideološkoj manipulaciji nove desnice ova disciplina igra ključnu ulogu. Da li je onda slučajno što se u nekim tačkama ova ideologija kvalifikuje kao rasistička i kao obnova starih mitova krvi i tla (čak iako se tu misli na čitavu indoevropsku civilizaciju), ako je u pogledu argumentacije tako velika sličnost sa nacističkom ideologijom. Naime, malo je poznato da je Hitler sasvim ozbiljno hteo da svoju rasističku

[13] Ne zaboravimo, ipak, da su različite forme biologizma prisutne i u istoriji marksizma, ne zaboravimo da su neki od najvećih socijaldarvinista pokušavali da eugeničke ekspertize izvrše dvadesetih godina u Sovjetskom Savezu; ti pokušaji, naravno nisu uspeli. Kao što jedan broj liberalnih ideologa i njihovih branilaca i kod nas i u svetu zaboravljaju da su biološki eksperimenti ljudima i nasilna sterilizacija ljudi otpočeli mnogo pre Hitlera, i to u zemlji kolevci »slobodnog sveta«, kako to za nju kažu njeni političari, u Americi. Ne bih te tragične primere pominjao, da se ne pribojavam da se slične stvari neće ponoviti.

[14] La nouvelle, Paris, 1979, p. 279

Digitized by Google

politiku zasnuje na čitavom ljudskom saznanju zakona prirode i života. Prema pomenutom kazivanju Hermana Raušninga, Hitlerov ministar poljoprivrede Walter Dahre (jedan od glavnih tvoraca mita krvi i tla i pobornik vraćanja starim germanskim kultovima) bio je zadužen za praktičnu primenu rasističke ideologije. Sa tim ciljem ovaj je sakupljao ogromnu dokumentaciju o naslednoj biologiji nacionalsocijalističke elite da bi se efikasno selekcionisala najbolja krv. Isti Dare je vrlo jasno i kratko izložio metodologiju koju je valjalo primeniti: »Kao što smo regenerisali našeg starog hanoverskog konja, polazeći od pastuva i ždrebica sa degenerisanom krvlju, tako ćemo stvoriti čisti tip nordijskog Nemca obaveznim ukrštanjem u toku generacija«.[15] Sam Hitler je verovao od samog početka svoje strahovlade da će tu metodu uzgajanja i selekcije prihvatiti čitava Evropa i čitav svet. Naravno, bio je siguran da će preživeti samo muški i surovi i nije sumnjao da će u tom pogledu tip nordijskog Nemca odneti prevagu nad svima drugima. To hipostaziranje etnocentričke eugenike nije bilo nimalo slučajno, jer je Hitler sasvim otvoreno govorio da politika koja nema biološku osnovu jeste slepa politika.

Ova istorijska paralela ima za cilj da pokaže kako manipulacija naukom, pogotovu biologijom, može biti efikasna. U naše vreme kada biologija, pre svega genetika, doživljava fantastičan uspon i omogućuje ne samo da se dublje prodre u tajne žive materije, nego i da se utiče na evolucioni proces, pa čak i da se u laboratorijama metodom rekombinatne DNK stvaraju mikroorganizmi sa željenim svojstvima — mogućnosti njene upotrebe daleko su veće, ali, na žalost, i zloupotrebe.

Da bismo shvatili zašto je nova desnica manipulisala poslednjim rezultatima bioloških istraživanja, moramo razumeti pre svega šta je sociobiologija. Ukoliko je posmatramo kao nauku, onda je ona svojevrsna sinteza tri discipline: ekologije, etologije i genetike populacija. Njen osnovni zadatak je, prema zamisli E. O. Wilsona,[16] da proučava »biološke osnove životinjskih društava«, uključujući i ljudsko društvo. Filozofske pretenzije sociobiologije ogledaju se u težnji da definiše smisao i svrhu evolucije i suštinu ljudske prirode. Sociobiolozi ne oklevaju da govore i o moralu, religiji, politici, prirodi rata. Ali, šta čini kamen-temeljac sociobiologiji?

Sociobiologija polazi, kao uostalom i darvinizam, od prirodne selekcije. Ali, ono što se selekcionira nisu individue, nego geni, osnovne jedinice nasleđa. Geni tako postaju *supstancija* i *telos* evolucije, zadobijaju metafizički karakter. Richard Dockins, engleski pristalica sociobiologije, piše u knjizi *Sebični gen* da su geni potencijalno besmrtni, dok su tela i sve više jedinke privremeni. On ide

---

[15] Hermann Rauschning, Hitler m'a dit, Paris, 1978. p.

[16] Reč je o autoru knjige *Sociobiologija: nova sinteza* kojom je zapravo počela ova velika naučna i ideološka kontroverza. U kasnijim radovima, naročito u delu *Ljudska priroda* i *Geni, duh i kultura*, razvio je svoje osnovne ideje i na područje antropologije i društvenih nauka, polazeći i od primata biologije.

Digitized by Google

još dalje i tvrdi da su sva živa bića samo mašine za opstanak gena. Sa druge strane, sociobiolozi misle da su sva ljudska ponašanja određena genima, čak i ona koja spadaju u oblast kulture. Wilson, sledstveno tome, izvodi zaključak da će, u krajnjoj instanci, »društvena sredina stvorena kulturnom evolucijom biti podvrgnuta prirodnoj biološkoj selekciji«; slično misli Lionel Triling: »Negde u našem duhu nalazi se tvrdo jezgro, nesvodivo ... biološkog karaktera, koje kultura ne može doseći i koje zadržava pravo da, ranije ili kasnije, sudi kulturi, da joj pruža otpor i da je modifikuje«. Uostalom, Wilson smatra da je biologija ključ za razumevanje ljudske prirode i potpuno svestan ovog redukcionizma smatra ga sastavnim delom naučnog metoda.

Njegova razmišljanja o ljudskoj prirodi, čak i kada im ne možemo osporiti izvesnu originalnost, kreću se, ipak, u okvirima borniranog naturalizma. Mada imaju privid naučne ubedljivosti pozivanjem na rezultate genetičkih istraživanja, u njima se gotovo potpuno gubi iz vida specifičnost kulturne evolucije čoveka. Na primer, on tvrdi da se ono suštinsko u genetičkoj evoluciji društvenog ljudskog ponašanja odigralo u toku pet miliona godina koje su prethodile civilizaciji, dok su desetak hiljada godina civilizacije (čak i ako je u njima bilo neznatne genetičke evolucije) mogle samo malo da oblikuju karakteristike ljudske prirode. I stoga zaključuje da društvena nauka koja je najbliža sociobiologiji nije sociologija ili ekonomija, nego antropologija koju, naravno, shvata sasvim drukčije nego što to čine oni koji se deklarišu kao socijalni ili kulturni antropolozi (štaviše, među njima ima i najviše protivnika sociobiologije). Vilson je uveren da će upravo antropologija omogućiti najdirektniju verifikaciju genetičke teorije ljudske prirode. U čemu se sastoji njegova suštinska argumentacija? »Suštinska argumentacija se sastoji u sledećem: mozak nema drugog razloga da postoji nego da osigura opstanak i umnožavanje gena koji određuju njegovo formiranje. Ljudski duh je aparat individualnog opstanka i specifične reprodukcije, a razum je samo jedna od raznih tehnika koja tome služi. Stephen Weinberg primetio je da ako fizička stvarnost stvari ostaje tako tajanstvena, čak i za fizičara, onda je to zato što nema nikakve verovatnoće da je ona stvorena da bi bila razumljiva ljudskom duhu. Možemo da preokrenemo taj stav i da kažemo sa još više snage da inteligencija nije bila stvorena da bi razumela atome niti čak da bi razumela sebe samu, nego jednostavno da bi obezbedila opstanak ljudskih gena. Ljudsko biće koje razmišlja zna da je čitav njegov život vođen, na način pomalo nerazumljiv, u toku njegove biološke ontogeneze, sačinjen od sukcesije više ili manje utvrđenih životnih stadijuma. Ono oseća da sve pulsije koje karakterišu njegovu vrstu (inteligencija, ljubav, ponos, srdžba, nada i strah) mogu samo pomoći da se perpetuira isti ciklus.«[17]

[17] *On humain nature*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1978, str. 2.

Digitized by Google

Ovakvo stanovište samo je logična posledica osnovnih postulata sociobiologije, tačnije dedukcija koja sledi iz uverenja da »u darvinskom smislu organizam ne živi za sebe samog. Njegova prava funkcija nije čak ni da reprodukuje druge organizme: on reprodukuje gene i služi im kao privremena stanica«. Kritikujući sociobiologiju, moramo istaći kao najslabiju tačku upravo tu, uslovno rečeno, jeftinu i priprostu metafiziku gena koja je odista filozofski naivna i može se lako odbaciti sa dosta dobrih argumenata. Međutim, ne bi se moglo reći da sociobiolozi tvrde da se genima da na fatalistički način objasniti sve što karakteriše tzv. kulturno ponašanje čoveka; naime, oni smatraju da urođenost izražava »merljivu verovatnoću da će se jedno svojstvo razviti u datom tipu sredine, a ne apsolutnu izvesnost da će se ovo svojstvo javiti u bilo kakvoj sredini«. Mislim da oni time iskazuju, u izvesnom smislu, čak, dijalektičko stanovište u dugo vođenoj diskusiji u istoriji biologije o odnosu urođenoga i stečenoga. Drugo je pitanje što oni i veliki broj svojstava koja nastaju u kulturnom ponašanju čoveka tumače jednostavno kao direktnu funkciju nasleđa, što u toj »merljivoj verovatnoći« koja povezuje nasleđe sa stvarnim svojstvima čoveka, pridaju veću važnost onome što je biološko nego onome što je kulturno.[18] Wilson je bez sumnje podsetio iznova na jedan stari problem kada je postavio pitanje da li bi ljudska bića odgajana od rođenja u sredini bez ikakvih kulturnih uticaja ponovo izgradila osnovne elemente društvenog ljudskog ponašanja *ab initio?* Klasičan odgovor koji sam i sâm sklon da prihvatim jeste onaj koji dolazi do izražaja u, čini mi se, Truffautovom filmu »Divlji dečak«. Ali Vilson, nasuprot tome, smatra da bi ljudska bića u takvoj situaciji za kratko vreme izmislila nove jezičke elemente i obogatila njihovu jezičku kulturu. Drugim rečima, onih pet miliona godina genetičke evolucije stvorilo je mogućnost za razvoj civilizacije, mogućnost koja ne može biti otklonjena čak ni kada bi nekom kataklizmom ta civilizacija bila potpuno uništena. Ali, koji se dokazi navode za ovakvu hipotezu koja, koliko je meni poznato, nema nikakve potvrde ni u razvojnoj psihologiji, ni u kulturnoj antropologiji?

Sve se rešava manje-više pozivanjem na mišljenje antropologa Robina Foksa, »preteče ljudske sociobiologije« koji (inspirisan legendama o jednom egipatskom faraonu i o škotskom kralju Jamesu IV, koji su se upustili u neobičan eksperiment da odgajaju decu držeći ih u potpunoj izolaciji od starijih) gradi jednu neobičnu negativnu utopiju dostojnu modernih *science fiction* dela. Foks je,

[18] »Evolucija nije učinila kulturu svemoćnom. Česta je greška u većine najtradicionalnijih marksista, u nekih teoretičara obrazovanja i u još uvek iznenađujućoj srazmeri antropologa i sociologa, verovanje da društveno ponašanje može uzeti bilo kakav oblik... Interesantno pitanje nije više da znamo da li je društveno ljudsko ponašanje determinisano genetički, nego da znamo u kojoj meri to jeste. Brojni dokazi u prilog nasledne komponente su detaljniji i određujući nego što misli većina ljudi, računajući i same genetičare. Ići ću još dalje: ti dokazi su već odlučujući« (Ibidem, str. 18—19).

Digitized by Google

naime, ubeđen da bi tako odgajana deca brzo naučila da govore. Taj bi jezik bio različit od svih nama poznatih, ali bi bio prevodiv za njih, i obratno. Štaviše, tako odgajana deca (ako bi uspela da prežive i da se reprodukuju) neminovno bi, misli Fox, stvorila društvo u kojem bi imala »svoje zakone o vlasništvu, svoja pravila o incestu i braku, svoje tabue i svoje zabrane, svoje metode razrešavanja konflikata sa minimumom prolivene krvi, svoja verovanja u natprirodno i rituale vezane za njih, sistem društvene hijerarhije i sredstava da se ona ispoljava..., svoje hazardne igre, svoje industrije oružja i oruđa, svoje mitove i legende, svoje preljube i izvestan broj ubistava, samoubistava, homoseksualnosti, šizofrenije, psihoza i nervoza, sa različitim praktičarima koji bi iz toga izvlačili korist ili bi ih lečili, s obzirom na način na koji bi videli stvari« (ibidem, str. 24). »Unutrašnja logka« ovakve utopije počiva na dva neprihvatljiva stava: a) da evolucija čoveka mora uvek da ima smer ka nekakvoj civilizaciji i b) da je to »prirodno stanje« čoveka identično sa modelom građanskog društva. Prvi stav je problematičan sa stanovišta biologije, a drugi sadrži u sebi u prikrivenom obliku notornu ideološku predrasudu (sličnu onoj koju Engels zamera i darvinizmu).[19]

Očigledno je da postoje izvesne ideološke implikacije sociobiologije koje su, ne slučajno, omogućile desnici da u sociobiologiji nađe pseudonaučne argumente za svoje slogane o »pripadnosti« autoritarnih društvenih sistema. U Americi je grupa »Science for the peaple« čak optužila sociobiologe da su zagovornici rasizma. Zbog opasnosti zloupotrebe biologije, biolozi ne bi smeli tako olako da prelaze granice svojih predmeta istraživanja i da tu otkrivene zakone uzimaju za meru ljudske istorije. Neko je rekao da su biologiji potrebne danas »nerazumne i lude ideje« (što sam razumeo kao potrebu da se prave hipoteze, da se slobodno istražuje). Mogao bih da primetim kako je ironija istorije bila mnogo strašnija. Bilo je i previše »ludih i nerazumnih ideja« koje su iz biologije prelazile u oblast politike i urodile su posledicama koje su bile više nego stravične. Zato bih se založio da u kritici pretenzija sociobiologa da pruže sveopštu teoriju evolucije i da daju apodiktičnu teoriju ljudske prirode, ne zanemarimo njihove doprinose u biološkoj oblasti; naravno, ne osporavam razloge da se njihove teorije podvrgnu i ideološkoj i političkoj analizi, ali smatram da se tu ni ne može naći gotovo ništa što bi sociobiologiji obezbeđivalo naučni status.

---

[19] Engels je o tome pisao 1878. godine veoma značajan tekst: »Cela darvinovska teorija borbe za opstanak je jednostavno prenošenje iz društva u živu prirodu Hobsove teorije o ratu svih protiv svih i buržoaske teorije konkurencije, kao i Malthusove populacione teorije. Kada se to uradi jednom, onda je lako preneti ove teorije iz istorije prirode u istoriju društva. Stoga je naivno verovati da se tako može dokazati da ove tvrdnje izražavaju večne zakone društva«. Ali, istini za volju, sam Darwin je govorio da upotrebljava termin »borba za život u širokom i metaforičkom smislu«.

Digitized by Google

Na primer, neki sociolozi, iako su svesni politički neprijatnih implikacija koje bi sociobiologija mogla da ima ako bi se uzela i kao opšta teorija ljudske prirode, ipak već u samom polazištu široko otvaraju takvu mogućnost. Tako Dockins u *Sebičnom genu* piše: »Moja je namera da proučim biologiju sebičnosti i altruizma«. Moj prigovor na ovakvo polazište jeste da je takva namera metodološki pogrešna i neodrživa. Pre svega, sebičnost i altruizam ne mogu se nalaziti u prirodi, a da pri tome ne bude u pitanju projekcija izvesnih modela ponašanja, etičkih normi i principa koji važe samo u ljudskom društvu. Stoga razmišljanja sociobiologa odista vode opasnosti »desnog« biologizma. »Levi« biologizam koji su zastupali i neki marksisti, a ne samo Kropotkin,[20] takođe je neprihvatljiv. Oba, naime, počivaju na problematičnoj pretpostavci da zakoni jedne oblasti moraju da važe i u drugoj oblasti. Sve što biolozi otkrivaju, pa i sociobiolozi, tiče se samo onoga što je organska sfera. I ne bi valjalo tako olako njihove filozofske i političke pretenzije uzeti zdravo za gotovo. Uostalom, nema, na primer, logičnijeg tumačenja izvesnih filozofskih razlika koje postoje između francuskih i anglosaksonskih biologa, nego da se one situiraju u okvire tradicije tih zemalja. Anglosaksonci često polaze od predrasude da je čovek po prirodi zlo biće (to je Hobbesova teorija o tome da je čovek čoveku vuk), a Francuzi polaze od Rousseauovog uverenja da je čovek po prirodi dobar. Iz toga se razvijaju, i kada se raspravlja o prividno čisto naučnim temama, dve potpuno pogrešne teorije o ljudskoj prirodi.

Kako izbeći ideologizaciju biologije? Darwin se trudio da javno izbegava sukobe sa svojim najžešćim protivnicima, pre svega iz religioznih krugova. Ali nije mogao da spreči da se njegovo učenje izrodi čak u interpretacijama i nekih njegovih pristalica, u socijaldarvinizam. Mora biti da se slične opasnosti moraju da javljaju ukoliko biolozi nastave da prave tzv. logičku grešku »mešanja sfera«. Neće im onda pomagati nikakve humanističke deklaracije poput one i samog Dokinsa (»Pokušajmo da se učimo velikodušnosti i altruizmu, jer rođeni smo sebični«.), ukoliko budu suviše zavedeni naturalističkom metafizikom. Taj »prirodni stav« u odnosu prema svetu, ako postane osnova za pogled na svet, po pravilu ne vodi u filozofiju, ili vodi u najgoru filozofiju. To je i osnovno ograničenje sociobiologije. U tom pogledu čini mi se mnogo prihvatljivijim, kao metodološko načelo kojim se mogu izbeći zamke biologizma, ono što piše Teodosijus Dobžanski: »U izvesnom smislu, geni su izgubili primat u ljudskoj evoluciji u korist jednog potpuno novog faktora, nebiološkog, ili superorganskog: kulture. Međutim,

[20] Svojevremeno je Pjotr Kropotkin, proučivši zoološku literaturu svoga doba, došao do zaključka u delu *Uzajamna pomoć kao faktor evolucije* (1902): »Životinje u kojih je individualna borba svedena na najuže granice, i u kojih je uzajamna pomoć dostigla najviši razvoj neosporno su brojnije, uspešnije i otvorenije za buduća napredovanja«. Ali i Kropotkinu se može zameriti da projektuje kategorije svoje utopije u tumačenje prirode.

Digitized by Google

ne bi trebalo zaboraviti da takav jedan karakter zavisi integralno od ljudskog genotipa«.

Preterivanja sociobiologa sigurno su delom antiteza preterivanjima kulturnih antropologa i filozofa. Oni nas ipak, čak i kada se sa njima uopšte ne slažemo, podsećaju da ljudsko biće ne oblikuju samo duh i kultura, nego da na njega jednako deluju i zakoni prirode kojima, doduše, pridaju primordijalan karakter. Da li je moguće prevazići te krajnosti i ostvariti ideju tzv. integralne antropologije?

Filozofi su u većini skloni da ljudsku prirodu definišu razlikom u odnosu na životinje, sociobiolozi hoće da je definišu fundamentalnom sličnošću (sva živa bića su mašine za opstanak gena). Pravi put razumevanja čoveka malo ko je pokušao. Od zapaženijih primera, ističem projekt sinteze nauka o prirodi i nauka o čoveku koji je ostvario u delu *Metod* Edgar Morin.[21] Na žalost, ti pokušaji nailaze na nerazumevanje u redukcionista sa obe strane: i onih koji čoveka svode na *prirodu* (dakle, biološki nužan i nasleđen supstrat) i onih koji prenaglašavaju *kulturu* (dakle, socijalne i stečene mehanizme adaptacije). Istinita bi bila jedino teorija uravnotežavanja urođenoga i stečenoga u čoveku, a ne njihovog hijerarhijskog subordinisanja.

Na kraju bih naglasio samo još nešto. Ono što je Engels rekao za socijaldarvinizam svog vremena može se *mutatis mutandis* primeniti i na neosocijaldarvinizam, odnosno sociobiologiju. Stoga ima nesumnjivo istine u ovome zapažanju istraživača iz »Studijske grupe za sociobiologiju«: »Nije slučajno što opis te fundamentalne ljudske prirode pokazuje (znatnu) sličnost sa društvom u kojem živi sam teoretičar. U Wilsonovom slučaju reč je o modernom društvu industrijskog preduzetništva i tržišta u SAD«.

Moglo bi se opravdano postaviti pitanje zašto se upuštamo u ovako podrobnu analizu ideologije nove desnice? Pre svega zato što mislim da se ona ne može osporavati bez poznavanja njene suštine; potom, ona i te kako zapljuskuje i naše obale ili je, svejedno, u velikoj meri i samonikla na ovim prostorima. Ali dok nova desnica, koju smo razmatrali, svoj politički ideal traži u velikoj Evropi nacija ili Evropi naciji — njeni analogoni na Balkanskom poluostrvu radije govore o Velikoj Bugarskoj ili Velikoj Srbiji, ili Velikoj Albaniji ili Velikoj Hrvatskoj, i sl. Reč je, dakle, o razlici između evropocentrične i etnocentrične desnice. Ali, i

[21] »Ne može se razumeti čovek, ako se ne pođe od jedinstva nauka o prirodi i nauka o društvu. Nijedna nauka nije želela da upozna najobjektivniju kategoriju saznavanja, kategoriju onoga koji saznaje. Nijedna prirodna nauka nije želela da upozna svoje kulturno poreklo. Nijedna fizička nauka nije želela da prizna svoju ljudsku prirodu. Veliki jaz između nauka o prirodi i nauka o čoveku onemogućava da se sagleda fizička realnost nauka o čoveku i društvena realnost nauka o prirodi. Sudaramo se sa preprekom u vidu svemoćnog principa isključivanja. Ono osuđuje nauke o čoveku na ekstrafizičku nedoslednost, a prirodne nauke osuđuje na to da ostanu nesvesne svoje društvene realnosti« (*La Methode*, I tome, Ed. du Sekil, Paris 1979.).

Digitized by Google

pored određenih i kvantitativnih i kvalitativnih razlika između ideologije različitih nacionalizama u nas i ideologije nove desnice, pre svega u Evropi, postoje značajne sličnosti. To je osobito dolazilo do izražaja u traganjima za etnogenezom pojedinih naroda pri čemu se unapred interpolirao ideološki stav o njihovoj autohtonosti i etničkom kontinuitetu od najstarijih vremena, i u izvođenju iz te neutvrđene činjenice nekakvih »istorijskih prava« i teritorijalnih pretenzija. U tome se ponegde išlo čak toliko daleko da se identitet pojedinih etničkih supstrata pokušavao dokazivati analizama krvnih grupa, pa i kraniometrijskim metodima. Drugim rečima, nacionalističke ideologije nužno oživljavaju mit krvi i tla koji pripada ideologiji koja je u ovom veku nanela najviše zla čovečanstvu.

Opisujući opširnije ideološke osnove nove desnice i način na koji ona manipuliše naukom, hteo sam da indirektno i njene domaće karikaturalne oblike ili samonikle tvorevine, stavim u širi svetski kontekst u kojem se odigrava sve snažnija plima desnice. S druge strane, verujem da sam time dao, delom, i elemente koji su bitni za ideološku detekciju i nacionalističke desnice kod nas.

Digitized by Google

Miloje Petrović

„Novi filozofi" protiv Marksa

Filozofska kritika Marksa i marksizma u Francuskoj najavljena je početkom sedamdesetih godina pompezno i gromoglasno već pomalo čuvenom knjigom — parolom *Marks je mrtav* (1970) Žan-Mari Benoa. Valjalo je da ta knjiga konačno označi prekid filozofske misli u Francuskoj s Marksom i marksizmom. Ali i raskid Marksa i marksizma sa dotad njima inspirisanim levim političkim i društvenim pokretima. Ona je ubrzo posle pojavljivanja okupila oko svojih teza grupu francuskih intelektualaca najavljenih i poznatih u svetu pod imenom »novi filozofi«.

Nastupanje »novih filozofa« pripremljeno je u Francuskoj nizom sticaja okolnosti društvenog i duhovnog karaktera. Društveno-istorijsku pozadinu njihove pojave čini poraz levice u maju 1968. Njihovo brzo sticanje popularnosti, preko svih sredstava medija, bilo je gotovo srazmerno porazu francuskih levih političkih partija na parlamentarnim izborima marta 1978. Iako sami nisu uzrok toga poraza, »novi filozofi« su mu svojim idejama doprineli, a mnogi od njih i nameravali da doprinesu.

Pored ovog nacionalnog francuskog konteksta u kojem su se pojavili »novi filozofi«, neki značajni međunarodni događaji, a osobito zbivanja u komunističkom pokretu, posebno u zemljama »realnog socijalizma«, išli su im naruku, jer nisu ostali bez odjeka u Francuskoj sedamdesetih godina, naročito kod njenih levo ori-

Digitized by Google

jentisanih intelektualaca i levo usmerenih političkih partija i organizacija. Ti su događaji bili stimulans za jačanje odbojnosti prema Marksu i Francuskoj. Pokretačku snagu i takvog otpora, u razdoblju 1970—1980, činili su »novi filozofi«. Jedan od, verovatno, najznačajnijih događaja u međunarodnom komunističkom pokretu, koji su ubrzali zauzimanje sve kritičkijeg stava prema Marksu i marksizmu uopšte, bio je poraz »praškog proleća 1968«. Tim porazom međunarodnom komunističkom pokretu je nanesen udarac sa najdalekosežnijim posledicama. Njega su izvanredno iskoristili »novi filozofi« u napadu na Marksa, a još možda mnogo više i uspešnije kritičari i protivnici socijalizma različitih političkih i ideoloških opredeljenja. Desno orijentisane intelektualne i političke snage, pa i veoma različite, dobile su u »praškom proleću« ne samo dokaz o imperijalističkom karakteru jedne velike sile, nego i samog »realnog socijalizma«, koji su uvek poistovećivale s komunizmom, a u filozofskom horizontu sa Marksom. Makar i privremeno, ali nimalo sporo, poraz demokratskog socijalizma u Čehoslovačkoj, pod udarcem vojnih trupa nekih zemalja »realnog socijalizma«, lišio je francusku intelektualnu levicu argumenata kojima se mogla uspešno suprotstavljati osporavanju socijalizma od strane desnice i njegovom kvalifikovanju kao imperijalističkog, terorističkog i totalitarnog sistema. Na takvoj kvalifikaciji socijalizma izrastala je, širila se i popularisala kritika Marksa i marksizma sedamdesetih godina u Parizu.

Njenom uspehu, s teorijske i praktične strane snažno je doprinela pojava *Arhipelaga gulaga* (1968) Aleksandra Solženjicina, po nekim mišljenjima, najpotresnijeg svedočanstva o teroru u koncentracionim logorima u Sovjetskom Savezu u dugom razdoblju od oktobarske revolucije do 1956. godine. To je delo postalo inspirativno gotovo za sve kritičare ne samo sovjetskog društva i političkog sistema, staljinizma i Staljinovog dijamata i istomata, nego i Marksa i marksizma uopšte. Ovo je postalo, odjednom, teorijsko stajalište i politička platforma sa koje Marksa i socijalizam napadaju ne samo »novi filozofi«, iako osobito ovi, nego i svi kasniji desno orijentisani kritičari Marksa i marksizma.

Dugo ćutanje Komunističke partije Francuske o stanju u SSSR-u, njena teorijska i politička nesposobnost da prema njegovom unutrašnjem sistemu zauzme kritički stav i da se od njega distancira, kao i njeno dugo prećutno prihvatanje oveštalih staljinističkih političkih i filozofskih dogmi kao nesumnjivih i opštevažećih istina još je dodatno raspaljivalo strast osporavanja Marksa kao relevantnog mislioca ove epohe. Gotovo za sve, osim za okorele staljiniste iz KPF, Staljinov Marks je bio »mrtav Marks«. On je to bio ne samo za Marksove protivnike desnog političkog profila, nego i za istinske marksističke antistaljiniste. Ali Staljinov Marks nije bio za intelektualnu levicu isto što i Marks. Zato je ona u Francuskoj odbacila parolu »Marks je mrtav« u njenom opštem značenju.

Digitized by Google

Istina, nisu levi intelektualci Pariza zauzeli jedinstven stav prema paroli »Marks je mrtav« pariskih »novih filozofa«. Jedni su je odmah odbacili s obrazloženjem da je s teorijskog gledišta neistinita, a s političkog — konzervativna, te da iz tih razloga i ne zaslužuje veću pažnju. Drugi levo orijentisani mislioci su posumnjali u njenu istinitost na duži rok, priznajući da u trenutku svog oglašavanja ona nije bez ikakvog osnova te da se stoga u datom trenutku mora priznati kao tačna. »Ako — kaže Mišel Fuko — i priznamo da će Marks za sada nestati, on će se jednog dana ponovo pojaviti«.[1] Anri Lefevr nije mogao prihvatiti tu izjavu, zato što mu se čini da je »Marksova misao postala sveta«. Ona, zapravo, ne samo da nije »mrtva« i »sada nestala«, nego je postala svetska misao. Pa ipak, Lefevr ne ignoriše potpuno i do kraja parolu Benoa. Naprotiv. On je smatra delimično istinitom. Istinitom ukoliko se odnosi na stanje Marksa i na stav prema njemu u zemljama »realnog socijalizma«. Lefevr priznaje da je »Marks mrtav« na prostorima »realnog socijalizma«, zato što tamo još samo »živi kao citat«, ali je »živ upravo u krilu kapitalizma«, jer »je poslužio kao stimulans i podsticaj neokapitalizmu«[2]. I dok je tako Lefevr u paroli »Marks je mrtav« prepoznao definitivan obračun sa Staljinovom verzijom Marksa kao dijalektičkog i istorijskog materijalizma, neki marksisti su u njoj videli konačno priznavanje »krize marksizma«[3]. Naravno, »novi filozofi« nisu svojom parolom nameravali da Marksovu misao stave u položaj predmeta diskusije, nego da objave da je konačno, napokon, mrtva. Ko su ljudi koji su se okupili oko teze-parole »Marks je mrtav«. Zapravo, pitanje glasi:

Ko su »novi filozofi«?

Tvorac termina »novi filozofi« je Bernar-Anri Levi. On je prvi u nedeljnim novinama »Les Nouvelles litteraire«, jula 1976, predstavio neke autore, čija je dela objavio u kolekciji »Figures« i »Théoriciens«, u izdanju izdavačke kuće Grasset, kao »nove filozofe«. »Novi filozofi« — to je grupa filozofskih pisaca koji nisu teorijski homogena u meri koja bi opravdala jedinstven naziv kojim su oni obuhvaćeni. U filozofskom pogledu, oni se ne mogu svesti na jedan imenitelj, jer se njihove filozofske ideje razlikuju više nego što bi taj jedinstveni naziv, s obzirom na svoj smisao dopuštao. Međutim, nekoliko zajedničkih stavova i ideja ipak opravdavaju naziv »novi filozofi«. Njih ujedinjuje bar ovo: odbacivanje sopstvene levičarske prošlosti, kritika marksizma i socijalizma i kritika vlasti uopšte.

[1] Mišel Fuko i Žerar Role, *Strukturalizam i poststrukturalizam*, Treći program Radio-Beograda, I/1984, br. 60, str. 175.

[2] Intervju Hanri Lefevra, »Dijalog«, Sarajevo, I/1971, br. 1, str. 178.

[3] Uporedi: M. Petrović, *Komunizam i rad*, »Beogradska knjiga«, Beograd, 1984, str. 121—126.

Digitized by Google

Najznačajniji pripadnici grupe »novi filozofi« jesu: Andre Glikman (1937)[4], Bernar-Anri Levi (1948)[5], Žan-Mari Benoa (1942)[6], Moris Klavel (1920—1979)[7], Gi Lardro[8], Kristian Žambe (1949)[9],

[4] Kao učenik i student bio je komunista. Napustio je KPF 1956, zbog događaja u Mađarskoj i podrške partije kolonijalnoj politici u Alžiru: potom se priključio, jedno vreme, maoistima koje je kasnije napustio. Glavna su mu dela: *La Cuisinière, le Mangeur d'hommes*, Seuil, Pariz, 1975. nemački prevod: *Kochin un Menschenfresser*, Wagenbach, Berlin, 1976; *Les maîtres penseur*, Grasset, Pariz, 1977, nemački, *Die Meisterdenker*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1978; *Le Discours de la guerre. Augmente d'Europe 2004*, Grasset, Pariz, 1980; *La force du vertige*, Grasset, Pariz, 1983, nemački, *Philosophie der Abschreckung*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1984.

[5] Rođen je u Alžiru u imućnoj porodici industrijalaca. Pohađao je L'Ecole Normale Supérieure, u kojoj je nastavnik i sada. Priča se da je majske događaje 1968. pratio iz stana preko tranzistora i uz generalštapsku kartu. Na molbu Andre Malroa otićao je u Bangladeš za dopisnika lista »Combat« u vreme indijsko-pakistanskog oružanog sukoba 1971. Tamo je bio u kontaktu sa maoističkim marksistima u gerili. Po povratku, Miteran ga je pozvao na saradnju, do koje nije došlo. Pokrenuo je list »*L'Imprévu*« koji se brzo ugasio. Glavna su mu dela: *La barbarie a visage humain*, Grasset, Pariz, 1977, nemački prevod, *Die Barbarei mit menschlichen Gesicht*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1978; *Le testament de Dieu*, Grasset, Pariz, 1979, nemački, *Das Testament Gottes. Der Mensch im Kampf gegen Gewalt und Ideologie*, Molden, Beč, 1980; *L'ideologie française*, Grasset, Pariz; 1981; *Le Diable en tête*, roman, Grasset, 1984.

[6] Bio je učenik L'Ecole Normale Supérieure. Otišao je 1968. Zaposlio se kao profesor francuske gimnazije u Londonu, a zatim je postao ataše za kulturu francuske ambasade u istom gradu. Od 1974. bio je naučni asistent kod Kloda Levi-Strosa u Collège de France u Parizu. Kao poslanički protivkandidat, na listi vladajuće većine, generalnom sekretaru KPF Žoržu Maršeu na izborima 1978. katastrofalno je poražen. Glavna su mu dela: *Marx est mort*, Gallimard, Pariz, 1970, *Tyrannie du logos*, Minuit, Pariz, 1975; *La Revolution structurale*, Grasset, Pariz, 1975; *Pavane pour une Europe défunte*, Hallier, Pariz, 1976; (Seminaire collectif) *L'identite*, Grasset, Pariz, 1977; *Un singulier programme P. U. F.*, Pariz, 1978; *Les nouveaux Primaires*, Hallier, Pariz, 1978.

[7] Bio je profesor filozofije na liceju Bifon. Pored sedam romana (1957—1979), pet pozorišnih komada (1946—1970)) i sedam eseja (1968—1974), glavna su mu dela: *Ce que je crois*, Grasset, Pariz 1975; *Dieu est Dieu, nom de Dieu*, Grasset, Pariz, 1976; *Delivrance* (zajedno sa Filipom Solerom), Seuil, Pariz, 1977; *Nous l'avons tous tué ou Ce juif Socrate!...*, Seuil, Pariz, 1977; *Deux siècles chez Lucifer*, Seuil, Pariz, 1978.

[8] Profesor je filozofije u Okseru. Glavna su mu dela, zajedno s Kristin Žambeom: *L'Ange. Ontologie de la Révolution* 1, Grasset, 1976; *Le Monde. Ontologie de la Révolution*, 2, Grasset, Pariz, 1978, a zajedno se Žorž Dobijem, *Dialogues*, Flammarion, Pariz, 1980, nemački prevod, *Geschichte und Geschuchtswissenschaft. Dialoge*, Suhrkamp, Frankfurt, 1982. Napisao je zapaženo pozorišno delo *La mort des Joseph Staline*, Grasset, Pariz, 1978.

[9] Takođe je profesor filozofije u Okseru. Pored dva pomenuta dela, napisana zajedno s Lardroom, glavna su mu dela: *Apollogie de Platon*, Grasset, Pariz, 1976; *La Logique des Orientaux*, Seuil, Pariz, 1982.

Digitized by Google

Žan-Pol Dol (1939)[10], Filip Nemo (1949)[11], Žil Sizon (1949)[12] i Mišel Gereu (1946)[13].

Ono što razdvaja »nove filozofe«, zbog čega kao grupa ne mogu biti smatrani filozofskom školom u tradicionalnom smislu ovog pojma, moglo bi se sažeti u ovih nekoliko tačaka: različit odnos prema filozofskoj tradiciji, pitanjima religije, hrišćanstva i njegovih institucija, socijalnim i političkim pokretima artikulisanim posredstvom postojećih političkih partija u Francuskoj, kao i odnos prema tekućim društvenim, kulturnim i duhovnim pitanjima uopšte. No, uprkos tome, bilo je pokušaja da se »novi filozofi« grupišu u manje skupove prema kriterijumu bliskosti gledišta na pomenuta, a i neka druga pitanja[14].

Takvi pokušaji nisu primereni njihovom zajedničkom uverenju da prema svemu postojećem valja zadržati potpuno individualan stav koji ne bi bio svodljiv na drugi opšte prihvatljiv i zajednički. U tom kontekstu postaje jasnim zašto je jedan između najznačajnije trojice »novih filozofa«, Andre Glikman, uvek odbijao da prizna postojanje novih filozofa kao homogene filozofske škole i svojevrsnog jedinstvenog pravca mišljenja. Međutim, Bernar-Anri Levi, glavni organizator publikovanja tekstova »novih filozofa« kod Grasseta u Parizu, implicitno je priznavao postojanje »novih filozofa« kao jedinstvene grupe istomišljenika, pozivajući se često u knjizi *Barbarstvo s ljudskim licem* (1977) na »nove filozofe«: Glikmana, Lardroa, Žambea, Klavela i Benoa, odajući im priznanja i pohvale za stavove koje je u mnogim pitanjima na isti način sa njima zastupao. Uopšte su se »novi filozofi« međusobno dosta citirali, pohvaljivali i uzajamno podržavali. U tom pogledu nije karakterističan slučaj samo Morisa Klavela, koji je, kako je zapazio Ginter Šivi,[15] s oduševljenjem pozdravio Glikmana i Levija, koji su pored Benoa, dva najznačajnija »nova filozofa«. Uz ovo valja pomenuti da su »novi filozofi« jedan drugom pisali predgovore i recenzije objavljivanim knjigama. Tako je, na primer, Žambe pisao predgovor knjizi Žil Sizona *Politika Orfeja* (1975), dok je

---

[10] Desetogodišnji boravak u crkvenom internatu zamenio je državnom gimnazijom. Profesor je sociologije, na Visokoj umetničkoj školi u Parizu. Glavna su mu dela: *Haine de la pensée en ce temps de détresse*, Hallier, Pariz, 1976; *L'odeur de la France*, Crasset, Pariz 1977.

[11] Docent je u Parizu. Glavna su mu dela: *L'Homme structural*, Grasset, Pariz, 1975; *Job, ou l'Excès du Mal*, Grasset, Pariz, 1978.

[12] Glavno mu je delo: *La Politique d'Orphée*, Grasset, Pariz, 1975.

[13] Nastavnik je filozofije u Marselju. Glavno mu je delo: *Nietzsche. Socrate heroique*, Grasset, Pariz, 1975.

[14] »Novi filozofi« se dele u tri kategorije: 1. ljudi desnice i ekstremne desnice koji svesno teže da revitalizuju vladajuću ideologiju; 2. bivši marksisti-lenjinisti staljinskog kova, najčešće maoisti koji su tranzitno prošli kroz KPF;; 3. mondenski tipovi koji modu stavljaju u službu ideološke razrade osnovice vlasti« (Renée Fregosi, *Marx: ulog u igri*, »Socijalizam u svetu«, Beograd, VII/1983, br. 36, str. 139).

[15] Günther Schiwy, *Poststrukturtalismus und Neue Philosophen Rowohlt*, Reinbek bei Hamburg, 1985, str. 55.

Digitized by Google

Levi pisao o Glikmanovoj knjizi, a Žan-Pol Dole pisao hvalospev Benoau, pišući između ostalog: »Ko zna, možda će Žan-Mari Benoa biti prvi inteligentan političar«[16]. Javna istupanja i uzajamna podržavanja dala su »novim filozofima« obeležje jedinstvene grupe pre nego što su tome mogla biti povod njihova intimna filozofska uverenja. Tako, na primer, nije moguće poistovetiti »levi klerikalizam« Morisa Klavela s ateizmom Glikmana, ni politička uverenja Glikmana sa političkim konzervativizmom Benoa ili hrišćanstvom Filipa Nemoa. Uprkos tim razlikama, oni su svoja zajednička ubeđenja izvanredno plasirali zajedničkim nastupanjima u javnosti. Otuda su za manje upućenu javnost doista delovali kao grupa istomišljenika.

Svoju popularnost u Francuskoj, pa i izvan nje, u svetskoj štampi osobito konzervativne orijentacije, »novi folozofi« teraju do vrha krajem 1977. godine. Te godine glavna dela Glikmana i Levija, *Mislioci vladari* i *Barbarstvo s ljudskim licem*, postaju bestseleri u Francuskoj. Sličan uspeh je i kasnije ponovljen s drugim njihovim delima. Knjige nekih »novih filozofa« dostizali su fantastične tiraže od 100.000 primeraka. Takav uspeh je postignut njihovim veoma čestim gromoglasnim najavljivanim i briljantno izvođenim nastupanjima u štampi, na radiju i televiziji. Tim medijima su oni podredili svoju misao. Knjige su ustupile mesto novinskim člancima i obilju intervjua. Preko njih su nastupali u maniru iskusnih i velikih reklamera koji u javnoj intelektualnoj delatnosti do tada nije imao premca i takmaca. Celokupna njihova literatura i misaona delatnost bila je koncentrisana na forme istraživanja koje daju najbrži efekat. Knjige — parole dobile su preimućstvo nad ozbiljnim dugo smišljanim i pisanim delima. Da bi svoje knjige učinili interesantnijim sadašnjem čitaocu, njihova su poglavlja naslovljavana parolama.[17] Sve je bilo prosto sračunato da odmah odjekne i doživi uspeh kod gledalaca, slušalaca i čitalaca. Ozbiljni francuski levo orijentisani mislioci prepoznali su u svemu tome jednu sasvim novu vrstu, kako reče Žil Delez, »filozofskog marketinga«.[18] U pozadini njegovoj leži, s jedne strane, duboka razočaranost u levu misao posle debakla majskog revolta u Parizu 1968, a s druge — potpuna neverica u socijalističku praksu s »ljudskim licem« i duboka sumnja u to da današnjom kapitalističkom poretku postoji vidljiva druga ljudska društvena alternativa. Brodolom pobune iz 1968. je u pozadini intelektualnog osećanja nemoći da se bilo šta radikalno može izmeniti u postojećoj kapitalističkoj proizvodnji života.[19] U takvoj situaciji pre-

[16] »Le Magazin literature«, br. 10/1976.

[17] Tako su, na primer, u Levijevom *Barbarstvu sa ljudskim licem* pojedina poglavlja naslovljena ovako: »Istorija ne postoji«, »Enciklopedija laže«, »Proletarijat, nemoguća klasa«, »Marksizam — opijum naroda« i tako dalje u istom stilu.

[18] »Le Monde«, 19—20. VI 1977.

[19] »Jedno je sigurno: svibanjsko je iskustvo potvrdilo ono što se naslućivalo u desetogodišnjoj krizi ljevice u Evropi, a to je, s jedne strane, da tradicionalne ljevice, u prvom redu komunisti, sa svojim

Digitized by Google

vladalo je kod razočaranih levičara raspoloženje da se promišlja mogućnost nemogućnog nakon što su se shvatile moć, država i vlast s kojima se susreo studentski revolt 1968. i nakon što su o svemu tome stečena saznanja o poststrukturalističkim tekstovima. Poststrukturalizam je motivisao »nove filozofe« na analizu stvarne praktične moći, vlasti i države u postojećem društvu Istoka i Zapada. Ono što su »novi filozofi« doneli novo u upoređenju sa poststrukturalističkim analizama moći u postojećem poretku Istoka i Zapada svelo se na to da »okreću pitanje moći protiv same levice«[20], kojoj je do tada pripadala većina »novih filozofa«. Teorijsko uporište toga »okretanja« postao je *Arhipelag gulag*. Prihvatanje njegovih ideja bilo je umnogome pripremljeno poststrukturalističkom lektirom.

Poststrukturalizam i »novi filozofi«

Delovanjem poststrukturalističke misli u Francuskoj sedamdesetih godina ovog veka stvorena je duhovna atmosfera za pojavu »novih filozofa«. Poststrukturalisti Mišel Fuko (1926—1984) i Žak Lakan (1901—1981) postali su »novi filozofi«, »novi oci«[21]. Oni su im pružili teorijsku osnovu da nakon poraza iz maja 1968. svoju veru u Marksa, Lenjina i Mao Cedunga zamene oštrom kritikom Marksa i svih drugih koji su se na njega pozivali. Poststrukturalistička analiza diskursa poslužila je »novim filozofima« kao polazna filozofska osnova i metodološki instrument stavljanja marksističkog diskursa pod kritičku lupu istraživanja. Zahvaljujući poststrukturalističkoj uspostavljenoj vezi između filozofije i politike, »novi filozofi« će u Marksovoj misli prepoznati »diskurs moći«. Veza između filozofije i politike mnogostruko je sprovedena u »Pristupnoj besedi« Rolana Barta (1915—1980), održanoj početkom 1977. prilikom stupanja u Kolež de Frans, i u spisima Mišela Fukoa, *Poredak diskursa* (1971) i *Mikrofizika moći* (1977).

I za Borta i za Fukoa pitanje moći bilo je najvažnije. Rolan Bart je postavio stav: »Moć *(libido dominandi)* je skrivena u svakom diskursu koji se drži, pa i u diskursu koji se drži sa mesta

---

organizacijama i sa svojim ponašanjima ne mogu dati dovoljno poticaja koji bi doveli do revolucionarnog procesa... S druge je strane konkretno dokazana neadekvatnost svih ideološko-političkih skupina koje teže da se izgrade kao neka alternativna partija, a dokazana je i neadekvatnost svih projekata koji predviđaju one oblike političke organizacije koje dolaze iz povijesne tradicije ljevice, a posebno iz marksizma lenjinističkog tipa, na koji se većina njih na neki način oslanja« (Massino Teodori, *Historijat novih ljevica u Evropi* (1956—1978), »Globus«, Zagreb, 1979, str. 245).

[20] Walter van Rossum, *Triumph der Leere. Zum Konvertitentum der französischen Intellektuallen*, »Merkur«, Stutgart, Jahrgang XXXIX, Sv. 4, 1985, str. 283

[21] Günther Schiwy, *Poststrukturalismus und Neue Philosophen*, cit. izd., str. 16.

Digitized by Google

izvan-moći«[22]. Ovaj stav je postao osnova principijelno načelo poststrukturalista. Istina, Fuko je odbijao da prizna da je teoretičar moći pošto ga »moć kao autonomno pitanje ne zanima«[23], ali je priznato da izučava »odnose moći«, kojih ima više. Ti odnosi se manifestuju u upravnoj vlasti, institucijama, porodičnim odnosima, odnosima između vladajuće i potčinjene klase, jednom rečju, svuda. Mišel Fuko i drugi poststrukturalisti shvataju moć kao pluralnu. Ona je svuda i u mnoštvu oblika. Vezana je za celu čovekovu istoriju a ne za neke njene segmente, političku istoriju ili neku konkretnu istorijsku epohu. Moć je vanvremena, pa se ne može prevladati revolucijom. Jer i sama revolucija, razarajući jedan oblik moći, postavlja na nejno mesto opet samo drugi oblik moći. Nije reč ovde o nekom tipu revolucije, buržoaskoj ili socijalističkoj, nego o svakoj revoluciji. U diskursu revolucije, kao i u svakom drugom, sakrivena je moć.

Bart tvrdi: »Predmet u kojem se odvajkada ispisuje moć celokupnog čovečanstva jeste jezik: jezička aktivnost ili, nešto tačnije, njen obavezan izraz: jezik«.[24] Zato, zaključuje Bart, »jezik kao ispoljavanje (preformance celokupne jezičke aktivnosti nije ni reakcionaran ni progresivan; on je jednostavno fašistički, jer fašizam nije onemogućavanje govora, već prinuda govora«.[25] Ako se ima u vidu ova već često citinara, a po nekima i slavna rečenica, onda ne začuđuje Fukoova konstatacija »da se u svakom društvu proizvodnja diskursa kontroliše, selekcioniše, organizuje i kanališe kroz izvesne postupke, a čiji je zadatak da savlađuje snagu i opasnost diskursa . . . «[26]

Ako je, dakle, moć jednog poretka sadržana u diskursu, odnosno u proizvodnji diskursa, onda se pitanje revolucionisanja jednog društvenog stanja može postaviti samo kao revolucija u njegovom diskursu, to jest kao kulturna revolucija. Revolucija u kulturi ili kulturna revolucija, koju svaki poststrukturalista shvata na specifičan način, ne može biti ovde od interesa prosto stoga što izlazi iz okvira predmeta ovog teksta, ma koliko da su ta shva-

---

[22] Rolan Bart, *Pristupna beseda*, Treći program Radio-Beograda, IV/1981, br. 51, str. 174.

[23] Mišel Fuko i Žerar Role, *Strukturalizam i poststrukturalizam*, Treći program Radio-Beograda, cit. izd., str. 170.

[24] Rolan Bart, *Pristupna beseda*, cit. izd., str. 175.

[25] »U našem francuskom jeziku (posredi su grubi primeri) prisiljen sam da sebe najpre odredim kao subjekt, a tek onda da iskažem radnju koja će prema tome biti moj atribut: Ono što radim samo je posledica i produžetak onog što jesam: na isti način prinuđen sam uvek da biram između muškog i ženskog roda; neodređeni i složeni rod su mi uskraćeni; isto tako, moj odnos prema drugom prinuđen sam da označim zamenicom ti ili vi: uskraćena mi je afektivna ili društvena neizvesnost (suspans). Samom svojom strukturom jezik implikuje fatalni odnos otuđenja. Govoriti a još pre diskutirati ne znači opštiti, kao što se to često ponavlja: opštiti znači potčinjavati se: ceo jezik je opšte potčinjavanje« (ibid., str. 175—176).

[26] Michel Foucault, *Die Ordnung des Diskurs*, Ullstein, Berlin, 1977, str. 7.

Digitized by Google

tanja uticala na shvatanja revolucije »novih filozofa«. Uostalom, pitanje kulturne revolucije posle 1968. i nakon fijaska kulturne revolucije u Kini, i posle objavljivanja *Arhipelaga gulaga* nije se više postavljalo čisto akademski, kao u poststrukturalizmu. Posle pomenutih iskustava i događaja sumnja u marksiste kao subjekte kulturne revolucije tražila je za sebe dokaz na otvorenoj javnoj sceni. Na politički agresivan način preko štampe, radija i televizije »novi filozofi« su dokazivali da marksizam po svojoj strukturi i suštini nije revolucionarna misao, nego »misao vladanja« ili diskurs moći. U *Arhipelagu gulagu* oni su pronašli sliku ostvarenja tog diskursa. Zapravo, oni su u gulagu videli stvarnost socijalizma kao moć i teror nad ljudima. Zahvaljujući prepoznavanju socijalizma kao gulaga, »novi filozofi« su pohitali da odbace teoriju moći levice i, kao što je rečeno, da je okrenu protiv same levice. U sledu za strukturalistima, »novi filozofi« su videli svuda samo moć. Volja za vladanjem je svuda zavladala, i na Istoku i na Zapadu. Njoj se nije moglo i u principu ni ne može izmaći. Jer je borba protiv moći samo drugi oblik borbe za moć. Pouke o tome »novi filozofi« su našli u izobilju u tekstovima Barta, Fukoa i Lakana. Ali, za razliku od njih, »novi filozofi« su problem moći sa filozofskog neba spustili na tvrdo istorijsko tle svoga doba i savremenog sveta. Njihovo tretiranje moći postalo je političko. A što je postalo takvo oni delimično duguju zahvalnost i Luju Altiseru (1918).

Luj Altiser i »novi filozofi«

Levi smatra Altisera »jednim od najbriljantnijih marksističkih teoretičara veka«.[27] Uglavnom zato što je svojom tezom o »epistemološkom rezu« u Marksovom delu dao, po rečima Benoa, tome delu »strogost i strukturalno bogatstvo«,[28] dotle neotkriveno i nepoznato. Altiserovo »epistemološko čitanje« Marksa bilo je oslobodilačko, jer ga je lišilo »sramnog staljinizma, levičarskog pranja mozga, teljardo-marksističkog hrišćanstva, koji su se kao pijavice zalepile«[29] za njega. Altiser je oslobodio Marksovo delo od »teleoloških mistifikacija«, koje su, u krajnjem, dovele do ostvarenja staljinističkog totalitarnog sistema. Zapravo je teološka interpretacija Marksa završila u ostvarenju »izgradnje« totalitarnog etatističkog društva. Altiserov poduhvat oslobađanja Marksa od »teleoloških interpretacija« uspelo je, po mišljenju Benoa, zato što je on na drugačiji način od dosadašnjih marksista i Marksovih interpreta protumačio Marksovo »obrtanje« Hegelove dijalektike »s glave na noge«. On smatra da je glavni nedostatak doaltiserovskog shvatanja ovog obrtanja sadržano u tome što je ono shvaćeno kao »prevazilaženje«. Jer »prevazilaženje« ne podrazumeva oslobađanje dijalekti-

[27] Bernard-Henri Levy, *La barbarie à visage humain*, cit. izd., str. 201.

[28] Jean-Marie Benoist, *Marx est mort*, cit. izd.

[29] Ibid., str. 194.

Digitized by Google

ke od spekulativnosti i eshatologije. Altiser je shvatio taj »obrt« dijalektike kao napuštanje spekulativne dijalektike i zasnivanje nove — naučne dijalektičke metode. To je bila osnova za drugačije Altiserovo poimanje dijalektičke protivrečnosti. Najveća je Altiserova zasluga, kaže Benoa, što je pomoću pojma »nadređene protivrečnosti« ili »nadređenosti« pluralizovao pojam protivrečnosti, i time oslobodio Marksovu dijalektiku »binarno-bipolarne protivrečnosti«. Na taj način je istorijski proces bio oslobođen dveju suprotnosti koje su ga determinisale. Pokazalo se da je svaki istorijski proces određen sa više suprotnosti kojima je »nadređena« osnovna protivrečnost. Kod Marksa je »nadređena« protivrečnost odnos između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Pojam »nadređenosti« vodio je, ističe Benoa, »mišljenju razlika«, što je imalo za rezultat oslobađanje Marksove misli »kauzalističkog scijentizma« ili, kako on kaže, »fanatizma jedne stroge determinističke koncepcije, jednoznačnog i nepovratnog delovanja društveno-ekonomske infrastrukture na ideološko-političku superstrukturu«.[30] Na osnovu Altiserovog oslobađanja Marksa »kauzalističkog determinizma«, Benoa dovodi u sumnju marksistički koncept »prelaza« iz klasnog u besklasno društvo, kao zakonit proces unilateralne vrste. Dakle, Altiserovo uvođenje »nadređene« protivrečnosti nije pogodilo samo kruto mehanicističko dugovladajuće razumevanje odnosa između infrastrukture i superstrukture društva, nego je vodilo sasvim drugačijem shvatanju istorijskog procesa. Pošto se istorijski procesi ne mogu objasniti osnovnom protivrečnosti kapitala i rada, nego vrlo složenom strukturom različitih suprotnosti koje ga strukturiraju, Altiser je, po mišljenju Benoa, stvorio za njegovo objašnjenje drugi teorijski koncept »koji onemogućava svaku unificirajuću totalizaciju, izjednačavanje protivrečnosti, niveliranje i potiskivanje razlike, odnosno izvorne heterogenosti govora«.[31] Na osnovu Altiserovog pojma »nadodređene« protivrečnosti, koja je konstituisala »mišljenje razlike«, Benoa je konstituisao »mnogostrukost govora«, koji odgovara psihoanalitičkoj mnogostrukosti želje. Time se Benoa konačno rastao sa Altiserom nakon što mu je ovaj pomogao da se ne samo oslobodi Marksa humaniste nego da mu se suprotstavi. Naime, Altiserov »epistemološki rez«, u Marksovo delo poslužio je Benou kao teorijski instrument, teorijsko sredstvo za likvidaciju Marksove misli kao plauzibilnog razumevanja današnjeg sveta. Jer, ako je, sa stanovišta strogog »reza«, Marksovo delo predstavljala do *Nemačke ideologije filozofiju*, to jest ideologiju, kako je utvrdio Altiser, onda je Marksova misao bitno nerevolucionarna eshatološka misao. Međutim, ako je Marksova misao posle »reza« *naučna*, onda je ona bez Altisera »kauzalizam i empirizam« i kao takva, u svakom slučaju, zastarela epistemologija koja ne prekoračuje prag XIX veka, poput drugih epistemologija iz prošlog veka. Tako je Altiserov zahtev da se Marks čita kao »čist tekst« ili, kako Benoa kaže kao

[30] Ibid., str. 199.

[31] Jean-Marie, *La révolution structurale*, cit. izd., str. 71.

Digitized by Google

»Parmenid, Platon, Dekart, Lajbnic, Spinoza, Kant, Hegel«[32] poslužio njemu kao obrazloženje vraćanja Marksa u krug filozofije koju je on prevladao. Smisao toga smeštanja Marksa u filozofsku tradiciju je negacija Marksove misli kao misli prevrata i revolucije. Ono je sračunato na filozofsko dokazivanje apsurdnosti svakog izgleda na promenu postojećeg sveta i njegovog političkog poretka vlasti. Benoaova teza »Marks je mrtav« dedukovana je iz Altiserovog stava da je Marks prevladao fazu svog filozofskog razvitka kao ideološku, to jest kao neistinu, a da je Marks, ukoliko je naučnik, takođe zastareo, pošto je bez Altiserove »ispravke« zapravo samo zastareli »kauzalistički scijentista«. U stvari, Altiser je proglasio, to ne izgovorivši, »mrtvim« Marksa filozofa i humanistu, ali je Benoa to proširio i na Marksa »naučnika«. Tako je u Zaključku svoje knjige *Marks je mrtav* konačno formulisao svoj stav prema Marksu u obliku kratkih krilatica da je »mrtav Marks-idol, Marks-todem, Marks-tabu, Marks-prorok, apokaliptičar Marks, hiljadugodišnji Marks, Marks-Prometej . . . «.[33]

Do sličnog rezultata dovešće Levijeva lektira Altisera. On »opisuje svoju fascinaciju Altiserovom«[34] i cele generacije istomišljenika koja se oduševljavala njegovim spisima *Za Marksa* i *Kako čitati Kapital.* On hi je nazvao »oštrim i gordim knjigama«. Na njega i njegovu generaciju levo orijentisanih intelektualaca Altiser je »delovao kao čudesna mašina za pokretanje volje za znanjem i želje za borbom«.[35] Zato je Altiserovu »samokritiku«, sprovedenu pod pritiskom KPF, shvatio ne samo kao njegov politički poraz, nego i kao vlastiti neuspeh i sopstveni poraz koji su on i njegovi istomišljenici »teško preboleli«. Altiserova interpretacija Marksa, koju su s oduševljenjem dočekali »novi filozofi«, brzo je bila napuštena posle dvostrukog poraza: maja 1968. i Altiserove »samokritike«. Njenom napuštanju i konačnom raskidu s Marksom pripomogao je i išao naruku i neuspeh političke levice da se domogne vlasti na parlamentarnim izborima u martu 1978. godine. Altiser je poslužio »novim filozofima« samo kao instrumentalno sredstvo za definitivno opraštanja od sopstvenog levičarstva, Marksa i socijalizma, kojem je on predznak. Sve se to odigralo u trenutku kad je do njih doprlo svedočanstvo strave i užasa, Solženjicinov *Arhipelag gulag.*

Obračunavajući se s Marksom kroz Altiserovu interpretaciju njegove misli »novi filozofi« su našli u *Arhipelagu gulagu* potvrdu za ispravnost svoga odbacivanja Marksovih pojmova totaliteta i istorije. Jer ta dva pojma u sebi kriju eshatologiju i teleologiju po kojima je oblikovan gulag. Ta dva noseća pojma Marksovog mišlje-

[32] Jean-Marie Benoist, *Marx est mort,* cit izd., str. 251.
[33] Ibid., str. 248.
[34] Dražen Katunarić, *Tko su »novi filozofi«?* »Naše teme«, Zagreb, XXIV/1980, br. 3, str. 390.
[35] Bernard-Henri Levy, *La barbarie à visage humain,* cit izd., str. 213.

Digitized by Google

nja predstavljaju njegovo nasleđe iz tradicionalne zapadnoevropske metafizike na temelju koje su jedino i mogli biti razjašnjeni. Iz okvira te metafizike ne iskoračuje ni Lenjin. Benoa smatra Lenjina ontologom, verovatno imajući u vidu, pre svega, njegov *Materijalizam i empiriokriticizam*. Pa ipak za »nove filozofe« Lenjin je filozof moći koja je zakoračila kao problem u filozofiju još sa Platonom. U naše vreme filozofiju kao filozofiju moći i imperijalizam ilustrativno sobom pokazuju maoizam i kastroizam pod znakom borbe za oslobođenje podjarmljenih.

Neosporno je Altiser bio većini »novih filozofa« most koji su prošli od Marksa do Anti-Marksa. Ali Glikman je možda jedini među njima koji je još pre svoga raskida sa sopstvenim marksizmom-lenjinizmom u zapaženoj studiji objavljenoj u Sartrovom časopisu »Moderna vremena«, 1967, posumnjao u valjanost Altiserovog tumačenja *Kapitala*. On je ustajao protiv Altiserovog »strogog odvajanja« i protiv suprotstavljanja »antropološkog istoricizma« i »strukturalizma«, zato što u *Kapitalu* nije reč o strukturalizmu bez subjekta i bez istorije. Jer u *Kapitalu* ono što je istorijsko — na primer, prelaz jednog načina proizvodnje u drugi — nije analizirano nezavisno od strukturalnog mehanizma proizvodnje kapitala. On prigovara Altiseru da je zbog takvog pogrešnog »čitanja Marksa« sam završio svoje razmatranje proizvodnje kapitala u jednoj vrsti »metafizike proizvodnje«. Imajući taj prigovor u vidu i uopšte Glikmanov stav prema Altiserovom razumevanju Marksa, može se sa sigurnošću tvrditi da on nije napustio i osudio svoju prvobitnu filozofsku veru u Marksa i marksizam posredstvom Altiserovih analiza, nego zahvaljujući lektiri *Arhipelaga gulaga* i *Pisama sa Kolime* Varlama Šalamova. Oni su mu bili meritorni svedoci društvenog stanja koga je, navodno, proizveo Marksov diskurs. Te krunske svedoke Glikman često citira u knjizi *Kuvarica i ljudožder*. Pa ipak, Glikman nije umakao Altiserovom uticaju. On se poslužio njegovim »epistemološkim rezom« da bi ponovo otkrio rez i zaskol u jednoj drugoj oblasti, u odnosima između sovjetske partije i sovjetskih masa, između »pravde« staljinističkih ljudoždera i »istine« sovjetskih disidenata. Pomoću Altiserovog pojma »epistemološkog reza«, on je došao do otkrića dveju istina: istine disidenata i istine »ljudoždera«. To su dva diskursa moći međusobno suprotstavljena. O njima kao moćima »novi filozofi« raspravljaju pod snažnim uticajem shvatanja moći Mišela Fukoa.

Mišel Fuko i »novi filozofi«

Fukoova analiza diskursa moći naišla je na dvostruk prijem i kretala se u dva prilično isključiva pravca recepcije. S jedne strane, inspirisala je marksiste na dublje i svestranije izučavanje fenomena moći, koji je do Fukoa uglavnom bio predmet interesovanja ukoliko je vezan za državu, a s druge — motivisala je »nove filozofe« da moć unesu u logiku mišljenja i pokažu da iz kruga moći

Digitized by Google

ne vodi nikakav izlaz. Tu bezizglednu mogućnost oslobađanja od moći »novi filozofi« duguju Fukou. Čovek ne može izići iz pakla moći jer je »sam konstituisan kao subjekt preko brojnih odnosa moći«[36] koji se nad njim sprovode i koje on sam sprovodi nad drugima. Zato je čovekov izlazak iz moći ravan njegovom samouništenju. Stoga Fukoova analiza moći ne zna ni za kakvu teleologiju ni za bilo kakvo predviđanje njenog savlađivanja.

Iz Bartove i Fukoove teze da je »moć svuda«,[37] izgleda da su »novi filozofi« i izvukli zaključak o sveopštem nasilju i »političkom životu« kao teroru. Politička analiza moći, koja je glavna preokupacija »novih filozofa«, za razliku od suptilnije analize moći francuskih poststrukturalista, dovela je i do nešto drugačijeg posmatranja moći. Naime, poststrukturalisti ne posmatraju moć samo kao različite moduse jedne jedine moći, nego kao kompleks odnosa moći. Za razliku od njih, »novi filozofi«, vođeni političkim motivima analize moći, tragaju za njenim epicentrom, središtem, iz kojega se moć prostire i sve zahvata. Taj epicentar je država. Moć iz nje proizlazi. Ona je svuda. Moć je izvorno monocentrična a ne policentrična, kako je shvatio Fuko. Moć nije rasplinuta. Pa ipak, »novi filozofi« su saglasni sa Fukoom da moć ne treba suženo shvatiti isključivo kao suzbijanje, zabranu i cenzuru. Takođe, oni dele njegovo mišljenje da je moć proizvođač stvarnosti, koja i jeste moć tek po tome što proizvodi stvarnost koja izjednačava ljude. Oni se slažu s Fukoom da moć pomoću jezika rasprostire svoju dominaciju, jer jezik je predmet »u kojem se odvajkada ispisuje moć čitavog čovečanstva«.[38] Jezik proizvodi odnose koji su oblici egzistencije moći. Ta proizvodnja moći je, zapravo, ono što »novi filozofi« nazivaju »političkim životom«.

Politički život je proizveo svet moći, i zato taj svet nije ni mogao biti nešto drugo, nego, kako Levi kaže, »barbarstvo s ljudskim licem«. Njegova knjiga pod tim naslovom, zapravo, jeste razrada koncepta sveta kao »barbarstva s ljudskim licem«. Poticaji za takvu predstavu o savremenom svetu dobijeni su od Mišela Fukoa. Naravno, nije on samo inspirisao Levija na promišljanje »barbarstva«, nego je od njega i Glikman pošao u analizi karaktera i smisla modernog načina vladanja ljudima. Ideju ovekovečenje moći kao vlasti koja se proizvodi kroz diskurs Glikman je preuzeo od Fukoa. On je, takođe, preuzeo od Fukoa mišljenje da se narod, mase ne mogu smatrati po svaku cenu nosiocem »rata protiv svih oblika moći«. Naprotiv, u međusobnim odnosima individuuma, kao i u međusobnim odnosima socijalnih grupa, proiz-

[36] Mišel Fuko i Žerar Role, *Strukturalizam i poststrukturalizam*, cit. izd., str. 170.

[37] »Slutimo da je moć prisutna u najtajnijim mehanizmima društvene razmene: ne samo u državi, među klasama ili grupama, već i u modi, u svakodnevnom mišljenju, predstavama, igrama, sportovima, informacijama, privatnim i porodičnim odnosima, sve do oslobodilačkih težnji koje nastoje da ospore moć...« (Rolan Bart, *Pristupna beseda*, cit. izd., str. 175).

[38] Ibid.

Digitized by Google

vode se izvesni oblici moći. To je u podjednakoj meri svojstveno individuama koje pripadaju građanskoj klasi, kao i pojedincima koji kontrolišu klasu proletarijata. Glikman ne isključuje mogućnost da ljudi-pojedinci, koji nisu manipulisani snagom moći, mogu biti potencijal »rata protiv moći«, ali ne veruje da ljudi kao pripadnici klasa ne podležu manipulaciji.

»Novim filozofima« nije bila inspirativna samo Fukoova analiza pluralizma moći, nego je izvestan uticaj na njihov odnos prema Marksu imao i njegov stav prema Marksu. Iako »novi filozofi« preuzimaju duh nekih njegovih kritičkih opaski o Marksu, oni ne dele njegov opšti stav prema Marksu. Fuko izričito priznaje da nikad nije bio marksist,[39] ali ističe da je u svojim spisima u fusnotama citirao Marksa, sa željom da »defalsifikovanim Marksom« pomogne sebi da Formuliše teoriju diskontinuiteta. Svoj odnos prema Marksu Fuko je formulisao kao »skidanje tereta i oslobađanje Marksa u odnosu na partijsku dogmu, koja ga je sputavala, uhodila i toliko dugo ukalupljivala«,[40] Fuko ne prihvata Marksovo mišljenje o radu kao obliku čovekove egzistencije, s obrazloženjem da »život i vreme čoveka nisu po prirodi iz rada, oni su: želja, nestalnost, veselje, mir, potreba, ludes, prohtevi, nasilje, otimanje etc. I ova potpuna eksplozivna, trenutačna i diskontinuirana energija mora kontinuirano i tekuću radnu snagu transformisati u kapital i ponuditi na tržištu«.[41] No, više nego prema Marksu, Fuko je kritičan prema dogmatskom marksizmu. Njemu se čini da se on mnogo tešnje povezao sa mehanizmima vladanja, nego sa vladajućom klasom. SSSR mu je primer za taj tip uspostavljene veze između marksizma i mehanizama okrutnog vladanja. Istina, Fuko priznaje da se u Sovjetskom Savezu promenio sistem svojine i uloga države u kontroli proizvodnje, ali SSSR je ipak preuzeo iz kapitalizma tehniku upravljanja i praksu moći kakva je bila razvijena u kapitalističkoj Evropi u prošlom veku. On je izričit u tome da su »forme moraliteta, estetika, disciplina, kakvi su bili na snazi u građanskom društvu od 1850, prešli, en bloc, u sovjetski sistem«.[42] Reč je, dakle, u principu o istoj moći vladanja i upravljanja u Sovjetskom Savezu i na kapitalističkom Zapadu. Po Fukoovom mišljenju, Sovjetski Savez kažnjava svoje građane po istim metodama krivičnog prava koje su u njemu na snazi već dva veka, ali s tom razlikom što ih je pooštrio, umesto da ih promeni ili sasvim ukloni. »Novi filozofi« su otišli znatno dalje od ovih Fukoovih izjava o sovjetskom sistemu. Glikman je video u sovjetskom modelu socijalizma samo terorizam koji se pogrešno naziva »izgradnjom socijalizma«. Vodeći »novi filozofi«, Glikman, Levi i Benoa, ne vide u SSSR-u ništa

[39] Mišel Fuko i Žerar Role, *Strukturalizam i poststrukturalizam*, cit. izd., str. 156.

[40] Ibid., str. 175—176.

[41] Michel Foucault, *Mikrophysik der Macht*, Merve, Berlin, 1976, str. 102.

[42] Ibid., str. 60.

Digitized by Google

drugo nego gulag. Putevi do takvog saznanja teorijski su vodili bar delimično preko Fukoa i Lakana. Solženjicin je samo argument u prilog identifikaciji gulaga i sovjetskog modela socijalizma.

Žak Lakan i »novi filozofi«

Lakan nije podjednako snažno uticao na sve »nove filozofe«. Njegov uticaj se najviše zapaža u tekstovima Lardroa i Žambea, a ponajviše kod Filipa Nemoa, osobito u spisu *Strukturalni čovek.* Njegovo raspravljanje o strukturiranju stvarnosti i znanja, strukturiranju devijantnih formi strukturnog procesa, kao što su psihoze i halucinacije, direktno je pod Lakanovim uticajem. Prema Lakanu, strukturni proces konstituisanja subjekta dovodi individuum u stanje u kojem se razlika između stvarnosti i želja potpuno briše. Za Lakana subjekt je uvek proizveden nekom praksom. On je učinak prakse govora. Jer u govoru se traži odgovor drugoga, i to pitanje drugoga u govoru konstituiše subjekt. Ukoliko odgovor izostane, utoliko se subjekt poništava. Zato je Lakan mogao reći: »Nismo bića koja govore, nego govorena«. To znači da subjekt koji govori nije svestan subjekt. Subjekt je »decentriran, konstituisan ili proizveden govorom«. Govor je nesvesna struktura. Govor čoveka kao nesvesnog ili, preciznije, govor nesvesnog strukturisan je kao jezik. Tako konačno, prema Lakanu, čovek postoji samo preko jezika, koji govori nesvesno. U krajnjem slučaju, to znači da je čovek »govor drugoga«. Pošto je poredak govora represivan, to čovek mora uvek biti određivan Drugim, onim što je izvan njega i njemu je spoljašnje.

Iz tih Lakanovih teza Lardro je izveo zaključak da čovek kao subjekt ne postoji kao nešto nezavisno od govora ili diskursa. On je stvarnost tek ukoliko je izgovoren. Očigledno, Lardro misli da stvarnost egzistira tek ukoliko postoji diskurs, a to, u suštini, znači priznanje da stvarnost ne postoji. Postoji samo diskurs o stvarnosti. S tog stanovišta se onda tvrdi da ne postoji istorija kao realnost, nego samo kao diskurs, moć, država i gospodar.

Levi je, takođe, umnogome pod uticajem Lakana, razvio svoje shvatanje moći. Veoma često se poziva na Lakana. Po njegovom mišljenju, Lakan je s pravom utvrdio i pokazao da ljudi zbog toga što su tela ne mogu da se ujedine u jedno telo, pa stoga moraju međusobno komunicirati. Zahvaljujući komuniciranju govora, i postoji društvenost. Ali postojanje društvenosti, znači postojanje nesporazuma, sukoba i rata. Zato je rat konstituens čovekovog postojanja. Levi usvaja Lakanovo načelo da svet reči proizvodi ili stvara svet stvari. A to znači da čovek govori jer je pre toga izgovoren u jeziku. Osnovni je zakon: ljudi su od jezika izgovoreni. Taj zakon je identičan poretku jezika, i Lukan povezuje pojam zakona s psihoanalitičkim pojmom »oca«. Sa imenom oca simbolizuje se sve što utiče i deluje na čoveka. Kroz odnos subjekta prema ocu ili zakonu konstituiše se on kao subjekt. Čovekov za-

Digitized by Google

kon je zakon oca. Stoga se i u političkim demokratijama, u osnovi, skriva tiranija zakona. Međutim, ipak Lardro i Žambe misle da je »mogućna breša« u ovom zakonu. Zapravo, oni veruju u mogućnost »diskursa oslobođenja« i utoliko ostavljaju Lakana.

O Lakanovom uticaju na Benoa ne svedoči samo veoma često navođenje i citiranje Lakana u knjizi *La révolution strukturale*, nego i celokupno njeno koncipiranje. Benoa odaje Lakanu priznanje na tome što je u značajnoj meri doprineo uništenju humanističke antropologije marksističko-fenomenološke provenijencije, koja je bila teorijska zapreka da se upozna suština jezika i nesvesno kao diskurs Drugoga. Benoa vrlo umešno primenjuje Lakanov princip zakona kao potisnute želje, i na temelju njega u produžetku pokazuje otuđenje modernog čoveka prisilnom egalitarizacijom ljudi koja, u osnovi, znači potiskivanje individualnih želja.

Lakanovo otkriće — da je nesvesno strukturirano kao jezik a da je jezik, kako kaže Bart, »jednostavno fašistički«, bilo je teorijska podloga na koju je Glikman postavio tezu o nepostojanju politike koja nije bila prethodno lingvistička. Ako jezik ispoljava čoveka kao subjekta, a jezik je politika, onda je politika zakon čoveka. Ona je ono što ga ispoljava, proizvodi i konstituiše. Zato je filozofija kao govor u suštini politika. A pošto je suština politike vladavina ljudima, to filozofi ne mogu, u osnovi, biti drugo nego »mislioci-vladari«.

»Mislioci-vladari« i »novi filozofi«

Odnos »novih filozofa« prema filozofskoj tradiciji posredovan je u značajnoj meri stavom strukturalista prema filozofiji, a osobito stavom Mišela Fukoa prema prosvećenosti. Fuko je prilazio tradicionalnoj filozofiji sa stanovišta izgradnje jedne mogućne »istorije racionalnosti« koja bi bila, u osnovi, suparnički pandan »marksističko-fenomenološkoj istoriji subjekta« Marksa i Žan-Pol Sartra. Po Fukoovom mišljenju, zapadno-evropska filozofija devetnaestog i dvadesetog veka je proizašla iz Kantovog pitanja: *šta je prosvećenost?* Tim pitanjem se razum nametnuo kao tema i problem filozofskog istraživanja u tri pravca: istraživanje dominacije razuma u nauci, tehnici, i u političkim organizacijama. Nauka, tehnika i politika su tri oblika racionalnosti. Njih je Fuko proučavao u primeni koju subjekt praktikuje na sebi. Centralni mu je zadatak bio da odgovori na pitanje: »po kojoj ceni mogu subjekti govoriti istinu o sebi?«[43] Zapravo, glavno je pitanje: pod kojim uslovima subjekt sam sebi može postati objekt ispitivanja ili pod kojim uslovima je mogućno govoriti o sebi ili odnositi se prema sebi kao objektu znanja? To je mogućno, da parafraziramo Fukoa,

[43] Mišel Fuko i Žerar Role, *Strukturalizam i poststrukturalizam*, Treći program Radio-Beograda, cit. izd., str. 162.

Digitized by Google

samo pod uslovom subjektivnog ispoljavanja, a po cenu da se ono ispituje. U tom smislu valja shvatiti Fukoovu tvrdnju da subjekt može govoriti o sebi, na primer, kao o poremećenoj osobi, samo pod uslovom »konstituisanja poremećene osobe kao onog apsolutno Drugog«. Govorenje istine o sebi je uvek govorenje o mogućnosti subjekta da se transformiše. Cilj ispitivanja i jeste istraživanje tih stvarnih moći. Zato odlučna disciplina znanja jeste *mikrofizika moći*. Ona istražuje moći koje operišu, kroz koje se subjekt konstituiše bilo da ih nameće drugim bilo drugi da mu ih nameću. Bitno je da odnosi moći konstituišu subjekt. Zato moć nije nešto odvojeno od subjekta. Naprotiv, odnosi moći su konstituenti subjekta. Tu gde je čovek, tu su i odnosi moći. Fuko nigde ne govori o jednoj moći, o moći sa velikim M, jer nije jedna moć, nego su u igri odnosi nebrojenih moći.

Tu filozofiju moći, po mišljenju »novih filozofa« pripremili su, pre svega, nemački filozofi, iako ne samo oni, Fihte, Hegel, Marks i Ničе. Oni su predmet kritike »novih filozofa«, zato što su navodno svojim filozofskim radom prokrčili puteve modernom despotizmu autoritarne države. Glikman kaže:

»Kad ja u ‚misliocima-vladarima' kritikujem nemačke filozofe, Fihtea, Hegela, Marksa, Ničea, ja ne kažem čitaj Hegela i gradi koncentracioni logor. Čitaj Marksa i gradi drugi koncentracioni logor.«[44]

Očigledno je iz navedenog da Glikman ne okrivljuje Hegela i Marksa za logore Hitlera i Staljina. On ne kaže da su oni njihovi neposredni uzročnici ni da su koncentracioni logori ostvarenje njihovih ideja, kao njihovo jedino moguće ostvarenje. Ali on ih kritikuje što svojom filozofijom nisu sprečili izgradnju koncentracionih logora. I kaže:

»Ja zameram Marksu i drugim nemačkim misliocima-vladarima što su oni prokrčili mnoštvo intelektualnih puteva: kultu totalne i poslednje revolucije, države, koja u ime opšte volje upražnjava teror socijalne nauke, koja je sposobna da diriguje masama.«[45]

To znači da su »filozofi-vladari« prokrčili i teorijski trasirali puteve kojima će proći konstituisanje moderne države kao totalitarne i terorističke. Oni snose odgovornost za omogućavanje njenog ustrojstva sa nasilničkim karakterom. Istina, Glikman priznaje da »ovi putevi ne vode direktno u Gulag, ali oni vode neopiranju gulagu«. Ne vodi put od Marksa pravo u gulag, ali Marks nije učinio ništa što bi njegovo nastajanje predupredilo i sprečilo. Stoga su »filozofi-vladari«, u koje su »novi filozofi« uvrstili i Marksa, saučesnici u gulagu, jer nisu učinili ništa na filozofskom horizontu što bi sprečilo njegovo postojanje. Budući da se »misliоci-vladari« nisu angažovali teorijski na sprečavanju nastupanja zla, u suštini su ga time omogućavali. I više od toga. Po Glikma-

[44] »L'Express«, 18. VII 1977.
[45] Ibid.

Digitized by Google

novom sudu, »mislioci-vladari razoružavaju se pred prvim naletom terorizma koji se poziva na revoluciju, nauku, državu«. Glikmanova analiza ideje »mislioci-vladari« imala je politički cilj da pokaže kako su oni pod glavama današnjih vođa levih i desnih političkih partija, kako su oni njihov zajednički imenitelj. »Ono što Miteran i Marše imaju zajedničko, to je filozofija vladara-mislilaca, Hegela, Marksa i etc.« — kaže Glikman. Levo i desno orjentisani politički vođi su »deca mislilaca-vladara«. Vođi političkih partija su manipulatori masa. Oni flertuju s revolucijom, bar kad je reč o vođama levo orijentisanih političkih partija, ali u osnovi rade protiv volje masa. To što u Francuskoj čine na levici socijalista Miteran i komunista Marše, to isto na građanskoj desnici čine Širak i Žiskar. Prezir masa im je zajedničko obeležje. Potvrdu za tu tezu Glikman nalazi čak i u tome što je prema publikovanju njegovih intervjua sa sovjetskim disidentima Žiskar zauzeo negativan stav uoči Brežnjevljeve oficijelne posete Francuskoj.

U filozofiji »mislilaca-vladara« povezan je monopol nad političkom silom sa monopolom na znanje i istinu uopšte. Modernim zatvorenicima nisu samo uskraćene političke slobode, nego i ograničena sloboda da se brane znanjem, jer im se uskraćuju poseta advokata njihove slobode. Valja primetiti da je protiv Glikmanovog površnog i, u osnovi, netačnog prikazivanja Fihtea, Hegela i Marksa kao »mislilaca-vladara« istupio i jedan od »novih filozofa«, kojega neki smatraju njihovim ujakom, Moris Klavel. On je primetio da Glikman zaboravlja ili nije hteo da vidi da Marks nije apologet države, nego, naprotiv, njen najoštriji kritičar i protivnik, koji je zahtevao njeno »odumiranje« a ne jačanje, koje Glikman podmeće Marksu. Konsekvencija koja sledi iz ove odbrane Marksa jeste: on se nipošto ne može dovesti u vezu s gulagom, a još manje se za njegovo postojanje može optužiti, pa zatim i okriviti. On ne prihvata ni Glikmanovu optužbu Marksa za neprotivljenje gulagu, prosto zato što ne razume kako je takva optužba uopšte bila moguća. Klavel smatra da su filozofi koji su otkrili racio istovremeno i otkrili tlačenje, pa zato ne vidi kako je te filozofe mogućno nazvati »misliocima-vladarima«. Sokrat je Klavelu primer filozofa koji je otkrio snagu racija i tlačenja. On je simbol otpora protiv nasilja i žrtva državnog terora. Klavel ne deli ni Glikmanovo shvatanje Ničea kao »mislioca-vladara«. Ideja vladanja je strana Ničeu, jer je njegov Dionizis nešto vlasti, sili i moći suprotno.

S pravom tvrdi Ginter Šivi da je Niče »ključna figura novim filozofima«.[46] Radikalno obrtanje ili »prevrednovanje svih vrednosti, koje je on zahtevao, nijedna revolucija nije još ostvarila. Ali, uprkos tome, njegov je zahtev i dalje ostao subverzivan. Zato je Niče postao nekim »novim filozofima« duhovna potpora i oslonac u obračunu sa tradicionalnom racionalističkom filozofijom kao filozofijom vladanja i nasilja. Moderni totalitarizam je praktična

[46] Günther Schiwy, *Poststrukturalismus und Neue Philosophen*, cit. izd., str. 72.

Digitized by Google

konsekvencija evropskog filozofskog racionalizma. Filozofi-racionalisti su inauguratori despotizma. Oni su ga nosili kao klicu u svome mišljenju. Nužan ishod praktične primene racionalističkog učenja u organizaciji društva jeste uopšte nadmoć države i vlasti.

Mišel Gieri deli Klavelovo čuđenje zbog Glikmanovog uključivanja Ničea u plejadu »mislilaca-vladara«. Nije li Niče, pita se on, »Socrate héroïque«? Niče je inaugurirao u filozofiji jezik kojim se danas govori istina. U dugoj tradiciji filozofije posle Platona tek je kod Ničea došla do punog izražaja prava veza između filozofije i politike. Zato su neki od »novih filozofa« videli u Ničeovoj filozofiji »politički dskurs«, s jedne strane, a s druge — »diskurs politike«. U njima su »novi filozofi«, doduše ne svi, našli podsticaj i inspiraciju za vlastitu filozofiju politike i sopstvenu poltiku.

Za Benoa je Ničeova filozofija bila veliki poslednji filozofski protest i najdublja optužba protiv nivelirajućeg društva u ime aristokratskog individualizma i prava čoveka-pojedinca na revolt protiv sve više preteće anonimnosti i obezličenja. On smatra da je Niče nepogrešivo predvideo da izjednačavanjem i uprosečavanjem ljudi građanska demokratija proizvodi tip porobljenog čoveka. Ona ga proizvodi nasiljem nad ljudima ili, kako Niče kaže, kroz »školu tiranije«. Kao što se vidi, i za Benoa, kao i za druge »nove filozofe«, političko čitanje filozofa prošlosti ostaje bitna karakteristika njihovog odnosa prema filozofskoj tradiciji. Svaki je »novi filozof« propuštao filozofe ranijih epoha kroz svoj politički filter, pa je manje ili više time objašnjavo njihovo različito valorizovanje istih filozofa. Svi su oni valorizovani sa stanovišta političke filozofije.

Kritičari »novih filozofa« s razlogom su istakli da su oni iz filozofske tradicije izvukli i aktuelizovali onu filozofiju koja im je mogla poslužiti kao dokaz zasnovanosti njihovih stavova, rasuđivanja i opažanja o brigama i problemima ljudi ovoga vremena. Jednostranost njihovog pristupa misliocima iz prošlosti ogleda se, pre svega, u redukovanju filozofske tradicije na sferu njenog političkog sadržaja kao na njenu bitnu i za naše vreme jedino relevantnu sadržinu. Zbog takvog pristupa filozofskoj tradiciji »novi filozofi« su pružili u svojim interpretacijama pogrešnu predstavu o pojedinim velikim filozofima, kao što su Platon, Hegel i Marks. Već su kritičari »novih filozofa« primetili da:

»Žambe amputira Platona i iskrivljuje Hegela, Gieri obogotvoruje Ničea, Žambe i Lardro posmatraju Marksa, Maoa i gnostičare kroz budalaste naočare anđela. Dol majmuniše s Hajdegerom, Nemo lakanizira boga, Klavel izopačuje Kanta, Fukoa i Marksa«.[47]

Pristup »novih filozofa« Platonu, Hegelu, Marksu i drugim najznačajnijim filozofima nije samo jednostran u metodološkom pogledu, nego je sadržaj interpretacije što je proizišao iz takvog

[47] François Aubrel/Xavier Delcourt, *Contre la nouvelle philosophie*, Gallimard, Pariz, 1977, str. 199.

Digitized by Google

pristupa potpuno promašen. Optužiti Marksa za krčenje puteva totalitarizmu države više je nego apsurdno. Takva apsurdna interpretacija, politički motivisana, stavlja u sumnju filozofsku kompetentnost »novih filozofa« da prosuđuju dela mislilaca prošlosti na temelju njihovih stvarnih sadržaja i značenja za naše vreme. »Novi filozofi« su u svojim interpretacijama filozofa prošlosti pružili pregršt neistina o istinama velikih mislilaca.

Platon i »novi filozofi«

U središtu neistinite slike »novih filozofa«, komponovane o najznačajnijim misliocima evropske filozofske tradicije, nalazi se Platon. On je, navodno, rodonačelnik »filozofa-vladara«. Dalji razvitak »filozofije vladanja« bilo je samo variranje Platonovih ideja o totalitarnoj državi. Glikman tvrdi da je Platon bio »jedini, onaj veliki među političkim genijima, koji je bio ostvaren u prljavim, razuzdanim aferama«, uprkos tome što je »u njegovom mozgu i u njegovim knjigama sadržana čista i stroga predstava o idealnoj vladi polisa«.[48] Postavlja se pitanje: kako se mogla ostvariti Platonova misao u prljavoj političkoj državi kad je njen središnji sadržaj »predstava o idealnoj vladi?« Zapravo, kako je ta »idealna vlada« mogla da se transformiše u »prljavu politiku«? Ako je to doista mogla, onda ni sama nije idealna, a ako je pak idealna, onda nije mogla biti kao ostvarena »prljava politika«. Izlaz iz ovih teškoća Glikman je našao u tome da je Platon stajao »između dve vrste politike, one prljave i one akademske. Između dva sveta, onog opažljivog i onog teorijskog«.[49] Na tom političkom dualizmu utemeljuje se, prema Gliksmanu, moderna politika. Zapravo, Platonov dualizam svetova je politička osnova moderne konstitucije društvene zajednice podeljene na »dva sveta«: jedan kojem pripada »izgubljeni čovek plebsa« i drugi koji čine upravljači plebsom. Reč je, dakle, o strogoj podeli između naroda i države. Država iznad naroda, kao njegov upravljač, praktično je ostvarenje Platonove teorije idealne države. U spisu *Država* Platon je inaugurirao saglasnost znanja i vlasti, mislilaca i vladara u licu »filozofa-vladara«. Od tada se monopol na znanje poklapa s monopolom vlasti u svakom obliku realne države. Glikman se poziva na Rasela tvrdeći da je on prilikom posete SSSR-u opazio da se u njemu ostvaruje to jedinstvo i da se Rusija nalazi na putu ostvarenja organizacije države i društva koja je uporediva sa Platonovom državom. Dakle, SSSR je realizovani Platon. Njegovo društveno i državno ustrojstvo je ostvarenje idealne države terora, kakvu je, navodno, koncipirao Platon. Po Glikmanovom mišljenju, Platon nije samo »izmozgao« državu kao najveću ljudsku vrednost, nego je proizveo i državu

[48] André Glucksmann, *Kochin und Mednschenfresser*, cit. izd., str. 77.

[49] Ibid.

Digitized by Google

nike kao subjekte iznad drugih ljudi. Time je bila stvorena teorijska osnova za praktično ostvarenje totalitarne i svemoćne države i vlastodržaca kao neograničenih i suverenih terorista. Ideja neprotivljenja državi kao teroru i sili izvan i iznad čoveka utemeljena je Platonom. On kategorički tvrdi da »od Platona do Solženjicina vlada ovaj koncept celokupnim političkim mišljenjem Zapada, ukoliko je reč o autentičnom mišljenju«.[50]

U istom stilu o Platonovom konceptu svemoćne države raspravljaju i drugi »novi filozofi«. Tako, na primer, Levi svoj pesimizam u pogledu mogućnosti destrukcije neograničene moći države nad čovekom utemeljuje na Platonovoj teoriji božanske moći države. Po njegovom mišljenju, u Platonovom spisu *Država* konačno je dobio svoj završni teorijski oblik identitet države i tiranije. Moderna država, kapitalistička ili socijalistička, svejedno, ostvarenje je tog identiteta. Zato, po njegovom mišljenju, ključ spoznaje moderne države nije u Marksovom *Kapitalu*, nego u Platonovoj *Državi*. Suština moderne države ne može se prozreti Marksovim *Kapitalom*, jer ona nije njegovo ostvarenje, nego se to može postići pomoću Platonove *Države*, pošto je današnja država njeno ostvarenje. Moderna kapitalistička država je uspela da u granicama svoga prostora pomiri društvene suprotnosti i nasilno potre isključive tendencije i na taj način izvede monolitno jedinstvo i time ostvari Platonov san o svemoćnoj državi lišenoj sukoba. Žrtva moći takve države bio je Sokrat. Iako je Sokrat bio nepravedno osuđen, jer je osuđen za delo koje nije učinio, on je mogao po tadašnjim zakonima izbeći smrt, ali on to nije učinio. Sokrat je mogao da bira život ili smrt, na koju je osuđen. Izabrao je smrt i time priznao nad sobom autoritet nepravedne države, od koje dolazi »pravda«. Glikman je u Sokratovoj smrti našao dokaz za postojanje nepravedne države kao neograničene moći nad ljudima. Odatle, po njegovom mišljenju, putevi vode do lenjinističke »partije-avangarde«, kao »šefa države«. Sokrat simboliše stradanje naroda koje prouzrokuje država, ma kako se nazivala. Platon, aristokrata, drugo je ime vladara i silnika, »šefova država«.

I za Morisa Klavela Sokrat simbolizuje slobodu, prvu žrtvu države i otpor sili nad ljudima. Zato je u politici potrebno vratiti se Sokratu da bi se ljudi mogli suprotstavljati organizovanom nasilju politike. Klavel vidi u Sokratu Hristovog prethodnika, kojega je zadesila ista sudbina osude od vladajućeg poretka i njegovog mišljenja. Iako je, kako kaže Klavel, Sokrat »pronašao usred grčke kulture čoveka«[51], u svojoj smrti on ga je »samo transcendirao«, i time pokazao mogućnost čovekove transcendencije smrti. Klavel se opširno bavio u predgovoru knjizi Žambea *Apologija Platona* različitim shvatanjima Sokrata i njegove filozofije u filozofskoj tradiciji. On ističe da je Niče smatrao Sokrata i Platona

[50] André Glucksmann, *Philosophie der Abschreckung*, cit. izd. str. 53.

[51] Maurice Clavel, *Nous l'avons tous tué* cit. izd., str. 20.

Digitized by Google

pronalazačima morala slabih protiv jakih, ropskog morala koji je prokrčio puteve demokratiji, da je Fuko u Sokratu video tvorca zapadnog racija i time ujedno kulturnog tlačitelja. Klavel smatra da celokupnu sliku o Sokratu, stvaranu tokom hiljade godina, valja »revidirati i obrnuto«.[52] Međutim, Klavelova »revizija« završila je u preobraćenju Sokrata u Hrista, i time završila ispod nivoa interpretacija Sokratove filozofije koje je htela revidirati.

Na Platonov dualizam upozorava i Žambe. Njemu izgleda da od Platona put vodi politici, vođama i državi, s jedne strane, ali i diskursu pobune, otpora i revolucije, s druge. Time Platonova filozofija pokazuje da u sebi nosi prekoračenje političkog i vladanja kao upravljanja ljudima. Iako Platonovo mišljenje jeste filozofija vlada i gospodarenja vođa, ono sadrži u sebi i mogućnost da se misli i radi i izvan toga horizonta.

Interes Benoa za Platonovu političku filozofiju uklapa se u kontekst interesovanja »novih filozofa« za »mislioce-vladare« uopšte. Njegova knjiga *Tiranija logosa* potvrđuje to interesovanje. Aktualizaciji Platonove političke filozofije u ovom veku možda je knjiga Benoa najupečatljiviji doprinos. Platonova filozofija je politička filozofija našeg vremena, zato što »je platonizam više nego stvaka druga filozofija ključ za dešifrovanje naše epohe«.[53] U Platonovoj *Državi* čita se kriza i nevolja koja nas danas okružuje, praćene svim potresima i lomovima što ih nameće i izaziva tiranija birokratije i plutokratije. Platon nosi duhovnu odgovornost za trijumf današnje državne tiranije, zato što je on svojim idejama inaugurirao. Tiranija se krije u Platonovom pojmu logosa. Budući da je logos princip identiteta i univerzalnosti, on krši i likvidira razlike, mnoštvo, svojevrsnost, autonomnost i individualnost. Logos nameće konformizam i norme, koje zahtevaju čovekovo potčinjavanje. Logos u sebi nosi nivelaciju, izjednačavanje ljudi i neprirodnu jednakost. A oni su danas sve masovnija stvarnost i na Zapadu i na Istoku. Danas je Logos u nauci dostigao svoj vrhunac. Nauci odgovara masovno društvo, organizovano po njenim principima u funkcionalan jedinstven sistem. Moderno društvo naučno oganizovano je bezlično. Državni je aparat, držeći nauku u ruci, ostvario niveliranje i obezličenje ljudi, i time osigurao nesmetanu tiraniju nad njima. U takvim uslovima zadatak filozofa mora biti pronalaženje sredstava otpora sveopštem obezličenju do kraja dovedenom nasiljem države. Predstavljajući današnje društvo kao bezličnu nediferenciranu masu. Benoa traga za onim mišljenjima iz filozofske prošlosti čije bi aktualizovanje pripomoglo bar teorijski demistifikaciju totalitarnih društava. To je bio razlog da Benoa potraži u grčkoj klasičnoj filozofiji mislioca razlike, diferencije i sukoba. Takvog mislioca je našao u Heraklitu. »Heraklit, pesnik konflikta, diferencije i nezamislive artikulacije između kontinuiteta i diskontinuiteta, može nam dati znak«[54] —

[52] Ibid., str. 303.
[53] Jean-Marie Benoist, *Tyrannie du Logos*, cit. izd. str. 9.
[54] Ibid., str. 118.

Digitized by Google

kaže Benoa. Reč je o znaku za otpor, za pobunu, za suprotstavljanje uspostavljenom totalitarnom poretku poništenih ljudskih prava. Takav znak za Benoa nije Marks.

Bilo bi suvišno dokazivati neosnovanost pokušaja pomenutih »novih filozofa« da izjednače platonizam sa modernim oblicima diktature. Osim toga, ni sama ideja toga izjednačavanja nipošto nije ni nova ni originalna. Mnogo pre njih, tu ideju je razvio i obrazložio Karl Peper (1902) u knjizi **Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji** (1945). Utisak je da »novi filozofi« nisu nimalo teorijski doprineli ni toj ideji ni njenom obrazloženju.

Kritika Marksa i marksizma

Kritika i negacija Marksa i marksizma od strane »novih filozofa« umnogome je, ako ne ponavljanje, a ono u najmanju ruku nastavak kritike i opovrgavanja Marksa i marksizma, samo na nešto nižem teorijskom nivou od onoga na kojem su je razvili Mereškovski (1866—1941), Berdjajev (1874—1948), a u nešto novije vreme Rejmon Aron (1905) i Karl Poper. Njihove ideje o Marksu i marksizmu prepoznatljive su gotovo kod svih »novih filozofa«. U neskrivenom obliku, ali neimenovana, susreće se u tekstovima »novih filozofa« »bipolarna formula« marksizam-staljinizam iz *Pobunjenog čoveka* (1951) Albera Kamija (1913—1960), samo sada u proširenoj jednačini marksizam=staljinizam=gulag.

Izvesne inspiracije »novih filozofa« poreklom su iz anarhističkih referenci o Marksu. Tako, na primer, ideja otpora u neinstitucionalnim formama klasne borbe protiv postojeće države vodi poreklo iz anarhističke baštine, kao i optužba Marksa za propagiranje diktature.

Ton kritike, oblik i stil poricanja Marksa i marksizma »novi filozofi« u priličnoj meri duguju istočnoj disidentskoj kritici sovjetskog modela socijalizma kao gulaga. Argument gulag — glavni je argument »novih filozofa« protiv Marksa.

Centralna teza »novih filozofa«, bez obzira na razlike koje su ispoljili u kritici i poricanju Marksa, jeste: Marksova filozofija je »filozofija vladanja«. Stoga se Marks smešta u golemu istoriju »mislilaca-vladara«. Gotovo da su jednoglasni »novi filozofi« u definiciji marksizma kao »nauke vladanja«. Zato u najveće zablude levice spada njeno shvatanje marksizma kao »filozofije emancipacije«. Ono što je stvaran produkt »filozofije vladanja«, ono što je njeno praktično ostvarenje i što se poziva na Marksovu misao kao na svoj predznak, utvrđuje marksizam kao »nauku vladanja« a ne kao »filozofiju emancipacije«. Po opštem mišljenju »novih filozofa«, krajnji produkt Marksove misli, ono što je njena realizacija, jeste društveni sistem ugnjetavanja. U svom pamfletu **Kuvarica i ljudožder** (1975) Gliksman je predstavio Marksa kao Kuvaricu, a Staljina kao Ljudoždera. Marks je skuvao ugnjetački sistem socijalizma, čiji je simbol »ljudožder« Staljin. Tako je

Digitized by Google

Marks predstavljen kao kuvarica gulaga ili ljudožderstva. Zato je Staljin nezamisliv bez Marksa. Marks je duhovni, stvarni otac Staljina i socijalizma kao gulaga. Glikomana nije interesovala Marksova misao po sebi i nezavisno od onoga u što on misli da se ostvarila i što predstavlja njeno ostvarenje. Jednačina Marks = Staljin ili Kuvarica = Ljudožder kazuje sve. Cela tajna Marksove misli i socijalizma sadržana je u prostoj jednačini. Duh i smisao te jednakosti dele »novi filozofi« s najortodoksnijim staljinistima ili »marksistima-lenjinistima«, za koje, doduše, Marks nije ostvario gulag, ali jeste »realni socijalizam«. Oni se slažu sa »novim filozofima« kad oni izjednačuju marksizam i socijalizam, ali se ne slažu sa njima zato što oni izjednačuju socijalizam sa gulagom.

Po logici jednačine Marks = Staljin »novih filozofa« i staljinista, Staljin je najautentičniji Marksov naslednik, jer je potpuno, do kraja, shvatio Marksovu diktaturu proletarijata kao tehnologiju vlasti, i to što je shvatio, on je u celini i ostvario. To što je ostvareno tehnologijom vlasti »novi filozofi« zajedno sa staljinistima nazvali su socijalizmom. Ova zabluda »novih filozofa«, prema Umbertu Čeroniju, »proistekla je iz proizvoljnog izjednačavanja marksizma sa društvima koja su izgrađena u njegovo ime«.[55] Tu zabludu potvrđuju kao istinu mnogobrojni današnji ortodoksni marksisti-lenjinisti. Njihovo poistovećivanje Marksa sa sovjetskim sistemom »novi filozofi« su uzeli zdravo za gotovo. Oni se nisu pitali da li je sve što su iznosili oni koji su se pozivali na Marksa doista i od Marksa poteklo. Umesto da analiziraju Marksovu misao, oni su iz konteksta gulaga tražili za njegovo postojanje obrazloženje u Marksovoj misli.

Njihov pristup Marksu krenuo je od gulaga, uz apriornu pretpostavku da je on njegova praktična konsekvencija. Takav pristup metodološki je utemeljen na jednoj drugoj apriornoj pretpostavci, da je suština Marksove misli sadržana u sumi recepata za buduće komunističko društvo. Međutim, ta pretpostavka nema osnove u Marksovom delu, zato što autoru **Kapitala** nije bilo stalo ni do kakve »sume recepata za prčvarnicu budućnosti«, nego do revolucionisanja građanskog načina proizvodnje života. Marksu, dakle, nije bilo stalo do »izmozgavanja« komunizma, niti do proizvodnje režima u kojima vlada teror, kako mu to prigovaraju »novi filozofi«. Uprkos tome, evo kako Glikman objašnjava marksističko proizvođenje terorističkog poretka:

»Marksizam je stupio u vek koji je imao, pre svega, pred očima narodne mase i njihovo osvajanje vlasti. On je, pre svega, nabacio centralno pitanje ove epohe: sudbinu plebejske pobune. Time je privukao pažnju revolucionara i još interesantniji je postao za državu, koju on spasava i restaurira. Narodni ustanci nisu njegovo delo, on takođe pokazuje da ne pripada ovim usta-

[55] *Kriza marksizma?* Intervju Roberta Romanija s Umberzom Čeronijem, »Marksizam u svetu«, Beograd, IX/1982, br. 6—7, str. 244.

Digitized by Google

nicima. Štaviše, on uvek sebe od njih odvaja, štaviše, okreće sebe protiv njih, on sebe pokazuje kao političku nauku, kao nauku vladanja, koja obuzdava plebs spolja sa svim sredstvima koja marksizmu stoje na raspolaganju. To mora biti ispitano ne u teoriji, već u praktičnom delovanju: u velikom delu marksizma, izgradnji i konsolidaciji Sovjetske Unije i Arhipelagu gulagu. U ovome i leži cela tajna. Arhipelag se proteže preko celog scenarija izgradnje socijalizma u SSSR-u. SSSR-u je potreban njegov arhipelag. Kad su oba povezana, diskurs je marksistički. Moramo ih ovde shvatiti«.[56]

U navedenom mestu najpre padaju u oči neponovljive protivrečnosti koje se u njemu iznose. S jedne strane, priznaje se da je Marksova misao »nabacila« pitanje »sudbine plebejskih masa«, pa je zato bila privlačna za revolucionare koji su hteli izmeniti društvo, a s druge sasvim suprotno, tvrdi se da se ta misao »okreće protiv njih«. Doista, nije jasno kako je marksizam mogao u isti mah privući mase i istovremeno se okretati protiv njih. Isto tako izgleda čudan stav da je Marksova misao »restaurirala državu« a da je »privlačila mase« koje su protiv te države. Postavlja se dalje pitanje: kako je Marksova misao mogla »privući pažnju revolucionara« kad se predstavila kao »politička nauka« što »restaurira« državu koju marksizmom privučeni revolucionari hoće da sruše. Možda od svega iskazanog na ovom mestu najviše iznenađuje stav da marksizam »obuzdava plebs« da promeni postojeći poredak? Taj stav ne začuđuje jedino ako se prethodno Marksova misao definiše kao »misao vladanja«. A tako je Glikman i definiše. Međutim, tako definisan marksizam nije više Marksova misao. Pa ipak, istina je da se danas na širokim prostorima marksizam doista preobrazio u političku apologetsku nauku. On je postao »nauka vladanja« kad je u redukovanim verzijama pretvoren u dogmatski sistem neopozivih istina i kad su birokratske političke strukture mahale sa njim kao svojom zvaničnom filozofijom. Doista, marksizam je postao u staljinističkim modelima socijalizma konzervativna »nauka vladanja«. On tamo zaista »obuzdava mase« u njihovoj intenciji da se oslobode etatizma. Ali sve to ništa ne govori protiv revolucionarne suštine Marksove misli, nego kazuje šta je od nje napravljeno u birokratskom socijalizmu. Marksova misao nije ono što se od nje napravilo. Gulagizirani marksizam je sušta suprotnost Marksovoj misli. Tu činjenicu ne žele da vide »novi filozofi«. Njihov suštinski cilj jeste kompromitovanje Marksove misli gulagom. Ostvarenje toga cilja ima kao pretpostavku poistovećivanje Marksove misli sa ostvarenim socijalizmom u SSSR-u. Ali tamo ostvareno nije Marksova misao. Teza »novih filozofa« o gulagu, kao opredmećenoj, ostvarenoj Marksovoj misli, utemeljuje se na stavu da se Marksova misao objektivizirala, postvarila. Međutim, taj stav predstavlja jedan drugi neistinit stav kao nesumnjivu istinu, da Marks ne shvata bitak kao istorijski proces, nego kao okame-

[56] André Glucksmann, *Kochin und Menschenfresser*, cit. izd., str. 55.

Digitized by Google

njenu strukturu. Ali to protivreči Marksovom shvatanju bitka kao istorijskog procesa, kao proizvođenja čoveka i njegovog sveta. Da su »novi filozofi« pristupili Marksovoj misli sa horizonta nje same a ne iz onog što je van nje pogrešno pretpostavljeno kao ona u čvrstom stanju, oni ne bi mogli situirati tezu o toj misli kao o »nauci vladanja«. Ceo pristup »novih filozofa« Marksu metodološki počinje od načelnog stava teorije odraza o postojanju dva sveta koji jedan drugom odgovaraju. Samo dok je klasična teorija odraza shvatila ideju kao sliku stvarnosti, »novi filozofi« su, obrnuto, shvatili stvarnost kao sliku ideje. U suštini, platonizam je filozofska osnova na kojoj je bilo moguće proglasiti Marksovu misao za »nauku vladanja«.

Na temelju Platonove teorije odraza, Levi je i mogao situirati stav da gulag nije »deformacija marksizma«, nije greh u odnosu na njega, nije greška, zato što »nije crv u plodu, nikakav kasniji pridošao greh, jer crv je plod i greh je Marks«.[57] Gulag je potpuno ostvarenje Marksove misli, adekvatan njen odraz. Marksizam je religija koja je postala stvarnost, pa zato Levi i misli da postoji marksistički urbanizam, marksistička numizmatika, marksistička estetika i slično. Marksizam, kao i svaka religija, govori jezikom osude i obećanja. Ona ima dva jezika i zato postoje dva marksizma: jedan za elitu i jedan za mase. Ali, uprkos tome, on je kao misao sterilan. »Enciklopedijski karakter marksizma«, po Levijevom mišljenju, srazmeran je njegovoj sterilnosti. Njegova religijski široka rasprostranjenost plaćena je takođe njegovom jalovošću. Ukoliko se marksizam više širio, zahvatao veće ljudske prostore, utoliko je postajao misaono plići, tematski i eksplikativno siromašniji. Zato Levi smatra da Marksova misao nije više danas dovoljno epistemološko sredstvo saznanja proizvodnje života i klasne strukture društva. Neki Marksovi pojmovi su izgubili smisao, zato što im ništa više ne odgovara u stvarnosti. Tako, na primer, Marksovom pojmu proletarijata u realnosti ništa više ne korespondira. Međutim, on misli da mu ni u prošlosti ništa nije odgovaralo, jer on nije u Marksu mišljen kao stvarna klasa drukčije nego samo kao oruđe revolucije.

Zato marksizam nije danas primerena spoznaja kapitalizma. Nije Marksov *Kapital* ontologija proizvodnje života u granicama kapitala, nego je to Platonova *Država*, jer ona otkriva tajnu te proizvodnje u granicama totalitarne države. Nije suština modernog kapitalizma sadržana u eksploataciji ljudi, nego u vladanju i gospodarenju ljudima, a o tome *Kapital* ništa ne kaže, ali o tome mnogo govori Platonova *Država*. No, ako je tako, umesno je postaviti pitanje: na osnovu čega se uključuje Marks u »mislioce-vladare«? To pitanje Levi ostavlja bez odgovora.

Videli smo da Levi ističe silnu rasprostranjenost Marksove misli u svetu. U tom pogledu njen je uspeh ogroman i može se

[57] Bernard-Henri Levy, *La barbarie à visage humain*, cit. izd., str. 142.

Digitized by Google

uporediti samo sa širinom uticaja velikih religija. Levi i misli da je uspeh marksizma religijski širok. Zapravo, »marksizam je religija vremena«,[58] pravi »opijum naroda«. On i kažnjava kao religija. Levi pokazuje na Altiserovom primeru kako je svaki pokušaj vlastitog mišljenja u koordinatama »opijuma naroda« podložan osudi i kažnjiv. Altisera je prinudila KPF, kao svoga člana, na samokritiku čiji je plod spis *Elementi samokritike* (1972). Delo u kojem se odrekao svoje ranije filozofske pozicije kao suviše »teoricističke«.

Levi smatra marksizam »enciklopedijom laži«.[59] Kao i svaka enciklopedija, i on se odnosi na sve, jer u sebi sadrži ideju totaliteta čiji su konstitutivni principi: 1. »kolektivno krvoliptanje«, 2. irealne slike i 3. totalno preokretanje svega. Tvrdnja da je Marksova misao »enciklopedija laži« nije zasnovana na analizi te misli, nego na analizi Staljinističke verzije marksizma i njegovih teorijskih i praktičnih derivacija. Dogmatski marksizam je mnogo obećavao, ali, srazmerno obećanju, obmanjivao je. Neki politički programi su obećavali »izgrađeni komunizam«, a praksa po njima uređivana nudila je najgoru oskudicu. Marks nije ništa obećavao. On je tražio revolucionisanje sveta i zato mu se ne može uputiti prigovor za neostvarena obećanja. »Novi filozofi« prebacuju Marksu da ono što je obećao nije moglo biti ostvareno, ali ono što je ostvareno nije obećavao. Stoga je u oba slučaja obmanjivao. Zato on više ne može biti poziv na promenu. On je, zapravo, »mrtav«.

Benoova knjiga *Marks je mrtav* postala je jedno vreme šlagvort dana u Francuskoj, pa i dalje u zapadnom svetu. Pod njenim se naslovom govorilo u velikim dnevnim listovima na Zapadu ne samo o »novim filozofima«, nego i o marksizmu i socijalizmu. Mnogi su je shvatili kao poziv na »pobunu protiv Marksa«. Marks je proglašen neprimerenim misliocem razumevanja postojećeg sveta. On zakazuje. Pomoću Marksovih kategorija ne mogu se objasniti maj 1968, »kulturna revolucija« u Kini, ulazak trupa Varšavskog ugovora u Prag 1968. Isto tako, u pogledu tih događaja ne mogu se više u okviru marksističko-lenjinističkog diskursa postaviti pitanja moći, imperijalizma, klasa i slična. Marksova misao je izgubila revolucionarni potencijal, ako ga je uopšte ikad i imala, budući da je ostala u granicama metafizike, obrćući »s glave na noge« Hegelovu dijalektiku. U Marksovoj dijalektici Benoa vidi samo »novu« univerzalnost, koju on stavlja na mesto koje je u Hegelovoj filozofiji pripadalo univerzalnosti identiteta apsolutnog duha. Identitet i univerzalnost u sebi negiraju diferenciju i specifičnost i, umesto njih, postavljaju se unificiranost i konformizam koji u sferi političkog života imaju naličje u državi, zakonu i normi. A tamo gde oni postaju princip odnosa, na delu je gospodarenje ljudima. Tako se identitet preobražava u

[58] Ibid., str. 195.
[59] Ibid., str. 80.

Digitized by Google

politički totalitarizam, a ovaj je opredmećen u SSSR-u kao gulagu.

Budući da je Marks ostao u okvirima metafizike, on je ostao zbog toga i unutar identiteta, koji »novi filozofi« čitaju politički kao »filozofiju vladanja«. Ideju diferencije i razlike nije mogućno situirati u misao totaliteta, a gde to nije mogućno, tada se mora govoriti o filozofiji kao filozofiji vladanja a ne emancipacije. Maoizam i kastroizam su već po tome što su derivati marksizma imperijalistički, a ne emancipatorski. A to i na empirijskoj ravni služi Benoou kao dokaz da je Marksova misao »nauka vladanja«. Samo na horizontu tako definisanog marksizma postaje jasno zašto je Lenjinova filozofija u suštini filozofija imperijalizma.

Ni Marks ni Lenjin ne mogu se shvatiti izvan područja filozofije Zapada kao filozofije vladanja. Marksova dijalektika subjekta i objekta i njegova vizija komunizma kao naturalizma=humanizma i humanizma=naturalizma razumljive su samo unutar zapadne metafizike. A ona, postajući politička, prestaje biti epistemološki relevantna. Jer ni metafizici ni Marksu nije stalo do istine, nego do vlasti. Oni su čuvari postojećeg poretka. Marks je okamenjena misao okamenjenog sveta.

Benoaova krilatica *Marks je mrtav* je višemislena i ima bar tri značaja: prvo, ona izražava gledište da Marksova misao nije više adekvatno epistemološko oruđe za otkrivanje istine o savremenoj proizvodnji života, ni na Zapadu ni na Istoku, drugo, ona ukazuje na to da su verzije i interpretacije marksizma — lenjinizam, maoizam, trockizam itd. — toliko deformisale izvornu Marksovu misao da ona u njima i nije više živa, jer se pretvorila u sistem konačnih istina, i treće, ako se Marks čita poput Altisera, kao »čist tekst«, on je u suštini mrtav filozof, a ne revolucionaran mislilac. Dakle, ako je Marks filozof, on je mrtav, a ako je naučnik, kako tvrdi Altiser, on je opet mrtav, jer je njegova epistemiologija neprimerena za otkriće istine modernog sveta, budući da se odnosi na prošlu epohu.

Postavlja se pitanje — može li se Benoaova teza smatrati neutemeljenom u sva tri značenja, pa se kao takva odbaciti, ili se bar delimično može smatrati osnovanom u nekom od tih značenja, pa se onda delimično može i prihvatiti. Generalno uzeta, teza je neutemeljena, pa se zbog toga mora odbaciti, ali može se tvrditi, a da se teza ne prihvati u celini, da su neke Marksove analize danas nedostupne, a neki zaključci pogrešni. Doista se neki Marksovi zaključci nisu obistinili, iako su na logičan način izvedeni iz analize proizvodnje života pod dominacijom kapitala. Ali to ne stavlja *ad acta* ni intencije analiza ni zaključaka. Može se danas tvrditi da je Marksova teorija otuđenja nedovoljna da zahvati jedan od najpresudnijih oblika današnjeg otuđenja — otuđenje informacija — ali ne može se staviti u sumnju njena validnost kao intencije da se taj fenomen analizira u njegovim današnjim strukturama i oblicima. Pre nego iščeznu fenomeni otuđenja, Marksova teorija otuđenja ne može se *a limine* odbaciti kao zastarela i sasvim

Digitized by Google

insuficijentna. Prema tome, ona se ne može proglasiti mrtvom, jer još govori o našoj nevolji. Drugo, kritički potencijal Marksove misli se rasplodio u mnogobrojnim kritičkim filozofijama koje daju veoma važne plodove ne samo epistemiološke, nego i emancipatorske provenijencije. Međutim, nije lako ne složiti se sa Benoaom da je Marksova misao u nekim svojim verzijama doista danas mrtva misao i da su oblici života koji za sebe tvrde da su ostvarenje njegove misli — postali njeni grobari. Ona u njima doista ne živi kao revolucionarna misao. Benoaova teza da je Marks mrtav umnogome je izvedena iz čitanja Marksa kao »čistog teksta«. Ako se Marks čita tako, on je mrtav Marks. Jer se takvim čitanjem njegova misao derevolucioniše i pretvara u sistem neistorijskih istina. Takvo čitanje je ravno umrtvljivanju i ubijanju Marksove misli.

Teza *Marks je mrtav* delimično je bila prihvatljiva i za Anri Lefevra. On je doista tvrdio da je Marks mrtav u socijalističkim zemljama Istoka. Mislimo da njegovo gledište ne podleže sumnji i ne traži dokaze. U tom pogledu nema razlike između Benoa i Lefevra. Ali Lefevru su neprihvatljivi motivi i teorijski postupci koji su doveli do postavljanja teze *Marks je mrtav*. Zbog toga, i ne samo zbog toga, Lefevr je odgovorio, na Benoaovu tezu deset godina kasnije, knjigom *Misao postala svetom*. Njen je cilj bio da na pitanje iz svog podnaslova »treba li napustiti Marksa?« — odgovori negativno i odlučno kaže ne!

»Novi filozofi« su objavili Marksovu smrt iz političkih i ideoloških a ne filozofskih razloga. Zato je ona ispod filozofskog nivoa mnogih dosadašnjih osporavanja Marksa. Ali ona je i ispod nivoa političko-filozofske kritike Marksa, na primer Rejmona Arona ili Karla Popera, a da ne pominjemo Jasperovu filozofsku kritiku Marksa. To pokazuje kako je i danas, sto godina posle Marksove smrti, veoma teško osporavati njegovu misao na njoj odgovarajućem nivou i rangu. Zato se, umesto filozofskih osporavanja Marksa, pribegava njegovom političkom dezavuisanju. Svoj prilog takvom osporavanju dali su staljinisti, stavljajući njegovo ime kao predznak modelu socijalizma bez ljudskog lica. Nije nikakvo čudo što se Glikman na neke od njih i poziva.

Zašto je kritika i osporavanje Marksa od strane »novih filozofa«, u formi napada zajedljivog političkog i ideološkog govora, ispod nivoa već izborene kritike Marksa, i na »levici« i na »desnici«, ne treba tražiti objašnjenje samo u opštoj društvenoj klimi, neuspehu socijalističkih revolucija ili porazima levih pokreta ili filozofskoj modi, nego, pre svega, u plitkosti njihovog mišljenja, u tome što je, kako kaže Delez, »njihovo mišljenje ravno nuli«.[60] Time se može, bar delimično, objasniti antikomunistički karakter parole *Marks je mrtav*. Antikomunizam, kao ideološka i politička pozicija u kritici i osporavanju Marksa, predodredila je tok i smisao napada na Marksa od strane »novih filozofa« i unapred dis-

[60] »Le Monde«, 19—20. 1977.

Digitized by Google

kvalifikovala njihovu kritiku kao filozofsku. Apriorna pretpostavka antikomunističkog napada na Marksa jeste: Marks je »izmozgao« komunizam, pa je zato njegovo ostvarenje nemogućno osim posredstvom terora, stoga je njegovo ostvarenje nesreća, jer je gulag. Prema tome, ljudi ne snose odgovornost za svoju istoriju. No Marks je mislio suprotno i zato ne može biti proglašen krivim za gulag.

Napad »novih filozofa« na Marksa nije uverljiv ne samo zbog plitkosti argumenata koji su izloženi kao dokazi u prilog mrtvilu njegove misli, zbog ideološkog naboja i stoprocentne političke usmerenosti, nego i stoga što potiču »od ljudi koji najviše pate za pisaćim stolovima i seminarima«.[61] Njihova namera da svoje zaključke o Marksu kao misliocu vladanja i ugnjetavanja, mrtvom Marksu verifikuju opisom SSSR-a kao gulaga završila je kod nekih od njih u prizivu boga kao spasioca, kod drugih u apelu na transcendenciju, kod trećih u konačnom porazu ideje progresa i kod četvrtih u nadi da su savremeni disidenti još jedina nada u revoltirani moral koji je još preostao posle mnogobrojnih poraza u istoriji.

[61] Wolf Lepenies, u: »Frankfurter Allgemeine Zeitung«, 22. IX 1978.

Digitized by Google

Marko Lolić

Antisocijalističke ideologije i javna glasila

Neosporna je činjenica da štampa i RTV predstavljaju važan dio našeg socijalističkog fronta i akcije i da je njihov uticaj na društvena kretanja i raspoloženja velik. Otud nije niti može biti svejedno koje i kakve poruke emitiraju, za što se i protiv čega bore i zalažu, koju društvenu klimu podstiču i stvaraju. Najveći broj javnih glasila značajno doprinosi rješavanju glavnih društveno-ekonomskih problema i pitanja našeg razvoja, boreći se za dosljedno sprovođenje utvrđene politike Saveza komunista i uspješno ostvarujući svoju odgovornu društvenu ulogu. Uz nesumnjiv napredak koji je ostvaren u razvoju našeg sistema informiranja i u idejno-političkoj akciji protiv tendencija suprotstavljenih društvenim opredeljenjima u ovoj oblasti, neke negativne pojave se u pojedinim javnim glasilima uporno oglašavaju i ponavljaju i ukorjenjeno drže. To su, mogli bismo kazati, negativne konstante naše situacije u oblasti javnog informiranja. U jednom broju glasila (prije svega književnih i revijalnih) i dalje ima ozbiljnih skretanja, gotovo dosljednog odstupanja u uređivačkom konceptu, agresivnog prolijevanja žuči protiv SKJ, socijalističkog samoupravnog sistema i provjerenih vrijednosti naše revolucije. Tuđe ideologije svjesne velike moći štampe, usmjeravaju svoje pipke prema njoj, proturajući svoje »kontraplatforme«, kroz tendenciozno tumačenje naše novije historije, zloupotrebom slobode stvaralaštva, ma-

Digitized by Google

nipulacijama u kulturi i izdavaštvu, podrškom svakovrsnim retrogradnim idejama među kojima i onim najotrovnijim, tj. nacionalističkim, kritikom društvenog razvoja i njegovih rezultata itd.

I pored pojačanog i sve razgovetnijeg angažmana redakcija, da se jasno idejno-politički određuju prema ideološkim provokacijama i parolama antikomunističkih i antisocijalističkih formacija, u javnim glasilima još se, s time u vezi, susreću i neutralizam i oportunizam, pa i nema uvijek dovoljno kritičkog i uvjerljivog razobličavanja nacionalističkih, građanskih, dogmatskih i drugih nazadnih ideja i politikanskih konstrukcija. Neki se punktovi i pojedinci, naime, uporno drže »po strani«, a neke redakcije čine i nove uređivačke promašaje, krećući se linijom pojedinih članaka agresivno suprotstavljeni politici SKJ, ili pak tržišne stihijnosti i malograđanskog senzacionalizma i površnosti u tretiranju ozbiljnih društvenih tema u ozbiljno vrijeme.

1. Magluštine i nesnalaženja u uređivačkoj politici, pa otud i prodora antisocijalističke ideologije, vidljivo ima u oblasti istoriografije kojoj su javna glasila posljednjih godina davala zapažen publicitet. Iako su bila prisutna i adekvatna reagiranja na proizvoljnosti i povampireno osporavanje NOB-a, pojedine su novine i emisije »šaptom pale« pred iskrivljenim prikazivanjem tokova i vodećih snaga u novijem historijskom razdoblju, čime su dale, svoj »doprinos demitologizaciji« revolucije i njenih tekovina, a sve to pod plaštom nauke i njene popularne interpretacije.

U fokus interesiranja javnosti na taj se način nameću ona djela i studije, memoari, feljtoni i polemike koji pretendiraju da budu »čista historija« bez »ideoloških predznaka« iako su upravo ideološki isključivi, diskvalifikatorski i gotovo militantni. Interpretacije prošlosti postaju tako izrazito političke — mada to verbalno odbijaju — uz zapanjujuću upornost da se u historiografiju trpaju svakakve provizornosti i »otkrića« koja dovode u pitanje bit saznanja našeg komunističkog pokreta o sebi samome i o onome što je učinio ili propustio kao konkretna historijska snaga u krilu radničkih i narodnih masa, u borbi za socijalno i nacionalno oslobođenje.

Normalan je i razumljiv interes javnosti za kompleksniju i temeljitiju sliku naše novije historije, jer je ona prisutna i u suvremenosti, a tokovima i iskustvom utiče i na vizije budućnosti. Prednost i opasnost te vrste produkcije koja se plasira putem javnih glasila je u tome što ona daleko šire komunicira sa javnošću, nego pojedinačne knjige i studije. Kad se u sredstvima masovnog informiranja pojavljuju površni sadržaji i intrigantske poruke, to se usađuje u svijest ljudi pa i kompententan naučni radnik, sa ubjedljivim argumentima, teško može potrti već proizvedeni efekat. Tako historijska istina ostaje pod upitnikom, djela sa osvjedočenom vrednošću dobijaju manji publicitet, a sporna i površna, uz agresivni marketing, paradiraju i nametljivo se preporučuju, bez obzira na to što u njima društveni procesi i

Digitized by Google

događaji nisu viđeni u sklopu šireg historijskog konteksta, što su im zaključci jednostrani i što je pristup aprioran sa unaprijed postavljenim tumačenjima.

Nedosljednost i nepotpunost ostvarivanja socijalističkog društvenog interesa u oblasti izdavaštva i informiranja, faličnо funkcioniranje uređivačkih i samoupravnih mehanizama u njima, također su znatno doprinijeli zapljuskivanju valova desnih ideologija, a tome kumuju i defanziva i nespretnosti ukupne idejne akcije SK.

Pojedina glasila i sama doprinose stvaranju dojma da »prave istine« nisu predočene i da je sazreo trenutak da se one otkriju, pa podstiču »kopanje po historiji«, »čeprkanje« na marginama globalnih društvenih tokova, maliciozno traganje za greškama i posrtanjima, potenciraju pojedine istupe i izjave dugačkim feljtonima i prepiskom kroz rubrike-pisma čitalaca, iskrivljeno i senzacionalistički iznose »činjenice« koje su u stvari špekulacije i pakosti, povlađujući tako antikomunističkom osporavanju revolucije i malograđanskom ogovaranju pa i elektriziranju nacionalnih (to jest nacionalističkih) konfrontacija koje stalno zanovijetaju o tome tko je koga u proteklih 50-tak godina »više prevario«, uz nuđenje slike tragičnih historijskih »gubitaka« i traženje u tim »historijskim nepravdama korjena današnjih kontraverzi«. Za to ima obilje aktuelnih ilustracija.

Ovakav tip publiciteta doprinosi, objektivno, ambicijama i akciji onih snaga koje negiraju revolucionarni karakter naše NOB napadajući njene vodeće snage i ličnost, pa i J. B. Tita, nudeći zahtjev za reviziju njegovog dela i našeg revolucionarnog kontinuiteta. Pojedine grupacije su, očigledno, ocijenile da je pogodan momenat da slobodnije nego ranije umarširaju na javnu scenu i da o partizanima govore na način nezabilježen ranije (»jajare«, »kokošari«, »revolveraši«).

Najkarakterističnije teze iz ovoga ideološkog vidokruga koje i preko feljtona, intervjua i prikaza dospjevaju u javna glasila, a time i u širu javnost, jesu:

— Negiranje humane, etičke i demokratske sadržine revolucije, devalviranje njenih velikih i plemenitih ciljeva;

— Licitiranje o doprinosu pojedinih naroda u NOR, postavljanje pitanja »preračunavanja« i ispravljanja »nepravdi«;

— Nastojanje da se prikaže da je KPJ od početka svoga djelovanja do danas bila dogmatska partija, jer je prihvatila princip boljševičke organizacije koji kasnije nije uspjela prevladati;

— Predstavljanje NOB i revolucije kao građanskog rata i borbe KPJ za vlast u kojoj je ova uspjela da pobijedi zahvaljujući »spletu okolnosti« i »sopstvenom makijavelizmu«;

— Pokušaj rehabilitacije, amnestiranje snaga kontrarevolucije i umanjivanje njihovih zločina, na primjer predstavljanje četništva kao »antifašističke snage« koja silom prilika surađuje sa okupatorom, a domobranstvu se daje karakter »rezerve NOP-a« itd;

Digitized by Google

— da je KPJ bila slijepo oružje Kominterne, da je naša revolucija nešto »nakalemljeno« i »importirano«;

— Da je Lenjin »izdao« izvorna marksistička i demokratska opredeljenja i da je njegova teorija o boljševičkoj partiji zapravo preteča staljinizma i komunističkog terora, da je socijalizam, prema tome, »slijepa ulica«, itd.

Tendenciozno interpretiranje prošlosti na agresivan način vrši instrumentalizaciju historijske svijesti. Pod vidom »objektivne istine« apriorno se, naime, prilazi tumačenju pojedinih pojava i ličnosti, pod parolom »nema tabu-tema« zloupotrebljava sloboda naučnog stvaralaštva, a sve to obično koindicira sa zanemarivanjem i podcjenjivanjem ukupnih rezultata revolucionarne borbe sa Savezom komunista na čelu. Ono predstavlja paravan za napad na SKJ, na osnovne tekovine revolucije, na temelje ustavnog poretka Jugoslavije. To je zalaganje za potiskivanje SKJ iz idejnih i političkih procesa, uz jače ili slabije naglašeno nuđenje »prednosti« drugih modela i alternativa samoupravnom socijalizmu, birokratsko-centralističkog ili pak restauriranog buržoaskog parlamentarizma.

2. Narastanje nacionalizma u društvu pogoduje i njegovom vidnijem ispoljavanju kroz javna glasila. Prodor nacionalističkih ideologija podstiče i omogućava i jedan dosta raširen nedostatak u radu javnih glasila — veoma izražena regionalizacija i necjelovito izvještavanje o mnogim društvenim temama, odsustvo općejugoslavenskog prilaza i objektivnog uvida, idejna kolebanja, popuštanje i koketiranje. U nekim slučajevima, pojedinci gotovo podanički služe parcijalnom interesu »svoje« sredine, nacije, republike ili pokrajine, identificirajući se s njom i izražavajući nepovjerenje prema »drugima«, što se iskazuje i kao »hrabrost« u »prozivanju« drugih sredina, dežuranje nad nacionalističkim i drugim pojavama u »tuđoj« i prenebregavanje sličnih pojava u vlastitoj sredini, što sve objektivno vodi procesima razdvajanja i podsticanju nacionalizma. Kao da se zaboravlja na činjenicu da oslanjanje na nacionalizam uvijek znači napuštanje klasnih pozicija SK i usvajanje tuđih, znači odstupanje od proletersko-demokratskih pozicija i podupiranje saveza između birokratizma i malograđanskog konzervatizma. Nacionalizam je u nas stožer oko kog se okupljaju svi protivnici revolucije i samoupravljanja.

Naše se mnoge podjele prilično reljefno ogledaju u sredstvima informiranja. Nedovoljno jedinstveno reagiranje na istupe suprotne politici SKJ, različit stepen kritičnosti i šarenilo stavova po raznim sredinama, te činjenica da brže reagiraju listovi iz jedne republike ili pokrajine na nacionalističke pojave u drugim sredinama, nego što se sama republička i pokrajinska glasila razračunavaju sa tim devijacijama, u svom »dvorištu«, ne samo da umanjuju efekat tog reagiranja, već imaju, objektivno, štetne političke posljedice, otvaraju pukotine u političkom subjektu, a time i prostore za agresiju konzervativne i desničarske ideologije. S druge strane, i pojedine redakcije najneposrednije omogućuju ob-

Digitized by Google

javu nacionalističkih otrova. Kroz pojedine napise i radio i TV emisije obezbeđuje se prostor promovisiranim nacionalistima da izlažu svoja gledišta, koja se, doduše izravno ne odobravaju, ali šutnja i sama činjenica da se to objavljuje, vidljiv oportunizam i nesnalaženje, idu njima na ruku.

Nacionalizam, inspiriran kontrarevolucionarnim tezama i težnjama, mobilizira sljedbenike »ratnog zaborava« i »nacionalnog izmirenja«, koji se zalažu za »čistu historiju bez ideološkog predznaka«, gdje kako oni kažu i pobjeđenima »treba dati šansu da pišu povijest jer je njeno isključivo pisanje od strane pobjednika puka ideologija i farsa koja zamagljuje uvid u pravu istinu«. Svaki nacionalizam nosi kao okosnicu suprotstavljanje jedne nacije drugoj i zasniva se na stanovištu da su interesi nacija suprotni i nepomirljivi. On ima i snažnu ekonomsku komponentu kao i ostale antisamoupravne i antisocijalističke pojave i tendencije. Zato i borba protiv nacionalizma mora biti svestrana, dosljedna i višeslojna.

3. Odnos prema nacionalizmu ilustrativno je vidljiv u tretmanu kosovske tematike. Zbog slabosti koje još nisu prevaziđene u uređivačkoj politici i nepotpune idejno-političke diferencijacije, koja dovodi do ponašanja koja nisu u funkciji zadataka utvrđenih Platformom, javna glasila neujednačeno prikazuju prilike na Kosovu, a polarizacija ide, najčešće, linijom društveno-političkih zajednica. Raznolikost stavova ocrtava se i na nacionalnoj osnovici, za što je primjer nedovoljno ujednačen prilaz kosovnih glasila.

Pitanje historije albanskog naroda na Kosovu i njegovi odnosi sa srpskim narodom u prošlosti i dalje se na veoma oštar način, sa suprotnih idejno-političkih pozicija, razmatraju u pojedinim glasilima, uz konfrontirane stavove. Riječ je o tome da se događaji iz kosovske prošlosti drugačije tretiraju od autora sa Kosova, a drugačije od onih iz Srbije, a najčešće se radi o subjektivnom prilazu koji, na žalost, zavisi u velikom stepenu, od nacionalne pripadnosti, iako se polazi od iste historijske građe. Očigledno, trebat će uložiti još puno napora da se o Kosovu principijelno piše i svjedoči, da se ništa ne zamazuje, da se ne popušta iredenti, ali i da se ne paktira sa šovinističkim generalizacijama albanske narodnosti kao sumnjivog entiteta nad kojim treba »uvesti red«.

4. I u publicitetu kojim se prati funkcioniranje političkog sistema, pa i rad na Kritičkoj analizi političkog sistema, dosta su prisutne negativne teze i radikalistička zagovaranja sveopćih promjena, koje propovijedaju neophodnost »hitnih i bitnih«, radikalnih preokreta i odstupanja od ustavnih rješenja iz 1974. godine.

Zbog mnogih neopreza, nataloženih oportunizama, privatizacije i liberalističkog poimanja položaja i uloge štampe, opravdana zabrinutost za stanje u našem društvu i narasla kritičnost, ponekad i u novinama prelaze u konfuziju, nevjericu i kritizerstvo, o čemu svjedoči i otvaranje nekih glasila sugovornicima čiji su stavovi suprotni politici SKJ i socijalističkom kursu raz-

Digitized by Google

voja. Nošeni stihijom ili navijanjem, pojedini novinari sa raznih skupova i tribina poseban i naglašen tretman daju upravo govornicima koji napadaju Ustav i fundamentalna rješenja ustrojstva Jugoslavije, dok se oni koji od tih rješenja polaze i traže neophodna poboljšanja samo registriraju ili čak prećutkuju. Tako narasta i sve neobuzdanije maršira jedna varijanta sunovratne svijesti, koja zna pronositi i klevete i dezinformacije, objektivno je razarajuća i izražava ciljeve različite od našeg socijalističkog projekta.

Neke od karakterističkih teza iz tog korupsa što zapjenušano udara po političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, a koje se u brojnim kopijama kočopere i po javnim glasilima, osobito onim što i inače u uređivačkom programu imaju neprevladane konzervativne hipoteke, jesu:

— Naša kriza nije ekonomska već isključivo politička, a ova je uvjetovala moralnu i društvenu krizu; Ustav SFRJ suprotan je Programu Saveza komunista Jugoslavije; politički sistem je prerastao samog sebe, odnosno uslove u kojima je bio potreban; neophodne društvene promjene on ne može obaviti; sadašnja ekonomska i politička kriza Jugoslavije zapravo je kriza jednog modela socijalizma; iako je sistem doveo do najdublje društvene krize, postojeća institucionalna i sistemska rješenja uporno se brane i proglašavaju za osnovne vrijednosti društva; »Logički gledano — kako se kaže i štampa — to je besmislica. Ali, ona je smišljena. A ništa nije opasnije od smišljenih besmislica«; I tako dalje.

Stavovi SKJ povodom Kritičke analize i konkretne promjene i usavršavanja, građeni demokratski i odlučno, predstavljat će najuverljiviji doprinos razvoju sistema i pravi odgovor nedobronamjernim kritičarima njegovih osnova i bitnih svojstava. Očigledno je, međutim, da i na tom terenu treba i u javnim glasilima aktivno voditi bitku i postavljati čvrste brane protiv svakovrsnih zloupotreba i reakcionarne manipulacije, ukazujući na njihovu nazadnu idejnu i klasnu suštinu.

5. Zašto su u javnim glasilima, uz sva velika napredovanja i značajne kvalitete i društveni angažman štampe, radija i televizije, u nekima od njih prisutne i pomenute negativne pojave i tendencije? Ponašanje glasila ne može se, dakako, posmatrati izvan ukupnog društvenog i idejnog konteksta, izvan složenih i protivurječnih procesa i nepovoljnih kretanja na području ekonomije i socijalnih odnosa, u svijetlu razvoja socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa, slabosti i nedosljednosti u djelovanju SK i ostvarivanju njegove vodeće društvene uloge. Uzroci su, dakle, višestruki, međusobno povezani i uvjetovani, ali im značajno doprinose i stanja u samim redakcijama, vlastita produkcija koja utiče na javno mnjenje, koja podosta diktira društvenu klimu, kriterije vrijednosti i opredjeljenja.

U uvjetima zaoštrenih ekonomskih i društvenih teškoća i izraženijih protivrječnosti, javljaju se intenzivnije negativna idejna

Digitized by Google

strujanja i tendencije koje podstiču nezadovoljstvo, nepovjerenje ili neslaganje sa utvrđenim društvenim i političkim konceptom za stabilizaciju društvenog stanja i odnosa, koje zlurado, agresivno i povezano koriste raznobrojne neprijateljske grupacije i mašu barjacima nacionalizma i drugim konzervativnim i reakcionarnim parolama. Društvenu osnovu pojedinih vidova idejnih i političkih otpora socijalističkom samoupravljanju, stvara u velikoj mjeri i otuđivanje sredstva i funkcija društvene reprodukcije od radničke klase i time uvjetovano i stimulirano osamostaljivanje različitih monopolskih centara ekonomske i političke moći, koji, nužno, imaju svoje glasnogovornike i u sredstvima informiranja. Sve su to moguća ishodišta, faktori i pojavni oblici birokratske, etatističke, tehnokratske, odnosno građanske svijesti i ideologije u našem društvu.

Na idejnu usmjerenost, otpornost (i neotpornost) javnih glasila negativno djeluju neodlučnost i popuštanje pred snagama i pritiscima koji imaju antisocijalističke naboje i ciljeve, nespremnost i neosposobljenost komunista da se u konkretnim sredinama, na licu mjesta, bore protiv ovakvih pojava, sporost i nejedinstvo u rješavanju otvorenih ekonomsko-političkih, socijalnih i drugih problema.

Složenosti i protivrječnosti situacije u razvoju društveno-ekonomskih i političkih odnosa, teškoće i stagnacija u funkcioniranju sistema i odnosa socijalističkog samoupravljanja, vidno se i koncentrirano izražavaju u idejnoj sferi. Svemu tome ilustrativno pripomažu i razlike u odnosu organizacija i organa SK prema problemima idejno-teoretskog rada, idejne borbe i kulturne djelatnosti. Očite su, naime, idejne kontraverze, konfuzija i iščekivanje, ukratko: odsustvo jasno utemeljene, odlučne i jedinstvene idejne akcije. Vidi se to i po različitosti naglasaka: dok se u nekim sredinama naglašava »sloboda stvaralaštva«, na drugom mjestu akcentira se borba protiv »zloupotrebe« te slobode, iako su principijelna stanovišta SKJ o svemu tome jasna i veoma progresivna. Sve to umanjuje i ugrožava efikasnost akcije SK u realizaciji njegovih programskih ciljeva i zadataka.

Kod dijela novinara (a nekih redakcija praktično u cjelini), previše je konfuzije i lutanja u tretiranju složenih društvenih pojava i odnosa, ima dosta malodušnosti i apatije, a kod nekih i izričite zlobe i nevjerice, njima su privlačne samo tamne strane života, afere i slučajevi, kao da je kriterij odbira i uređivanja potpuno izgubljen ili se pak drži one pakosne pozicije »što gore, to bolje«. To se izražava i u rezerviranom ili direktno negativnom odnosu prema demokratski utvrđenoj politici, pa se ide mimo nje, a ponekad i direktno protiv.

Najvjerovatnije su i nedovoljna budnost komunista u redakcijama, olako prelaženje preko propusta i slabosti, lansiranje teze o »apsolutnoj autonomiji« pojedinih subjekata u ocjenjivanju društvene vrijednosti njihovog rada i činjenica da se stavovi

Digitized by Google

partijskih rukovodstava o idejnoj borbi nedovoljno ofanzivno sprovode, sa svoje strane takođe doprinijeli nepovoljnim idejnim kretanjima u javnom informiranju. Zato što nema dovoljno kritičkog razgraničavanja sa građanskim, liberalističkim, dogmatskim, nacionalističkim i drugim nazadnim idejama, stvara se konfuzija, koja onemogućava da se jasnije sagledaju određena idejna pitanja i da se vodi idejna akcija na suštinskim pitanjima i pravcima. Idejnu borbu u takvim okolnostima opterećuju oportunizam i pasivnost, različiti kriteriji i pristupi.

U šarenim revijama i emisijama podosta je građanskih mjerila u uređivanju. Malograđanski duh pogoduje uvozu i plasmanu tuđih vrijednosti jer se nekritički preuzimaju propagandne poruke inozemne produkcije koja favorizira tuđe društvene modele. Kao i svaki otvoreni sistem tako se i naš nalazi na udaru inozemne propagande, čak i one čiji je karakter subverzivan. U uvjetima privredne krize takvi pritisci su češći i sve žešći, oni traže »savezništva« sa onima koji im u zemlji dobro služe ratu riječima. Svemu ovome pogoduje i težak materijalni položaj dobre većine glasila, novinskih i RTV kuća, nejasnoće i teškoće u njihovoj organizaciji, zbrka između normalne tržišne verifikacije novina i izdanja i vulgarnog komercijalizma.

6. Sve ukazuje na to da se organizirane socijalističke snage sa Savezom komunista na čelu, ovim pitanjima moraju više, suptilno i organizovano baviti, stalno usavršavajući strategiju borbe i utvrđujući prave sadržaje i metode idejnog djelovanja. Najbitnije je u tom dalje razvijanje revolucije, razvoj i funkcioniranje demokratskog sistema socijalističkog samoupravljanja i bitka protiv svakovrsne erozije i deformacija, protiv birokratizma i otuđenosti politike. Time će jačati i uporišta i uvjerljivost vlastite idejne koncepcije i njena plodotvornost u razobličavanju antikomunističkih i antisocijalističkih ideoloških platformi i konstrukcija.

Tu su velike obaveze i odgovornosti naše štampe i publicistike: da dublje poniru u prilike, da podupru idejnu ofanzivu koja nam je neophodna kao kruh ukoliko ne želimo tapkati u mjestu, klizeći u oportunizam i nejedinstvo. Većim angažiranjem svih snaga i ljudi koji se ovim poslovima neposredno bave, moramo preokrenuti uočene negativne trendove i dalje stvaralački razvijati liniju 6. sjednice i drugih zaključaka i stavova CKSKJ. Time ćemo stvoriti šire pretpostavke i za onaj dragocjeni kreativni i kritički doprinos javnih glasila novim prodorima socijalističkog samoupravljanja, savladavanju zgusnutih teškoća i jačanju vodeće uloge i akcionog jedinstva SKJ. Mobilizatorska usmjerenost glasila doprinijet će mijenjanju klime i povećanoj snazi socijalističkog idejnog fronta, oslanjanjem na narasle snage u sistemu javnog informiranja koje su voljne i sposobne da odgovore tim izazovima i da ponesu teret povećanih zadataka, na tragu najboljih tradicija naše komunističke, partizanske i socijalističke štampe i publicistike.

Digitized by Google

Iako su mnoge slabosti u štampi izraz i dubljih kriznih stanja u društvu i u SKJ, i javna glasila povratno svemu tome doprinose, jer su stanje u društvu i novinama povezani kao »sijamski blizanci«. I zato se ne može samo iščekivati da drugi obave dužnosti i podignu svoje odgovornosti (iako je i to opravdano i neophodno), već je potrebna odlučna akcija i u javnim glasilima, (posebno u onima gdje se antisocijalističke orijentacije dublje gnijezde), da se taj negativni trend eliminira i da naše narasle i kvalificirane snage u ovoj oblasti pouzdano djeluju kao front opredijeljenih boraca za socijalističko javno mišljenje, za prevladavanje krize i sigurniju perspektivu razvoja Jugoslavije na provjerenom revolucionarnom kursu.

Za preokretanje sadašnjeg stanja potrebne su revolucionarne inicijative i praktički koraci na širem planu, u obuzdavanju inflacije, cjelovitom provođenju Dugoročnog programa stabilizacije, u razvijanju i jačanju samoupravljanja, odgovornosti i dosljednosti, na energičnom suzbijanju kontrarevolucionarnih pritisaka. Otezanje i kolebanje, pravdanje situacije samo objektivnim teškoćama, ne vodi izlasku iz krize. Zato je potrebna puna mobilizacija SK i cjelog društva, pa i naše štampe i cjelokupne propagande i odstranjivanje iz njih onih poruka koje su suprotstavljene osnovnom kursu razvoja našeg društva i politici SKJ.

Štampa, naravno, ne može sama niti jedina voditi idejnu borbu, ali može i mora biti njen važan i aktivan dio. U tom smislu potrebno je da se praksa unapređuje, da cjelina sistema informisanja funkcionira skladno, angažirano i odgovorno, kao dio cjelovite društvene i socijalističke akcije. Za štampu to znači — da deluje stvaralački na tom kursu i da bude otporna na razne pritiske koji se prema njoj usmjeravaju upravo zbog njene velike moći. Moramo naime, biti dosljedni u razradi i odbrani socijalističke i demokratske funkcije javnih glasila, i rezolutni u suzbijanju svakog oblika njihovog monopolskog postavljanja i prisvajanja ili pak, birokratskog ograničavanja.

U cilju jasnijeg kritičkog postavljanja potrebno je širiti front idejnog rada i borbe, organizirano okupljati sve kreativne snage društva, da bi naša aktivnost bila uvjerljiva i razgovjetnija, argumentirana i konkretnija, a sve to zahtijeva učešće i angažiranje ljudi od nauke, marksistički orijentiranih intelektualaca, bez podozrenja i sektaštva, u skladu s programatskim opredjeljenjima SKJ o slobodi stvaralaštva i protiv njene zloupotrebe u politikantske svrhe.

Ne može se, istodobno, poreći fakat da su se u puno slučajeva javna glasila dosta angažirano i razgovjetno razračunavala sa pojedinim antisamoupravnim, antisocijalističkim tezama, kao što su na pr. one o »nacionalnom pomirenju« kad je ukazivano da se radi o konceptu čija je osnova nacionalistička homogenizacija i oprost snagama mraka i kontrarevolucije. Glasila su se bavila i ishodištima i posljedicama i nekih drugih neprihvatljivih idejnih tendencija. No, još uvijek nema dovoljno izoštrenog, ažurnog i

Digitized by Google

kontinuiranog borbenog stava i metoda idejne borbe u složenoj i protivrječnoj ekonomskoj i političkoj situaciji. Komunisti — novinari ne mogu sjediti na dvije stolice: na jednoj kada se izjašnjavaju za stavove i politiku u svojoj partijskoj organizaciji, a na drugoj kada treba voditi akciju i bitku na javnoj sceni, za razradu, tumačenje i sprovođenje utvrđene politike i argumentirano suprotstavljanje tezama i podmetanjima idejnih protivnika.

Očigledno, slabo još uvijek teče diferencijacija i konsolidacija pojedinih redakcija, odnosa snaga i orijentacija u njima, i to upravo onih koje svima dijele lekcije i objavljuju priloge protiv SKJ i našeg društva, a amnestirajuće su prema reakcionarnim ideologijama i formacijama. Indikativno je da upravo iz tih sredina kojima su puna usta demokracije i slobode kritike, svaka kritika prema njima biva odbijena i pogrdno nazvana kao »dogmatski stampedo« i »duhovna iredenta«. Potrebno je u tim sredinama zaoštriti proces idejne diferencijacije, što podrazumjeva i konkretne mjere odgovornosti.

Razumljivo, u svemu je presudna naša bitka za socijalizam, širenje i jačanje samoupravne demokracije i jedinstvo SKJ. Nisu naše glavne bitke (ni u štampi) — bitke protiv stvarnih ili izmišljenih neprijatelja, nekakva administrativna odbrana revolucije. Ona se najbolje hrani tako što se razvija, što osvaja nove tekovine i prodore. Niti povremene kampanje mogu biti preporučljivi metod idejnog ujedinjavanja i borbe. Ali, ne može se ni slijegati ramenima na klimu koju nastoje stvarati neprijateljske grupacije protiv samoupravljanja, socijalizma i federativne zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti.

Novinari i redakcije, javna glasila u cjelini, treba da su stalno djelujući revolucionarni činioci, a ne neka izdvojena sredstva posebne moći. Za svoju odgovornu ulogu treba da se dobro organiziraju i ekipiraju i da okupljaju sve stvaralačke snage društva, kao što se i naučni radnici moraju više angažirati u kritici pojedinih radova, knjiga i feljtona. Moraju se, zatim, organizirano prevazilaziti razlike u metodološkom pa i u sadržajnom opredeljivanju glasila u odnosu na globalno sagledavanje idejne situacije i izbor sredstava i metoda idejne borbe. Moramo u cjelini izgraditi i prakticirati prave kriterijume, kako ne bi dolazilo do precjenjivanja ni do potcjenjivanja snaga i domašaja socijalizmu tuđih shvatanja i djelovanja.

Jačanjem jedinstva, otvaranjem novih prostora progresu, unutrašnjom demokratizacijom, povećanom aktivnošću i pooštrenom dosljednošću, Savez komunista dizati će ugled i uticaj i svoju privlačnost među radnicima i novim generacijama. A oni i jesu ponajviše okrenuti budućnosti, spremni su dalje razgorjeti revolucionarne vatre i osigurati nova postignuća u svekolikom društvenom razvoju. Te impulse i inicijative treba da sadrži i djelovanje komunista u javnim glasilima. Zahtjevi za razvojem i napredovanjem našeg autentičnog i samoupravljanju primjerenog sistema javnog informiranja, ni ukoliko ne znače neko neosnovano »dis-

Digitized by Google

cipliranje« štampe. Naprotiv, time samo jača stvarna socijalistička sloboda njenog stvaralačkog angažiranja i doprinosa i njena demokratska odgovornost. To iziskuje i razvijeniju društvenu kritiku, dublje istraživanje zapetljanih protivrječnosti života i promišljanje puteva revolucionarnih preobražaja, oštrim suzbijanjem raznovrsnih birokratskih i moralnih deformacija. Ali, kritika da bi bila oružje napretka — ne može biti licemjerna barikada iza koje se puca na slobodu i dostojanstvo drugih, već odgovoran čin demokratskog i argumentiranog razjašnjavanja po crti neprestanog socijalističkog kretanja i razmicanja granica ljudske slobode i sreće.

Ukupna idejno-politička bitka koja se posljednjih godina vodi u javnim glasilima, na tragu zaključaka 6. sjednice i ukupne politike SKJ, dala je mnoge pozitivne rezultate. To se ni jednog momenta ne smije zanemariti. To je osnovica za produžetak rada na kome je veoma konstruktivno angažirana većina poslenika ovog izazovnog i teškog zanata. Upravo zato, treba se još odlučnije boriti protiv svake zloupotrebe glasila, protiv njihove manipulacije i otuđivanja, protiv prodora i pritisaka svake konzervativne svijesti i antisocijalističkog djelovanja. Od negativnih trendova i političkih ispada u pojedinim glasilima, organizacije i rukovodstva SK ne mogu da »peru ruke«. Savez komunista nosi odgovornost za stanje u svakoj sredini, pa, razumije se, i u informiranju.

Jugoslavensko socijalističko društvo poduzima mnoge mjere i napore za jačanje vlastite stabilnosti i za otklanjanje neugodnih zastoja u funkcioniranju sistema socijalističkog samoupravljanja. Naše novinarske snage tome mogu i moraju višestruko doprinijeti. To zahtjeva jasnoću uređivačkih poruka i orijentacije i kompetentno i uvjerljivo angažiranje. Tako će naša štampa svoje funkcije obavljati u duhu osvjedočenih revolucionarnih tradicija i kao djelatan činilac svekolikog socijalističkog fronta.

Digitized by Google

Digitized by Google

Đuro Gatarić

Kontroverzije o pravu u socijalističkom samoupravnom društvu

1. O problemima odumiranja države i prava jačanjem samoupravljanja u socijalističkom samoupravnom društvu postoje značajna razilaženja, ocjene i različiti stavovi. Država je neizbježni produkt svakog klasnog društva pa, prema tome, i socijalističkog. Radničkoj klasi i revolucionarnim masama uopće nakon osvajanja političke vlasti potrebna je država kao instrument za uređivanje klasnih i drugih suprotnosti i protivrječnosti. Suglasno tome, »država je neophodan opšti oblik vlasti radničke klase i radnog naroda u Jugoslaviji... Država je jedna od najvažnijih i najneophodnijih poluga socijalističkih snaga za rušenje ekonomskih temelja kapitalističkog sistema i za uspostavljanje temelja socijalističke izgradnje«.[1] Marks i Engels su još u *Komunističkom manifestu* predvidjeli da će socijalistička država biti diktatura proletarijata, odnosno »proletarijata organiziranog kao vladajuća klasa«. Državna vlast u socijalističkoj Jugoslaviji ima sve karakteristike diktature proletarijata, što je i Ustavom utvrđeno (Ustav SFRJ, Osnovna načela, IV, stav 2). Međutim, socijalistička država nije država klasičnog tipa, nego država koja odumire. Socijalistička država počinje odumirati (ili treba da odumire) od samog svog nastanka, to jest od onog časa kada u ime cijelog društva oduzme sredstva za proizvodnju od buržoazije i pretvori ih u društveno vlasništvo.

[1] *Program SKJ, VII kongres SKJ*, »Kultura«, 1958, Beograd, str. 296.

Digitized by Google

U našoj društvenoj politici prihvaćeni su marksistički stavovi o odumiranju države i prava, i to se nastoji provoditi u praksi. Međutim, posljednjih godina javljaju se izvjesne teorije kojima se dovodi u pitanje mogućnost odumiranja države, a time i njenog prava, a koje se sve češće prenose ne samo pismeno nego i usmeno.[2] Ali, koliko god ove teorije i imale izvjesno uporište u nerazvijenim postojećim proizvodnim snagama i društvenim odnosima, one ipak ne mogu biti prihvaćene i ostvarljive, jer bi to značilo da država, kao aparat prinude nad ljudima, vječno ostaje.

Očito je da se u tim teorijama prenaglašavaju postojeće teškoće u privrednom razvoju pojedinih zemalja, izvjesna stagnacija u znanstvenom doprinosu tom razvoju te neadekvatni oblici društvenog upravljanja itd. To se svakako odnosi i na trenutno stanje privrednih teškoća i zaostajanje u ostvarivanju Programa ekonomske stabilizacije i u Jugoslaviji. Međutim, sadašnje stanje proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa društva općenito i svake zemlje posebno nije jednom za sva vremena dato, nije, dakle, statično i nepromjenljivo. Naprotiv proizvodne snage razvijaju se veoma brzo, otkrivaju se prirodna dobra, nove tehnologije i novi proizvodi, što ukazuje na neslućene mogućnosti razvoja i unapređivanja proizvodnih snaga.

Nove tehnologije u nizu razvijenih zemalja već sada omogućavaju proizvodnju niza roba kojima se mogu zadovoljavati različite životne potrebe ljudi, o čemu se ranije nije moglo ni sanjati. Tako se primjenom znanosti i novih tehnologija proizvode različiti novi artikli za ishranu ljudi, uz istovremeno neslućeno povećanje prinosa žitarica i drugih poljoprivrednih proizvoda sa iste zemljišne površine. S druge strane, u svijetu je općeprihvaćena potreba organiziranog smanjenja prirasta stanovništva kontracepcijom, što će imati za posljedicu zaustavljanje demografske eksplozije.[3] Time će u znatnoj mjeri biti otklonjene negativne posljedice koje pro-

[2] Tako je nedavno na jednom skupu poznati znanstvenik podneo izlaganje o ulozi države, odnosno državne uprave u društvu. Tom prilikom je ukazao na potrebu preispitivanja teze o odumiranju države, ako je, kako je rekao, od te teze još išta ostalo. I zaista, od te teze, po njegovom mišljenju nije ostalo ništa, jer se naglo povećava broj stanovnika u svijetu, uz istovremeno iscrpljivanje izvora životnih sredstava, pa umjesto očekivanog izobilja koje omogućava raspodjelu prema potrebama, sve se više povećava oskudica koja u nekim državama dovodi do ugroženosti života velikog broja ljudi. To pojačava konflikte u društvu između pojedinaca i socijalnih grupa uvjetovane klasnim odnosno socijalnim razlikama i borbom za opstanak. U takvim uvjetima, naglašava taj znanstvenik, ne može biti ni govora o odumiranju države, nego, obrnuto, ta vlast mora jačati, jer preuzima nove funkcije nametnute oskudicom i potrebom osiguranja i zaštite određenog sistema proizvodnje i raspodjele.

[3] Za osam milenija, od kada se bilježe podaci, stanovnici svijeta dostigli su prvu milijardu. Broj stanovnika povećao se na dvije milijarde za svega slijedećih stotinu godina, a treća milijarda dostignuta je za svega 40 godina. Očekuje se da će stanovnici svijeta dostići četvrtu milijardu samo za 15 godina, petu milijardu za 12 godina, a šestu milijardu za svega 10 godina. Vidi: *Ekonomski leksikon*, »Savremena administracija, Beograd, 1975, str. 159.

Digitized by Google

izlaze iz nesrazmjera prirasta stanovništva i razvoja materijalnih proizvodnih snaga društva.

2. Sve snažniji i brži razvoj proizvodnih snaga doprinosi bržem privrednom razvoju svake zemlje, a to utječe i na razvoj i mijenjanje proizvodnih odnosa u društvu. Pri tome nije naodmet i ovdje ukazati na genijalno Marksovo otkriće da ljudi stupaju u određene odnose proizvodnje nezavisno od njihove volje, to jest odnose koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. »Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte.«[4] Dakle, odnosi proizvodnje su povijesne kategorije koje se mijenjaju u zavisnosti od razvoja proizvodnih snaga. Jer, kao što ljudi nastoje da više i brže proizvode i tako povećavaju svoje i društveno bogatstvo, oni time, istovremeno, utječu i na unapređivanje i mijenjanje međusobnih odnosa u društvenoj proizvodnji. Ili, kako je pisao Marks: »Na izvesnom stupnju svog razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivrečnosti s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima svojine u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa era socijalnih revolucija. S promenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat čitave ogromne nadgradnje.«[5] Marks je, dakle, dokazao da međuzavisnost proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje predstavlja pokretačku snagu društvenog razvoja, koja dovodi do prijelaza jedne društvene epohe u drugu, i da je borba klasa osnovna pokretačka snaga tog razvoja.

Klasna borba u kapitalističkom društvu dovodi do ukidanja privatnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju, uz njihovo pretvaranje u društveno vlasništvo, a time i do ukidanja kapitalizma i, umjesto njega, uspostavlja socijalizam kao prvu fazu komunizma. Jer, kako je pisao Engels, kad ne bude nijedne društvene klase koju treba držati u potčinjenosti, kad budu uklonjeni sukobi zasnovani na suprotnosti interesa itd., »onda više nema tko da se tlači, onda iščezava potreba za državnom vlašću koja danas vrši tu funkciju... Miješanje državne vlasti u društvene odnose postaje malo-pomalo suvišno, i onda samo od sebe prestaje. Umjesto vladavine nad ljudima dolazi rukovanje stvarima i upravljanje procesom proizvodnje. Država ne biva ukinuta, ona izumire«.[6]

Socijalizam je, dakle, prijelazni oblik društvenog uređenja nakon ukidanja kapitalizma, u kojem se zadržavaju određeni oblici državnog uređenja. Poznato je, naime, da socijalistička revolucija ne ukida državu, jer je ona neophodna i u socijalizmu kao instru-

[4] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, »Kultura«, 1956, str. 8.
[5] K. Marks, op. cit., str. 9.
[6] F. Engels, *Anti-Duhring*, »Naprijed«, str. 295.

Digitized by Google

ment oslobađanja socijalističkih snaga i obrane njihovog slobodnog razvitka na temelju podruštvljavanja sredstava za proizvodnju. U socijalističkom društvenom uređenju, koje se temelji na samoupravljanju, država se »... sve manje javlja kao instrument sile, a sve više kao instrument društvenog samoupravljanja, zasnovan na svesti o zajedničkim materijalnim interesima radnih ljudi i na konkretnim potrebama njihovih proizvodnih organizacija«.[7] U tim uvjetima državni organi i dalje vrše niz funkcija, ali se oni u tim funkcijama »... sve manje javljaju kao organi političke vlasti, a sve više kao zajednički društveni organi radnih kolektiva... i teritorijalnih zajednica radnih ljudi kao proizvođača i potrošača«.[8]

3. Kao što je socijalističkom samoupravnom društvu potrebna država, tako mu je neophodno i pravo kao sistem normi koje primjenjuje država. Time se potvrđuje poznata činjenica da su država i pravo tijesno povezani, odnosno da u socijalističkoj državi mora postojati i socijalističko pravo. Sve su to poznate i od svih priznate činjenice, koje, dakle, nisu sporne.

Sporovi i nesuglasja nastaju u odnosu na pitanja karaktera ili izmijenjenog sadržaja i podruštvljavanja socijalističke države i njenog prava. Suština sporova zapravo nastaje u pitanjima sadržaja i metoda odumiranja države i prava u uvjetima socijalističkog samoupravljanja, na koje upravo želimo ukazati.

4. Oprečna gledišta i sporovi nastaju u odnosu na ocjenu konkretnih oblika i sadržaja podruštvljavanja i odumiranja države u samoupravnim odnosima. Naime, podruštvljavanje funkcija države obuhvaća, pored ostalog, i sastav i društvenu ulogu skupština društveno-političkih zajednica, jer ih čine delegati radnika, radnih ljudi i građana, a one su naslonjene na delegacije i neposredno na građane i Ustavom su označene kao organi društvenog samoupravljanja i najviši organi vlasti. Iz toga proizlazi da u socijalističkim samoupravnim odnosima država i samoupravljanje nisu međusobno suprotstavljeni, nego su dvije strane jedinstvenog procesa odumiranja države. Na toj osnovi postavlja se teza o tome da u socijalističkom samoupravnom društvu više nema dominirajuću ulogu država, nego da tu ulogu ima samoupravljanje kao opći društveni odnos, jer ono dominira u svim oblastima društvenog života i postepeno preuzima pojedine funkcije države, a preostale funkcije socijalističke države su u službi samoupravljanja, prije svega s gledišta njegove zaštite.[9] Taj stav neprihvatljiv je ili je u značajnoj mjeri sporan za niz autora.

Suprotno gledište o tom pitanju izložio je prof. Lukić u raspravi o odnosu samoupravnog i državnog prava.[10] On konstatira da je odnos samoupravnog i državnog prava određen odnosom između

---

[7] *Program SKJ, VII kongres SKJ*, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 297.
[8] *Program SKJ*, op. cit., str. 298.
[9] Opširnije o tome videti u mojoj knjizi, *Samoupravno pravo u SFRJ*, »Narodne novine«, Zagreb, 1980.
[10] Dr Radomir Lukić, »*Odnos samoupravnog i državnog prava*, »Naša zakonitost«, br. 7—8/84, str. 815—823.

Digitized by Google

samoupravljanja i države. Taj odnos može biti u ravnopravnosti države i samoupravljanja ili u nadmoći države ili samoupravljanja, ali prof. Lukić odmah dodaje: »... pri čemu u stvari samoupravljanje nikad ne može biti formalno nadmoćno, jer, čim je organizacija samoupravljanja nadmoćna, ona prestaje biti nedržavna organizacija i pretvara se u državu«. Iz ovog stava proizlazi više zaključaka. Prvo, strogo se razdvajaju država i samoupravljanje, drugo, država i samoupravljanje su međusobno suprotstavljeni, i treće, država ne može odumrijeti, jer svaka nadmoćna forma društvenog upravljanja, koja bi nastala umjesto države, automatski se pretvara u državu.

5. Sporovi nastaju i u pogledu ocjene koje snage imaju dominaciju u pravnom uređivanju društvenih odnosa — država ili samoupravljanje. U socijalističkom samoupravnom društvu u Jugoslaviji država više nema primat i neograničenu moć u kreiranju prava, nego taj primat, u smislu ustava, pripada udruženom radu, radnim ljudima i građanima koji u okviru delegatskih skupština DPZ i svojih samoupravnih prava u organizacijama udruženog rada kreiraju pravne norme. Ustavom je utvrđeno i u značajnoj mjeri ograničeno pravo kreiranja pravnih normi od strane skupština DPZ (to jest državnih organa), jer ovi organi mogu donositi zakone i druge propise samo za oblasti i pitanja za koje je to ustavom određeno. Isto tako, ustavom je određeno koja pitanja se isključivo uređuju samoupravnim općim aktima organizacija udruženog rada. Prema tome, državni organi ne mogu svojim propisima uređivati pitanja koja su u nadležnosti udruženih radnika, to jest koja radnici uređuju svojim samoupravnim općim aktima. To dalje znači da se za uređivanje određenih pitanja samoupravnim općim aktima ne mora imati izričito ovlaštenje u zakonu niti drugom propisu državnog organa, jer to pravo u osnovi proizlazi iz ustava. Ipak, treba reći da se zakonom može, suglasno ustavu, utvrditi obveza organizacija udruženog rada da svojim samoupravnim općim aktima urede određena pitanja. Međutim, time se ne delegira to pravo, niti decentralizira, nego se samo konkretizira ustavno pravo radnika u tim organizacijama. To je, također, konkretni izraz odumiranja države i njenog podruštvljavanja.[11]

Međutim, i ova gledišta nisu prihvatljiva za mnoge autore, jer ih smatraju znanstveno neutemeljenima i na voluntaristično-političkim osnovama ishitrenima, podstaknuta željom da naši samoupravni odnosi i pravo već danas budu onakvi kakvima se nadamo tek u budućnosti. Prof. Lukić tvrdi da se takav stav nikako ne bi mogao prihvatiti — »... da su skupštine društveno-političkih zajednica organi samoupravljanja. To je, doduše, i tvrdnja ustava, ali ona ne može biti shvaćena u smislu koji joj se ovde daje, tj. da je ona organ samoupravljanja kao radničkog samoupravljanja, već se tu samoupravljanje uzima u smislu produbljene demokratije...

[11] Dr Đuro Gatarić, *Samoupravno pravo u SFRJ*, »Narodne novine«, Zagreb, 1980, str. 340.

Digitized by Google

Vlast ima država, pa zakone donosi na osnovu svoje vlasti, a ukoliko je demokratska, ona ima i politički autoritet koji joj daje narod«.[12]

Ostaje se, dakle, na pozicijama klasične države kojoj nema alternative. Interesantno je da se pri tome ne pridaje značaj ni našim društveno-političkim i pravnim opredjeljenjima izraženima u ustavu, posebno onima kojima se utvrđuje demokratski i samoupravni karakter skupština DPZ i kojima se ograničavaju funkcije državnih organa u cilju razvijanja i jačanja samoupravljanja. Naprotiv, tvrdi se da je »... neprihvatljiv stav da je država ograničena svojim sopstvenim ustavom, jer je ustav njen i ona ga sama donosi i menja... te ne može sama sebe ograničavati svojom voljom, jer je to tautologija«.[13] Uz to se označava neprihvatljivim i stav po kojem ovlaštenje za stvaranje samoupravnog prava ne zavisi od države, s obzirom na ustavnu podjelu nadležnosti između države i samoupravljanja. Postavlja se pitanje: »A ko je tu podelu izvršio? Očito — država. Ali, ako je to ona učinila na osnovu svoje vlasti svojim ustavom, koju su joj vlast, naravno, dali samoupravljači (ali ne jedino oni, nego ceo narod), po ovom mišljenju nije učinila ona, nego — narod. Narod, pak to ne radi neposredno sam, nego ipak preko svoje države.«[14]

Prema ovim i sličnim shvatanjima, država ima dominantnu ulogu u društvu, a samoupravljanje je izvedeno i zavisno od države, odnosno od njene volje, jer mu ona utvrđuje i određuje sadržaj i način ostvarivanja. Slažemo se sa dr F. Muhićem koji konstatira da su ova shvatanja zasnovana na ubjeđenju... »da je samoupravljanje neposrednim proizvođačima ‚poklonjeno' od strane države, da nije izvorno, nego iz državne volje izvedena tvorevina i da može biti ukinuto u svakom trenutku kada ta volja promijeni političko raspoloženje. Takav se stav onda zauzima i prema samoupravnom pravu«.[15]

Isto tako je neprihvatljivo, posebno za socijalističke samoupravne odnose, da državna vlast nije i ne može biti ničim ograničena, odnosno da »državna vlast ne može ograničavati samu sebe«. Jer, u socijalističkom samoupravnom društvu, u cilju ostvarivanja deetatizacije, državna vlast mora provoditi samoograničenje, što je u našem ustavu izričito i utvrđeno. Tako se ustavom određuje da samoupravni položaj i prava radnog čovjeka u udruženom radu, samoupravni položaj radnih ljudi u općini, slobodno samoupravno udruživanje itd. »... utvrđeni ovim ustavom, osnova su, granice i pravac ostvarivanja prava i dužnosti društveno-političkih zajednica u obavljanju funkcije vlasti« (Ustav SFRJ, Osnovna načela, IV, stav 8). Ili, kako je konstatirao prof. Đorđević: »Pravo sadrži u sebi kategorički imperativ da niko ne može imati više prava nego što

[12] Dr Radomir Lukić, op. cit., str 820.
[13] Dr Radomir Lukić, op. cit., str. 821.
[14] Dr Radomir Lukić, op. cit, str. 821.
[15] Dr Fuad Muhić, *O političko-pravnoj prirodi samoupravnog prava*, »Pravo i samoupravljanje«, Sarajevo, br. 2—3/83, str. 103.

Digitized by Google

mu pripada po pravu. To znači da pravna funkcija ne proizlazi iz položaja pojedinih organa i tela u društveno-političkom sistemu, već iz suštine prava kao regulatora i posrednika između »baze« i »nadgradnje«. Niko, pa ni skupština nemaju više prava nego što im je to određeno u ustavu i ne mogu iz svog položaja u sistemu da izvlače posledice u pravcu njihove svemoći. Ovo je potrebno istaći, jer još postoji praksa da pojedine naše skupštine smatraju da time što su konstituisane kao najviši organi vlasti i samoupravljanja mogu da donose zakone i akte na način kako to žele i sa sadržinom koju arbitrarno određuju. Iz opšte važnosti zakona ne proizlazi da oni mogu sve da obuhvate, ne vodeći računa o suštini prava i o drugim subjektima prava koje pravo štiti. Niko, pa ni zakoni nemaju prava da oduzimaju ili ograničavaju ustavna prava drugog, jer time ne samo vređaju princip ustavnosti, već i marksističku suštinu prava u socijalizmu.«[16]

6. Osobito se oštro izražavaju različita gledišta u pogledu karaktera i diferencijacije prava u socijalističkom samoupravnom društvu. U našem socijalističkom samoupravnom društvu postoji jedinstveno samoupravno pravo. Ono se sastoji od pravnih normi koje donose delegatske skupštine DPZ u formi ustava, zakona i drugih propisa, kao i pravnih normi koje donose radnici u udruženom radu u formi samoupravnih općih akata kojima državni organi osiguravaju sankciju. I jednim i drugim vrstama pravnih normi uređuju se socijalistički i samoupravni odnosi, pa i ove norme kojima se uređuju ti odnosi moraju imati socijalistički i samoupravni karakter, to jest sve te norme zajedno čine naše samoupravno socijalističko pravo.[17]

Suprotno tome, mnogi autori tvrde da se naše socijalističko pravo sastoji od dva međusobno odvojena dijela: državnog i samoupravnog prava, s tim da državno pravo ima dominaciju nad samoupravnim. »Prema tome, ostaje da je državno pravo nadmoćno nad samoupravnim pravom, da ovo postoji tek na osnovu ovlašćenja državnog prava i da njegove norme mogu da protivreče državnom pravu samo kad to samo ovo pravo propiše. I danas, u još nerazvijenom socijalističkom društvu, tako i mora biti. I tako mora biti još zadugo, sve dok država potpuno ne odumre, pa odnos između državnog i samoupravnog prava kakav je u Jugoslaviji izgleda da je najprikladniji za uslove date stvarnosti. Dokaz je što bi se u slučaju nadmoći samoupravnog prava ili čak i njegove potpune nezavisnosti od države samoupravna organizacija automatski pretvorila u novu državu i potčinila sebi onu dosadašnju. Od države se, dakle, danas nikako ne može pobeći. Čak i ako se izbaci kroz vrata, ona se vraća kroz prozor.«[18] Dakle, od države se do danas i danas ne može pobjeći. Ali, može li se od nje pobjeći sutra, prekosutra, i

[16] Dr Jovan Đorđević, *Marksizam i pravo u socijalizmu*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd, br. 4/83, str. 321.
[17] Dr Đuro Gatarić, op. cit., str. 20.
[18] Dr Radomir Lukić, op. cit., str. 821.

Digitized by Google

kakva je u tom pogledu perspektiva? Tvrdi se da sa državom moramo računati sve dok potpuno ne odumre. Postavlja se pitanje, međutim, kako će potpuno odumrijeti ako joj se postepeno ne smanjuju uloga i ovlašćenja, i ako se, na drugoj strani, ne razvija i jača samoupravni ili sličan društveni organizam i mehanizam koji će preuzimati i, bez države i prisile, uređivati i obavljati društvene poslove. Pa čak i ako se ova uloga države bude smanjivala i ako na, drugoj strani, bude jačalo samoupravljanje ili neki drugi nedržavni oblik upravljanja, po navedenom shvaćanju, opet ne može doći do odumiranja države čak i ako taj nedržavni oblik bude prevladavajući, jer bi se u slučaju nadmoći »automatski pretvorio u novu državu«. Po istoj logici i iz istih razloga, ne može se pobjeći ni od državnog prava, jer, čim bi samoupravno pravo ili neki drugi oblik nedržavnog uređivanja društvenih odnosa postao dominantan — on bi se automatski pretvorio u državno pravo. Zaključak je, dakle, jasan: od države i državnog prava ne može se pobjeći, ne samo danas, nego i uopće?!

7. Pravna priroda samoupravnih općih akata izaziva najveće nesporazume, različita shvaćanja i teorije. Utvrditi pravnu prirodu nekog općeg akta, znači utvrditi da li taj akt ima normativni pravni karakter, to jest da li sadrži opće pravne norme, i kao takav spada u pravni sistem, ili ima karakter društvenih pravila, jer sadrži pravila ponašanja koja utvrđuju samoupravni subjekti i koja se dobrovoljno i samosvjesno izvršavaju, odnosno za koja nije zaprijećena državna sankcija i prisila. Suglasno tome, može se reći da imaju karakter normativnog općeg pravnog akta, odnosno »pravnu prirodu«, svi oni samoupravni opći akti kojima se na opći način uređuju društveno-ekonomski i drugi samoupravni odnosi, na temelju odgovarajuće pravne osnove, a čije praktično provođenje osigurava država svojom sankcijom. S druge strane, imaju karakter društvenih pravila, odnosno nemaju pravnu prirodu, samoupravni opći akti kojima se u samoupravnim organizacijama i zajednicama slobodno uređuju samoupravni odnosi, koje dobrovoljno i samosvjesno izvršavaju radnici i radni ljudi, čije izvršavanje ne sankcionira država, nego se primjenjuju eventualno samoupravne, to jest društvene sankcije.

Prema tome, samoupravni opći akti su ustavna kategorija, jer ih radnici u udruženom radu donose direktno na temelju ustava, što znači da za to ne moraju imati pravnu osnovu u zakonu — ali oni samim tim, u svakom slučaju, ne postaju pravna kategorija i automatski ne spadaju u pravni sistem. Da li neki samoupravni opći akt sadrži pravne norme i ima pravni karakter, to isključivo zavisi od toga da li mu osigurava sankciju država. U vezi s tim postavlja se pitanje: kada neki samoupravni opći akt sankcionira ili treba da sankcionira država? Osnovni kriterij sadržan je u društveno-političkom, odnosno klasnom značenju pitanja koja se uređuju tim aktom. Ako je riječ o značajnijim pitanjima koja mogu biti ugrožena od strane antisocijalističkih snaga, onda je potrebno ta pitanja urediti samoupravnim općim aktom koji sankcionira drža-

Digitized by Google

va, to jest koji ima takozvanu pravnu prirodu. S druge strane, ako takve ugroženosti nema, nema ni potrebe da se izvršavanje tog općeg akta osigurava državnom sankcijom. U tom slučaju ovi akti ne sadrže pravne, nego društvene norme.

Na osnovu analize samoupravnih općih akata, može se reći da država sankcionira sve one samoupravne opće akte čije donošenje je obvezno, u smislu ustava i zakona, pod prijetnjom sankcije za slučaj da ne budu doneseni ili da tim aktima ne budu uređena određena pitanja, kao i sve samoupravne opće akte koji se donose uz suglasnost, potvrdu i slično nadležnog državnog organa, te samo ovi samoupravni opći akti imaju »pravnu prirodu« i spadaju u pravni sistem. To znači da država ne sankcionira ili ne bi trebala sankcionirati sve druge samoupravne opće akte koje donose radnici u udruženom radu na temelju općeg ovlaštenja u ustavu, i suglasno tome na temelju svog statuta, a kojima samostalno i slobodno uređuju određene društveno-ekonomske i druge samoupravne odnose.

Iz toga proizlazi da su neodržive klasifikacije i teorije koje sve samoupravne opće akte svrstavaju i tretiraju kao opće pravne akte ili koje svim tim aktima odriču pravni karakter i proglašavaju ih čistim društvenim pravilima. Jer, kao što se vidi, niti svi samoupravni opći akti sadrže društvena — nepravna pravila, a niti svi sadrže pravne norme. Zbog toga je potrebno napraviti analizu i na njoj zasnovati diferencijaciju samoupravnih općih akata s obzirom na pravnu prirodu.

8. Klasifikacija i diferencijacija samoupravnih općih akata vrši se na različite načine, pri čemu se, također, javljaju i suprotna gledišta. Prof. Đorđević je još 1967. izvršio diferencijaciju samoupravnih općih akata na akte koji spadaju u: a) puno samoupravno pravo; b) uslovno puno samoupravno pravo i c) dirigirano ili preneseno samoupravno pravo.[19] Ovu diferencijaciju i klasifikaciju samoupravnih općih akata podržavaju i dalje razrađuju profesori S. Popović[20] i B. Košutić[21], a i drugi.

Puno samoupravno pravo definira se kao pravo koje nastaje nezavisno od pravnih propisa, na osnovu inicijative i samostalnosti samoupravnih subjekata, koji sadrže i vlastite sankcije koje ne garantira i ne primjenjuje država. To bi, dakle, bili nepravni akti, odnosno društvena pravila, ali se ovdje pogrešno nazivaju »pravom«. Tvrdi se da potpuno samoupravno pravo gotovo i ne postoji u praksi,[22] dok drugi njegovu egzistenciju vezuju za uređivanje općeg interesa radničke klase, to jest za upravljanje cjelinom društvenog procesa, što traži međusobnu suradnju i udruživanje, i zbog

[19] Dr Jovan Đorđević, *Autonomno pravo društvenog samoupravljanja*, »Opština«, Beograd, br. 2/1967, str. 11.

[20] Dr Slavoljub Popović, *Samoupravno pravo* — Opšti deo, »Privredni pregled«, Beograd, 1981, str. 30.

[21] Dr Budimir Košutić i dr. Vladimir Jovanović, *Samoupravno pravo u pravnom sistemu SFRJ*, »Privredna štampa«, Beograd, 1981, str. 76.

[22] Dr Slavoljub Popović, op. cit., str. 30.

Digitized by Google

čega se znatan dio normi punog samoupravnog prava sadrži u samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima.[23]

Uslovno, puno samoupravno pravo definirano je kao pravo koje se stvara na temelju inicijative sadržane u ustavu ili zakonu, gdje se državni utjecaj zaustavlja na toj inicijativi, jer ovo pravo proističe iz samostalnog samoupravnog položaja samoupravnih subjekata. To je njihovo originarno samoupravno pravo, ali se ne ostavlja slobodnoj ocjeni tih subjekata da li će oni izvjesne odnose urediti svojim samoupravnim općim aktima; naprotiv, to je njihova obveza koja je snabdjevena specifičnom sankcijom države.[24]

Dirigirano ili preneseno samoupravno pravo po svom sadržaju više je oblik decentraliziranog državnog prava nego što je samoupravno pravo, jer samoupravni subjekti stvaraju ove norme u izvršavanju delegirane nadležnosti državnih organa, kao posljedice decentralizacije u državi i pravu. Tvrdi se da organi društveno-političkih zajednica mogu propisati obvezu snabdjevenu sankcijom da se donose određeni samoupravni i opći akti, s tim da ovi organi mogu i sami urediti odnose koje su prvobitno prepustili samoupravnoj regulativi, pri čemu nije bitan razlog zbog čega se to čini.[25]

Čini mi se da je klasifikacija i diferencijacija samoupravnih općih akata na: puno samoupravno pravo; uslovno puno samoupravno pravo i dirigirano samoupravno pravo — već zastarjela i prevaziđena u posljednjih desetak godina, a posebno poslije donošenja Ustava od 1974. i Zakona o udruženom radu. Prije svega, znanstveno je neutemeljena i zbog toga nije prihvatljiva tvrdnja da svi samoupravni opći akti imaju takozvanu prirodu, to jest da sadrže pravne norme. Ako bi bilo tako, onda bi to značilo da se decentralizacijom normativne funkcije državnih organa samo promijenio stvaralac određenih pravnih normi i da se suština prava time ne mijenja. U tom slučaju nema deetatizacije, odnosno odumiranja prava. Time se stvara društveni i teorijski privid kako se, u suštini, u našem pravu ništa bitno ne događa i ne mijenja, jer, umjesto određenih zakona i drugih propisa državnih organa, nastaju samoupravni opći akti, a pošto oni sadrže pravne norme koje sankcionira država, to su svi oni sastavni dio pravnog sistema. Time bi se veoma značajne društvene i pravne promjene svodile na formalnosti, to jest da određene pravne norme više ne donosi državni organ, nego to čine udruženi radnici na samoupravnoj osnovi, ali uz obveznu sankciju države. To dalje dovodi do drugog neprihvatljivog zaključka: da država u samoupravnom društvu odumire, a da pravo ostaje.[26]

Izložena diferencijacija samoupravnih općih akata zanemaruje promjene koje su u naš društveni i pravni život uvedene Ustavnim amandmanima i novim ustavom, u pogledu uređivanja druš-

[23] Dr Budimir Košutić, op. cit., str. 77.
[24] Dr Budimir Košutić, op. cit., str. 77.
[25] Dr Budimir Košutić i Vl. Jovanović, op. cit., str. 79.
[26] Dr Đuro Gatarić, op. cit., str. 211.

Digitized by Google

tvenih odnosa. Osnovna promjena je u tome što je Ustavom utvrđeno izvorno, originalno pravo udruženih radnika u radnim i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama da svojim samoupravnim općim aktima uređuju društveno-ekonomske i druge samoupravne odnose u skladu sa Ustavom (član 98, 105, 106, 120 — 128. Ustava SFRJ). Originarno pravo u uređivanju samoupravnih odnosa u radnim i drugim organizacijama znači da se u tom pogledu izjednačavaju samoupravni subjekti sa drugim kreatorima pravnih normi (državnim organima). Pitanja koja se, prema Ustavu, uređuju originarnim samoupravnim pravom ne mogu se uređivati zakonom ili drugim propisom, osim u slučaju bitnog narušavanja socijalističkih samoupravnih odnosa, a u cilju njihove zaštite. Dakle, nije više ovlaštena Skupština Jugoslavije, niti druge skupštine da, po diskrecionoj ocjeni, odlučuju o kojim pitanjima iz oblasti društveno-ekonomskih i drugih međusobnih odnosa radnika u udruženom radu će odlučivati putem zakona, a koja će pitanja prepustiti na uređivanje udruženim radnicima, u okviru njihovih samoupravnih prava, kao što je bio slučaj ranije.

Navedena diferencijacija ne vodi računa ni o promjeni naziva normativnih akata koji se donose u radnim i drugim samoupravnim organizacijama, a što, po našem mišljenju, nije samo formalno pitanje, nego ima i suštinski značaj. Poznato je da su se do Ustavnih amandmana i novog ustava ovi akti nazivali »Općim aktima« kao i svi akti državnih organa, jer su svi oni imali takozvanu pravnu prirodu i kao takvi činili su pravni sistem zemlje. Ustavnim amandmanima, odnosno novim ustavom uveden je novi naziv: »*Samoupravni opći akti organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica*«, za razliku od propisa i drugih »općih akata« državnih organa. Na temelju ove diferencijacije i razlike koju čini sam ustav može se zaključiti da su propisi i drugi opći akti državnih organa u svakom slučaju normativni pravni akti, to jest da sadrže klasične pravne norme. S druge strane, ustavno naglašavanje »samoupravnosti općih akata« koje donose radnici u udruženom radu ističe, prije svega, njihov samoupravni i autonomni karakter. Tim aktima se uređuju društveno-ekonomski i samoupravni odnosi u udruženom radu, što znači da je njihova uloga, prije svega, u stvaranju društvenih pravila po kojima se razvijaju ti odnosi, a ne u stvaranju pravnih pravila. Izuzetak je, dakle, a ne pravilo, da se određenim samoupravnim općim aktima još osigurava državna sankcija, čime se ta društvena pravila time preobražavaju u opće pravne norme.

9. Na temelju analize i proučavanja pojedinih vrsta samoupravnih općih akata, još ranije smo došli do zaključka da se ovi akti mogu izdiferencirati u tri kategorije, od kojih svaka čini zasebnu samostalnu cjelinu, i to: a) samoupravni opći akti koji obuhvaćaju autonomna društvena pravila; b) samoupravni opći akti koji

Digitized by Google

sadrže autonomne pravne norme, i c) samoupravni opći akti koji sadrže heteronomne pravne norme.[27]

Autonomna društvena pravila (a ne pravne norme) sadrže samoupravni opći akti koje udruženi radnici slobodno donose, i njima slobodno uređuju samoupravne odnose, oni djeluju isključivo autonomno i u slučaju njihove povrede može se primjenjivati samoupravno utvrđena sankcija, i to od strane samoupravnog (društvenog, a ne državnog) organa. Za donošenje ovih akata dovoljno je opće ustavno ovlaštenje i, suglasno njemu, odredbe zakona i statuta o tome da određena pitanja čine samoupravno pravo radnika, odnosno da se ta pitanja uređuju na samoupravnoj osnovi. Svako pitanje iz oblasti društveno-ekonomskih i drugih samoupravnih odnosa u udruženom radu može se urediti samoupravnim općim aktom bez izričitog ovlaštenja utvrđenog u ustavu i zakonu.

Samoupravni opći akti koji sadrže autonomna društvena pravila nemaju »pravnu prirodu«, to jest ne sadrže pravne norme i ne spadaju u pravni sistem. Ove akte, u pravilu, ne primjenjuju državni organi, ako samim aktom nisu na to pozvani i ovlašteni. Doduše, članom 219. Ustava SFRJ određeno je da sudovi sude i na osnovi samoupravnih općih akata. Međutim, tu odredbu treba shvatiti tako da je mogu primjenjivati redovni sudovi, kao organi državne vlasti, i drugi državni organi samo ako su samoupravnim općim aktom koji sadrži autonomna društvena pravila na to izričito pozvani i ovlašteni. Ovo se svakako ne odnosi na samoupravne sudove, jer su to samoupravni a ne državni organi. Doduše, pravomoćne odluke suda udruženog rada, ako neka od stranaka odbije dobrovoljno izvršenje utvrđene obveze, a koje su pogodne za sudsko (prisilno) izvršenje — provode redovni sudovi, a izvršenje ostalih odluka osigurava nadležna općinska skupština. To su izuzetni slučajevi u kojima se samoupravni opći akti koji sadrže autonomna društvena pravila pretvaraju u pravne norme, jer im, u krajnjoj liniji, ipak sankciju osigurava država.

Dva su, dakle, slučaja kada se ovi akti iz čisto društvenih pravila mogu preobraziti u pravne norme. Prvo, ako je samim aktom utvrđena nadležnost državnog organa da autoritativno odlučuje o eventualnim sporovima koji nastaju primjenom tog akta. To znači da sami donosioci tog akta mogu svojom voljom taj društveni opći akt pretvoriti u pravni, shodno članu 219. Ustava. Prema tome, svi samoupravni opći akti ne dobivaju automatski na temelju člana 219. Ustava »pravnu prirodu«, nego samo oni kojima sankciju daje država, pa makar i po volji i zahtjevu samog stvaraoca tog općeg akta, a ne po sili zakona. Drugo, samoupravni opći akt koji sadrži društvena pravila preobražava se u pravnu normu kad sud udruženog rada, na temelju tog akta, odlučuje o sporu, pa ta sudska odluka nije dobrovoljno provedena, nego je izvršavaju redovni sudovi ili općinska skupština. Treba ipak konstatirati da ova

[27] Opširnije o tome videti u mojem radu *Samoupravno pravo u SFRJ* »Narodne novine«, Zagreb, 1980, str. 197—223.

Digitized by Google

kategorija općih akata nije lišena ozbiljnih prigovora koji izazivaju polemiku, ali za takva objašnjenja ovdje nema mogućnosti.

Autonomne pravne norme (autonomno pravo) sadrže oni samoupravni opći akti čije je donošenje obvezno, kojima se obvezno uređuju određena pitanja iz oblasti društveno-ekonomskih i drugih samoupravnih odnosa, čije je djelovanje, autonomno, za čiju se povredu primjenjuje sankcija utvrđena zakonom ili od strane samoupravnih organa, i koji su sastavni dio pravnog sistema zemlje. Iz toga proizlazi da svi samoupravni opći akti koji spadaju u ovu kategoriju imaju »pravnu prirodu«, odnosno da sadrže pravne norme.

Pravni karakter tih akata proizlazi: 1) iz obveze donošenja, odnosno zaključivanja; 2) iz obveze uređivanja određenih pitanja tim aktom; 3) iz sankcije koja je zaprijećena u slučaju da samoupravni opći akt ne bude donesen ili da njime nisu uređena sva određena pitanja; 4) iz sankcije koju primjenjuju državni organi u slučaju povrede tog akta. Očito je da je riječ o aktima kojima se uređuju samoupravni odnosi od šireg društvenog interesa. To su bili i osnovni razlozi što se ovi akti označavaju kao »dirigirano autonomno pravo«.

Autonomni karakter ovih akata proizlazi iz dvije bitne činjenice. Prvo, što ove akte samostalno donose radnici na samoupravnoj osnovi, a ograničeni su samo sadržajem koji je za taj akt okvirno utvrđen ustavom, odnosno zakonom, i drugo, što oni, u pravilu, obvezuju samo radnike samoupravne organizacije, odnosno zajednice koji su taj akt i doneli.

Može se konstatirati da samoupravni opći akti koji sadrže autonomne pravne norme predstavljaju prijelazni oblik u preobrazbi i odumiranju klasičnog prava i u preobrazbi nastanka i jačanja društvenih (nepravnih) pravila. Trend razvoja je takav da sve više i brže nestaje klasično pravo koje donose državni organi, a sve više se razvija i jača autonomno pravo, koje se zatim preobražava u društvena pravila.

Heteronomne pravne norme sadrže oni samoupravni opći akti koji se donose na temelju izričitog zakonskog ovlaštenja, koje proizilaze iz ustava, a kojima se uređuju odnosi od »posebnog društvenog interesa«, u čijem donošenju sudjeluju nadležni državni organi davanjem suglasnosti, potvrde i slično i koji djeluju heteronomno, jer, u pravilu, obvezuju ne samo radnike koji su ih donijeli nego i sve radne ljude i građane na određenom području.

Ovdje je riječ o specifičnom obliku podruštvljavanja normativne funkcije države. Posrijedi je povjeravanje određenim samoupravnim subjektima da sa svojim samoupravnim općim aktima urede određena pitanja od šireg društvenog interesa, ali, u cilju zaštite tih interesa, država je zadržala utjecaj na donošenje i sadržaj tih akata, obveznim davanjem suglasnosti na te akte.

Na kraju treba konstatirati da proces deetatizacije normativne funkcije države prolazi kroz nekoliko faza. Prva od tih faza

Digitized by Google

je upravo u tome da se povjerava samoupravnim subjektima da na samoupravnoj osnovi uređuju određena pitanja svojim općim aktima, ali uz suglasnost državnih organa. U drugoj fazi utvrđuje se pravo samoupravnih subjekata da samostalno, u okviru svojih samoupravnih prava, obvezno uređuju određena pitanja (autonomno pravo), a u posljednjoj, trećoj, fazi — prepušta se slobodnoj odluci udruženih radnika uređivanje određenih pitanja vlastitim autonomnim općim aktom koji ne sadrži pravne norme, nego društvena pravila.

Dakle, donošenje samoupravnih općih akata koji sadrže heteronomne pravne norme — prva je faza u podruštvljavanju normativne funkcije države, u kojoj najmanje dolazi do izražaja deetatizacija. Ovo zbog toga što je samoupravnim subjektima nametnuta ta obveza, drugo, što ovi subjekti, iako su samoupravni, istupaju s jačom voljom, autoritativno u odnosu na građane i druge organizacije udruženog rada, i treće, što se građani i drugi subjekti moraju pokoravati i poštovati te norme, inače im prijeti sankcija od strane države.

10. Posljednjih godina sve se otvorenije i češće iznose teze o tome da su socijalistički samoupravni odnosi, kako su utvrđeni Ustavom, Zakonom o udruženom radu, i drugim takozvanim sistemskim zakonima, u stvari, ideološka i politička projekcija koja se ne može ostvarivati u praksi, jer za to nema materijalnih i drugih neophodnih pretpostavki, odnosno da je ta projekcija koncipirana za razvijenije društvo koje se očekuje u budućnosti. Ta koncepcija je vrlo opasna jer otupljuje oštricu borbe za ostvarivanje i dalje razvijanje socijalističkih samoupravnih odnosa utvrđenih Ustavom i zakonima. Time se, s druge strane, uvodi i podržava arbitrarnost u izvršavanju prava i dužnosti utvrđenih Ustavom i podstiču akcije na sputavanju i ograničavanju socijalističkog samoupravnog razvoja društva.

Vrijeme je da se počne otvorenije i argumentirano braniti stav o potrebi dosljedne primjene Ustava i zakona u pogledu ostvarivanja socijalističkih samoupravnih odnosa u društvu, jer je to odraz naših sadašnjih potreba, a ne projekcija za neko buduće razvijenije društvo.

U svakom slučaju, neophodno je spriječiti samovolju i arbitrarnost u ostvarivanju samoupravnih odnosa, jer je to, ne baš sasvim prikriven, pokušaj ukidanja samoupravnih odnosa i zalaganje za jačanje birokratskog upravljanja, a time i za jačanje države i njenog prava.

Digitized by Google

Ćazim Sadiković

Demokratski značaj primjene zakona

1. Otežana primjena

Pitanje primjene zakona i drugih političkih odluka danas je svuda posebno interesantno i aktuelno, s obzirom na to da je u svim savremenim društvenim sistemima došlo do velikih promjena u obimu i dinamici normiranja društvenih odnosa. Naglašena uloga države u regulisanju društveno-ekonomskih procesa i odnosa i, analogno tome, povećana emisija pravnih propisa svakako da dovode i do većeg interesovanja za njihovo ostvarivanje.

Danas više nigdje u modernom društvu, pa ni u socijalizmu nije mogućno, kao što je to bilo ranije, zadržati poznatu »stalnost«, apstraktnost i relativno manji broj zakona, što bi, uz sve ostalo, olakšavalo i njihovu primjenu. Povećanim pritiskom na odlučivanje znatno se mijenjaju karakter stvaranja, prava, njegova sadržina, ali i njegova primjena, usljed čega je objektivno otežano i staranje o zakonitosti. Uz to, proces primjene i općenito je sve češće kreativan napor, koji podrazumijeva određen slobodan prostor za samostalno djelovanje niza subjekata. A to sve usložnjava ionako složenu situaciju koja vlada u sferi prava, danas, za razliku od situacije koja je vladala u devetnaestom vijeku, koju je, uzgred rečeno, i Marks imao pred očima kada je razmatrao problematiku prava. Došlo je do mnogobrojnih promjena u stvaranju

Digitized by Google

i ostvarivanju prava, usljed određenih faktora, klasnog, ekonomskog, političkog i uopšte civilizacijskog karaktera u odnosu na raniju društvenu situaciju, od čega je svakako najvažniji snažni porast broja pravnih i uopšte društvenih normi.[1]

Teškoće u pogledu primjene prava u socijalizmu proizvod su i drugih specifičnosti toga sistema. Praktična i teorijska kritika države — čak i u mjeri u kojoj je dosad izvršena — značila je ukidanje oreola »svetosti« koji je pravo imalo u protekloj epohi, ali je, datim konceptom odumiranja države, istaknuta i njegova privremenost koja je praktično često značila i ukidala brige za njegov razvoj, sadržaj i društvenu funkciju. Nisu, uporedo s tim, ulagani ni napori da se demokratskim vaspitanjem i stvaranjem demokratske kulture, isticanjem značaja toga prava u novim uslovima razvija kod ljudi duh poštovanja normi koje se tako stvaraju. Nije bilo nastojanja da se uspostavi, sada, naravno, na novim osnovama, novi odnos čovjeka prema normama koje se stvaraju u društvu, da se one prihvataju kao izraz i dio svoga pravog interesa, bez obzira na teškoće da se uvijek taj interes postigne, i bez obzira na to što njegovo ostvarivanje znači i određeno sukobljavanje sa posebnim i pojedinačnim interesima. Nije bilo nastojanja da se osvijetli stvarni značaj i uloga prava u svakodnevnom životu čovjeka, da se jasno iskaže koliki je značaj, u novim uslovima, dosljednog poštovanja normi, da se postigne viši stupanj »primarne efikasnosti« samoupravnih normi, koje, zapravo, i nisu klasično pravo.

Svakako da se u našem društveno-političkom sistemu, baš s obzirom na njegove samoupravne osnove i sadržaje, s posebnom ozbiljnošću nameće pitanje primjene samoupravnih društvenih i političkih odluka, polazeći od specifičnosti ukupnog procesa njihova stvaranja, što znači cjeline političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Na ovu potrebu širi, kompleksnijeg političkog i politikološkog prilaza problematici ostvarivanja političkih i samoupravnih odluka ukazuju, prije svega, mnogobrojne, danas često isticane, društvene teškoće, posebno u društveno-ekonomskoj sferi. Pokazuje se, naime, sve jasnije da se problemi ostvarivanja dogovorenog — bez obzira na formu u kojoj se dogovaranje analizuje — ne iscrpljuju samo u pojavama povrede ustavnosti i zakonitosti, mada je, nesumnjivo, taj aspekt našeg političkog i pravnog sistema snažno naglašen.

Praksa aktuelnog društvenog i političkog života jasno pokazuje da, zapravo, postoje opšte teškoće provođenja i realizacije odluka skupština društveno-političkih zajednica i njihovih izvršnih organa, od federacije do opštine. Vidljive su mnogobrojne teškoće središnjih institucija delegatskog sistema da istraju na odlukama i rješenjima, do kojih se došlo u procesima delegatskog odlučiva-

[1] Vidi o ovome: *Da li je naš društveni sistem prenormiran*, »Pregled«, br. 3/1984.

Digitized by Google

nja, što znači i da politički sistem u cjelini još ne osigurava potrebnu predviđenu snagu i efikasnost u ostvarivanju određenih rješenja. Teškoće koje se javljaju u ovom dijelu političkog sistema ili, bolje rečeno, u ovoj fazi demokratskog i samoupravnog odlučivanja, svakako da imaju mnogobrojne nepovoljne društvene posljedice.

Ako se bar u najkraće osvrnemo na idejni koncept delegatskog sistema, uvjerićemo se da je potreba dosljedne primjene delegatskih odluka snažno nametnuta samom suštinom i osnovnom svrhom političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, kakav je dat odredbama Ustava od 1974. godine. Naime, uz svu važnost koja se pridaje danas u svijetu pitanju ostvarivanja političkih odluka, u uslovima kada te odluke imaju sve veći značaj za čovjeka, treba svakako imati u vidu da je u našem političkom sistemu taj značaj naglašen time što su političke odluke, zahvaljujući delegatskim putevima političkog angažovanja, postale instrumenti radnih ljudi i djelovanja na uslove života i rada. Političko učešće, na stalan i efikasan način, kako je upravo pretpostavljeno u samoupravnom sistemu, ostvaruje se u namjeri da tako, u praksi, postigne potrebne rezultate. Novost i vrijednost delegatskog sistema, u kontekstu i kontinuitetu razvoja socijalističkog samoupravljanja u nas, i ogleda se, zapravo, u mogućnostima da političke odluke služe kao sredstva u rukama radnog čovjeka udruženog u samoupravne zajednice i društveno-političke organizacije, u kojima djeluje u smislu unapređenja vlastite društvene situacije. Shodno tome, i uspješnost toga angažovanja, kao i cijelog demokratskog sistema, mjeri se po uspješnosti takvih poduhvata i napora, koliko, prije svega, pridonose afirmaciji rada i stvaralaštva, razvoja proizvodnje, nauke, tehnike, kulture, i koliko u svemu tome obezbjeđuju socijalnu i svaku drugu sigurnost radnog čovjeka. Osnovni motivi i ambicije radnih ljudi, u pravcu političkog i demokratskog angažovanja u samoupravnom političkom sistemu, opredijeljeni su tim konkretnim shemama i ciljevima.

Ako se, i pored svega ovoga, javljaju teškoće u primjeni političkih odluka u sistemu socijalističkog samoupravljanja, kao što je to danas slučaj, onda treba usmjeriti pažnju ne samo na taj domen političkog sistema nego i na sve najvažnije procese i kretanja u njemu. Znači, s obzirom na sve što je istaknuto o mjestu i značaju ostvarivanja, uzroke spomenutih teškoća treba, najvećim dijelom, tražiti u procesima stvaranja tih odluka, što znači u temeljnim odnosima i procesima delegatskog sistema. Potrebno je, znači, vidjeti u kojoj mjeri su, inače, ostvareni zahtjevi, u praksi političkog i društvenog odlučivanja, da radni ljudi, udruženi u samoupravne zajednice i društveno-političke organizacije, uspješno ovladaju političkim i društvenim procesima korištenja poznatih instrumenata političkog odlučivanja koje sadrži politički sistem socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

2. Dio jedinstvenog demokratskog procesa

Tako se, zapravo, na stanje sistema u ovom domenu mogu, svakako, primijeniti opšteprihvaćene ocjene, posebno one o datom stepenu afirmacije političkog sistema. Riječ je o ocjenama da delegatski odnosi još nisu usklađeni sa idejnim konceptom i osnovnim ustavnim rješenjima, da delegatski procesi još nisu dovoljno afirmisani, da ne postoje valjane komunikacije, i da uticaji udruženog radnog čovjeka u skupštinama društveno-političkih zajednica nisu dovoljno snažni, ni u fazi stvaranja ni u fazi primjene političkih i društvenih odluka.

Sve što je tokom dosadašnjih analiza i u ocjenama rečeno o teškoćama afirmacije delegatskog sistema, može se i mora, s obzirom na osnovne oznake i karakteristike sistema, uzeti i kao uzrok teškoća u primjeni političkih, delegatskih i svih drugih samoupravnih odluka. Konkretnije, nedosljednost u ostvarivanju uloge radnog čovjeka u stvaranju odluka, u osnovi, znači i nedosljednost u kontroli njihove primjene. Tako bi sve teškoće »ostvarivanja« ustavnog sistema, o kojima se i danas, u vrijeme razmatranja »Kritičke analize sistema«, naročito intenzivno govori, u stvari bile i uzrok teškoćama u ostvarivanju »zakona i drugih odluka na svim nivoima«, posebno i svakako zakona koji se donose u federaciji, pošto se tu, po ocjenama datim u separatima »Kritičke analize političkog sistema«, kriju posebno velike teškoće u ovom pogledu.

Potrebno je, međutim, istaći i neke uzroke koji su sadržani u samom sistemu, i koji predstavljaju njegovu specifičnost, da bi se pobliže osvijetlio karakter primjene odluka, njegove teškoće, i da bi se, u kontekstu ukupnog usavršavanja političkog sistema, jasnije istakli predlozi za njihovo prevladavanje. U tome na stojanju neophodno je svakako vidjeti šta u fazi ostvarivanja znači angažovanje radnih ljudi kao delegata, što je, inače, glavni doprinos, tekovina, vrijednost i oznaka našeg političkog sistema. Potrebno je, znači, da se i ostvarivanje, a ne samo stvaranje odluka, sagleda iz ugla koncepta i prakse pluralizma samoupravnih interesa, koji je novim ustavnim rješenjima dobio svoju ustavnu funkciju. Treba jasnije sagledati specifično ponašanje mnogobrojnih nosilaca tih interesa u procesu političkog odlučivanja, posebno imajući u vidu njihov sve veći broj i protivrječnosti koje se javljaju u fazi ispoljavanja i uticaja tih interesa na političke procese.

Prije svega, mora se istaći da nedosljednosti u ostvarivanju svih predviđenih uticaja društvene strukture na političko odlučivanje, o kojima se, inače, u nas intenzivno raspravlja u kontekstu »ostvarivanja« Ustava, svakako da nepovoljno djeluju i na primjenu donijetih političkih odluka. Ako bi se dosljedno ostvarivala zamisao da radni ljudi zaista imaju odlučujući uticaj na izgrađivanje odluka, stvorila bi se svakako povoljna društvena klima za dosljednu primjenu tih istih političkih odluka, što nikad, ili bar najčešće, nije samo mehanički akt, nego, opet, podrazumijeva krea-

Digitized by Google

tivno djelovanje pojedinaca i grupa i organa u praktičnoj primjeni. Ostvarivanje odluka, što će reći stvarno djelovanje na konkretne uslove i odnose, u namjeri da se oni unaprijede, ili čak i revolucionišu, u stvari je pravi cilj i ukupnog interesovanja čovjeka za politiku i njegovog praktičnog učenja u tim procesima.

Odluke koje se stvaraju u delegatskim oblicima odlučivanja izraz su ukupnog angažovanja cijele društvene strukture. Za te odluke važi pretpostavka zajedničkog interesa, koji po svojoj prirodi znači pravni humani interes svih učesnika u tim procesima. I vrijednost demokratije u cjelini ogleda se ne samo u donošenju pojedinih opštih akata, nego sve do njihove društvene realizacije u stvarnim društvenim odnosima, u položaju čovjeka u društvu. Vrijednost demokratskog procesa cijeni se tokom cijelog angažovanja čovjeka, od donošenja do realizacije svake političke odluke.

Ako je riječ o novom stavu, strukturi i sadržaju politike i ukupnog političkog angažovanja, onda se, s obzirom na sve naprijed rečeno, može s pravom očekivati da će radni ljudi, kao i nosioci ovih procesa, sa posebnom pažnjom posmatrati efekte tih odluka. Činjenica da politici prilaze s aspekta svojih interesa već jasno ukazuje na činjenicu da njihovo interesovanje može biti zadovoljeno samo kada se donijete odluke i primjenjuju, što znači kada se proizvode njihovi stvarni efekti u društvenom položaju svakog od njih i razvoju društva kao cjeline. Svaka mogućnost da se u tome pogledu stane na pola puta, da se odluke nedosljedno, djelimično, ili površno ostvaruju, samo ukazuje na još izražene nedovoljnosti u položaju i ulozi radnog čovijeka, u demokratskim procesima što prethode stvaranju političkih odluka.

Proces stvaranja prava, ili političkih i društvenih odluka, kao i pitanja njihove primjene, dijelovi su integralnog demokratskog procesa, i slabosti u bilo kojoj fazi, od inicijative za donošenje određene odluke do njene primjene na konkretne uslove — slabosti su stoga demokratije i datog društvenog sistema u cjelini. Slabost u primjeni stoga je pouzdan znak da nešto »zapinje« i u svim drugim političkim i demokratskim procesima. Bitno je tada da se sagleda gdje je zapravo došlo do teškoća i barijera u tim procesima, koje radnim ljudima onemogućavaju da ovladaju politikom, pa preko politike, koliko je to moguće tim putem, i uslovima vlastitog života i stvaranja. Djelimično, relativno, površno poštovanje donijetih odluka može biti znak da iz istih razloga nedovoljne afirmacije delegatskih odnosa ni odluke same, ni sam proces njihova stvaranja nisu adekvatni; da odluke po svom sadržaju, i nivou obrade, nisu primjenljive, da je došlo do grešaka u procjeni uslova, ili efekata, koji treba da se postignu tim odlukama. Učešće sviju u stvaranju odluka, koje je idejno predviđeno, i koje je trebalo institucijski izraziti, pretpostavka je i njihova pristajanja na izvršavanje političkih odluka. To učešće u stvaranju društvenih odluka na izravan, a ne samo posredan način — biranjem predstavnika koji su onda »zaduženi« za taj posao — naglašava autonoman karakter angažovanja radnih ljudi i

Digitized by Google

u ostvarivanju odluka, njihovo prihvatanje efekata tog ostvarivanja odluka, bez obzira na činjenicu da ni u uslovima delegatskog sistema ne mogu svi subjekti političkog odlučivanja biti posve zadovoljni donijetim odlukama.

U stvari, učešće u stvaranju političkih odluka nužno mora značiti, u ovom novom sistemskom kontekstu, i preuzimanje brige o primjeni tih odluka, da se obezbijedi dosljedno ostvarivanje duha i sadržaja stvorenih odluka. Odlučivanje na ovaj način znači potezanje uticaja radnog čovjeka i na izvršavanje odluka koje donosi, čime se ujedno uspostavljaju osnovi punije odgovornosti izvršnih organa vlasti, čija je, inače, uloga danas svuda sve više poznata. Pravi željeni i potrebni efekti u fazi stvaranja odluka biće mogući samo ako se, u istoj mjeri, ostvare pozitivni efekti u svakodnevnom dosljednom realizovanju tih odluka. Stvarni napredak u demokratiji osjetio bi se, zapravo, u najvećoj mjeri ako bi se ostvario uticaj i na izvršavanje, tako da se i ta oblast, koja je najviše pod kontrolom izvršne vlasti, i sama što potpunije demokratizuje.

Slabosti u primjeni političkih odluka, koje su danas u značajnoj mjeri ispoljene, samo su, dakle, aspekt slabosti u odlučivanju. Sve teškoće u ovoj sferi političkog sistema samo su, zapravo, pokazatelj da radni ljudi i građani još ne deluju shodno idejnom konceptu, da još nisu u situaciji da budu stvarni kreatori odluka, i da se, zaista, na pravi način ne koriste instrumentima političkih odluka.

Ako postoji »usko grlo« u izvršavanju, onda je to zastoj u cjelini delegatskog angažovanja, što onda nužno rezultira prekobrojnim negativnim posljedicama u društveno-ekonomskim i drugim uslovima života i rada radnih ljudi. A to je onda pouzdan znak da je potrebno preispitati delegatske puteve, i jasno utvrditi, u tom domenu, a ne samo u izvršavanju, šta sve treba učiniti da se ostvari ustavno proklamovana uloga udruženog radnog čovjeka u politici i društvenom životu. Ako je, znači, izvršavanja odluka dio jedinstvenog delegatskog procesa, onda je sve ono što smo dosad utvrdili kao teškoću u ostvarivanju Ustava ujedno i teškoća u ostvarivanju delegatskih odluka. Zapravo, ono što, po našim dosadašnjim ocjenama, otežava afirmaciju sistema u cjelini, predstavlja, u isto vrijeme, pravi uzrok teškoća i u primjeni odluka delegatskih skupština, uključujući tu i odluke njihovih izvršnih organa.

3. **Pritisci i otpori u fazi primjene**

Politička, društvena i pravna misao u nas uglavnom je ukazala na postojanje različitih interesa, na njihovo prisustvo u odlučivanju, kao i na činjenicu da odluke u delegatskom skupštinskom sistemu izražavaju interese i potrebe radnih ljudi. Ali u teoriji nije jasnije i preglednije razrađeno ponašanje svih tih mnogo-

Digitized by Google

brojnih subjekata u fazi primjene tih odluka, koja nikad nije prosto mehaničko provođenje donesenih odluka. Proces primjene samoupravnog prava, u stvari, nije razmotren kroz prizmu nove »tehnologije« političkog i društvenog odlučivanja, kakva je prihvaćena u političkom sistemu na delegatskim osnovama. Bez toga, u stvari, nije dovoljno objašnjen ni sam proces stvaranja političkih odluka, pod uticajem svih spomenutih asocijacija radnih ljudi i građana, iza kojih stoje uvijek dati konkretni interesi, ciljevi i potrebe.

Političke i društvene odluke u nas sinteza su svakako — kako je to i inače nesporno već prema osnovnom konceptu sistema — stavova i opredjeljenja, različitih samoupravnih zajednica, posebno organizacija udruženog rada, kao i, na određen način, društveno-političkih organizacija. Te odluke, po svojoj strukturi i sadržaju, sintetički izražavaju sve interese i potrebe koji se na taj način ispoljavaju. Delegatske odluke su, tako, znak usaglašavanja, ali i svojevrsnog ograničavanja pojedinih zahtjeva, ili traženja. I upravo zato, ako izražavaju interes cjeline, te odluke rijetko kada znače i prihvatanje zahtjeva u cjelini pojedinih subjekata tih političkih procesa.

Već taj karakter odluke i njen doprinos zahtjevima različitih samoupravnih asocijacija dovoljni su da se pretpostavi da svi subjekti sistema neće biti jednako zadovoljni datim rješenjima. Sasvim je prirodno očekivati i određeno nezadovoljstvo izvjesnog broja subjekata delegatskim odlukama, pošto te odluke, samim tim što je riječ o delegatskom sistemu i pluralizmu samoupravnih interesa, koji smo prihvatili kao princip i kriterij djelovanja, ne znače da su sva traženja nekritički usvojena. Zapravo je realno da će u takvim okolnostima, kada na legalan, ustavno-sistemski način u delegacijama samoupravnih zajednica učestvuje mnoštvo subjekata, zahtjevi najvećim dijelom biti tek djelimično priznati i sankcionisani, što opet, znači i djelimično odbačeni. Tu je, svakako, onda ispoljen i realni motiv za određeno nemirenje s datim rješenjima svih onih subjekata sistema, uključujući tu i organizacije udruženog rada, koji smatraju da su određenim odlukama društveno-političkih zajednica povrijeđeni njihovi interesi. A to nezadovoljstvo donijetim odlukama, a to se može svakako dogoditi i najčešće se dešava, osnova je i njihovim otporima u fazi primjene tih odluka. I zaista onda se često dešava da sve ono što se namjeravalo postići i nije se uspjelo u fazi stvaranja odluka — onda kada je trebalo u procesima političkog odlučivanja izboriti se za određena rješenja — da se to postiglo u fazi primjene odluka. A to se najčešće ogleda u protivljenju ostvarenju baš onih rješenja — a to onda znači i odluka u cjelini — koja su u suprotnosti sa njihovim traženjima, odnosno njihovim shvatanjem svoga i opštedruštvenog interesa.

Pokazuje se, zapravo, da ustavna institucionalizacija pluralizma samoupravnih interesa, sa svim svojim složenostima i razno-

Digitized by Google

vrsnostima, uslovljava i sam proces izvršavanja delegatskih odluka. Tada se, zapravo, interesovanje određenih subjekata, uglavnom samoupravnih zajednica sa svojim ispoljenim interesima, često pomjera sa faze stvaranja normi, što se vrši tokom cijelog delegatskog odlučivanja, na fazu ostvarivanja odluka. Napori i nastojanja različitih subjekata sada se vrlo često koncentrišu na samo izvršavanje, u namjeri da tu ostvare sve ono što nisu mogli postići u prethodnoj, za to predviđenoj fazi političkog djelovanja.

Težnje da se na ovaj način ostvare svi oni ciljevi koje nije bilo moruće realizirati ranije, u mjeri u kojoj se to htjelo, olakšane su na neki način, u situaciji kada izvršavanje delegatskih odluka najčešće nije neki mehanički odnos, nego samo po sebi traži daljnje kreativno angažovanje u stvaranju novih odluka. Za samoupravljanje je upravo karakteristično da tu nije riječ o pasivnom izvršavanju delegatskih odluka, koje bi nametalo neku mehaničku odgovornost subjektima za dosljednost ostvarivanja odluka. Najčešće, ostvarivanje, dosljedno i na pravi način, traži daljnje stvaralačke napore mnogobrojnih subjekata našeg političkog sistema, da bi se postigla svrha i suština onoga što je dogovoreno u obliku zakona. Njihova primjena u ovom smislu nameće potrebu konkretizacije određenih opštijih društvenih normi, jasnije ukazivanje na norme društvenog ponašanja, u namjeri da se izraze specifičnosti interesa i zahtjeva pojedinih sredina ili društvenih oblasti. Samo ostvarivanje na ovaj način traži diferencirano angažovanje, u smislu raznovrsnijeg normiranja društvenih odnosa i kretanja, u okvirima dogovorenog i radi zajedničkih interesa, koji iza tih odluka stoje.

Diferencirano djelovanje, koje duboko proizlazi iz suštine samoupravljanja i uopšte savremenih kriterija demokratije i slobode čovjeka, može, naravno, i često biva osnova za djelovanje protivno slovu i duhu zakona. Taj, u osnovi opravdani zahtjev samoupravljanja nerijetko postaje osnova za izigravanje i zaobilaženje dogovorenog, sve u namjeri da se, u ovoj fazi delegatskog djelovanja, postigne sve ono što nije bilo moguću postići redovnim putem, ili na pravcu stvarnih zahtjeva i suštine datih delegatskih odluka.

Pokazuje se, naime, da interesovanje mnogobrojnih subjekata, koje je pretpostavljeno u delegatskom sistemu, onda kada treba donijeti odluke od zajedničkog interesa, sada, u fazi primjene, može, usljed nekih nepovoljnih okolnosti, ili nedorađenosti samog sistema, da djeluje suprotno pravoj svrsi i namjeri. Mnoštvo uticaja, iza kojih stoji mnoštvo interesa, što je u fazi stvaranja odluka velika prednost političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, bez čega, zapravo, nije ni moguću doći do odluka koje će izražavati stvarne zajedničke interese, sada u fazi realizacije može, usljed nedograđenosti određenih sistemskih rješenja, predstavljati snažnu presiju praćenu mnogobrojnim teškoćama.

Ta presija, koja je u fazi stvaranja zakona neophodna, stimulativna i nužan uslov sve širine sagledavanja i bogatstva sadržaja

Digitized by Google

jedne takve odluke, može u ovom istom procesu, kada dođe do primjene, postati faktor društvene dezintegracije i ugrožavanja zajedničkih ciljeva i interesa, u krajnjoj liniji, nepovoljnim posljedicama za sve, uključujući tu, u krajnjem rezultatu, i sve one subjekte koji su tome pridonijeli, insistiranjem na određenim vlastitim traženjima.

Čak ni ovo izuzetno zanimanje i za ovu drugu fazu, u namjeri da se tu ostvare određeni interesi, nije samo po sebi, patološko stanje, ukoliko su ispunjene sve druge pretpostavke delegatskog odlučivanja. Interesovanje za sudbinu rješenja, koje ispoljavaju pojedinci i asocijacije, značajan je činilac dinamizacije političkog odlučivanja. Tim putem se zapravo, radni ljudi i njihove asocijacije dnevno angažuju u ostvarenju kroz politiku, svojih ciljeva, uključujući tu i fazu provođenja dogovorenih odluka. Borba za ostvarenje ciljeva rada i radnog čovjeka, u svim fazama, samo je aspekt razvoja samoupravljanja, njegove životnosti i pretpostavki za daljnji svestrani društveni razvitak. Usmjeravanje i na oblast izvršavanja odluka rezultat je novog stava i gledanja radnih ljudi i samoupravnih zajednica na karakter i smisao političkog i samoupravnog odlučivanja i na novu ulogu politike u društvu.[2]

4. **Kreativnost u primjeni**

Primjena društvenih i političkih odluka, kao integralni dio date demokratije i sistema samoupravljanja, uslov je, dakle, daljnje afirmacije odnosa i institucija samoupravljanja. Ako se svrha samoupravljanja najbolje ogleda u efektima samoupravnih odluka i rješenja u praksi društvenog života, u čovjekovoj svakodnevnici, onda je i politički sistem u cjelini izgrađen samo ako osigurava dosljedno, i u mjeri kada je i koliko to moguće, »automatsko« ostvarivanje donijetih odluka. Izgradnja političkog sistema u ovom domenu nedjeljiva je od njegove izgradnje na glavnim pravcima njegova djelovanja, od afirmacije delegacije kao instrumenta radnih ljudi u ostvarivanju, kroz politiku, svojih ciljeva i interesa.

Razvoj »delegatskog« sistema u vremenu koje je pred nama mora, dakle, podrazumijevati i znatnija poboljšanja u fazi primjene donijetih odluka. Smisao je ovog zahtjeva da se dosljednom primjenom zakona i drugih odluka osiguraju željeni pozitivni efekti u društvenoj stvarnosti. Svaki napredak u pravcu zauzimanja odlučne pozicije u stvaranju političkih odluka, od strane radnih ljudi i građana, njihovih asocijacija, u stvari mora značiti i napredak u pravcu unapređivanja samog procesa izvršavanja tih odluka. Težnja da se ostvari realno učešće radnih ljudi i njihovih asocijacija u procesima političkog odlučivanja upravo zato znači i učešće u svim procesima kontrole, praćenja i podsticanja primjene svih odluka koje se u okviru tih procesa stvaraju. Ako radni ljudi nisu ovladali složenim polugama primjene društvenih i poli-

[2] Vidi o ovome: *Predstavljanje i samoupravljanje*, Sarajevo, 1982.

Digitized by Google

tičkih odluka i tako prevladali teškoće o kojima je bilo govora dosad, onda je to pouzdan znak da oni prije toga nisu uspješno zagospodarili u procesu stvaranja odluka.

Ako sistemska rješenja u vezi sa stvaranjem odluka omogućavaju učešće svih, na način koji će osigurati da se dođe do pravih rješenja, onda je u višoj fazi, koja se tretira kao izvršavanje, potrebno da se interesovanje i podsticaji sistemski urede tako da se u njihovoj primjeni omogućava istrajavanje na duhu, smislu i inspiraciji datih odluka. Primjena tada znači korak dalje u konkretizaciji tih odluka u društvenim odnosima i ponašanjima, s tim da se izbjegnu opasnosti, posve realne u ovoj kritičkoj fazi političkog odlučivanja, da bilo koji subjekt sistema djeluje suprotno odluci. Posve je u duhu samoupravljanja da se i u ovoj fazi odlučivanja osjete zamah i snaga ogromnog broja radnih ljudi i samoupravnih zajednica, u smislu održavanja i daljeg razvijanja osnovne demokratske inspiracije odluka.

Složenost ovog zahtjeva ogleda se u potrebi da se zakoni stvaralački primjenjuju, držeći se, ne samo »slova«, nego i »duha« osnovnih idejnih opredjeljenja, koja su u njima došla do izražaja. Ovako posmatran problem protezanja uticaja radnih ljudi od stvaranja po primjene zakona, radi osiguranja njihove kontrole, svakako je vrlo delikatno, složeno pitanje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. To pitanje je u tom sistemu ukoliko je složenije upravo zato što je u toku proces prevladavanja uloge predstavničke države i naglašene uloge izvršne vlasti koja danas »suvereno« vlada u ovom prostoru. Prevladavanje predstavništva u stvaranju zakona upravo traži odgovarajuću aktivnost i u procesu ostvarivanja delegatskih odluka, kako bi se postigla elastičnost i društvena prilagođenost primjene svojstvene samoupravljanju, i izbjegla opasnost neefikasnosti sistema koja je dosad bila naročito uočljiva baš u ovoj fazi delegatskog angažovanja.

Uticaj u primjeni mora biti stoga »sistemski« pažljivo odmjeren i obazrivo usmjeren, kako bi se ostvarivalo sve ono što je istinski zajednički interes, i u isto vrijeme onemogućavale odlučno sve one težnje i aspiracije koje bi značile, u krajnojj liniji, razgrađivanje onog što se stvara u fazi donošenja političke odluke. A to znači da se sistem u svojim rješenjima u ovom odnosu mora osposobiti tako da u realizaciji odluka skupština, sa izvršnim organima, zaista uspijeva da osigura ostvarivanje svojih odluka, svim legalnim sredstvima koja su za to predviđena, da prevlada otpore realizaciji odluka svih snaga, uključujući i one subjekte sistema koji su aktivno učestvovali u njihovu stvaranju, preko delegata i delegacija, kako se ne bi desilo da se baš te asocijacije od pokretača političkih i demokratskih procesa pretvore u činioca njihove paralize i stvarne neefikasnosti. Treba da se vlast radničke klase ispolji baš u ovom smislu da osigurava realizaciju političkih odluka, čak i protiv volje »pojedinih subjekata koji inače učestvuju u stvaranju« tih odluka putevima i sredstvima delegatskog sistema.

Digitized by Google

Potrebno je, znači, postići — i u tome je svojstvo i smisao vlasti radničke klase, koja je također nezamjenljiva komponenta delegatskog sistema — da se u procesu primjene odluka prevladavaju otpori nosilaca posebnih interesa. Ne smije se dopustiti da bilo koji subjekti sistema — bez obzira na to što su pokretači u fazi stvaranja odluka — usporavaju, otežavaju ili slabe napore usmjerene na punu primjenu tih odluka. Svojstvo vlasti u ovom smislu ima strogo instrumentalan karakter, kao, uostalom, i sve druge institucije političkog sistema, i u osnovi treba da osigurava zajedničke interese radnih ljudi i građana, u kojima su onda, svakako, sadržani istinski interesi svakog radnog čovjeka i svake samoupravne zajednice ili društvene sfere, uzete ponaosob. Suptilnost političkog djelovanja nameće zahtjev da se pažljivo iznijansira uticaj na izvršavanje, tako da se ostvari željena svrha, a da se, pri tome, ne prelazi granica koja bi značila ugrožavanje tih istih vrijednosti. Nedovoljna naglašenost te granice, i tih sistemskih rješenja, značilo bi, zapravo, popuštanje pred stihijom traženja i zahtjeva različitih posebnih interesa, koji se upravo u posljednje vrijeme, dijelom i usljed neizgrađenosti sistema, snažno ispoljavaju baš u primjeni odluka. Stalni pritisci na organe koji se staraju o izvršavanju odluka posebno su jasno svakako vidljivi danas kada se, usljed nedovoljne afirmacije delegacije i delegatskih uticaja, napori pojedinih asocijacija koncentrišu baš na sferu izvršavanja, što je onda znak vrlo snažne presije i povećane opasnosti da dođe do prevladavanja, ili destrukcije, prvobitnih zamisli i opredeljenja.

Potrebno je — uz sve ono što se predlaže radi poboljšanja i dogradnje delegatskog sistema u cjelini, o čemu inače postoje mnogobrojna iskustva i saznanja — posebnu pažnju posvetiti i onoj ulozi skupštine u našem sistemu koja se ogleda u staranju o sprovođenju utvrđene politike, propisa i drugih opštih akata, u utvrđivanju politike izvršavanja propisa i drugih opštih akata i obaveza organa i organizacija u vezi sa primjenom tih propisa i opštih akata, u ostvarivanju političke kontrole nad radom izvršnog organa — organa uprave i nosilaca samoupravnih, javnih i drugih društvenih funkcija odgovornih skupštini, kao i u usmjeravanju rada tih organa (član 143. Ustava SFRJ). Treba, dakle, da se u cilju ostvarivanja takve uloge, adekvatnije usmjere i delegatski uticaji, ali i da se još prikladnije uredi i sama struktura skupština društveno-političkih zajednica, kako bi se uspješno ostvarivala kompleksna, teška i posve delikatna funkcija primjene delegatskih odluka u uslovima samoupravljanja i pretpostavljenog pluralizma samoupravnih interesa.

5. Uloga ustavnog sudstva

Samoupravni karakter društva i ustavna institucionalizacija pluralizma samoupravnih interesa bitno, u osnovi, određuju i socijalnu funkciju ustavnog sudstva.

Digitized by Google

U našem društvu, naime, za razliku od dosadašnje situacije u pogledu mjesta i uloge ustavnog sudstva, upravo samoupravna osnova političkog sistema čini da je kontrola ustavnosti i zakonitosti samoupravnih opštih akata značajna, ako ne i glavna preokupacija ustavnog sudstva. Ispostavlja se, naime, da baš samoupravna struktura našeg društva nameće potrebu da se ustavni sudovi, najvećim dijelom, bave problematikom ustavnosti i zakonitosti svih onih opštih akata koje stvaraju različite samoupravne zajednice u svrhu ostvarivanja svojih interesa i potreba.

Problematika uloge ustavnog sudstva, na ovaj način, bitno se, od početka, razlikuje od dosad poznate funkcije ustavnog suda, koja je isključivo obuhvatala kontrolu ustavnosti jedino zakona ili drugih državnih akata. Izvorno, naime, ta institucija je i nastala, kako bi se, u konkretnoj dnevnoj aktivnosti zakonodavnog tijela, osigurala osnovna ideja i »volja« ustavotvoraca i, na toj osnovi, zaštitili prava i slobode koje ustav sadrži. Funkcija ustavnog sudstva dosad bila je u okvirima određenja i namjere da se spriječi kako »samovolja zakonodavaca« tako i sve one moguće oscilacije u djelatnosti zakonodavnog tijela koje bi mogle dovesti do ugrožavanja nekih elementarnih vrijednosti društva.

Pošto se institucija ustavnog suda pojavila i razvila na tlu i u okvirima političkog predstavničkog sistema, svakako da je i zaštita, koju je trebalo sud da osigurava, bila usmjerena prema državi, s ciljem da se obezbijedi usklađenost zakona sa ustavom. To je, zapravo, uslijedilo u relativno novije doba, kada je došlo do intenziviranja zakonodavne aktivnosti, povećanja broja zakonskih i drugih državnih akata, pa time i mogućnosti da se, povodeći se za različitim političkim i društvenim aspiracijama, ugroze neka temeljna teorijska, idejna i pravna opredjeljenja koja su »ugrađena« u ustav. U tom smislu, trebalo je da se spriječe sva mogućna prekoračenja ovlašćenja, što su ustavom utvrđena, a do kojih dolazi nekad u iskrenoj demokratskoj namjeri da se zaštite proklamovana politička i druga prava građana, ali nerijetko i u namjeri da se zakoče sve intenzivnije društvene inicijative usmjerene prema skupštinama, da se uspori demokratsko angažovanje skupština i održi društveni *status quo*.

Ako se funkcija ustavnog sudstva u našem društvu odnosi ne samo na djelatnost zakonodavnog organa, ili i nekih drugih državnih organa, nego i na cijelu samoupravnu društvenu strukturu, onda je u tome jasno iskazana i njegova osnovna specifičnost u odnosu na sva danas poznata rješenja u ovom domenu. Tako i uvid u dosadašnju praksu djelovanja ustavnog sudstva pokazuje da je upravo problematika samoupravnih interesa, izraženih u opštim aktima samoupravnih organizacija i zajednica, zauzela najviše prostora u ostvarivanju ustavnosudske zaštite ustavnosti i zakonitosti u našem društvu.

Baš okolnost da je u nas riječ o »ustavu društva«, a ne o »ustavu države«, kao što je to uvijek bio slučaj, uslovila je da je i ustavno sudstvo, u najvećoj mjeri, djelovalo na ravni šire društve-

Digitized by Google

ne strukture, otklanjanjem neustavnih i nezakonitih ponašanja pojedinih samoupravnih zajednica i organizacija. Činjenica da naš ustav normira društvene institucije, otvarajući prostor i za angažovanje »udruženog« radnog čovjeka i u procesima političkog odlučivanja i samoupravnog normiranja, svakako čini posebno kompleksnom funkciju ustavnog sudstva u borbi protiv neustavnih i nezakonitih rješenja u opštim pravnim aktima.

Djelujući kao dio skupštinskog sistema, na širem prostoru, svakako da su se u odnosu na predstavnički sistem jako povećale obaveze, poslovi i odgovornosti ustavnog suda u nas u pogledu blagovremenog otklanjanja neustavnosti zakona, ali i svih nezakonitosti u samoupravnim opštim aktima. Upravo taj povećani broj subjekata koji stvaraju opšte norme, u svrhu ostvarivanja nekih svojih ciljeva i potreba, značilo je, zapravo, samim tim i povećanu mogućnost nastajanja opštih normi koje su suprotne ustavnim i zakonskim odredbama, za koje važi pretpostavka da izražavaju zajedničke interese svih radnih ljudi u socijalističkom samoupravnom društvu.

Povećanim brojem centara stvaranja društvenih i političkih odluka povećana je, zapravo, i mogućnost zloupotrebe ovlašćenja u tim procesima, u svrhu ostvarivanja parcijalnih, egoističkih interesa pojedinih društvenih sfera. Sada je riječ ne samo o suzbijanju arbitrarnosti klasičnog zakonodavca, na čemu se temeljila uloga ustavnog sudstva dosad, nego o čestim pojavama nezakonitog ponašanja pojedinih samoupravnih zajednica i organizacija.

Pojave ove vrste sasvim je moguće i realno očekivati u situaciji kada je ustavno sankcionisan princip pluralizma samoupravnih interesa koji, uz ostalo, izražava i mogućnost borbe za interes pojedinih samoupravnih zajednica ili organizacija. U tom nastojanju sadržana je, dakle, i mogućnost različitih interpretacija tih interesa, koje mogu biti u koliziji sa odredbama ustava ili zakona, a koje, kako smo vidjeli, izražavaju zajedničke interese.

Dakle samim priznavanjem toga principa dopušta se i rizik određenih svjesnih ili nesvjesnih sukobljavanja sa zakonom, pa se s tom povećanom »širinom« normiranja javljaju i povećane obaveze sudstva da, u ostvarivanju svoje osnovne funkcije, djeluje na tom širokom društvenom frontu. S tim u vezi posebno je naglašen zadatak suda da djeluje brzo, efikasno i odlučno u eliminaciji iz pravnog sistema svih nezakonitih samoupravnih opštih akata kojima se narušavaju određene društvene vrijednosti, čini šteta zajednici ali, u krajnjoj liniji, i samoj samoupravnoj zajednici, o čijim je aktima riječ. Svakako nepotrebno produžavanje života pojedinim nezakonitim samoupravnim opštim aktima, šansa je da nosioci pojedinih parcijalnih interesa dobiju na vremenu i ostvare željene ciljeve, prije nego što se pokrene »mašinerija« ustavnog sudstva u svrhu eliminacije nezakonitih samoupravnih odredbi u tim aktima.

Nastanak takvih situacija olakšan je kada samoupravni i drugi subjekti, koji prema ustavu imaju svojstvo »predlagača«, nedovolj-

Digitized by Google

no koriste mogućnosti ustavnog suda da otklanja poznate i inače često spominjane nezakonitosti, kako u samoupravnim tako i državnim opštim aktima. Tako, na primjer, praksa Ustavnog suda BiH pokazuje da se neprestano povećava broj inicijativa radnih ljudi i građana da se cijeni ustavnost i zakonitost pojedinih opštih akata, ali da je još nedovoljno prisustvo takozvanih ovlašćenih predlagača pred Ustavnim sudom. Kao što je poznato, riječ je o institucijama koje su, po prirodi svoje funkcije, ujedno i najviše odgovorne i zainteresovane za zaštitu ustavnosti i zakonitosti, počev od samoupravnih zajednica do državnih organa.

Iako se, naime, u javnosti često ukazuje na pojave nezakonitosti i neustavnosti, još nema nastojanja da se, u istoj mjeri, konkretno skreće pažnja na te pojave u državnim i samoupravnim aktima i da se, radi njihovog otklanjanja, pokreće postupak pred Ustavnim sudom. Posebno je, u tom smislu, indikativna činjenica iznijeta u obaviještenju Ustavnog suda BiH da se tokom minule dvije godine nijedna skupština opštine niti njen izvršni odbor nisu pojavili pred Ustavnim sudom s predlogom da se cijeni ustavnost i zakonitost nekog opšteg akta. Slično je i sa nekim drugim institucijama, koje su inače u pogodnoj situaciji da, u okviru svoje redovne djelatnosti, uoče pojave nezakonitosti akata, i u tom smislu angažuju ustavni sud na njihovom eliminisanju, što bi, nesumnjivo, pozitivno djelovalo na primjenu zakona, pa time i na cijelu društvenu, ekonomsku i političku situaciju u nas.

Digitized by Google

Miodrag Zečević

Viđenja nekih pitanja našeg prava i pravnog sistema

1. Pravo, što je istorijska istina, proističe iz ukupnih društvenih odnosa, izražava postojeće društveno stanje i njegove ukupne međusobne društvene sistemski uspostavljene odnose. Dijalektički posmatrano, pravni sistem ne može biti dobar i uspešno koncipiran, a društveni odnosi loši i nepovoljni u celini ili parcijalno. Isto tako, ne mogu društveni odnosi biti dobri, nekonfliktni, uspešno postavljeni i ostvarivani, a pravni sistem loš, nepotpun, neodgovarajući. Teško je prihvatiti postojanje bitnog raskoraka između pravnog i društvenog sistema. To je dijalektički povezan, usklađen i uslovljen odnos i, u celini posmatrano, izražava ukupno društveno stanje sa svim onim što čini, unapređuje, otežava ili omogućuje društveni sistem.

Pravo ni u jednom sistemu ne može da se obezbeđuje — pravom. Ako bi to bilo moguće, onda bi nastao zatvoren krug, a ono autonomno i nezavisno od konkretnog društva. Zbog toga pravo i ne može da snosi osnovnu odgovornost za stanje prava u kojem se danas nalazi. Autoritet prava se ne obezbeđuje pravom. Civilizatorska uloga prava i njegov autoritet ni kvalitativno ni kvantitativno nisu unapred obezbeđeni niti dimenzionirani. Sve zavisi od ukupnih društvenih odnosa, moći neformalnih grupa, mogućnosti da se ono ostvari, odgovornosti za primenu prava, stanja društvene i pravne svesti, stanja kulture i nivoa obrazovanosti ljudi u društvu,

Digitized by Google

moralnog odnosa prema osnovnim društvenim vrednostima i slično. To sve ukazuje da je za ostvarivanje uloge prava bitno ukupno stanje u društvu i sposobnost i spremnost subjektivnog faktora da obezbedi i usmeri određene društvene tokove.

Nosioci funkcije normiranja društvenih odnosa su društveno-političke zajednice udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice. Oni su stvaraoci pravnog sistema SFRJ, koji treba da bude ustavno-pravno neprotivrečan i celovito usaglašen. Koncept pretpostavlja izrazito kooperativni odnos, dogovaranje i saradnju u procesu ostvarivanja normativne funkcije, odnosno njenih nosilaca. Međutim, u okviru Jugoslavije deluju osamostaljene republike i pokrajine i uže društveno-političke zajednice i teritorijalizovan udružen rad. Osamostaljenost nije samo u okviru prava i dužnosti tih društveno-političkih zajednica, što je, naravno, ustavnopravna pretpostavka, već, pre svega, u okviru prava i dužnosti federacije. Tu nastaju problemi ostvarivanja jedinstva i poimanja zajedničkih interesa, uspostavljanja jedinstvenih pogleda i jedinstvene akcije. Nije u pitanju samo država, već ukupan subjektivni faktor, jer je teritorijalizacija zahvatila sve oblike subjektivnog faktora, od nauke do društveno-političkih organizacija. Poseban je problem u tome što je teritorijalizacija snažno zahvatila i društveno-političke organizacije. Naravno, ovakvi društveni odnosi i relacije neposredno se odražavaju na oblikovanje i ostvarivanje pravnog sistema. Na toj liniji nastaje sukob između pravnog i društvenog bića, što dovodi do stanja u kojem se stvaraju dva paralelna sistema, proklamovan i faktički (nastajući), koji su međusobno odvojeni, konfliktni i protivrečni. U takvim situacijama nužno je otklanjanje uslova koji omogućuju postojanje i nastajanje ova dva sistema, kao i koncepcijska dogradnja projektovanog pravnog sistema i njegovo identifikovanje sa životnim potrebama i interesima društva. Bez akcije subjektivnih snaga i promenjenog odnosa prema pravu nemoguće je projektovani sistem napraviti realnim.

Za svako društvo je bitno — postoji li, ili ne, autoritet prava. Autoritet prava, u stvari, obezbeđuje nužan odnos prema sadržaju klasne vladavine i prirodi samog društva. U pitanju je, pre svega, odnos ukupnog društva prema vladajućoj klasi i osnovnim interesima vladajuće klase. Autoritet prava se obezbeđuje subjektivnim odnosom koji se uspostavlja između pravnih normi i čoveka, nezavisno od toga da li je reč o individualnom odnosu ili nosiocu prava i dužnosti u okviru asocijacija. Sredstva prinude, koja su raznovrsna, mogu da izazivaju strah ili opreznost, ali ne autoritet prava, jer se iscrpljuju kroz sadržaj koji u sebi nosi prinudu. Prinuda se može obezbeđivati kako pravnim tako i političkim sredstvima i metodima, ali prinuda u svakom društvu ima ograničen domet.

Postojanje autoriteta prava je jedno od bitnih pitanja svakog društva, jer nije samo stvar u autoritetu prava kao prava, već autoritetu vladajuće klase, odnosno političke samoupravne nadgrad-

Digitized by Google

nje, koja izražava i obezbeđuje kroz pravo interese vladajuće klase. Reč je o političkoj, državnoj i samoupravnoj strukturi, kao i o oblicima kroz koje se izražava politička vlast. Ukoliko je autoritet prava manji, utoliko ljudi osećaju manju potrebu da ga poštuju i primenjuju, što povećava upotrebu metoda prinude kojom ne može dugo, ili dugoročno da se brani autoritet prava i onih koji su pravo doneli. U stvari, subjektivni faktor, pre svega društveno-politički, nužno je da stvara takve odnose, društvenu klimu i izgrađuje ponašanja, čime će postići da se uvećava društveni autoritet prava, odnosno da ljudi prihvataju pravo kao nešto svoje, deo njihovog društvenog bića, i da ga brane i primenjuju bez prinude. Uslov da postoji autoritet prava, i da pravo bude prihvaćeno bez prinude, jeste odnos subjektivnog faktora, pre svega političke vlasti i političke strukture, prema pravu. Ukoliko postoji aktivnost i delovanje političkog faktora u okviru prava i ukoliko pravo ima snagu da ograniči moć postojećih centara vlasti, utoliko je autoritet prava u društvu veći. Autoritet prava u društvu se ne stiče odnosom prema čoveku, već odnosom prema onima koji su nosioci vlasti i upravljanju u društvu. Ukoliko je njihova aktivnost opredeljena, uslovljena i ograničena pravom, vezana za pravo, utoliko je i društveni i pravni autoritet prava u društvu veći.

Moć prava u društvu ceni se po tome koliko je ono sposobno da bude snažno u odnosu na nosioce funkcije vlasti i upravljanja u društvu. Nemoć prava nastaje u onom momentu kada nosioci vlasti i upravljanja u društvu mogu da ne poštuju pravo, da ga stave van upotrebe i da uspostave lični odnos prema pravu, a da za to ne budu društveno i pravno odgovorni. Moć i nemoć prava nije vezana, pre svega, za kršenje prava od strane pojedinaca, kao i građana, već za njegovo nepoštovanje i kršenje od strane onih koji su nosioci vlasti i upravljanja u društvu. Ukoliko pravo onemogućuje političku moć grupa i pojedinaca da privatizuju pravo i njihovo ponašanje utvrđuje svojim normama, utoliko su moć i autoritet prava veći a time i zakonitost i ustavnost u društvu.

Pravo ima zaštitnu funkciju, jer istovremeno štiti sadržaj ostvarivanja prava radnog čoveka i društvenih subjekata, ali obezbeđuje i dimenziju dužnosti koje su proizvod korelacije njihovih prava. S druge strane, zaštitna funkcija prava se izražava u utvrđivanju jednakih mera za iste situacije i jednakog odnosa prema svima koji dolaze u istu situaciju. Zaštitna funkcija prava garantuje trajnost određenim društvenim odnosima i sigurnost svim subjektima koji se ponašaju po pravu i poštuju pravne norme. Međutim, problem se javlja na području odnosa, pre svega, nosilaca političke vlasti prema pravu. Demokratija je u društvu pobedila onog trenutka kada su politički sporovi pretvoreni u pravne. Demokratija u društvu počinje da opada u onom trenutku kada se pravni sporovi pretvaraju u političke. U periodu u kojem se nalazimo svedoci smo pojava koje nagrizaju osnovne tekovine demokratskog društva. Nije nepoznata pojava da se pravni sporovi pretvaraju u političke, što je samo korak do stvaranja nedemokrat-

Digitized by Google

skih društvenih odnosa i stanja. Problem prava je i njegova politizacija. Ideologizacija je sastavni deo procesa stvaranja i ostvarivanja prava, ali politizacija prava u smislu da se pravom pokrivaju sebični interesi i stavovi političkih struktura i pojedinaca znači kršenje i zloupotrebu prava i osporavanje njegove osnovne funkcije. Politizacijom prava — pravo gubi osnovnu društvenu i pravnu ulogu, jer postaje sredstvo za obezbeđivanje vladajuće pozicije uticajnih grupa i moćnih pojedinaca. Ono tada gubi od sadržaja svoje osnovne funkcije da obezbeđuje i garantuje određene društvene odnose i trajne interese vladajuće klase, jer se stavlja u službu parcijalnih, ličnih, sebičnih i posebnih interesa. Politizacija prava za jedno društvo znači arbitrarnost u odnosima i nesigurnost i nestabilnost svih subjekata u društvu, pa i tih moćnih grupa i pojedinaca.

Za ostvarivanje socijalističkog samoupravnog društva i društva uopšte moralne norme imaju posebnu ulogu. To su norme koje se dugo stvaraju, i one izražavaju unutrašnji društveni sadržaj određenog zajedništva, odnos ljudi prema njegovim osnovnim vrednostima i klasni sadržaj tog zajedništva. Moralne norme su vezane, pre svega, za vladajuću klasu i društvo kao celinu, a ne za državu ili samoupravnu organizaciju, kao pravne norme. Pravne norme mogu da imaju element moralne, a moralne norme ne moraju da imaju elemente pravne. U osnovi, moralne norme su pravila po kojima ljudi žive i vole da žive. U suštini, moralne norme obezbeđuju pošteno življenje i ponašanje čoveka u datom klasnom društvu, imajući u vidu merila i vrednosti tog društva. Ljudi ne moraju da znaju sadržinu zakona, što je pravilo, ali ne vole da se ponašaju suprotno zakonu. U prirodi je ljudi da ne vole nepošteno da se ponašaju. Društvo mora da gradi takve norme koje će društveno da vrednuju i favorizuju takvo ponašanje. Teško je pravnim normama obezbediti, nadomestiti ono što osigurava moralna norma. Zbog toga socijalističko samoupravno društvo mora mnogo više pažnje da posveti izgrađivanju moralnih normi. Stvaranje morala jednog društva je pitanje njegovog opstajanja i trajanja. Pravne norme ne mogu da zamene moralne. Socijalističko samoupravno društvo u svom razvoju očito je suočeno sa složenim problemima stvaranja moralnih normi i svog morala, koji treba da izrazi sadržaj socijalističkog samoupravnog društva i prirodu klasne pozicije i uloge radničke klase. Tendencija da se moralna norma zameni pravnim normama vodi samo još većem zaoštravanju društvenih odnosa i stvaranju takvih društvenih protivrečnosti koje dovode u pitanje osnovno opredeljenje socijalističkog samoupravnog društva, koje se izražava u jačanju samoupravljanja i pozicije čoveka i društva. Naime, jačanje pravnih normi, ili pokušaj da se pravnim normama zamene moralne, u prvi plan stavlja državu i državne metode obezbeđivanja i ostvarivanja razvoja socijalističkog samoupravnog društva. Očito da takvu tendenciju socijalističko samoupravno društvo ne može da prihvati ni kao dugoročnu orijentaciju, niti kao privremeno rešenje.

Digitized by Google

2. U procesu primene propisa već odavno se postavlja pitanje koliko je pravna regulativa uspela da izrazi suštinu ustavnih i idejno-klasnih opredeljenja koja predstavljaju polazište, osnovu i orijentaciju razvoja društva. Ovo je najsloženije pitanje prava, a odgovor na njega nije ni jednosmeran niti jednostavan. I to ne zbog društvene težine pitanja, već, pre svega, zbog činjenice da se sa razvojem društva određena opredeljenja i zahtevi ostvaruju, prevazilaze, dobijaju u kontekstu stvorenih odnosa nove dimenzije, menjaju se odnosi snaga koji se u određenim društveno-ekonomskim i političkim procesima uspostavljaju, nastaju nova shvatanja i poimanja, mnoge pojave i procesi dobijaju drugu ulogu, dimenziju i slično. Uostalom, protekom vremena nastaju nova iskustva, nova viđenja i shvatanja načela i principa, mereno stvorenom praksom, uslovima i odnosima, što sve čini da se javljaju nova viđenja, a i potreba osavremenjenog tumačenja ustavnih opredeljenja i preispitivanja nekih ugrađenih polazišta i shvatanja. S tog stanovišta, sigurno je da jedan broj saveznih, republičkih i pokrajinskih zakona, drugih propisa i opštih akata državnih organa, kao i samoupravnih opštih akata, traži preispitivanje, usaglašavanje i proveru.

Kao ilustraciju ovom shvatanju možemo ukazati na neke konkretne primere. To, naravno, nisu jedinstveni primeri niti posebni izuzeci. Opšte je uverenje da institut društvene svojine, ni kao osnovni društveni odnos, ni kao odnos prema stvarima u društvenoj svojini, nije na odgovarajući, sistemski način rešen. To postaje dosta vidljivo kada se analiziraju određeni propisi. Ako se analizira sadržina koncepta, recimo, zakona o vodama, od saveznih do republičkih, odnosno pokrajinskih, kao i propisi opština, OUR i SIZ iz ove oblasti, zapaža se da je u koncept ovih propisa ugrađen vlasnički odnos društveno-političkih zajednica, organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih zajednica i organizacija prema vodi i vodotokovima. Ovo suštinsko koncepcijsko opredeljenje dovelo je do stvaranja režima korišćenja voda i upravljanja njome kao da je u pitanju bezmalo imovinsko-pravni i svojinski odnos u međusobnim odnosima. Ako se pođe od koncepta Ustava SFRJ, voda je opšte društveno dobro i kao takvo društvena svojina. Društvena svojina ne može da bude podeljena, niti da bude data u svojinu nekom pravnom subjektu. Zakonima se uređuje samo režim korišćenja, upravljanja i raspolaganja sredstvima u društvenoj svojini. Dakle, društvena svojina se ne može imovinski teritorijalizovati niti na njoj uspostaviti svojinsko-pravni oblici svojine. Opšta dobra su u opštoj upotrebi, a osnovni korisnici su radni ljudi, građani i organizacije udruženog rada, pod istim uslovima i u zajedničkom interesu. Ovo svakako nije usamljen primer, ali na njega smo ukazali zbog značaja ovog konkretnog pitanja. To samo potvrđuje već datu opštu ocenu o neusaglašenosti nekih naših propisa i drugih opštih akata sa intencijama i sadržajem Ustava, što ovu aktivnost stavlja u prvi plan dalje zakonodavne delatnosti funkcije normiranja društvenih odnosa.

Digitized by Google

Ovaj problem je još više istaknut u samoupravnim opštim aktima. Mislim da je na ovom području problem mnogo složeniji i zahteva šire angažovanje svih subjektivnih snaga, pre svega organa društvenog samoupravljanja, Saveza sindikata i radnika, odnosno drugih radnih ljudi, kao samoupravljača i nosilaca funkcije upravljanja u društvu, sa stanovišta izražavanja samoupravnog i klasnog sadržaja tih normi. Međutim, postoje i druge dimenzije odnosa koji bitno utiču na sadržinu odgovora na postavljeno pitanje, kao i na sadržinu, koncept i domašaj određenih ustavnih opredeljenja.

Društveni odnosi se dosta sporo menjaju, mnogo usporenije nego što se to očekuje, ne samo zbog toga što je realno stanje takvo, nego i zbog različitih viđenja osnovnih opredeljenja, posebnih akcenata što se stavljaju na pravce razvoja i usled različitog stepena akcionog delovanja, kao i sposobnosti i spremnosti subjektivnih snaga da se to opredeljenje ostvari. Po prirodi stvari, društveni odnosi i društvena svest (realni) sporije se menjaju od očekivanih, često politički ocenjenih, pa i mogućnih. Ima dosta promašaja u odnosu na ono što smo želeli i očekivali, a i svesnog zanemarivanja dimenzije postojećeg, koje nije na nivou očekivanog i planiranog. Mnogo ima ilustracija za ovu kontroverzu. Naše ustavno opredeljenje je slobodno kretanje rada, robe i kapitala na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, a dohodak je utvrđen kao osnovni motiv udruživanja i poslovanja organizacija udruženog rada. Međutim, podaci iz 1982. godine pokazuju da je 60% od ukupnih integracija organizacija udruženog rada u Jugoslaviji preduzeto i završeno na nivou opštine, da je 37% prešlo granice opštine i završilo se u okviru republičkih i pokrajinskih granica, i to, pre svega, regionalnih, a da je samo 3% integracija prešlo republičke, odnosno pokrajinske granice. Ovom realnom stanju u odnosu na proklamovano tek se danas poklanja potrebna pažnja, a doskora smo se ponašali kao da ne postoji očiti raskorak između koncepta i prakse. Naravno, posledice ovakvog stanja su mnogo dalekosežnije od pravnih, jer one sa sobom nose socijalnu nepokretljivost, političku autarkiju, ekonomsku zatvorenost, parcijalizaciju pravne i društvene svesti, disperzitet ideologije, parcijalizaciju opštih interesa itd.

Neki idejni problemi u sferi društvenih odnosa imaju mnogo veći uticaj na pravo nego što se to otprve prihvata. Stanje društvene svojine kao društvenog odnosa, etatizacija društva, širenje političke moći države, neizdiferenciran odnos između nacionalnog i klasnog, teritorijalno zatvaranje, presecanje dohodovnih tokova udruženog rada, moć i nemoć određenih oblika društveno-političkog organizovanja, transformisanje pluralizma samoupravnih u političke interese, te i mnoge druge pojave neposredno utiču na prirodu i sadržaj prava. Na primer, neizvršavanje zakona, ili izvršavanje do stepena da to ne zadire u parcijalne interese, direktno omogućuje grupnosvojinsko raspolaganje sredstvima u društvenoj svojini, a to ne samo da olakšava, već i podstiče bogaćenje bez

Digitized by Google

rada, i na toj osnovi stvaranje socijalne diferencijacije u obliku i obimu koji počinje da ugrožava preovlađujući radničko-klasni sadržaj ukupnih društvenih odnosa, i sve se to često čini pod okriljem prava.

Društvena svest u kojoj se stvara i ostvaruje pravo mora da bude ujednačena i progresivna. Na osnovama stare društvene svesti — koja se ne samo da održava, već i afirmiše — i negovanje kulta države ne može se stabilizovati pravni i politički sistem socijalističkog samoupravnog društva, niti izraziti njegova idejno-klasna sadržina. Nije ni nepoznata teza da su samoupravljanje i demokratija skupi i da je samoupravljanje neefikasno i neoperativno, odnosno da je ono kao sistem podesno samo za povoljne uslove i mirne situacije. Ovim se, u stvari, opravdavaju nadirući etatizacija društva i jačanje države na račun društvenog samoupravljanja. Etatizacija se nudi kao izlaz iz nastale situacije, a samoupravljanje kao recept za budućnost.

Razvoj nove samoupravne društvene i pravne svesti društveno je zapostavljeno pitanje, što je ostavilo duboke društvene odraze. Zatvaranje i teritorijalizacija vodi parcijalizaciji društvene svesti, posebno samoupravne, jer svak stvara svoju društvenu, pravnu i samoupravnu svest. Nema celovite niti ujednačene društvene, pravne i samoupravne svesti, koja se izražava kroz jedinstven društveni odnos subjektivnih snaga prema osnovnim društvenim pojavama, procesima i vrednostima. Nedostaje organizovana i izdiferencirana društvena i idejna akcija kada je u pitanju razvoj samoupravne društvene i pravne svesti. Naravno, ovo stanje stvara konfuziju u samoupravnoj društvenoj i pravnoj svesti, koja, opet, stvara nevericu u moć, efikasnost i sposobnost samoupravnog sistema da nađe izlaz iz društveno-ekonomske situacije u kojoj se naše socijalističko samoupravno društvo našlo.

Usvajanje određenog koncepta ili rešenja veoma često zavisi od odnosa snaga i spremnosti nosilaca društvenih i javnih funkcija da ih prihvate. Niz pitanja su uređena sa stanovišta datog trenutka, sa nedvojbenim opredeljenjem da će se ona dalje usavršavati zavisno od opštih uslova i trendova društvenog razvoja. Neka rešenja se u datom trenutku ne mogu bliže koncipirati, jednostavno zato što poimanje, znanje, praksa i viđenje ukupnog društvenog odnosa ne omogućuju da se koncept šire razvije.

Ostvarivanje utvrđenog koncepta nekog ustavnog opredeljenja u praksi vremenom otvara nove i teorijske i praktičke komponente. Protekom vremena se uoče i dobre i loše strane jednog pravnog rešenja i nedostaci razrade jedne ideje. Mislim da nisu sporni određeni zakonodavni promašaji, ali novo vreme nosi nova shvatanja, potrebe i otvara nove mogućnosti. U tom procesu menjaju se i svest, shvatanje i poimanje određenih društvenih vrednosti i opredeljenja. Ne znači da ono što je ranije stvoreno nije odgovaralo tadašnjim potrebama i shvatanjima, da nije ono što je društvena misao mogla da stvori a društvena praksa prihvati. Sudbina razvoja društvene misli, posebno saznanja društvenih

Digitized by Google

nauka, ali ništa manje tehničkih i drugih, jeste brzo transformisanje i prevazilaženje. Ne mogu se uporediti avion braće Rajt i svemirske letilice, ali od njihovog aviona se pošlo. Kada su u pitanju društvene i pravne nauke, najgore je politički diskvalifikovati određeno stvaranje i rad u prošlosti, sa stanovišta sadašnjeg trenutka. Lično mislim da se smisao ustavnih normi ne može posmatrati statično, ranija načela, principi, rešenja i zahtevi, sa razvojem društva, dobijaju nove sadržaje, vrednosti i dimenzije, koje treba obezbeđivati, omogućavati i štititi, tako da stvaranje prava nije nikada završen i dovršen proces. Pravo je u razvoju, transformisanju i stvaranju, kao i samo društvo koje ono sobom izražava, zbog čega i tumačenje Ustava i njegovih odredbi ne može da bude statično. Ono je samo u funkciji ako je stvaralačko i životno. Zbog toga mislim da u ovom pravcu treba tražiti odgovor na pitanje postavljeno na samom početku.

3. Kada je u pitanju odnos između proklamovanog i stvarnog, razlika je istorijski izražena i nužna. Nema nijednog društvenog sistema koji kroz pravo ne utvrđuje i viziju razvoja društvenih odnosa i time stvara distancu između proklamovanog i stvarnog. Socijalizam je takav društveni sistem koji u sebi nosi sve elemente jednog budućeg besklasnog društva, tako da je bez vizije u pravu teško dati perspektivu, pravac i sadržaj aktivnosti i delatnosti društvenog faktora u izgradnji takvog društva. Međutim, to ne znači da je opravdan sukob između vizije i realnog društvenog stanja i odnosa. Pravo u sebi sadrži viziju, ali ono mora da bude realno pravo, imajući u vidu stvarne društvene odnose i uslove u kojima se ono ostvaruje. Iz tih razloga odnos između zamišljenog i stvarnog, potrebnog i mogućeg, nepotrebnog i nerealnog, blagovremenog i preuranjenog — često je konkretno pitanje.

Za svako pravo, posebno naše, koje izražava socijalističko samoupravno društvo, a to je društvo prelaznog perioda, obim udela pragmatskih normi ima posebnu ulogu. Veći ili manji udeo pragmatskih normi u određenim sferama društvenih odnosa može da ukazuje na mnogo dublja stanja u društvu, u društvenoj svesti, na određene procese, tendencije itd. Nisu usamljena mišljenja, pre svega kod stvaralaca prava, da pravo treba da ima naglašen pragmatski karakter. Nezavisno od razlike u pravnim shvatanjima o ovom pitanju i od prevlasti jednog ili drugog mišljenja u procesu stvaranja prava, savremeno pravo u sebi sadrži i jedne i druge norme, jer je to izraz potrebe normiranja društvenih odnosa. Međutim, kao otpor programskim normama javlja se pragmatsko pravo koje uživa snažnu podršku državne organizacije, etatističke svesti i uprošćenih shvatanja o ulozi prava i pravnih propisa. U celini posmatrano, pragmatsko pravo je po svojoj prirodi, ako nije tehničko, parcijalno pravo, interesno obojeno i teritorijalno i vremenski objektivno ograničeno.

Pragmatizam i voluntarizam i u teoriji i praksi postoje u našoj pravnoj svesti i konkretnoj normativnoj praksi. Teorijski

Digitized by Google

uobličen u klasičnoj nemačkoj pravnoj školi, napušten u teoriji savremenog prava, pragmatizam je još ispoljen u pravnoj svesti i praksi stvaranja prava. Njegovo postojanje i trajanje proizlazi iz objektivnih stanja, ali umnogome i iz subjektivnog odnosa nosilaca društvene moći, to jest nosilaca javnih funkcija i ovlašćenja. Birokratskoj svesti i birokratiji, bila ona državna, politička ili samoupravna tehnobirokratija, odgovara pragmatizam i voluntarizam u pravu. U takvom stanju postoje realne mogućnosti da se obezbeđuju parcijalni i sebični interesi i da se iskoristi momentani odnos snaga. Međutim, pravi problemi su mnogo dublji i u nečem drugom, kada je u pitanju naše pravo. Pragmatizam i voluntarizam u pravu omogućuju trajno opstajanje tehnobirokratskih snaga i dominaciju njihovog interesa u odnosu na osnovne interese radničke klase i ulogu radnog čoveka i građanina u društvu. Istovremeno, u ovakvom stanju neprekidno jača pozicija države i političke birokratije u društvu na račun samoupravnih tokova njegovog razvoja.

Naravno, kritikujući postojeće stanje, procese i uzroke nastajanja i opstajanja pragmatizma i voluntarizma, nikako ne znači da smatramo da je pragmatizam nesvojstven pravu i da se on može i mora apsolutno isključiti iz prava. Naime, postoji niz društvenih odnosa sa naglašenim tehničkim karakterom, društvenih odnosa koje treba urediti zavisno od konkretnih društvenih odnosa, realnih potreba, pa i stanja sadašnjeg trenutka. Ali to ne mogu da budu osnovni društveno-ekonomski i politički odnosi, niti trajna i temeljna društvena opredeljenja. Pragmatske norme imaju opravdanje samo u funkciji ostvarivanja i omogućavanja osnovnih i polaznih društvenih opredeljenja, zavisno od konkretnih društvenih uslova i realnog stanja ukupnih društvenih odnosa datog trenutka.

Međutim, problem nije u postojanju ili nepostojanju pragmatskih normi u pravu u ovom smislu. Problem je u tome što se osnovni društveni odnosi uređuju pragmatskim normama, i to ne kao privremeno i nužno, već kao trajno pravno rešenje. Mislim da je na ovom prostoru nužna posebna pažnja i odnos zakonodavca. Pragmatske norme su prihvatljive u pravnom sistemu ako one ostaju u pravnom prometu onoliko koliko stvarno pravno i društveno za to postoji potreba, s obzirom na to da se društveni odnosi koji se uređuju pragmatskim normama, ako nisu tehničkog karaktera, brzo menjaju. Njihovo zadržavanje dovodi do toga da delovi pravnog sistema po prirodi stvari postaju prevaziđeni i neposredno u sukobu sa drugim normama, što otvara i pravne i društvene probleme. Ako se ove norme ne isključe iz pravnog saobraćaja i pravnog sistema, istovremeno sa nastajanjem novih odnosa snaga, stanja ili opredeljenja, nastupaju teže društvene posledice. Naravno da neprekidno menjanje propisa otvara i neke druge probleme u pravnom sistemu, zbog čega je korišćenje pragmatskih normi u procesu uređivanja društvenih odnosa izuzetno složeno i osetljivo pravno i društveno pitanje.

Digitized by Google

4. Razlike u pravnim aktima koje nisu pravno i društveno opravdane, niti potrebne, postoje i posebno su naglašene u ovom periodu našeg zakonodavnog razvoja. Savremeni procesi, gledano sa međunarodnog i regionalnog stanovišta, usmereni su ka kodifikaciji određenih pravnih instituta, ustanova, pa i pravnih grana. Međunarodnim konvencijama ujednačena su i usaglašena pravna shvatanja, rešenja i teorijska opredeljenja o mnogim pravnim ustanovama i institutima. Posebno se na tom planu dosta učinilo na području krivičnog, imovinskog i naslednog prava, a još dalje se otišlo u stvaranju jedinstvenih pravnih institucija i ustanova kada je u pitanju međunarodno javno i privatno pravo ili pravni institut iz drugih pravnih područja sa elementima inostranosti. Mnoge regionalno povezane zemlje, kao skandinavske i druge, imaju usaglašeno osnovno nacionalno zakonodavstvo, kao što je krivično, građansko, obligaciono, nasledno i drugo, nezavisno od toga što te propise suvereno donose zakonodavni organi tih zemalja. Naime, zbog sistemske vezanosti i međusobne isprepletenosti i zavisnosti odnosa i veza na ovim prostorima, većina pravnih ustanova i instituta je jedinstveno rešena. Zapravo, između osnovnih zakona posebnih država ne postoje razlike, već identičnost pravnih instituta i ustanova. To je opšti proces nezavisno od prirode društvenih sistema.

Kada su u pitanju zakoni, drugi propisi i opšti akti državnih organa i samoupravni opšti akti, postoje razlike u uređivanju određenih društvenih odnosa. Naše društvo je, nezavisno od federalnog koncepta organizacije vršenja funkcije vlasti, jedinstveno socijalističko samoupravno društvo, sa jedinstvenim produkcionim odnosima, to jest društveno-ekonomskim uređenjem, i jedinstvenim osnovama političkog sistema, u okviru kojeg postoje Ustavom garantovana jedinstvena prava i dužnosti radnih ljudi i građana. Ovi sadržaji opredeljuju dimenziju i oblik samostalnosti nosilaca normativne funkcije u procesu uređivanja društvenih odnosa. Međutim, stanje na određenim područjima normativnog uređivanja društvenih odnosa pokazuje da postoje nepotrebne, a i sistemski nedozvoljene pravne razlike u uređivanju društvenih odnosa. Razlozi koji dovode do ovakvog stanja su različiti. Mislim da su osnovni razlozi — nedovoljna saradnja između nosilaca normativne funkcije i nepotrebno naglašavanje i apsolutizovanje samostalnosti u ostvarivanju Ustavom utvrđene normativne nadležnosti. Zapaža se i »mladalačko« ispoljavanje samostalnosti, državnosti i automnosti u odnosu na takav isti status i poziciju drugih. Isto tako, postoje i različiti interesi koji proizlaze iz programa razvoja, uslova i potreba što opredeljuju ponašanje i akciju, kao i ukupne odnose u datoj zajednici. Ima dosta i parcijalnog u prilazu i konkurentnog u međusobnom odnosu. Ova različitost, u svojoj suvišnosti, na određenim prostorima društvenih odnosa otvorila je probleme koji imaju reperkusije na ostvarivanje jedinstvenog tržišta i jednakog položaja radnih ljudi i građana i organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica na

Digitized by Google

jugoslovenskom prostoru. Naravno da ovo otvara niz sistemskih, ali i konkretnih problema, i dovodi do nesporazuma i sukoba u pravnom i društvenom prometu koji nisu potrebni. U ovom kontekstu manjeg su značaja pravna rešenja koja su, najčešće, sa stanovišta ustavnosti i zakonitosti, nesporna, ali su mnogo teže društveno-ekonomske, pa i idejne posledice koje se javljaju u ostvarivanju određenih segmenata naših ukupnih odnosa.

Dogovaranje o određenim pitanjima dosta je neefikasno, a kada su određeni odnosi u pitanju, postoji čak i nespremnost za postizanje dogovora. Posebnu pažnju zaslužuju oni društveni odnosi kojima se utvrđuju prava i dužnosti radnih ljudi i građana. Veoma upečatljiv primer je utvrđivanje gramica prava svojine na stanove i druge oblike svojine. Granica prava svojine nije na istovetni način kvantitativno utvrđena ili je različito regulisana, usled čega su objektivno u različitom položaju radni ljudi i građani u ostvarivanju svojih osnovnih Ustavom garantovanih prava. Na primer, u tri republike ukinute su odredbe u zakonima o utvrđivanju porekla imovine — o oduzimanju nezakonito stečene imovine itd., što očito otvara niz drugih pitanja.

Zalažući se za društveno izražavanje i pravno situiranje svih društveno-ekonomskih razlika i za specifičnost u društvenim stanjima i razvoju, koje je racio i osnovni zahtev sistema, sistemski je zahtev da se pravno opravdano, odgovorno i promišljeno oblikuju ove specifičnosti.

Međutim, bez obzira na ustavno pravo na posebnost i specifičnost, one ne mogu biti u sukobu ili u protivrečnosti sa osnovnim pravnim i sistemskim opredeljenjima, i da sobom nose protivrečnosti ili neusaglašenosti sa postojećim pravnim i ustavnim pretpostavkama. U ostvarivanju ovog prava i dužnosti od nosilaca se zahteva posebno vođenje računa i o celishodnosti tog razlikovanja i njegovom uticaju na već uspostavljene pravne i društvene odnose i situacije. Specifičnost koja se oblikuje ne može da izaziva društveno uznemirivanje, pravne protivrečnosti i društveno-ekonomsku nelogičnost i neopravdanost. Kao primer neusklađenog uređivanja društvenih odnosa, to jest različitog rešavanja, koje dovodi u pitanje i istovetnost prava i dužnosti radnih ljudi i građana, može da posluži i poreska politika. Naime, od 27 vrsta poreza koje propisuju republike i pokrajine, a za kojima su Ustavom SFRJ obavezne da se dogovaraju, do sada je postignut dogovor samo o četiri vrste poreza, dok se ostale 23 vrste poreza različito uređuju. Razlike u visini nekih od ovih poreza su tolike da objektivno stavljaju u različit položaj radne ljude i građane, organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Porez na promet se kreće u rasponu od 20 do 120% za istu vrstu proizvoda. Pitanje je mnogo važnije kada se zna da smo sa drugim zemljama zaključili mnogobrojne međunarodne bilateralne ugovore o ujednačavanju poreske politike, vezano za naše građane i pravna lica, i kada smo na tom planu postigli veoma značajne rezultate. U stvari, u pitanju je shvatanje

Digitized by Google

prava na razliku. Sistemski posmatrano, jedno je tačno — ono ne daje pravo na sebičnost, autarkiju i proizvoljnost.

5. Na istom području društvenih odnosa propise donose svi ustavni nosioci normativne funkcije. Zapravo, teško je pronaći ijedno područje društvenih odnosa koje uređuje samo jedan ustavni nosilac funkcije normiranja društvenih odnosa, jer na istom području društvenih odnosa istovremeno propise donose federacija, republike, odnosno pokrajine, opštine, organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice. U stvari, normiranje društvenih odnosa od strane različitih nosilaca ove funkcije tek u svojoj ukupnosti predstavlja celinu pravnog regulisanja određenih društvenih odnosa. Danas problemi nastaju, pre svega, sa stanovišta vremenske usklađenosti normiranja, ustavnopravne usklađenosti normativnih rešenja i celovitosti ostvarivanja sadržaja potrebnog normativnog uređivanja društvenih odnosa. U praksi, do sada je veoma retko obezbeđeno usklađeno uređivanje društvenih odnosa, a postoje problemi i u koncepcijskom uobličavanju rešenja. Nije retka pojava da jedan od nosilaca normativne funkcije uopšte ne donese propise iz oblasti svoje nadležnosti, tako da onemogući primenu normativnog akta šire društveno-političke zajednice i na taj način iznudi odlaganje njegove primene. Pored ostalih, to je bio slučaj i sa Zakonom o udruženom radu, Zakonom o proširenoj reprodukciji itd., čiju je primenu, odnosno sprovođenje nekih njihovih odredbi, morala da odlaže Skupština SFRJ, jer republike i autonomne pokrajine, odnosno organizacije udruženog rada nisu donele propise iz svoje nadležnosti. Ova pojava je zapažena i pri donošenju podzakonskih akata za izvršenje zakona, zatim samoupravnih akata za ostvarivanje samoupravnih sporazuma o udruživanju radnika, kao i statuta opštine. Nije retka pojava da sa većim zakašnjenjem donose propise, posebno one za izvršenje saveznih zakona, kako republički i pokrajinski organi, kada su u pitanju podzakonski akti za izvršenje saveznih zakona, tako i Savezno izvršno veće i savezni organi uprave kad su zakonom ovlašćeni da donose izvršne propise.

Isto tako, retko se organizovano analizira i prati ostvarivanje stvarne pravne situacije, postignutog stepena usklađenosti pravnih rešenja, niti se razmatraju problemi koje izaziva primena koncepta, pre svega sa stanovišta njegovog ostvarivanja. Ne ulazeći dublje u pitanje, koje je izuzetno složeno i značajno za ostvarivanje jedinstva pravnog sistema i prava i dužnosti radnih ljudi i građana, organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, očito je da nedostaje potreban stepen koordinacije i međusobne povezanosti u procesu uređivanja društvenih odnosa, to jest celovitog pravnog uobličavanja društvenih odnosa, pravnih ustanova i instituta. Problem je svakako zajednički, jer negativno deluje na sadržaj i celovitost pravnih rešenja i propisa svih nosilaca normativne funkcije, ali je posebno naglašen u saveznom zakonodavstvu. Naime, gotovo nijedan savezni zakon ne može se celovito pravno ostvariti bez republičkih, odnosno pokra-

Digitized by Google

jinskih i opštinskih propisa, kao i samoupravnih opštih akata. S tog stanovišta, samo ako jedan od učesnika normativnog procesa ne donese svoje propise, nastaće blokada ili će postati nemogućna primena celovitog sadržaja saveznog propisa.

Često se u cilju otklanjanja glomaznosti pravnog sistema i radi povećanja njegove efikasnosti ističe zahtev za racionalizacijom i kodifikacijom pravnih propisa. Kada je u pitanju zahtev za kodifikacijom, lično mislim da nije vreme za kodifikaciju prava, bar za širu od kodifikacionih zahvata koje smo već izveli. Zakon o udruženom radu, Zakon o obligacionim odnosima, pomorskom pravu itd. — u našim uslovima su kodifikacioni akti. Međutim, postavlja se pitanje šta je kodifikacija u uslovima koncepta jugoslovenskog federalizma, jer na istom području društvenih odnosa, normativnu funkciju ostvaruje većina ili svi nosioci normativne funkcije kod nas. Postavlja se i pitanje šta će obuhvatiti kodifikacija u takvoj situaciji. Očito da svako u okviru svojih prava i dužnosti može da izvrši kodifikaciju. Međutim, odmah se nameće pitanje: da li je to kodifikacija ili racionalizacija pravnih propisa? Dosadašnje prave kodifikacije su uglavnom sprovedene u unutrašnjim državnim zajednicama, a u federalnim zajednicama dosta je teško izvesti pravu kodifikaciju ako je u toj oblasti društvenih odnosa izvršena podela zakonodavne nadležnosti između federacije i federalnih jedinica. Naime, kodifikacija u ovim zajednicama je mogućna samo pod uslovom da se ukupna ili osnovna regulativa određenih područja društvenih odnosa nalazi u nadležnosti federacije. U svakom slučaju, pravno je teško i veoma složeno, a lično mislim i nemoguće, obezbediti pravu i potpunu kodifikaciju u federalnim zajednicama. Uveren sam da to nije ni uputno činiti, jer je u svim federalnim zajednicama podela nadležnosti između federacije i federalnih jedinica trajno otvoreno pitanje i nikada potpuno dovršeno, što, uostalom, i razvoj naše federativne zajednice jasno pokazuje.

Po svom pravnom značaju, kodifikacioni akti nisu obični zakoni koji se mogu svakog časa menjati, dopunjavati ili stavljati van snage. Ako bismo se tako odnosili prema kodifikacionim zahvatima, onda bi ceo rad i trud (koji nije mali) zakonodavca bio suvišan i bespredmetan. Kada je u pitanju dinamika razvoja našeg socijalističkog samoupravnog društva, lično mislim da uopšte nije pogodno vreme za neke kodifikacione zahvate, niti se kod nas mogu sprovesti prave kodifikacije. U tom smislu, racionalizacija pravnih propisa je okvir, potreba, mera i mogućnost intervencije u cilju otklanjanja mnogobrojnih protivrečnosti i problema u pravnom sistemu, ali to treba ponaosob da čini svaki nosilac normativne funkcije, u okviru svojih prava i dužnosti. Ako bismo uspeli da od više propisa napravimo jedan, izostavimo opšte parole, preuzete norme iz Ustava, ZUR-a i drugih »sistemskih« zakona, izostavimo ponavljanja i slično, mi bismo radikalno smanjili i broj i obim propisa organa društveno-političkih zajednica i samoupravnih opštih akata, što nam je, u stvari, i osnovni društveni i pravni zahtev i stvarna potreba.

Digitized by Google

Aleksandar Fira

Ustavno-sudska kontrola zakona u Jugoslaviji

1. U nadležnostima ustavnih sudova u Jugoslaviji, od njihovog ustanovljenja 1963. godine, ustavnosudska kontrola zakona zauzimala je najvažnije mesto, a to je i naša savremena pravna situacija. Još u Ustavu SFRJ iz 1963. godine na prvom mestu u spisku nadležnosti Ustavnog suda Jugoslavije nalazi se: odlučivanje o saglasnosti zakona sa Ustavom Jugoslavije i odlučivanje o saglasnosti republičkog zakona sa saveznim.[1] Republički ustavni sudovi takođe, kao svoju prvu nadležnost, imaju odlučivanje o saglasnosti republičkih zakona sa ustavom republike, a posle osnivanja ustavnih sudova autonomnih pokrajina to isto važi za njihovu nadležnost u pogledu odnosa pokrajinskih zakona prema pokrajinskom ustavnom zakonu.

U sadašnjoj ustavnoj situaciji osnovna je nadležnost u oceni ustavnosti zakona suštinski ostala ista, a promene do kojih je došlo direktna su posledica drugih promena u celini ustavnog sistema. Ustavni sud Jugoslavije sada:

»1. odlučuje o saglasnosti zakona sa Ustavom SFRJ;

2. odlučuje da li je republički, odnosno pokrajinski zakon, u suprotnosti sa saveznim zakonom.«[2]

Ustavni sudovi republika, odnosno autonomnih pokrajina, odlučuju o saglasnosti republičkih, odnosno pokrajinskih zakona sa

[1]) Ustav SFRJ iz 1963. član 241.
[2]) Ustav SFRJ. član 375.

Digitized by Google

ustavom republike, odnosno sa ustavom autonomne pokrajine.[3] Određena specifičnost postoji u pogledu nadležnosti Ustavnog suda Srbije. Tako Ustavni sud Srbije odlučuje o saglasnosti zakona sa Ustavom Republike, »osim zakona koji se donose saglasnošću Skupštine SR Srbije i skupština autonomnih pokrajina«, Takođe, Ustavni sud Srbije »odlučuje o saglasnosti pokrajinskog zakona sa Ustavom SR Srbije i republičkim zakonom i drugim republičkim propisom koji se primenjuje na celoj teritoriji Republike«.[4]

2. Sva druga rešenja u vezi sa ostvarivanjem ove nadležnosti su takođe pretrpela minimalnu promenu, pa se i o njima može reći da su tokom minulih decenija izdržala svojevrsnu proveru vremena, a ja ih u ovom kontekstu ne pominjem, jer se drugi prilozi za naše savetovanje zadržavaju na ovim relevantnim aspektima.

Teorijska misao o ustavnom sudstvu, koja je, i u nas i u svetskim razmerama, u pitanjima ustavnog sudstva u malo tačaka jedinstvena, ipak je saglasna sa tezom da je ocena ustavnosti zakona najznačajnija nadležnost ustavnih sudova, odnosno da tamo gde nema ustavnosudske kontrole zakona ne može biti ni ustavnog sudstva. Slažući se sa ovakvom tezom, želim da se još jedanput vratim na, za većinu naših pravnika prevaziđeno, ali za neke strane autore još sporno pitanje: da li u našem ustavnom sistemu stvarno postoji ustavnosudska kontrola zakona, odnosno da li je ustavno sudstvo u Jugoslaviji stvarno ustavno sudstvo, u pravom smislu te reči.

Kako je poznato, svi naši ustavni sudovi, kad god odlučuju o ustavnosti zakona, to jest o odnosima između saveznih, republičkih i pokrajinskih zakona, ne donose kasatornu odluku. Izlišno je u ovoj prilici ponavljati sve razloge ustavotvorca za takvo rešenje, jer oni leže kako u sferi opštih načela[5] tako i u sferi društvene prakse[6], i poznati su. Ipak, skrećem pažnju na to da se, po mom uverenju potpuno opravdano, i danas mora stalno voditi računa o intenciji koju ovakvo rešenje u pogledu zakonodavstva ima. Tu intenciju shvatam kao težnju da se u svakom slučaju izbegne mogućnost da se ustavni sudovi pojave u ulozi bilo »pozitivnog« ili »negativnog« zakonodavca. Drugim rečima, celo rešenje treba sagledavati i na tragu nastojanja da ustavni sudovi nikako ne budu ili opštim aktom koji je ona donela«.[10] Suštinski ista ovlašćenja prinudnim opštim normama, jer to mora ostati suvereno pravo radnih ljudi i građana, koji to čine preko delegatskih skupština, već jedino da budu organ koji, autoritativno i konačno, ocenjuje ustavnost takvog uređivanja. Sa tog aspekta posmatrano, posto-

[3]) Ustav SRBiH, član 387, Ustav SRCG, član 409, Ustav SRH, član 412, Ustav SRM, član 419, Ustav SR Slovenije, član 408, Ustav SR Srbije, član 401, Ustav SAPV, član 395, Ustav SAPK, član 372.

[4]) Ustav SR Srbije, član 401, tačke 1. i 2.

[5]) Pre svega, u teorijskim konsekvencama principa jedinstva vlasti institucionalizovanog kroz skupštinski sistem.

[6]) Ističem potrebu izbegavanja pravnih praznina koje neizbežno, makar i trenutno, nastaju svakom odlukom proste kasacije normativnog akta.

Digitized by Google

jeće ustavno rešenje je originalno, ali mislim da se može oceniti tako da zadovoljava oba zahteva, to jest da garantuje ustavnosudsku kontrolu zakona, ali da ne dovodi u pitanje ulogu skupštine u uređivanju društvenih odnosa.

Mišljenja da se odsustvo formalne kasacije zakona može smatrati zakonom da ustavno sudstvo u Jugoslaviji nema sva svojstva ustavnog sudstva u pravom smislu reči — zasniva se na formalističkim argumentima. Iako ustavni sudovi u Jugoslaviji ne vrše kasaciju zakona, oni ipak protivustavni zakon eliminišu iz pravnog poretka, a imaju mogućnosti i za otklanjanje njegovih štetnih posledica. To što se odluka ustavnog suda o tome da je zakon prestao da važi smatra odlukom konstatacije ništa ne menja na uklanjanju osporenog zakona iz pravnog poretka, kao što i odluka nadležne skupštine kojom se zakon usklađuje sa ustavom takođe vaspostavlja stanje ustavnosti. Doduše, u ovom drugom slučaju otklanjanje posledica zakona je nešto složenije, ali ispravno tumačenje člana 386, 388. i 393. Ustava SFRJ i odgovarajućih članova republičkih i pokrajinskih ustava omogućuje da se postignu isti efekti kao i kod odluka kasacije, koje se javljaju u oceni ustavnosti i zakonitosti drugih propisa i samoupravnih opštih akata. Uostalom, prigovor na odsustvo kasacije zakona ne može se braniti ni uporedno-pravnim argumentima, jer je opšte poznato da u postojbini sudske kontrole zakona — u SAD, formalno, sudske odluke nemaju kasatoran značaj u odnosu na propis, već samo označavaju otklanjanje primene na konkretan spor; ali, s obzirom na značaj precedenta, dejstvo takve odluke je, praktično, jednako kasaciji.

3. Postoje valjani teorijsko-sistemski razlozi zbog kojih u našem ustavnom poretku ustavnosudsku kontrolu zakona treba smatrati najvažnijom ustavnosudskom nadležnošću. Navodim ovom prilikom samo neke od njih, takođe bez šire elaboracije.

Ustav SFRJ, utvrđujući mesto ustavnog sudstva u celini ustavnog sitsema, određuje: »Ustavni sudovi obezbeđuju zaštitu ustavnosti, kao i zakonitosti u skladu sa Ustavom«.[7] Ova ustavna odredba nije puka proklamacija, već ima sasvim određene pravne sistemske posledice. Opšte staranje o ustavnosti i zakonitosti je dužnost ustavnih sudova, organa društveno-političkih zajednica, organizacija udruženog rada, drugih samoupravnih organizacija i zajednica i svih nosilaca samoupravnih, javnih i drugih društvenih funkcija. Svaki od ovih ima svoju ustavom, zakonima i samoupravnim opštim aktima određenu nadležnost, koja pokriva određene elemente razvijenog i razuđenog mehanizma pravne zaštite ustavnosti i zakonitosti.

Primera radi, podsećam da redovni sudovi, između ostalog, »odlučuju o sporovima o osnovnim ličnim odnosima, pravima i obavezama građana i pravima i obavezama društveno-političkih zajednica; izriču kazne i druge mere prema učiniocima krivičnih dela i drugih kažnjivih dela određenih zakonom; odlučuju o zako-

[7]) Ustav SFRJ, član 205, stav 2.

Digitized by Google

nitosti pojedinačnih akata državnih organa i organizacija koje vrše javna ovlašćenja«.[8] Nadalje, nadležno veće Skupštine SFRJ[9] može da ukine ili poništi propis Saveznog izvršnog veća koji je »u suprotnosti sa ovim ustavom, saveznim zakonom, drugim propisom ili opštim aktom koji je ona donela«.[10] Suštinski ista ovlašćenja imaju skupštine drugih društveno-političkih zajednica u odnosu na svoje izvršne organe. Izvršni organi društveno-političkih zajednica imaju pravo kasacije neustavnih, odnosno nezakonitih propisa organa uprave itd.

Sve u svemu, u celini ustavnog sistema postoji vrlo razuđena instanciona kontrola ustavnosti i zakonitosti svih pojedinačnih i opštih akata i propisa, uključujući i samoupravne opšte akte. Samo je kontrola ustavnosti zakona isključivo pravo ustavnih sudova i u toj ulozi se ne može pojaviti nijedan drugi organ, bez obzira na to što se skupštine društveno-političkih zajednica, s razlogom, definišu kao »organi samoupravljanja i najviši organi vlasti«, u okviru prava i dužnosti odgovarajuće društveno-političke zajednice.

U paleti mogućih povreda principa ustavnosti, u teoriji se najveća pažnja poklanja povredama učinjenima protivustavnim zakonima. Takvo stanovište ima osnovu u tome što se donošenje protivustavnih zakona javlja kao najtipičnija neposredna povreda ustavnosti, dok se gotovo sve ostale povrede češće javljaju i kao povrede zakonitosti, pa tek posredno i povreda ustavnosti. Drugi, društveno još značajniji razlog leži u pretpostavci da se zakonom uređuju najznačajniji društveni odnosi, da se on primenjuje na najveći broj subjekata, odnosno slučajeva, a to i vodi zaključku da je povreda ustavnosti, učinjena protivustavnim zakonom, po pravilu, najopasnija. Imajući sve to u vidu, može se tvrditi da je upravo poveravanjem isključivo ustavnim sudovima kontrole ustavnosti zakona, na logičan način, izvedena konsekvenca iz već navedenog ustavnog principa prema kojem su ustavni sudovi pretpostavljeni nosioci zaštite ustavnosti.

Posebno razmatranje ustavnosudske kontrole zakona ima i jednu izrazito aktuelnu dimenziju, koju takođe treba spomenuti. Upravo se privodi kraju javna rasprava o »Kritičkoj analizi funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja« u kojoj je, pored ostalog, ukazano i na veće slabosti u funkcionisanju, pa i postavljanju sistema pravne zaštite ustavnosti i zakoni-

---

[8]) Ustav SFRJ, član 221.

[9]) Ustav SFRJ, član 361.

[10]) Ovde pada u oči jedna stvar na koju sam imao prilike da se osvrnem u nekoliko ranijih radova, a pala je u oči i prilikom rada na pripremi »Kritičke analize funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja«. Formulacija člana 261. Ustava, po jednom shvatanju, upućuje na to da se Skupština SFRJ može pojaviti kao kasator propisa SIV-a samo u slučaju grube neustavnosti, odnosno nezakonitosti dok po drugom shvatanju, opšti odnos skupštine i SIV-a upućuje na zaključak da postoji ustavna mogućnost kasacije u slučaju svake neustavnosti, odnosno nezakonitosti propisa.

Digitized by Google

tosti. U tom kontekstu se upozorava i na gotovo potpuno izostajanje instancione kontrole propisa i opštih akata i na potrebu usavršavanja institucionalnih rešenja i bitne promene prakse. Ostvarivanje ovog zahteva će samo doprineti povećanju društvenog značaja ustavnosudske kontrole zakona, ali i omogućiti da se ustavni sudovi još više posvete upravo toj svojoj, po mom mišljenju, glavnoj nadležnosti.

4. Mada ustavni sudovi postoje i rade više od dve decenije, ni danas nije moguće, bez većih teškoća i mnogo prethodnog istraživačkog rada, koji nigde nije sistematski organizovan, već se još održava na nivou izuzetnog zalaganja pojedinaca, odgovoriti na niz često elementarnih pitanja o karakteristikama prakse ustavnih sudova u kontroli ustavnosti zakona. Na ovakvo stanje u istraživačkom radu bitno je negativno uticala nesređenost i neprilagođenost osnovnih statističkih podataka koji se vode u sudovima. U velikom broju slučajeva oni su i numerički nepouzdani, a kad nije reč o tome, onda je u pitanju rascepkanost, različitost pokazatelja koji se upotrebljavaju u pojedinim sudovima i praktična nemogućnost komparacije pojedinih, za naučno istraživanje važnih elemenata. Za ovakvo stanje stvari ima utoliko manje opravdanje što je u pitanju relativno mali broj potrebnih podataka, a opšti odnosi između ustavnih sudova su takvi da je bilo moguće uspešno rešiti mnogo složenije probleme od uspostavljanja jedinstvene i upotrebljive statistike. Imajući to u vidu, u ovom prilogu će biti moguće samo delimično pružiti uvid u praksu ocenjivanja ustavnosti zakona, i to češće potkrepljeno primerom nego potpunom dokumentacijom celokupne aktivnosti.

Uz sva navedena ograničenja, moguće je reći da je ispitivanje ustavnosti zakona u protekle dve decenije postalo i po obimu izuzetno značajan deo aktivnosti ustavnog sudstva. Tako podaci za razdoblje 1964—1984. pružaju sledeću sliku: u Ustavnom sudu Jugoslavije je od ukupno 8.346 predmeta koji su označeni kao predmeti u kojima se traži ocenjivanje ustavnosti, ili zakonitosti propisa, ili samoupravnog opšteg akta,[11] bilo 1.529 onih u kojima se tražilo ispitivanje ustavnosti zakona, to jest ocenjivanje odnosa između saveznih, republičkih i pokrajinskih zakona. U Ustavnom sudu Srbije od ukupno 8.923, »U« predmeta, na ocenu ustavnosti zakona odnosila su se 243 predmeta; u Ustavnom sudu Hrvatske od 5.043 »U« predmeta bilo je 356 predmeta za ocenu ustavnosti zakona. U Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine, od 3.722 »U« predmeta 113 se odnosilo na zakone; u Ustavnom sudu SR Slovenije, od 1.849 »U« predmeta 291 je bio vezan za zakone; u Ustavnom sudu Makedonije, od 3.203 »U« predmeta 113 je obuhvatalo ocene ustavnosti zakona; u Ustavnom sudu Crne Gore, od 2.725 »U« predmeta 122 su se odnosila na ocenu ustavnosti zakona. Ustavni sudovi u autonomnim pokrajinama osnovani su znatno kasnije, pa je i broj ukupnih predmeta, a naročito onih koji se odnose na

[11]) Poznata oznaka tih predmeta je »U«.

Digitized by Google

ocenjivanje ustavnosti zakona znatno manji. U Ustavnom sudu Vojvodine bilo je ukupno 2.878, »U« predmeta, a 35 onih u kojima se tražilo ispitivanje ustavnosti zakona dok je u Ustavnom sudu Kosova taj odnos bio 1.033 prema 39.

Iz praćenja dinamike kretanja narednih pokazatelja proističe da je porast ukupnog broja »U« predmeta praćen i porastom broja predmeta u kojima se traži ispitivanje ustavnosti zakona. Ali ta relacija nije potpuno sinhronizovana po godinama, već pokazuje i neke »prelomne« momente koji samo potvrđuju već poznata saznanja. Jedan od takvih prelomnih momenata bila je ustavna reforma 1971—1974. U prethodnom razdoblju daleko je najveći broj »U« predmeta uopšte, a u njihovom okviru i onih koji se odnose na ispitivanje ustavnosti zakona našao pred Ustavnim sudom Jugoslavije. Ustavna reforma, koja je bitno podigla značaj republičkog i pokrajinskog zakonodavstva, počela je postepeno menjati ovu sliku, pa je, naročito posle 1976. godine, u stalnom porastu i ukupan broj predmeta i broj onih u kojima se traži ocena ustavnosti zakona kod ustavnih sudova republika i ustavnih sudova autonomnih pokrajina.

Dinamičan ustavni razvitak je na još jedan način uticao na kretanje ukupnog broja predmeta, a naročito onih u kojima se traži ocena ustavnosti zakona. Svaka etapa ustavne reforme, a naročito donošenje Ustava iz 1974. godine, bila je praćena takozvanim usklađivanjem zakona sa ustavom, što je značilo, po pravilu, manju ili veću transformaciju pravnog sistema. Posle 1974. godine, ova akcija je dobila karakter pristupanja izgradnji suštinski novog pravnog sistema, koji se, prvi put u istoriji, ne zasniva na pravu svojine, već na položaju čoveka u radu. U takvim uslovima, opšta normativna kontrola, a posebno ispitivanje ustavnosti zakona, javlja se, po pravilu, u znatno manjem obimu nego u vremenu u kojem takvog usklađivanja nema.

I pored ovog trenda, ipak se može reći da se poslednjih godina povećava broj zahteva za ispitivanjem ustavnosti zakona. Za ovo je posebno simptomatičan podatak da je u prošloj 1985. godini u Ustavnom sudu Jugoslavije bio ukupno 401 »U« predmet, a od toga je u 177 zahtevano ispitivanje ustavnosti zakona. Bilo bi vrlo zanimljivo razmotriti mogućne uzroke koji su doveli do ovako naglog povećanja broja predmeta u kojima se traži ocena ustavnosti zakona.

5. »Večito« pitanje u našem ustavnom sudstvu, koje se tiče pokretanja postupka pred ustavnim sudom, javlja se i prilikom pokretanja postupka za ispitivanje ustavnosti zakona. I prilikom pokretanja postupka za ispitivanja ustavnosti zakona, odnosno za ocenjivanje odnosa između saveznih, republičkih i pokrajinskih zakona, najčešće se sa inicijativama javljaju građani, a i danas znatno ređe ovlašćeni predlagači.

Podaci kojima raspolažem to vrlo rečito potvrđuju. Od predmeta koji su bili pred Ustavnim sudom Jugoslavije, za 1425 predmeta inicijatori su bili građani, a u 104 predmeta postupak je po-

Digitized by Google

krenut na predlog ovlašćenog predlagača. U Ustavnom sudu Vojvodine, od 35 predmeta u svega 5 slučajeva postupak je pokrenut na predlog ovlašćenog predlagača. Pred Ustavnim sudom Hrvatske, od 356 predmeta 32 postupka su pokrenuli ovlašćeni predlagači. Ne raspolažem podacima za ostale ustavne sudove, ali, prema stečenim saznanjima, i u ostalim ustavnim sudovima slični su odnosi.

Na traženje uzroka očigledno imobilnosti ovlašćenih predlagača treba, po mom mišljenju, obratiti punu pažnju. Ovlašćeni predlagači ne samo da se vrlo retko pojavljuju pred ustavnim sudovima, nego se među njima najređe pojavljuju upravo oni čija su prava u tom pogledu najširа (to su pre svih skupštine društveno-političkih zajednica). Ovlašćeni predlagači su najčešće oni čija su prava pogođena osporenim zakonom, dakle organizacije udruženog rada, samoupravne organizacije i zajednice i nešto češće drugi organi pravne zaštite ustavnosti i zakonitosti. Na sve ovo treba baciti malo više svetlosti upravo sada, imajući u vidu da se, u širokim društvenim raspravama, pa i u političkim forumima i u skupštinama društveno-političkih zajednica danas znatno češće nego ranije čuju kvalifikacije da je neki zakon protivustavan, a istovremeno izostaje korišćenje raspoloživih sredstava u sistemu da se to i autoritativno utvrdi.

Posebno je pitanje uloge samih ustavnih sudova u pokretanju postupka uopšte, a naročito postupka za ispitivanja ustavnosti zakona. Poznato je da su ustavni sudovi u vrlo malom broju slučajeva pokrenuli postupak na sopstvenu inicijativu. Formalno je ubedljiva većina vođenih postupaka pokrenuta odlukama ustavnih sudova, ali to u sledu inicijativa koje su stvarno dali građani, odnosno njihove organizacije i zajednice. Mada nemam nameru da opravdavam ovakvu praksu — smatram da to, uostalom, nije ni potrebno — ipak ističem da se razlozi za određenu uzdržljivost ustavnih sudova u ovom pogledu mogu tražiti u nedovoljnoj diferenciranosti između ustanovljavanja »osnovane sumnje da se može postaviti pitanje ustavnosti zakona« i konačne konstatacije da »zakon nije u skladu sa ustavom«, odnosno »da je republički zakon u suprotnosti sa saveznim«. Takvoj »uzdržljivosti« doprinosi i politička klima u kojoj se, neretko, već pokretanje postupka za ispitivanje ustavnosti zakona, naročito takozvanih sistemskih zakona, od strane pojedinih faktora ocenjuje kao »društveni ili politički poremećaj«. Valjda nikoga, bar načelno, više ne treba uveravati u neodrživost ovakvih stavova.

6. Iz podataka o broju predmeta u kojima je predlagano ocenjivanje ustavnosti zakona ne mogu se neposredno izvoditi zaključci o opštem stanju ustavnosti u pravnom sistemu, pa ni o kvalitetu zakona sa stanovišta njihovog odnosa prema ustavu. Zato je potrebno voditi računa o još nekim okolnostima. Broj predmeta kojima se traži ispitivanje ustavnosti zakona nije jednak ni broju na ovaj način osporenih zakona, jer se pojedini zakon osporava sa više inicijativa i predloga, kao što ima i slučajeva da jedan predmet sadrži osporavanje većeg broja zakona. Na

Digitized by Google

žalost, ovaj odnos ne prati naša statistika, i ovom prilikom nisam u stanju da ga numerički iskažem, a sigurno je da je on za ocenu stanja u pravnom sistemu vrlo bitan.

U najvećem broju predmeta u pitanje se dovodi jedna ili više pojedinačnih odredaba zakona, dok se sasvim izuzetno osporava ceo zakon. U tom pogledu naša ustavnosudska praksa se približava tokovima koji se zapažaju u svim ustavnim sudovima sveta i sigurno je da se taj trend neće u bližoj budućnosti bitno menjati. Osnov osporavanja je, po pravilu, materijalna protivustavnost, to jest tvrdnja da se osporena odredba sadržinski ne slaže sa ustavom, dok su ukazivanja na formalnu protivustavnost znatno ređa i koncentrišu se, uglavnom, na razgraničenje prava i dužnosti između federacije, republika i autonomnih pokrajina.

Najvažniji indikator za ocenu kvaliteta našeg zakonodavstva, sa stanovišta njegove saglasnosti sa ustavom, jeste broj i karakter konačnih odluka kojima je utvrđena protivustavnost zakona. On je, u ukupnom zbiru, daleko manji od broja predmeta u kojima je tražena ocena ustavnosti zakona, a takva je i praksa drugih ustavnih sudova u svetu.

Tako je u istom razdoblju (1964—1984) na koje se odnose podaci o broju predmeta, u Ustavnom sudu Srbije doneseno 10 odluka o utvrđivanju neustavnosti zakona od ukupno 243 predmeta u kojima je ova ocena tražena. U Ustavnom sudu Hrvatske, od 356 predmeta u 7 je donesena odluka o neustavnosti zakona. U Ustavnom sudu Slovenije bilo je 16 takvih odluka od 291 predmeta, u Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine 4 odluke od 113 predmeta, u Ustavnom sudu Makedonije 2 od 113 predmeta, u Ustavnom sudu Crne Gore 7 od 122 predmeta, u Ustavnom sudu Vojvodine 2 od 35 predmeta i u Ustavnom sudu Kosova 4 odluke od 39 predmeta.

Kako se — saglasno odredbama ustava — u slučaju utvrđivanja protivustavnosti zakona odluka kojom se to utvrđuje dostavlja nadležnoj skupštini, koja treba da sprovede usklađivanje zakona sa ustavom, i ovom prilikom vredi istaći da je ipak u većini slučajeva to i bilo realizovano. Skupština SFRJ i skupštine republika i autonomnih pokrajina su, u većini, u okvirima ustavnog roka od 6, odnosno 12 meseci, menjale osporeni zakon, dovodeći ga u sklad sa ustavom. Međutim, stanje u republikama, odnosno autonomnim pokrajinama, u tom pogledu se razlikuje.

Ako nadležna skupština nije u ustavom predviđenom roku sprovela usklađivanje zakona sa ustavom, ustavni sudovi su svojim odlukama utvrđivali prestanak važenja osporenih zakona. U Ustavnom sudu Slovenije donesene su 4 takve odluke, u Ustavnom sudu Srbije 5, dok u Ustavnom sudu Vojvodine takvih odluka nije bilo. Nasuprot ovakvim primerima, u Ustavnom sudu Hrvatske je bilo 7 odluka kojima se utvrđuje da je zakon prestao da važi, a u Ustavnom sudu Crne Gore 5.

Nije zabeležen nijedan slučaj da je nadležna skupština pribegla jednoj drugoj mogućnosti koja, teorijski, takođe postoji. Teorijski je moguće, a izričito ustavnom normom, takođe, nije za-

Digitized by Google

branjeno da se usklađivanje zakona sa ustavom ne sprovede promenom zakona, već promenom ustava. Imajući u vidu postupak promene Ustava SFRJ, to je na federalnom nivou i teorijski jedva mogućno učiniti u predviđenom roku, ali u republikama i autonomnim pokrajinama to nije slučaj. Mada je ovde reč o teorijskoj mogućnosti koju praksa nije koristila, nema razloga da se na nju ne ukaže, jer ni takvo postupanje ne bi bilo suprotno opštoj koncepciji ustavnog sudstva. Bitno je da ni u tom slučaju ustavni sud ne postane ni »negativni« ni »pozitivni« ustavotvorac. Uz to, podsećam da ustavni sudovi, ni pod kojim uslovima, ne mogu ocenjivati ustavnost ustavnih promena.

7. U postupku pred Ustavnim sudom Jugoslavije, pored ocenjivanja ustavnosti zakona, ocenjivan je i odnos republičkih i pokrajinskih zakona prema saveznima. Podaci kojima o tome raspolažem takođe su dosta zanimljivi. Tako se ubedljiva većina predmeta, 1070 od ukupno 1529, odnosila na osporavanje ustavnosti saveznih zakona, dok se u 420 predmeta zahtevalo ocenjivanje suprotnosti republičkih zakona u odnosu na savezni, a samo u 39 predmeta ocenjivanje suprotnosti pokrajinskih zakona u odnosu na savezni zakon.

Pri ocenjivanju suprotnosti republičkih, odnosno pokrajinskih zakona naspram saveznom, treba obratiti pažnju na jedan element u kojem je praksa Ustavnog suda Jugoslavije do sada bila različita. Prema gramatičkom tumačenju ustavnog teksta[12], moglo bi se zaključiti da u svim slučajevima Ustavni sud Jugoslavije odlučuje samo o tome da li je republički, odnosno pokrajinski zakon u suprotnosti sa saveznim zakonom. Kolokvijalno je, čak u praksi pripreme predmeta za Ustavni sud Jugoslavije, o ovakvim slučajevima govoreno kao o ocenjivanju »zakonitosti republičkih, odnosno pokrajinskih zakona«. Na stranu to što je upotrebljen termin neprihvatljiv; u ne malom broju slučajeva se zaista oceni podvrgavao samo odnos između saveznog i republičkog, odnosno pokrajinskog zakona.

Takvoj praksi bi se opravdano moglo prigovoriti da je nekompletna i da ne odgovara osnovnoj funkciji ustavnog sudstva — obezbeđivanju ustavnosti. Po mom mišljenju, logična pretpostavka ocenjivanja odnosa između saveznih, republičkih i pokrajinskih zakona jeste prethodno ocenjivanje ustavnosti oba zakona čiji se odnos ocenjuje. Ta prethodna ocena ne treba da se daje u vidu posebnog postupka, ali je garancija da ne dođe do apsurdne situacije, koja je mogućna.

Takva situacija bi nastupila ako bi se utvrdilo da je republički, odnosno pokrajinski zakon u suprotnosti sa saveznim, ali da savezni nije u skladu sa ustavom. U želji da se ovakve situacije izbegnu, u poslednje vreme se u praksi Ustavnog suda Jugoslavije, ako ne eksplicitno, onda implicitno obraća pažnju i na pitanje ustavnosti zakona koji su u sukobu.

---

[12]) Ustav SFRJ, član 375, tačka 2.

Digitized by Google

Moj prilog je obuhvatio samo neka, po mom mišljenju osnovna, pitanja vezana za kontrolu ustavnosti zakona od strane ustavnih sudova. Namera mi je pri tome bila da pružim osnov za širu raspravu o ovom i svim drugim pitanjima vezanim za ustavnosudsku kontrolu zakona, a gledišta koja sam izložio moj su lični stav, a ne zvanično stanovište Ustavnog suda Jugoslavije.

Digitized by Google

Dr Slavoljub Cvetković: Idejne borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije (1919—1928)

(Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1985, strana 226)

U Beogradu je nedavno objavljena studija dr Slavoljuba Cvetkovića, višeg naučnog saradnika u Institutu za savremenu istoriju *Idejne borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1919—1928.* Ova studija zaslužuje pažnju čitalaca i vrednovanje od strane naučne kritike, i to iz više razloga. Najpre, ona predstavlja rezultat višegodišnjeg prethodnog bavljenja istorijom Komunističke partije između dva svetska rata, a posebno omladinskim pokretom. Autor je istražio veoma obimnu građu u svim jugoslovenskim arhivima koji sadrže relevantne primarne izvore iz ovog perioda, a pročitao je ne samo prethodno objavljenu literaturu o ovoj problematici već i one neobjavljene magistarske i doktorske disertacije koje predstavljaju istraživački doprinos problemima koje istražuje. Predmet istraživanja je doista kompleksan i zahteva ne samo suvereno vladanje istorijskim metodom istraživanja, već i poznavanje društveno-ekonomskih odnosa, političkih i pravnih instituta jugoslovenske države u prvoj deceniji njenog postojanja. Takve visoke zahteve može da ispuni iskusan istraživač, jer je za izbor i verifikaciju ideja koje su odlučivale o položaju političkih pokreta, pa i celih nacija, potrebno i veliko istraživačko iskustvo.

Autor je koristio primarnu (arhivsku) građu iz arhiva u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani. Nedostaju arhivski dokumenti Balkanske komunističke federacije i izvršnih organa Kominterne, koji se čuvaju u arhivima Kominterne u Moskvi. Korišćeni su sekundarni izvori, među kojima je najpotpuniji izvor sistematizovana biblio-

Digitized by Google

grafija *Projekt istorije Saveza komunista Jugoslavije* (drugi deo. Istoriografski osvrt), objavljena u časopisu »Socijalizam«, br. 11/1978, str. 108—151. Autor je primenio istorijsko-teorijski pristup na nivou sinteze. Ispitivao je dva nivoa činjenica: *istorijske procese i teorijske iskaze* o njima. Takav nivo istraživanja pretpostavlja prethodno poznavanje problematike, odnosno poznavanje osnovnih činjenica o nastanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, političkim odnosima i konstituisanju Komunističke partije Jugoslavije unutar tog političkog konteksta. Studija otvara suštinska pitanja novije istorije Jugoslavije: ulogu KPJ kao političke snage u periodu između 1919. i 1928. godine, s obzirom na odnos između opšteg (odnos KPJ — Kominterna), posebnog (politički procesi u Kraljevini SHS) i pojedinačnog (idejna previranja i političke struje unutar KPJ). Autor nije zanemario ni ulogu ličnosti u stvaranju, primeni i razgradnji različitih ideoloških stavova. Po svojoj strukturi, studija ima tri dela: u prvom su obrađeni problemi rascepa radničkog pokreta posle oktobarske revolucije, formiranje Treće internacionale i uticaj na revolucionarnu situaciju u Kraljevini SHS. U ovom delu autor analizira i ocenjuje stavove više istraživača, nastojeći da pokaže, celovito i praćenjem svih faza tog procesa, složene odnose u kojima se vrši idejno-političko diferenciranje između socijaldemokratskog i komunističkog pokreta posle prvog svetskog rata, kako u Evropi tako i u Kraljevini SHS. Osnovna ocena autora iskazana je u sažetom stavu: socijaldemokratija je precenila sopstvene snage, a potcenila državni aparat i idejnu snagu buržoaskog nacionalizma (str. 9). To je dovelo da rascepa u Drugoj internacionali, do njenog idejnog i političkog poraza, što je rezultiralo njenim konačnim raspuštanjem. »Sredinom rata u radničkom pokretu tako su se mogle razlikovati uglavnom tri idejne struje. Prva, koju su predstavljali zagovornici rata i pobornici ‚odbrane otadžbine', politički nazvani: desnicom, socijalpatriotima, oportunistima ili šovinistima u radničkom pokretu. Druga, koja je okupljala pristalice borbe za pretvaranje imperijalisitčkog rata u građanski rat protiv buržoazije, na čelu sa boljševicima. I treća struja, centristička, koja se teorijski saglašavala sa Marksovim shvatanjem klasne borbe, ali je u praksi političkog delovanja nastojala da opravda i 'marksistički' objasni držanje socijalpatriota, prikrivajući na taj način njihov šovinizam i saradnju s nacionalnom buržoazijom« (str. 14). Da bi potpunije rasvetlio proces revolucionarnog preobražaja socijaldemokratske levice, i njenog povezivanja u sklopu centralizovane komunističke partije, autor je razmatrao klasnu suštinu jugoslovenske države: »Kraljevstvo SHS, kao država jugoslovenskih naroda, nastalo je u uslovima krize kapitalističkog sistema izazvane posledicama rata, kada se talas revolucije radnika i seljaštva ugnjetenih nacija sa istoka širio na zapad Evrope« (str. 21). Oktobarska revolucija je »konkretizovala marksističku revolucionarnu misao i u radničkom pokretu je otvorila proces idejne i organizacione diferencijacije« (str. 21).

Predmet istraživanja su oni politički procesi koji su bitno opredelili idejno-politički profil KPJ u deceniji 1919—1928. godine, a to su razvoj političkih odnosa u Kraljevini SHS, uticaj Komunističke internacionale, posebno u drugom delu posmatranog perioda *(proces boljševizacije)*. Revolucionarni pokret u različitim delovima nove države, posebno u onim delovima koji su pripadali bivšoj austro-ugarskoj državi, imao je svoje specifičnosti, koje je autor naveo na str. 24—28. studije. Karakteristika socijalno-političkog previranja u Kraljevini SHS na početku njenog postojanja kao suverene države je revolucionarni pokret masa i nespremnost socijalističkih vođâ da povedu taj pokret u revoluciju. Istorijske vođe socijalističkog pokreta nestale su u prethodnom razdoblju (Dimitrije Tucović), a uticaj opredeljene levice još nije imao odlučujući politički

Digitized by Google

značaj. Proces idejno-političkog diferenciranja u međunarodnom radničkom pokretu doveo je do masovnog pristupanja članova levih krila socijaldemokratskih partija još malobrojnim komunističkim partijama. Taj proces je znatno ojačao 1920. godine. Istovremeno, da bi obezbedila jedinstvene idejno-političke osnove delovanja revolucionarnog pokreta, Kominterna je pooštrila kriterijume za prijem u dokumentu usvojenom na II kongresu, poznatom pod nazivom »Uslov za prijem u Komunističku internacionalu«.

Selekcija činjenica i iskaza o političkim procesima omogućava autoru da u potpunosti iskaže svu protivrečnost odnosa u radničkom pokretu u periodu konstituisanja KPJ i ranom (legalnom) periodu delovanja, pa i da izvuče iz naslaga mnogih ocena i iskaza pravu suštinu i istinu o nekim činjenicama koje se smatraju opštepoznatima, ali su zapravo polupoznate i nedovoljno prisutne u svesti članova Saveza komunista danas. To se, posebno, odnosi na relacije KPJ — SKOJ. Prema Statutu samostalne, a po delovanju nužno upućene jedna na drugu, ove dve organizacije bitno su se razilazile u pitanjima revolucionarne strategije i taktike, i to u razdoblju kritičnom za opstanak obeju, to jest na početku 20-ih godina. Autor, koji se dugo bavio izučavanjem omladinskog pokreta, skrenuo je pažnju na tu činjenicu, a objašnjenje anarhističkih tendencija u nekim delovima omladinske organizacije potražio je ne samo u autonomnom prihvatanju anarhističkih ideja, već i u političkim sukobima unutar KPJ i u njenim slabostima. Taj odnos ocenjen je sledećom konstatacijom: »Razlike u programima revolucionarnog radničkog pokreta Jugoslavije i SKOJ-a predstavljale su osnovu za mnoge nesporazume i neshvatanja omladinskog problema od strane pojedinih rukovodilaca radničkog pokreta. U vreme parlamentarne borbe Komunističke partije Jugoslavije i velikih izbornih pobeda 1920. godine mnogima je smetao stav da je radnička omladina najaktivniji i najrevolucionarniji deo proletarijata, koji kao svoj zadatak postavlja neumornu političku agitaciju među širokim radničkim masama, organizovanje i izvođenje političkih akcija, neposrednu borbu za komunizam, učešće u obaranju kapitalističke vladavine i vaspitavanje omladine za zidare komunističkog društva'« (str. 54).

Pitanja koja je KPJ postavljala kao osnovni klasni cilj u prvim godinama svog rada, a koja su predstavljala socijalnu revandikaciju, mogu današnjem čitaocu izgledati suviše parcijalna i sitna, posebno s obzirom na to da se postavljaju u procesu pravno-političkog konstituisanja nove države i organizovanog političkog života; pitanja dužine radnog dana, zaštite žena i omladine na radu — ipak su značila bitan napredak u političkoj istoriji jugoslovenskih naroda. Ostvarivanje prava na kraće radno vreme značilo je za komunistički pokret praktičnu mogućnost angažovanja većeg broja radnika na raznim aktivnostima posle radnog vremena. Pored ovih klasno-revolucionarnih zahteva, prva ozbiljnija politička pitanja koja je KPJ morala da rešava javila su se u periodu priprema za izbore za Ustavotvornu skupštinu (Konstituantu). To je bilo pitanje klasnog opredeljenja — da li prihvatiti buržoaske parlamentarne izbore ili ih bojkotovati u celini. Autor je detaljno izneo sva stanovišta u sporu povodom ovog pitanja. Postoje još neka značajna pitanja, koja su bitna za idejna diferenciranja u KPJ, za njeno organizaciono ustrojstvo i angažovanje, odnosno za prestanak rada važnih ličnosti revolucionarnog pokreta. Među najvažnije idejno-teorijske rasprave spada *diskusija o nacionalnom pitanju*, vođena u partijskim glasilima tokom 1923. Tada već zabranjena politička partija, sa svim karakteristikama ilegalnog rada koje su pratile većinu komunističkih partija sa takvim statusom, KPJ je u raspravi o ovom veoma važnom pitanju angažovala više desetina partijskih radnika, među kojima su i istaknuti komunisti, članovi organâ Kominterne. Sta-

Digitized by Google

vovi partijske desnice (S. Marković) i levice su se maksimalno zaoštrili, a rasprava je u celini pokazala da je, pored usvojenih osnovnih marksističkih stavova o pravu nacija na samoopredeljenje, u svesti članstva još izražen kontinuitet sa starim socijaldemokratskim idejama, pa čak je i ispoljena plemenska svest. Dakle, postojao je veći diskontinuitet nego kontinuitet marksističke misli o nacionalnom pitanju. Nacionalno pitanje imalo je veliki značaj za strategiju KPJ, pri čemu su na stavove partije, posebno delova njenog rukovodstva, znatno uticale ocene Kominterne. Autor je ukazao na proces boljševizacije kao važan faktor za utvrđivanje statusa KPJ u Kominterni, i za davanje konačne političke ocene o Jugoslaviji kao versajskoj tvorevini; takvo stanovište Kominterne je bilo od odlučujućeg značaja, jer je u periodu do 1928. dovodilo do frakcijskih borbi, ali je doprinelo tome da se unutrašnji idejni rascepi prevaziđu tridesetih godina i da KPJ, samostalnim stavovima o nacionalnom pitanju, izgradi vlastite teorijske pozicije, a zatim i da stekne idejno-političku i organizacionu samostalnost u odnosu na Kominternu. To je omogućilo da postane aktivna, rukovodeća politička snaga u oružanom ustanku i narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945. godine. Još jedno idejno-teorijsko pitanje je postalo predmet rasprava u KPJ, i to o *demokratskom centralizmu*. To je bilo važno i iz organizacionih razloga, jer posle velikih hapšenja 1921. godine najpotrebnije je bilo jedinstvo rukovodstva, a njega nije bilo. Slavoljub Cvetković objašnjava i idejnu borbu za jedinstvo i demokratski centralizam: »Uprkos intervenciji Kominterne, rukovodstvo Partije, na čelu s dr Simom Markovićem, nije bilo sposobno da poveže partijske redove, i članovi Partije vremenom su dolazili do saznanja da se celokupna partijska praksa mora zasnivati na jasnim i revolucionarnim idejnim pozicijama. Zbog toga je dolazilo do sve žešćih sukoba između partijskog rukovodstva i aktivista koji su za sobom već imali iskustvo u organizovanju ilegalne partije pod najtežim uslovima« (str. 137). Ideje i uspesi individualnog terora ostavili su dubok trag u praksi i svesti članova SKOJ-a, pa su sukobi između SKOJ-a i KPJ dodatno otežavali konsolidaciju komunističkih organizacija. Lična agilnost i odanost komunističkom pokretu, koje su odlikovale i mlade i starije komuniste, više su doprinele uspešnom radu i delovanju KPJ među radnicima nego veliki broj odluka rukovodstva u emigraciji i Izvršnog komiteta Kominterne. Aktivnost jugoslovenskih studenata u inostranstvu, naročito u Rurskoj oblasti, za manje upućene čitaoce predstavlja impresivnu sliku organizovanog i efektivnog rada (str. 138—139). U studiji su prikazane borbe u KPJ, u kojima je aktivnu ulogu imala Treća internacionala, kao arbitar koji rešava sukobe, određuje ciljeve i način njihovog političkog sprovođenja. Preko svojih organa, a polovinom dvadesetih godina i preko svoje sekcije Balkanske komunističke federacije, Kominterna je uticala na nastavljanje frakcijskih borbi, stvaranje nepoverenja među članstvom i rascepa u rukovodstvu Partije.

U radu KPJ bilo je ličnog i političkog neiskustva, loše organizacije, neobjašnjivih previda (ili neproverenih ličnosti? O ulozi ličnosti komunistički pokret između dva rata nije hteo da raspravlja!) i lakog ubacivanja provokatora u komunističke redove. Svakako, pored objektivnih teškoća u radu, ilegalna politička organizacija suočava se i sa većom subjektivnom teškoćom: ona postaje »privlačna« za avanturiste, emotivno labilne ličnosti i druge pojedince koji bi se mogli označiti kao psihički devijantne osobe. Iako istoričar po obrazovanju i istraživačkim metodima kojima pristupa predmetu istraživanja, Slavoljub Cvetković je konsultovao i literaturu iz oblasti psihologije, što potvrđuju i neke njegove ocene. To je još jedan autorski doprinos naporu na rasvetljavanju i ocenjivanju veoma složenih i protivrečnih okolnosti i stavova u KPJ, proizišlih iz njih;

Digitized by Google

istovremeno, treba naglasiti da su psihobiografije kao metod istraživanja značajnih ličnosti javnog i političkog života korišćene u mnogim zemljama, i da treba podsticati mlađe istraživače za ovakvu vrstu istraživanja, što bi doprinelo još potpunijem vrednovanju naše novije istorije.

U završnom delu studije autor se bavi onim periodom koji je ispunjen ne samo frakcijskom borbom između desnice i levice u KPJ, posle koje je sledila odluka Prezidijuma IK KI o formiranju novog rukovodstva, već i odjeci borbe u Ruskoj komunističkoj partiji i uticaj na Kominternu i njene sekcije. Idejni sukobi u Kominterni, zbog strukture organizacije, odrazili su se i na njene sekcije. Posle idejnog poraza levice u RKP(b), na čelu sa Trockim, došlo je do masovnog isključivanja stranih komunista iz RKP(b) i njihovih nacionalnih partija. Proces boljševizacije i obračun sa levim blokom Trocki — Zinovjev — Kamenjev sadržao je više komponenata: 1. izgradnju socijalizma u jednoj zemlji, priznavanje neprikosnovenog idejnog autoriteta RKP(b), 2. jačanje centralizma i pretvaranje komunističkih paritja u zavisne, organizaciono i finansijski, delove Kominterne, 3. jačanje i na međunarodnoj sceni promociju kulta ličnosti J. V. Staljina. Svi ti procesi, u odgovarajućoj srazmeri, podsticani su od strane jugoslovenskog partijskog rukovodstva van zemlje, u partijskoj štampi o propagandnim materijalima (str. 192—196). Centralizacija i jačanje demokratskog centralizma, kao načela komunističkog pokreta, procesi su koji su jedini mogli da obezbede konsolidaciju i idejno-teorijsko osposobljavanje članova KPJ za dugu i tešku ilegalnu delatnost. U tim naporima velik doprinos dali su bivši sekretar CK KPJ Filip Filipović, svi komunisti-članovi redakcije časopisa »Klasna borba«, mnogi aktivisti u Jugoslaviji i u Sovjetskom Savezu. Iako je i u toku 1928. bilo ocena o bliskom ustanku i pripremi za oružanu borbu, dokumenti tog perioda su dokaz o naporima Komunističke partije Jugoslavije da sagleda uzroke svojih poraza i bolje predviđa budućnost.

Studiju dr Slavoljuba Cvetkovića treba čitati i razmišljati o poukama koje nam upućuje naša novija istorija. Autor je izvršio težak zadatak da sintetizuje ogromnu građu i izloži je jasno i pregledno, jasnim jezikom. U društvenim naukama to je najteže, predstavlja vrhunsko zanatsko-istraživačko postignuće. Autor je svoj posao obavio, a na novim generacijama je da ovu studiju čitaju i sagledaju na celovitiji način vezu između bliske prošlosti, savremenosti i budućnosti.

Dubravka Stajić

Slobodan Vuković: Radništvo i birokratija

(»Mladost«, Beograd, 1985)

Knjiga Slobodana Vukovića nastala je na osnovu anketiranja 1.300 zaposlenih u 14 preduzeća u Srbiji, početkom 1983. godine. Cilj istraživanja bio je merenje uticaja pojedinih socio-profesionalnih grupa na odlučivanje u RO. Drugim rečima, autor je želeo da utvrdi moć osnovnih društvenih grupa u preduzećima, a to mu je poslužilo i za razmatranje stratifikacije jugoslovenskog društva.

Moć je merena učešćem u donošenju četiri vrste odluka u preduzećima: o investicijama, ličnim dohocima, prijemu i otpuštanju radnika i izboru direktora. Vukovićevi zaključci uglavnom se poklapaju sa rezultatima nekih ranijih poznatih istraživanja Josipa Županova, Veljka Rusa, Vladimira Arzenšeka, Josipa Obradovića i drugih naših sociologa.

Distribucija moći u preduzećima je izrazito oligarhijska, dokazuje Vuković, detaljno navodeći dobijene podatke. Najmanji — bolje reći simboličan — uticaj na odlučivanje imaju radnici, a zatim

Digitized by Google

osnovna organizacija Sindikata. Radnički savet, kao i srednji i niži rukovodioci, ostvaruju približno srednji uticaj, kao i »faktori izvan radne organizacije«, to jest društveno-političke zajednice, organizacije i banke. Daleko najveći uticaj imaju direktori, a njima je vrlo blizak kolegijum.

Verodostojnost ovakvog zaključka najbolje je pokazati na primeru odlučivanja o ličnim dohocima, jer sva dosadašnja ispitivanja uveravaju da je najveća zainteresovanost radnika upravo za odlučivanje o ovom pitanju. Pre svega, inicijativu za raspodelu sredstava za lične dohotke najčešće daju stručne službe, za njima slede direktor i radnički savet, a radnici su pokretači inicijative samo u 2,9 odsto slučajeva. Gotovo dve trećine svih zaposlenih i više od polovine članova radničkih saveta smatraju da radnici nemaju nikakav uticaj na raspodelu sredstava za lične dohotke. Uticaj radnika kao »veliki« i »vrlo veliki« procenjuje manje od desetine ispitanika, a sami radnici misle da je njihova moć u ovom domenu još znatno slabija. Istovremeno, gotovo tri četvrtine ispitanika ocenjuje uticaj direktora kao »veliki« i »vrlo veliki«.

Slična su i zapažanja anketiranih o moći različitih društvenih grupa u procesu izbora direktora. Vuković istraživanje potvrdilo je očekivani rezultat: »spoljni faktori« su odlučujući pri izboru direktora, a za njima po uticaju slede pripadnici tehnokratije iz preduzeća. Čak dve trećine ispitanika smatra da u ovom slučaju »spoljni faktori« imaju »veliki« i »vrlo veliki« uticaj.

Na drugoj strani, gotovo tri četvrtine svih anketiranih, uz isti toliki procenat članova radničkih saveta, uvereni su da radnici nemaju nikakav uticaj na izbor direktora. I dok su četiri petine radnika ovaj nalaz potvrdili, sami direktori su radnicima dali tri puta veći značaj nego što ga oni sami sebi pripisuju. Da sve ovo još ciničnije zazvuči, podaci, takođe, jasno pokazuju da je uticaj direktora na sopstveni izbor znatan. Tako je, na primer, gotovo trećina ispitanika moć direktora pri izboru opisala kao »vrlo veliku«.

U odeljku o komunikacionoj povezanosti, to jest o međusobnom opštenju predstavnika različitih društvenih grupa povodom problema preduzeća, Vuković dokazuje da su radnici izolovani, i pored njihove neosporne zainteresovanosti za ovu problematiku. Slabo učešće i simboličan uticaj radnika u procesu odlučivanja koegzistira, međutim, sa velikim međusobnim komuniciranjem samih radnika. S druge strane, što je uticaj pojedinih društvenih grupa veći, to je komunikaciona veza između te grupe i radnika slabija.

Jedna od posledica prikazane nemoći radnika u odlučivanju u preduzećima je i atomizacija i rezignacija radnika, čije i druge, isto tako bitne, uzroke Slobodan Vuković obrazlaže. O rezigniranosti jasno govori podatak da više od trećine anketiranih radnika ne bi tražilo ničiju podršku u slučaju eventualnih problema na poslu i pri tom dodaju da se »ne može ništa učiniti«. Isto tako, više od polovine članova radničkih saveta nema iluzije o svojoj samoupravnoj moći u slučaju konflikta u preduzeću.

Istim zaključcima vode i podaci koji pokazuju da radnici ne shvataju Sindikat kao svoju organizaciju, jer bi mu poverenje ukazalo svega 13,3 odsto anketiranih radnika. Svaka sumnja u ovo značajno nepoverenje treba da se suoči sa ranijim sociološkim istraživanjima, na primer u Sloveniji, koja kazuju da više od polovine radnika uopšte nije znalo jesu li članovi Sindikata, a čak 90 odsto nekvalifikovanih radnika izjavilo je da nisu članovi ove organizacije. Rukovodiocima preduzeća takvi stavovi, međutim, nisu bliski. Među njima je, kako kaže Vuković, osnovna organizacija Sindikata, kao zaštitnik interesa, najpopularnija. Za pomoć bi joj se obratilo više od jedne trećine svih rukovodilaca, ili čak 57 odsto direktora.

Na osnovu mnogih pokazatelja iz ovog i drugih sličnih istraživanja, autor tvrdi da bezmalo svu vlast u preduzeću ima tehnokrat-

Digitized by Google

ski vrh, na čelu sa direktorom, delegiran od strane stvarnog kolektivnog vlasnika sredstava za proizvodnju — političke birokratije. Zbog oligarhijske strukture moći, jugoslovensko preduzeće je klasno stratifikovano, kakvo je i jugoslovensko društvo uopšte.

Vuković identifikuje tri osnovne klase. Prva je radništvo, radnici u proizvodnji, proizvodnim uslugama i njima vrlo bliski administrativni radnici u pogonu. Druga klasa, tehnokratija, sastavljena je od najviših rukovodilaca u preduzećima, i ona je deo vladajuće klase — birokratije. Treću, takozvanu novu srednju klasu čine administrativni radnici, službenici, stručnjaci u administraciji i proizvodnji, kao i niži i srednji rukovodioci. Pripadnici nove srednje klase imaju izvesnu moć, ali su — budući u najamnom odnosu — ipak neposredni izvršioci interesa i htenja vladajuće klase.

Dokazi o neravnomernoj raspodeli moći između različitih socio-profesionalnih grupa u preduzećima mogu biti samo deo dokaza o raspodeli moći u globalnom društvu, a ovi, opet, nisu sami dovoljni za zaključivanje o društvenoj stratifikaciji. Te činjenice bio je svestan i autor ove knjige, pa je zato, u prilog svojim tvrđenjima, naveo još neke argumente koji govore o položaju radnika kao klase, naspram drugih društvenih grupa (klasa).

Na primeru srednjoškolskog i visokoškolskog sistema u našoj zemlji, Vuković pokazuje da se barijera između radničkih i nemanuelnih zanimanja povećava. Društvena mobilnost se osetno smanjila, na račun samoreprodukcije društvenih grupa. Drugim rečima, deca radnika imaju najveće izglede da postanu radnici, ili da se bave nekim od proizvodnih zanimanja, čak i sa visokom školskom spremom.

Analizujući jugoslovensku stambenu politiku, autor nalazi da je klasna eksploatacija radništva preko nje višestruka. Radnici pretežno sami grade stanove za sopstvene potrebe, a ulažu u zajedničke stambene fondove koje najviše koristi srednja i vladajuća klasa. Radnički stanovi u društvenoj svojini manje su površine, manje komforni i na lošijim lokacijama, a za njih se — relativno posmatrano — plaća veća stanarina. Uz sve to, radnici duže od pripadnika drugih društvenih grupa čekaju na stan itd.

U knjizi *Radništvo i birokratija* Slobodana Vukovića nisu prvi put otkrivene ogromne razlike u moći različitih društvenih grupa u našem društvu. Ona je, međutim, sveža i ubedljiva potvrda o trajnosti tih, sve teže premostivih, razlika. Sa ovom knjigom jugoslovenska sociologija bliža je ispunjavanju davnašnjeg duga: adekvatnoj analizi socijalne strukture našeg društva.

Jovan Teokarević

Adam Ninković: Filozofski vidici Svetozara Markovića

(Banjaluka, 1984)

U izdanju sve ambicioznijeg Centra za političke studije »Veselin Masleša« iz Banjaluke publikovana je knjiga Adama Ninkovića *Filozofski vidici Svetozara Markovića*. Pored Predgovora ova knjiga sadrži četiri poglavlja: *Srbija u vreme Svetozara Markovića, Markovićev životni put i intelektualni razvoj, Filozofska osnova socijalnog učenja Svetozara Markovića* i *Osobenosti, dometi,* značaj. Takođe, knjiga sadrži Selektivnu bibliografiju te Registar imena.

Autor se u knjizi prevashodno bavi eksplikacijom filozofskih ideja, shvatanja i ubijeđenja Svetozara Markovića, ali tako što ih posmatra u fokusu društveno-ekonomskih, političkih i kulturnih zbivanja s kojima je Marković bio suočen. U Predgovoru Ninković isti-

Digitized by Google

će da je svoja istraživanja razvijao polazeći od opšte pretpostavke: »iz socijalnog učenja Svetozara Markovića može se izlučiti relativno zaseban sloj misli, shvatanja i učenja koji imaju filozofski karakter i predstavljaju najdublju osnovu njegovog celokupnog dela i delovanja. A upravo to su: *Filozofski vidici Svetozara Markovića*«. Dalje, autor ispravno naglašava da se upravo iz ove generalne pretpostavke mogu izvući i dvije posebne: »1. u filozofskoj dimenziji socijalnog učenja S. Markovića sadržana su njegova ontološka, gnoseološka, antropološka, etička i estetička shvatanja, 2. filozofski vidici S. Markovića značajni su za razumevanje i valorizaciju čitavog njegovog teorijskog dela i praktičnog delovanja. Tek u tom kontekstu mogu se pravilno razumeti kako njegov društveno-istorijski značaj tako i njegova filozofija.«

Upravo polazeći od tih pretpostavki, autor u prvom dijelu detaljno prikazuje ekonomske, političke i kulturne odlike Srbije Markovićeva doba, ističući da ih karakteriše proces prvobitne akumulacije kapitala i nastanak kapitalističke društveno-ekonomske formacije koja je uslovila raspadanje autohtone seoske privrede i sela. U suštini, to je bio agrarni kapitalizam koji je tek zahvatio uticaj industrijalizacije i robno-novčane privrede. Ali, iako nerazvijen, takav oblik kapitalizma pojačao je klasne protivrječnosti između sela i grada, bogatih i siromašnih, stvorio birokratiju, što će se odraziti i na proces političkih borbi u okviru građanskog liberalizma.

Opisujući uslove u kojima se pojavljuje značajna figura Svetozara Markovića, autor nadalje koristi deduktivni metod da bi njime, u drugom dijelu, pokazao osobenosti Markovićeva životnog puta i intelektualnog i političkog razvoja. On naglašava da je Marković za svog kratkog života (29. godina) uspio da izgradi svoju intelektualnu strukturu kao sintezu »narodnih potreba Srbije 60-ih i 70-ih godina XIX veka«, socijalno-političkih shvatanja revolucionarnih demokrata, marksističkog shvatanja, filozofskog materijalizma XVIII vijeka, prirodno-naučnog i antropološkog materijalizma Černiševskog, kao i etičkih pogleda socijal-utopista. I zaključuje da je Svetozar Marković »ideje sa strane odmeravao prema stvarnom stanju srpskog društva, nastojeći da stvori najširi mogući front društvenih snaga na realizaciji ideje socijalizma«.

Treći, centralni, dio studije autor posvećuje analizi filozofskih osnova socijalnog učenja Svetozara Markovića, da bi pokazao suštinu »ontoloških«, gnoseoloških, antropološko-etičkih i estetskih ideja Svetozara Markovića. U posljednjem, četvrtom, dijelu Ninković razmatra »osobenosti, dometa, značaj« Markovićevih teorijskih gledišta. I zaključuje »da je Markovićevo delo izuzetno značajno, da ide u red najznačajnijih dela koja imaju kako istorijsku tako i aktuelnu vrednost. Sve to nalazi se, najkraće rečeno, u Markovićevom vizionarskom i revolucionarnom konceptu socijalizma, samoupravljanja i federalizma — primerenom našim narodima. Taj koncept nije mogao biti ostvaren u njegovo vreme... A u našem vremenu, kad ostvarujemo ideje socijalizma, samoupravljanja i federalizma, vrednost Markovićevih ideja raste. Epohalno gledano — on je naš savremenik«.

O Svetozaru Markoviću napisan je u Jugoslaviji zaista veliki broj knjiga, studija, monografija, tekstova. Od toga u Bosni i Hercegovini tek nekoliko. Ninkovićeva knjiga popunjava jednu prazninu u tom kulturnom i intelektualnom podneblju, istovremeno dajući značajan doprinos sveobuhvatnijem proučavanju Markovićeva intelektualnog i političkog opusa koji je bitan i za teoriju i praksu samoupravnog socijalizma. Ninković ispravno ističe da Marković nije samo »prosvetitelj« nego i mislilac čije je djelo odigralo veliku ulogu u razvoju socijalističke misli na našem tlu. Markovićevo djelo razbijalo je mnoge mistifikacije kojima su vladajući krugovi obmanjivali narod. Ono je predstavljalo emancipatorsku svi-

Digitized by Google

jest, revolucionarnu misao koja je u Srbiji, zapravo, bila otjelovljenje Marksovih principa »radikalne kritike svega postojećeg«, te otuda i sadrži aktuelnost i za nas. Izučavati Markovićevu misao, njegove *filozofske* poglede neophodno je da bi se preko njih lakše spoznao naš put »opštečovečanske emancipacije«.

Na kraju, recimo i to da je sintetička studija Adama Ninkovića *Filozofski vidici Svetozara Markovića* potpuno opravdala pretpostavke s kojima je autor započeo svoja istraživanja. Istaknimo i posebnu vrijednost strukture Ninkovićeve studije: logičku koherenciju prezentirane građe, stilsku dotjeranost, jednostavnost i razumljivost teksta. Sve to uvećava vrijednost Ninkovićeve studije i pojačava recepciju njene sadržine posvećene povijesnom značenju teorijskih pogleda Svetozara Markovića.

Braco Kovačević

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 200 — DIN

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. of MICH.
AUG 01 1986
Current Serials

4
1986

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uredivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 2.400 dinara. Za inostranstvo 4.800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: BIGZ, Beograd, Bulevar vojvode Mišića 17

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXIX
1986 Broj 4

Sadržaj

Kiro Hadži Vasilev
Aktuelni značaj teorijskih osnova delovanja i borbe Saveza komunista 3

O nacionalizmu danas

Hamdija Pozderac
Društveno-ekonomski korijeni, klasna priroda i oblici ispoljavanja nacionalizma 13

Ivan Perić
Nacionalizam, njegova prisutnost i djelovanje u Hrvatskoj 34

Dušan Janjić
Prilog raspravi o uzrocima i oblicima ispoljavanja nacionalizma u SR Srbiji 46

Nijaz Duraković
Mladi i nacionalizam 57

Lev Kreft
Nacionalizam i Slovenci 67

Fuad Muhić
Problemi nacionalizma u SR Bosni i Hercegovini 72

Nikola Čingo
Neki vidovi makedonskog nacionalizma 76

Stipan Kopilović
Klerikalizam i kleronacionalizam, njegovi nosioci i izvori 92

Azem Vlasi
Neki oblici antisocijalističkog delovanja u SAP Kosovo 102

Marko Špadijer
Nacionalizam u Crnoj Gori 111

Vojan Rus
Perspektive socijalizma (sa osvrtom na nacionalno pitanje) 118

Pogledi

Dušan Ičević
Nacionalnost i internacionalnost radničke klase 124

Osvrti

Ervin Peratoner
Upliv strane propagande na formiranje (ideologija) naših »srednjih slojeva« 137

Đorđe Đurković
Ustavno sudstvo u društveno-političkom sistemu 150

Prikazi 159

Digitized by Google

Содержание

Киро Хаджи Васильев

Актуальное значение теоретических основ действий и борьбы Союза Коммунистов 3

О национализме сегодня

Хамдия Поздерац

Социально-экономические корни, классовый характер и формы проявления национализма 13

Иван Перич

Национализм, его наличие и действия в Хорватии 34

Душан Янич

К диспутам о причинах и формах проявления национализма в СР Сербии 46

Нияз Дуракович

Молодеж и национализм 57

Лев Крефт

Национализм и Словенцы 67

Фуад Мухич

Проблемы национализма в СР Боснии и Герцеговине 72

Николай Чинго

Некоторые виды македонского национализма 76

Стипан Копилович

Клерикализм и клеронационализм, его апологеты и источники 92

Азем Власи

Некаторые формы антисоциалистических действий в САО Косово 102

Марко Шпадиер

Национализм в Черногории 111

Воян Рус

Перспективы социализма (с точки зрения национального вопроса) 118

Взгляды

Душан Ичевич

Национальность и интернациональность рабочего класса 124

Обзоры

Эрвин Пратонер

Воздействие зарубежной пропаганды на оформление (идеологий) наших „средних слоев" 137

Джордже Джурковић

Конституционное судопроизводство в социально-политической системе 150

Рецензии 159

Kiro Hadži Vasilev

The Current Significance of the Theoretical Foundations of Action and Struggle of the League of Communists 3

Concerning Nationalism Today

Hamdija Pozderac

The Socio-economic Roots, the Class Nature and Forms of Expression of Nationalism 13

Ivan Perić

Nationalism, Its Presence and Action in Croatia 34

Dušan Janjić

A Contribution to the Discussion on the Causes and Forms of Expression of Nationalism in the Socialist Republic of Serbia 46

Nijaz Duraković

Youth and Nationalism 57

Lev Kreft

Nationalism and the Slovenes 67

Fuad Muhić

The Problems of Nationalism in Bosnia-Herzegovina 72

Vikola Cingo

Some Forms of Macedonian Nationalism 76

Stipan Kopilović

Clericalism and Clero-nationalism, Its Principals and Sources 92

Azem Vlasi

Some Forms of Anti-socialist Action in the Socialist Autonomous Province of Kosovo 102

Marko Spadijer

Nationalism in Montenegro 111

Vojan Rus

The Prospects of Socialism (With Reference to the National Question) 118

Views

Dušan Ičević

Nationality and Internationality of the Working Class 124

Surveys

Ervin Peratoner

The Influence of Foreign Propaganda on the Formation (Ideologies) of Our "Middle Classes" 137

Djordje Djurković

The Constitutional Judicature in the Socio-political System 150

Reviews 159

Digitized by Google

Kiro Hadži Vasilev

Aktuelni značaj teorijskih osnova delovanja i borbe Saveza komunista

Tokom istorijskog razvoja revolucionarnog radničkog pokreta postajalo je sve jasnije od kolikog su značaja za taj pokret teorijska saznanja na kojima treba da se zasniva njegova revolucionarna borba. Lenjin je to jednostavno izrazio: »Bez revolucionarne teorije — nema revolucionarne prakse.« Nije to bila neka aktivistička parola, nego izraz spoznaje samih zakona istorijskog razvoja ljudskog društva u epohi kada radnička klasa postaje sve važniji činilac, a zatim i odlučujući subjekt tog razvoja.

Ideali komunizma, počev od njihovih prvih klica, prenose se vekovima kroz istoriju u raznim iluzornim, religijskim i utopijskim oblicima. Tek sa pojavom radničke klase oni dobijaju realnu istorijsku osnovu, materijalnu snagu i pravog nosioca, društvenog subjekta, koji ih može, pa čak, snagom istorijske nužnosti, i mora ostvarivati. Ali, počeci radničkog pokreta i sami su bili obeleženi iluzornom svešću koja se javljala u obliku, kako ga je još mladi Marks nazvao, primitivnog komunizma. Marks je još tada početkom četrdesetih godina prošlog stoleća, shvatio da delotvornog komunističkog pokreta ne može biti ako se on ne oslobađa tih iluzornih oblika svesti, pa je zato ukazao da je nužna »reforma svijesti ne pomoću dogmi, nego pomoću analize mistične, samoj sebi nejasne svijesti, pojavljivala se ona religiozno ili politički«, da svet treba da »probudimo iz sna o samome sebi, da mu **objasnimo** njegovo vlastito djelovanje«. Isticao je: »Mi svijetu samo pokazujemo za što se on zapravo bori, a svijest je takva stvar do koje on **mora** doći, makar to i ne htio.« I još: »da bi se očistilo

Digitized by Google

od svojih grijeha, čovječanstvo treba samo da ih proglasi onim što jesu.«[1]

Drugim rečima, da bi svojim praktičnim aktivnostima i borbama zaista ostvarivali svoje težnje i ideale, ljudi moraju da što tačnije i dublje spoznaju pravi smisao i zakone prošlog i budućeg istorijskog razvoja, da na takvim spoznajama formiraju i razvijaju svoju svest i zasnivaju svoju društvenu praksu. Ako to važi za svet i čovečanstvo kao celinu, utoliko više važi za one društvene snage i pokrete koji su, samom istorijskom nužnošću, pozvani da u našoj istorijskoj epohi odigraju revolucionarnu ulogu.

U komunističkim idealima Marks je video izraz samog bića, težnji i neminovne klasne borbe radničke klase, ali i projekciju istorijske nužnosti. Stoga za njega proces revolucionarnog preobražavanja ljudskog društva u pravcu ideala komunizma — što će, kako on kaže, biti »vrlo surov i dugotrajan proces«[2] — prirodni je spoj interesa i borbe radničke klase, s jedne, i istorijske nužnosti, s druge strane. To znači da će borba radničke klase, ostvarivanje njenih interesa i preobražavanje društva u pravcu komunizma biti toliko uspešni koliko radnički pokret bude shvatao zakone društvenog razvoja i svoju aktivnost zasnivao na tim zakonima.

Upravo iz tih razloga su Marks i Engels, kao osnivači naučno utemeljenog komunističkog pokreta, od samog njegovog početka ukazivali na to da njegova istorijska uloga ne može da se uspešno ostvaruje ako predvodnička svest, utemeljena na naučnim i teorijskim saznanjima zakonitosti društvenog razvoja, ne bi bila osnovno svojstvo tog pokreta. Samo na toj osnovi on može zaista da deluje kao vodeća snaga radničke klase, njene revolucije i socijalističkih preobražaja društva. U tom smislu se u Komunističkom manifestu ističe da komunisti treba da »u teorijskom pogledu imaju to preimućstvo nad ostalom masom proletarijata što razumiju uslove, tok i opšte rezultate proleterskog pokreta.«[3]

Bez tog teorijskog aspekta ne može biti uspešne revolucionarne prakse, pa ni istinskog komunističkog pokreta. To, naravno, nikako ne znači da se uloga tog pokreta može svesti na teorijsku stranu njegovog delovanja. Sve dok postoji kao klasni pokret, izraz klasnih diferencijacija i suprotnosti, on mora biti sredstvo klasne borbe i stoga, prvenstveno, organizovana vodeća politička snaga radničke klase. No njegova politička borba, ako ne bi bila utemeljena na teorijskim saznanjima o njenim »uslovima, toku i opštim rezultatima«, to jest ako ne bi bila svesna stvarnih, objektivno datih mogućnosti, okolnosti i činilaca, ako ne bi polazila od zakonitosti društvenog razvoja, ako se ne bi opredeljivala za puteve, sredstva i metode revolucionarne akcije koji odgovaraju realnim uslovima i odnosima snaga konkretnog društva u datoj

[1] MED, tom 3, str. 122,
[2] MED, tom 3, str. 250.
[3] MED, tom 7, str. 390.

Digitized by Google

etapi razvoja, bila bi neusmereno ili loše usmereno kretanje u magli, stihijska politička praksa koja ne samo da ne garantuje postizanje proklamovanih revolucionarnih ciljeva, nego može da ide u raskorak s njima, pa čak i da se udaljava od njih.

Sva dosadašnja istorijska iskustva komunističkog pokreta svedoče o ogromnom značaju teorijskog razjašnjavanja svih bitnih elemenata njegove revolucionarne strategije, ne samo uopšte, nego i za svaku novu etapu njegove borbe i za konkretne društvene uslove i odnose u kojima se ona vodi. Mada se ne može sporiti veliki značaj opštih osnova marksističke teorije koje su razjasnile najopštije zakonitosti društvenog razvoja, a posebno revolucionarnog rađanja i preobražavanja socijalističkog društva, te osnove nikako nisu dovoljne za revolucionarnu praksu komunističkih pokreta. Naprotiv, ostane li se na njima, neminovno se, nasuprot suštini i duhu samih tih osnova, i one sve više tumače sholastički i dogmatski, što postaje smetnja razvoju revolucionarne borbe.

Stoga, navedenu Lenjinovu misao, da nema revolucionarne prakse bez revolucionarne teorije, treba shvatiti u širem smislu: nema ni unapređivanja i razvoja revolucionarne prakse bez stalnog unapređivanja i razvoja revolucionarne teorije. A taj razvoj podrazumeva dijalektičko prevazilaženje i negiranje praksom osporenih, dotrajalih, površnih, jednostranih i netačnih teorijskih shvatanja novim, svestranijim, dubljim, tačnijim saznanjima koja odgovaraju iskustvima revolucionarne prakse i omogućuju njen dalji razvoj. Zato i govorimo da marksistička teorija nije skup završenih, nepromenljivih, jednom zauvek, za sve uslove i sva vremena, datih teorijskih saznanja, nego otvorena naučna teorija koja se, polazeći od svog metoda i opštih osnova, stalno obogaćuje, unapređuje i razvija na procesima prakse, to jest neprekidnog ne samo kvantitativnog, nego i suštinskog menjanja sveta i ljudskog društva.

Time se ukazuje i na drugu stranu medalje: ne samo da bez revolucionarne teorije nema revolucionarne prakse, nego, isto tako, bez revolucionarne prakse nema revolucionarne teorije. Naime, samo na iskustvima praktičnog menjanja stanja stvari mogu se menjati, unapređivati i produbljivati i naša saznanja. Iskustva određene prakse menjanja društvenog bića i društvenih odnosa mogu biti pozitivna i negativna, ali su i u jednom i u drugom slučaju dragoceni izvori novih saznanja.

Istorijski progres stalno teče u tom spletu i uzajamnom prožimanju društvene prakse i društvene svesti ljudi. I mada, u celini i uopšte uzev, njihovo društveno biće određuje njihovu društvenu svest, taj odnos se ne može shvatiti u smislu nekog mehaničkog determinizma. Ta uzajamna veza i uslovljenost praktičnog delovanja ljudi i njihovog saznajnog razvoja ispoljava se tako što nekad delo učini prvi korak, pa za njim ide reč, to jest misao, a nekad obrnuto. U svakom slučaju, njihova veza je neraskidiva, ali u konkretnim situacijama nije uvek lako, mada je veoma važno, proceniti od čega u datim uslovima zavisi novi prodor u dru-

Digitized by Google

štvenom i misaonom razvoju. U jednom slučaju se ide u praktičnu akciju menjanja stanja, a da tome nije prethodila odgovarajuća misaona i teorijska projekcija. Takva praktična akcija može da dovede naknadno do nekih teorijskih rezultata. U drugom slučaju odigra se misaona anticipacija određene prakse, koja zatim, svojim rezultatima, ima povratno dejstvo na teorijsku koncepciju.

Za nas je bitno, s obzirom na današnju temu našeg savetovanja, da izvučemo tri osnovna zaključka:

prvo, za svaku predvodničku idejno-političku snagu radničkog pokreta funkcija teorijskog prednjačenja je od bitnog značaja kao osnova i pretpostavka uspešne i celishodne revolucionarne političke strategije;

drugo, ta je funkcija bitna za takvu snagu ne samo u njenom startu, kada utvrđuje svoj program i svoje neposredne i krajnje ciljeve, nego ima trajnu važnost tokom cele istorije radničkog pokreta, i to kao sposobnost stalnog unapređivanja i razvoja teorijske osnove svoje revolucionarne prakse; i

treće, u uslovima kada radnički pokret ostvari socijalističku revoluciju i krene u suštinsko-socijalističko preobražavanje društveno-ekonomskih i političkih odnosa, ova njegova teorijska funkcija postaje još važnija, a tokom daljeg razvoja stalno dobija na značaju.

Verodostojnost ovih zaključaka jasno proizlazi iz osnovnih iskustava prakse i razvoja socijalističkih zemalja uopšte, a posebno naših sopstvenih.

Svako je novo suštinsko ostvarenje u revolucionarnoj borbi za socijalizam, a pogotovu u razvoju socijalističkih društveno-ekonomskih i političkih odnosa, ne samo donosilo praktično razrešenje nekih prethodnih teorijskih problema i dilema, nego je otvaralo i nove. I radnički pokret u celini i njegova predvodnička idejno-politička snaga suočavaju se na svakoj novoj etapi svoje borbe s novim problemima revolucionarne prakse, pa stoga i sa novim teorijskim izazovima.

Opšte osnove marksističke teorije ne daju gotove odgovore na ta nova pitanja. Još od Marksa je poznato, a celom dosadašnjom praksom potvrđeno, da se istinski socijalistički razvoj društva ne može otvoriti bez revolucionarnog ukidanja kapitalističke privatne svojine na osnovnim sredstvima za proizvodnju, to jest bez »eksproprijacije eksproprijatora«, ali time još nije razjašnjeno kako se dalje, na toj osnovi, može ostvarivati sama suština socijalističkih društveno-ekonomskih i političkih odnosa, čijim se postupnim, ali stalnim preobražavanjem i razvojem može obezbediti kretanje društva ka komunizmu. Marks nam je takođe otkrio da ta suština socijalističkog društva mora da bude u takvim odnosima proizvodnje u kojima će slobodno udruženi radnici, koji su zbacili jaram najamnih odnosa, neposredno raspolagati i upravljati sredstvima društvene reprodukcije kao opštedruštvenim vlasništvom.

Digitized by Google

Ali, sve dok se u praksi ne otvori taj revolucionarni proces i ne krene u ostvarivanje takvih odnosa proizvodnje, ne može se unapred znati, pogotovu ne do tančina, na kakve će se sve praktične probleme, pa i idejne nepoznanice i zagonetke naići na tom putu. Kad se s njima suočimo, možemo ih, na tim novim iskustvima prakse, razjašnjavati i odgonetati, pa time obogaćivati i razvijati svoja teorijska saznanja i tako stvoriti osnovu za uspešno pomeranje revolucionarne prakse. Ta nova, viša, razvijenija teorijska saznanja su, u svakom slučaju, nezaobilazni uslov suštinskih socijalističkih preobražaja u pravcu komunizma, jer taj istorijski proces ne može da se ostvaruje stihijski, spontanim tokom stvari, nego samo kao svesna društvena aktivnost zasnovana na naučnim teorijskim saznanjima o zakonima nastajanja i razvoja tih novih društvenih odnosa.

U tom pogledu su naročito instruktivna naša iskustva u razvoju sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja. Pokazalo se da osnova tog sistema mogu biti samo takvi odnosi proizvodnje u kojima će radnici, ravnopravno, raspolagati celinom sredstava reprodukcije kojima rade, ne dovodeći u pitanje društvenu svojinu na tim sredstvima. Već iz ovoga je jasno da nije reč o nekoj prostoj formuli odnosa koji se sami po sebi ostvaruju čim se sredstva za proizvodnju proglase društvenom svojinom i prenesu samoupravnim radnim kolektivima na neposredno raspolaganje i upravljanje. Naprotiv, reč je o izuzetno složenom kompleksu društveno-ekonomskih odnosa prožetih mnogim protivrečnostima. Nastajanje i razvoj tih odnosa ima svoje zakone koji, doduše, ne označavaju neki mehanički raskid sa opštim zakonima društvenog razvoja prethodne epohe, ali su i u mnogo čemu novi, svojevrsni, sa sopstvenim originalnim obeležjima.

Ali nije stvar samo u tome što se tu zbiva nešto kvalitativno novo u samim objektivnim uslovima, nužnostima i zakonitostima daljeg društvenog razvoja, nego i u tome što subjektivna spoznaja tih uslova, nužnosti i zakonitosti i sama postaje uslov uspešnog ostvarivanja i razvoja odnosa proizvodnje udruženog rada. To, naravno, ne znači da se uopšte ne može i ne sme krenuti u ostvarivanje tih odnosa, ako se prethodno nisu potpuno razjasnili uslovi, nužnosti i zakonitosti na kojima nastaju. Pošto se bez određenih iskustava prakse, takva potpuna saznanja i ne mogu steći, to bi značilo da razvoj novih društveno-ekonomskih odnosa mora da se zaustavi. U samoj praksi stvari drukčije teku i na osnovu stečenih saznanja ide se u uređivanje i ostvarivanje odgovarajućih odnosa, pa će sama praksa, to jest stvarni rezultati pokazati da li su i koliko ta saznanja zaista odrazila te objektivne uslove, nužnosti i zakonitosti. Ako jesu — rezultati će biti povoljni, to jest odgovaraće očekivanjima i postavljenim ciljevima, ako nisu — rezultati će biti nepovoljni, to jest neće se ostvarivati zamišljeni i deklarisani odnosi, a to će onda samo potvrditi tezu da se ti novi odnosi ne mogu u praksi ostvarivati, ukoliko se u dovoljnoj meri ne otkriju njihove zakonitosti i ukoliko se one ne uvažavaju u

Digitized by Google

svesnoj aktivnosti usmerenoj ka ostvarivanju tih odnosa. U tom slučaju će, svakako, takva negativna iskustva biti značajan činilac potpunijeg i dubljeg sagledavanja dotadašnjih zabluda i daljeg razvoja teorijskih saznanja, a time i uspešnije prakse u proboju novih odnosa. Spontano, bez takvih saznanja i na njima zasnovanoj svesnoj aktivnosti, ti odnosi neće i ne mogu nastati.

U tom pogledu se, dakle, sa socijalističkim društvenim odnosima i naročito sa odnosima proizvodnje udruženog rada događa u istoriji nešto novo. U prethodnim epohama i društvenim formacijama njima odgovarajući odnosi proizvodnje su nastajali i razvijali se, a da ljudi nisu morali da imaju naučne predstave o njima, pa čak ni da uopšte budu svesni njih. Da bi socijalistički društveni odnosi mogli u praksi startovati, svesne društvene snage su morale shvatiti da je glavna smetnja u privatnoj kapitalističkoj svojini na osnovnim sredstvima za proizvodnju i da se ta smetnja može ukloniti samo svesnim revolucionarnim činom. I ta revolucionarna društvena promena uslovljena je, dakle, određenim teorijskim saznanjima. Kasnije, razvoj odnosa proizvodnje udruženog rada mnogo je složeniji proces, pa zato traži i mnogo razvijenija teorijska saznanja.

Pogledajmo sada nešto bliže i određenije zašto takvi odnosi ne mogu nastajati spontano. Pođimo od suštine tih odnosa: njihov osnovni smisao je u ovladavanju radnika uslovima, sredstvima i plodovima svog rada. Udruženi radnici treba da, na ravnopravnoj osnovi, srazmerno svom radu i rezultatima rada, u odnosima uzajamne zavisnosti i solidarnosti, neposredno raspolažu celinom svog društvenog proizvoda, ukupnim sredstvima društvene reprodukcije, da usmeravaju ta sredstva i upravljaju njima, da ostvaruju njihovu raspodelu na način koji obezbeđuje optimalni razvoj proizvodnih snaga i društva u celini i, na toj osnovi, što bolje zadovoljavanje svojih ličnih i društvenih, materijalnih i duhovnih potreba i interesa.

U njihovom odnosu prema društvenom proizvodu ogleda se u stvari njihov odnos prema sredstvima za proizvodnju, kao i njihovi međusobni odnosi u radu, u samom procesu društvene reprodukcije, dakle upravo to što nazivamo odnosima proizvodnje. Kada radnici postaju jedini činilac raspodele društvenog proizvoda, odmah se javlja pitanje na kakvoj će osnovi oni tu raspodelu ostvarivati: je li to stvar isključivo njihove individualne procene i slobodne volje, ili se pri tom moraju pridržavati nekih (i kojih) objektivno datih odnosa raspodele, nekih nužnosti koje kao ekonomsku prinudu moraju uvažavati.

Jasno je da ne može biti proizvoljnosti u izdvajanju dela novostvorene vrednosti što će služiti za neposrednu ličnu, zajedničku i društvenu potrošnju, s jedne, i dela za razvoj novih proizvodnih snaga, s druge strane. Optimalni odnos ta dva dela novostvorene vrednosti objektivno je uslovljen, i ukoliko bi u raspodeli subjektivno ponašanje radnika bitno odstupalo od tog odnosa, mo-

Digitized by Google

raju nastupiti poremećaji u tokovima reprodukcije koji će se iskazati u jednom ili drugom obliku ekonomske krize.

Uz pretpostavku da radnici zaista raspolažu i upravljaju celinom sredstava reprodukcije, ne bi se moglo desiti da taj objektivno uslovljeni odnos između potrošnje i akumulacije bude poremećen na štetu lične potrošnje radnika, ali je sasvim mogućno, pa čak i neizbežno, da bude poremećen na štetu akumulacije, ukoliko unapred ne bi bio obezbeđen odgovarajućim normativnim društvenim aktima u skladu s objektivnom nužnošću i ekonomskim zakonima. A da bi se takve društvene norme mogle utvrditi, moraju se spoznati ti ekonomski zakoni. Ako takvih normi ne bi bilo, ili ako one nisu u dovoljnoj meri zasnovane na objektivnim nužnostima i zakonitostima, odnosno na njihovoj spoznaji, pokazaće se da se u praksi ne ostvaruju ili nedovoljno ostvaruju odnosi proizvodnje udruženog rada, što potvrđuje da takvi odnosi ne mogu nastati spontano, nego samo svesnim oblikovanjem društva utemeljenim na naučno-teorijskom razjašnjavanju društvene osnove i zakona kretanja tih odnosa.

Ukoliko ta pitanja ne bi bila dovoljno razjašnjena, pa stoga ni odnosi u dovoljnoj meri i na pravi način društveno uređeni, došlo bi, kao što nam, uostalom, naša praksa i pokazuje, do različitog ponašanja privrednih i društvenih subjekata u raspolaganju društvenim sredstvima, poremećenih odnosa između potrošnje i akumulacije, ličnog i društvenog prisvajanja. To bi praktično značilo da se radnici i radni kolektivi ne odnose istovetno prema sredstvima društvene reprodukcije, da njihovi međusobni odnosi nisu ravnopravni, nisu zasnovani isključivo na radu i rezultatima rada, da se među njima vrše velika prelivanja rada, da se, dakle, mogu javiti ozbiljne pojave eksploatatorskih odnosa, jednom rečju ne ostvaruju se istinski odnosi proizvodnje udruženog rada.

Da stvar bude gora, dolazi do snažnog podrivanja akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede, proizvodnja gubi dah i slabi, razvoj je ugrožen, javlja se ekonomska kriza koja nameće potrebu da se država svojim intervencijama sve više upliće u procese reprodukcije, to jest da ne samo utiče na kretanje sredstava reprodukcije, nego da u sve većoj meri faktički upravlja njima. To, naravno, pokazuje da u takvim uslovima radnici ne mogu neposredno ovladati tim sredstvima, a bez toga ne može biti govora o odnosima proizvodnje udruženog rada. Da bi se takvi odnosi zaista uspostavili, nije dovoljno da se opštim društvenim aktima sredstva reprodukcije prenesu na samoupravne radne kolektive i oni moralno obavežu da bolje rade i efikasno koriste društvena sredstva proizvodnje, da razvijaju i uvećavaju ta sredstva, da vode računa o ekonomski opravdanim odnosima raspodele i da se u svakom pogledu domaćinski ponašaju.

Postaje jasno da se moraju dublje sagledati smisao i značaj osnovnih ekonomskih kategorija u uslovima društvene svojine na sredstvima za proizvodnju od kojih zavisi uspostavljanje zamiš-

Digitized by Google

ljenih odnosa proizvodnje udruženog rada. Mora se shvatiti novi sadržaj u tim kategorijama, kao i u faktorima proizvodnog procesa, s obzirom na tako duboku revolucionarnu promenu kao što je predaja sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini na upravljanje samostalnim samoupravnim radnim kolektivima kao robnim proizvođačima. Mora se otkriti ključ za razumevanje svih uslova i pretpostavki bez kojih ne može da se ostvaruje uspešni razvoj odnosa proizvodnje udruženog rada, da bi se ti uslovi i pretpostavke odgovarajućim društvenim normama i u praksi stvorile. Jer reč je o odnosima koji neće prvo nastati da bi se zatim shvatili, nego se, u osnovi, moraju shvatiti i sistemom normirati da bi mogli nastati. A shvatiti ih — ne znači izmišljati ih i proizvoljno konstruisati, nego što dublje i svestranije dešifrovati zakonitosti njihovog nastajanja i razvoja, otkriti što konkretnije i tačnije uslove i okolnosti koje ih omogućuju i čine nužnima.

Dok u tom pogledu društvena svest i teorijska saznanja vodećih društvenih snaga ne dostignu zadovoljavajući prelomni nivo, opšta vizija i koncepcija odnosa proizvodnje udruženog rada u praksi se ne mogu uspešno ostvarivati. Time praksa ukazuje na to da je naišla na prepreku, da društvena svest i teorijska saznanja, ma koliko do tada odgovarale potrebama pređenih etapa, u odnosu na nove probleme i potrebe daljeg razvoja — zaostaju, i da bez novog misaonog prodora marksističke teorije ne može uslediti ni kvalitativno novi korak socijalističke revolucije.

Danas je već potpuno jasno da se mi upravo suočavamo s takvom ozbiljnom lekcijom revolucionarne prakse. Stoga je razumljivo što su društvena svest i teorijska misao u velikom vrenju. Svedoci smo, tako reći, sveopšteg istraživanja i traganja za pravim ocenama i objašnjenjima, da bi se našli izlazi. Za sada u tom vrenju, na žalost, još preovlađuje idejna konfuzija, dolazi do karakteristične relativizacije, preispitivanja, pa čak i osporavanja i takvih čvrstih idejnih orijentira koje praksa ničim nije osporila, ali su se našli pod naletom prilično široke neartikulisane pseudoteorijske galame u kojoj čak i obična glupost pokušava da se prikaže kao maltene spasonosna ideja. Nude se svakojaki recepti nadrilekara i množe umišljeni čudotvorci koji iz svog mađioničarskog šešira vade gotova rešenja svih naših problema i muka, koji su u nekoliko prostih formula sve objasnili, pa im je jedino nejasno zašto ih društvo ne shvata, neće da posluša i prihvati njihovo mesijanstvo.

Ali nije ni čudo. U velikim istorijskim prelomnim zbivanjima uvek su se javljali svakojaki proroci i spasitelji, samo što su to nekada mogle biti krupne istorijske pojave sa velikim i dugotrajnim dejstvom, a danas su samo farse. Bilo kako bilo, ni danas se svet, pa ni naše društvo, ne može otarasiti pojedinih talasa iracionalne svesti i ponašanja sve dok otvoreni problemi ne dobiju autentična teorijska razjašnjenja i dok se ona praksom ne potvrde. Tek tada će obim i uticaj svakojakih trivijalnih zamisli i iracionalnih

Digitized by Google

političkih ponuda biti sveden na svoju pravu meru uzgredne i površne društvene pojave.

U međuvremenu, sadašnje stanje idejne konfuzije i relativizovanja nekih značajnih, pa i strateških elemenata našeg društvenog razvoja obilno i vešto koriste i one društvene snage koje teže rušenju samih osnova našeg društvenog uređenja. Stvoreno stanje društva i svesti pruža im određene mogućnosti za razaračko idejno i političko delovanje, uz maskiranje svog pravog lica i ciljeva kojim uspevaju da ostvare izvestan uticaj na deo javnosti, na one koji nisu dovoljno verzirani pa lako gube orijentaciju.

U takvoj situaciji, za vodeće socijalističke snage nema većeg i prečeg zadatka od što bržeg probijanja idejne magle, a to se može ostvariti samo unapređivanjem njihovih teorijskih saznanja o problemima koji su i izazvali tu maglu.

Savez komunista je svestan toga da u tom pogledu još nije ostvario prelomni uspeh, pa je zato otvorio svestranu kritičku i samokritičku raspravu. No, mada su poslednje godine bile izuzetno teške u materijalnom pogledu, što je izazivalo razumljivo i široko nezadovoljstvo i stoga otežavalo proces razjašnjavanja i prevazilaženja problema, ipak su ostvareni značajni pomaci u tom pogledu.

Na iskustvima prakse pomerili smo dalje naša teorijska saznanja o nekim bitnim aspektima i pretpostavkama odnosa proizvodnje udruženog rada, o uslovima ovladavanja radnika sredstvima društvene reprodukcije, o novim obeležjima i protivrečnostima društvenog bića radnika u udruženom radu kada se oni javljaju u dvostrukom svojstvu neposrednih proizvođača i upravljača sredstvima reprodukcije u društvenoj svojini, o bitnim zakonima robne proizvodnje u tim novim društvenim uslovima, o tako značajnim aspektima društveno-ekonomskih odnosa kao što je međusobna uslovljenost i protivrečnost potrebnog rada i viška rada, proste i proširene reprodukcije, ličnog i društvenog prisvajanja od strane radnika. Na tim i mnogim drugim razvijenijim saznanjima, Centralni komitet SKJ je već usvojio niz veoma značajnih stavova i odluka koje, doduše, još ne dolaze do izražaja u praksi, jer se upravo ubrzano radi na njihovoj operacionalizaciji, ali već od iduće godine treba da se u praksi sprovode, što će otvoriti značajne promene u nekim aspektima društveno-ekonomskih i političkih odnosa u poređenju s dosadašnjim stanjem.

Te promene i praktična iskustva s njima u vezi pokazaće da li su i koliko uspešno odgonetnuti otvoreni teorijski problemi i koncipirana i sprovedena nova rešenja, pa će se ona u daljem razvoju, prema potrebi, menjati i usavršavati, a koliko se dublje preobražavaju odnosi proizvodnje u pravcu istinske slobodne asocijacije proizvođača, toliko će se svakako otvarati i neki, sada još nevidljivi, problemi teorije i prakse sve razvijenijeg sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja.

To je jedini način daljeg razvoja socijalističke revolucije ka ciljevima komunizma. Biće na našem putu još mnogo novih i, vero-

Digitized by Google

vatno, sve složenijih otvorenih i zagonetnih problema i teorijskih izazova. Ne može se ići napred ako ne bismo bili spremni i sposobni da se s njima suočavamo i savlađujemo ih. Jedno je sigurno: koliko tim putem budemo dalje odmicali, teorijska strana delovanja i borbe Saveza komunista neće gubiti na značaju, nego, naprotiv, postajati sve važnija. Sa svakim novim krupnijim korakom ka komunističkom društvu postajaće jasnije da se dalji, novi preobražaj u društvenim odnosima neće moći u praksi uspešno ostvariti ako se prethodno nije što potpunije teorijski uobličio. Koliko će društvo biti više socijalističko, toliko će se svesnije ponašati i kretati, toliko će mu više razvoj biti uslovljen odgovarajućom naučnom teorijom.

Savez komunista mora biti načisto s tim: da bi mu delovanje i borba zaista bili uspešni, da bi se stalno potvrđivao kao vodeća idejno-politička snaga i da bi ga društvo kao takvu snagu i sopstvenu potrebu, kao izraz najviših dometa društvene svesti, a time i bitnog činioca društvenog razvoja, prihvatalo, podržavalo i isticalo — u redovima Saveza komunista mora se marksistička teorijska misao sve više negovati i razvijati i u tu svrhu se moraju tražiti, koristiti i unapređivati svi odgovarajući oblici rada, sva raspoloživa sredstva, odgajati i podsticati snage marksističkog teorijskog stvaralaštva.

Digitized by Google

O nacionalizmu danas*

Hamdija Pozderac

Društveno-ekonomski korijeni, klasna priroda i oblici ispoljavanja nacionalizma

Dijalektika klasnog i nacionalnog u procesu samoupravljanja

Istorijsko vođstvo radničke klase u revolucionarnom preobražaju društva i njena hegemonija u stvaranju socijalističkog društva temelj su jedinstva nacionalne i socijalne emancipacije u savremenom društvu. Prevazilaženje građanskih načina i okvira nacionalne emancipacije i države kao njene temeljne i glavne forme jedino je moguće na osnovu hegemonije radničke klase u društvu i u državi. U našim uslovima to znači da se dijalektika klasne i nacionalne emancipacije, koja podrazumijeva i razlike i jedinstvo može realizovati samo na osnovi socijalističkog samoupravljanja kao cjelovitog sistema društvenih odnosa čiji su elementi: organizovanje radničke klase kao hegemona u cijelom društvu i shodno sopstvenoj prirodi brži razvoj proizvodnih snaga, kretanje i raspodjela viška rada na principima slobodnog i udruženog rada, ostvarivanje jedinstva ekonomskog i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja od »baze« do »vrha« društva, što uključuje i razvoj samoupravnog federalizma. Nacionalna emancipacija na toj istorijskoj osnovi ne može se izdvojiti i osamostaliti kao autonoman čin iz svog klasnog konteksta. Samo tada znači jedinstvo promjene

* Prilozi u ovoj rubrici preuzeti su sa savetovanja o temi: »Savez komunista u borbi protiv antisocijalističkih delovanja i antikomunističkih ideologija« (Beograd, 17. i 18. februara 1986).

Digitized by Google

položaja radničke klase i radnih ljudi i punog razvoja, potvrđivanje individualnosti i ravnopravnosti svake nacije i nacionalnosti, kao i njihove kohezije u okviru jugoslovenske federativne zajednice.

Konkretno-istorijski sadržaji te emancipacije nisu determinisani samo onim od čega se konkretna nacija ili nacionalnost oslobađa, prevazilaženjem svega onoga što kao proizvod prošlosti sputava ili otežava taj proces, nego prvenstveno *pozitivnim programom* razvoja svake od njih i svih zajedno na osnovama socijalističkog samoupravljanja kao razvijene klasne i socijalne revolucije i posredstvom radničke klase kao njenog istorijskog subjekta. Bez takve uloge radničke klase nacionalna emancipacija u socijalističkom kontekstu nije moguća. Ali i obratno, bez slobodnog razvoja, pune ravnopravnosti i samopotvrđivanja svih nacija i nacionalnosti nije moguće ni jedinstvo radničke klase, njeno samoupravno organizovanje i konstituisanje kao pokreta u globalnim društvenim okvirima, tj. nije moguća njena vodeća uloga društvenog hegemona.

Zbog toga se emancipacija i slobodan i svestrani razvitak svih nacija i nacionalnosti ubrajaju među bitne *komponente istorijskog interesa radničke klase u našoj višenacionalnoj zajednici.* Ovladavanje radničke klase procesima materijalne reprodukcije, vlastitim viškom rada, njena odlučujuća politička pozicija i uloga u cjelini produkcije i reprodukcije društvenog života i ravnopravnost svih naših nacija i nacionalnosti bitni su elementi razvoja socijalističkog društva kao istorijski nove samoupravne zajednice. To su dvije međusobno uslovljene i isprepletene dimenzije ekonomsko-političkog sistema i ukupnog društvenog razvitka. Bez toga jedinstva nije moguće socijalističko samoupravljanje kao cjelovit proces i sistem, odnosno cjelovita društvena praksa oslobođenog rada. Svaka neravnopravnost među nacijama i nacionalnostima nužno kida veze i unutar radničke klase, kao što to čini i svako zatvaranje u okvirima pojedinačno uzetih nacionalnih kolektiviteta.

Ključni elementi te dijalektike klasnog i nacionalnog su: da je radnička klasa u okviru »svoje nacije« i u globalnim društvenim razmjerama hegemon; da svaka nacija i nacionalnost, na temelju hegemonije interesa radničke klase, raspolaže svojim viškom rada; da se razvija i neprestano bogati unutrašnjim demokratskim sadržajem jedinstvo, svestrano povezivanje i solidarnost svih nacija i nacionalnosti u okviru cjelovitog socijalističkog samoupravljanja čija je suština, a i krajnji cilj oslobađanje čovjeka i rada i politički suverenitet udruženih proizvođača.

Nacija je za vladajuću radničku klasu, a ne samo za njeno političko i administrativno vođstvo neposredan, odnosno dati društveni okvir revolucionarne prakse čija je suština u eliminaciji eksploatacije, u čemu je osnovni uzrok neprijateljstva među narodima i narodnostima. Tek teorijski možemo dokučiti posljedice tak-

Digitized by Google

vog odnosa unutar nacija i među nacijama i nacionalnostima koje nastaju kroz praksu nacionalne i klasne emancipacije. Međutim, očito je da vrijednosti koje u sebi nosi radnička klasa i koje proističu iz njenog društvenog bića ne mogu imati smetnju u postojanju nacija i nacionalnosti. Nacije i nacionalnosti pojavljuju se kao istorijski dat i zadat okvir djelatnosti radničke klase unutar kojih ona ostvaruje svoju emancipatorsku ulogu.

Ovdje je svakako nužno precizirati da državnost dugo ostaje nužan istorijski faktor konstituisanja nacije. Pri tom treba naglasiti da su i nacionalnosti subjekti te državnosti u svim njenim vidovima, odnosno da se u našim uslovima državnost ne može i ne smije svoditi na instrument većinskog naroda. Takođe postoje i etničke grupe kojima još nije priznat status nacionalnosti, iako su i one de facto konstitutivni elementi takve državnosti. To je jedan od bitnih faktora njihove ravnopravnosti u odnosu na nacije. Međutim, *državnost nije dovoljna niti je glavno i u svemu istorijski adekvatno sredstvo za realizaciju bogatstva emancipacije, svestranog razvoja i međusobnog povezivanja nacija i nacionalnosti sa stanovišta projekcije društva, slobodnog i udruženog rada i elemenata koji nameću i omogućavaju kretanje ka tom društvu u sadašnjosti.* U uslovima klasne borbe za to društvo puni razvoj nacija i nacionalnosti ne ostvaruje se prvenstveno preko države nego, prije svega, posredstvom i posredovanjem razvoja cjelovitog socijalističkog samoupravljanja čiji je element država u odumiranju. Etatizam u svakom njegovom konkretno-istorijskom vidu nije samo prepreka emancipaciji radničke klase nego i svake nacije i nacionalnosti. Apsolutizacija države u ma kom obliku znači, zapravo, birokratsku vlast i nad klasom i nad nacijom.

Iako nije nikakva idealna forma ostvarivanja jedinstva klasne, nacionalne i opšteljudske emancipacije, globalna samoupravna konstitucija društva na osnovi slobodnog i udruženog rada najviše omogućuje to jedinstvo. Takvo samoupravljanje izrasta iz proizvodno-političkih temelja oslobađanja radničke klase, čuvanja i razvijanja pune slobode i ravnopravnosti nacije i nacionalnosti, ali i smanjenja razlika u nivou ekonomskog razvitka koje među njima postoje. Bez odlučujuće pozicije, odnosno prioriteta dugoročnih interesa radničke klase u vlastitoj naciji (federalnoj jedinici) i na globalnom društvenom planu nije moguće stvaranje materijalnih pretpostavki ravnopravnosti i smanjivanja razlika u nivou ekonomskog razvitka, te zbog toga i jedne nove *istorijski superiornije kohezije društvene zajednice* u odnosu na onu koja se oslanja, prije svega, na državu. Niko osim slobodno udruženih proizvođača ne može da razvija te svestrane veze u samom biću društva, procesu produkcije i reprodukcije materijalnog života, svestranom razvoju proizvodnih snaga i jačanju socijalističkog samoupravljanja kao univerzalne društvene prakse.

Tek na tim osnovama formira se prirodni interes za brži napredak nedovoljno razvijenih, što, tendencijski gledano, omogućuje harmoničniji i brži razvitak cjeline i stvara čvrsto uporište za

Digitized by Google

solidarnost i internacionalizam kao element interesa udruženih proizvođača. *Zbog toga istorijska osnova kvalitativno višeg nivoa jedinstva i kohezije nacija i nacionalnosti ne može da bude država kao država ma u kom obliku (federalnom ili republičkom).* Istorijski novi sadržaji nacionalne emancipacije nespojivi su sa fetišizacijom državnosti. Oni mogu nastati samo u procesu ekonomskog oslobađanja rada, deetatizacije odnosa u proizvodnji, prodora samoupravljanja u glavne centre ekonomsko-političke moći i njegovog konstituisanja kao cjelovite organizacije društva, deetatizacije duhovne kulture, njenog organskog povezivanja s proizvodnom sferom rada, jačanja bitnih vrijednosti samoupravne zajednice u svim oblicima društvene svijesti.

Krizne tendencije u međunacionalnim odnosima imale su uvijek u svojoj osnovi klasne izvore, ili, drugačije izraženo, one su proizlazile iz krize samog revolucionarnog procesa. Socijalni milje u kome su se zbivali opadanja, zastoji i degenerativne tendencije u razvoju društva u svojoj biti sastojao se (i sastoji se) *od neprevladanog najamnog položaja radničke klase u ovom ili u onom konkretno-istorijskom obliku, njene političke potčinjenosti, statusu političkog objekta, dominaciji »nacionalnih« ili »nadnacionalnih« političkih birokratija i tehnokratija, rasta ekonomske moći srednjih i prelaznih slojeva, kombinovanog s malograđanskim i posjedničkim mentalitetom i njemu odgovarajućom vrijednosnom orijentacijom.* Iz takvog socijalnog tla niče nacionalizam u svakoj njegovoj varijanti. Istorijski se pokazuje da glavni socijalni subjekt prevazilaženja samih izvora nacionalizma u svim njegovim vidovima i izdancima, fetišizacije nadnacionalne ili nacionalne države, zatvaranja u okvire nacionalnih ekonomija ili centralističkog etatističkog dirižizma, izolacije na području duhovne kulture i zatvaranja u prošlost — može da bude samo pokret radničke klase za oslobađanje oko kojeg se okupljaju sve socijalističke snage društva. To nedvosmisleno potvrđuje i naše i tuđe iskustvo.

Socijalističko samoupravljanje kao negacija otuđenog birokratsko-tehnokratskog posredovanja i stratifikacije društva sa tendencijom obnavljanja njegove klasne strukture, ostvarivanja (u dugoročnoj perspektivi) kulturne hegemonije udruženih proizvođača jeste istovremeno sadržaj i konkretno-istorijski oblik jedinstva klasne i nacionalne emancipacije. Takvo cjelovito samoupravljanje *nije monolitno* niti je drugi vid za negiranje i eliminaciju nacionalnih individualnosti, ali nije ni *prosti zbir* pojedinačnih državnosti federalnih jedinica i teritorijalizovanog samoupravljanja. Ono je *dijalektičko jedinstvo posebnog i opšteg, klasnog i nacionalnog, demokratska konstitucija društva u čijem je temelju oslobađanje radničke klase,* njeno razvijanje kao revolucionarnog pokreta, puna sloboda i svestrani razvitak svih nacija i nacionalnosti zajedno i ponaosob.

Onemogućavanje radničke klase kao subjekta društvenog razvitka do sada je uvijek bilo povezano sa nekim od dva osnovna faktora restauracije: birokratizmom (centralnim ili lokalnim) i

Digitized by Google

građanskim snagama restauracije. Obje ove opozicije nosile su sa sobom praksu nacionalne neravnopravnosti i proizvodile nacionalizam. Kao posljedica dominacije ovih snaga javlja se nacionalizam, a svaki vid nacionalne neravnopravnosti, koje je imanentno nacionalizmu, vodilo je gušenju radničke klase kao istorijskog subjekta i bitnom ograničavanju samoupravljanja. Potreba za dijalektičkim jedinstvom klasnog i nacionalnog i njegovim adekvatnim izražavanjem u ekonomsko-političkom smislu našeg društva u društvenim odnosima ima zbog toga trajni strategijski značaj. Cjelovito samoupravljanje je onaj *istorijski posredujući oblik* bez kojeg ta složena dijalektika klasne i nacionalne ljudske emancipacije (u čije važne unutrašnje elemente se ubrajaju solidarnost i socijalističko zajedništvo) ne može da se ostvaruje.

S druge strane, bitna međusobna uslovljenost emancipacije radničke klase i emancipacije nacija i nacionalnosti dobija svoj konačni smisao u opšteljudskoj emancipaciji, u komunističkoj budućnosti u kojoj se prevazilazi i klasno i nacionalno određenje čovjeka kao bitno za njegovu praksu. Dijalektika sadašnjosti i budućnosti, pokreta i krajnjeg cilja, i ovdje dolazi do punog istorijskog izražaja. Ostvarivanje društva slobodnog i udruženog rada jeste konkretno-istorijski sadržaj te dijalektike.

Društveno-ekonomski korijeni nacionalističkih tendencija

Ako se, upravo, u socijalističkom samoupravljanju na nov način spajaju klasno i nacionalno, razložno je zapitati se šta se mijenja u njihovom karakteru i funkcijama, jer u odnosima samoupravljanja, društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju i odnosa udruženog rada utemeljuju se organizacija i djelatnost svih nacionalnih entiteta i društveno-političkih zajednica koje su politički izraz njihove emancipacije. Svoja autentična nacionalno-kolektivna prava nacije i narodnosti ne mogu da izvode iz neke za sebe postojeće nacionalno-državne suverenosti, niti ih pozajmljuju od savezne države ili u određenim srazmjerama dijele s njom, već ih *zasnivaju na samoupravljanju i vlasti radničke klase organizovane kao države ili kao društveno-političke zajednice sui generis*, koja tek kao takva, tj. kao politička klasa organizovana kao država, samostalno raspolaže svojim i društvenim viškom rada u interesu sopstvene nacije ili narodnosti i cjelokupne jugoslovenske zajednice.

Nacionalizmi se, bez obzira na određene razlike među njima, *izražavaju kao shvatanja, ponašanja i djelovanja koja sve društvene odnose svode pretežno ili isključivo na odnose u naciji i nacionalnosti*, kao izvedenom obliku društvene zajednice, a pri tom uvijek sa pozicija »svoje« nacije. Oni su u suprotnosti sa nastojanjima socijalističkih snaga da se društveni odnosi mijenjaju razvijanjem samoupravne organizovanosti, uspostavljanjem i razvijanjem od-

Digitized by Google

nosa udruživanja rada i sredstava, sporazumijevanja, dogovaranja i međuzavisnosti udruženih radnika. Umjesto toga, nacionalizmi preferiraju jačanje nacionalne države ili društveno-političke zajednice sui generis na planu distribucije viška rada kao ekonomsko-političke osnove razvijanja nacionalne ekonomije, kulture i jačanja drugih potencijala nacije ili nacionalnosti. Odatle je moguće da se oni izražavaju i u separatističkom i u unitarističkom vidu s obzirom na to da je u oba slučaja riječ o približno istom mehanizmu distribucije viška rada i moći.

U uslovima izrazito složene, a time i višenacionalne strukture kakvu podrazumeva socijalističko samoupravljanje ne može se apsolutizovati nacionalna egzistencija niti njome omotavati sveukupna organizacija, način života i djelatnost ljudi. Zašto? Svakako i prvenstveno *zbog toga što su oni u svom radnom, društvenom i razvojnom interesu kompleksnije udruženi u svoje samoupravne i društveno-političke zajednice i organizacije koje se ne mogu i ne daju, bez nasilja nad njima, svoditi na čisto nacionalne okvire,* jer, govoreći o nacionalnoj emancipaciji, nipošto ne bismo smjeli da zaboravljamo još bitniji i značajniji zadatak — oslobođenje čovjeka. U tom smislu u socijalističkom samoupravljanju svaka pa i nacionalna suverenost mora da dobija nove kvalitete podruštvljenosti koji izrastaju, prije svega, iz samoupravne konstitucije svih oblika života. Nacionalne i višenacionalne zajednice — republike, autonomne pokrajine i federaciju neposredno tvore nacije i narodnosti odnosno njihove republike i autonomne pokrajine, ali su one istovremeno i slobodne zajednice svih radnih ljudi i građana, bez obzira na nacionalnu pripadnost ili nacionalnu neopredijeljenost. *U njima se samoupravljanjem spajaju klasni i nacionalni interesi života, rada i razvoja svih radnih ljudi i građana i svih njihovih organizacija i zajednica.* Zbog toga i svako izdvajanje nacionalnog od klasnog, od cjeline društvenog bića, predstavlja podlogu za nacionalističke ambicije da se zaustavi revolucionarni proces emancipacije radničke klase, a samim tim i emancipacije nacija i nacionalnosti.

Ni jedna temeljna forma ljudske organizacije nije određena bitno nacionalnim momentom, već, prije svega, onim ljudskim, tj. radom, ponašanjem i odnosom humanosti. Samo su izvedene, tj. političke, državne i, donekle, kulturno-komunikacijske relacije podvrgnute nacionalnom kriteriju. Ali upravo te relacije ne smiju postati dominantne u samoupravljanju. Naravno, kao ni njihov otuđeni vid, tj. apsolutizacija svog pojedinačnog na nivou apsolutne opštosti.

U jednom opštijem smislu jedino kritički odnos prema aktuelnim obilježjima produkcionog odnosa kod nas, te ista takva analiza ostvarivanja vlasti radničke klase i nacionalne emancipacije — Kardelj bi rekao ekonomske samostalnosti, uzajamnosti i zavisnosti svih naših naroda i narodnosti na osnovi socijalističkog samoupravljanja — može da pokaže koji sklop društvenih odnosa generira nacionalizme danas, gdje su im izvorišta, u čemu su slično-

Digitized by Google

sti i razlike. Bez obzira na slične simbole kojim se manifestuju, na nacionalističku isključivost, na težnju ka teritorijalnoj homogenosti i etničkoj čistoti koju zagovaraju, nacionalizmi su danas i nešto sui generis. Podsjetio bih da je upravo Kardelj isticao da ta samosvojnost nastaje iz strukture naših nacija koje su se preoblikovale iz pretežno zaostalih seljačkih nacija u moderne nacije.

U prvi plan svake nacionalističke manipulacije, po pravilu, stavlja se problem raspodjele nacionalnog dohotka. U našim današnjim uslovima, neosporno je, jača uloga države i njeno arbitriranje u ekonomskim tokovima, što izvlašćuje prava udruženih proizvođača i samostalnu radno-proizvodnu orijentaciju organizacija udruženog rada. Time jačaju pozicije tehnomenadžerskih, birokratskih i drugih snaga posredovanja. Tako se radnička klasa imobilizira i stavlja na margine društvenog života, a stvara prostor za predstavničke funkcije snaga posredovanja, uključujući i »zastupanje« interesa nacija i nacionalnosti.

S obzirom na tu karakteristiku, a posebno *na osnovnu pretenziju izražavanja i zastupanja »cjeline nacije« radi onemogućavanja promjene socijalnih odnosa u naciji i nacionalnosti,* u smislu samoupravljanja, nacionalizam je potencijalno i aktivno prisutan u svim našim sredinama, mada se zbog posebnih okolnosti može jače ili slabije aktivirati ili izraziti.

Neodvojivost nacionalnog pitanja i nacionalnih odnosa od drugih dimenzija društveno-ekonomskog razvoja našeg samoupravnog socijalističkog društva pokazuje da protivrječnosti koje se javljaju unutar privrednog, društvenog i kulturnog razvoja, kao plod i objektivnih okolnosti istog tog razvoja, svoj direktni refleks imaju i unutar nacionalnih odnosa, što je, u prvom redu, posljedica istorijskog nasljeđa i neujednačenog procesa formiranja građanskog društva.

Postoje i još će dugo postojati *objektivni uzroci protivrječnosti u razvoju samoupravnog socijalizma, koje imaju i koje će imati implikacije na nacionalne odnose:* različitost stepena razvoja i ekonomske moći nacija i republika, neravnomjerni savremeni ekonomski razvitak, istorijske i kulturne razlike i dr. Republike i pokrajine, odnosno narodi i narodnosti ulaze u socijalizam sa nejednakim ekonomskim osnovama. Nejednaki nivoi ekonomske razvijenosti nužno zahtijevaju da se i u nacionalnim odnosima permanentno usklađuju različiti ekonomski interesi koji su obuhvaćeni jedinstvenim privrednim sistemom, jedinstvenim tržištem i robnonovčanim odnosima, pravnim sistemom i slično. Ti uslovi zahtijevaju od organizovanih subjektivnih snaga napore ka usaglašavanju posebnih i zajedničkih interesa.

S druge strane, na našem tlu su se dodirivali i miješali uticaji raznih oblika ekonomske organizacije društva, civilizacija, religija i kultura, a posljedica toga je nastajanje naše multilateralne društvene strukture. *Iz tog je proizašao i neujednačen nacionalni razvoj primarnih etničkih zajednica kod nas.*

Digitized by Google

Na nacionalne odnose neposredno utiče neujednačeni nivo razvoja nacionalnih kultura u našoj zemlji i njihova institucionalizacija i slojevitost. Politički i ustavno kod nas postoji puna ravnopravnost naroda i narodnosti, iz čega proističe, samo po sebi, i puna ravnopravnost njihovih nacionalnih kultura. Tu se javljaju dvije strane istog problema koji se vezuju za afirmaciju i valorizaciju svih kulturnih vrijednosti naroda i narodnosti, na jednoj strani, a na drugoj, za prevladavanje nacionalističkih natruha u razvoju nacionalnih kultura i kulturnom nasljeđu svakog ponaosob uzetog naroda i narodnosti i svih zajedno.

Kao što su samoupravna prava svakog čovjeka dio njegovih neotuđivih i političkih prava, *isto tako je nacionalna afirmacija kulture istorijski neotuđivo pravo naroda i narodnosti.* Dakle, dok god egzistiraju različiti narodi u našoj zemlji dotle postoje i kulture tih naroda, koje čine mozaik našeg samoupravnog društva i čije vrijednosti pripadaju svakoj posebnoj nacionalnoj kulturi i istodobno čine bogatstvo formi života i izražavanja čovjeka za sve njih zajedno.

Kada je riječ o načelnim postavkama, kao što su: samoupravnost naroda, slobodan i nesmetan razvoj nacionalnih kultura, njegovanje svega pozitivnog u tradiciji naroda i narodnosti, ravnopravnost jezika pisma i slično, onda u njihovom prihvatanju za komuniste ne može biti nikakvog dvoumljenja. Međutim, kao što se u ekonomskoj sferi pojavljuju elementi vanekonomskog prelijevanja viška vrijednosti i drugi ekonomski momenti koji narušavaju ekonomsku ravnopravnost naroda i narodnosti, isto tako i u kulturnoj sferi kao rezultat neujednačenog nivoa razvoja i afirmacije nacionalnih kultura pojavljuju se i negativne tendencije koje se ispoljavaju u vidu hegemonizacije i majorizacije, u vidu asimilacije i paternalizma, kao i otvorenog nacionalizma. Sve su to potvrdila iskustva poslijeratnog razvoja.

Nacionalni odnosi reflektuju se iz sfere ekonomije i iz sfere kulture u političku sferu. Oni se u njoj prelamaju, iskazuju i razrješavaju na već izloženim principima unutar samoupravne strukture, koja je, istovremeno, klasna i nacionalna, budući da *nacionalni interes ne ide pored i mimo radničke klase, nego se unutar svake nacije formira i klasni i nacionalni interes.*

Ukoliko je politička sfera i sama otuđena od klasne osnove, ona može da bude pogodan medij da i sama deformiše nacionalne odnose, bilo tako da doprinosi njihovom osamostaljivanju u odnosu na klasu i opšti društveni interes u cjelini, bilo tako da ih rastvara, negira i podvodi pod neki skriveni nacionalni interes koji figurira kao opšti društveni interes ali bez radničke klase, tj. samo putem državne i otuđene političke vlasti.

Izvori nacionalizma nisu, međutim, sadržani samo u djelovanju socijalističke države, *već se nalaze i u djelovanju i aktivnosti pobijeđene građanske klase koja nije uže povezana sa socijalističkom državom.* Ostaci starog društva traže šansu restauracije sopstvene moći u hipertrofiranju protivrječnosti što ih oslobađaju to-

Digitized by Google

kovi našeg samoupravnog socijalističkog društvenog razvitka, pokušavajući nacionalne odnose iskoristiti kao paravan i okvir za svoj klasni interes.

Znači, ostaci klasičnog buržoaskog nacionalizma, kao i »novi« nacionalizam koji proizlazi iz protivrječnosti našeg samoupravnog socijalističkog razvitka, tj. iz sukoba samoupravljačke prakse i tendencija koje joj se opiru predstavljaju osnovne izvore za pojavu nacionalizma. Sve potpunije utemeljivanje samoupravnog odnosa u praksi našeg socijalizma rezultiraće porazom onih snaga koje mu se suprotstavljaju i koje posežu za nacionalizmom kao posljednjom šansom restauracije svog klasnog i partikularističko-birokratskog interesa, jer *nacionalizam je posljednje, ali značajno sredstvo onih političkih snaga koje silaze sa političke pozornice, koje su izgubile ili gube političku bitku.* On je to, upravo, zbog toga što ima svoje sopstvene i u djelovanju socijalističke države utemeljene osnove i izvore i što time omogućuje spregu snaga starog režima sa snagama novog birokratskog etatizma i njemu odgovarajućeg nacionalizma.

Iako ih je teško sve evidentirati i sažeti, ipak se mogu utvrditi sljedeće skupine okolnosti koje u dosadašnjim uslovima favorizuju ili omogućavaju eskaliranje nacionalizma:

Prvo, *kompleks ekonomskih pitanja,* koji sadrži elemente kao što su relativni odnosi razvijenosti i njihove dugoročne tendencije, specifičnosti naslijeđenih i razvijenih proizvodnih snaga i slično. U tu grupu bi spadale i stvarne mogućnosti proizvodnih snaga koje se (u interpretaciji nacionalističkih snaga) mogu javiti kao prividni ekonomski uzroci zastoja u reprodukovanju i razvoju potencijala nacije i nacionalnosti.

Upravo zbog toga bismo morali radikalnije pokazati klasnu suštinu stalnog ponavljanja refrena o eksploatisanosti vlastite nacije od strane drugih nacija. Često se u nacionalističkim krugovima ističe da se nadnacionalna dominacija obavlja prvenstveno posredstvom privrednog sistema, čak i kada bi on najidealnije funkcionisao ili političkog voluntarizma. Po društvenom smislu iste parole o iskorištavanju jednog naroda od strane drugog čule su se u vrijeme svih eskalacija separatističkog nacionalizma u našoj bližoj prošlosti, tj. od 1968. godine pa naovamo.

Drugo, *reaktiviranje tradicionalnih vrijednosti unutar nacionalnih sredina,* koje je utoliko intenzivnije ukoliko se njihovi određeni pozitivni sadržaji ne integrišu u ukupne procese formiranja i ispoljavanja nacionalnih svijesti u socijalističkom samoupravljanju. Iz činjenice da je *izvjesno prevazilaženje i gubljenje nekih nacionalnih svojstava obilježje procesa savremenog razvoja nacionalisti žele da izvuku za sebe ključni politički kapital:* da se ispolje i potvrde kao društvena snaga koja reintegriše sva svojstva i produkte nacije, pa i one koje je vrijeme i moderna civilizacija i kultura odbacila zbog njihovog ograničenog i regresivnog društvenog učinka na sopstvenog nosioca, tj. nacije; dakle kao »čuvar vrijednosti« suprotno navodnom nacionalnom nihilizmu revolucionarnih snaga i novog doba uopšte.

Digitized by Google

Pod uticajem nacionalizma koji su uspjeli da ovladaju i dijelovima javnog života i da stvore značajna uporišta (u štampi, u drugim sredstvima informisanja, na univerzitetima, akademijama, izdavačkim kućama), da stvore posebne kodove međusobnog komuniciranja i sporazumijevanja, jačao je i nacionalistički angažman u idejnom životu, pokušavajući, uporno i sistematski, da se snažnije nametne u društvu. Tipični oblici i karakteristike tog angažmana sastoje se u pozivima za odbranu određenog naroda i njegove kulture od nacionalističkih ataka iz drugih sredina, a pod tom »zaštitom« se zagovara i podrazumijeva, uglavnom, i »vraćanje istom mjerom«. Pri tom se, naravno, prenebregava da bi pristajanje na takvu praksu svelo našu sveukupnu politiku na nizak nivo iste nacionalističke destrukcije na koju se nacionalistički »bojovnici« pozivaju kada se javi u »drugim« sredinama.

Treće, *podjednaku važnost imaju i činioci izvan zemlje koji korespondiraju sa otvorenim klasnim neprijateljem i unutrašnjim snagama nacionalizma.* Jačina tog odnosa zavisi, svakako, od prirode tih vanjskih činilaca, kao i od situacija koje u ukupnim procesima nastaju i održavaju se kao trajniji elemenat.

Oblici ispoljavanja nacionalizma

Političke ideje i forme u kojima se nacionalizam kod nas najtipičnije i najčešće manifestuje jesu unitarizam i separatizam. U svojoj osnovi i unitarizam i separatizam predstavljaju tendencije nametanja interesa vlastite nacije drugim nacijama, preferiranja vlastite nacije i obezvređivanja drugih.

Pod unitarizmom se podrazumijeva hegemonistička politika i ambicija koja se temelji na postulatu jedinstva funkcija države, a oslanja na ulogu jedne nacije, kao nosioca i garanta tog jedinstva. Oblik njegovog djelovanja ogleda se u odricanju značenja nacionalnog pitanja kao takvog u ime jedinstva koje omogućuje samo dominacija jedne nacije, odnosno odricanje od nacije uopšte. Mišljenja o *nadnacionalnom karakteru društvenog jedinstva i povezanosti u socijalizmu, o nacionalnom pitanju kao kvazi-pitanju socijalističke revolucije nisu ništa drugo do odskočne daske sa kojih polaze unitaristi.* Unitarizam ignoriše nacionalno pitanje jednostavno zbog toga što se jednom realizovan interes jedne nacije nameće drugim nacijama, pod parolom jedinstva, odnosno višeg oblika povezanosti. Riječ je, zapravo, o tome da, zagovarajući nacionalnu unifikaciju, po cijenu navodnog odricanja od svoje nacionalne vlastitosti, unitaristi znaju da se zalažu za parolu koja nema i svoju vrijednost. Faktičko stanje takvog jedinstva karakteriše asimilacija drugih nacija i njihova materijalna i duhovna eksploatacija.

Unitarizmu ide u prilog što insistira na sličnostima, a ostaje slijep za razlike. Forsirajući sličnosti i negirajući razlike obavlja se »tiha« asimilacija drugih nacija i nacionalnosti. Zbog toga *unitari-*

Digitized by Google

zam u ime, tzv. nadnacionalne integracije faktički pokušava nametnuti hegemoniju jedne nacije i, na taj način, ostvariti jedan određeni ili dominirajući nacionalni interes na račun interesa drugih nacija i nacionalnosti.

Kao izvanredna demonstracija unitarističkog oblika nacionalizma može poslužiti proces stvaranja stare Jugoslavije i odnosa u njoj. Ideja ujedinjavanja jugoslovenskih naroda bila je, bez sumnje, progresivna, ali je ova ideja ubrzo bila iskompromitovana nacionalističkim nastojanjima, prije svega, velikosrpskog nacionalizma koji je u jugoslovenstvu vidio šansu za prikrivenu realizaciju svog interesa. Takvo ujedinjavanje nije doprinijelo prevazilaženju razlika u stvarnom povezivanju, već produbljivanju razlika do suprotnosti koje su ugrozile i samo ujedinjavanje kao progresivni akt.

Isto tako, i etatistički period razvoja našeg socijalizma pružio je mogućnosti razvoju unitarističkih tendencija. Koncentracija viška rada u jednom centru, odakle se on distribuirao po veoma nestabilnim i voluntarističkim kriterijumima, bila je pogodno tle za manifestovanje unitarizma. Unitarizam tako zloupotrebljava nacije i nacionalnosti, ali i onu naciju i nacionalnost čije interese prividno forsira. Dovodeći u protivrječje tu naciju naspram drugih, on zapravo zloupotrebljava i kompromituje tu naciju u budućnosti, a u interesu sopstvene vladavine i klasnih ili grupnih interesa.

Unitarizam vidi *sigurnost realizacije svih ciljeva revolucije u jakoj centralističko-birokratskoj organizaciji.* Zbog toga je razumljivo da je demokratizacija društvenih odnosa i razvoj socijalističkog samoupravljanja glavni njegov neprijatelj. U namjeri da u potpunosti nametne hegemonizam jedne nacije unitarizam zahtijeva jedan jezik, jednu kulturu, centralistički ekonomski program razvoja itd., pod izgovorom da će na taj način prije doći do ostvarenja socijalizma, a samim tim i do nacionalne integracije i prevazilaženja nacionalnog pitanja. U samoj osnovi unitarističkih shvatanja i postupaka, bez obzira na to da li je riječ o sračunatom, svjesnom ili pak o naivnom, dobronamjernom reagovanju, nalazi se podjela nacija na »velike« i »male«, na »značajne« i »beznačajne« na »državotvorne« i »nepouzdane«, na »vodeće« i »pomoćne«, na »središnje« i na »periferne«, itd. Drugim riječima, unitarizmu je imanentna tendencija hegemonije većih nacija nad manjima, tendencija integracije u kojoj bi veće apsorbovale i asimilirale manje.

Demokratizaciju društvenih odnosa i afirmaciju drugih nacija i nacionalnosti, tj. ostvarivanje veće nacionalne ravnopravnosti unitarizam kvalifikuje kao porast centrifugalnih i razornih snaga, a time i kao ekspanziju agresivnog nacionalizma. Drugim riječima, *borbu naroda i narodnosti za ostvarivanje svog ravnopravnog tretmana u višenacionalnoj zajednici unitarizam pokušava diskvalifikovati* lijepeći toj borbi etiketu povampirenog šovinizma, odnosno agresivnog nacionalizma.

Kao i unitarizam, separatizam ili uskonacionalni lokalni nacionalizam polazi sa istih klasnih polazišta, tj. od upotrebe države kao

Digitized by Google

poluge ostvarenja nacionalnog interesa. Međutim, *separatistički nacionalizam ističe samo razlike, a potpuno je slijep za sličnosti* zbog toga što ima na umu samo interese svoje nacije, koje treba realizovati po cijenu ignorisanja i, što je daleko bitnije, ekspoatisanje interesa drugih naroda i narodnosti.

Nacionalistički partikularizam teži zatvaranju u svoje nacionalne okvire, dovodeći, na taj način, definitivno u pitanje šire interese koji se tiču stalnih oblika ostvarenja povezanosti i zajednice jugoslovenskih naroda. On se vatreno bori protiv etatizma saveznog ranga da bi ga mogao realizovati u svojim nacionalnim okvirima. Da bi mogao pribaviti argumentaciju za svoju separatističku politiku, agresivni nacionalizam falsifikuje istoriju, vrši nasilje nad kulturom i umjetnošću, izmišlja ugroženost svoje nacije i nacionalnosti bilo od cjelokupne jugoslovenske zajednice ili pak od interesa neke posebne nacije.

Hegemonističke aspiracije nisu isključene ni iz njegovih nastojanja. On se paternalistički odnosi prema svim manjim nacijama. *Dušebrižništvo, koje karakteriše agresivni nacionalizam, nije stvarna briga prema drugim narodima i narodnostima, već strah od njihovog afirmisanja i ravnopravnog življenja u višenacionalnoj zajednici,* kao i od eventualne mogućnosti da će oni doći pod uticaj nekog drugog nacionalizma.

Upravo iz svih ovih razloga kod nas je uvijek bilo značajno, a i primarno, ko ima odlučujuću ulogu u nacionalnim odnosima, da li je to »elita duha« »elita poslovnog svijeta«, »politička elita« itd, odnosno birokratija, tehnokratija, kulturokratija i slično, koje u uslovima izgrađivanja samoupravnog socijalizma mogu da zadobiju ne samo socijalne pozicije i moć nego i vodeće i mesijanske pozicije u nacionalnom prostoru, da taj prostor ispune buržoaskim konceptima, da ožive iracionalizme i druge ksenofobične ideje i da dovedu do suprotstavljanja nacija. *To je ono »buržoasko« bez buržoazije, koje nacionalističko proglašava nacionalnim,* oživljava etnocentrizam, nacionalnu mitologiju i pseudovrijednosti stavlja kao prvenstvene i isključive oblike dobrog života i sl. Borba Saveza komunista i njegova magistralna diferencijacija unutar vlastitih redova išla je posljednjih decenija upravo na razbijanje tog »buržoaskog« u uslovima kad postoje ostaci njene svijesti i njena mjerila, čiji su derivati i inercija etatističke i nacionalističke svijesti, koja nastoji uzurpirati i falsifikovati istinski proleterski interes u vidu partikularnog i egoističkog interesa, iskazati se kroz unitarizam, hegemonizam, partikularizam, separatizam i slično, manje ili više u svim sferama društvenog života.

Naša strateška orijentacija uvijek je bila *razvoj socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa koji čine osnovu i u našim nacionalnim odnosima.* Značajno je u tome da li proizvodni odnosi oslobađaju proizvođače i omogućuju im da odlučuju o uslovima i rezultatima svoga rada kao i o sudbini društvene reprodukcije ili to čini neko mimo i iznad njih. *Ako je čovjek slobodan u proizvod-*

Digitized by Google

nom odnosu, onda je utemeljena osnovna pretpostavka da bude slobodan u svim ostalim društvenim odnosima, pa i u nacionalnim.

Ako je društvena reprodukcija etatističko-birokratski i tehnokratski zasnovana i usmjeravana, to jest odvojena od uticaja neposrednih njenih nosilaca, nacionalni odnosi dolaze u krizu i deformišu se. Nisu rijetke pojave da partikularni interesi poprime oblike nacionalnih suprotstavljanja i pseudo-nacionalnih interesa.

U sukobu etatističke i samoupravne usmjerenosti i razvoja društva namnožile su se i zaoštrile brojne protivrječnosti u okviru kojih je nacionalizam nastojao da okupi sve snage protivne samoupravljanju i samoupravnom jedinstvu socijalističke Jugoslavije. Nacionalizmi, koji obnavljaju svoje nakane kad god za to dobiju priliku *svaki na svoj način su nudili i nude moć »sopstvene« države i tehnobirokratije za »izbavljanje« iz socijalističkog samoupravnog društva kao »prepreke« realizaciji nacionalističkih interesa.*

Čini se, međutim, da *nacionalizam u Jugoslaviji,* u razdoblju o kojem je riječ, nije bio glavna karakteristika u razvoju nacionalne svijesti. Proteklih četrdeset godina od završetka oružane faze revolucije nastavljen je proces razvijanja nacija koje su već postale moderne, industrijski razvijenije, a neke već industrijski potpuno razvijene, kojima nije odgovaralo da i dalje egzistiraju nadnacionalni elementi u federalnoj, državnoj i političkoj strukturi, već su tražile potpuniju političku, ekonomsku i kulturnu emancipaciju.

Osnovna tipologija nacionalizma kod nas, prema tome, jeste njihova globalna, centrifugalna, separatistička ili da upotrijebimo našu nomenklaturu republička i pokrajinska forma ili tip, na jednoj, i univerzalistička, apstraktna, unitaristička i hegemonistička forma ili tip, na drugoj strani. U jedan od ta dva tipa mogu se svrstati velikosrpski, hrvatski, slovenački, makedonski, crnogorski i muslimanski, te albanski ili neki drugi nacionalizam kod nas. Pri tom smo imali na umu dva ključna momenta:

a) Ova dva tipa nisu nikako i sami nacionalno obojeni u smislu da bi, na primjer Srbi bili, kao nacionalisti, samo unitaristi, a Hrvati, na primjer, samo separatisti. Oba se mogu javiti kod obje nacije ili kod bilo koje naše nacije i nacionalnosti, a *njihova pojava i djelovanje vezano je za neumitne uslove međunacionalne borbe i interesa,* tj. klasiog interesa i uloge određene socijalne grupacije koja se stavlja na čelo nacionalizma;

b) Ova dva osnovna tipa nacionalizma ukazuju na činjenicu da nacionalizam kod nas primarno generira iz nerazvijenosti originalne socijalističke strukture i snaga otuđene lokalne ili centralne birokratije, tehnokratije, kulturokratije tj. etatizma, da su snage klasične građanske desnice samo politički saveznici onih etatističkih snaga koje, istina, ponekad mogu nametnuti svoje ideološke obrade, ali koje same nemaju šanse ukoliko se ne oslanjaju na snage koje su već organizovane kao vlast, ekonomska politička i kulturna, tj. kao država.

Digitized by Google

Precizna analiza naših nacionalizama to svakako jasno dokazuje, što predočavaju i radovi na ovom skupu.

Nacionalizmi su kod nas propadali usljed otpora naroda i narodnosti, svjesnih organizovanih socijalističkih snaga u svim narodima i narodnostima i u cijeloj zemlji, ali istrajno pokušavaju, kad god to uzmognu, samostalno ili u sprezi, ili potpomognuti spolja, da iznutra cijepaju jugoslovensku socijalističku zajednicu. Budući da se oni tada javljaju kao elementi šireg strateškog klasnog sukoba *ne može se govoriti o manje opasnom nacionalizmu i dobroćudnom nacionalizmu,* iako se i danas plasira mišljenje da je nacionalizam tipično defanzivna ideološka i politička pojava, tj. da nastaje kao posljedica ponašanja drugih. Oni koji zastupaju ovakva shvatanja zaboravljaju da je nacionalizam uvijek klasno-politički izraz interesa buržoazije, kao i antisocijalističkih i antikomunističkih snaga i da je uvijek u ovisnosti od njihovih interesa i utjecaja na politiku u globalnom kontekstu. Svaki je nacionalizam, budući da je isključiv, usmjeren protiv nekog drugog naroda i narodnosti, i u krajnjoj konsekvenci cilj mu je narušavanje ravnopravnosti i zajedništva naroda i narodnosti uopšte, a Jugoslavije posebno, opasan i vodi ka narušavanju političkog i teritorijalnog integriteta zemlje.

Zbog toga se prema svakom nacionalizmu moramo jednako kritički odnositi. *Osnovna teza svakog nacionalizma jeste teza političkog svrstavanja po nacionalnom kriteriju bilo pozitivnom ili negativnom.* Zbog toga bih ukratko dao širi kontekst krajnjih konsekvenci etničkog okupljanja kao središnjeg načina strukturiranja određene društvene zajednice, s obzirom na to da je formula realizacije »zaštite« nacije od eksploatacije od strane »drugog«. Polazi se do konstatacije da je jednorodna nacija u svojoj državi rijetkost u savremenom svijetu, pošto svega 4% svjetskog stanovništva živi u nacionalno homogenim državama. Zbog toga svako nastojanje da se uspostavi čista etnička struktura, i to u nacionalno mješovitom sastavu, vodi ili premoći najbrojnije nacionalnoetničke skupine, a to znači i obespravljivanju manjinskih grupa, te njihovoj faktičkoj asimilaciji, ili pak, ekspanzionističkim tendencijama koje su odgovor na ove prve. *Tu onda ekstremni nacionalizam postaje najsnažniji okvir nacionalnog identiteta, program i oblik ostvarivanja neispunjenih egzistencijalnih očekivanja.* Nacionalizam u tom vidu zasnovan je na nejednakostima svake vrste, na antihumanizmu i nazadnim društvenim odnosima i mjerilima, koji i »sopstvenu« naciju vraćaju u podanički odnos i status prema nacionalnim elitama.

Međutim, etničnost nije i ne može biti jedino obilježje nacije. Nacija je kompleksna društveno-istorijska, ekonomsko-socijalna, politička i kulturna zajednica u koju se ljudi na višim stupnjevima društvene podjele rada udružuju radi razvoja novih proizvodnih snaga, ovladavanja viškom rada i zajedničkog života. Otuda je *samoupravljanje, kao viši stepen razvoja ovog udruživanja i nova suština i nov vid kompleksnog prava ljudi i naroda i narodnosti da*

Digitized by Google

slobodno i zajedno obezbeđuju svoju egzistenciju, uređuju odnose i interese na osnovu samostalnog, ravnopravnog i zajedničkog rada i života u demokratskoj samoupravnoj zajednici, pri punom očuvanju nacionalnog identiteta, ali bez njegove dominacije i odlučujuće uloge.

Zaista mora da zabrinjava što u vrijeme kada se u drugim društvima postavlja pitanje kako izaći iz dvadesetog i ući u dvadeset prvi vijek, u vrijeme sve veće međuzavisnosti i u savremenom svijetu, u uslovima sve većih međusobnih uticaja i preplitanja, sve većih pozajmica i preuzimanja u kulturnom, tehnološkom, proizvodnom i drugom smislu, javljaju se etnocentrističke tendencije i pozivi na okupljanje *koji su zaista rekviziti atavističkog poimanja svijeta i odnosa u njemu, koji pripadaju prošlosti čovječanstva, u svakom smislu i pogledu.* Oni su utoliko više anahroni ukoliko vode borbu protiv našeg bogatstva — bogatstva u različitosti, u raznovrsnosti stvarnog fonda nacionalnh i društvenih vrijednosti. To bogatstvo je naša budućnost. Svjesno smo izabrali put uzajamnog prožimanja i bogaćenja onoga što je najbolje u nacionalnim vrijednostima, analogno starom zahtjevu Svetozara Markovića »da samo ono što je dobro treba da ostane srpsko, a ono što ne valja da se baci pa ma i sto puta bilo srpsko«, *koji vrijedi za sve naše nacije i nacionalnosti;* svjesno smo izabrali pravo na slobodu i vrijednosti koje se ničim ne mogu ugrožavati, po načelu da je »jedan ravan milionima«; svjesno smo izabrali put humanog prožimanja i jednakopravnosti u socijalističkom samoupravljanju, a ne bilo kakav lonac za topljenje.

Nosioci nacionalizma ispoljavaju tendencije suspenzije prava pripadnika drugih nacionalnih zajednica, ali i netoleranciju unutar vlastitog naroda, temeljito razgrađujući osjećanja humanizma i ljudskog zajedništva. *Nacionalizam ima svoj oslonac na ekonomskom planu u gledištu o nacionalnoj ekonomiji kao apsolutnom prioritetu procesa realizacije svih potencijala jedne nacije,* pri čemu se zaboravlja da funkcionisanje principa ekvivalencije traži punu primjenu mjerila razmjene savremene proizvodnje, gdje se rad »moje nacije« može realizovati samo uz ekvivalentnu realizaciju rada »one druge«, a ta ekvivalentna razmjena ne priznaje romantičarsko-euforičnom danku autarhije cijenu njegove inertnosti u samodovoljnosti, jer *šta je na planu ekonomike pandan ukidanju jednakosti u formalno-političkoj sferi — ako ne stvarna nejednakost u ekonomiji i u tendenciji zaokruživanja i izolacije »svoga« ekonomskog i interesnog prostora, dakle, monopola na neekonomskoj i nesamoupravnoj osnovi.*

Nacionalizmi kao uporišne tačke okupljanja antisocijalističkih i antikomunističkih snaga

Iako se u našoj političkoj terminologiji češće upotrebljavaju termini — republički etatizam, republički okviri, lokalistički interesi, svoja i tuđa sredina i slično zadržao bih se ukratko samo na preci-

Digitized by Google

ziranju krajnjeg izvorišta društvenih pojava koje ovi termini označavaju. *Nasuprot tezi da je samoupravljanje porodilo, pored drugih negativnih pojava, i nacionalizam, stoji činjenica da snage regionalnog etatizma i nacionalizma intenzivnije stupaju na scenu našeg društva u svakom momentu istorijskog razvoja* u kome procesi razvoja socijalističkog samoupravljanja zaostaju, a procesi ekonomske i političke demokratije gube svoj klasni položaj i postaju formalni. Nije socijalističko samoupravljanje prouzrokovalo dezintegracione pojave zatvaranja i nacionalizam, nego je upravo obrnuto: *zatvaranje na različitim nivoima, nacionalističke pojave i tendencije javljaju se kao vidovi blokiranja stvarnog razvoja socijalističkog samoupravljanja,* pri čemu se zloupotrebljava formalni obzir demokratije stvarane upravo razvojem samoupravljanja.

Zatvaranja u najrazličitijim oblicima nisu sama sebi cilj, pošto su direktna posljedica snaženja etatističkih snaga i njima odgovarajućih odnosa, što stovremeno smanjuje ulogu i uticaj udruženih radnika u ekonomskom i političkom sistemu. Atrofiranje cjelovitog samoupravljanja, promašaji u razvojnoj, ekonomskoj i drugoj politici, na Kosovu npr. te sveopšte bujanje birokratizma i etatizma — nije prouzrokovala ustavna reforma, već je njeno jednostrano provođenje — samo u institucionalnim okvirima, bez socijalne sadržine u globalnim društvenim procesima — stvorilo uslove i olakšalo euforije nacionalizma, time što je *nekritički rašrilo vjeru u svemoć institucija da zamijene autentično stvaralaštvo i društveno-emancipatorski pokret radničke klase, radnih ljudi i građana.*

Gledajući u istorijskoj retrospektivi, nedvosmisleno se nameće zaključak da se etatizam u našim uslovima ispoljava kao prepreka razvoju samoupravljanja i procesu samoupravne integracije i razvoju ravnopravnih nacionalnih odnosa i emancipacije svih naših naroda i narodnosti. Uz to, *svako snaženje etatističkih odnosa,* ma na kom se nivou našeg društva oni ispoljavali, i svako jačanje uloge države i uopšte administrativnog regulisanja društvenih odnosa, *objektivno, stvara prostor za intenzivno djelovanje nacionalističkih snaga.* To je jedna zakonitost u razvoju našeg socijalističkog samoupravnog društva koja se do sada nedvosmisleno potvrdila i o kojoj se i ubuduće mora voditi računa.

Time, u stvari, želim da istaknem činjeniacu da se moramo osloboditi iluzije da smo procesom decentralizacije sasjekli korijene etatizma. Naprotiv, praksa pokazuje da birokratija, tehnokratija, i ostale snage otuđene ekonomske i političke moći nastoje da i dalje očuvaju dominantnu poziciju u ekonomskim poslovima ili da onemogući da promjene u bazi društva teku brže. Zbog toga je borba za njeno ekonomsko razvlašćivanje grčevita, teška i postupna, a ona i danas traje nesmanjenom žestinom. Čak bi se moglo slobodno reći da se sada u tom pogledu naše društvo nalazi u još delikatnijoj i složenijoj situaciji jer je etatizam uzeo velike razmjere. On se snažno ispoljava i na nižim društvenim instancama — republikama, pokrajinama, regionima, opštinama, a sve inten-

Digitized by Google

zivnija je etatizacija odnosa i u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Uporedo sa ovim tendencijama, i upravo zbog njih, *nacionalizmi postaju nekad pomoćno, a sada sve više i glavno sredstvo djelovanja užih grupa radi sprečavanja razvoja cjelovitog samoupravljanja.*

Zbog toga je etatizam, ma u kom se vidu ispoljavao, ozbiljna kočnica razvoja samoupravljanja i demokratskom usklađivanju odnosa, odnosno izgradnji novih produkcionih odnosa u kojima radnici moraju imati odlučujuću ulogu u raspolaganju viškom rada, a samim tim i nacionalnu afirmaciju.

Kao što je savezni etatizam potencijalni kamen smetnje u nacionalnim odnosima tako je i republički ili bilo koji drugi etatizam po svojoj suštini identičan sa njima, jer oni objektivno blokiraju stvarnu nacionalnu emancipaciju svakog naroda i narodnosti ponaosob time što svoje parcijalne interese proglašavaju za opštevladajuće, što ih do krajnosti apsolutizuju, tako da ne prave razliku između države i nacije. To je u našim uslovima i teorijski i praktično neodrživo. Osim toga, *takav nacionalizam obično se krije iza paravana samoupravnog i nema korijene u onom sistemu odnosa koji smo konstituisali čitavim nizom ustavnih, demokratskih i revolucionalnih političkih akata,* nego se temelji i izrasta na mogućnostima da te samoupravne socijalističke odnose deformiše i podređuje svojim ciljevima, koristeći se protivrječnostima u razvoju našeg društva.

Postoje, naime, vrlo velike protivrječnosti unutar radničke klase, pogotovu u određenim situacijama kada su njeni dijelovi podložni određenim nacionalističkim strastima, izmanipulisani političkim i poslovnim strukturama ili dijelovima struktura, koje pokušavaju prezentirati određene nacionalne interese, kao najsuštinskije izražavanje klasnih interesa. U tom smislu ne bi trebalo ni idealizovati radničku klasu, odnosno njene dijelove koji takođe mogu biti povodljivi, izmanipulisani, uvedeni u nacionalističke i u šovinističke igre i politike.

Radnička klasa, koja je istorijski »još nacionalna«, putem proleterske revolucije nacionalno pitanje stavlja u nove ljudske, istorijske i nacionalne relacije. Naime, radnička klasa se oslobađa u okviru nacije postajući tako »vodeća klasa nacije« i sve više poistovjećuje sebe sa klasnim kao humanim u naciji, čime i sebe i naciju dovodi u položaj slobodne ljudske zajednice. *Ona ne sme samo da sebe oslobađa u formi nacije, već i naciju oslobađa hegemonije buržoazije, time što sama postaje hegemona,* tj. što njeni bitni interesi i sami postaju bitni nacionalni interesi.

Zbog toga se i pitanje suvereniteta, ukoliko se ono razmatra u vezi sa daljnjim razvojem udruženog rada i njegove vladavine u društvu, ne može posmatrati drugačije već kao proces odumiranja svih funkcija države kojima ona vrši prisilu nad radničkom klasom i njenim pravom da raspolaže dohotkom i vlada uslovima rada. To, takođe, podrazumijeva transformaciju funkcije države u sferi od-

Digitized by Google

nosa koji nastaju na temelju *tradicionalnih prava vlasništva nacije ili kolektivnog vlasništva nacije nad zemljištem u smislu kategorije ekskluzivnosti nacionalne teritorije*, kao i vlasništva kapitalom izvan udruženog rada, a samim tim i prelaskom ovih kategorija pod kontrolu udruženog rada.

Udruženi rad predstavlja specifičnu istorijsku formu rješavanja ne samo klasnog već nacionalnog pitanja kod nas, uz hegemoniju radničke klase u sferi nacionalnih odnosa. Upravo zbog toga udruženi rad je najprimjereniji oblik ostvarivanja nacionalnog interesa, uključujući i »nacionalnu teritoriju«. S obzirom na to da su u udruženom radu ljudi bitni samo kao radnici i u tom pogledu su potpuno ravnopravni bez obzira kojoj naciji pripadaju, *suverenitet koji se izgrađuje na temelju udruženog rada ne može se dijeliti, ne može se parcijalizovati i hijerarhizovati, odnosno ne može se reducirati na nacionalni plan* i tretirati sa stanovišta da nacionalna pripadnost osigurava bilo kome na teritoriji veću prednost u suverenitetu nad radnicima drugih naroda i narodnosti.

Kad god su Savez komunista i druge socijalističke snage odstupale od principa da se u odnosima proizvodnje i ukupnim društvenim odnosima (a time i u odnosu na hegemoniju radničke klase i u odnosu na suverenitet čiji je ona nosilac i izraz) daje, prije svega, prednost nacionalnom nad klasnim, te da se afirmiše *veći stepen suverenosti nad teritorijom i sredstvima za proizvodnju za određenu naciju ili pripadnike određene nacije*, tada su temelji naše klasne politike, a time i socijalističke samoupravne demokratije bili dovedeni u pitanje.

Ako bi se omogućilo da u našim konkretnim uslovima ovladaju klasične kategorije vlasništva na zemlji i na kapital, a ne udruženog rada i odnosa zasnovanih na njemu, tada bi nestale opasnosti da se negiraju društveno-ekonomski temelji razvoja socijalizma kod nas i da se omogući kontrarevolucija da opet dođe do izražaja u jednoj novoj formi, *jer mora se imati na umu da je moguć (a u praksi se i realizuje u raznim oblicima) i apstraktni, zemljovlasnički i kapitalistički nacionalizam čiji je nosilac birokratija.*

Dok je buržoaski nacionalizam sa otvorenim parolama zaštite nacije ili njene hegemonije vidljiv i omogućuje relativno laku identifikaciju, dotle je ovaj drugi dosta težak za identifikaciju. On se, naime, krije iza parola udruženog rada, ekonomskih interesa, državnih interesa, nacionalnih interesa, opštih interesa. No u osnovnom pitanju, tj. u pitanju ko treba da vlada sredstvima za proizvodnju, proizvodima rada, viškom rada i akumulacijom i u kakvom je odnosu radnička klasa prema tim instrumentima ostvarivanja vladavine i suverenosti na toj osnovi, on ne krije mnogo svoju ambiciju da vlada u ime klase, i *to ne na principima udruženih proizvođača nego na temelju raznih vrsta »viših interesa«, »istorijskih prava« i sl.*

Iz tog proizlazi da samo ako se suverenitet izvlači iz radničke klase nema preraspodjele funkcija između država, pošto se onda suverenitet ostvaruje integralno i u pokrajinama i u republikama,

Digitized by Google

kao i na federativnom nivou. Inače, ukoliko bi se i dalje samo obavljala preraspodjela suvereniteta, obavljala bi se restauracija revolucijom prevaziđenih i sa istorijske scene uklonjenih formula rješavanja nacionalnih i klasnih odnosa.

Strateški pravci borbe socijalističkih snaga protiv nacionalizma

Za borbu socijalističkih snaga protiv svih oblika nacionalizma prvi uslov je stvarna kritičnost, čak bespoštednost prema vlastitoj sredini, koja često izostaje, što onda oduzima moralnu legitimaciju da se govori o stanju u svim sredinama. Ali, da bismo uopšte mogli govoriti o svim sredinama, *moramo najprije poznavati dobro i druge naše narode i narodnosti i njihove kulture i istoriju, njihove razvojne potrebe danas, a i njihove tradicije, pa i motive, predrasude i stereotipe, jednako kao što je poznajemo kod naroda i narodnosti kojima pripadamo.* Tu mnogo šta još nismo učinili ili razvili kako treba, mada je to osnovni preduslov da i sami ne nasjedamo nacionalističkim predrasudama, isključivostima i lažnim optuživanjima ili obično dobro iskalkulisanim ispadima.

Tu smo metodološki dosta blokirani i u tom pogledu moramo da promijenimo određene ukorijenjene odnose. Kao komunisti, pa i kao građani moramo znati što se zbiva u svakom dijelu naše zemlje, u svim nacionalnim i društvenim sredinama i ne samo znati, već i otvoreno raspravljati i »miješati se«. U tom pogledu za socijalističke snage ne smije postojati podjela na »našu« i »druge« sredine. *Svi smo sudbinski povezani i svih nas se jednako tiče i »naš« i nečiji »drugi« nacionalizam, jer svi su nacionalizmi protiv nas.* Jedini uslov je da imamo pravo prozivanja ljudi i pojava i u drugim sredinama, da to činimo i u odnosu na ljude i pojave u svojoj sredini i da budemo jednako bespoštedni u takvoj kritici.

Pri tom, i kritika naše svakodnevne prakse u pogledu ispoljavanja nacionalnosti nosi, na svojevrstan način, sva ona obilježja koja rasprave o nacionalizmu novijeg vremena imaju. Namjerno naglašavam ono »novijeg vremena«, *jer je bitno razlikovati njegovanje nacionalnih vrijednosti kao privrženost pozitivnim tradicijama i vrijednostima od nacionalizma kao agresivnog i isključivog političkog stava i opredjeljenja.* To je ključ vrednovanja najrazličitijih pojava u raznim sferama društvenog života, bez koga bi, tako reći, hiljadu raznih faktora koji nisu unaprijed poznati, niti ikada mogu biti poznati, ostali bez čvrstih i pouzdanih koordinata.

Ako je socijalističko samoupravljanje odgovor na osnovne zahtjeve savremenih proizvodnih snaga za nužnim društvenim prestrojavanjima i instrument racionalnih oblika privređivanja, onda se praktična konzekvenca ovog fundamentalnog stava, sa stanovišta nacionalnih odnosa i ostvarivanja nacionalne ravnopravnosti, sastoji, između ostalog, *u otvaranju novih mogućnosti za samoorga-*

Digitized by Google

nizovanje nacija i nacionalnosti, za obezbjeđivanje njihovog ravnopravnog razvoja i harmonične saradnje.

Nejednaki nivoi ekonomske razvijenosti republika i pokrajina, odnosno naroda i narodnosti nužno su zahtijevali da se i u nacionalnim odnosima permanentno usklađuju različiti ekonomski interesi koji nastaju u jedinstvenom privrednom sistemu, jedinstvenom tržištu i robnonovčanim odnosima, pravnom sistemu i slično. Zbog toga se naše socijalističko samoupravno društvo od početka opredijelilo za ublažavanje tih disproporcija stimulisanjem ubrzanijeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih područja jer se pitanje ekonomske ravnopravnosti i zajedništva u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji sasvim opravdano postavlja kao prvorazredno političko pitanje. Naime, *kod nas se mnogostruko potvrdila zakonitost da se bez ekonomske ravnopravnosti ne bi mogla obezbijediti ni politička ravnopravnost pokrajina.* Naime, ekonomska ravnopravnost koja se obezbjeđuje na jedinstvenom tržištu uslov je svake druge ravnopravnosti.

Kad je riječ o odnosu razvijenih i nerazvijenih o toj činjenici koja je istorijski naslijeđena zna se da smo preduzimali sve potrebne mjere da se razlika između razvijenih i manje razvijenih dijelova zemlje, odnosno republika i pokrajina brže prevladava.

Disproporcije u nivou privrednog razvoja ne odgovaraju ni jednom našom narodu i narodnosti. Prevladavanje jaza između razvijenih i nerazvijenih u interesu je svih, s obzirom na to da interes jednog naroda i narodnosti nije u zaostajanju drugog, odnosno jednog regiona u odnosu na drugi region. Za socijalizam je primarna ekonomska ravnopravnost i ekonomska samostalnost svih naroda i narodnosti kao osnovna pretpostavka samoupravnog prava svih naroda i narodnosti. Kardelj je još u referatu na Osmom kongresu SKJ u vezi s tim istakao da je »socijalizam istorijski nosilac prevladavanja ekonomske neravnopravnosti naroda«. *Ekonomska ravnopravnost, koja se obezbjeđuje na jedinstvenom tržištu, jeste uslov svake druge ravnopravnosti naroda i narodnosti.* Međutim, iako su sve do sada preduzete mjere dale ogromne rezultate u razvoju svih dijelova zemlje, a posebno nerazvijenih, jaz između razvijenih i nerazvijenih je i dalje ostao, a po nekim pokazateljima te razlike se i produbljavaju.

Zbog toga se stvarno postavlja pitanje kako u uslovima daljnje izgradnje socijalističkog samoupravnog društva riješiti taj problem. To se ne može postići samo raznim fondovima — fondom za nerazvijene, te dopunskim fondovima za kreditiranje društvenih djelatnosti itd. Tu je potrebno daleko aktivnije udruživanje rada i sredstava na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, a razvoj nerazvijenih mora biti prevashodno stvar vlastitih snaga nerazvijenih republika i SAP Kosova, što podrazumijeva unapređivanje kvalitativnih elemenata privređivanja.

U narednom periodu taj se problem može rješavati i ulaganjem dodatne akumulacije iz razvijenih dijelova zemlje u nerazvijene dijelove. Već sam napomenuo kako neravnopravni odnosi

Digitized by Google

nastaju i po osnovu prelivanja sredstava iz nerazvijenih u razvijene i iz razvijenih u nerazvijene. Ni jedan ekonomista u Jugoslaviji danas ne bi mogao izračunati kolika su prelivanja iz nerazvijenih u razvijene ili iz razvijenih u nerazvijene, *ali je činjenica da se sredstva na jugoslovenskom tržištu prelivaju i po osnovu mjera ekonomske politike.* Sada je samo pitanje kako ta sredstva, koja se prelivaju iz razvijenih u nerazvijene, najbolje iskoristiti.

To je moguće učiniti samo udruživanjem rada i sredstava na jugoslovenskom tržištu. Ne zagovaram trenutno ukidanje fondova, jer oni još imaju svoje opravdanje i funkciju, ali što ih prije ukinemo bićemo u boljoj situaciji i imaćemo ravnopravnije odnose i čistije račune. Pravo je pitanje kako i na koji način prevladavati relativnu zaostalost nerazvijenih u odnosu na razvijene, na liniji opšte ubrzanog razvoja, *na liniji proširivanja ekonomske demokratije i udruživanja rada i sredstava.*

Isto tako, kao prirodni izraz sveukupnosti našeg življenja naše socijalističko zajedništvo podrazumijeva otvorenost u kojoj se nacionalni individualiteti i vrijednosti, nacionalna kulturna baština i doprinosi ne osporavaju i ne gube, nego se, naprotiv, afirmišu i razvijaju u dijalektičkom jedinstvu razlika. *Razvijajući i podrazumijevajući u sebi istinske nacionalne vrijednosti socijalističko zajedništvo ne razdvaja u pozitivnom smislu shvaćene nacionalne cjeline i prave vrijednosti nego ih čini zajedničkim dobrom.* Time ono ne teži duhovnom unitarizmu nego, počivajući na principu da svaka etnička zajednica ostvaruje svoju ne samo društveno-ekonomsku i političku nego i kulturnu afirmaciju na samoupravnim osnovama, upućuje jednu na drugu i povezuje sve kulture naroda i narodnosti. Nema nikakve, pogotovo ne internacionalističke doslijednosti u toj težnji, ako se, zaklinjući se u nju, istovremeno držimo tjeskobne filozofije samoizolacije i podvajanja u sve univerzalnije povezanom svijetu.

Dosta je, na primjer, konstanti u kulturnoj sferi — od jezika i književnosti do čitavih kulturnih epoha — što, svakako, jeste neposredni duhovni kapital određenih naroda i narodnosti, a istovremeno, i integralni dio kulture i istorije drugih jugoslovenskih naroda i narodnosti. Posezanje za diobama i izolacijom jednih od drugih može, nesumnjivo, zavaditi narode u nepojmljivoj mjeri. *Ne može se u našoj zemlji ni elementarno opstati, a pogotovo ne razvijati bez stalnog potvrđivanja težnje ka zajedništvu, ka uzajamnom upoznavanju i prožimanju i oplemenjivanju najboljih vrijednosti svih naroda i narodnosti,* a to je i najbolji put da se svačija nacionalna posebnost i entitet slobodno i nesmetano iskažu onim što jesu.

Digitized by Google

Ivan Perić

Nacionalizam, njegova prisutnost i djelovanje u Hrvatskoj

I. Opće naznake

Kod razmatranja nacionalizma, u bilo kojoj užoj unutar jugoslavenkoj sredini, neophodno je respektirati saznanje stečeno u našem cjelokupnom poslijeratnom razvoju. To saznanje ukazuje da je nacionalizam kao društvena pojava, trajno prisutan u našoj suvremenosti i da se kontinuirano reproducira u sukobu sa socijalizmom kao idejom, pokretom i orijentacijom preobražaja i razvoja društva.

Konstanta u izražavanju nacionalizma je insistiranje na naciji kao dominantnom kriteriju integracije ljudi u zajednicu nasuprot socijalizmu koji ističe rad kao kriterij integracije, a radničku klasu i radne ljude, koji svoju životnu egzistenciju zasnivaju na vlastitom radu, subjektom toga procesa unutar svake nacije kao šireg, globalnog, okvira. Budući da su revolucijom izmijenjeni socijalni i politički odnosi u svakoj jugoslavenskoj naciji, odnosno u cjelokupnom jugoslavenskom društvu, nacionalizam insistirajući na naciji kao kriteriju integracije više ne djeluje, u bukvalnom smislu, u interesu kapitalističke klase kao subjektu te integracije, jer je kapitalistička klasa eliminirana iz ekonomske i socijalne strukture društva. To ne znači da nacionalizam u sebi ne sadrži restauratorske tendencije, ali on se aktivira i djeluje na konzerviranju društvene datosti koja sadrži i izvršene promjene, a ta datost u sebe uključuje i neprevladano nasljeđe iz klasnog društva.

Nametanjem nacije kao dominantnog kriterija socijalne integracije, koja treba da funkcionalizira ukupne ekonomske, soci-

Digitized by Google

jalne i kulturne potencijale unutar sebe, nacionalizam insistira na homogenizaciju nacije kao zajednice i na njenom antagoniziranju sa vannacionalom okolinom. Pošto su nacije u Jugoslaviji konstituirane u državno-političke individualitete i suvremeni nacionalizam te individualitete uzima kao osnovu i polazište svojeg izražavanja.

Nacionalna integracija vrši se djelovanjem različitih unutrašnjih činilaca. U našim nacijama na tlu i u okviru Jugoslavije kapitalistička klasa, koja je kao nosilac određenog načina proizvodnje vršila i nacionalnu integraciju, isključena je iz društveno-ekonomske strukture, a udruženi proizvođači se još nisu konstituirali u osnovni integrativni subjekt. U takvim povijesnim uvjetima osnovni činilac nacionalne integracije je državno-politički kompleks koji tu integraciju vrši na osvojenim pozicijama socijalizma ali pri tom izražava i svoju posebnost u odnosu na osnovne socijalne snage unutar nacije. Drugi činilac nacionalne integracije je kulturna sfera odnosno snage angažirane u ovoj sferi koje vrše rezimiranje duhovnih kretanja i oblikuju ih u zajednički nacionalni izraz. U društvu, odnosno unutar naših nacija, prisutna je i djeluje crkva tj. pojedine crkve koje, uzete u širem smislu, čine dio ukupnog kulturnog kompleksa, ali se po svojoj usmjerenosti, načinu i sadržaju promišljanja bitnih pitanja ljudske egzistencije i dr. odvajaju od ovog kompleksa i u društvu egzistiraju kao poseban sistem. Unutar naših nacija neke od crkava (rimokatolička, pravoslavna i islamska) sa svojom autonomnošću u odnosu na društvo, vlastitim sistemom vrijednosti i rasprostranjenim komunikacijama unutar brojne populacije, u sebi sadrže potencijalne mogućnosti da se izražavaju na planu šire društvene integracije u nacionalnim okvirima.

Ova tri naznačena činioca po svojem mjestu u društvu, usmjerenosti, mogućnosti itd. vrše komunikaciju koja nadilazi socijalnu podijeljenost i usmjerena je na opće-zajedničko. Među njima nastaju susretanja, razlike i suprotstavljanja. Naravno da su i različite mogućnosti za izražavanje pojedinih od ovih činilaca na planu nacionalne integracije kao i da su te mogućnosti varijabilne.

Ovdje je bitno da naznačene i druge potencijalne unutarnje činioce nacionalne integracije treba imati u vidu kod razmatranja nacionalizma i njegovog djelovanja u našim suvremenim uvjetima. Budući da nacija nije socijalni kolektivitet koji je izvorno utemeljen u neposrednoj produkciji i reprodukciji uvjeta života ljudi kao što su to društvene klase i drugi socijalni slojevi nego izvedena zajednica koja u sebi uključuje sve socijalne različitosti, ona se održava i reproducira na dominaciji užih socijalnih snaga nad cjelinom koja sačinjava naciju kao zajednicu. Nacionalizam koji nameće naciju kao dominantni kriterij društvene integracije, u stvari, nastupa kao izraz interesa i htijenja tih užih socijalnih snaga, usmjerava se na uspostavljanje i učvršćivanje njihove dominacije i održavanje jedinstva nacije na tome društvenom odnosu.

Digitized by Google

Naravno, da osnovni činioci unutar nacionalne integracije, u našem suvremenom društvu, imaju različita kvalitativna svojstva. Državno-politički kompleks, bez obzira što u sebi sadrži birokratska svojstva i tendencije učvršćivanja i proširivanja upravljačkog monopola na štetu proizvođačkih i radnoangažiranih društvenih snaga, proističe iz revolucionarnih ostvarenja i ipak djeluje kao činilac njihove zaštite i održavanja. U kulturnoj sferi egzistiraju i djeluju vrijednosti starog društva i snage koje su sa njima djelomično ili potpuno poistovjećene, kao i tendencije progresa i nosioci tih tendencija. Crkvene strukture i uopće crkveno-vjerski kompleks iako u sebi sadrži vrijednosti koje mogu da unapređuju međuljudsku komunikaciju, u cjelini su po svojoj vrijednosnoj orijentaciji najviše distancirane od socijalizma i socijalističke projekcije društvenog razvoja. Prevladavanje njihovog prisustva u procesima unutar nacionalne integracije ujedno bi bio pouzdan indikator slabljenja socijalizma i socijalističke orijentacije.

Nacionalizam u Hrvatskoj, u suvremenim uvjetima, djeluje na onim društvenim pretpostavkama i sa usmjerenjima koja su zajednička za sve nacionalne sredine u Jugoslaviji. Ipak, postoje neke posebnosti Hrvatske koje su naslijeđene i na kojima se hrvatski nacionalizam reproducira u jednom dužem vremenskom slijedu. Hrvatska, kao i ostale republike u Jugoslaviji, nije nacionalno homogena. Najveća grupacija, pored Hrvata, u nacionalnoj strukturi Hrvatske su Srbi. Hrvatski nacionalizam od druge polovine prošlog stoljeća kontinuirano se reproducira na pitanju odnosa: Hrvati — Srbi i potenciranju antisrpskog raspoloženja. Iako su u tome dugotrajnom vremenskom toku nastajale različite povijesne situacije u kojima je hrvatski nacionalizam izražavao to raspoloženje u rasponu od tolerantnosti do najvišeg stupnja netrpeljivosti i isključivosti, što je kulminiralo u ustaškom genocidu nad srpskim stanovništvom za vrijeme okupacije, ono se je neprekidno održalo i održava se kao konstanta.

U hrvatskom nacionalizmu prisutna je i djeluje komponenta integracije disperziranih djelova hrvatske nacije koji egzistiraju izvan Hrvatske (Bosna i Hercegovina, Vojvodina, Boka Kotorska i sl.). Izražavanje ove komponente očituje se u nastojanjima da Hrvati iskazuju svoju posebnost na način koji ih izdvaja iz njihovih sredina u kojima žive, odnosno otežava njihovu kulturnu i drugu komunikaciju sa tom sredinom. U planovima za razbijanje Jugoslavije, protagonisti hrvatskog nacionalizma sredine u kojima žive Hrvati smatraju kao hrvatske zemlje koje bi trebalo da se uključe u samostalnu hrvatsku državu.

Dakle, konstanta u izražavanju hrvatskog nacionalizma je: *restriktivnost* u oblikovanju Hrvatske kao ljudske zajednice time da se favoriziraju Hrvati i diskriminiraju pripadnici drugih nacija, prvenstveno Srbi: te, *ekspanzivnost* prema široj okolini u kojoj se nalaze disperzirani djelovi hrvatske nacije.

Digitized by Google

II. Izražavanje hrvatskog nacionalizma u političkoj i kulturnoj komunikaciji

Kod razmatranja izražavanja nacionalizma u Hrvatskoj u suvremenim uvjetima neophodno je imati u vidu njegov uspon, ali i svojevrsni poraz u 1971. godini. Naime, u toku 1970. i 1971. godine hrvatski se je nacionalizam bio uobličio u samostalnu tendenciju i u političkim tokovima se izražavao kao značajan činilac koji je nametao vlastite kriterije u otvaranju i razmatranju problema društva. Hrvatski nacionalizam svojim nastupom u tom vremenu izražavao se kao činilac političke krize u Hrvatskoj i Jugoslaviji kao cjelini i izazvao je reagiranje snaga socijalizma u cijeloj zemlji. Predsjedništva CKSKJ on je kontraakcijom Saveza komunista Hrvatske kao do tada tolerirani činilac u političkom životu ove republike onemogućen i otjeran u ilegalnost.

Snage socijalizma su onemogućile hrvatski nacionalizam, kao uostalom i nacionalizam drugih sredina u Jugoslaviji, ne samo sa represivnim mjerama, nego i time što su se tražila ustavno-politička i druga rješenja za otvorene probleme položaja nacija konstituiranih u socijalističke republike unutar Jugoslavije i odnosa u federaciji na osnovama socijalističke samoupravne orijentacije. Pitanja koja je isticao nacionalizam i na njima zasnivao svoje djelovanje, a koje je aktualizirao naš ukupni razvoj, uključena su u širu koncepciju socijalističkog preobražaja društva. Nacije konstituirane u socijalističke republike sa ustavnim rješenjima iz 1971. odnosno 1974. godine, preuzele odgovornost za ostvarivanje socijalizma unutar sebe, za vlastiti razvoj na osnovama zajedničke socijalističke orijentacije, ali i za funkcioniranje i razvoj jugoslavenske federacije kao zajednice sviju.

Takva ustavna rješenja onemogućavala su daljnje izražavanje nacionalizma u političkim tokovima društva na pitanjima proširivanja prostora za afirmaciju i razvoj nacija. Ona su socijalističkim snagama društvenog razvoja u svakoj naciji u Jugoslaviji kao cjelini, otvorila mogućnosti da jače i potpunije djeluju kao nosioci cjelokupnog razvoja uključivo i reprodukcije nacija i bitnih sadržaja ovog oblika ljudske zajednice.

Danas se otvara pitanje da li su pomenuta ustavna rješenja donesena pod pritiskom nacionalizma, nije li u njima dat ustupak nacionalističkim snagama i da li je izražavanje nacionalizma u sadašnjim uvjetima direktno uzrokovano i stimulirano takvim ustupcima? Ovo se pitanje ne može odbaciti kao sasvim neutemeljeno i promašeno, ali se isto tako može primjetiti da je u njemu sadržano prilično pojednostavljeno i jednostavno viđenje našeg društva, njegove strukture, razvojnih problema, unutrašnjih činilaca i dr. Realne probleme koje aktualizira naš ukupni razvoj, a koji se izražavaju i u nacionalnom vidu, artikuliraju i za njih predlažu rješenja razni unutarnji činioci koji se aktiviraju i djeluju u društvenim i političkim procesima. Nacionalizam je jedan od tendencija, činilaca, u našim ukupnim društvenim i političkim

Digitized by Google

kretanjima koji na svoj način artikulira društvene probleme. Ali u tim procesima djeluju i druge, odnosno drugačije orijentirane snage koje te probleme sagledavaju u drugačijem socijalnom i povijesno-razvojnom kontekstu i za njih traže odgovarajuća rješenja.

Ustavna rješenja iz 1971. godine, odnosno 1974. godine, neophodno je sagledavati u kontekstu našeg osnovnog opredjeljenja izraženog u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a i cjelokupnog poslijeratnog razvoja. Socijalističke republike, uključujući dvije autonomne pokrajine u okviru Srbije, u prethodnoj etapi razvile su svoje privredne, socijalne i kulturne potencijale da više nisu mogle podnositi ograničenja saveznog centralizma. Dakle, aktualiziralo se pitanje preuređenja odnosa u federaciji kao posljedica našeg cjelokupnog prethodnog razvoja i njega je trebalo razrješavati u interesu socijalizma nezavisno od nacionalističkih snaga koje su se i aktivirale na tako otvorenim problemima i nametale svoj pristup za njihova rješenja. Dakle, na aktualiziranim i otvorenim problemima jugoslavenskog društva aktivirale su se vodeće snage socijalizma koje su za njih tražile rješenja na osnovi i u okviru ukupne socijalističke orijentacije socijalističkog razvoja. Ustavna rješenja koja su artikulirale te snage naglašavaju neotuđivost nacionalnog suvereniteta i državnost republika uz obavezu republika na održavanju i razvijanju jugoslavenske cjelokupnosti. Ali ova rješenja sadrže i drugu bitnu komponentu a ta je samoupravna pozicija radnika na cjelokupnom jugoslavenskom prostoru izražena u temeljnim jedinicama udruživanja, neotuđivosti dohotka od njihovih izvornih stvaralaca i »slobodna razmjena rada« između udruženih radnika u materijalnoj proizvodnji i društvenim djelatnostima. Ove dvije komponente, u ustavnim rješenjima, čine integralnu cjelinu.

Nacionalističke snage u Hrvatskoj, odnosno hrvatski nacionalizam, u razmatranju otvorenih problema i traženju ustavnih rješenja za njih, potencirali su naciju kao osnovni i isključivi kriterij potiskujući sve ono što naciju veže za socijalizam i socijalističku orijentaciju društvenog razvoja kao i sve ono što je povezuje s drugim nacijama u Jugoslaviji, prvenstveno sa Srbima. Na planu političkog konstituiranja i razvoja nacije potencirala se je nacionalna državnost a potisnula samoupravljanje — njegovo učvršćenje i razvoj u osnovi društva tj. u društvenom radu. Kao što je poznato, ustavna rješenja naglašavaju nacionalni suverenitet odnosno državnost, ali se ta državnost dovodi u usku vezu sa samoupravljanjem, odnosno uključuje u funkciju samoupravljanja. U Ustavu SRH je naglašeno da je Hrvatska država hrvatskog naroda, Srba u Hrvatskoj i drugih narodnosti. Snage nacionalizma kod izrade amandmana na Ustav SRH 1971. insistirale su na nedjeljivosti nacionalnog suvereniteta tj. da je Hrvatska samo država hrvatskog naroda. Taj ustupak nacionalističkim snagama nije učinjen, ali upozorenje Vladimira Bakarića da naciju treba konstituirati na osnovi samoupravljanja a ne države nije uzeto u obzir ne samo u ustavnim rješenjima u Hrvatskoj nego i u ostalim republikama.

Digitized by Google

Ustavno rješenje u kojem se potencira nacionalna državnost samo po sebi ne mora biti ustupak nacionalizmu. No, to rješenje sadrži potencijalnu mogućnost da ga nacionalizam koristi ukoliko se država aktivira i djeluje kao dominantni činilac a neutralizira se samoupravljanje odnosno udruženi rad, koji je po ustavnim rješenjima osnovna integrirajuća i razvojna snaga društva.

Hrvatski nacionalizam je poznatom »Deklaracijom o položaju hrvatskog književnog jezika« 1967. aktualizirao pitanje jezika, odnosno njegovog naziva. Iako je poznati novosadski dogovor iz 1954. godine bio isforsiran od jednog kruga intelektualaca iz naših glavnih centara (Zagreba, Beograda i Novog Sada) a predlog nacrta Ustava Jugoslavije iz 1962. sadržavao odredbu da se službeni akti objavljuju na srpskom, hrvatskom, slovenačkom i makedonskom[1] i na osnovu primjedbi potpisnika dogovora ta odredba izmjenjena, Ustav SRH iz 1974. odustaje od dvoimenog naziva i vraća naziv jezika na stanje od prije novosadskog dogovora. Donoseći ovakvo rješenje, bez sporazuma sa ostalim republikama srpsko-hrvatskog jezičnog područja koji su i dalje ostali kod naziva utvrđenog novosadskim dogovorom, u Hrvatskoj je otvoren prostor za tendenciju samoizolacije iz ukupnog srpsko-hrvatskog jezičnog sklopa. Iako bi bilo pretjerano tvrditi da je ustavno rješenje o nazivu jezika direktan ustupak hrvatskom nacionalizmu ono je svakako doneseno pod utjecajem shvaćanja i raspoloženja koje se je u intelektualnim krugovima oblikovalo djelovanjem nacionalizma od »Deklaracije« do donošenja ovih ustavnih rješenja.

Poslije sloma »mas-poka« hrvatski nacionalizam je lišen legalnih uporišta putem kojih se je oblikovao i izražavao u političkim tokovima. On je prestao da djeluje kao formalno oblikovana politička tendencija koja otvara i nameće globalna društvena pitanja sa stanovišta nacionalnog egoizma i isključivanja razumjevanja za potrebe i probleme cjeline, odnosno drugih naroda u Jugoslaviji. Državno politički činioci u Hrvatskoj, kao uostalom i u svim drugim republikama, artikuliraju interese nacije, odnosno republike i zastupaju ih u odnosu na druge djelove zemlje i na jugoslavensku cjelokupnost. U ovakvim uvjetima snagama nacionalizma je otežano samostalno izražavanje na artikuliranju nacionalnih interesa, ali suvremeni uvjeti sadrže mogućnost da one djeluju na radikaliziranju onih pitanja koja državno politički činioci formuliraju i da se neprekidno potencira nacionalistički pristup u postavljanju tih pitanja, njihovom razmatranju i traženju rješenja za njih. Prisutnost nacionalizma, kao tendencije u političkim tokovima, osjeća se u stvaranju i reproduciranju javnog mnenja o pitanjima položaja Hrvatske u Jugoslaviji. Neprekidno se održava i djelatna je teza da je Hrvatska u najnepovoljnijem položaju u Jugoslaviji u rješenjima ekonomskog sistema, u političkim odnosima i da je u tom smislu u svojevrsnom zaokruženju

[1] Vidi član 43. i 142. *Prednacrta Ustava Federativne Socijalističke Republike Jugoslavije*, Komunist, Beograd 1962.

Digitized by Google

da se nađe sama nasuprot predlozima svih drugih koji ju dovoljno ne razumiju ili da drugi kalkuliraju idući za svojim sebičnim računicama itd. Stara teza da je Hrvatska ekonomski eksploatirana, koja je bila socijalni sadržaj maspokove ideologije, sada se reproducira u izrazu da je Hrvatska republika s »najdeviznijom privredom i najdeviznijim turizmom, a sa najvećim deviznim dugom«. Naravno, da se iza toga traži netko tko će biti optužen za eksploataciju, a to su druge nacije, odnosno republike, u Jugoslaviji. Antisrpski sindrom, koji je konstanta u hrvatskom nacionalizmu, reproducira se i u uvjetima uspostavljenim poslije donošenja Ustavnih rješenja 1971. odnosno 1974. godine kojima je prevladan savezni centralizam, a koji se je u interpretaciji snaga hrvatskog nacionalizma označavao formulom dominacije Srba u Jugoslaviji. Uporno se održava teza da je supremacija Srba u političkom sistemu Jugoslavije izrazita, a da u Hrvatskoj postoji infiltracija Srba u političke institucije, da imaju prevlast i u Savezu komunista, te da su u političkom sistemu mnogo više zastupljeni nego što je njihova brojnost u ukupnom stanovništvu.

Antisrpstvo u hrvatskom nacionalizmu i srpski nacionalizam se međusobno uvjetuju i podstiču. Srpski nacionalizam dobiva poseban podsticaj i izvan Hrvatske od onih snaga koje izražavaju velikosrpstvo i u tom sklopu pokazuje svoje zanimanje za položaj Srba u Hrvatskoj. Ovaj nacionalizam se usmjerava na oblikovanje i održavanje shvaćanja o srpskom stanovništvu i njegovom položaju tj. da je socijalistička revolucija u Jugoslaviji u cjelini pogoršala poziciju srpske nacije. Nastoji se oblikovati i učvrstiti svijest da su »prvu« Jugoslaviju stvorili Srbi oslobodilačkom borbom, a da je srušena subverzijom Hrvata i nelojalnošću drugih jugoslavenskih naroda. »Druga« Jugoslavija označava retrogradan proces za srpsku naciju koji se između ostalog očituje i u smanjivanju Srbije na nekadašnji Beogradski pašaluk. U »trećoj« Jugoslaviji Srbija bi trebala imati dominantnu poziciju. U čitavom sklopu nastupanja srpskog nacionalizma treba vidjeti i ideološku kampanju, započetu izvan Hrvatske, oko »Prosvete«, odnosno stanja srpskih kulturnih institucija u Hrvatskoj, koja je podržavana i u tekstovima objavljenim u *Ninu*.

Hrvatski nacionalizam pokazuje kontinuirano svoju prisutnost u tokovima kulturnog stvaralaštva. Iako, gledano u cjelini, kulturno stvaralaštvo u Hrvatskoj izražava progresivna dostignuća i stremljenja, prevazilazi one sadržaje i tendencije koje pripadaju prošlom vremenu, afirmira općeljudske kriterije i vrijednosti, ono ujedno u sebi sadrži i nacionalističke vrijednosti i kriterije. To dolazi do izražaja kako u individualnom stvaralaštvu, tako i u kolektivnim angažmanima intelektualnih potencijala. Nacionalistički sadržaji i kriteriji su prepoznatljivi u »Enciklopediji Hrvatske povijesti i kulture« koja je izašla u izdanju »Školske knjige« 1980. godine i nakon negativne kritike povučena iz prodaje. Oni su još jače naglašeni u *Hrvatskom biografskom leksikonu* (prva knjiga opsežnog projekta Jugoslavenskog leksikografskog

Digitized by Google

zavoda). Sadržaj ove knjige naišao je na vrlo negativnu kritiku marksistički orijentirane inteligencije upravo zbog vrednovanja niza ličnosti iz naše nacionalne povijesti na osnovu nacionalističkih kriterija.

Jezik gotovo dvije decenije služi kao predmet nacionalističke politizacije. Ono što se primjećuje u izražavanju nacionalizma u ovoj domeni je nastojanje da se jezik kao sredstvo i oblik neprekidno funkcionalizira u tom smislu da služi homogeniziranju Hrvata i njihovom što većem distanciranju od pripadnika drugih naroda na jugoslavenskom prostoru koji govore srpskohrvatskim jezikom. To je konstanta u djelovanju i izražavanju hrvatskog nacionalizma. Međutim, ovaj nacionalizam pitanje jezika aktualizira različito s obzirom na situacije, odnosno faze razvoja. Naime, ovo pitanje se u izražavanju nacionalizma postavlja na jedan način u vrijeme poznate Deklaracije 1967, a drugačije poslije Deklaracije. Nakon donošenja Ustava SRH kojim se hrvatski jezik, po svojem nazivu, izdvaja iz dosadašnjeg srpsko-hrvatskog sklopa, hrvatski nacionalizam nastavlja djelovati na njegovom stvarnom »osamostaljivanju« u smislu što većeg udaljavanja od ranijeg zajedničkog jezičkog kompleksa. Prije desetak godina bio je izrađen Pravopis hrvatskog književnog jezika, zajedno sa rječnikom, u kojem je ova tendencija bila vrlo izrazita. Ovaj tekst je povučen iz upotrebe, ali ga je nacionalistička emigracija štampala u Londonu. Tendencija nacionalističke funkcionalizacije jezika stalno djeluje. Izražava se u arhaizaciji i nasilnoj kroatizaciji i vidljiva je u jezičnoj praksi novinarskih napisa, televizijskih i radio-emisija, omladinskih i stručnih publikacija, prevodilačkoj literaturi i izdavačkoj djelatnosti. Naglašena je u lektorskoj praksi, procesima obrazovanja i uređivačkoj politici i prilozima časopisa *Jezik*. Djelovanje ove tendencije pokazuje svoje učinke u formiranju i održavanju društvene svijesti. To se pokazuje i u reagiranju čitalaca na probleme jezika i jezične prakse pokrenute u članku Frane Butorca u *Komunistu*. Naime, primjećuje se da znatan broj čitalaca, koji su reagirali na Butorčev članak, smatra normalnim i poželjnim čišćenjem jezika i pronalaženje »naših« riječi koje bolje ističu njegovu osobenost.

U cjelini bi se moglo reći da je hrvatski nacionalizam u suvremenim uvjetima, prisutan kao tendencija u naslijeđenim i uspostavljenim kulturnim i političkim ustanovama, organizacijama i procesima ali ne kao osamostaljena i jasno profilirana društvena i politička snaga kakav je bio nekadašnji »mas-pok«. Čini se da su i njegovi protagonisti svjesni općih uvjeta koji im to ne omogućuju i da traže drugačiji angažman. U tom smislu interesantan je slijedeći stav kojega je pred nekoliko godina formulirao Mate Meštrović predsjednik »Hrvatskog narodnog vijeća«: »Komunistički sustav drži u svojim rukama svu strukturu vlasti, i ne dozvoljava da se stvore bilo kakve strukture izvan njene kontrole. Nemojmo zaboraviti da je i sama Matica hrvatska, oko koje su se počele okupljati hrvatske nacionalne snage, krajem šezdesetih

Digitized by Google

godina bila jedna službena struktura u sklopu vladajućeg organizacijskog sistema, dok je *Hrvatski književni list* bio organ izvan oficijalne strukture. Važno je da Hrvati, koji se zalažu za promjene u sistemu, zauzmu i službeno priznate strukture i da stvaraju nove, izvan te strukture. U ovom razdoblju nacionalne obnove važno je da se borba vodi striktno u okviru onog što sam jugoslavenski Ustav i zakoni dozvoljavaju, i da se izbjegavaju akcije, koje u ovom času ne mogu uspjeti, jer ne postoje preduvjeti za to. Ali opet opetujem, da bez politiziranja masa, a napose radništva, ne može doći do temeljnih promjena u državnoj strukturi vlasti.« (Mi smo temelj — na nama treba graditi državu, *Hrvatska revija*, München, 3/1980, str. 351).

Može se primjetiti da hrvatski nacionalizam, u suvremenim uvjetima i djeluje onako kako mu ti uvjeti omogućuju. Snage koje ga nose i sa njima se inspiriraju situirane su u različite društvene sfere i sredine i disperzirane su kako unutar socijalistički opredjeljenih tako i ravnodušnih i pasivnih ljudskih potencijala. Njihova se prisutnost osjeća među tehnomenadžerskim slojem koji omogućuju da se u radne sredine infiltriraju njihovi istomišljenici. Osjeća se u prosvjeti, pravosudnim ustanovama i zdravstvu, a posebno u visokoškolskim organizacijama, kao i u izdavačkim kućama. Sa disperziranim snagama unutar socijalnih skupina, institucija, radnih i lokalnih sredina hrvatski nacionalizam može da destruira društvo, ometa i zaustavlja procese njegove konsolidacije i socijalističkog razvoja, premda u sadašnjim okolnostima teško može da se oblikuje u osamostaljenu političku snagu koja je u stanju da formulira i koncepciju društvenog razvoja kao bilo kakvu alternativu socijalizmu i socijalističkoj orijentaciji.

Nešto veće šanse za hrvatski nacionalizam da se u suvremenim uvjetima oblikuje i izražava kao autonomna politička tendencija za njega postoje sa inspiracijom u rimokatoličkom crkvenom kompleksu i osloncem na taj kompleks, zbog slijedećih okolnosti:

1. autonomnosti Crkve i njene organizacije u odnosu na društvo konstituirano u sociopolitičkom obliku;

2. vjerski, u ovom slučaju rimokatolički crkveni kompleks, u sebi sadrži posebni sistem vrijednosti koje imaju svoje utemeljenje u životu i običajima velikog broja populacije a korespondiraju i sa nacionalnom povijesti, tradicijom i sl. U uvjetima krize društva ove vrijednosti mogu poslužiti kao polazište uobličavanja i razvijanja svijesti o nacionalnoj integraciji kao ljudskoj zajednici osamostaljenoj od socijalizma i socijalističke orijentacije razvoja.

Tendencije unutar katoličke crkve u Hrvatskoj, a među hrvatskim stanovništvom i van Hrvatske, na ovom pravcu su aktivirane i djelatne. To ne znači da je katolička crkva kao cjelina, odnosno cjelokupno svećenstvo nacionalistički orijentirano. Unutar nje, njenih struktura, cjelokupnog djelovanja i izražavanja, aktivirana je i djelatna tendencija nacionalizma. Najodgovorniji funkcioneri u crkvi u svojem javnom djelovanju ne izražavaju eks-

Digitized by Google

terni nacionalizam, ali se i ne distanciraju od autonomnog izražavanja nacionalizma, koji se inspirira sa katoličanstvom u hrvatstvu. Crkva u uobličavanju hrvatskog nacionalizma može djelovati i djeluje dvostruko: 1. direktnim pokretanjem i okupljanjem vjernika u određene akcije koje poprimaju političke konotacije. Skup katoličke omladine u Zagrebu u oktobru ove godine, bio je pokušaj konstituiranja katolički orijentirane hrvatske omladine u politički subjekt; 2. podsticanje nacionalističkih snaga, u širem smislu, na aktivitet aktualiziranjem pitanja povijesne nacionalne baštine, socijalnih problema vezanih za održavanje našeg nacionalnog bića, moralnih problema u kojima je sadržano propadanje, odnosno mogućnosti obnove i jačanja nacionalnog kolektiviteta na »zdravijim« temeljima itd.

III. Manifestacije nacionalizma u Hrvatskoj na razini neposredne komunikacije u osnovnim društvenim sredinama

Nacionalizam u Hrvatskoj, poslije sloma »mas-poka«, manifestira se i djeluje najčešće kao oblik društvene svijesti sa vrlo primitivnim sadržajima lišenim promišljanja i racionalnosti. Manifestira se u ekscesima na javnim mjestima, pisanju parola i znakova, verbalnim iskazima i sl. Ove manifestacije nacionalizma hrvatske i srpske provenijencije su u javnosti poznate, počam od ispada u Studentskom domu na Laščinu u Zagrebu i sl. i u Studentskom domu u Splitu pred nekoliko godina, istupanja grupe učenika škole »Maršal Tito« u Bjelovaru sa ustaško-nacionalističkim tendencijama, javna demonstracija grupe omladinaca na Badnje-veče u Splitu prošle godine, pjevanje nacionalističkih pjesama kod ispraćaja regruta, ispadi na sportskim priredbama u Zagrebu, Vinkovcima i Splitu kao i napadi na pitomce Mornaričkog školskog centra u Splitu itd. Parole nacionalističkog sadržaja i poruka ispisuju se kako u školama tako i u drugim prostorima u raznim mjestima u Hrvatskoj.

Ovaj vid manifestiranja nacionalizma podstiče ne samo nezadovoljstvo prema društvu i njegovim temeljnim vrijednostima nego potencira mržnju i direktne sukobe među ljudima s obzirom na njihovo pripadanje različitim nacionalnostima. On je ekscesan, izaziva uznemirenje u sredinama u kojima se javlja, a javlja se kontinuirano u određenim manjim ili većim vremenskim intervalima. U sredinama u kojima se javlja, i u širim razmjerama, djeluje kao činilac uznemiravanja javne vlasti i ostalih organiziranih snaga i slabljenja njihovog autoriteta u narodu.

Sadržaj parola, odnosno verbalnih izjava nosilaca nacionalizma na razini neposredne komunikacije u lokalnim sredinama, je siromašan i primitivan. Svodi se na veličanje hrvatstva odnosno srpstva, (već prema tome koje je provenijencije), obezvrjeđivanje druge strane i sl. Ovaj sadržaj također uključuje veličanje ličnosti iz naše novije povijesti koje su se istakle kao nosioci nacionali-

Digitized by Google

zma (Pavelić, Artuković, kralj Petar i dr.) uz istovremeno obezvrjeđivanje nosilaca socijalističke revolucije. Ovdje nije bitno kako su se parole formulirale, nego na što one upućuju. Pošto je u nas, u ovoj prizemnoj komunikaciji, hrvatski nacionalizam najjače izražen, potrebno je ukazati na što se svode i na što upućuju sadržaji njegovih parola.

1. Hrvatska treba da se konstituira u samostalnu državu, za što je osnovna pretpostavka uništenje, razbijanje, Jugoslavije.

2. Hrvatska mora biti etnički čista. U njoj nema mjesta za pripadnike drugih nacija, a prvenstveno za Srbe. Odatle mržnja i nacionalna isključivost. Ljudi se ne napadaju i ne obezvrjeđuju zbog njihovog ovakvog ili onakvog neprihvatljivog djelovanja i ponašanja nego prosto zato što pripadaju drugoj nacionalnosti. U ovome je izražena ograničenost i nehumanost, odnosno društveni darvinizam, tj. komuniciranje sa ljudima druge nacionalnosti na razini životinjskih vrsta.

3. Poistovjećivanje sa ličnostima i organizacijama iz naše nedavne prošlosti i njihovim djelom. To su ustaše i njihove vođe kao što su Ante Pavelić, Andrija Artuković i dr. Poistovjećivanje sa ovim ličnostima i snagama proizlazi odatle što su između 1941. i 1945. bili na čelu jedne kvazi-države, a ta je država, po shvaćanju onih, koji ih sada veličaju, bila nacionalno ostvarivanje.

Ovo su neke glavne oznake manifestacija hrvatskog nacionalizma na razini neposredne komunikacije u lokalnim društvenim sredinama. Ovdje nije pitanje da li od nosilaca ove nacionalističke komunikacije, koji su mahom mlađi ljudi, ovo proizlazi iz nedovoljne informiranosti o tome tko su te ličnosti nego prvenstveno u poistovjećivanju sa onim što su oni predstavljali. U ovome su sadržana dva bitna elementa — stava:

1. Nepomirljivi antikomunizam i sprečavanje socijalizma kao mogućnosti promjene i razvoja društva u sistemu i praksi kvazi države kojoj su pomenute ličnosti bile na čelu. Ove ličnosti se danas prihvaćaju prvenstveno kao simbol odbacivanja socijalizma.

2. Koncepcija i praksa o hrvatstvu kao nacionalnoj homogenosti gdje nema mjesta zajedničkom suživotu sa drugima — prvenstveno sa pripadnicima srpske nacionalnosti — a čiji su nosioci Pavelić i ustaše — prihvaća se kao vlastita pozicija. To proizlazi iz primitivnog shvaćanja ljudske zajednice koja bi trebala biti jedinstvena unutar a odbojna i neprijateljska prema drugima. Na takvom shvaćanju moguće je prihvaćanje svega što pomaže da se nacija kao zajednica unutra jača pa makar i putem uništenja onih koji u tu zajednicu ne spadaju.

Kada se ističu pojedine ličnosti, organizacije i sl. iz naše prošlosti koje su u toj prošlosti ostavile sramne i neljudske tragove, nosioci takvog angažmana su, u većini, pripadnici poslijeratnih generacija, za koje je to što je vezano za djelovanje pomenutih ličnosti i organizacija prošlost u kojoj nisu živjeli i koju ne osjećaju. Za njih je bitno prihvaćanje nacionalizma kao vlastite pozici-

Digitized by Google

je, alternative socijalizmu, odnosno odbacivanje socijalizma. Nacionalizam se prihvaća kao zajednica ljudi po krvi, jeziku, vjeri, tradiciji i sl., a odbacivanje onih koji po tim kriterijima u tu zajednicu ne spadaju. Ukoliko su napred pomenute ličnosti i organizacije ostavile svoj trag u našoj povijesti kao nosioci takve prakse, kojoj su se iz nacije odstranjivali pripadnici drugih naroda, prvenstveno Srbi, oni se prihvaćaju kao inspiracija i uzor.

I u ovoj situaciji se pokazuje da nacionalizam kao antisocijalistička pojava i tendencija, po pojačanom intenzitetu svojeg izražavanja je indikator krize i zastoja u socijalističkom razvoju, realizaciji koncepcije socijalističkog samoupravljanja u našem društvu. Nacionalizam svake posebne nacionalne sredine u našoj zemlji prvenstveno je problem socijalističkih orijentiranih snaga u tim sredinama. Ali njegovo djelovanje u bilo kojoj nacionalnoj sredini ugrožava našu jugoslavensku cjelokupnost i socijalizam unutar nje. Zato je neophodna zajednička akcija svih organiziranih socijalističkih snaga u Jugoslaviji na razvijanju temeljnih pretpostavki socijalizma i unapređivanju socijalističke prakse, na rehabilitaciji udruženog rada kao temeljnog kriterija društvene integracije i ograničavanju prostora za nametanje nacionalnog kriterija kao dominantnog.

Digitized by Google

Dušan Janjić

Prilog raspravi o uzrocima i oblicima ispoljavanja nacionalizma u SR Srbiji

Namera mi je da, ovim prilogom, samo naznačim neka od brojnih pitanja iz složene problematike korena, nosilaca i oblika ispoljavanja nacionalizma u SR Srbiji.

Vremenski, u prilogu se obrađuje period posle kontrarevolucionarne eskalacije albanskog nacionalizma i iredentizma, pošto je to i period naglašenije eskalacije svih oblika nacionalizma u SR Srbiji i SFR Jugoslaviji, ali i period svestranijih analiza i pojačane aktivnosti SK Srbije u suzbijanju nacionalizma.

I

Širenje nacionalizma u SR Srbiji i u celokupnoj SFRJ, posebno vidno od kontrarevolucionarne eskalacije albanskog nacionalizma i iredentizma, obeležava otvoren i sve snažniji napad na same osnove društveno-političkog sistema; samoupravne i društvene odnose, tj. proces uspostavljanja vladajuće uloge radničke klase; bratstvo-jedinstvo, jugoslovenstvo, a time i na punu nacionalnu afirmaciju naroda i narodnosti i na Savez komunista Jugoslavije i njegovu politiku nacionalne ravnopravnosti. Obeležje savremenih ispoljavanja nacionalizma jeste i nastojanje da se nacionalizam legalizuje i legitimiše delovanjem kroz »strukture«, kao i da se iskoriste postojeće ekonomske i političke teškoće za stvaranje što šireg i povoljnijeg prostora za nacionalističko delovanje i za raspirivanje političkog nezadovoljstva.

1. U SR Srbiji učestalije su pojave srpskog nacionalizma koji ima više oblika, ali se u raspravama o njemu nekako uobičajilo

Digitized by Google

svođenje samo na jedan, i to unitaristički oblik. Ovaj oblik srpskog nacionalizma zasniva se, kao i drugi unitaristički pristupi u SFR Jugoslaviji i u drugim socijalističkim društvima, na tendenciji birokratskog centralizma.

Birokratski centralizam hrani se i nekim unitarističkim idejama nastalim u periodu buržoaske Jugoslavije (na primer, o »integralnom jugoslovenstvu« kao negaciji postojećih nacija i narodnosti u Jugoslaviji, ili o »novoj jugoslovenskoj naciji«). Posebno u Srbiji on se javlja u ulozi »zaštitnika« jugoslovenske integralnosti za koju je, navodno, posebno zabrinut, okrivljujući za sve nedaće i teškoće, koje prate društveni razvitak nacionalizam drugih. Srpskoj naciji, kao najbrojnijoj, dodeljuje ulogu čuvara jugoslovenskih interesa, kao i najveću odgovornost za »pravilan« razvitak i budućnost Jugoslavije.

U okviru unitarističkog koncepta, u Srbiji i širom Jugoslavije naglašeno je insistiranje na »klasnom momentu« uz osporavanje svake mogućnosti da se afirmacija radničke klase može ostvarivati i kroz »nacionalni moment«. Pri tome se potpuno zanemaruje i osporava činjenica da je jugoslovenska socijalistička revolucija pobedila upravo zbog toga što je, u datim uslovima, uspešno spojila i ostvarila klasnu i nacionalnu komponentu. Za ovo stanovište svako nacionalno struktuiranje apriori je retrogradno društveno kretanje i onemogućuje konstituisanje radničke klase kao hegemona društva.

Unitarizam, pa i kad se javlja »u ime« srpske nacije, već je u istoriji potvrđena opasnost za sudbinu samoupravnog i demokratskog preobražaja jugoslovenske višenacionalne zajednice i za svaki narod i narodnost. To je i opasnost koja egzistira na svim društvenim nivoima (danas, posebno, na nivou republika i pokrajina) i koja se ne može vezivati samo za jedan od naroda. Za srpski narod, čak i zbog same činjenice njegove prostorne disperziranosti po čitavoj Jugoslaviji, unitarizam je poluga neposrednog negiranja njegovog nacionalnog oslobođenja i jedinstva. Pri tome, jedinstvo se ne može shvatiti, kako to inače često biva, u suženom državno-političkom smislu gde je narod »prost materijal koji je stvoren da se nad njim može blagovati i gospodovati«. Uostalom, istorija je pokazala da ni velikodržavna nacionalna koncepcija, a ni koncepcija federacije koje vode računa isključivo o pravima i interesima nacija ne mogu ostvariti oslobođenje, jedinstvo, puni razvoj i ravnopravnost srpskog, a ni drugih naroda i narodnosti. I upravo na ovom temeljnom pitanju rešavanja nacionalnog pitanja srpskog, ali i drugih naroda, izrastala je revolucionarna alternativa (Svetozar Marković, Dimitrije Tucović i revolucionarni radnički i komunistički pokret Srbije i Jugoslavije) koja je od samog svog nastanka nosila i predstavljala jasno i dosledno razgraničenja socijalizma od nacionalizma, i to na liniji borbe za socijalističku revoluciju, ravnopravnost, jedinstvo i za, na samoupravnom principu organizovanu, federaciju.

Digitized by Google

Srpski velikodržavni hegemonizam se, u zvaničnim dokumentima i ocenama, najčešće naziva »velikosrpskim nacionalizmom« ili samo »srpskim nacionalizmom«. Međutim, trebalo bi imati u vidu da to nisu identični pojmovi ni pojave. Srpski velikodržavni hegemonizam pretpostavlja takve društveno-ekonomske i političke odnose u kojima klasnoupravljački slojevi srpskog naroda (buržoazija ili birokratija) uspostavljaju svoju vladavinu nad radničkom klasom i drugim narodima i narodnostima Jugoslavije, dok je velikosrpski nacionalizam idejno-politički izraz, odnosno unitaristička ideologija takve vladavine. Pod »srpskim nacionalizmom« podrazumeva se, jednostavno, nacionalizam koji se javlja među pripadnicima srpske nacije. Budući da je reč o brojčano najvećoj naciji, ove tendencije se susreću i prepliću, pa se i pojmovi kojima se one označavaju stapaju i slivaju. Međutim, njihovi društveni koreni i oblici nisu isti, pa stoga treba voditi računa o razlikama koje između njih postoje, jer od toga zavise i sredstva i putevi njihovog suzbijanja.

»Velikosrpski nacionalizam« se javljao kao navodni nosilac srpskog nacionalnog interesa. Teze su mu: Srbija i srpstvo su ugroženi, i otuda poziv za okupljanje svih Srba i za puno »nacionalno jedinstvo« Srbije. Poziv na »okup«, »nacionalno jedinstvo«, njegova je zamena za klasnu borbu i okupljanje socijalističkih snaga. Po njemu, Srbija nikad u novijoj istoriji nije bila u težem položaju — razjedaju je i komadaju albanski iredentizam, pokrajinsko autonomaštvo i antisrpska kampanja u drugim republikama, svodeći je na nekadašnji Beogradski pašaluk. Otuda zahtev da se pruži otpor jačanju položaja radnog čoveka i unapređenju nacionalne ravnopravnosti, jer su, navodno, upereni protiv Srbije i srpskog naroda.

U svom najsavremenijem obličju, nakon kontrarevolucionarnih događaja na Kosovu, srpski nacionalizam, ispoljava se i kao revanšizam, »odbrambeni« nacionalizam sa naglašenim zahtevima separatističke inspiracije, odnosno sa zahtevom za stvaranje jedinstvene i samostalne Srbije. To se izražava i stavom da je Srbija u Jugoslaviji samo gubila, dok su drugi dobijali, i da bi trebalo da se okonča sa Jugoslavijom, tom zabludom prošlosti. Ovo je jedna od tačaka koja povezuje srpski sa, na primer, albanskim, hrvatskim i drugim separatističkim nacionalizmima.

Ovaj separatizam je samo na prvi pogled »očajničko povlačenje«, a u biti je agresivan, jer iza teze »Srbija je sama sebi dovoljna« krije ne izolacionizam, već nasrtaj na društveno-političko uređenje i integritet drugih naroda i narodnosti. Istovremeno, on je navodni saveznik u borbi SK i drugih naprednih snaga protiv separatizma drugih koji je, po njemu iznudio, na primer, ustavne promene. Zabrinut za sudbinu Jugoslavije, za sve poteškoće u društvu okrivljuje Hrvate i u poslednje vreme Muslimane i Slovence, zatim, na Kosovu Albance, u Vojvodini Mađare (kao što i nacionalisti iz redova ovih naroda i narodnosti grade svoju poziciju na širenju antisrpskog raspoloženja i na poistovećivanju srpskog na-

Digitized by Google

roda u celini sa hegemonizmom, velikosrpskim nacionalizmom, unitarizmom i centralizmom). Ponaša se paternalistički prema Crnoj Gori, negirajući individualnost crnogorskog naroda i njegove kulture. U zajednici sa reakcionarnim delom Srpske pravoslavne crkve, nudi teze o presudnoj ulozi crkve u formiranju »temeljnih nacionalnih vrednosti« i ističe da je Srpska pravoslavna crkva od početka svoga postojanja bila i politička organizacija srpskog naroda itd. Složenu problematiku samoupravnog i državnog jedinstva SR Srbije svodi na pitanja »nacionalnih« — državnih granica. Krilatica: »narodnosti imaju veća prava od nas, a ipak su nezadovoljne« polazište mu je za zahtev da se položaj narodnosti reši na državnotvornoj osnovi. Takva njegova nastojanja javljaju se, delimično, i kao reakcija na etatističko-birokratske zahteve da autonomne pokrajine dobiju status republika čiji su nosilac birokratsko-upravljački slojevi i nacionalističke snage u redovima narodnosti, a posebno ih podupiru velikoalbanski nacionalizam i iredentizam, kao i separatističko-nacionalističke snage iz pojedinih republika.

Birokratski partikularizam, ojačao, danas, i unutar SR Srbije, najdublji je koren ovog srpskog (separatističkog) nacionalizma koji je sada sve dominantniji oblik ispoljavanja nacionalizma. Uostalom, postojeće dezintegracione tendencije u društvu pogoduju ovakvom razvoju srpskog i svih drugih nacionalizama.

2. U SR Srbiji, posebno u nekim opštinama Sandžaka, muslimanski nacionalisti nastoje da »prebroje« zaposlene i one »na funkcijama« dokazujući svoju nacionalnu ugroženost. U poistovećenju verskog i nacionalnog, u pojedinim slučajevima, ide se do fundamentalizma i panislamskog viđenja sveta i zahteva za muslimanskom autonomijom, pa i nacionalnom državom. Ima i pokušaja da se do zemlje dođe pritiscima na Srbe poput onih koje vrše iredentisti na Kosovu itd.

3. Nacionalizam pripadnika narodnosti ima, u osnovi, iste društvene korene kao i srpski i drugi nacionalizam u SR Srbiji i SFR Jugoslaviji. Osobenost mu daju donekle »specifični ideološki arsenal« (ostaci buržoaskog, pa i fašističkog ideologizovanja stvarnosti i nacionalnog bića, ali i svojevrsna opterećenost svojevrsnim staljinističkim sindromom). Takođe, dejstvuje i tzv. »manjinski kompleks«.

a) Među ovim nacionalizmima »ističe« se albanski nacionalizam i iredentizam koji je uspeo da razvije svoju »praksu« do pravog političkog pokreta s brojnim organizacijama, pripadnicima i ideolozima. Brojni su i oblici ispoljavanja albanskog nacionalizma, a specifični i često protivurečni njegovi »ideološki uzroci«. Zapravo, to je spoj birokratskog (često staljinističkog), nacionalno-romantičarskog, malograđanskog i fašističko-rasističkog »ideološkog arsenala«. Na planu »teza« karakteriše ga svojevrsna zloupotreba etnogeneze i istoriografije s ciljem dokazivanja autentičnosti i ekskluzivnosti ilirskog porekla kojim se dokazuje i isk-

Digitized by Google

ljučivo pravo na »svoju zemlju«. Svi »nealbanci« su došljaci, tuđinci na toj zemlji. Za ekonomsku i drugu nerazvijenost Kosova i albanske narodnosti okrivljuju se okolni slovenski narodi, posebno Srbi, Crnogorci i Makedonci. Kosovo i Albanci su, po ovom viđenju, izloženi eksploataciji i ponižavanju, i to posebno od Srba i Crnogoraca koji su potpuno poistovećeni s »rankovićevštinom« i velikodržavnim (velikosrpskim) hegemonizmom; negira se pravo na nacionalno postojanje i Makedoncima i Muslimanima koji se, kao i pripadnici romske etničke grupe, podvrgavaju »albanizaciji«. Cilj je ostvarivanje »albanskog Kosova« i njegovo proširivanje do granica »Velike Albanije«. To je, dakle, svojevrsni eklektički spoj separatističkog, velikonacionalističkog i iredentističkog (insistiranje na povratku i konačnom ujedinjenju svih »albansko-ilirskih prostora«) stanovišta.

Iredentizam je oblik snažnog ispoljavanja albanskog nacionalizma (to pokazuju i njegove eskalacije 1968, sedamdesetih i osamdesetih godina). Ali, to danas nije jedini, pa ni »najutemeljeniji« oblik ovog nacionalizma, već su to birokratizam, birokratija i birokratski nacionalizam i partikularizam. Uostalom, iz redova birokratskih i drugih »srednjih slojeva« se i regrutuje najveći broj albanskih nacionalista, posebno »ideologa« i lidera. Glavna parola upravo ovih slojeva je »Kosovo-republika«, koju su iredentisti prihvatili shvatajući da je njen logični produžetak u ostvarivanju iredentističkog viđenja »Velike Albanije«. Na ideji o »zasebnoj republici« stvoren je intimni savez svih »struja« albanskog nacionalizma, posebno birokratskog nacionalizma i iredentizma.

b) U najnovije vreme je u porastu i mađarski nacionalizam, odnosno etnocentrizam, u SAP Vojvodini, oslonjen, pre svega, na izrastanje srednjeg sloja i ojačanu malograđansku svest; na tendencije obnove odnosa najamnog rada i kapitala. Otuda je i osnovno polje delovanja ovog nacionalizma usmereno ka pojedinim pitanjima ekonomskog položaja (eksploatisanosti koja se dokazuje, na primer, merama poreske politike ili određenjem zemljišnog maksimuma itd.) pripadnika mađarske narodnosti. Uopšte, lajtmotivi su mu teze o ugroženosti, asimilaciji i proganjanju Mađara. U prvi plan ističe »mađarsku stvar« za koju se treba žrtvovati.

Put odbrane mađarskog kulturnog identiteta vidi se u povezivanju s Peštom kao kulturnim centrom. Podržava se predstava o kulturnoj supremaciji Mađara nad Slovenima koja proizlazi iz neposrednog pripadanja evropskoj kulturnoj tradiciji, odnosno hiljadugodišnjoj mađarskoj kulturi. Kod jednog dela mađarskih nacionalista javljaju se i teze o potrebi takozvane vertikalne (pa i političke) povezanosti mađarske narodnosti u okviru cele Jugoslavije u čemu se vidi jedini način zaštite od »delujuće asimilacije«. Ima i teza o Trijanonu, Velikoj Mađarskoj, mada je opšta oznaka ovog nacionalizma izvesna »suzdržanost« u određenju prema političkom pripadništvu Jugoslaviji, i »sudbini« Jugoslavije, a posebno »suzdržanost« prema samoupravljanju. Deo ovih naciona-

Digitized by Google

lista nalazi prostor za svoje delovanje i u okvirima pre svega katoličkog klerikalizma, to jest u kleronacionalizmu.

II

1. Aktuelno ispoljavanje nacionalizma i etnocentrizma govori o prenaglašenom značaju užih grupnih i, posebno, nacionalno-etničkih identifikacija u našem društvu. To pokreće brojna pitanja postojećih društvenih odnosa i, naravno, prirode nacionalizma u SR Srbiji i SFR Jugoslaviji. Svim ovim primerima zajedničko je to što stvarnu nacionalnu i etničku osobenost i emancipaciju, kao i čovekovo dostojanstvo, slobodu i ljudskost, žrtvuju svojim viđenjima »nacionalnih ciljeva«. Time se, zapravo, ideološki opravdava klasna vladavina (danas najčešće birokratska) nad narodima i narodnostima i društvom u celini. Svi oni samo potvrđuju da je nacionalizam politička i društvena praksa; ideologija i ideološki koncept; ponašanje i mišljenje ljudi i grupa koje ga praktikuju.

Svaki nacionalizam pretpostavlja i sistem verovanja koji odgovara predrasudama o potrebi nacionalnog procenjivanja i vrednovanja, ali ne i objektivnoj istini. Sve ove predrasude, usmerene su na precenjivanje vrednosti sopstvene nacije, ili »rasnim karakterom«, što je u nas sve izraženija pojava. Nacionalizmi se mogu i moraju prepoznati po preuveličavanju sopstvenih nacionalnih vrednosti i negiranju vrednosti drugih nacija. To je nastojanje da se nametne vladavina »svoje« nacije i da se u »svojoj« naciji sve potčini vladavini snaga nacionalizma. Iznad svega obeležava ga antisamoupravna i antisocijalistička, a time i antiradnička i antinacionalna usmerenost. Zato su i neodržive sve češće pojave poistovećenja nacionalnog i nacionalističkog, kao i nastojanja da se, na primer, celina srpskog naroda poistoveti s politikom srpske, pa i sveukupne buržoazije u Jugoslaviji između dva rata i da se zatim ta ocena protegne i na Srbe i Srbiju danas, odnosno na svako ispoljavanje njihovog nacionalnog identiteta. Takvim se pojavama, kao i pojavama srpskog nacionalizma, SK mora podjednako energično suprotstavljati u svim delovima Jugoslavije.

2. Nacionalizmi su zlo po društvo, nacije i narodnosti koje, navodno, predstavlja, pa i po stvarnu, ljudsku emancipaciju ljudi i samih svojih nosilaca. Nacionalizam je i političko zlo, jer nemilice troši najbolje političke snage nacije, i to u borbi protiv rezultata sopstvene nacionalističke vizije. On je i ekonomsko zlo, i to uvek u obliku protekcionizma, dovodeći privredu do ekonomske panike, suprotne svakom ekonomskom napretku. On je i društveno zlo, jer vlast institucija, a posebno države, stavlja iznad svega i traži od pojedinaca, klasa i grupa da im se prilagođavaju. Sve što je novo, »strano« je i »tuđe«. To najbolje izražava nacionalistička mitologija, koja nacionalnu emancipaciju poima kao apsolutni i jedini sadržaj sveukupne emancipacije. Pri tome, nacionalnu emancipaciju dokazuje retrogradnim analizama i apriornim

Digitized by Google

determinacijama odabranih momenata nacionalne prošlosti. Iz te prošlosti se »istiskuje« stvarni socijalni supstrat i u prvi plan ističe pitanje etnije, etnogeneze i, uopšte, tradicionalističkog obraćanja što daljoj prošlosti.

Nacionalizam je, takođe, i u kulturi zlo, a kada »očuvanje« posebnosti, suzbijanje »tuđih« uticaja i zatvaranje postanu deo državne kulturne politike, što je u nas, umnogome, poslednjih petnaest godina slučaj, posledice su dalje zatvaranje, regresija i zaparloženost u svakom pogledu. Odnos prema drugim kulturama, ne samo jugoslovenskim, iscrpljuje se u poređenjima »naše« i »tuđe«, pri čemu su razlike važnije od vrednosti koje se porede. Istorija ovih, balkanskih prostora uči da se ovo zatvaranje ne zadovoljava »postignutim«, već da, kad-tad, prelazi u »maloimperijalističku« agresiju.

Sve učestalije eskalacije primitivno-nasilničkog nacionalističkog ponašanja pokazuju sposobnost nacionalizma da apsorbuje i usmerava energiju svojih pobornika. Zapravo, nacionalizam sve jasnije potvrđuje i svoju kompenzacijsku — socijalno i individualno-psihološku ulogu. Nacionalizam se, u situacijama ekonomskih, političkih i vrednosnih kriza pojavljuje kao instrument, surogat, kompenzacije stvarnih društvenih, nacionalnih, grupnih i individualnih vrednosti, htenja, želja, strasti itd. On je, sve više, »opijum za narod« koji omogućuje da se lakše podnesu tegobe marginalnosti; nezaposlenosti; nesigurnosti i lične i kolektivne besperspektivnosti. I upravo zato se naglašenije ispoljava među mladima; u uslovima zaoštrenih međunacionalnih i međuljudskih sukobljavanja; nehumane urbanizacije; među grupama i pojedincima čija su verovanja i ubeđenja u »velike ideale« poljuljana usled napuštanja ovih ideala itd. Sve to od nacionalizma čini pravu svetovnu religiju, olakšavajući, tako, tesne spojeve sa klerikalističkim shvatanjima i delovanjima. Ova svetovna religioznost u naciji i nacionalnoj državi vidi »Veliku tajnu«, božanstvo. Ona ima svoje prvosveštenike (»nacionalne lidere« iz daleke, bliže i savremene nacionalne istorije), ideologe (često i iz redova političke birokratije, književnika, sportista ili pevača itd.), i naravno, masu vernika — potencijalnih i aktuelnih »žrtava« za ostvarivanje »nacionalne svetinje«.

Da bi se nacionalistička »svetinja« širila, a »veri priveli« »otpadnici« (pre svega, komunisti, odnosno aktivni članovi SK i drugi »anacionalni« i »antinacionalni elementi«, »izdajnici nacije« itd.) pribegava se i grubom nasilju čija se moralnost pretpostavlja, odnosno izvodi iz samog cilja — ostvarivanja najveće i najmoralnije vrednosti — »nacionalnog interesa«. U praksi se ovo nasilje po oblicima (mučka ubistva; silovanja; lupanja izloga itd.), organizaciji (»trojke«, ilegalne organizacije i grupe za nasilni pritisak), i načinu opravdavanja posve približava fašističkom, odnosno nacionalsocijalističkom delovanju.

Digitized by Google

III

1. I dok se na nivou pojavnosti (pre svega, u oblasti politike, kulture itd.) susrećemo s nizom incidenata »ekscesa« i »slučajeva«, u biti, kod nacionalizma u SR Srbiji i SFR Jugoslaviji ispoljava se stalno prisutna retrogradna strana društvenog razvoja. Nacionalizam je oblik neposrednog suprotstavljanja revolucionarnom, samoupravnom preobražaju društva, čija snaga proističe, pre svega, iz interesnog i klasnog saveza birokratskih i drugih srednjih slojeva koji su, u nas, sve snažniji.

Nacionalizam, iako sa stanovišta stvarnog zadovoljavanja potreba ljudi i njihove zajednice nudi kvazirešenja, ipak na određenom nivou i u datim određenim konkretno-istorijskim okolnostima zadovoljava neke od postojećih potreba ljudi, grupa, klasa i nacija. Odnosno, da nije nekih ozbiljnih realnih problema, ne bi bilo ni savremene eskalacije nacionalizma. Ili, nacionalizam se, sve više, prerušava u nešto »stvarno« i »značajno«. Na primer, u sastavni deo pojedinih kulturnih vrednosti ili nacionalnog identiteta. On je jedan od oblika iracionalne racionalizacije, političkog ispoljavanja i ostvarivanja ekonomskih, političkih i drugih interesa pojedinih delova nacije (to se potvrđuje i kroz oživljavanje pravih imperijalističkih zahteva prema drugim narodima; prihvatanje koncepcije »nacionalne ekonomije« i državnog protekcionizma; viđenje rešenja problema ponude radne snage, u duhu bareovskog integralno-nacionalističkog zahteva poput: »Turci«, »Jugosi« ili uopšte — »stranci« — »napolje«. U svojoj iracionalnoj racionalizaciji nacionalizam razvija takvu istorijsku svest i ideologiju u kojoj nema mesta za stvarnu istoriju, njeno bogatstvo u različitostima i sukobljenostima i, istovremeno, ispripletanostima i zajedničkim vrednostima. Možda je za to ponajbolji primer crnogorski nacionalizam koji, u nastojanju da dokaže svoju autohtonost, ide i do negiranja bilo kakvih veza sa srpskim narodnim identitetom. Zapravo, prenaglašavanje političko-državne samostalnosti na račun etničko-kulturnog i istorijskog supstrata ima, i u ovom primeru, za cilj da iskrivljavanjem istorije oblikuje sadašnjost i budućnost. U nacionalističkim »tumačenjima« problema u funkcionisanju političkog sistema s ciljem da se otvore »nacionalna pitanja« svojih nacija. I u ovom slučaju nacionalisti poistovećuju narodnosti s nacijom. Tako, na primer, albanski nacionalisti i iredentisti zahtevaju »Kosovo-republiku« kao jednu od etapa »nacionalnog ujedinjenja« u »Veliku Albaniju«. Srpski nacionalisti tuguju nad rascepkanim i razjedinjenim srpstvom, smišljajući načine njegovog ponovnog »okupljanja« i »ujedinjavanja«, pri tome im »smeta« postojanje republika, pokrajina, pa i federacije u celini. Separatisti proustaške i frankovačke orijentacije ne odstupaju od svog »viđenja« državnog jedinstva Hrvata. Dok pojedini nacionalisti u Makedoniji »rade« na ostvarivanju »Velike Makedonije«, muslimanski nacionalisti, posebno panislamske orijentaci-

Digitized by Google

je, zahtevaju »državu Muslimana«, a slovenački nacionalisti zagovaraju mogućnosti življenja »s druge strane Alpa« itd. itd.

Nacionalizam je, dakle, problem samog toka socijalističke revolucije i u njemu ostvarene apsolutizacije nacije, čija je osnova u grupno i državnosvojinskim odnosima i u birokratsko-centralističkom obliku upravljanja društvom. Zapravo, savremena eskalacija nacionalizma izraz je krize birokratskog načina upravljanja društvom. I zato nacionalizam sve više naglašava svoju funkciju onemogućavanja integracije u socijalističko društvo, pre svega radničke klase, s ciljem njenog zadržavanja u potčinjenom i eksploatisanom položaju.

2. Nacionalizam je plašt za prikrivanje antisocijalističkih tendencija i partikularističkih interesa. On, doduše, može biti i oblik spontanog, nedovoljno klasnog i nacionalno interesnog osvešćenog, reagovanja na tendencije birokratskog centralizma i hegemonizma ili u pojedinim slučajevima, neosvešćena reakcija na postojeće nacionalističke izazove. Ali, to nije dominantni izvor nacionalizma.

U SR Srbiji i u jugoslovenskom, kao i u drugim socijalističkim društvima, osnovni i najsnažniji je birokratski nacionalizam. On se uspostavlja onda kada se birokratski centralizam usredsredi u »nacionalno-državne« oblike ispoljavajući, u odnosu na širu, višenacionalnu zajednicu, partikularistički odnos i nameću̇i, istovremeno, partikularnu i provincijalnu (nacionalističku) svest kao dominantnu odrednicu nacionalne i društvene svesti. To je, zapravo, izraz stanja u kome je birokratija uspela da se nametne za jedinog i legitimnog zastupnika opšteg interesa i da svoje uže interese nametne kao »nacionalne«, odnosno, kada birokratija uspostavlja takve odnose u kojima i samo »nacionalno ponašanje« poprima mnoga značenja nacionalističkog.

Uspostavljanju »nacionalbirokratizma« pogodovala je i tendencija prenaglašavanja razvoja republičke (pokrajinske) državnosti na štetu samoupravne integracije ovih, kao i celokupne jugoslovenske zajednice. A ova retrogradna tendencija u razvoju državnosti nosila je sobom vaspostavljanje staro-novog tutorstva nad radničkom klasom. Ovakva državnost, sve više, postaje sila koja teži da sebi podredi radničku klasu i čitavu naciju. Stalno i sve veće jačanje ove državnosti, posebno kada se legitimiše kao »nacionalna«, postaje glavna poluga nacionalizma i glavni izvor nestabilnosti i trvenja u međunacionalnim odnosima. Tada se, svesno ili stihijski, svaki parcijalni interes lako zaodeva u nacionalno ruho i — kada dobije ovaj »status« — apsolutizuje se, postaje unutrašnja i spoljna odredba nacije. Unutar nacije — to je interes birokratije i onih snaga s kojima je ona uspostavila intiman savez, a spolja — taj interes se preobražava u »autentičan« interes nacije, a po potrebi, nacionalna birokratija ne preza od toga da ga demagoški predstavi i kao »klasni interes« radničke klase. Apsolutizovanje interesa, dakle, spada u privatnu sferu nacionalne birokratije, odnosno nacionalne države. A taj, osamostaljeniji

Digitized by Google

»nacionalni interes«, posredničkom ulogom birokratije, ubacuje se u političku igru i konfrontaciju s interesima drugih republika i pokrajina. Konfrontacija apsolutizovanih nacionalnih interesa pretvara se u konkurentsku borbu i jagmu »nacionalnih država« i njihovih birokratija oko prisvajanja viška vrednosti na jedinstvenom tržištu. Otuda »jače« republičke-pokrajinske države teže ekspanziji na tom tržištu, jer na njemu najviše i mogu da profitiraju. Ali, i one se, zbog »bočnih udara« »manjih«, zaštićuju raznim barijerama. »Manje« ili »slabije« s ciljem svoje »odbrane« i razvoja sve više se zatvaraju — teže autarkizmu. Autarkizam tako postaje opšta i zajednička karakteristika, a ostvaruje se i kao uspostavljanje raznih etatističkih barijera na putu integracije jedinstvene radničke klase. Sve to, opet, vodi zatvorenosti, začaurenosti, podvojenosti i nacionalnom separatizmu i egocentrizmu.

3. U obnavljanju i reafirmisanju nacionalističke ideologije uloga malograđanske i nacionalistički orijentisane inteligencije od prvorazrednog je značaja. Stoga se, često, prve javne nacionalističke rasprave i vode o naoko »nebitnim pitanjima« (pitanjima jezika, književnosti, pojedinih pisaca i njihovih nacionalnih opredeljenja), da bi se zašlo dublje u prošlost i nekritički, s nacionalno-romantičarskih pozicija, »revalorizovala« uloga careva, kraljeva, vođa i vojvoda, mnogih ratova, ustanaka i buna, a sve s ciljem da se prizove i oživi spiritualistički primitivni duh, na primer, srbovanja. Tom »poslu« pridružuju se i »prerađivači« suvremene istorije koji će, na primer, iz doprinosa i stvarnih žrtava i istorijskih stradanja srpskog naroda u ratovima, naročito u poslednjem, izvoditi netačne zaključke o njegovoj »posebnoj ulozi« ili »tragediji«, kao i »etničkom čišćenju« nacionalnih prostora itd.

Srpski nacionalizam, u najnovije vreme, upravo iz ovih slojeva dobija sve širu »literarno-beletrističku« osnovu (i to uglavnom u književnosti i istoriografiji), u kojoj se, najčešće, savremenost vidi u optici prekrojene prošlosti i osnaženih nacionalističkih mitova (o srpskim istorijskim žrtvama, ali i pobedama; kosovskim ranama itd.). Međutim, u samoj nacionalnoj kulturi, kao i u celini društvenog života, ova je linija suočena sa autentičnim nacionalnim i stvaralačko-revolucionarnim odgovorom. I upravo je zadatak SK da, uz kritiku prve, širi prostor za razvoj i društveno -politički uticaj druge linije.

Nacionalizam, kao i svaka ideologija vladajućih slojeva društva, odnosno kao »državotvorna« ideologija, nastoji da se nametne i potčinjenim, odnosno naciji u celini te, dakle, i narodu. Ukoliko je otuđenost naroda i posebno radničke klase od rada, proizvoda rada i politike veća, u većoj meri se ostvaruju, i ova nacionalistička nastojanja.

Radnici, radnička klasa, po svom osnovnom klasnom interesu, nosilac je stvarne nacionalne afirmacije i emancipacije, a ne nacionalizma. Pojedini slučajevi da se poslovni sukobi između organizacija udruženog rada, posebno iz različitih republika i pokrajina, prelamaju i u nacionalističkim reakcijama dela radnika ili

Digitized by Google

da je, na primer, u kontrarevolucionarne demonstracije i organizacije albanskih nacionalista i iredentista uključen i određeni broj radnika, odnosno da među nacionalističkim ispadima ima i onih u halama ili onih čiji su nosioci radnici, samo potvrđuje da istorijski i stvarni interes radničke klase nije uvek istovetan s trenutnim ponašanjem pojedinih pripadnika ili pojedinih grupacija radničke klase. Za radničku klasu ne može se reći da je zahvaćena nacionalističkim ponašanjem, već da je ophrvana problemima koji, ukoliko se samoupravno ne razrešavaju, mogu stvoriti pretpostavke i za širi prodor nacionalizma u redove radnika.

Zato se SK mora, uvek iznova, vraćati pitanju koliko radnička klasa stvarno utiče na odlučivanje u osnovnoj organizaciji udruženog rada i u celini društva.

Istorijsko iskustvo uči da se zatvaranja; nacionalističke, šovinističke uskosti i tegobnosti mogu prevladavati samo svestranom otvorenošću, bogatom saradnjom, jačanjem jedinstva radničke klase i celine društva na temelju stvarnog udruživanju rada i samoupravljanja. To pretpostavlja suzbijanje i otklanjanje podržavljenja na svim nivoima; ostvarivanje ekonomske ravnopravnosti svih radnika, organizacija udruženog rada, nacionalnih i teritorijalnih zajednica, povišenje stepena zajedništva i jedinstva naroda i narodnosti, posebno jedinstva radničke klase Jugoslavije.

4. Porast nacionalizma, u poslednjih petnaestak godina našeg razvoja, ukazuje, pored ostalog, i na izvesna nesnalaženja, zaostajanja, pa i (u pojedinim slučajevima, akcijama i opredeljenjima) napuštanja stvarno revolucionarne alternative koju je naspram nacionalizma razvijao jugoslovenski revolucionarni i komunistički pokret. A istorija je pokazala da čim se ovaj pokret pretvara u zagovornika i branioca svega postojećeg on u sebi potiskuje, pa čak i iz sebe uklanja revolucionarno-kritičko preispitivanje, samopropitivanje i menjanje svega što smeta daljem revolucionarnom, u našim konkretno-istorijskim okolnostima, samoupravnom preobražaju. To, pak, sa svoje strane, izaziva nesposobnost ili zamor u nalaženju, nuđenju i primeni mera i sredstava koja bi, sa stanovišta društva u celini ali i svakog naroda i narodnosti ponaosob, značila dalji razvoj, napredak, demokratizaciju i modernizaciju. Znači, izvesniju budućnost naroda, narodnosti, ali i pojedinaca, što je najčvršća brana pred širenjem nacionalizma, defetizma i, uopšte, retrogradne svesti. I zato danas za SK i ukupni samoupravni preobražaj društva, to jest za revolucionarni pokret, nije najozbiljniji problem porast nacionalizma već upravo ovo, izvesno odstupanje i uzmak u širem konkretnom i revolucionarnom razračunavanju s nacionalizmom. Na primer, pojave partikularističke svesti i ponašanja u SK Srbije i Jugoslavije, i na toj osnovi umnožavanje nejedinstva u akciji i misli, više dovodi do gomilanja antinacionalističke retorike nego što stvarno razara nacionalističku praksu, svest i ideologiju.

Digitized by Google

Nijaz Duraković

Mladi i nacionalizam

O nacionalizmu se kod nas posljednjih godina raspravlja kao o malo kojem društvenom fenomenu. I dosta je toga, da ne kažemo sve, već kazano. Markirana su njegova glavna izvorišta, raspredaju se njegove zamršene ali i žilave niti, kritički se razlažu njegovi pojavni oblici, politički se pokušavaju sasjeći njegovi korijeni, no on se uvijek nanovo perpetuira, nanovo nas šokira, sablažnjuje, pojačava emocionalne naboje, raspiruje atavističke strasti, proširuje nasade sumnje i kuca na vrata ozbiljne nacionalne zavade.

Ovog puta, kao što se to i temom izlaganja najavljuje, naročito se iskazuje kao nacionalizam mladih.

No, da se odmah na početku opredjelimo. Ne mislimo da postoji neki poseban nacionalizam koji bi karakterisao samo mladu generaciju, čak ni to da su mladi posebno podložni da budu zahvaćeni nacionalizmom. Naravno, u određenim društveno-ekonomskim, političkim i ideološkim uslovima oni to mogu biti, kao što to može biti i radnička klasa ili bilo koji drugi socijalni slojevi, jer nema socijalne grupacije koja je apriori imuna od nacionalizma. Ono što izaziva naučnu i političku pozornost jeste da u ovakvoj situaciji u kojoj se danas nalazi samoupravno socijalističko društvo nacionalizam u redovima mlade generacije čini dodatni, gotovo alarmirajući faktor. Zbog svojih ekscesnih formi i sve masovnijih manifestacija on je i najlakše prepoznatljiv, a i zbog onako lošeg, marginalizirajućeg položaja omladine u društvu i zbog sve manjeg uticaja njene organizacije na rješavanje njenih egzistencijalnih pitanja i na društvene tokove uopšte, taj nacionalizam se *nekako i najlakše proskribira i politički osuđuje*. Počev od naših mass-media, pa do političkih foruma učestala je grlata paternalistička konsterniranost, svojevrsna apodiktika i isčuđavanje nad tim kako

Digitized by Google

je to neko mogao ili dozvolio da iskvarimo mlade ljude, da ih prekonoćno zarazimo bacilom nacionalizma, a sve do juče govorili o nadi socijalizma, o našoj patriotskoj, samoupravno opredjeljenoj, bratstvojedinstvenoj, zdravoj mladoj generaciji. Kao da smo se nadali da ona živi u nekom socijalnom vakuumu, imuna od glavnih bolesti društva i samim tim što joj je oznaka mladost — da je cijepljena od virusne gripe nacionalizma. Kao da smo zaboravili da niko spolja ne treba da zarazi omladinu već da se ta zaraza prenosi u konkretnom društvenom miljeu, u poboljelim društvenim odnosima. Doduše u tim odnosima postoje neki dijelovi omladine koji su više prijemčivi na nacionalizam jer u postojećoj socijalnoj konstelaciji teško mogu sagledati svoju perspektivu.

Potrebno je podsjetiti se da od preko milion nezaposlenih u Jugoslaviji oko 80% čine mladi ljudi, od kojih mnogi godinama čekaju posao i nalaze se u situaciji besperspektivnosti, u jednom socijalno-ekonomskom ćorsokaku u kome bi prihvatili i »crnog đavola« ukoliko im pomaže da iskažu svoj revolt i koji nudi neku, makar i najcrnju alternativu.

Kako drugačije objasniti militantnost i zapjenušani bijes mladih iredentista koji u svojoj mržnji često i ne znaju šta je to zašto se oni bore, kako objasniti da mladići koji se spremaju u Titovu armiju pjevaju najcrnje fašističke, ustaško-falangističke pjesme koje se nadahnjuju istrebljenjem svoje braće i susjeda, kako razumjeti razularene gomile koje kamenuju autobuse i vozove i bacaju svoje vršnjake u more, te histerična iživljavanja povampirenih gomila na našim sportskim stadionima, masovne vjerske ekskurzije i fanatizam koji se nerijetko otvoreno pretvara u primitivni, batinaški šovinizam, pa sve do otvorenih parola mržnje i genocida koje se plasiraju od Idrije do Đakovice?

Naravno, ne samo društveno-ekonomskim položajem mlade generacije, njenom nezaposlenošću, dozom besperspektivnosti, društvene nebrige, marginalizacijom omladinske organizacije itd. To bi bio odveć pojednostavljen odgovor i u krajnjem ne bi odgovarao istini. Razlozi su mnogo kompleksniji i mi ćemo ih, koliko nam to prostor dozvoljava, sasvim ukratko i bez studioznije analize pokušati razložiti.

Glavna izvorišta nacionalizma uopšte, pa time i nacionalizma u redovima mladih, nalaze se u ekonomskoj sferi, što se ispoljava na različitim nivoima.

Programatski posmatrano, socijalističko samoupravljanje, prije svega, znači historijsku tendenciju razvoja novog oblika podruštvljavanja proizvodnje, odnosno jačanje neposrednog ovladavanja radnika procesima podruštvljavanja proizvodnje.

Samjerljivo tom procesu i nacija bi morala da se historijski transformiše sa promjenama ekonomskog mehanizma podruštvljavanja proizvodnje.

Polazimo od teze da se nacija i formira i reproducira na osnovama i u funkciji određenog načina proizvodnje. Iako se kapitalizam uzima kao način proizvodnje koji realizira historijsku tenden-

Digitized by Google

ciju formiranja nacija, valja imati na umu da se procesi formiranja, razvoja i djelovanja nacionalnih individualiteta u njemu nikako ne iscrpljuju, već da se i intenziviraju upravo u uslovima njegovog preovladavanja, tj. nastajanja socijalizma.

Naravno, način proizvodnje (bilo kapitalistički, bilo socijalistički) jeste da je utemeljen u nacionalnim sredinama, ali je po svojoj prirodi širi, univerzalniji. Bitan je da bi se razumjelo oblikovanje i reproduciranje nacije kao globalnog oblika ljudskog zajedništva, ali i kao izraz međunacionalne komunikacije, prevladavanja nacionalne ograničenosti, realizacije zajedništva u širim internacionalnim razmjerima.

Socijalizam bi u tom pogledu trebao da radikalnije transformiše te odnose i da ih iz odnosa neravnopravnosti i eksploatacije postupno prevodi u sistem veće ravnopravnosti i saradnje, tj. da ih oslobađa klasno-eksploatatorskog sadržaja. Naravno, ova relacija je neminovno protivurječna i ona se iskazuje u sukobima različitih tendencija koje proizlaze iz ukupnosti ekonomskih i socijalnih, kulturnih, političkih i drugih faktora utemeljenih u nacionalnim sredinama.

U tom kontekstu sama nacionalna ravnopravnost dobija izraz klasne komponente nacije, što, prije svega, znači borba za višak rada, za njegovo ovladavanje od strane radničke klase, odnosno za novi oblik zajednice.

Bitno je shvatiti da socijalističko samoupravljanje, sa novim oblicima udruživanja i povezivanja u društvenoj reprodukciji, odnosno kao novi oblik podruštvljavanja proizvodnje ne negira naciju i nacionalni interes, već naprotiv, otvara nove socijalne prostore za njeno »iživljavanje« i emancipaciju, ali na osnovi afirmacije klasnog interesa.

Kako kaže Žarko Papić »Istovremeno, to otvara proces da se nacionalna ravnopravnost ostvaruje samoupravnim, a ne samo i, pre svega, mehanizmima državne nadgradnje. Sledstveno tome, politički sistem ne samo što mora garantovati nacionalnu ravnopravnost u »užem« političkom smislu, već mora omogućavati i proces utemeljivanja ravnopravnosti u samoupravljanju, pre svega pospešivati procese udruživanja i povezivanja. U tom smislu moglo bi se govoriti o emancipaciji nacije i nacionalne ravnopravnosti od klasičnih, državnih »instrumenata« njihove realizacije. Naravno, nije reč o derogiranju ustavnih pozicija republika i pokrajina, već o njihovom utemeljenju u praksu samoupravljanja. Načelno gledano, državnost sama za sebe i nije moguća, njen stvarni istorijski sadržaj određuje klasni naboj državnosti, pitanje »ko je na vlasti« radnici ili neko drugi. U tom pogledu razvoj jugoslovenskog federalizma nosi jasna istorijska progresivna obeležja, tendenciju da se utemeljuje u jedinstvu nacionalnog i klasnog, dakle u socijalističkom samoupravnom produkcionom odnosu«.[1]

[1] Žarko Papić, »Novi nacionalizam«, Mladi i nacionalizam, Mladost, Beograd, 1984, str. 47.

Digitized by Google

Ono u čemu se danas manje-više svi slažu i što ocjenjuju kao glavni problem jeste pojačan etatistički upliv na produkcione odnose, »državno, paradržavno ili kvazisamoupravno« regulisanje odnosa u proizvodnji, raspodjeli, razmjeni i potrošnji. Te tendencije jedni nazivaju povampirenim etatizmom na svim nivoima, drugi »decentralizovanim« ili »policentričnim« etatizmom, prije svega misleći na etatizam republika i pokrajina.

I dok se odvija prilično strasna rasprava između onih koji uzroke krize vide, prije svega, u ustavnim rješenjima iz 1974. i ZUR-u, dakle u konceptu samoupravljanja koji je utemeljen na tim aktima i drugih koji gotovo sakralno doživljavaju te akte i ne bi baš ništa mijenjali (»reformatori« i »ustavobranitelji«, »unionisti« i »federalisti« i sl.) i dok se problem u dobroj mjeri promišlja na normativnom planu, *pitanje samoupravnog produkcionog odnosa i jačanja vlasti radničke klase* kao da je potisnuto i ostalo po strani. Vjera u svemogućnost normativne regulative s jedne i tvrdoglavost uvjerenja da je sve riješeno na najbolji način, s druge strane, dovodi u pat poziciju i dobrim dijelom i dalje generira krizu koja se, prije svega, prelama na plećima radničke klase i radnih ljudi i koja je, pored ostalog, i značajan agens nacionalnih devijacija.

Naime, valja podsjetiti da se različiti etatizmi mogu prevladati samo odlučnim prodorom u razvoju prakse samoupravljanja, jačanja vlasti radničke klase i udruženog rada, jer nacionalizam se danas dobrim dijelom napaja etatističko-birokratskom praksom, njegova nova izvorišta su u etatizaciji društvenih odnosa, počev od OUR-a, opštine, regije, republike i pokrajine, pa do federacije. U ovom kontekstu bitno je pitanje ko danas reprezentira cjelinu interesa nacije. Da li su to otuđeni slojevi (birokratsko-tehnokratske i politokratske snage) ili je to radnička klasa predvođena Savezom komunista? U ovakvim zaoštrenim klasnim protivurječnostima i prigušenoj klasnoj borbi koja je potaknuta izraženom ekonomskom krizom, sve snage koje bi da zadrže status quo, da očuvaju svoje privilegovane pozicije koje im donose ne malu materijalnu i drugu dobit, nastoje da manipulišu i nacionalnim pitanjem, jer je u krajnjem probitačnije i teže prepoznatljivije kad se bori za tzv. nacionalni interes, nacionalnu ekonomiju, nacionalnu kulturu, tradiciju, jezik, književnost itd., nego li da se otvoreno licitira za očuvanje sopstvene klasne pozicije.

Te snage nastoje konzervisati tradicionalne socijalne i kulturne odnose u naciji, zadržati postojeće stanje ili pak, u najboljem slučaju, reafirmisati neke stare odnose i vrijednosti. Utoliko nije daleko od istine da je tehnobirokratizam često samo kamuflirani nacionalizam. Kako je pisao Edvard Kardelj cilj socijalizma u oblasti međunacionalnih ekonomskih odnosa nije stvaranje jednog etatističko-tehnokratskog nosioca društvenog kapitala, već da nosilac i upravljač društvenog kapitala bude radni čovjek neposredno u procesu svoga rada i društvenog samoupravljanja, a kroz njega i nacija i društvena zajednica kao cjelina, to jest takva za-

Digitized by Google

jednica koja prevazilazi ne samo nacionalne nego i državne granice i koja je shvaćena kao društveno-ekonomski odnos i uzajamna zavisnost radnih ljudi, a ne kao državna sila, odnosno državni aparat iznad ljudi.

Birokratska uzurpacija vlasti sve više dovodi radnog čovjeka u poziciju da je on stvarno socijalno neravnopravan i unutar sopstvene nacije koja se pogotovu u uslovima ekonomske krize radikalno socijalno struktuira i klasno kontrapolira. Pri tom, u posebno teškom položaju nalazi se mlada generacija. Kako kaže Žarko Papić »birokratizaciju logički prati tendencija da se ravnopravnost i neravnopravnost jednako raspoređuju po narodima i narodnostima. Birokratije su ravnopravne u uzurpaciji moći. Radni ljudi su ravnopravni u gubljenju samoupravne moći po svim našim nacijama, a istovremeno su jednako neravnopravni unutar sopstvenih nacija«.[2]

Omladinac koji godinama čeka posao, koji može samo snivati o društvenom stanu, o bržoj socijalnoj promociji itd., jednako je neravnopravan spram sopstvenim birokratijama, bez obzira da li je on Srbin, Hrvat, Musliman, Albanac itd. Kada danas znatan dio omladine nema puno mogućnosti da stvara svoje vlastite životne uslove, da doprinosi i uključuje se u društvo kao aktivan samoupravljač, neminovno postaje zavisna od drugih, od nekih fetišiziranih mehanizama na koje oni nemaju na žalost stvarnog upliva.

Očekujući društvene milodare, u tom strpljivom čekanju da uđu u stvarni život i da oblikuju uslove svoje egzistencije, oni uplivavaju i u vode nacionalizma. *I ma koliko nas to zabrinjavalo, bar ne bi trebalo da nas čudi.*

Naravno, ekonomski položaj mlade generacije, iako veoma značajan, nije i jedini »krivac«, odnosno uzročnik nacionalizma jer, posmatrano od rata naovamo, društvo je bivalo i u mnogo težim ekonomskim situacijama, u daleko izraženijoj materijalnoj oskudici, sa veoma malom zaposlenošću, a uz to izloženo ne samo udarima domaćih kontrarevolucionarnih snaga nego i izuzetno snažnoj ekonomskoj blokadi, političkoj presiji, pa i vojnoj prijetnji izvana, a da ipak nacionalizam nije ni izbliza bio podigao glavu kao što je to posljednjih godina.

Otkuda ta »hipnotizacija« nacionalnim pitanjem? Svakako zbog činjenice što smo složena višenacionalna zajednica koja uz sve porođajne muke i klasno-socijalna protivurječja kojima je izložena nastoji da na istinski demokratski način riješi to pitanje, što je bilo praćeno s najmanje dvije osobenosti: prvo, postupno je sazrijevala svijest da nacionalno pitanje nije prekonoćno rješivo i da ga valja promišljati i razrješavati samo u sklopu razvoja socijalističkog samoupravljanja i drugo, što se iskazuje kao pravilo, jeste da u svim *kriznim* situacijama nacionalizam postaje glavna platforma kontrarevolucije, dominantan oblik antisocijalističke akcije.

Posmatrano na ravni jugoslovenskog iskustva (a o tome upečatljivo govore i iskustva drugih zemalja širom svijeta), žilavost

[2] Žarko Papić, iz intervjua nedeljniku Danas, 12. novembra 1985.

Digitized by Google

nacionalizma je u njegovoj kameleonskoj sposobnosti prilagođavanja različitim društvenim situacijama, a još više u sposobnosti da se napaja i perpetuira iz različitih izvora: ekonomskih, političkih, kulturnih, religijskih, međunarodnih itd. *i da zahvata različite strukture društva.*

Bez obzira na permutiranje njegovih glavnih oblika i ideološko ruho kojim se on u zavisnosti od društveno-političkih prilika nastoji zaodjenuti, zajednička mu je karakteristika da društvene suprotnosti tumači isključivo na nacionalnoj osnovi.

Nacija, »nacionalni historijski interes« i sl. često je samo demagoško sredstvo ili da se društvena protivurečja dalje prodube ili da se u ime njih traži napuštanje programa socijalističke revolucije. Zbog toga jedni u višenacionalnom realitetu Jugoslavije, u njenom federalnom samoupravnom ustrojstvu, u samom postojanju ravnopravnih republika i pokrajina i sl. vide glavni balast za razvoj društva, branu njegovom revolucionarnom programu itd., dok drugi u radničko-klasnom kriteriju kao temelju klasno nacionalne, tj. općedruštvene emancipacije vide samo pritajeni staljinizam, unitaristički model koji ugrožava zbiljske ciljeve nacije i sl. Na primjer nacionalni separatizam odnos između nacije i klase objašnjava metodom apsolutne determiniranosti klase nacijom. On ne priznaje jedinstveni interes radničke klase Jugoslavije, za njega je jedinstveno jugoslovensko tržište samo kamuflaža federalnog centra i unitarističko-centralističkih ambicija, zahtjeve za jačanjem jugoslovenskog ekonomskog, naučno-tehnološkog, kulturnog i političkog zajedništva doživljava u sličnom smislu, a hrani se i obezbjeđuje svoju političku poziciju na otuđenim tehnobirokratskim interesima i interesima svih onih struktura koje jedino na autarhizmu, partikularizmu i sličnim, nerijetko i infantilnim zatvaranjima jedino i mogu očuvati svoje pozicije.

Primjera za to ima dosta, gotovo da ih i ne treba navoditi, a takvo ponašanje nerijetko dovodi do toga da se na primjer društveno dogovaranje pretvara u pregovaranje i politički bazar na kome je sve drugo moneta nego li radničko-klasni interes i razvoj socijalističkog samoupravljanja.

S druge strane, iako je to u očitoj eskalaciji nacionalno-separatističkih, iredentističkih i sličnih tendencija, na prvi pogled može izgledati paradoksalno i dalje je snažno na sceni i unitarizam.

Ne toliko u smislu kada se veže za »centar«, za federaciju ili za hegemonističku politiku jedne nacije, već se i on sve više javlja na širim osnovama birokratsko-etatističke hijerarhije i transmisije, kao svojevrsna kolaboracija onih socijalnih snaga koje se napajaju na izvorima otuđene ekonomske, političke i finansijske moći. On se i dalje, s nešto rafiniranijim idejnim sredstvima, nastoji nametnuti kao jedini pravi model socijalističkog preobražaja društva. I dalje mu je oznaka da »bagatelište nacionalno pitanje« u ime lažnog »jedinstva«, zagovaranje tobože »nadnacionalnog koncepta« ili pak potencira ideju jedinstvene jugoslovenske nacije, jugoslovenstvo kao neku novu socijalističku naciju staljinističkog ili sličnog tipa.

Digitized by Google

Empirijski dobro »potkrijepljen« aktuelnim slabostima, često dobro kamufliran opravdanom kritikom tih slabosti, lukavo utemeljen na pledoajeu za reafirmacijom temeljnih vrednota revolucije (kao što su bratstvo i jedinstvo, ravnopravnost, jedinstvo Saveza komunista Jugoslavije, itd.), istini za volju, on dobija na socijalno-političkoj privlačnosti jer tobože nudi efikasniji izlaz iz krize.

Međutim, kad se malo dublje razgrnu njegova idejna ishodišta, kao ideološko otjelovljenje etatizma — unitarizam je u krajnjoj konzekvenci protiv samostalnosti, protiv ekonomske, političke, kulturne, jezičke i slične ravnopravnosti. Njemu smeta *samoupravno-socijalističko jedinstvo različitosti*, jer je, po definiciji, *za razlike u jedinstvu*. Njegovo jedinstvo jeste unifikacija čiji je duh državna mašinerija i birokratska hijerarhija.

Tako se on često, iako na izgled polarno suprotstavljen, u kriznim društvenim situacijama nađe na istoj liniji sa separatizmom. Kako kaže Jovan Raičević »Spreman sam ustvrditi da se ta opšta galama o borbi protiv nacionalizma ponegde čak i vrlo vešto režira upravo od strane onih koji su nagriženi bacilom nacionalizma. Nekad se to čini u odbrani vlastite pozicije, ako je, recimo, na tapetu nacionalni separatizam, onda njegovi nosioci odapinju najubojitije strele protiv unitarizma i centralizma kao glavne opasnosti za jedinstvo Jugoslavije, za ravnopravnost nacija i narodnosti i obrnuto — kada se centralističko unitaristička shvatanja i tendencije na delu onda njegovi zastupnici »drvlje i kamenje« svaljuju na postojanje nacija, preskupu »nacionalnu ravnopravnost« itd.[3]

Ako se složimo s tim da pojava nacionalizma, uglavnom, zavisi od toga kakvi su nam proizvodni odnosi i koliko je naš socijalistički samoupravni put društvenog razvoja uspješan, koliko su njegove vodeće političke snage u stanju da efikasno otklanjaju sve one probleme koji stoje na putu daljeg jačanja vlasti radničke klase, onda moramo biti svjesni da će njega *još zadugo biti*. Ali, u svemu tome, od izuzetnog je značaja da li se tim nacionalističkim snagama otvara slobodan politički prostor i mogućnost otvorenog socijalnog djelovanja. Da li i u kojoj mjeri u tom domenu inicijativu imaju organizirane socijalističke snage, počev od Saveza komunista do Saveza socijalističke omladine? Koliko npr. Savez komunista nosi dio krivice za nastalu situaciju, koliko se uspio distancirati od »svojih« država, da li je uvijek pravovremeno vodio borbu protiv svih oblika nacionalizma, prije svega u »vlastitoj« sredini i jesu li uopšte, na nivou cijelog Saveza komunista Jugoslavije, ujednačeni kriteriji za vrednovanje onoga što jeste, a što nije nacionalizam, odnosno za borbu protiv njega.

Ima dosta elemenata za tvrdnju da je Savez komunista Jugoslavije u proteklom periodu bio zahvaćen procesom federalizacije, da demokratski centralizam na mnogim bitnim pitanjima gotovo da nije funkcionisao, da je u političkoj akciji nerijetko manjkao

[3] Jovan Raičević, »Birokratizam i prerušeni nacionalizam«, Mladi i nacionalizam, str. 16.

Digitized by Google

klasni kriterij i da se nekritički više vodilo računa o interesima republičko-pokrajinskih birokratija nego o konkretnim i historijskim interesima radničke klase i radnih ljudi Jugoslavije i sl. Sve je to narušilo jedinstvo Saveza komunista Jugoslavije, dovodilo u pitanje smisao njegovog avangardnog djelovanja, odnosno sposobnost da se savezi komunista republika i pokrajina dogovore za efikasnu i odlučnu idejno-političku akciju za preovladavanje najkrupnijih problema, pa u ovom kontekstu i za borbu protiv nacionalizma.

Kada govorimo o relaciji »mladi — nacionalizam« i tu Savez komunista nosi dio odgovornosti.

Idejni i teorijski rad u Savezu komunista Jugoslavije uopšte, a među mladima posebno, ozbiljno je zapostavljen.

Dogmatski pristupi, površno prosvjetiteljstvo, primitivna indoktrinacija i još nestručnije vođena propaganda, odnosno nedostatak kontinuiranog rada u OOSK, masovni »karanfil-prijemi« u Savezu komunista a da se ne poznaju ni elementarna programska opredjeljenja i statutarne norme itd. doveli su do toga da se u mnogim sredinama mladi straše s marksizmom. To se sve prelamalo i na nerazumijevanju samog nacionalnog pitanja, odnosno samoupravnog modela rješavanja tog pitanja.

Odveć se dugo ostajalo na beskrajnom laviranju parola revolucije i idolatrijskom prezentiranju njenih rezultata. Počev od pionirskih dana mladi se vaspitavaju u stilu naše savršenosti, nepobjedivosti, jer mi smo »najbogatiji«, »najsretniji«, »najpametniji«, »mi se najviše volimo« itd. i onda kada se suoče s društvenom realnošću, onda dolazi do lomova, katarzi, razočarenja.

Kako kaže Krleža ma koliko održavalo veličanstvenu epopeju, Kozaračko kolo i zaklinjanje u bratstvo i jedinstvo nam ne može više biti dovoljno kao idejni mavens za gradnju jednog novog društva i novog čovjeka.

To su, i sve više su na djelu i različiti utjecaji građanskih ideologija koje ofanzivom masovne kulture naprosto preplavljuju jugoslovenske i ne samo jugoslovenske prostore, oblikuju generacije u duhu vlastite ideologije, rafinirano produciraju konzumentsku psihologiju, političku apatiju i pasivnu rezistenciju, nameću američki tip života kao ideal i krajnje dostignuće itd.

S druge strane nije za potcijeniti ni socijalno-političku demagogiju koja se producira sa Istoka, koja nudi uravnilovku, punu zaposlenost, besplatno školstvo, socijalnu sigurnost, državnu »efikasnost« itd.

Imamo li mi danas uopće ozbiljnijih analiza o tome koliko ove ideologije stvarno utiču na svijest i ponašanje mlade i ne samo mlade generacije i koliko se i to prelama na ukupne društvene, pa time i međunacionalne odnose? Na žalost, nemamo, a to mogu biti oni »kanarinci koji će komunizam da zadave«, kako je pjevao Majakovski.

Sljedeće pitanje o kome je, također, u posljednjih nekoliko godina dosta raspravljano i koje neosporno da zaslužuje punu pažnju jeste klerikalizam i *kleronacionalizam.*

Digitized by Google

Po nekim istraživanjima generirajuće nezadovoljstvo mladih i difuzna konfliktnost koja je zahvatila dio omladine može da bude okrenuta prema religiji i crkvi. To ima svoju jasnu idejnu artikulaciju, pa i političku upotrebljivost posebno u smislu da omladina upravo u tom mediju može tražiti svoje iskazivanje i potvrđivanje.

Upravo u posljednje vrijeme ova teza se na upečatljiv način potvrđuje. Masovni vjerski mitinzi, marševi i ekskurzije u posjet inostranim vjerskim centrima, fanatizam koji se tim prigodama ispoljava, sve veća politiziranost tih skupova i okretanje mladih religiji u najširem smislu su, u najmanju ruku, simptom koji upozorava na potrebu ozbiljne idejno-političke akcije, jer ti skupovi sve više gube vjerski karakter i postaju svojevrsna politička demonstracija, a sve češće sa izrazito nacionalističkom konotacijom.

Dijelovi svih crkava kod nas se, zapravo, nikada nisu ni odrekli ambicije da budu reprezententi ne samo vjerskog već i nacionalnog interesa. Političke ambicije klera očito sve više rastu, ali način borbe i političke akcije protiv takvih ambicija crkve, onako kako se najčešće danas praktikuje često je kontraproduktivan.

Iz sociološkiih istraživanja (npr. Vrcana, Maštraka, Cvitkovića, Flerea i dr.) vidi se da postoje pouzdani pokazatelji iz kojih se može zaključiti da su ljudi u crkvi i oko crkve svjesni mogućnosti koje im je otvorilo sadašnje krizno stanje. Oni su svjesni da im se pruža dobra prilika da vrate »zabludjela stada«, da istaknu, tobože, istinske prave vrijednosti koje su jedino stamene i sigurne u okrilju »majke crkve«, pa da i u tom svom dušebrižništvu licitiraju i neke svoje stare ambicije, posebno one koje se odnose na vaspitanje mlade generacije. U ovom kontekstu činjenica je da raste značaj vjerskog i crkvenog govora, jer je on sve više govor o svjetovnim stvarima.

Navedimo jedan Vrcanov primjer jednog engleskog sociologa religije koji kaže »da kad danas crkva govori o doktrinarnim i dogmatskim stvarima niko za to ne mari i niko je ozbiljno ne sluša, ali kad počne govoriti o komunizmu i atomskoj bombi, onda svi naćule uši i svi je počnu slušati«.

To u određenom smislu vrijedi i za naše prilike, naročito kada crkveni govor sve više poprima nacionalne atribute i želi biti tobožnji legitimni branilac tzv. historijskih nacionalnih interesa, nacionalne tradicije, kulture, jezika itd.

U dijelovima crkvene hijerarhije preovlađuje mišljenje da je to način da se nacija vrati pod skute religije, da se dobiju poeni i ostvari konkretni probitak. Braneći srpstvo, hrvatstvo, muslimanstvo... oni direktno kreiraju platformu koja se objektivno iskazuje kao kleronacionalistička.

U toj svojoj suptilno vođenoj i na dužu stazu programiranoj igri, crkva vješto koristi sve slabosti društva, posebno one u radu društveno-političkih organizacija. Tamo gdje ne postoji mogućnost organiziranog okupljanja, gdje nema kulturno-zabavnog života, političke tribine, dogovorne društvene akcije itd. tamo se pojavljuje crkva i, na žalost, njena tribina je često i jedina gdje se mladi

Digitized by Google

uopšte mogu i okupiti. A za to su, prije svega, krive društveno-političke organizacije na čelu sa Savezom socijalističke omladine Jugoslavije.

I na kraju, još samo jedna dimenzija ovog problema, koju bismo uslovno mogli nazvati međunarodnom. Naime, različiti neprijatelji Jugoslavije, njene samostalnosti i nezavisnosti u svojoj strategiji, prije svega, računaju da je razbiju iznutra.

U tom arsenalu upotrebljavaju se različita ekonomska, politička, kulturna i ideološka oružja i kalkulacije, pri čemu je glavna stavka igranje na kartu međunacionalne zavade.

I pored svih problema s kojima se suočavamo i od kojih će nas mnogi vjerovatno i dalje pratiti, uvjerenja smo da je to pogrešna karta naprosto zbog toga što na nju neće igrati naši narodi i narodnosti, jer su svjesni da samo zbratimljeni i zajednički mogu graditi svoju sretniju budućnost.

U tom smislu i drug Tito u jednom od svojih posljednjih istupa kaže: »Čuvajte bratstvo i jedinstvo. Stalno isticanje toga nekima može izgledati dosadno. Ali, ja ne mislim tako. Jer, bratstvo i jedinstvo je zaloga našeg postojanja i daljeg uspješnog razvoja, zaloga naše budućnosti«.

Digitized by Google

Lev Kreft

Nacionalizam i Slovenci

Postalo je već uobičajeno da ispade šovinizma i ksenofobije nazivamo »nacionalizmom«. Posle razdoblja kad smo nacionalizam tražili kod pojedinih intelektualaca i u njihovim redovima, pogotovo u štampi, sada se očigledno nalazimo u razdoblju kad nacionalizam vidimo naročito u gostionicama i na igrankama, u školskim tučnjavama i među gledaocima sportskih priredbi svuda gde dolaze do izliva nezadovoljstva frustriranih društvenih grupa i gde se, ponegde i privremeno, može pretpostavljati prisustvo izvikanog »spoljnog neprijatelja«. Zaista: sve to zaslužuje oštru osudu i zakonske mere, a posebno od komunista traži razmišljanje i društvenu analizu. Ali, videti nacionalizam samo u izgredima i ispadima anonimnih masa ili pojedinaca, znači videti samo strast nezadovoljnih lica tamo gde im druge, mnogo hladnije sračunate i ciničke snage pokazuju put — posredno ili neposredno. Lako je površno konstatovati: nezaposleni, nezadovoljni, odbačeni, ugroženi, javljaju se u konfliktnim situacijama, barem jednim delom, šovinističkim reagovanjem. Međutim, ovo ipak nije automatska i urođena osećajno-strastvena devijacija »masovnog čoveka«, a nije ni u njegovom stvarnom interesu. To što se oslobađanje blokirane energije i nezadovoljstva vrši na šovinistički način, predstavlja nešto što diktiraju postojeći društveni odnosi. Svaki ispad šovinizma danas svedoči o tome da negde izvan i iza ispada postoje nacionalistički programi. Nacionalizam nije osećanje, već program savladavanja drugih naroda, a naročito, u ime nacionalnog podređivanja jedinom pravom rukovodstvu, *program savladavanja vlastitog naroda* i njegovih najnaprednijih demokratskih i socijalističkih snaga. Nacionalizam je program zamenjivanja socijalističke zajednice slobodnih i suverenih naroda koja se zasniva na suverenosti udru-

Digitized by Google

ženog radnika, sledbeničkom zajednicom, podređenom »očevima naroda«. Nacionalizam je po svojoj sadašnjoj istorijskoj suštini i s obzirom na jugoslovenske društvene odnose program uklanjanja temelja Jugoslavije, znači, ukidanja federativnosti, samoupravnog socijalizma i demokratije u ime »nacionalnog interesa« koji zastupaju vladajuće, ili za vladanjem žudeće društvene snage. I zbog toga, u našim uslovima, nacionalizam kao program predstavlja utočište za svakojake otuđene, socijalističkom samoupravljanju i ravnopravnosti svih naroda i narodnosti protivničke snage.

Zbog toga danas nacionalizam nije samo program emigrantskih, ilegalno i spolja delujućih snaga. Nacionalizam u nas (bilo da ima slovenačku, albansku, srpsku ili unitarističku boju) objektivno predstavlja program ugroženih snaga birokratizma, etatističkog upravljanja, manipulisanja socijalističkim samoupravljanjem i socijalističkom demokratijom, snaga koje i danas u ime nacionalnih interesa jednog naroda ili čitave Jugoslavije traže diktaturu u ime i umesto naroda, u ime i umesto klase. Uz to što nacionalizam ide naruku tim snagama, a sve više postaje i njihov svesni program, u interesu je i onih snaga koje vec dugo žele svetsku prinudnu upravu nad našom zemljom. Naime, samo nacionalističkom pohlepom sukobljena i razbijena Jugoslavija može postati Jugoslavija kojom se vlada čvrstom rukom i, u krajnjoj instanci, spolja, uz interese skupljanja profita, po sistemu: zavadi pa vladaj.

Zbog toga prikazivanje šovinističkih ispada »običnih ljudi« kao pravog izvora nacionalizma ima samo jedan smisao: objektivno predstavlja prikrivanje prave suštine nacionalističkih programa u nas, a umesto ukidanja etatističkog upravljanja traži samo prevaspitavanje ljudi. Ali, suštinu tih programa predstavlja borba za dominantan ekonomski i politički položaj u Jugoslaviji, koju međusobno vode sve vrste etatizma. U razdoblju kad se svi društveni konflikti zaoštravaju ili čine samo privremeni kompromisi i kad se dugoročno ne razrešava maltene nijedno od osnovnih pitanja pravaca razvoja, u pat-poziciji našle su se i one sile koje su sedamdesetih godina mogle u ime socijalističke zemlje blagostanja raspolagati otuđenim kapitalima i koje su zakočile naš razvoj. One imaju barem deo vlasti u rukama, sposobne su da manipulišu sistemom — ali ih vlastiti interes tera u stagnaciju, nepokretnost, istrajavanje u neizdrživom postojećem stanju. Masama, naročito udruženim radnicima i njihovom podmlatku ne mogu pružiti nikakav ubedljiv program za izlaz iz teškoća (Dugoročni program ekonomske stabilizacije bi to, uprkos kompromisima, mogao biti, ali se ne sprovodi), jer svaki istinski i ubedljiv izlaz vodi ukidanju njihove vlastite pozicije otuđenog upravljanja društvom. U međusobnim odnosima ove etatističke snage došle su u konflikte, pošto su apetiti veći od mogućnosti, pritisci veći od sredstava za krpljenje rupa. Njihov međusobni sukob i konflikt u ime nacionalnih, republičkih, pokrajinskih ili jugoslovenskih interesa vidljiv je na svim nivoima i u svim tačkama društvenog odlučivanja. Međusobno elegantno tolerisanje više nije

Digitized by Google

moguće, jer više nije moguć elegantan život za sve. Igra se igra ko i s kim će koga, ko će uspeti trajnije da sedne u sedlo i da drži uzde u rukama. U toj igri etatističkoj vlasti nude se u savezništvo sve one snage koje su morale za vreme prosperiteta ćutati i tiho gunđati: klerikalizam, liberalizam i kako ih već sve ne označavamo, ukratko, sve snage desnice pružaju socijalističkom etatizmu ruku pomoći i pomirenja, pod uslovom da pošteno podele vlast, dobit i pastirstvo nad ljudima. Tu nastaju uzroci i atmosfera pogodni za nacionalizam, za šovinizam, za ekscese i sukobe, tu se već pripremaju i programi, pritisci i ideje.

Sa slovenačkim nacionalizmom nije ništa drugačije. Njegov program građen je na pretpostavci da je snaga domaćeg etatizma upravo u ekonomiji, dok je snaga ekonomski manje razvijenih etatizama u političkoj nadvladi. Zbog toga »Slovenija« treba da vodi borbu za očuvanje političkog odnosa snaga u danim okvirima, a ujedno zahteva bitne izmene u ekonomskim odnosima u korist kapitalno jačih delova Jugoslavije. Dok se etatistički nacionalizam bavi trgovinom na veliko, konzervativne i reakcionarne društvene grupe koje nemaju vlasti nude se da ekonomskoj prevlasti pomažu — kulturnim tutorstvom nad vlastitim narodom. Tako se slovenački nacionalizam javlja s programom čvrste povezanosti naroda pod odgovarajućim rukovodstvom, a to rukovodstvo je, naravno, u različitim verzijama različito, od klasičnog katoličkog tutorstva preko neokonzervativnog antisocijalizma, koji danas iznenađujuće isto tako koketira s nacionalizmom, iako je još do juče naklapao o smrti nacije, sve do pragmatičkog interesa jednog dela postojećih snaga republičkog etatizma. Nacija ovde nastupa, s jedne strane, kao temeljno opredeljenje pojedinca i socijalnih grupa koje niko ne može zaobići, a s druge, skrivene strane, kao društveni plen koji pozvane i bogom dane vođe vuku za sobom, teraju u čopor i njime barataju po miloj volji. Napokon, govorilo se konkretno o pomirenju ili ne, ideja pomirenja uvek je uključena u takvo imenovanje. Jer, pomirenje nije pre svega želja da se međusobno pomire partizani i belogardisti, ili njihovi potomci, već je *pre svega ideja o narodu bez klasnog konflikta* i, dakle, ideja o — garantovanoj vlasti vlastodržaca, o klasnom i društvenom pomirenju pod mudrim rukovodstvom.

Slovenačka nacija kao osnovna zajednica, izvan koje nema ni ljudskosti ni života, u nacionalizmu neophodno ima, dakle, i svoje tako reći urođene ili istorijski nasleđene karakteristike. Među posebno cenjenim odlikama su marljivost, poslušnost i volja za rad kod podanika, kao i opšta umna sposobnost za pametne ekonomske i svakojake odluke pri »soli naroda«. Upravo zbog toga ne preovladavaju ideje o slovenačkom separatizmu, nego ideje o mogućoj prevlasti marljivih nad lenjima, disciplinovanih nad nedisciplinovanima, kulturnih nad nekulturnima, naprednih nad zaostalima: u okviru vlastitog naroda i u Jugoslaviji kao celini. Značaj tih karakteristika slovenačke nacije jeste, naravno, u tome što ga dižu iznad ostalih; da bi se kao zajednica izbavili iz teško-

Digitized by Google

ća, uzde u rukama treba da drže Slovenci koji neće vladati čvrstom rukom politike, već lukavošću čvrste logike ekonomskih odluka. U tome vidim srž slovenačkog nacionalizma. Sve drugo su pojavni oblici, utoliko borniraniji i vulgarniji ukoliko više koketiraju s osećanjima i računaju na preusmerenje socijalnog nezadovoljstva na formiranje »Moral Majority« koji bi podržavao svako nacionalno sledbeničko organizovanje građanskog društva. Konflikti unutar nacije trebalo bi da se sređuju mudrom i strogom, ali pravednom i popustljivom rukovodećom rukom, dok bi se njihov društveni i emocionalni metak usmeravao protiv »drugih«. Jednom ti »drugi« mogu biti sopstveni otpadnici i izdajnici (na primer, anacionalni u sumnjivi »marksisti« i »komunisti« koji su verovatno prodali interese slovenačke nacije ovoj ili onoj centrali, ili, pak, »anarhisti« i »liberali« u drugoj verziji kojoj svaka demokratska kritičnost »kvari pogodne pregovorne pozicije u Beogradu«), a drugom prilikom »drugi« se, opet, nađu među »radnicima iz drugih republika«, ili negde preko Kupe ili tamo u Beogradu gde nam kroje nemilu sudbinu.

Slovenački nacionalizam je agresivan i zato mu je potrebno da jača osećaj ugroženosti nacija i slabi osećaj ugroženosti udruženog radnika. Time prikriva stvarnu ugroženost. Slovenački narod je, naime, *ugrožen i biće još ugroženiji* — od snaga vlastitog i celokupnog jugoslovenskog etatizma i birokratizma koje nemaju odgovore na izazove vremena (a kad ih imaju, nisu sposobne da ih afirmišu), na preusmeravanje ekonomskog razvoja, na neophodnost razvoja socijalističke demokratije, na socijalne konflikte i sl., pa zato omogućavaju produbljivanje tih konflikata i nagone ka represivnim pravcima razvoja i dalje insistiraju na ekonomskom konceptu klasične industrijalizacije (bilo da je reč o »sovjetskom amerikanizmu« ili »američkom sovjetizmu« i blokiraju nastanak alternativnih socijalističkih perspektiva. Time i omogućavaju buđenje svih drugih snaga koje ugrožavaju slovenački narod, naročito neokonzervatizma i klerikalizma. Ove snage imaju dobru podršku u svetskom poverilačkom kapitalu, a oslanjanjem na njegove zahteve dobijaju i alibi za vlastitu ekonomsku, a time i za svaku drugu politiku; svetski dirigovana reforma zamenjuje dugoročni program. Ubeđen sam da je ova ugroženost specifično jugoslovenska, a ne samo slovenačka, da je, dakle, nešto što i danas udružuje sve napredne snage slovenaštva sa svim jugoslovenskim narodima i narodnostima i naprednim snagama u njima, a i šire u svetskom okviru socijalističkog internacionalnog interesa — vodeći ih i objektivno ka zajedničkom otporu. Zbog toga nacionalizam danas u Jugoslaviji predstavlja i program gušenja tog otpora, kao i program preusmeravanja nezadovoljstva koje bi moglo doprineti takvom otporu, u vode nacionalizma.

Često čujemo da je slovenački narod mali. Smatram da je slovenački narod sa svojim oslobođenjem i formiranjem Socijalističke Republike Slovenije kao izraz suverenosti naroda ostavio iza sebe čitavu istoriju malog naroda. Takođe zbog svoje pripadnosti

Digitized by Google

jugoslovenskoj zajednici koju je i on stvarao nije mali narod. Upravo zbog toga je utoliko manji i sitničaviji slovenački nacionalizam u svim svojim pojavnim oblicima tamo gde apeluje na osećanja, na šovinizam i ksenofobiju. Navaljuje na radnike iz drugih republika, ne baš na sve, nego naročito na one koji su u najtežem životnom i socijalnom položaju. Smetaju mu ćevapčići, psovke, ispoljava se plačljivošću (»Jao, nisam tako strašno mislio!!!«) i uplašenošću (»Držite me, molim vas, da ga ne bih slučajno uda rio...«), jer se zapravo boji svakog protivudarca. Njegova muževnost nije ni tolika da se suprotstavi unitarizmu, osim da se pravi važan na vlastitom ognjištu. I pošto je sam tako neodlučan, pokušava da pripiše čitavom narodu kako je tobože »mali«. Želi, dakle, da stvori mali slovenački narod prema liku svoje majušnosti.

Sukob sa slovenačkim nacionalizmom moguć je samo s pozicija socijalističkog fronta svih naprednih snaga slovenačkog naroda i svih drugih naroda i narodnosti. Uspešan sukob sa slovenačkim nacionalizmom je moguć samo u jedinstvenom sukobu fronta svih socijalističkih snaga s nacionalizmima i unitarizmima svuda u Jugoslaviji, uz puno poštovanje temelja nove Jugoslavije. Pri tome nije reč samo o ponavljanju poznatih formula o bratstvu i jedinstvu. Uspešan sukob s nacionalizmima i unitarizmima je moguć samo na platformi *celovitog programa revitalizacije socijalizma:* bez jasne specifične, savremene, naučno, tehnološki i ekonomski prodorne i demokratski formirane radikalne perspektive izlaza iz krize, i uspešan sukob s nacionalizmom nećemo moći da sprovedemo. Bez toga će sukob s nacionalizmom veoma brzo postati izgovor za pogrom nad inteligencijom, a naročito nad marginalnim, poniženim i uvređenim društvenim slojevima koji će biti proglašeni za nosioce nacionalističkih klica (nezaposleni, mladi, sportisti, pankeri i, najzad, kao i obično, biciklisti).

Besperspektivnost, zaostajanje, produbljivanje zavisnosti od svetskog kapitala, isceđivanje društvenih i ekonomskih resursa, politika oslanjanja na sile otuđene vlasti — sve to je put da nacionalizam postane mesto za udruživanje svih programa i društvenih snaga desničarskog preokreta. A ovo u našim prilikama može da znači samo jedan od oblika birokratske (verovatno unitarističke) kontrarevolucije.

Digitized by Google

Fuad Muhić

Problemi nacionalizma u SR Bosni i Hercegovini

Pitanja nacionalizma u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini zajednička su sa problematikom ovog fenomena u cijeloj Jugoslaviji, naravno, sa određenim specifičnim ispoljavanjima, primjerenim činjenici da je Bosna i Hercegovina višenacionalna zajednica i da su se ovdje dugo vremena ispreplitale, uslovljavale, ali i sukobljavale različite nacionalne, religijske, kulturne, običajne, etičke i druge historijske tradicije. U tom svjetlu treba sagledati i pretenzije nacionalizma u Bosni i Hercegovini i obaveze koje stoje pred Savezom komunista u borbi protiv ovog fenomena i izvan i unutar njegovih sopstvenih redova. Ako ukratko rezimiramo naša iskustva, onda možemo da kažemo da se u ciljevima svih nacionalističkih ideologija u Bosni i Hercegovini prepoznaju neki zajednički momenti, bilo negacija Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine kao državno-pravne tvorevine sa njenim današnjim ustavnim atributima, bilo pak njeno totalno prisvajanje u ime određenih istorijskih prava neke od nacija koje tamo žive. To je zapravo osnovni motiv sa kojim svi nacionalisti kod nas pokušavaju da nastupe i da steknu neku vrstu historijskog legitimiteta. U redosledu tih pretenzija, rekao bih najprije nešto o zamislima muslimanskog nacionalizma, o kojima je u materijalima bilo vrlo malo govora.

Mi smo se sa muslimanskim nacionalizmom, izraženim u ideologijskom pogledu, susreli nakon iranske revolucije i ojačanih nastojanja panislamističkih ideologija u jednom dijelu svijeta da obnove Islam ne samo kao fundamentalnu religijsku doktrinu nego prije svega kao jedno (kako tvrde njegovi ideolozi) cjelovito učenje koje sadrži sve nužne komponente (i političke, i etičke, i obi-

Digitized by Google

čajne, i historijske) da bi se omogućio jedan cjelovit doživljaj života i svega postojećeg.

Naša iskustva sa ovom vrstom nacionalizma ukazuju da se među onima koji su ga prihvatili nalaze oni koji pokušavaju da se utemelji ideja o svjetskom islamskom poretku, zatim o dužnosti Muslimana da se za ove ideje bore, bez obzira gdje se nalazili, naročito tamo gdje nisu nacionalna većina nego nacionalna manjina, prema tome, da usvoje jedan temeljno nov sistem vrijednosti što bi u našim prilikama značilo izdvajanje Muslimana iz jugoslovenske zajednice i orijentaciju njihove svijesti, načina mišljenja i postupanja prema jednoj fundamentalistički interpretiranoj religijskoj i političkoj doktrini. U tom duhu morali smo i teorijski i praktično da se razračunamo sa jednim aktom koji možda u javnosti nije toliko poznat i koji se zove »islamska deklaracija«. On sadrži sve ove momente o kojima sam do sada govorio.

Ovdje ne bih pominjao tradicionalne težnje muslimanskog nacionalizma ka definiciji Bosne i Hercegovine kao jedne izvorno muslimanske historijske tvorevine (makar i njenog središnjeg dijela) zatim ranije aspiracije ka osnivanju nacionalnih institucija u vrijeme kada stvari još nisu bile precizno postavljene oko historijskog legitimiteta nacionalnog muslimanskog bića.

Pretenzije ostalih nacionalizama ovdje su dijelom već izložene. Osvrnuo bih se samo na onu, ideologijski veoma jasno razrađenu, platformu koja smatra da je Tito cio svoj život posvetio dezintegraciji srpskog naroda i da je tome bilo posvećeno njegovo osnovno životno nastojanje. Prema njoj, u Bosni je ta navodna Titova životna preokupacija ostvarena na taj način što je dio srpskog naroda koji živi u Bosni i Hercegovini državotvorno (priznavanjem Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine kao ravnopravne državne zajednice) izdvojen od svoje nacionalne matice. Iz toga se onda izvode dalekosežni zaključci da niti je Bosna i Hercegovina neka izvorna historijska državno-pravna tvorevina, niti se danas može smatrati domovinom srpskog naroda u jednom autentičnom značenju ovog pojma, zbog čega su uslijedili drastični zahtjevi za ukidanje Bosne i Hercegovine i za pripajanje dijela srpskog naroda njegovom nacionalnom jezgru. Paralelno s tim išle su teze o prisilnom egzodusu jednog dijela istaknutih intelektualaca, književnika, pisaca i naučnika srpske nacionalnosti, a odnedavno i teza da je iz Bosne prisilno iseljeno oko 200 hiljada Srba te da srpski intelektualci ovdje nemaju nikakvu šansu za svojim autentičnim ispoljavanjem. Tome treba dodati i već pomalo olinjale insinuacije da je i Savez komunista Bosne i Hercegovine potpao pod utjecaj muslimanskog nacionalizma koji vrši snažan pritisak na segmente srpskih intelektualaca, u prvom redu, a zatim i na sve ono stvaralačko što prirodno teži (kako se ističe u tom žargonu) organskom jedinstvu sa svojim nacionalnim jezgrom.

Pretenzije hrvatskog nacionalizma ovdje su također izložene najvećim dijelom. Podsjetio bih samo da u svom klasičnom obliču

Digitized by Google

one također smatraju zapadni dio Bosne i Hercegovine (po logici nabijeđenog historijskog ili prirodnog prava) sastavnim dijelom neke potencijalne buduće »velike Hrvatske«. O prodoru kleronacionalizma u Bosnu i Hercegovinu bilo je mnogo govora i u štampi, u sredstvima mas-medija. Ovdje bih kazao da je i u nas prisutna težnja da se hrvatski dio stanovništva u BiH samo kroz identifikaciju sa katoličanstvom istovremeno prizna i kao izvorno hrvatski, prema čemu su onda usmjerene i sve diverzivne akcije protiv Saveza komunista koji za svoje osnovno načelo ima da je Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina istovremeno i srpska, i hrvatska, i muslimanska, i da istovremeno nije isključivo ni jedna, ni druga, ni treća. Tako specifičnosti kroz koje se prelamaju težnje svih ovih nacionalizama ukazuju na činjenicu da ćemo se i mi na ovom teremu još prilično vremena sukobljavati bilo sa klasičnim oblicima ispoljavanja svih nacionalizama, bilo sa njihovim prilagođenim ili adaptiranim formama.

O Bosni i Hercegovini je od strane protagonista pomenutih nacionalizama, a dijelom, na žalost, i u našim sredstvima masovnog komuniciranja, u publicistici i revijalnoj štampi, ponekad i u dnevnoj, šireno ubjeđenje da je Bosna i Hercegovina zemlja »čvrste ruke« a u nešto jačem žargonu »poslednji bastion staljinizma«, satrapizma, »austrougarska provincija«, »zemlja u kojoj se zadržalo još mnogo turskog mentaliteta« i slično..., a samo na osnovu toga što je ovdje sprovođen jedan principijelni stav u borbi protiv svih vrsta nacionalizama. Oni koji su branili određenu vrstu nacionalizma, prirodno su morali da teže i negaciji državno-pravnih i samoupravno-socijalističkih svojstava Bosne i Hercegovine, njenog ustavnog i historijskog legitimiteta.

Činjenica da su pojedinci koji su odlazili iz Bosne i Hercegovine kao oni koji su napustili platformu i Program Saveza komunista i bili isključeni iz Saveza komunista zbog različitih oblika nacionalističkog ili ekstremno radikalnog, lijevog ili nekog drugog djelovanja, činjenica da su u nekim drugim sredinama bili kasnije dočekivani kao neka vrsta velikomučenika, boraca za pravilnu stvar, boraca za nacionalne svetinje i slično, mnogo je pridonijela tome da se stvori privid kako na nivou Saveza komunista Jugoslavije nemamo više jedinstven sistem idejnih vrednosti i da je Bosna i Hercegovina upravo ta koja je unijela diverzivne momente u taj jedinstveni sistem, kroz navodno staljinistički i dogmatski, ždanovski, birokratski, homeinijevski, i svaki drugi neprimjeran odnos, naročito prema intelektualnom i kulturnom stvaralaštvu. To su bila krupna pitanja koja su naš javni život pratila unazad nekoliko godina. Ona su često izazivala nepotrebne kontroverze i u samom Savezu komunista, ali i postavila mnoge značajne probleme na koje ni do danas još nismo dali zadovoljavajuće odgovore. Jedan od njih, koji svakako treba imati u vidu, jeste i činjenica da se ni kod nas, kao ni u drugim republikama i pokrajinama, nacionalizam ne izražava samo izvan samog Saveza komunista nego i unutar njegovih redova, da je borba protiv na-

Digitized by Google

cionalizma u sopstvenim redovima daleko složenija za prevladavanje nego borba sa nacionalizmom kao otvorenom antisamoupravnom i antisocijalističkom i antikomunističkom platformom izvan Saveza komunista, te da pred nama i dalje stoji zadatak da se borimo za takav Savez komunista Bosne i Hercegovine koji neće pripadati nijednoj naciji posebno i u kojem ćemo stvoriti efikasne mehanizme da se uticaj nacionalizma bilo koje vrste u jednom prevalentnom smislu kod nas ne osjeti.

Ali, to su problemi koji su nam zajednički i sa svim ostalim savezima komunista i republika i pokrajina, i o kojima će ovdje sigurno biti još više govora.

Digitized by Google

Nikola Čingo

Neki vidovi makedonskog nacionalizma

S obzirom da je makedonska nacija dugo vremena bila negirana i da je tek u jugoslovenskoj socijalističkoj revoluciji i u okvirima nove Jugoslavije dobila puno priznanje kao poseban subjekt, ostvarila svoju slobodu i konstituisala državnost, a i na činjenicu da je SRM u toku proteklog četrdesetogodišnjeg slobodnog, socijalističkog razvoja u okviru SFRJ, uprkos izvesnim teškoćama sa kojima se susreće u poslednje vreme, postigla ogromne rezultate u svim sferama društvenog života i da je makedonska nacija, nasuprot negiranjima koja dolaze od nekih susednih zemalja, upravo putem jugoslovenske socijalističke revolucije i putem nove Jugoslavije ostvarila svoje međunarodno priznanje i široku afirmaciju u svetu, čini se da je sasvim iluzorno »tražiti« i »iznalaziti« postojanje, pored brojnih raznoraznih nacionalizama, još i nekakvog makedonskog nacionalizma, pogotovu onakvog koji bi delovao u pravcu ozbiljnijeg ugrožavanja društvenog sistema i bezbednosti naše višenacionalne zajednice. Ako se imaju u vidu i činjenice da su kao rezultat teške istorijske tragedije koju je makedonski narod doživeo komadanjem njegove nacionalne teritorije od suseda njegovi delovi koji žive u susednim zemljama izloženi otvorenoj denacionalizaciji i asimilaciji i da se od tih zemalja ne samo negira i samo postojanje makedonske nacije i njena državnost u okvirima SFRJ nego se izražavaju i otvorene teritorijalne pretenzije prema SRM, čini se da je posebno iluzorno postojanje nekakvog makedonskog nacionalizma koji bi tendirao ka otcepljenju Makedonaca iz sastava zemlje kao što je nova Jugoslavija, u kojoj oni ne samo što uživaju sva ljudska prava nego ostvaruju i slobodan nacionalni život i intenzivan državnopravni razvitak. I, zaista, ne samo u »običnih« ljudi nego čak i u nekih intelektualaca

Digitized by Google

i naučnih i javnih radnika ukorenjeno je mišljenje da makedonska nacija, koja je istorijski bila žrtva hegemonističke politike buržoaskih snaga susednih zemalja i koja se i dalje mora braniti od velikodržavnih aspiracija susednih zemalja, nije i ne može biti nosilac vlastitog nacionalizma. Ukoliko neki od njih priznaju postojanje nekog »sitnog« oblika makedonskog nacionalizma, svode ga samo na netrpeljivost i odbojnost prema Albancima koji žive u SRM, pravdajući da je izazvan eskalacijom velikoalbanskog nacionalizma i iredentizma.

Tim mišljenjima, čini se, pogoduje i činjenica što se, za razliku od većine drugih republika, u SRM o nacionalizmu i o međunacionalnim odnosima vrlo malo ili gotovo nikako nije naučno raspravljalo. Veoma je indikativna činjenica da i pored već izgrađenih naučnih institucija i ostvarenog napretka u razvoju društvene i političke misli, u toku četrdesetogodišnjeg slobodnog socijalističkog života ne samo što nisu bila organizovana empirijska istraživanja i teorijske naučne rasprave o postojanju i delovanju različitih vidova nacionalizama u SRM, među njima i makedonskog nacionalizma, nego takva istraživanja i naučne rasprave nisu vršeni i organizovani ni o međunacionalnim odnosima, kao takvim. Veoma malo ili gotovo nikako se o toj problematici ne raspravlja ni putem naučnih i ostalih stručnih publikacija. Čak ni sam termin »makedonski nacionalizam« nije uobičajen i nije šire u upotrebi. To, svakako, ne znači da je makedonska stvaralačka i naučna misao i sama opterećena nacionalizmom i da zbog toga ne nalazi u sebi dovoljno samokritičnosti, pa se temeljitije ne zabavlja i tom gorkom stranom makedonske nacionalne i društvene stvarnosti. Najverovatnije, uzroke tome treba tražiti u ukorenjenom mišljenju da je makedonski nacionalni problem tako komplikovan i politički osetljiv, da bi svaka rasprava o njemu mogla izazvati ovakve ili onakve nepoželjne posledice.

Komplikovanost i politička osetljivost makedonskog nacionalnog problema ni iz daleka se ne iscrpljuje samo činjenicom da je Makedonija doživela tu tešku istorijsku nepravdu da bude teritorijalno rasparčana i da se nad Makedoncima u onim njenim delovima koji se nalaze pod vlašću susednih država ostvaruje veoma intenzivna politika denacionalizacije i asimilacije, kao ni time da se iz Makedonije i dalje ostvaruje trajno iseljavanje čitavih porodica u daleke prekookeanske zemlje. Kao rezultat teškog istorijskog nasleđa i delovanja hegemonističkih velikodržavnih propagandi susednih buržoaskih snaga ne samo da je bio prilično usporen i sam proces oformljavanja makedonske nacije i onemogućeno konstituisanje njene posebne nacionalne države[1], nego je

[1] Na osnovu toga, najverovatnije i neki javni i naučni radnici u našoj zemlji izvode veoma nenaučne zaključke da je proces stvaranja makedonske nacije, navodno, bio završen tek u uslovima socijalizma, čime, i ne želeći, pružaju argumente onim neprijateljskim snagama iz susedstva koje negiraju makedonsku naciju i koje nastoje da dokažu da je njeno »stvaranje« u Jugoslaviji, navodno, bilo plod veštačke političke konstrukcije.

Digitized by Google

makedonsko nacionalno biće daleko pre ostvarivanja teritorijalne podele Makedonije faktično iznutra bilo duhovno i politički prilično podeljeno od strane tih propagandi. Stoga su opredeljenja određenih pripadnika stanovništva Makedonije kao bugarofila, srbofila i grkofila, predstavljala jedan od osnovnih specificiteta makedonske društvene stvarnosti. Ta podeljenost posebno se intenzivirala nakon ostvarene teritorijalne podele Makedonije od strane njenih suseda.[2] Udaljavajući se sve više od svoje makedonske matice i postepeno gubeći svoje makedonsko nacionalno obeležje, i prihvatajući tuđe nacionalno opredeljenje, snage koje su se pridružile propagandama preobrazile su se tokom vremena u obične lakeje svojih patrona u ostvarivanju njihove hegemonističke politike u odnosu na tu istu Makedoniju iz čijih su nedara i same proizišle. Njihova tobožnja borba za oslobođenje i ujedinjenje Makedonije faktično se preobrazila u običan paravan za prikrivanje te njihove lakejske uloge. Umesto ostvarivanja faktične borbe za oslobođenje i ujedinjenje Makedonije, one su decenijama vodile međusobnu borbu, čime su nanosile još veću štetu makedonskoj matici iz koje su proizišle. Kao takve, zajedno sa svojim balkanskim patronima, bile su iskorišćavane i od strane ove ili one velike sile za ostvarenje vlastitih imperijalističkih težnji prema Balkanu.

I pored svih tih hegemonističkih pritisaka, proces konstituisanja makedonske nacije nije bio prekinut. Osnovna masa slovenskog stanovništva Makedonije, za koju su neki buržoaski teoretičari »naučno« dokazivali da predstavlja nekakvu »flotantnu masu« koja je, navodno, bila podložna ovakvom ili onakvom nacionalnom oblikovanju, nije se utopila u susedne daleko jače nacionalne strukture, nego se konstituisala u posebnu makedonsku naciju i prevalila veoma težak put svog samodokazivanja i stalnih borbi za svoje oslobođenje i za konstituisanje svoje države. Poučene gorkim iskustvom prošlosti, njene najprogresivnije i proleterske snage su tu borbu trajno povezale sa borbom proletarijata susednih zemalja za ostvarenje socijalističke revolucije. Kao rezultat svega toga, makedonski narod nije u zajedničku antifašističku borbu svih jugoslovenskih naroda i u antifašističku borbu ostalih balkanskih naroda u toku drugog svetskog rata ušao kao nekakva nacionalno bezlična masa, nego kao oformljena nacija sa jasnim opredeljenjem i ciljem da ostvari svoje oslobođenje i da konstituiše svoju nacionalnu državu. Ona je našla u sebi dovoljno snage ne samo da u toku jugoslovenske socijalističke re-

[2] Najverovatnije na osnovu toga, neke pristalice teze o nepostojanju makedonskog nacionalizma izvlače čak i zaključak da je makedonskom nacionalnom biću svojstven imanentan vlastiti nihilizam, a ne neki nacionalizam i hegemonizam. Time ne samo što neosnovano idealizuju makedonsku naciju nego i apsolutizuju odrođivanje određenih delova iz svoje matice kao nekakav poseban makedonski kuriozitet, previđajući činjenicu da su slični specificiteti bili svojstveni i mnogim drugim nacijama.

Digitized by Google

volucije ostvari svoju slobodu u jednom delu svoje rasparčane domovine i da konstituiše svoju državnost u okvirima nove Jugoslavije, nego čak da ostvari svoja osnovna nacionalna prava i da se pojavi kao značajan subjekt i u ostalim delovima Makedonije u toku neposrednih napora progresivnih, socijalističkih snaga susednih zemalja za ostvarenje socijalističke revolucije.

Međutim, degradacijom socijalističkih odnosa u nekim susednim zemljama i neuspehom radikalnijeg demokratskog i socijalističkog preobražaja celokupne balkanske društvene strukture, Makedonci koji žive u okvirima tih zemalja izgubili su nacionalna prava koja su stekli u toku neposrednih napora za ostvarenje socijalističke revolucije i ponovo su bili podvrgnuti otvorenoj denacionalizaciji i asimilaciji. Umesto uspostavljanja pravih prijateljskih odnosa među balkanskim zemljama i narodima, ponovo je stvorena situacija u kojoj se i dalje vrše razne manipulacije sa makedonskom nacionalnom tragedijom. Njome naročito manipulišu one snage i zemlje koje su prožete dubokim neprijateljstvom prema socijalizmu i prema jugoslovenskom samoupravnom sistemu. Makedonsko nacionalno pitanje, bez obzira na to što se od strane jedne susedne zemlje proglašava kao »nepostojeće«, a od druge kao pitanje kojem tek predstoji rešavanje na nekakvoj bugarskoj nacionalnoj osnovi, bez krivice samih Makedonaca, faktično i dalje predstavlja jedan od osnovnih kamenja spoticanja na Balkanu.[3] Na teritoriji Makedonije i dalje se sve više susreću, prepliću i sukobljavaju sve tradicionalne balkanske velikodržavne ideologije i strategije, a najnovija je velikoalbanska ideologija i strategija koja nastoji da se konstituiše kao »ravnopravan partner« u eventualnom budućem prekrojavanju političke karte Balkana, što predstavlja jednu od osnovnih opasnosti ne samo za podrivanje bezbednosti naše zemlje nego i za narušavanje prijateljskih odnosa između balkanskih naroda i mira na Balkanu.

Izuzetna složenost makedonskog nacionalnog pitanja ne može se ni približno shvatiti ukoliko se ne uzme u obzir i činjenica da su, i pored izvojevane slobode u toku jugoslovenske socijalističke revolucije i ostvarenog intenzivnog razvoja SRM u okviru SFRJ, makedonskom nacionalnom biću kao celini i u društvenoj stvarnosti SRM ostali negativni tragovi gotovo jednovekovnog de-

[3] Čak i u našoj zemlji postoje brojni nesporazumi i različita shvatanja o suštini makedonskog nacionalnog pitanja. I u nas ga neki nazivaju navodnim »makedonskim pitanjem« ili »makedonskim nacionalnim pitanjem«, čime faktično izražavaju svoje stanovište o njegovom navodnom nepostojanju. Međutim, prema našem mišljenju, bez obzira na činjenicu što je ono u osnovi bilo rešeno na bazi suverene volje makedonskog naroda u toku jugoslovenske socijalističke revolucije, ono postoji kao posebno pitanje čija se suština u savremenim uslovima svodi na pitanje ostvarenja osnovnih ljudskih i nacionalnih prava Makedonaca u susednim zemljama. Tek ostvarenjem th prava, ono bi faktično prestalo postojati kao nekakvo posebno nacionalno pitanje, čime bi otpali svi sadašnji limitirajući faktori za ostvarenje još širih i svestranih prijateljskih odnosa među balkanskim zemljama i narodima.

Digitized by Google

lovanja susednih buržoaskih neprijateljskih propagandi. Intenzivnim razvojem državnopravnih, obrazovnih, naučnih, kulturnih i drugih institucija u toku slobodnog socijalističkog razvoja SRM, stalnim proširivanjem ravnopravnosti makedonske nacije sa ostalim nacijama u SFRJ i ostvarivanjem njene afirmacije na širim međunarodnim relacijama u priličnoj su meri bili odstranjeni oni društveni uslovi i faktori iz kojih su se u prošlosti stalno reprodukovala različita »nacionalna« opredeljenja određenih snaga u Makedoniji, u zavisnosti od njihove pripadnosti određenoj propagandi. Međutim, pokazalo se da nisu mogli biti sasvim iskorenjeni svi negativni tragovi delovanja susednih buržoaskih velikodržavnih propagandi. Izgubivši mogućnost legalnog delovanja, snage koje su tradicionalno bile vezane za te propagande pregrupisale su se i nastavile svoje delovanje u obliku posebnih zatvorenih, neformalnih grupa. Prihvativši formalno novu jugoslovensku stvarnost i SRM, kao ostvarenje državnosti makedonskog naroda u okvirima SFRJ, faktično ne samo da se nisu pomirile sa tim rezultatima jugoslovenske socijalističke revolucije, koji su od epohalnog značaja za makedonsku naciju, nego im se na perfidan način stalno suprotstavljaju. To njihovo antimakedonsko, antiavnojevsko i antijugoslovensko delovanje osobito je jasnije i intenzivnije došlo do izražaja u uslovima kada se naša zemlja počela ozbiljnije suočavati sa ekonomskim teškoćama, odnosno u uslovima kada je u njenom razvoju nastupilo osetno bujanje različitih vidova i oblika nacionalizma i kada je došlo do eskalacije svih vidova velikodržavnih ideologija i strategija na Balkanu.

Nosioci tih tendencija međusobno se stalno optužuju za ovakav ili onakav nacionalizam. Ono što za jedne, navodno, predstavlja brigu za ostvarenje životnih interesa makedonske nacije, od strane drugih ocenjuje se kao izraz nekakvog makedonskog nacionalizma, a ono što za ove druge, navodno, predstavlja izraz jugoslovenstva i brigu za jačanje jugoslovenske socijalističke zajednice, od strane prvih ocenjuje se kao pokušaj nekakve navodne srbizacije SRM. Treći, koristeći to, »mudro« rade na okupljanju na neslovenskoj etničkoj osnovi. Uporedo sa tim međusobnim podozrenjima i optuživanjima, sve te strukture objektivno se nalaze u poziciji »tihe« opstrukcije prema postojećoj makedonskoj, jugoslovenskoj i avnojevskoj stvarnosti. Ostvarujući svoje trenutne ekonomske i političke, egoističke interese, čekaju priliku za ostvarenje i svojih dugoročnih ciljeva. Sve one se, polazeći svaka sa svojih pozicija, latentno ili otvoreno, stalno suprotstavljaju politici SKM u međunacionalnim odnosima. Napori SKM za jačanje istinskog, radničko-klasnog, jugoslovenstva i za ostvarenje čvrstog jedinstva naroda i narodnosti SFRJ od strane jednih zlonamerno se ocenjuju kao pokušaj vraćanja »integralnom jugoslovenstvu« i kao izraz navodnog srbofilstva određenih krugova u SRM, a napori za svestrani razvoj makedonske nacionalne

Digitized by Google

kulture i za ostvarenje bržeg ekonomskog razvoja SRM od strane drugih dočekuju se sa podozrenjem i optužbama da, navodno, predstavljaju izraz nekog »makedonskog nacionalizma« i antijugoslovenskog, odnosno antisrpskog raspoloženja. Uključivši se intenzivno u širenje tih podozrenja i suprotstavljanja prema politici SKM, velikoalbanske iredentističke snage, sa svoje strane, nastoje da iskoriste albansku narodnost u SRM ne samo u pravcu njenog suprotstavljanja tim strukturama nego i sa ciljem njenog brojčanog preovlađivanja u odnosu na Makedonce.

Te tendencije, na izgled, ne predstavljaju i ne mogu predstavljati neki veći društveni i politički problem koji bi delovao u pravcu ugrožavanja stabilnosti međunacionalnih odnosa u SRM. Na izgled, čak ni sama identifikacija njihovog postojanja i delovanja nije vredna nekakve posebne pažnje. To bi zaista bilo tako kada bi bilo u pitanju njihovo postojanje samo kao rudimentarnih ostataka iz teške istorijske prošlosti. Međutim, činjenica da čak i posle četrdesetogodišnjeg socijalističkog razvoja i ostvarenih ogromnih rezultata u svim sferama društvenog života SRM još postoje mogućnosti njihovog reprodukovanja upućuje na zaključak da se opasnost koja iz toga izrasta ne treba potcenjivati. Opasnost njihovog delovanja osobito je realna s obzirom na činjenicu da eskalirajuće velikodržavne ideologije i strategije i neprijateljske snage koje iz inostranstva deluju sa antisocijalističkih, antijugoslovenskih i antiavnojskih pozicija nastoje da održe i da intenziviraju svoju tradicionalnu povezanost sa njima sa ciljem razbijanja naše višenacionalne zajednice i ostvarenja svojih hegemonističkih pretenzija u eventualnom budućem prekrojavanju političke karte Balkana.

Složenost makedonske nacionalne i društvene stvarnosti izražena je i veoma nepovoljnim demografskim procesima koji se ostvaruju u SRM. Dok, na jednoj strani, dolazi do izražaja stalni nizak prirodni priraštaj makedonskog stanovništva i proces stalnog, doduše manje intenzivnog u zadnje vreme, trajnog iseljavanja Makedonaca u daleke prekookeanske zemlje, na drugoj strani ostvaruje se izuzetno brz priraštaj albanskog stanovništva. Ti procesi propraćeni su i nastojanjima albanskih nacionalističkih i iredentističkih snaga da se što veći broj Roma, Turaka i pripadnika makedonskog stanovništva islamske veroispovesti, pridobiju i preobraze u Albance. Permanentno se od strane tih snaga forsira i postepeno istiskivanje makedonskog stanovništva iz zapadnih delova SRM i stvaranje albanskih etnički čistih oblasti. Pri tome, sasvim razumljivo, napuštanje brdovito-planinskih područja i određenih manjih gradova od strane Makedonaca, njihova migracija iz sela i manjih gradova u veće gradove, posebno prema Skoplju, a i brz priraštaj albanskog stanovništva u SRM, predstavljaju i sasvim objektivne i prirodne procese koji nisu uslovljeni samo delovanjem albanskih iredentističkih snaga. Međutim, koristeći te objektivne i prirodne procese, te snage nastoje da šire psihozu nesigurnosti za Makedonce u tim krajevima i na razne načine pod-

Digitized by Google

stiču stvaranje širih oblasti sa čistim albanskim stanovništvom. To, sa svoje strane, još više pothranjuje i onako postojeće podozrenje i odbojnost u makedonskih šovinista u odnosu na albansku narodnost. Bez obzira na činjenicu da brzi priraštaj albanskog stanovništva nije samo izraz smišljene politike velikoalbanskog nacionalizma i iredentizma nego da predstavlja i sasvim prirodan proces, ukoliko se nastavi sadašnjim tempom mogućno je očekivati da će se u prvim decenijama idućeg veka ostvariti jedan od osnovnih ciljeva velikoalbanske strategije da se albansko stanovništvo brojno izjednači sa ukupnim makedonskim stanovništvom SRM i da počne proces njegove prevage, što će imati velike negativne reperkusije i na Makedonce, i na same Albance. Umesto međusobnog intenzivnijeg komuniciranja, međusobnog mešanja, integracije i bratske saradnje, kao rezultat delovanja pre svega velikoalbanskog nacionalizma, a i makedonskog nacionalizma, dolazi do stalnog produbljivanja jaza između Albanaca i Makedonaca, do uporednog, izolovanog egzistiranja i do narušavanja međusobnih odnosa, što u određeno vreme može da izazove čak i sukobe sa nesagledivim, negativnim posledicama.

Složenost makedonske društvene i nacionalne stvarnosti ne može se shvatiti ukoliko se ne uzme u obzir i činjenica da u SRM, pored postojanja i intenzivnog delovanja triju osnovnih religija — pravoslavne islamske i rimokatoličke, postoje i dosta intenzivno deluju i mnoge druge manje verske zajednice. Ta složenost je utoliko veća što se nacionalna i etnička pripadnost često i ne poklapa sa verskom i jezičkom pripadnošću što ima velike implikacije na međunacionalne odnose i predstavlja jedan od osnovnih izvora iz kojeg izrastaju, stalno se reprodukuju i sukobljavaju makedonski, albanski i muslimanski nacionalizam.

Upravo od te zaista izuzetne složenosti makedonske društvene i nacionalne stvarnosti i ogromnih teškoća sa kojima se suočava makedonsko nacionalno biće polaze one snage koje tvrde da ne postoji makedonski nacionalizam. Usled teškog istorijskog nasleđa, kao što ističu neki od njih, makedonska nacija još nije u potpunosti ostvarila ni svoj »duhovni integritet« ni svest o tom integritetu, a još manje može da bude nosilac nekakvih hegemonističkih težnji prema drugim nacionalnim strukturama. Makedonska nacija, po njihovom mišljenju, nema čak ni dovoljno snage da bi težila ostvarivanju nekakve vlastite hegemonije u odnosu na druge nacionalne strukture. Mnogi od pobornika tih tvrdnji nisu uopšte svesni činjenice da je, baš zbog te izuzetne složenosti makedonskog nacionalnog pitanja i središnjeg položaja Makedonije na Balkanu, makedonski nacionalizam potencijalno isto toliko opasan kao ostali nacionalizmi u SFRJ i u određenim uslovima može da izazove teške posledice za sve jugoslovenske i za sve balkanske narode.

Uprkos tvrdnjama tih snaga, upravo teška istorijska tragedija koju je doživeo makedonski narod i izuzetna složenost makedonskog nacionalnog pitanja predstavljaju jedan od osnovnih objek-

Digitized by Google

tivnih izvora iz kojeg izrasta i stalno se reprodukuje makedonski nacionalizam. Najekstremniji njegov oblik izražava se u platformi i delovanju, uglavnom iz inostranstva, vančomihajlovističkih snaga. Te snage predstavljale su jednu od najsnažnijih struja koje su nastale na bazi delovanja susednih velikodržavnih propagandi u Makedoniji. Pomućenošću svoje nacionalne svesti, svojim shvatanjima o navodnom bugarskom karakteru slovenskog stanovništva Makedonije i svojom platformom i naporima za ostvarenje nekakve »ujedinjene i samostalne Makedonije« na tim osnovama, te snage su decenijama nanosile ogromne štete baš makedonskom narodu iz čijih su nedara i same proizišle. Razrešenjem makedonskog nacionalnog pitanja u toku jugoslovenske socijalističke revolucije i postignutim krupnim rezultatima u razvoju makedonske nacije u SRM u okvirima SFRJ, one ne samo što su doživele težak istorijski poraz i uglavnom izgubile svoj uticaj u Makedoniji, nego su u priličnoj meri izgubile čak i mogućnost svog reprodukovanja iz redova makedonskog iseljeništva širom sveta. Novi talas iseljavanja iz Makedonije, koji je nastupio u posleratnim uslovima, i odlazak radnika iz SRM na privremeni rad u zapadnoevropske zemlje doprineli su znatnom ubrzavanju procesa njihovog slabljenja i raspadanja. Svojim naglašenijim makedonskim nacionalnim osećanjima i jasno ispoljenim jugoslovenskim socijalističkim patriotizmom, ti iseljenici i radnici uneli su mnoga kolebanja u redove predratnog makedonskog iseljeništva i emigracije, iz kojih su se uglavnom reprodukovale vančomihajlovističke snage. U takvim uslovima, težnje tih snaga za ostvarenjem nekakve »ujedinjene i samostalne Makedonije« na bugarskoj nacionalnoj osnovi i njihova shvatanja o navodnom bugarskom karakteru slovenskog stanovništva Makedonije postali su čak i za makedonske iseljenike i za makedonsku emigraciju sasvim neprihvatljivi.

Nosioci te platforme, danas, ne predstavljaju nekakvu realnu snagu koja može unositi neke pometnje u društveni nacionalni život SRM ili ugroziti bezbednost naše zemlje. Međutim, s obzirom na međunarodnu konstelaciju snaga i na posebne prilike na Balkanu, štete koje te snage, u sprezi sa onima kojima služe, mogu da nanesu, pre svega samoj makedonskoj naciji, a i ostalim jugoslovenskim i svim balkanskim narodima, ne treba ni najmanje potcenjivati. Istorijsko iskustvo pokazalo je da oni mogu biti iskorišćeni od određenih snaga na Balkanu i od strane ove ili one velike sile za ostvarenje njihovih posebnih, vlastitih velikodržavnih hegemonističkih ciljeva. Njihovo delovanje je faktično usmereno na izazivanje novih, otvorenih sukoba među balkanskim zemljama i ka promeni postojeće političke karte Balkana. Sasvim je jasno da bi ostvarenje njihovih ciljeva, odnosno eventualno konstituisanje nekakve »ujedinjene i samostalne Makedonije« na bazi shvatanja o bugarskom karakteru slovenskog stanovništva Makedonije, taktički moglo da predstavlja veliku nadu velikobugarskim snagama za ostvarenje njihovog cilja o takozvanom ujedinjenju bugarskih zemalja. Istorijsko iskustvo pokazalo je da su ti pokušaji

Digitized by Google

neminovno vodili opštem balkanskom sukobu, u kojem je uvek najviše stradao makedonski narod. Hegemonističke težnje velikobugarskih snaga i njihovih štićenika, vančomihajlovističkih i drugih vrhovističkih snaga, nanosile su ogromne štete i žrtve i samom bugarskom narodu. Upravo zbog toga su se i same progresivne, socijalističke snage u Bugarskoj, u svojim naporima za ostvarenje socijalističke revolucije i radikalnog demokratskog i socijalističkog preobražaja, najodlučnije suprotstavljale njihovoj ideologiji i strategiji i vodile upornu borbu za njihovo iskorenjivanje iz društvenog života Bugarske.

Pristalice teze o nepostojanju makedonskog nacionalizma, polazeći od činjenice da vančomihajlovističke snage imaju probugarsko nacionalno opredeljenje i da bi eventualno ostvarenje njihovih planova o »ujedinjenoj i samostalnoj Makedoniji« na toj nacionalnoj osnovi faktično moglo predstavljati samo etapu ka ostvarenju takozvanog ujedinjenja bugarskih zemalja, izvode zaključak da platforma i delovanje tih snaga zapravo ne predstavljaju izraz nekakvog makedonskog nacionalizma, nego da su, navodno, izraz velikobugarskog nacionalizma. Pri tome, faktično zanemaruju najočiglednije činjenice da su te snage ipak, bez obzira na svoje shvatanje o bugarskom karakteru slovenskog stanovništva Makedonije, uvek proizlazile iz makedonske, a ne iz bugarske nacionalne strukture i da je njihov neposredni cilj ipak stvaranje »ujedinjene i samostalne Makedonije« kao posebne države na Balkanu u kojoj bi se ostvario »zajednički život« većinskog slovenskog stanovništva, koje navodno ima bugarsko nacionalno opredeljenje, sa ostalim nacionalnostima koje naseljavaju Makedoniju. Upravo zbog toga njihova platforma i njihovo delovanje, po našem mišljenju, predstavljaju izraz makedonskog nacionalizma koji se istovremeno preobrazio i u velikobugarski nacionalizam.

Dok o platformi vančomihajlovističkih snaga, koje uglavnom deluju u inostranstvu, i iz inostranstva, kao neprijateljska emigracija u odnosu na SRM i SFRJ, čak i u pobornika teze o nepostojanju makedonskog nacionalizma vlada opšte mišljenje da je duboko antimakedonska i krajnje reakcionarna, takve jednodušnosti nema kada je reč o tome da li, i kakvi drugi, oblici makedonskog nacionalizma postoje. Velike nejasnoće, dileme i suprotna mišljenja, naime, dolaze do izražaja kada je u pitanju to da li se kao makedonski nacionalizam mogu okarakterisati i ona platforma i opredeljenja koji imaju za cilj ujedinjenje Makedonije na makedonskoj nacionalnoj osnovi. Svakako se sama ideja o ostvarenju prava makedonske nacije na samoopredeljenje, polazeći od principijelnih marksističkih pozicija, ne može okarakterisati kao izraz nekakvog makedonskog nacionalizma. Bez obzira da li je nekima dojadilo da stalno slušaju o Makedoncima koji žive van teritorije naše zemlje, jer to, navodno, samo zadaje nepotrebne brige i nije u saglasnosti sa trenutnim i dugoročnim interesima naše zemlje, što u stvari predstavlja izraz pokušaja paktiranja sa nekim susednim velikodržavnim strategijama preko leđa makedonske nacije

Digitized by Google

i njihovog naivnog verovanja da će se otarasiti makedonskog problema u nastojanjima da ostvare neke, navodno, svoje istorijske ciljeve, samo pravo makedonske nacije na samoopredeljenje do otcepljenja ne može se okarakterisati kao nekakav izraz makedonskog nacionalizma. Međutim, pri tome ni najmanje nije reč o tome da li neki prihvataju, a drugi osporavaju, legitimno pravo makedonske nacije na samoopredeljenje do otcepljenja, odnosno o tome da li su neki, s obzirom na istorijske i konkretne okolnosti, »odustali« od brige za ostvarenje tog prava, a drugi su ostali »dosledni« pobornici njegovog ostvarenja. Suprotstavljena gledišta, u stvari, proizlaze iz različitih shvatanja suštine tog prava i puteva za njegovo ostvarenje. Samo objektivna situacija raskomadanosti Makedonije čini veoma labilnu demarkacionu liniju između onoga što zaista znači ostvarenje vitalnih istorijskih interesa makedonske nacije i onoga što znači apsolutiziranje prava na otcepljenje.

Platforma KPJ o makedonskom nacionalnom pitanju, utvrđena još u predratnim uslovima, a ostvarena u toku narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, upravo je polazila od principijelnog marksističkog stanovišta o pravu nacija na samoopredeljenje do otcepljenja. Na osnovu priznanja tog prava, konkretna, neposredna politika KPJ bila je usmerena ka ostvarenju nacionalnih prava Makedonaca u okvirima »svoje« zemlje. Kao rezultat toga, Makedonci koji su živeli u okvirima Jugoslavije ne samo što su u potpunosti ostvarili nacionalnu slobodu nego su, na osnovu svoje slobodno izražene volje i na osnovu jasno izražene volje i ostalih Makedonaca, konstituisali i makedonsku nacionalnu državu, kao jednu od federalnih jedinki nove Demokratske Federativne Jugoslavije. Ostvarujući time dosledno svoj internacionalistički dug prema makedonskoj naciji, KPJ je, sasvim logično, smatrala i očekivala da će i ostale balkanske komunističke partije poći tim putem i da će se izboriti za priznanje nacionalnih prava Makedonaca u okvirima »svojih« zemalja. Upravo je to predstavljalo izraz zajednički utvrđene politike balkanskih komunističkih partija i strategije Kominterne kao jedini realan put za potpuno rešenje makedonskog nacionalnog pitanja na bazi poštovanja suverene volje makedonske nacije na samoopredeljenje do otcepljenja. KPJ se i u posleratnim uslovima dosledno pridržavala te platforme. Na osnovu te platforme, nova Jugoslavija je u posleratnim uslovima ostvarivala politiku svestrane, prijateljske saradnje sa tim zemljama, što je predstavljalo jedini realni put za ostvarenje nacionalnih prava delova makedonskog naroda koji žive u okviru njihovih zemalja. Polazeći od poznatih principa o nemešanju u unutrašnje poslove i o poštovanju suvereniteta i teritorijalnog integriteta svake zemlje, ona se u čitavom posleratnom razdoblju zalagala za ostvarivanje širih i svestranijih dobrosusedskih odnosa i za pretvaranje nacionalnih manjina od jabuke razdora u most za ostvarivanje upravo takvih prijateljskih odnosa i međusobnog zbližavanja. Polazeći od svojih principijelnih opredeljenja i od međunarodno utvrđenih principa, ona ne uslovljava

Digitized by Google

tu svestranu saradnju sa susednim zemljama u kojima žive Makedonci promenom njihove politike u odnosu na Makedonce i na makedonsku naciju.

Sasvim je jasno da bi svako takvo uslovljavanje u konkretnim uslovima vodilo ka zaoštravanju međusobnih odnosa. A zaoštravanje tih odnosa najmanje može da predstavlja nekakav makedonski nacionalni interes. Sasvim je jasno da makedonska nacija ne može sebi dozvoliti, u ime nerealne politike o ujedinjenju Makedonije, da ulazi u nekakve rizike koji bi mogli dovesti i do žrtvovanja onoga što je već postigla u okvirima SFRJ. Upravo odbrana naše višenacionalne zajednice, očuvanje trajnog mira na Balkanu i razvijanje svestranih prijateljskih odnosa između svih balkanskih zemalja i naroda predstavlja njen osnovni istorijski, egzistencijalni interes. Međutim, upravo polazeći od tih međunarodno utvrđenih principa, osobito od stavova i principa utvrđenih na Konferenciji u Helsinkiju, od principa svog federativnog uređenja i od sopstvene prakse svestranog ostvarenja ljudskih i nacionalnih prava za delove susednih naroda, koji kao nacionalne manjine, odnosno narodnosti, žive u njenim okvirima, SFRJ ne samo da se ne može pomiriti sa politikom denacionalizacije i asimilacije koja se ostvaruje nad Makedoncima u onim susednim zemljama u kojima oni žive, nego ne može odustati ni od zahteva da se tim Makedoncima osiguraju osnovna ljudska i nacionalna prava.

Ta platforma SKJ i politika SFRJ, kao što smo već istakli, prihvaćene su od ogromne većine makedonskog naroda, jer predstavljaju njegov istinski nacionalni i egzistencijalni interes i najrealniju alternativu za ostvarenje nacionalnih prava Makedonaca u susednim zemljama. Međutim, istovremeno, one su stalno nailazile i nailaze na podozrenja i suprotstavljanja od strane određenih pojedinaca i grupa u SRM, što predstavlja najočigledniji izraz postojanja makedonskog nacionalizma. Nosioci tog nacionalizma, koji više polaze od činjenice podeljenosti Makedonije, a manje od realnog položaja koji SRM ima u okvirima SFRJ, stalno zameraju rukovodstvima SFRJ i SRM što saradnju sa onim susednim zemljama u kojima žive Makedonci, ne uslovljavaju promenom njihove denacionalizatorske i asimilatorske politike prema Makedoncima, njihovog stanovišta i politike prema makedonskoj naciji i prema SRM. Osuđujući ta rukovodstva da su, navodno, odustala od brige za ostvarenje makedonskih nacionalnih interesa, zalažu se za koncipiranje i ostvarivanje takve strategije i konkretne politike koje će imati za cilj bezuslovno ostvarenje prava makedonske nacije na ujedinjenje Makedonije. Pri tome, nije reč samo o nekakvim zabludama u nekih »običnih« ljudi o realnim mogućnostima ostvarenja tog prava, što takođe postoji, nego o opredeljenjima, o pokušajima stvaranja takve platforme i o delovanjima određenih pojedinaca i grupa za koje se ne može reći da predstavljaju izraz takvih zabluda.

Upravo nosioci tih podozrenja i suprotstavljanja faktično su i najgrlatiji pobornici teze o nepostojanju makedonskog naciona-

Digitized by Google

lizma. Oni nikako ne mogu, a neki ni ne žele, da shvate u čemu bi se sastojao makedonski nacionalizam tih opredeljenja kada je, navodno, reč o platformi i o naporima za ostvarenje »istinskih istorijskih ciljeva« makedonske nacije. Patetično izjavljuju da su svi narodi na Balkanu ostvarili pravo na samoopredeljenje do otcepljenja, a da se samo makedonskom narodu to pravo, navodno, osporava. Ne shvatajući suštinu tog prava, neki od njih veoma nepromišljeno, a drugi najverovatnije iz neprijateljskih pobuda prema Jugoslaviji, apsolutizuju pravo na otcepljenje i time nanose ogromne štete samoj makedonskoj naciji. Polazeći od tih pozicija, šire podozrenja prema politici SKJ i SFRJ; zameraju KPJ što nije, u uslovima drugog svetskog rata, postavila neposredni zadatak ujedinjenja Makedonije; zameraju politici SFRJ i SRM što pri koncipiranju i realizaciji politike sa susednim zemljama, navodno, ne vode računa o interesima makedonske nacije; zameraju rukovodstvima SFRJ i SRM što saradnju sa zemljama, u čijim okvirima žive delovi makedonskog naroda, ne uslovljavaju promenom njihove politike prema Makedoncima i prema makedonskom nacionalnom pitanju; zameraju tim rukovodstvima što makedonsko nacionalno pitanje ne postavljaju »pred OUN« i pred druge »međunarodne forume«; šire podozrenja prema politici SKM i SRM o međunacionalnim odnosima; šire podozrenja prema srpskoj naciji, osobito šire podozrenja prema albanskoj narodnosti u SRM i prema Albancima uopšte, itd. Izrazita nacionalistička obojenost i kratkovidost njihove platforme naročito se jasno pokazala kod izbora javnih objekata u Skoplju na koje je nedavno otkrivena i osuđena teroristička grupa postavila i aktivirala eksplozivne naprave. Te naprave su, naime, bile postavljene pred zgradom Generalnog grčkog konzulata, pred zgradom Starešinstva islamske verske zajednice, pred prostorijama dopisništva *Politike*, ispod nadvožnjaka na Bulevaru Jugoslavija, pred kućom starešine islamske verske zajednice.

Platforma o ujedinjenju Makedonije osobito dolazi do izražaja u određenim delovima makedonskog iseljeništva u prekookeanskim zemljama i u delovima makedonske emigracije u zapadnoevropskim zemljama. Njena suština, zapravo, sastoji se u zahtevima za otcepljenje svih delova Makedonije iz sastava postojećih država i za njihovo ujedinjenje u posebnu makedonsku nacionalnu državu. Poslednji talas trajnog iseljavanja iz Makedonije u prekookeanske zemlje i odlazak radnika iz SRM na privremeni rad u zapadnoevropske zemlje, kao što smo već istakli, uslovili su rapidnu eroziju vančomihajlovističkog pokreta. Ogromna masa tih iseljenika, emigranata i radnika, nasuprot vančovističkim snagama i njihovim shvatanjima o bugarskom karakteru makedonskog pitanja, nepokolebljivo je ostala na pozicijama da jedino doslednost sa kojom je ostvareno razrešenje makedonskog nacionalnog pitanja u okvirima SFRJ i jugoslovenska politika dobrosusedskih odnosa na Balkanu mogu biti realni put i primer za razrešenje makedonskog nacionalnog pitanja u ostalim susednim zem-

Digitized by Google

ljama. Međutim, uporedo sa time, izdiferencirale su se i određene snage koje, istovremeno sa odbijanjem vančomihajlovističke platforme, odaju »priznanje« Jugoslaviji što je priznala postojanje makedonske nacije, ne prihvatajući način na koji je ostvareno rešenje makedonskog nacionalnog pitanja u njenim okvirima, jer, navodno, on ne nudi ostvarenje konačnog i potpunog rešenja makedonskog nacionalnog pitanja. One su osobito ogorčene politikom denacionalizacije i asimilacije koja se ostvaruje u drugim balkanskim zemljama prema Makedoncima koji žive u njihovim okvirima i zalažu se za bezuslovno otcepljenje delova Makedonije koji se nalaze u njihovim okvirima i za njihovo ujedinjenje sa vardarskim delom Makedonije u posebnu državu makedonskog naroda na Balkanu. Proglašavajući se kao »nepokolebljivi borci« za navodno ostvarenje istinskih istorijskih ciljeva makedonske nacije i osuđujući rukovodstvo SRM da je, navodno, »izdalo makedonsko delo«, nastoje da uspostave, i da održe, veze i saradnju sa onim pojedincima i grupama u SRM koji se sa podozrenjem odnose prema politici rukovodstva SFRJ i SRM u odnosu na makedonsku naciju. Time, u ime ujedinjenja Makedonije, faktično deluju u pravcu razbijanja SFRJ.

Neki pobornici tih opredeljenja, osobito iz redova naučnih i kulturnih radnika u SRM, nisu toliko politički naivni da ne mogu da shvate da je ostvarivanje nekakve politike o ujedinjenju Makedonije u konkretnim uslovima sasvim nerealno. Svesni toga, a računajući da se u budućnosti mogu stvoriti povoljniji uslovi za ostvarenje tog »krajnjeg cilja«, njihovi zahtevi za konkretne uslove svode se na ostvarenje politike »makedonskog nacionalnog okupljanja«. Zameraju političkom vrhu SRM i SKM što ne koncipiraju i ne ostvaruju takvu politiku i strategiju u odnosu na Makedonce koji žive u susednim zemljama. Pri tome se njihovi zahtevi ne svode na preduzimanje onih mera koje su u našim ustavima utvrđene kao pravo i obaveza matice u odnosu na nacionalne manjine, odnosno mera koje su i međunarodno utvrđene i respektovane, nego na jednostrane akcije koje faktično ne vode računa o stavovima i interesima druge strane i koje pod plaštom »makedonskog nacionalnog okupljanja« stvarno nastoje da šire nacionalističke strasti prema susednim narodima.

Platforma tih snaga o ujedinjenju Makedonije, na izgled, predstavlja realan istorijski interes makedonske nacije. Istorijski nasleđena i konkretna makedonska društvena, nacionalna i duhovno-kulturna stvarnost zaista je toliko teška i složena da često ni dobronamerni ljudi ne mogu da sagledaju i da učine jasnu distinkciju između onoga što stvarno predstavlja realan interes makedonske nacije i onoga što vodi ka nacionalnoj isključivosti. Ta stvarnost, sa jedne strane, objektivno još uvek uslovljava potrebu stalnog samopotvrđivanja i afirmacije makedonske nacije, a sa druge strane, predstavlja i jedan od osnovnih izvora iz kojeg izrasta i stalno se reprodukuje makedonski nacionalizam. Pokušaji negiranja postojanja tog nacionalizma nisu samo izraz neupuće-

Digitized by Google

nosti i nedovoljnih naučnih saznanja o međunacionalnim odnosima u SRM nego, kao što smo već istakli, predstavljaju i svesno opredeljenje određenih pojedinaca i grupa. Ta opredeljenja ne samo da su suprotstavljena politici SKJ i SKM o međunacionalnim odnosima, nego, svesno ili nesvesno, faktično služe neprijateljima naše zemlje i njenog socijalističkog i samoupravnog uređenja. Odnos tih snaga prema Jugoslaviji krajnje je dvoličan i u osnovi neprijateljski. Sa jedne strane, oni optužuju Jugoslaviju što se, navodno, zadovoljila samo parcijalnim rešenjem makedonskog pitanja i što, navodno, ne preduzima dovoljno energične korake u zaštiti »makedonskog nacionalnog interesa«, a sa druge strane, upravo u samim tim optužbama faktično je sadržan i zahtev da ona preuzme na sebe zadatak »potpunog i konačnog« rešenja makedonskog nacionalnog pitanja. Pri tome, namerno ili nenamerno, previđaju činjenicu da proces denacionalizacije i asimilacije Makedonaca u susednim zemljama ne može prekinuti niko sa strane, nego samo borba progresivnih snaga tih zemalja za ostvarenje daljeg radikalnog demokratskog i socijalističkog preobražaja. Ističući krajnje nerealne parole o ujedinjenju Makedonije, umesto da pomognu, oni faktično nanose ogromne štete Makedoncima koji žive u okvirima tih zemalja, jer je sasvim jasno da ovi ne mogu ostvariti svoja nacionalna prava ukoliko bi gajili separatističke težnje u odnosu na državu u kojoj žive. Ne mogu da shvate ni da prihvate činjenicu da ta prava ne može izvojevati niko sa strane, osim vlastita borba samih Makedonaca, povezana sa borbom progresivnih snaga tih zemalja, za radikalni društveni preobražaj. Te snage se ni najmanje ne obaziru na istorijsko iskustvo koje je upravo potvrdilo da su Makedonci svoja nacionalna prava u tim zemljama ostvarivali samo kao deo borbe radničke klase i njene avangarde za neposredno ostvarenje radikalnog demokratskog preobražaja i socijalističke revolucije. Tom svojom platformom i delovanjem, nasuprot naporima koje čine SRM i SFRJ za poboljšanje i razvoj prijateljskih odnosa sa susedima, kao jedino realnim preduslovima za ostvarenje nacionalnih prava Makedonaca koji žive u njihovim okvirima, one faktično šire odbojnost prema susednim narodima i podozrenja o postojanju u njih takvih društvenih snaga koje se objektivno i trajno ne mogu pomiriti sa tom denacionalizatorskom i velikodržavnom strategijom i politikom vladajućih društveno-političkih struktura. Svojom nacionalističkom zaslepljenošću stvarno šire i podozrenja u mogućnost neminovnog kristalisanja u tim zemljama, tokom budućeg procesa klasno-socijalne i političke diferencijacije društvenih i političkih snaga koje će napore za ostvarenje osnovnih ljudskih i nacionalnih prava Makedonaca i ostalih narodnosti postaviti kao izraz i deo vlastite politike za radikalniji preobražaj postojećih društvenih odnosa. U ime ostvarenja prava na ujedinjenje Makedonije, u stvari, doprinose ugrožavanju društvenog sistema i bezbednosti SRM i SFRJ. Svojim krajnje nerealnim parolama, faktično idu naruku onim snagama na Balkanu, i u svetu, koje su

Digitized by Google

zainteresovane i koje rade u pravcu promene međunarodno priznatih granica između balkanskih zemalja. Mnogi od njih nisu tako kratkovidi da teže izazivanju nekakvog takvog otvorenog sukoba među balkanskim zemljama, koji bi bio kontraproduktivan za samu makedonsku naciju. Međutim, kada bi se njihovi naivni, ili samo na izgled naivni, zahtevi pretvorili u onakav strateški program i u nekakvu konkretnu politiku, objektivno bi vodili takvom sukobu. Upravo, zbog svega toga, njihova platforma i njihovo delovanje predstavljaju izraz makedonskog nacionalizma koji u određenim uslovima može da bude opasniji od bilo kojeg drugog nacionalizma u SFRJ.

Pitanje ujedinjenja Makedonije manipulisale su tokom istorijskog razvoja mnoge raznorodne društveno-političke snage na Balkanu. U određenim momentima, njime su manipulisale i neke velike evropske i svetske sile, sa ciljem ostvarenja svojih posebnih hegemonističkih pretenzija prema Balkanu. Čak je i Hitlerova Nemačka nastojala, pri kraju rata, putem svog štićenika Ivana Mihajlova, da njime manipuliše. Ono je, pomoću vančomihajlovističkih snaga, koje su u međuvremenu promenile svoje gospodare, bilo korišćeno i od strane Zapada u posleratnim uslovima, kao povod za vršenje pritiska na novu Jugoslaviju i kao deo antikomunističke kampanje. Osobito široko bilo je iskorišćavano i od strane onih snaga i zemalja koje su se priključile staljinističko-informbirovskom pritisku na Jugoslaviju. U doba najžešćeg informbirovskog pritiska na Jugoslaviju, one su manipulisale najpre vardarskim, zatim egejskim, a onda i pirinskim delom Makedonije, kao navodnim pijemontom u konstituisanju nekakve »ujedinjene Makedonije« u okvirima »bratske zajednice« socijalističkih zemalja. Sadašnje parole o »ujedinjenju Makedonije« faktično predstavljaju samo još jednu dodatnu kariku u tom dugom lancu iskorišćavanja makedonske tragedije od strane određenih snaga i zemalja za ostvarenje vlastitih velikodržavnih i hegemonističkih pretenzija na Balkanu. Ako se ima u vidu sva složenost makedonske nacionalne problematike i konkretna društvena stvarnost na Balkanu i u svetu, platforma i delovanje tih snaga ne mogu se drugačije shvatiti i objasniti osim ili kao nacionalni romantizam, ili kao svesno služenje određenim snagama i nekim velikim silama koje imaju interes da drže u rezervi čak i tu varijantu, odnosno kao pokušaj da se određenim evropskim i velikim silama ponudi nekakva alternativa u eventualnom budućem prekrojavanju političke karte Balkana.

Neposredno nakon drugog svetskog rata u Makedoniji, u svim njenim delovima, dolazila su do izražaja veoma intenzivna organizovana delovanja sa pozicije makedonskog nacionalizma. Vančomihajlovistički pokret, koji je do tada služio nacističkoj Nemačkoj, stavio se, kao što smo već istakli, u službu zapadnih saveznika, pa su njegove organizacije i grupe bile iskorišćavane kao deo antikomunističkog delovanja Zapada. I u doba najžešćeg informbirovskog pritiska na Jugoslaviju došlo je takođe do inten-

Digitized by Google

zivnog, organizovanog delovanja sa pozicija platforme o navodnom ujedinjenju Makedonije. Doživevši težak poraz od strane same makedonske i jugoslovenske društvene i nacionalne stvarnosti, grupe koje su sa tih pozicija delovale organizovano u korist jedne ili druge strane ili su bile likvidirane, ili su same prestajale postojati, ili su svoje antimakedonsko i antijugoslovensko delovanje nastavili u inostranstvu i iz inostranstva. Činilo se kao da je nastupilo otrežnjenje, uslovljeno uverenjem da je postojeća konstelacija snaga na Balkanu i u svetu takva da čini iluzornim svako delovanje u Makedoniji sa tih pozicija. Nakon toga, dugo vremena makedonski nacionalizam u konkretnoj društvenoj stvarnosti SRM pretežno se izražavao u verbalnim istupanjima pojedinaca, u verbalnim izjavama u grupama bliskih prijatelja ili istomišljenika, u povremenim ispisivanjima određenih parola, u širenju određene literature iz inostranstva sa takvom neprijateljskom tematikom, kao i u određenim zastranjivanjima u nekim književnim, umetničkim i publicističkim radovima. Činilo se kao da je ponestalo i snage za organizovano delovanje sa tih pozicija. Po svemu sudeći, i njihovi patroni su i sa jedne i sa druge strane, shvatili da je u konkretnim uslovima realnije i efikasnije iskorišćavanje ideje i platforme o stvaranju nekakve »velike Albanije«, nego ideje i platforme o nekakvoj »ujedinjenoj Makedoniji«. Sa druge strane, otkrivanje pomenute grupe u Skoplju, koja se služila čak i taktikom podmetanja eksplozivnih naprava, kao da je demantovalo te ocene i očekivanja. Bez obzira što je reč samo o jednoj otkrivenoj grupi, sama činjenica, da je do njenog formiranja došlo nakon akumuliranog ogromnog istorijskog iskustva i ostvarenog intenzivnog razvoja SRM u toku proteklih četrdeset godina, govori da nisu nemoguća organizovana delovanja i sa pozicije tog, makedonskog, nacionalizma. Na izgled, delovanje te grupe kao da predstavlja samo izraz nekakvog makedonskog nacionalnog romantizma njenih pripadnika, koji ne vode računa čak ni o tome da li će biti izloženi podsmehu. Međutim, dublja analiza prilika i odnosa na Balkanu i u svetu i delovanje velikih sila na tom prostoru, upućuju na zaključak da nije reč samo o takvim naivnim akcijama nego i o nastojanju nekih snaga i zemalja da se drži otvorena čak i ta varijanta o navodnom ujedinjenju Makedonije.

Digitized by Google

Stipan Kopilović

Klerikalizam i kleronacionalizam, njegovi nosioci i izvori

Sa stanovišta sagledavanja suštine i pojavnog oblika klerikalizma[1] i kleronacionalizma, a naročito vođenja kontinuirane, organizovane i jedinstvene idejno-političke borbe protiv njegovih neposrednih, konkretnih uzroka javljanja i posledica time izazivanih, od izuzetnog je, ako ne i primarnog značaja, da se pažnja usredsredi na složeni splet ključnih momenata koji »oblikuju« društveno stanje i idejnu situaciju pogodne za narastanje klerikalizma i kleronacionalističkih nastojanja. Pri tome je bitno imati na umu da i ove tendencije, u meri u kojoj uzimaju mah, povratno deluju kao osamostaljeni specifični faktori u lancu činilaca pogoršanja društvenog stanja i usložnjavanja idejne situacije.

Klerikalizam i kleronacionalizam stalno su prisutni u pojedinim verskim zajednicama, a u uslovima zaoštrene (krizne) društvene situacije, po pravilu, postaju nasrtljiviji i glasniji u postavljanju i propagiranju svojih političkih zahteva. Različiti su nosioci,[2] vidovi, oblici i intenzitet njihovog ispoljavanja u sklopu de-

[1] U tekstu neće biti reči o unutarcrkvenom klerikalizmu — »potpuna ovisnost svake delatnosti laika o klericima«, već o klerikalizmu izvan crkve — »pokušaji da klerici, sveštenici, u svim područjima života dobiju posebnu ulogu«. Prema tome, klerikalističkim ponašanjem označavamo svako delovanje kojim crkva neke konfesije prekoračuje religiozno područje, s ciljem da u svom posebnom interesu i za svoj račun samostalno arbitrira, ili partnerski kondicionira stavove o pitanjima koja su bitna za socijalni, politički, kulturni itd. karakter društvene zajednice i njenog razvoja.

[2] Nosioci klerikalizma su različiti — pojedinci iz hijerarhije verskih zajednica, verski službenici, građani vernici, u poslednje vreme religijski opredeljena inteligencija. Zavisno od nosilaca klerikalizma,

Digitized by Google

lovanja verskih zajednica, ali su im klasna suština i idejna pozicija uvek bliski ili čak identični.

U tom pogledu je važno ukazati na socijalnu i idejnu osnovu izrastanja i jačanja klerikalizma i kleronacionalizma, koji u određenoj situaciji, ideološki i politički, može da postane kičma nacionalističke propagande i delovanja. Okolnost da je u našem slučaju reč o višenacionalnoj i višekonfesionalnoj društvenoj zajednici, čini tu mogućnost realnijom i opasnijom.

U uslovima kada društveno-ekonomska i politička kretanja ozbiljno osujećuju ostvarivanje neposrednih istorijskih interesa radničke klase i svih radnih slojeva čiji materijalni i ukupni društveni položaj prevashodno zavisi od njihovog rada; kada se, dakle, povećava jaz između idejnog, vrednosnog, normativnog i ukupnog revolucionarnog potencijala društva, s jedne, i aktuelne društvene prakse i društvenog života, s druge strane, objektivno i subjektivno se otvara širok manevarski prostor za prodor najrazličitijih antikomunističkih ideologija i za prikriven ili otvoren nastup njihovih nosilaca, antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga. To u osnovi važi i za klerikalizam i za kleronacionalizam kao njegov specifičan oblik i kao jedan od najekstremnijih vidova antimarksizma, u ideološkom, i antisocijalizma, u praktično-političkom smislu. Tim pre što se u slučaju klerikalizma i kleronacionalizma u našim uslovima u suštini radi o nastojanjima da se ponovo uspostavi jedinstvo duhovnog i svetovnog, kao načina ostvarivanja uloge nezaobilaznog činioca u monopolisanju vlasti, činioca vladanja društvom. Borba za povlašteni, monopolski, vladajući društveni položaj ili bar participiranje u njemu, dublji je interesno-ideološki sloj ne samo klerikalističke i kleronacionalističke, već i svih kontrarevolucionarnih platformi koje se u svom ispoljavanju manje ili više uspešno kamufliraju u puko sredstvo pretvorenim idejama humanosti, jednakosti, pravde, slobode, naroda, nacije, države i tome slično. To je razlog često prećutnog saglasnog, pa čak i organizovanog povezivanja najrazličitijih, na prvi pogled idejno-politički nespojivih krugova i snaga u konkretnoj sredini i na širem društvenom planu. Primeri koji to mogu da ilustruju su okupljanje antisocijalističkih elemenata, od informbirovaca do unitarista, u klerikalističke strukture unutar Srpske pravoslavne crkve ili uključivanje eksponiranih nacionalista iz vremena »mas-poka« u klerikalističke i kleronacionalističke krugove u okviru Katoličke crkve. Očito, u datoj situaciji, a to znači i danas, svako od njih sledi svoj interes i cilj, i rezultanta takvog delovanja, čak i ako je ono međusobno nepovezano, u suštini se javlja kao prepreka i osujećenje ostvarivanja revolucionarnih interesa i ciljeva društvenog razvoja. Širenje srednjeg, malograđanskog sloja i učvršćivanje njegovih društvenih pozicija,

---

njegov sadržaj i struktura protežu se od otvorenog »straha« za sudbinu religije u socijalizmu do otvorenog neprijateljstva prema tekovinama naše socijalističke revolucije.

Digitized by Google

a pogotovu širenje i učvršćivanje malograđanskog mentaliteta i sistema vrednosti u društvu, pa i u samom Savezu komunista, kao sve prepoznatljivijeg činioca formiranja društvene svesti i obrazaca društvenog ponašanja (individualnog i kolektivnog), tome presudno pogoduje. Zapravo, širenje sloja malograđanstva i pogotovu malograđanskog mentaliteta žitko je testo građanske restauracije, čija realna opasnost pothranjuje dogmatsku svest i tendenciju jačanja birokratsko-etatističkih odnosa čak i u redovima radničke klase i njene avangarde.

Mora se takođe imati u vidu da verske zajednice koje deluju u Jugoslaviji nisu samostalan religijski faktor, već da su pod snažnim uticajem ideoloških, vojnih, blokovskih i drugih snaga. Ciljevi dejstva blokovskog psihološko-propagandnog rata — kao produžene ruke ukupne blokovske strategije i podele sfera uticaja — i ovde su sasvim prepoznatljivi.

Proučavanje klerikalizma i kleronacionalizma kao njegovog specifičnog oblika traži strogo razgraničavanje i razdvajanje religioznosti od klerikalizma. Prvo je privatna stvar građana, garantovana Ustavom, a drugo je zloupotreba religije u političke svrhe, što je Ustavom izričito zabranjeno. Neophodnost marksističkog, idejno-teorijskog i praktično-političkog razlikovanja tih pojava jasno je izrazio Edvard Kardelj: »Odnos komunista prema veri mora, prema tome, na jednoj strani značiti bitku sa reakcionarnim pritiscima ne na nas, već pre svega na samog vernika i crkvu, a to znači protiv zloupotrebe crkve i vere u reakcionarne političke ciljeve, a na drugoj, pak, strani, treba podupirati ona nastojanja i otvarati se onim težnjama koje iskreno i stvarno odvajaju vernike od takvih reakcionarnih pritisaka i usmeravaju ih u okviru stvarnih verničkih potreba«.

Klerikalizam je najvećim delom izraz klasno-nacionalnog sadržaja religije i utoliko se naš odnos prema klerikalizmu i kleronacionalizmu posebno mora idejno i politički temeljiti na stanovištu o klasnom i nacionalnom oslobođenju i emancipaciji čoveka. Pri tome se ne sme zaboravljati da se kleronacionalizam javlja kao najkonzervativniji i najreakcionarniji produkt religijske svesti, kao otpor progresivnim tokovima u razvoju čovečanstva, konkretnije, u našim uslovima, kao otpor revolucionarnim promenama koje sobom nosi socijalizam i socijalističko samoupravljanje. Suština i cilj otpora jeste težnja da se očuvaju odnosi u kojima se imanentno reprodukuju razlozi postojanja religije.

Klerikalizam u našem kulturnom, istorijskom i političkom kontekstu ispoljava se kao težnja da se religijom i religijskim uverenjima ljudi i delovanjem verskih zajednica manipuliše u političke, antisocijalističke svrhe. U tom pravcu su usmerena i nastojanja da se stvaranjem posebnih socijalnih, laičkih grupa ostvari versko-politički interes u političkom sistemu. Preciznije, reč je o okupljanju vernika kroz takozvane pomoćne crkvene organe. Tendencije njihovog institucionalizovanja nemaju uporišta u osnovnim aktima verskih zajednica, kao ni u pozitivnim

Digitized by Google

zakonskim odredbama (»bogomoljačke grupe«, »pravoslavna hrišćanska zajednica«, razna »bratstva«, »Marijine legije«, »maturantske mise« itd.). Istorijsko iskustvo sa ovakvim i sličnim crkvenim organizacijama (laičkog okupljanja i organizovanja) pre i za vreme drugog svetskog rata po sebi je dovoljno indikativno upozorenje.

Verske zajednice sve više razvijaju praksu da se učenja »svoje« konfesije prihvate kao opštedruštvene norme i proglase se ravnopravnim u svim sferama društvenog života. Karakteristika delovanja svih klerikalističkih krugova unutar verskih zajednica je suprotstavljanje crkvenog (hrišćanskog ili islamskog) morala socijalističkom, sa željom da se dokaže superiornost prvog nad drugim. Socijalističkom samoupravnom moralu se odriče svaki kvalitet i proglašava se za osnovnog krivca svih društvenih negativnosti. To ilustruju i reagovanja u stilu: »... eto, zato se u temeljima morala savremenih hrišćana mora tražiti povratak na jevanđeoski, apostolski, svetootački način života, da bismo mogli i očekivati rezultate moralne prirode. Tada bi bilo mnogo manje trčanja za zemaljskim stvarima, manje gaženja ljudskog dostojanstva, manje trke u naoružanju, a mnogo više trke za duhovnim vrednostima i spasenjem duše...« *(Pravoslavlje)*, ili »... kršćani moraju učiniti sve da po njihovim riječima i po njihovu kršćansku ponašanju dođe na vidjelo humanistički moral, da prije svega budemo ljudi... zato je potrebno da se kršćanski moral predstavi omladini kao onaj moral po kojem su sve njihove opravdane želje maksimalno ostvarive...« *(Obnovljeni život)*. I kada je reč o islamu, slično kao i kod pravoslavlja i katoličanstva, klerikalci nastoje da verske dogme islama nadrede drugim idejnim opredeljenjima i orijentacijama. Te tendencije su usmerene na to da se islam prihvati kao jedinstvo verskog i svetovnog, kao teorija i praksa starija i vrednija od drugih teorija, pre svega, marksizma kao naučnog pogleda na svet. Tvrdi se da se sve ono što socijalizam nudi već nalazi u islamu, i to na bolji način, odnosno da je islamska svest iznad socijalističke samoupravne. Jasno je da se teži izbrisati svaka »granica« između verskog i svetovnog, verskog i političkog, posebno verskog i nacionalnog.

Zato se zagovara, od strane pojedinca iz crkvenih struktura verskih zajednica, izgradnja političkog sistema na hrišćanskoj, odnosno islamskoj ideologiji (zavisno od toga sa kog se religijsko-konferionalnog stanovišta nastupa). Kako govornici ovakvih ideja ističu, jugoslovensko društvo je u suštini ateističko i antihumanističko. Zbog toga se, pod formom borbe protiv ateizma, nudi borba protiv socijalističkog samoupravljanja.

Iste namere i htenja sadržane su i u aktivnostima usmerenim na minimaliziranje tekovina socijalističke revolucije, naročito bratstva i jedinstva naroda i narodnosti. Pri tome se posebno manipuliše nacionalnim vrednostima i međunacionalnim odnosima i u tom kontekstu prisvaja pravo nosilaca i čuvara nacionalne svesti i nacionalnih interesa. Kroz te aktivnosti crkva se želi u očima

Digitized by Google

vernika i šire javnosti predstaviti kao središte nacionalnog okupljanja i istorijski se prikazati kao vodeća snaga nacije i nacionalne politike. Odriče se pravo svim ostalim subjektima da valorizuju nacionalnu istoriju, pa čak i da govore o njoj. »Ako itko može govoriti o povijesti hrvatskog naroda, onda to može crkva njegova koja u njemu živi«, kaže kardinal Kuharić. »Crkva ima 400 godina dugu tradiciju u Banatu i uvek je kroz istoriju imala veliku ulogu na kulturnom i duhovnom planu ali se nije mogla kako tada, tako i sada odreći društvenog angažmana, jer su svi ti odnosi živo isprepletani a crkva je, hteo to neko ili ne, još uvek prisutna i dužna je da se brine o poverenoj joj pastvi«, ističe episkop Anfilohije Radović. U listu srpske patrijaršije »Pravoslavlje« naglašava se: »Pravoslavlje se sudbinski spojilo s onim što Srbina čini Srbinom, nepokolebljivost nije ništa drugo nego nepokolebljivost vere, narod se potpuno poistovetio s verom«. Identična stanovišta se javljaju i u okviru islamske verske zajednice isticanjem odlučujuće uloge islama kako u formiranju, tako i očuvanju nacionalnog bića Muslimana.

Navedene poruke jasno govore o klerikalističkoj i kleronacionalističkoj maksimi: »što više nacionalnog u crkvi, to jača crkva«. Sve to govori o kontinuitetu nastojanja da se do kraja identifikuju versko i nacionalno, da se upotrebom nacionalnog ojača versko u liku političke snage crkvene hijerarhije u okviru verskih zajednica. Očito, hijerarhija, umesto da služi vernicima, želi da ih i politički reprezentuje. Vidljivo je, dakle, da se u okviru verskih zajednica taktika menja: usmerena je na vraćanje društvene i političke uloge crkve; umesto prilagođavanja sistemu, orijentacija je na njegovo osvajanje. Kroz izjednačavanje verskog i nacionalnog želi se postići pravo crkvene hijerarhije da posreduje između vernika i društva u svetovnim pitanjima. Prihvatanje takvog položaja verske hijerarhije značilo bi politički pluralizam.

Sve verske zajednice punu pažnju poklanjaju mladima jer na toj osnovi grade budućnost i perspektivu. Oblici i sadržaji delovanja među mladima se šire — od tradicionalnih vidova (veronauke) do kulturno-zabavnih, sportskih, humanitarnih i drugih aktivnosti. Cilj širenja aktivnosti sa mladima je da se dokaže da društvo ne ispunjava očekivanja mladih, a da je crkva ta koja im omogućava ostvarivanje njihovih želja i duhovnih stremljenja. Zbog toga se iz verskih zajednica mladima i poručuje da treba da odbace »sve izme i sve ideologije starih« da moraju ostati samo mladi, da su oni ti koji treba da prenesu »baklju vere« budućim pokolenjima. U tom cilju se formiraju i svojevrsni pokreti (na primer pokret hrvatske katoličke omladine, pokret mađarske katoličke omladine itd.,), s namerom da se na dugoročnoj osnovi obezbedi delovanje usredsređeno na restauraciju buržoaskih društvenih odnosa u kojima bi crkva ponovo zadobila željenu društvenu ulogu i uticaj. To je strateška linija delovanja onih snaga koje se ne mire sa tim da verske zajednice treba samo da služe vernicima u zadovoljavanju njihovih religioznih potreba i verskih

Digitized by Google

osećanja. One traže i često nalaze prostor da i mimo društveno-pravnog statusa verskih zajednica, razvijaju različite oblike socijalnog, kulturno-zabavnog, sportskog i obrazovno-vaspitnog rada, posebno sa mladima koje podvrgavaju indoktrinaciji sa klerikalističkih pozicija. Akutno se javlja pitanje jesu li ovakve aktivnosti u sklopu delovanja verskih zajednica kod nas već stvorile neka strateška uporišta, kao što je na primer, institucionalizovanje verskih pouka koje sve više prerasta u sistematsko versko obrazovanje i vaspitanje i u svojevrsni paralelizam postojećem društvenom sistemu vaspitanja i obrazovanja. Ova aktivnost je propraćena pritiskom sveštenih lica na roditelje da se deca šalju na versku pouku, uz stalno isticanje da prosvetni radnici »odvraćaju decu od verskih običaja«, iako su ona »bolje vaspitana u džamiji nego u školi«. U Katoličkoj crkvi tom obliku aktivnosti oduvek je posvećivana puna pažnja. U poslednje vreme i u Srpskoj pravoslavnoj crkvi je prisutno insistiranje na potrebi povećanja broja dece koja pohađaju veronauku. Taj zadatak je iz hijerarhije Srpske pravoslavne crkve predočen mesnim sveštenicima kao jedan od prioritetnih.

Aktivnost verskih zajednica na većem obuhvatu dece verskom poukom daje rezultate, o čemu rečito govore i podaci da je na masovnim verskim skupovima održanim u poslednjih nekoliko godina sve značajnije prisustvo mladih. Najnovija saznanja govore da se razvija praksa organizovanja verskih skupova i po privatnim kućama. Valja skrenuti pažnju i na činjenicu da u upražnjavanju verskih običaja, što je često praćeno i odsustvovanjem sa posla, uzimaju učešće i članovi Saveza komunista.

Aktuelne društvene teškoće u društveno-ekonomskom i političkom razvoju zemlje klerikalci vešto koriste za proširivanje područja svoga delovanja. Lansiraju teze o »krizi sistema«, o životu »ateizmom zatrovanim«, o nesposobnosti SK i organizovanih socijalističkih snaga da nađu izlaz iz postojećih teškoća. Sve je to usmereno na političku pasivizaciju i odvajanje vernika od fronta socijalističkih snaga, jer socijalističko samoupravno društvo, navodno, za vernike nepovoljno, oni su u njemu »građani drugog reda«, i zato svojim učešćem u izgradnji socijalističkog samoupravnog društva rade »protiv vere i svojih interesa«.

Svojevrstan pritisak je prisutan i u odnosu klerikalistički nastrojenih krugova u crkvenim hijerarhijama prema udruženjima sveštenika i načinu njihovog staleškog organizovanja i delovanja u SSRN. Klerikalci lansiraju parole o udruženjima i njihovim članovima kao »produžnoj ruci države«, o članovima udruženja kao o špijunima i doušnicima državnih organa, tvrdeći da su oni najveća opasnost po jedinstvo crkve. Optužbe se proširuju na tobožnje aspiracije udruženja da uzurpiraju prava i preuzimaju uloge koje im ne pripadaju. Otuda i snažni pritisci da se zabrani rad udruženja, a ne retko se u tu svrhu koriste i pretnje premeštanjem, kaznama i otpuštanjem iz službe. Spremnost da se u Socijalističkom savezu omogući daleko veće učešće verskih službe-

Digitized by Google

nika nego ranije komentariše se kao politika »ateističke klerikalizacije verskih službenika«. Kao rezultat pritisaka na udruženja sveštenika došlo je do znatne oseke u njihovoj aktivnosti.

Nije na odmet upozoriti i ovom prilikom, da angažman naučnih radnika marksista, javnih radnika i stručno osposobljenih ljudi za ova pitanja stoje u ogromnoj nesrazmeri prema svemu što se u raznim vidovima aktivnosti verskih zajednica javlja kao vanverski i čak otvoreno politički angažman u okrilju crkve. Neki naši »marksisti« i sociolozi religije prihvataju rasprave sa nekim teološkim krugovima, ne o paksi delovanja institucionalnih oblika religije, nego o religiji »per se« i na taj način se i sami, svesno ili nesvesno pretvaraju u neku vrstu teologa koji plediraju za razumevanje i traženje opravdanja u religijskim dogmama za vanversku i političku delatnost verskih zajednica. Po njima, izgleda da je važnije, na primer, šta piše u Bibliji ili Kuranu o socijalnoj jednakosti i solidarnosti među ljudima, o odnosu hrišćana prema muslimanima i obratno, vernika prema nevernicima itd., od toga kuda vode otvorena odricanja marksističkoj misli i na njoj zasnovanoj revolucionarnoj praksi svake vrednosti, nuđenje savremenom čovečanstvu, spasiteljske uloge religije, begom pod okrilje njenih institucija, itd. Teme nije potrebno izmišljati. One se same nameću kroz svakodnevnu praksu tih institucija, grupa i pojedinaca u njima: kroz identifikaciju vere i nacije, patronatskog odnosa prema naciji, njenoj kulturi i zabrinutosti za njenu sudbinu; kroz veličanje i slavljenje onih događaja i ličnosti iz daleke i bliže prošlosti koji po naučnoj i istorijskoj spoznaji ne zaslužuju takav tretman, zastupanje ideja o »neutralnoj školi i traženje zakonitog prava vernika roditelja da utiču na sadržaje školskih udžbenika«; pripisivanje našem društvu odsustvo moralnih vrednosti, a sistemu obrazovanja i vaspitanja lepljenje etikete »sistematske ateizacije« i kroz to dehumanizacije, što po njima pogubno deluje na duhovno stanje omladine, kroz naglašavanje navodne zapostavljenosti vernika u našem društvu itd. Ovo su samo neki primeri delovanja klerikalističkih krugova u okviru verskih zajednica koji svaki put ne nailaze na adekvatne odgovore, tako da se ponekad može steći utisak da su organizovane socijalističke snage i odgovorni činioci u društvu saglasni sa ovakvim ocenama i stavovima.

Sve ovo što je do sada navedeno već je više puta rečeno i nije više presudno pitanje postavljanja tačne dijagnoze, već to kojim putevima i sredstvima delovanja verskih zajednica vraćati u okvire ustavnosti i zakonitosti, suprotstavljajući se odlučno pojavama i nosiocima klerikalizma i kleronacionalizma. Sve se to mora činiti uz stalno vođenje računa o tome da u klerikalističkim krugovima postoji dugoročna strategija usmerena na osvajanje političkih pozicija u društvu. Jasno, sadašnji trenutak govori da se u traženju puteva i načina da se obezbedi uticaj na celokupne društvene tokove strategija unekoliko menja od prilagođavanja sistemu ka osvajanju sistema. Zbog toga je i upadljiva aktivnost u okviru verskih zajednica usredsređena na jačanje kon-

Digitized by Google

fesionalne svesti (katoličke, pravoslavne, islamske, itd.), zagovaranje i jačanje solidarnosti i bratstva po veri.

Jedini ispravan put u aktivnosti organizovanih socijalističkih snaga u odnosu na verske zajednice je dosledno sprovođenje politike odvojenosti crkve od države i škole kao temeljnih principa ustavno-pravnog položaja verskih zajednica u našem društvu, što je istovremeno i osnova depolitizacije verskih zajednica. Poštovanje ovih principa je uslov ostvarivanja verskih sloboda, ali i zaštite društvenih interesa. Ti principi su prihvaćeni od najvećeg broja radnih ljudi i građana kao i od velikog broja verskih službenika. Njih jedino ne prihvataju klerikalistički krugovi i pojedinci unutar verskih zajednica. To govori da verske zajednice nisu homogene ni u pogledu unutar-crkvenog života, a još manje u pogledu svog društvenog položaja i uloge.

Klerikalizam i kleronacionalizam su trajna politička obeležja hijerarhija verskih zajednica na jugoslovenskom prostoru. Tim putem verske zajednice, kao institucije, pokušavaju se nametnuti kao politički subjekt društva. Od religijskih potreba stvara se religijski pokret s ciljem da bude socijalno-politički pokret. Stoga se onemogućavanje i suzbijanje klerikalizma mora sagledavati i odvijati kroz ukidanje uzroka njegovog nastajanja i sprečavanjem njegovog ispoljavanja. U tome posebnu ulogu treba da odigra prisustvo marksističke kritičke misli u razobličavanju pojava klerikalizma i kleronacionalizma kod nas. Pored ostvarivanja ekonomskih i kulturnih uslova, kao i stalnog razvoja socijalističke samoupravne svesti, posebno mesto sužavanju prostora za delovanje sa pozicija klerikalizma i kleronacionalizma i njihovom idejnom razobličavanju ima marksistička kritička valorizacija nacionalne istorije, kulture, tradicije i baštine naših naroda i narodnosti. Tim pre i više, što se klerikalizam i u savremenom trenutku pretežno napaja i nadahnjuje onim elementima reakcionarne svesti koji izrastaju na tendencioznoj, nacionalističkoj zloupotrebi i mitologizaciji istorijskog i kulturnog nasleđa naroda i narodnosti. Organizovano i jedinstveno delovanje mora se voditi na svim nivoima društvenog organizovanja i podrazumeva političku akciju društveno-političkih organizacija kao i primenu administrativnih mera.

Borba protiv klerikalizma i kleronacionalizma može se voditi samo na osnovu osmišljene strategije, a ona se može razrađivati tek nakon analize klerikalizma (uzroka i pojavnih oblika njegovog ispoljavanja), ali i analize stanja u našim redovima. Analiza stanja u našim redovima, kao momenat razrađivanja strategije suzbijanja klerikalizma i kleronacionalizma, podrazumeva organizacionu i kadrovsku osposobljenost za kontinuirani rad i delovanje.

Nosioci borbe protiv klerikalizma moraju biti prvenstveno komunisti, delovanjem kroz sve strukture našeg društva. To podrazumeva visoku svest i idejno-političku osposobljenost komunista

Digitized by Google

i jedinstvenu procenu klerikalističkih i kleronacionalističkih pojava i tendencija. Postojeće stanje nije zadovoljavajuće; izraz toga stanja su i pojave sektaštva u odnosu na vernike i liberalizma i oportunizma u odnosu na klerikalizam i kleronacionalizam. Razlozi takvog stanja su u nedovoljnom poznavanju marksističkog poimanja religije, ali i ustavnog položaja verskih zajednica u našem socijalističkom samoupravnom društvu, što kao rezultat ima i nedovoljno angažovanje komunista na ovim pitanjima. Pojave sektaštva u redovima SK nose u sebi ozbiljnu opasnost, jer sektaštvo hrani klerikalizam, i obratno. Sektaštvo mora biti predmet naše analize, ne zbog delovanja crkve, već zbog idejno-političkog delovanja komunista.

U Socijalističkom savezu, Savezu socijalističke omladine i drugim subjektivnim snagama nije se dovoljno ukorenila svest o potrebi političkog organizovanja i angažovanja svih građana koji prihvataju osnove našeg društveno-političkog sistema, bez obzira na njihovu versku opredeljenost. Posledica takvog stanja je i to da se retko kad klerikalističkom delovanju suprotstavljamo mobiliziranjem vernika da se sami suprotstave takvim zloupotrebama. Ovakvo stanje prisutno je već niz godina i vrlo su mali pomaci u njegovom menjanju.

Različitost procena pojedinih pojava i tendencija, od sredine do sredine, stvara sliku o postojanju različitih politika i o razmimoilaženju u rukovodstvima u odnosu na pitanja delovanja verskih zajednica i pojave koje izlaze izvan onoga što je Ustavom i zakonom utvrđeno. To stvara nedoumice kod komunista, naročito onih koji misle da su odnosi s verskim zajednicama »visoka politika« koju vode isključivo društveno-političke zajednice i nadležni organi. Očito da se kroz ovakve stavove i mišljenja iskazuje i ozbiljno nepoznavanje suštine Programa Saveza komunista Jugoslavije kao idejno-političke osnove ustavnih postavki o slobodi i pravu na veroispovesti.

Svaki loš potez organizovanih snaga društva ili nadležnih subjekata u ovoj oblasti poen je za crkvu koji je ništa ne košta. Nedopustiva je praksa da društveni subjekti reaguju u funkciji društvene zaštite tek kada se stvori ekscesna situacija, umesto da preventivno deluju kontinuiranom političkom akcijom. To je posebno neprihvatljivo u sredinama gde su uporišta verskih zajednica tradicionalno jaka, a njihova aktivnost obimnija i raznovrsnija.

Zalaganja za vraćanje narodnosti u status »nacionalnih manjina«, teze da treba imati isti odnos prema narodnostima kao što je odnos u susednim zemljama prema delovima jugoslovenskih naroda koji tamo žive, kao i slični primeri neprincipijelnog i neprihvatljivog držanja i ponašanja, dobro su došli klerikalnim krugovima u verskim zajednicama da se stave u ulogu nacionalnog zaštitnika, tim pre što im je takva uloga omiljena, a takva uloga sa sobom nosi brojne opasnosti o kojima je već bilo reči.

Digitized by Google

Ponuđena pitanja u ovom saopštenju samo su neka od onih koja, u sklopu ove teme i osnovne teme ovog Savetovanja, zasigurno zaslužuju pojedinačnu i kolektivnu pažnju i napor usredsređene na što svestranije zahvatanje fenomena klerikalizma i kleronacionalizma u aktuelnom trenutku jugoslovenskog društva kao pretpostavke za utvrđivanje pravaca i zadataka pokretanja i vođenja jedinstvene idejne borbe i političke akcije SK u svim sredinama.

Digitized by Google

Azem Vlasi

Neki oblici antisocijalističkog delovanja u SAP Kosovu

Kosovo je, za snage koje permanentno neprijateljski deluju prema našoj zemlji i politici SKJ i sistemu socijalističkog samoupravljanja, oduvek bilo i ostaje interesantan »probni poligon« za aktiviranje svih onih ideja, metoda i sredstava iz ukupnog arsenala kontrarevolucionarne i neprijateljske akcije i njihove ideološke platforme. Razlozi za to su višestruki: *prvo*, ova Pokrajina je, u odnosu na druge naše republike i SAP Vojvodinu, još uvek objektivno najviše pritisnuta teškim nasleđem istorijskih, kulturnih, nacionalnih i drugih protivurečnosti i antagonizama, socijalnim problemima, protivurečnostima i zaostajanjem u ekonomskom razvoju; *drugo*, u SAP Kosovu, kao tipično višenacionalnoj sredini zbog svih tih društvenih i istorijskih antagonizama, koreni raznih antisocijalističkih pojava i tendencija, a posebno koreni nacionalističke ideologije su duboki i složeni; *treće*, kada je posebno reč o albanskom nacionalizmu i iredentizmu, valja imati u vidu, da ga još od 1948. godine svim sredstvima bezrezervno podupiru i podstiču rukovodeće strukture i ceo propagandni mehanizam iz susedne Albanije; *četvrto*, klasno-marksistički pogled, svest i pristup rešavanju nacionalnog pitanja, odnosno ostvarivanju pune nacionalne slobode, afirmacije i ravnopravnosti u uslovima višenacionalne zajednice koja se izgrađuje na osnovama socijalističkog samoupravljanja, još nisu postali dominantni u odnosu na etatističko-birokratsku svest, nacionalističku uskogrudost i kratkovidost u odnosu na pitanje nacionalne politike i međunacionalnih odnosa.

Digitized by Google

U mozaiku antisocijalističkih ideologija i snaga koje su prisutne u društvenom životu SAP Kosova, svakako, dominantno mesto zauzima albanski nacionalizam i iredentizam. Pored idejnih pozicija i parola manje-više poznatih i karakterističnih za sve nacionalističke struje (nacionalizme) u našoj zemlji, albanski nacionalizam i iredentizam se oslanja i na dogmatsko-staljinističke pozicije u formi i sadržaju kakve su one danas prisutne u društvenom uređenju NSR Albanije.

U poslednje vreme u SAP Kosovu ispoljava se i srpski i crnogorski nacionalizam u određenim formama organizovanog delovanja. Neposredan povod za njegovo oživljavanje bila je situacija stvorena grubom eskalacijom albanskog nacionalizma i iredentizma, pa se zato ispoljava, pre svega, u formi revanšizma. Ali idejne pozicije i »scenario« konkretnog manifestovanja uglavnom se artikulišu u kuhinjama velikosrpskog nacionalizma van Kosova. Tu je samo poprište njegovog manifestovanja.

Druge forme antisocijalističkog delovanja i antisocijalističkih idejnih strujanja su znatno manjeg intenziteta i ne predstavljaju posebno opterećenje za kosovsku društvenu situaciju.

U tekstu ću se pretežno zadržati na pitanju ideološke platforme, metodama, načinu organizovanog delovanja i ciljevima kojima teže albanski nacionalisti i iredentisti, s obzirom da se nacionalizam još uvek prilično intenzivno ispoljava.

Budući da u dnevno-političkom rečniku najčešće uz termin »albanski nacionalizam« upotrebljavamo »... i iredentizam«, a radi jasnijeg objašnjavanja i shvatanja svih aspekata, dimenzija i značenja njihove antisocijalističke suštine i orijentacije, valja učiniti dve napomene u vezi sa pojmovnim značenjem ova dva termina:

Prvo, albanski nacionalizam, kao i pojam za svaki drugi nacionalizam u sebi sadrži značenje za retrogradno, reakcionarno idejno opterećenje svesti, koje podrazumeva nacionalnu uskogrudost, težnju za glorifikacijom svog nacionalnog bića i isticanje interesa samo svoje nacije na račun, odnosno na štetu drugih nacija, nekritički i nemarksistički pristup u prezentiranju i izučavanju svih aspekata nacionalnog bića svoje nacije, do mitologizacije, te posezanje za svakojakim demagoškim tezama i parolama kojima se želi prikazati svoja nacija kao »najčistija«, »najveća«, »najbolja«, a za sve nedaće i probleme koji je prate kroz njen istorijski razvoj, »krivica« i sve što je »najgore« traži se kod drugih nacija. Shodno tome, svaki vid nacionalističkog opterećenja svesti ne znači automatski i potpunu spremnost za uključivanje u organizovanu neprijateljsku delatnost protiv sistema socijalističkog samoupravljanja i politike SKJ.

Drugo, iredentizam (albanski) ispoljava se kao idejna struja i tendencija koja, u osnovi, polazi od nacionalističke ideologije i svesti, organizovano deluje u pravcu rušenja teritorijalnog integriteta Jugoslavije, tj. otcepljenja njenih delova u kojima žive pripadnici albanske narodnosti i prisajedinjenja Albaniji. Dakle, može se reći da iredenta, u stvari, predstavlja najekstremniji,

Digitized by Google

militantni, istureni odred albanskog nacionalizma koji ima program, sredstva i metode organizovanog delovanja za ostvarivanje svog krajnjeg cilja — otcepljenje i prisajedinjenje teritoriji druge zemlje.

Naravno, ovakvo pojmovno objašnjenje ova dva termina i njihovo razdvajanje u tom kontekstu je samo uslovno, jer inače, teško bi se moglo govoriti o iredentizmu kao takvoj neprijateljskoj struji i pojavi ako on za ideološku osnovu ne bi imao nacionalizam.

Kontrarevolucionarna suština albanskog nacionalizma i iredentizma koji se i danas ispoljava kroz različite forme organizovanog delovanja, u osnovi, sastoji se u tome što u potpunosti odbacuje tekovine naše narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, političku platformu KPJ, odnosno SKJ za rešavanje nacionalnog pitanja u novoj socijalističkoj Jugoslaviji, kao i rezultate ostvarene u uslovima socijalističkog samoupravljanja na realizaciji pune nacionalne slobode, afirmacije i ravnopravnosti svih naših naroda i narodnosti, pa i albanske narodnosti.

Dakle, ne priznaje se klasno-socijalistički i marksistički pristup u rešavanju nacionalnog pitanja u višenacionalnoj zajednici u uslovima socijalističkog demokratskog društvenog uređenja.

Namesto toga prihvatili su, odnosno nude jedan primitivan dogmatsko-etatistički, ortodoksno-nacionalistički koncept poznat iz ideološkog nasleđa građanske desnice, a u sadašnjim uslovima, posebno kroz ideologiju i praksu staljinističkog sistema u Albaniji filovan ideološkom oblandom staljinizma.

Albanski nacionalisti i iredentisti svoje teze i parole naslanjaju na tvrdnji kako, navodno, »nacionalno pitanje Albanaca« nije rešeno na odgovarajući način u ona vremena kada se na Balkanu privodio kraju proces konstituisanja nacionalnih država, pa ni po završetku drugog svetskog rata. Tvrdnja da »ni po završetku rata 1945. godine nije pravedno rešeno nacionalno pitanje za Albance« u stvari znači žal za tzv. »Velikom Albanijom« koja je nakon fašističke okupacije 1941. godine promovisana kao tvorevina u strategiji i taktici sa kojom su fašističke okupacione sile nastupile u rasparčavanju Jugoslavije i postavljanju novih granica na ovim prostorima po meri svojih interesa, odnosno na način kako bi obezbedili lakšu vladavinu.

Po njima, nacionalno pitanje ne može biti pravilno rešeno unutar višenacionalne društvene i državne zajednice. I upravo zato nude koncept države sa etnički, odnosno nacionalno čistom (jednonacionalnom) teritorijom. U tome se sastoji najveći apsurd ne samo sa stanovišta socijalizma i klasno-marksističkog pogleda na nacionalno pitanje, već i sa stanovišta elementarne razumne politike u međudržavnim odnosima danas, pogotovo na evropskom tlu. Ne treba objašnjavati šta bi značilo, odnosno do kakve katastrofe bi danas dovelo posezanje za novim prekrajanjem državnih granica.

Digitized by Google

Na idejnoj platformi o »nacionalno čistoj državi« i na etatističkom konceptu rešavanja nacionalnog pitanja albanski nacionalisti i iredentisti istakli su dve osnovne parole — »Etnički čisto Kosovo« i »Kosovo-republika«.

U opširnijem pamfletu koji je ilegalna neprijateljska organizacija slala na razne adrese tokom 1981. godine, potpisanom kao »Komunistička marksističko-lenjinistička partija Albanaca u Jugoslaviji«, nešto šire je obrazložena »platforma« parole »Kosovo-republika«.

Oni tu »republiku« zamišljaju u najkraćim crtama na sledeći način:

— u teritorijalnom pogledu zahvatila bi sve krajeve u kojima žive pripadnici albanske narodnosti (Kosovo, delovi zapadne Makedonije, delovi Crne Gore i neke teritorije na jugu Srbije);

— u pogledu društvenog i političkog uređenja nudi se koncepcija bliska ili slična postojećem dogmatsko-staljinističkom režimu u Albaniji. Dakle, nudi se ukidanje sistema socijalističkog samoupravljanja i svega onoga što bi sličilo postojećem sistemu u Jugoslaviji i Programu SKJ;

— vodeća politička snaga u tako uređenoj »republici« bila bi partija koju bi isključivo činili Albanci, a nazvali bi je »Komunistička marksističko-lenjinistička partija Albanaca u Jugoslaviji«. Njen politički program i ideološka platforma, kao i organizovana struktura i način delovanja vrlo su slični ideološkoj platformi i organizacionoj strukturi Albanske partije rada.

U celom ovom periodu sve druge teze i parole iz arsenala albanskog nacionalizma i iredentizma bile su u funkciji raznovrsnih oblika propagande koja se sa tih pozicija vodi protiv našega sistema, ali u osnovi su se oslanjale, bile u funkciji i faktički vezivale za parolu »Kosovo-republika«.

Propagandni trik da »hoće Kosovo kao republiku unutar granica Jugoslavije« nacionalisti i iredentisti koriste jednostavno zato što znaju da kod većine Albanaca ne može naići na odobravanje težnja za teritorijalnim razbijanjem Jugoslavije i priključenje drugoj zemlji (Albaniji), a pogotovo ne uz nuđenje takvog koncepta društvenog uređenja kakvo je danas u Albaniji.

Zato oni izdašno ne propagiraju pitanje otcepljenja, po onome šta zagovaraju, šta su im izvorne ideje i da sve vreme izdašno uživaju pomoć i podršku vladajućeg režima iz Albanije, nema nikakve dileme da kroz tezu »Kosovo-republika« hoće da naprave poslednji, ali odlučujući korak prema krajnjem cilju — ka otcepljenju i prisajedinjenju susednoj Albaniji.

Metode organizovanja iredente

Pre otvorene eskalacije 1981. godine, a posebno neposredno nakon nje, različite neprijateljske grupe su se oglašavale pod različitim nazivima. Središnja, glavna grupa, javila se kao »Komuni-

Digitized by Google

stička marksističko-lenjinistička partija Albanaca u Jugoslaviji« stavljajući svoj potpis ispod »Programa« i »Statuta« ove »organizacije« za koju su tvrdili da je formirana 1975. godine. Interesantno je da se tokom suđenja brojnim učesnicima neprijateljskih demonstracija tokom 1981. i s početka 1982. godine, nije pojavio skoro nijedan optuženi koji je izjavio, ili za koga je utvrđeno, da pripada takvoj »partiji«. Pretežno kroz pamflete, parole, kroz evidenciju organa unutrašnjih poslova koja je sačinjena na bazi povedene istrage figurirale su grupe pod drugim nazivima kao što su: »Nacionalni pokret za oslobođenje Kosova«, »Grupa marksista-lenjinista«, »Crveni narodni front«, koja je glavnu aktivnost ispoljavala u Zapadnoj Evropi, pretežno u Zapadnoj Nemačkoj, a orijentacija joj je bila da težište akcije prebaci na Kosovo, zatim »Grupa intelektualaca«, »Grupa albanikos« itd.

Tek kasnije, tokom 1982. godine i posle toga, neki iz otkrivenih i osuđenih grupa i od pojedinaca, deklarisali su se kao pripadnici te »Komunističko marksističko-lenjinističke partije Albanaca u Jugoslaviji«.

U svim otkrivenim i do sada poznatim pamfletima i parolama, bez obzira koja ih je od tih »struja« potpisala, ne uočava se nikakva bitnija razlika u tezama i zahtevima koji se postavljaju. U pitanju su samo male varijacije, očigledno taktičkog karaktera (na primer, da li odmah otcepljenje ili »Republika Albanaca u Jugoslaviji« itd.). Iz pamfleta, kojima raspolaže SDB, vidi se da je oko toga vani izbila čak i žešća svađa između dve »struje«, odnosno njihovih ideologa.

Kasnije su usledile inicijative nekih iz tih grupacija, sa ciljem da se dođe do objedinjavanja snaga, i predloženo je da se taj »jedinstveni pokret« organizuje pod nazivom »Pokret za albansku socijalističku republiku u Jugoslaviji«, pod kojim su brojni pamfleti nakon toga potpisani.

Tokom 1983. godine otkrivena je grupa »Partija borbe Kosova« koja je u odnosu na ove druge još militantnija.

Kada se sve to pažljivo analizira, neminovno se dolazi do zaključka da je u pitanju manje-više jedna struja, jedna orijentacija, jedna neprijateljska struktura koja deluje sa idejnih pozicija albanskog nacionalizma i iredentizma, a krajnji cilj joj je razbijanje teritorijalnog integriteta i društvenog sistema SFRJ, odnosno otcepljenje delova teritorija naše zemlje u kojima žive pripadnici albanske narodnosti i pripajanje susednoj Albaniji te na celoj toj teritoriji zavođenje takvog društvenog sistema, odnosno režima, kakav danas postoji u Albaniji.

Ovakav zaključak može da se potkrepi i činjenicom da je vladajuća struktura u Albaniji sve vreme, preko svog propagandnog mehanizma i na druge načine, bez rezerve, podržavala iredentu i sve njene zahteve.

Albanska propaganda i Enver Hodža lično, u sferi političkih i teorijskih meditacija i pisanija ne samo što su podržavali, nego su i razrađivali i podupirali osnovna ideološka polazišta veliko-

Digitized by Google

albanskog nacionalizma. Tako je E. Hodža u svojim knjigama — pamfletima pisao kako su »delovi današnje Jugoslavije u kojima žive Albanci, u stvari delovi otkinuti od tela matice«. O tome ko polaže »istorijsko pravo« na te delove današnje Jugoslavije tamo se intenzivno piše i meditira na tezu »krvi i tla«. E. Hodža je, takođe, otvoreno pisao i o tome »da je borba protiv sistema socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji suštinski uslov za oslobođenje Albanaca« itd.

Kroz sveukupno angažovanje SK Kosova i drugih kreativnih snaga, ostvareni su značajni rezultati u idejnom razobličavanju osnovnih ideoloških polazišta albanskog nacionalizma i iredentizma, njihovih metoda i ciljeva koje zagovaraju. Međutim, očigledno je da se u tom pogledu mora razvijati još intenzivnija akcija, prvenstveno sredstvima idejno-političke borbe.

Način delovanja i sredstva borbe kojima se služi iredenta

Događaji od 1981. godine pokazali su da su neprijateljske snage sa pozicija albanskog nacionalizma i iredentizma procenile da je došao (tada) trenutak da idu u otvorenu akciju u kojoj će koristiti sva sredstva za svoje prevratničke ciljeve. Demonstracije uz intenzivno korišćenje metoda nasilja, bojkot nastave u školama, izazivanje drugih vidova ekscesa — sve su to bile otvorene i javne forme delovanja u tom periodu.

Nakon odlučnih mera celog mehanizma našeg sistema za presecanje i razbijanje organizovane neprijateljske delatnosti kao široke idejno-političke aktivnosti koja je usledila, stanje je znatno izmenjeno. U velikoj meri je sužen prostor za neprijateljsko delovanje, a nacionalisti i iredentisti nisu više mogli da računaju na idejnu konfuziju, zbunjenost i zablude širih masa, kao i na manipulacije kojima su se služili u jeku nereda s proleća 1981. godine. Prema tome ne mogu ni računati na veća okupljanja za javne manifestacije. To su dva osnovna razloga zbog kojih su ostaci neprijateljskih snaga promenili taktiku delovanja. Povukli su se u dublju ilegalu i uglavnom se latili onih sredstava i metoda kojima će održati napetost i nesigurnost građana.

Glavni metod njihovog delovanja je ostalo pisanje parola, rasturanje pamfleta, izazivanje ekscesa na međunacionalnoj osnovi, stvaranje psihoze straha i nesigurnosti, naročito kod građana srpske i crnogorske nacionalnosti i dr.

Posebno su se opredelili za metode delovanja koje se odnose na pritisak za iseljavanje Srba i Crnogoraca sa Kosova (skrnavljenje grobova, ugrožavanje imovine i uznemiravanje pripadnika srpskog i crnogorskog življa na njihovim posedima i dr.).

Naravno, netačno je i politički štetno svakom nesporazumu i sukobu između građana, makar se radilo i o pripadnicima različitih nacionalnosti, kakvih, inače, ima u svakoj sredini, odmah

Digitized by Google

davati političku dimenziju i automatski okvalifikovati kao delo iredente, što često čini jedan deo sredstava informisanja. Ali, nipošto ne treba potceniti ni metode delovanja iredente, niti ih smestiti u kontekst samo sporadičnih »sitnih ekscesa«.

Interesantno je da se kao izvršioci pojedinih takvih dela i ekscesa pojavljuju, uglavnom, mlađa lica, maloletnici. Očigledno, iredenta time želi da postigne dva efekta: prvo, da izbegne sankcije, zbog načina na koji kaznena politika tretira maloletnike, i drugo, da nam predoči da ima šanse da reprodukuje svoje snage iz redova onih koji mogu da deluju na duže staze.

Sve te metode su, u stvari, i deo arsenala specijalnog rata protiv naše zemlje. To potvrđuje i činjenica da se ponekad ide i na ona zlodela koja su u dubokoj suprotnosti sa nekim elementarnim normama moralne tradicije kod Albanaca, koje nisu poznate ni iz vremena rata (kao npr. skrnavljenje grobova i drugih kultova). Međutim, to su stvari koje izazivaju najdublje uznemirenje i gnušanje kod ljudi, koje zadiru u njihova najdublja osećanja i imaju snažan negativan odjek.

Najnovije procene i činjenica da je nedavno otkrivena poveća organizovana neprijateljska grupa i njihova mreža ilegalne delatnosti, govori da su ostaci tih snaga i njihove novoreprodukovane grupe i pojedinci još uvek žilavi i spremni da nastave svoje delovanje. Iako je među njima najveći broj onih koji su i ranije organizovano neprijateljski delovali, ipak nas mora zabrinuti činjenica da ima i novoregrutovanih, dakle, onih koji su, bez obzira na sve što se preduzelo i preduzima na njihovom suzbijanju, bez obzira na posledice, još uvek spremni da se uključe u takvu aktivnost.

Odgovor na pitanje otkud i dalje prisustvo tako organizovane neprijateljske aktivnosti, može se potražiti u četiri osnovna pravca:

— prvo, snage koje su dugo delovale sa takvih pozicija, razradile čitave programe i metode, a još uvek ih intenzivno podržavaju inostrani elementi, a koje računaju da će im, ipak, situacija ići naruku, neće se tako brzo okaniti svojih ideja i ciljeva;

— drugo, dokle god postoji nacionalizam kao retrogradno opterećenje svesti, kao reakcionarna ideologija koja pritiska na svest ljudi i opterećuje društvene odnose, dotle postoje i pretpostavke da se iz takvog stanja regrutuju najekstremniji, militantni pojedinci i grupe koji će pokušati i organizovano da deluju sa takvih pozicija. A nacionalizam u tom pogledu je i te kako prisutan u kosovskoj društvenoj stvarnosti;

— treće, činjenica da je na celom jugoslovenskom prostoru nacionalizam u porastu i sve otvorenije se ispoljava, albanskom nacionalizmu i iredentizmu i te kako ide naruku i ohrabruje ga u njegovom daljem nastupanju;

— četvrto, i pored krupnih rezultata koji su postignuti na Kosovu u borbi protiv nacionalizma, te u eliminisanju uzroka koji ga pothranjuju i posledica koje su stvorene njegovom grubom eskalacijom, ipak se suočavamo sa brojnim problemima i poteškoćama koje tu borbu limitiraju i rezultate umanjuju. Brojni

Digitized by Google

socijalni, ekonomski i razvojni problemi sa kojima se prilično oštro suočavamo objektivno idu naruku nacionalizmu. Zatim, u našoj idejnoj akciji još uvek ima oportunizma, stihije, neorganizovanosti, pa i neznanja i nesposobnosti da se ta akcija efikasnije i organizovanije vodi.

Međutim, jedno je nesporno: pouke koje su iz grube eskalacije albanskog nacionalizma i iredentizma izvučene, kao i stepen osposobljenosti celokupnog mehanizma našeg društvenog i političkog života, predstavljaju dovoljno jaku garanciju da ne može doći do otvorenije eskalacije i šireg ispoljavanja nacionalizma na javnoj sceni u društvenom životu na Kosovu. A što se tiče ilegalnog neprijateljskog delovanja sa tih pozicija, još uvek nema pouzdanih garancija, niti realnih osnova i mogućnosti da se to za kraće vreme potpuno preseče i eliminiše.

Oblici ispoljavanja srpskog i crnogorskog nacionalizma na Kosovu

Kada je reč o ispoljavanju srpskog i crnogorskog nacionalizma u kontekstu situacije na Kosovu, pre se može govoriti o oblicima ispoljavanja tog nacionalizma *prema* Kosovu, negoli o njegovim autentičnim korenima i formama koji imaju izvorište u samom Kosovu. To znači da se situacija na Kosovu, stvorena eskalacijom i delovanjem albanskog nacionalizma i iredentizma, koristi kao neposredan povod da se poprište ispoljavanja srpskog i crnogorskog nacionalizma locira tu, a ta situacija objektivno je stvorila i stvara mogućnost da se nosioci te nacionalističke struje nađu među jednim brojem srpskog i crnogorskog življa u toj sredini.

Ako se može govoriti o »autentičnim« formama ispoljavanja srpskog i crnogorskog nacionalizma na Kosovu, on se pre svega ogleda u određenom revanšizmu, u verbalnoj propagandi koja ide na širenje defetizma, nepoverenja prema akciji progresivnih snaga za stabilizaciju stanja, u stvaranju uverenja da je zajednički život sa Albancima u bratstvu i jedinstvu na ovom području čista zabluda itd.

U odnosu na problem iseljavanja Srba i Crnogoraca sa Kosova, ovi nacionalisti se ponašaju tako što stalno ljude pritiskaju pitanjima u stilu »šta čekaš više, vidiš da oni odoše, zar hoćeš samo ti da živiš sa Šiptarima«, te da se cilj iredente o »etnički čistom Kosovu« definitivno i sigurno ostvaruje i drugo.

Srpski i crnogorski nacionalizam, koji se iz drugih sredina ispoljava prema Kosovu i tamo ostavlja konkretne posledice, organizovano se ispoljava na mnogo širem frontu i u raznovrsnim formama.

Kroz razne knjige, časopise i na druge načine, istoriografiji Albanaca se pristupa sa pozicija građanske istoriografije iz vremena stare Jugoslavije, unose se nacionalistička opterećenja pod uticajem aktuelne političke situacije, te se susrećemo sa krajnje

Digitized by Google

nemarksističkim pristupom pojedinim aspektima ove problematike. Cilj je prilično jasan: da se sve ono što je vezano za nacionalni identitet Albanaca stavi pod veliku lupu i dovede pod sumnju, a svemu tome potraže koreni iredente.

Na tendenciozan i smišljen način, preko dela našeg informativnog sistema, intenzivno se politiziraju pojedini ekscesni slučajevi sa jasnom porukom i zaključkom da se »stanje na Kosovu ništa nije promenilo, da su ocene SK o situaciji u ovoj Pokrajini nerealne«. To se radi kao po nekom dobro smišljenom scenariju tako da se jedan slučaj »prežvaće« izvesno vreme, a kada više ne daje efekte ostavi se, pa se preuzme drugi. Nekada se cela ta propaganda naslanja na stvarno iskrsle probleme kakvih inače ima svuda, a ponekad se slučajevi isceniraju, »izbacuju« iz određenih nacionalističkih kuhinja uglavnom izvan Kosova. Primera za to ima dosta: setimo se načina politizacije slučaja ubistva Milinovića kod Vučitrna; spor sa seljacima u selu Šilovu kod Gnjilana prilikom donošenja odluke o gradnji klanice na imanju poljoprivrednog društvenog gazdinstva; način politizacije sada već famoznog »slučaja Martinović«; pokušaj nekih krugova iz Udruženja književnika Srbije da se politiziraju problemi nastali u Udruženju književnika Kosova i niz sličnih pokušaja. Najnoviji »biser« takve tendencije su manipulacije oko tzv. »peticije 2011 građana iz Kosova Polja«. Ovaj slučaj već govori kako se sada ide sa ciljem da se prikaže da iza takvih tendencija stoje »šire mase« srpskog i crnogorskog življa.

Sve to, kao i način na koji se ukupna kosovska situacija u jednom delu sredstava informisanja predstavlja na tendenciozan i iskrivljen način široj jugoslovenskoj javnosti, doprinelo je stvaranju šireg antialbanskog i antikosovskog raspoloženja. Kroz sve to, koristeći već stvoreno takvo raspoloženje, od istih snaga koje vode takvu politiku prema Kosovu, sve češće se mogu čuti mišljenja da »na Kosovu treba uvesti vanredno stanje, ukinuti postojeći sistem« vratiti se davno prevaziđenim metodama vladanja, sistemu »čvrste ruke«. No, na liniji tih zahteva već prepoznajemo snage koje kosovsku situaciju koriste kao povod, a cilj im je napad na samoupravljanje i politiku SKJ i nuđenje jednog drugog koncepta društvenih odnosa za Jugoslaviju kao celinu. Sve ove tendencije dodatno komplikuju ukupnu društvenu situaciju na Kosovu i objektivno ometaju front borbe protiv albanskog nacionalizma i iredentizma. Iako se srpski i crnogorski nacionalizam sa svojim tezama, idejama i akcijama javljaju tobože kao borci protiv albanskog nacionalizma i iredentizma i nudi svoj »recept« te borbe, oni njemu objektivno idu naruku i nalaze određene podudarne tačke u strategiji ukupnog delovanja protiv našega sistema.

Digitized by Google

Marko Špadijer

Nacionalizam u Crnoj Gori

Nacionalizma u Crnoj Gori ima u svim većim nacionalnim skupinama i manifestuje se kao crnogorski i velikosrpski nacionalizam, muslimanski fundamentalizam, albanski iredentizam i hrvatski kleronacionalizam. Njihovo ispoljavanje ima sve karakteristike »izvornog« nacionalizma sa nekim osobenostima koje su uslovljene kompleksom odnosa u životu višenacionalnih sredina. Nacionalizam u SR Crnoj Gori nije zahvatio omladinu i radnike, niti njegovo ispoljavanje dobija zabrinjavajuće razmjere ili napetost, ali zbog latentnih opasnosti i nepovoljnih društvenih tendencija, svi pojavni oblici zaslužuju političku pažnju.

U društvenom životu najvidljiviji znaci su napadnije zbližavanje pripadnika iste nacije, tendencija stvaranja etnički homogenih naselja i radnih organizacija, pojačavanje rivalstva u sportu i drugim oblastima javne zabave. Na toj osnovi se stvara kolektivna psihologija koja može zahvatiti omladinu. Među intelektualcima je u porastu nacionalna osjetljivost naročito na pojave u kulturi i političkom životu. Napadno se oživljavaju religiozni obredi, što crkveni faktori svih konfesija podstiču i politički koriste. U nekim sredinama obnavljaju se zaboravljeni običaji i dolazi do obnove folklorističkog nadmetanja na nacionalnoj osnovi. Migracija i masovnije školovanje dosta se poklapa sa »matičnim« republikama i Kosovom. Iz ovih sredina povremeno se oglase neformalni centri koji održavaju veze sa zavičajem u Crnoj Gori i pojavljuju se kao nacionalni »zaštitnici« i savjetodavci.

Kod većinskog, crnogorskog naroda, nacionalizam se javlja kao separatizam i unitarizam, tj. paralelno egzistiraju crnogorski i velikosrpski nacionalizam*.

* U ovom saopštenju ću se baviti crnogorskim i velikosrpskim nacionalizmom, ne zbog majorizacije opasnosti pojedinih vrsta nacionalizma, već zbog toga što su njihove pojave najrasprostranjenije i najviše opterećuju svijest u ovoj sredini.

Digitized by Google

Koliko je nacionalistička svijest zahvatila djelove populacije, koji su socijalni, politički, obrazovni, religiozni, psihološki i drugi razlozi koji je pothranjuju i kakvu će formu ispoljavanja dobiti, nemamo pouzdanih analiza, a još manje sigurnost predviđanja. Politička akcija se često svodi na reagovanje na pojavne oblike nacionalizma, dok se nedovoljno uporno i organizovano radi na sasijecanju njegovih društvenih korijena.

U sferi opštih uslova, koji rađaju savremeni crnogorski nacionalizam, mislim da su u prvom planu ekonomske teškoće i privredna nerazvijenost koja ne omogućava ovoj društveno-političkoj zajednici da rješava probleme stanovništva na nivou savremenih potreba. Kako je i u drugim sredinama teška situacija, zatvara se ventil migracije, pa se socijalne tenzije sve više gomilaju na tlu Crne Gore. Visoka zaduženost i gubici koji pogađaju najvitalnije grane privrede, siromašenje velikog dijela stanovništva, nezaposlenost i druge nevolje stvaraju atmosferu krize. Osjećaj da se u zemlji ne gleda sa dovoljno razumijevanja na crnogorske specifičnosti dobija dramatičnije oblike i može da podstakne nacionalizam.

Nacionalizmu i republičkom etatizmu pogoduje to što reprezentanti republičkih i pokrajinskih interesa u institucijama na jugoslovenskom planu pokazuju toliko strasti u odbrani interesa svoje sredine, a tako malo dobre volje da respektuju interese drugih i traže zajednička rješenja. Partikularizam rađa dva oblika nacionalizma — separatistički, koji potencira prava, a ne odgovornost Republike za Jugoslaviju i u čijoj je prirodi da sumnjiči druge i smatra se zakinutim i nacionalno neravnopravnim; unitaristički — koji je protivnik afirmacije nacija i u radikalnoj varijanti traži izlaz u nacionalnoj unifikaciji i jakoj državi. Porastom proizvodnih snaga i opštim društvenim razvojem Crne Gore, radnička klasa sve više postaje odlučujući faktor u rješavanju nacionalnog pitanja. Borba SK Crne Gore protiv nacionalizma separatističkog i unitarističkog tipa, jeste nastojanje da jugoslovenska klasna svijest prevlada ova ograničenja.

Sa velikim zakašnjenjem i sa manjim problemima uobličava se jedan program razvoja i afirmacije nacionalne kulture kao činioca ukupne ravnopravnosti Crne Gore u Jugoslaviji. Tek sredinom sedamdesetih godina formiran je Univerzitet »Veljko Vlahović«, Crnogorska akademija nauka, dnevni list, cjelovit informativni program Televizije i druge naučne, obrazovne i informativne organizacije.

Time su stvoreni uslovi za organizovano okupljanje stručnih i kreativnih kadrova spremnih da doprinesu autentičnom naučnom i stručnom viđenju i rješavanju problema savremenog razvoja crnogorskog društva. Realizacija jednog obimnog programa nosila je latentnu opasnost da se upadne u nacionalističke ograničenosti. Zato su organizovane socijalističke snage stalno vodile računa da se nove institucije ne izrode u nacionalne perjanice i dekor državnosti Crne Gore.

Digitized by Google

Zbog dotadašnjih shvatanja, nerazumijevanja i otpora mnoge ideje i akcije koje su odavde izlazile nijesu nailazile na dobrodošlicu. Taj otpor i potcjenjivanje umnogome je doprinio da nedovoljno kompetentna lica dobiju šansu da istupaju sa naučno neargumentovanim stavovima, da porastu animoziteti među naučnim radnicima, takođe, doprinijelo je politizaciji nauke, zatvaranju institucija i pogodovalo separatizmu i porastu samodovoljnosti. Crnogorski nacionalizam se manifestuje u glorifikaciji nacionalne kulture i njene istorije u romantičarstvu, nekritičkom vrednovanju pojedinih pojava i ličnosti iz crnogorske istorije, naglašavanju i tendencioznoj selekciji istorijskih činjenica i pojava koje simbolišu sukobe i podstiču nepovjerenje, netolerantnost na kritiku, istupanje sa nenaučnim teorijama o genetskom kontinuitetu crnogorskog etnosa, o posebnosti crnogorskog jezika i drugim nacionalističkim zastranjivanjima.

Nedostatak valjanih i marksistički prihvatljivih istraživanja crnogorskog nacionalnog pitanja pogoduje održavanju mitomanske predstave i nacionalističkih pretjerivanja o osobenostima Crnogoraca, a pokušaji negiranja nacije podstiču strasti, revanšizam i druga šovinistička reagovanja.

Programi obrazovanja u oblasti istorije, književnosti i kulture, udžbenici, priručnici, enciklopedije i druge knjige, koje su i danas u opticaju u Jugoslaviji, unijeli su i unose u svijest generacija predstave o Crnogorcima, njihovoj naciji, istoriji i kulturi, koje se temelje na shvatanjima građanske nauke i unitarističkim konceptima. Revalorizacija tih pojmova izaziva određenu promjenu u stvorenom sistemu vrijednosti, što se teško prihvata. Na političkom planu, rješavanje tog problema i angažovanje subjektivnih snaga i intelektualnih potencijala na razvijanju socijalističkog karaktera međunacionalnih odnosa uglavnom je u »nadležnosti« srpsko-crnogorske bilaterale. Mnoge autoritativne naučne institucije i pojedinci, međutim, nijesu spremni da prihvate revolucionarnu realnost i potrebu marksističke valorizacije prošlosti, pa se prevaziđena shvatanja o crnogorskom nacionalnom pitanju i dalje održavaju.

U posljednje vrijeme velikosrpski nacionalizam u odnosu na Crnu Goru sve agresivnije se javlja, a ponekad se pretvara i u kampanju. Srpski nacionalisti pokušavaju da proture lažne teze da se afirmacija crnogorske kulture odvija na antisrpskim osnovama. U pojedinim izdanjima sa naučnim pretenzijama, člancima, intervjuima, izjavama, pismima, na tribinama i raznim skupovima prisvaja se istorija crnogorskih naroda i praktično negira postojanje crnogorske kulture. Taj trend politizacije crnogorskog nacionalnog pitanja i negativnog reagovanja na svaki pokušaj afirmacije njene kulture, od jednog broja aktera, kojima su otvorena vrata nekih redakcija, raspiruje nacionalističke strasti i stvara jaku paternalističku klimu, koja šteti međunacionalnim odnosima. Postojanje takvih ideja je realnost i upozorenje kako se istorijska i mnogostruka bliskost srpskog i crnogorskog naroda, koji sa

Digitized by Google

drugim bratskim narodima i narodnostima žive u istoj državi, što je bio vjekovni san oba naroda, kada se zanemari klasni i socijalistički karakter odnosa i nacionalna ravnopravnost, može u nekim glavama izroditi u opsesivni šovinizam.

Poseban fenomen je prisustvo velikosrpskog nacionalizma kod pojedinih Crnogoraca. Po pravilu se među njima regrutuju najekstremniji i najmilitantniji negatori nacionalne individualnosti Crnogoraca. Problem je veoma kompleksan i teško se može svesti u neke poznate sheme, a najmanje povezati sa tekovinama revolucije i socijalističkim ubjeđenjima. Dio razloga aktiviranja takve svijesti može se objasniti aktuelnim stanjem međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji, ali bi dublje slojeve trebalo tražiti u »istorijskim sjećanjima«, kompleksu pripadnika malobrojne nacije, bjelaštvu i zelenaštvu, podjelama i savezima na Balkanu, pravoslavlju i katoličanstvu, slovenstvu, pa i nekim slojevima svijesti koja je formirana tradicijom i školovanjem Crnogoraca izvan Crne Gore. Možda se taj problem i previše manifestuje zbog toga što se među protagonistima tog strasnog negiranja svake crnogorske nacionalne posebnosti najčešće nalaze ljudi koji su po prirodi posla spremni da javno eksponiraju svoja privatna ubjeđenja, ili podložni manipulaciji određenih nacionalističkih snaga.

Nacionalisti crnogorske i velikosrpske orijentacije koriste svaku priliku za sukob i međusobno se podstiču izazovima. Glavno poprište njihovog sukoba je prošlost Crne Gore, ali svakako ne samo zbog prošlosti nego i aktuelnih političkih razloga. Neslaganja u istorijskoj nauci služe im kao povod da plasiraju svoja gledanja na javni život, publicistiku i novinarstvo te najneposrednije utiču na svijest ljudi, na podjele i polarizaciju. Crnogorski nacionalisti sugeriraju shvatanje o etnogenezi i nacionalnoj čistoti, pretvaraju se u srbofobe i barjače odbranom »crnogorske stvari«. Velikosrpski nacionalisti koriste svaku priliku i svakog saveznika za diskreditaciju institucija i ljudi koji ostvaruju programe od značaja za afirmaciju crnogorske kulture.

Međusobni sukob ova dva nacionalizma je permanentan, a pojavni oblici antagonizma mogu biti manje ili više burni. Njegovi najekstremniji protagonisti sve više srljaju u separatističke ili četničke idejne pozicije. Borba protiv jednog nacionalizma sa pozicija drugog nacionalizma stvara neku vrstu prividne ravnoteže, jer ne dozvoljava ovom drugom da se razbukta, ali u osnovi održava nacionalističku tenziju, truje politički život, stvara podjele i saveze koji su upereni protiv saradnje, ravnopravnosti i njegovanja bratstva i jedinstva. Postoje područja na kojima nalaze zajednički jezik, zato je sređivanje prilika na Kosovu i suzbijanje iredentizma važan uslov za obuzdavanje crnogorskog i velikosrpskog šovinizma i revanšizma.

Nacionalisti nude saveze Savezu komunista na svojoj platformi a kako to ne uspijeva, optužuju ga za izdaju narodnih interesa. »Zastupnici i jednog i drugog gledišta« su jedinstveni u napadu na SK Crne Gore i njegov Centralni komitet u dva pravca.

Digitized by Google

Jedni mu, separatistički orijentisani, stavljaju na dušu da ne brani ‚crnogorsku stvar', da paktira sa velikosrpskim nacionalistima i podržava unitarističke koncepte, a drugi ga, unitaristički, velikosrpski orijentisani, optužuju da podržava separatizam, čak da se identifikuje sa tim gledištima.« (V. Đuranović)

Savez komunista Crne Gore je uvijek, a naročito u posljednjih petnaestak godina poklanjao izuzetnu pažnju idejno-političkoj borbi protiv svih vrsta nacionalizma. Na svim kongresima i u drugim prilikama jasno je definisana reakcionarna suština svakog oblika nacionalizma i ukazivano na njegovu destruktivnu ulogu u razvoju revolucije i socijalističkog samoupravljanja.

Od Osmog kongresa bilo je u Crnoj Gori političkih akcija i rezultata na tom planu, ali ima i ostataka stare prakse i odnosa. Najviše negativnih posljedica imala je određena opšta idejna defanziva Saveza komunista koja je i sferu nacionalnih odnosa prepustila liberalizmu. Jednom oslobođene nacionalističke strasti nastavljaju da žive svojim životom, a kako nam stvari u zemlji ne idu dobro, nalaze suviše hrane da se održavaju i množe. Komunisti nijesu uvijek odlučno i jedinstveno djelovali u ocjenama nacionalističkih pojava, pa su obično poslije dužeg interesovanja za pojedinu temu morala da istupaju rukovodstva. Logična posljedica toga jeste jaka politizacija štampe, nauke i umjetnosti i pojava osporavanja prava Savezu komunista da se upliće u njihove slobode.

Iako stalno živimo sa nacionalizmima i poznajemo istorijske korijene i aktuelnu opasnost od njih, SKJ nije razradio jedinstvenu i efikasnu strategiju idejne borbe, niti je uspio da ih suzbije. Štaviše, nacionalizam u Jugoslaviji postaje uporište svih antisocijalističkih ideologija i jatak antikomunističkim snagama. Sa njim, kao sa najvjernijim saveznikom, računa svaka opozicija.

Konstatujući idejnu defanzivu Saveza komunista koja je otvorila prostor bujanju nacionalizma, još smo daleko od sveobuhvatne i stalne političke akcije, što, s pravom, zamjera radnička klasa.

Nejednaki odnos prema nosiocima nacionalizma u raznim sredinama stvorio je predstavu u svijetu o liberalnim i dogmatskim centrima (što nije jedino uprošćavanje jugoslovenske društvene realnosti) ali mnogo važnije je da nosioci nacionalističkih ideja i djela iz jedne sredine nalaze azil u drugoj i da različite aršine imamo za »svoj« i »tuđi« nacionalizam. Time se povećava međusobno nepovjerenje i stvara utisak da je raspored snaga u nekim sredinama takav da SK ne može da razbije legla nacionalista ili da s njima taktizira.

Savez komunista Crne Gore se nedvosmisleno opredijelio za pojačanu borbu protiv svih vidova nacionalizma. U pripremama sjednice CKSK Crne Gore o kulturi, koje su trajale godinu dana, opštinski komiteti i osnovne organizacije SK u institucijama kulture odlučno su insistirale na obračunu sa nacionalizmom. »Centralni komitet se i u ovoj raspravi još jednom jasno, sa marksističkih pozicija, odredio prema pojavama i ponašanjima suprot-

Digitized by Google

nim stavovima SKJ, koja sa pozicija velikosrpskog nacionalizma negiraju i svojataju crnogorsku kulturu, a time u suštini osporavaju identitet crnogorskog nacionalnog bića... Centralni komitet se i danas još jednom iz istih razloga odredio i prema crnogorsko-nacionalističkom ispoljavanju, prema onima koji tobože govore u ime crnogorske nacije, a iznose stavove pa i djeluju sa pozicija koje su takođe suprotstavljene marksističkoj nauci, tekovinama naše revolucije i politici Saveza komunista Jugoslavije i Saveza komunista Crne Gore.« (M. Orlandić)

Centralni komitet je jasno naglasio da afirmacija crnogorske kulture i ispoljavanje njenog identiteta ne samo da nisu upereni protiv kultura drugih naroda, već da bez saradnje i svestranog prožimanja sa kulturama drugih naroda osuđeni su na nazadovanje i provincijalizam. Revolucionarna je obaveza Saveza komunista prema radnim ljudima i crnogorskom narodu da doprinosi razvijanju bratstva i jedinstva, produbljavanju ravnopravnosti i učvršćivanja naše socijalističke Jugoslavije.

Konstatujući da je valorizacija crnogorske prošlosti jedno od pitanja izuzetne važnosti za fundiranje zdrave kulturne politike, Savez komunista insistira, da se na jedinstvenoj idejno-političkoj platformi objedine naučne snage i organizovano realizuju kapitalni projekti kao što su Enciklopedija Crne Gore, Istorija Crne Gore, Istorija književnosti, Crnogorska bibliografija, Istorija SK Crne Gore i drugi. Taj posao će tražiti pojačan idejno-politički rad i diferencijaciju među komunistima — i ne samo među njima — u prvom redu sa pozicija odnosa prema nacionalizmu. Utvrđene su obaveze komunista da se nauka oslobodi nacionalističkih pritisaka i ograničenosti i da se argumentima i marksističkom analizom revidiraju sudovi građanske nauke o Crnoj Gori i istakne sve ono progresivno i slobodarsko što ovaj narod spaja sa drugim narodima u Jugoslaviji.

»Poseban značaj ima borba komunista protiv crnogorskih nacionalističko-separatističkih idejno-političkih shvatanja, tendencija i pojava, na jednoj, i unitarističkih, velikosrpskih, na drugoj strani, koji su, dijelom i zbog nedovoljno odlučne i kontinuirane borbe i defanzivnosti Saveza komunista na idejnom planu, nanijeli i nanose političke štete odnosima u Republici i odnosima sa drugim jugoslovenskim narodima i narodnostima, pa je neposredan i stalan zadatak da se u Savezu komunista Crne Gore idejno-politički razobliči suština ovih dviju nacionalističkih tendencija i pojava i da se snažnom idejno-političkom akcijom stvori politička klima koja će onemogućiti egzistenciju ovih shvatanja u radu na već navedenim i drugim naučno-kulturnim projektima i u kulturnom i naučnom radu uopšte. Sastavni dio te aktivnosti mora biti i kontinuirana borba protiv svih vidova velikoalbanskog, muslimanskog i hrvatskog nacionalizma i kleronacionalističkog uplitanja u kulturu, stvaralaštvo i društveni život uopšte« kaže se u Zaključcima 24. sjednice CKSK Crne Gore.

Digitized by Google

Savez komunista Crne Gore sada praktično razrađuje sprovođenje u život tih Zaključaka i nalazi se u idejno-političkoj ofanzivi čiji je cilj da na širokom frontu tuče nacionalizam bilo u kojoj formi da se javlja.

Koliko će biti efikasan, ne zavisi samo od njega. Na to će opredjeljujuće uticati stanje na jugoslovenskom idejnom frontu. Nacionalizam smo dužni onemogućavati, u ime revolucije i stabilnosti društva, zajedno, istim žarom i svako u svojoj sredini. Pri tom se mora polaziti od toga da je najopasniji onaj nacionalizam protiv kojeg se ne borimo.

Digitized by Google

Vojan Rus

Perspektive socijalizma (sa osvrtom na nacionalno pitanje)

Svetska desna ofanziva u današnje vreme ne može da koči socijalističke i sve napredne snage drugačije do ogromnom neproizvodnom potrošnjom kakva se ne pamti. Najveći deo svetskih godišnjih ratnih troškova, oko hiljadu milijardi dolara (više od tri milijarde dolara dnevno), čini neproizvodna potrošnja, koja ne može da stvara nikakav nov proizvod, nego samo vrši snažan pritisak na čovečanstvo. Naravno, deo te ratne proizvodnje je izvan glavnih kapitalističkih centara, ali su u ovom istorijskom momentu oni nesumnjivo glavni inicijatori trke u naoružavanju. Svi ovi novi tenkovi, sve ove nove rakete i topovi ne mogu da stvore nijednu novu mašinu, nijednu novu privrednu i kulturnu vrednost. Nikada u prošlosti nijedan sistem nije se održavao takvom ogromnom nekvalitetnom, prostom i neplodnom snagom u pogledu nametanja međunarodnih i društvenih odnosa i usporavanja proizvodnje novih ekonomskih i drugih vrednosti u celokupnom čovečanstvu. To je izrazito loša strana savremenog kapitalizma.

Nasuprot ideološkoj tezi svetskog kapitalizma — da on sada ponovo oživljava »slobodnu inicijativu« — možemo istaći da on proizvodi takav sistem državne intervencije i međunarodnog protekcionizma, naročito u pogledu nerazvijenih zemalja, s takvim zelenaškim kamatama, za koji ni sam kapitalizam do sada nije znao. Znači, uprkos svim svojim proklamovanim principima, on mora da ide, usled svojih protivrečnosti, suprotnim putem. Iako će, verovatno, još dugo postojati, njegova je osnovna protivrečnost toliko duboka — naročito protivrečnost između vrlo uskog svetskog monopola upravljanja i vanredno proširene i podru-

Digitized by Google

štvljene svetske proizvodnje i formiranja industrijskih radnih masa na celoj planeti — da je kapitalizam ne može nikako razrešiti svojim principom slobodnog individualnog preduzetništva, nego se mora služiti snažnom državnom intervencijom i protekcionizmom. Izrazito loša strana ove nove državne intervencije, koja znači veliki korak nazad, u tome je da se sada morao napustiti stari, prethodni ruzveltovski i socijaldemokratski tip intervencije, koja je bila klasni kompromis s relativno novim mogućnostima radnih masa. A ova nova intervencija, koja sada prevlađuje, pre svega je intervencija povećanog državnog deficita za finansiranje naoružanja, koja povećava kamatnu stopu (cenu novca) u svetu, a to vanredno snažno usporava razvitak ogromne većine čovečanstva.

Zato se brzi tehnološki razvitak ostvaruje samo u izrazito malom delu kapitalizma i čovečanstva.

Na drugoj strani, najnoviji razvitak je, očigledno, pokazao da u okviru kapitalizma s novim tehnologijama nikako automatski ne dolaze veće slobode i više humanizma, već u nazadnim društvenih oblicima nova tehnika može doneti još manje slobode, još manje humanizma. Samo tamo gde se radnička klasa organizuje ona može pretvoriti novu tehnologiju u nešto novo i bolje; kao primer može da posluži uspešna borba nemačkih sindikata — da se uz tehnološki napredak skrati radno vreme. To pokazuje da se tek klasnom borbom, tek principom socijalizma i socijalističkog upravljanja može uklanjati ponor između tehnike i društva, ponor koji je stvorio kapitalizam, a koji sam nije sposoban da otkloni.

To dokazuje i sledeće: ako bismo napravili objektivnu istorijsku rekapitulaciju — šta se zapravo desilo u 20. veku, jasno bi se pokazalo da sve što je napravljeno, sve što je u 20. veku otvorilo masama ovog sveta šire puteve slobode i boljeg života, sve su to doneli isključivo socijalizam i antikapitalističke snage — socijaldemokratske partije, komunističke partije i narodnooslobodilački pokreti. Samo su se oni izborili za bolje ekonomske i društvene uslove za mase, oni su najviše doprineli pobedi nad fašizmom, oni su slomili stari svetski kolonijalistički sistem. Znači, sve što je u 20. veku otvaralo vrata slobodi i boljem životu masa to su stvorili socijalizam i antikapitalizam, a ne kapitalizam. Iako danas kapitalizam pokušava, on ipak ne može u korenu uništiti, uprkos svojoj još velikoj ekonomskoj snazi, postignute vrednosti svetskog socijalističkog i naprednog pokreta, jer su mase čovečanstva koncentrisane u velikim centrima, dobro organizovane i s višom razinom obrazovanja. Zato se tim masama ne može komandovati na stari način. Crnci u Južnoj Africi nisu više ljudi naoružani samo lukovima i strelama; to su ljudi koji pripadaju urbanoj i industrijskoj sredini, sindikalno organizovani, ljudi koji se sistematski bore kao i drugi narodi, čak više nego oni u razvijenim zemljama.

Digitized by Google

Danas svetska desnica ne može održavati, recimo u Latinskoj Americi, režime različitih diktatora koje je vreme pregazilo, koji su još nedavno, po pravilu, postojali. Danas je i sama desnica prisiljena da pristane na rušenje sistema, poput onog na Haitima i Filipinima. I ovde su mase organizovane, pa se njima ne može više manipulisati kao nekada.

Znači, kapitalizam zaista nema snage da dosledno, na temelju svojih principa, oblikuje savremeno čovečanstvo. On mora napraviti kompromis sa principom društvenog upravljanja; iako u izokrenutoj formi, on ipak ne sme dirnuti u neke važne tekovine radničke klase i ne može svetski poredak stvari vratiti u 19. vek. Zato možemo s punim uverenjem i mladim ljudima i na našim kongresima reći jasno i odlučno — baš zato što ima pojava apatije i straha kod onih koji samo sa strane posmatraju ofanzivu desnice — da su perspektive socijalizma jedine realne perspektive čovečanstva.

Kapitalizam još ima veliku ekonomsku i tehničku moć. Ali se baš po tome vidi kako je iluzoran i nemoćan kao sistem savremenog čovečanstva, pošto i s takvim kvantitetom najboljih proizvodnih snaga može tako malo korisno i kvalitetno učiniti za čovečanstvo.

Zato realne mogućnosti čovečanstvu može otvoriti samo socijalizam, iako će bitka za njega biti još duga, puna neizvesnosti, uz uspone i padove. Mi smo ponekad razočarani zbog sadašnje situacije, jer smo, usled pojačanog naprednog talasa u drugoj polovini 20. veka, očekivali da će socijalizam pobediti oko 2000. godine. Mirna, nenasilna bitka za socijalizam vodiće se, verovatno, i u 21, pa i u 22. veku. To je sasvim mogućno, ali kapitalizam i danas pokazuje svoje neizlečive slabe strane, koje sve zajedno čine njegovu nesposobnost da reši glavne svetske probleme. Zato možemo sa sigurnošću tvrditi da je realna budućnost isključivo — socijalistička.

To važi i za proizvodnju duhovnih i kulturnih vrednosti, a ne samo ekonomskih. Danas su se stvari toliko izmenile da možemo s mnogo razloga tvrditi da u celokupnoj ljudskoj istoriji nije nikad dosad postojao toliko uprošćen, uzak »materijalistički« sistem vrednosti, bez ikakve dubine duha, kakav je savremeni kapitalizam. Najviše duhovnih vrednosti u 20. veku dali su različiti oslobodilački, radnički i levo orijentisani kulturni pokreti. Kapitalizam takve vrednosti više ne stvara.

Znači, ni u materijalnoj, ni u duhovno-kulturnoj proizvodnji, ni u društvenim odnosima kapitalizam nema perspektive da stvara nešto više, iako će njegov vek biti još vrlo dug usled razvijenih proizvodnih snaga i dobre organizacije posla.

Jedan od najvažnijih momenata, koji se u ove svetske procese rada upliće, jeste: da li iskustva savremenog čovečanstva još mogu svedočiti o utemeljenosti Marksove, Lenjinove i naše teorije o nacionalnim odnosima, kojima smo se do sada rukovodili.

Digitized by Google

Mislim da možemo sa sigurnošću tvrditi da te teorije pokazuju i danas, pa i u našoj krizi, svu svoju aktuelnost i značaj.

Lenjinova primena (i pomoću Hilferdinga) Marksove teorije kapitalizma na 20. vek ukazuje i na sledeće: glavni kapitalistički odnosi preneseni su i u odnose među narodima. Ova zakonitost podjednako važi i danas. Zato se najvažnija bitka za svetske socijalističke odnose još uvek vodi na području odnosa među svim savremenim narodima, naročito između razvijenih i nerazvijenih, metropola i podređenih zemalja. Očigledno, tu nacionalno-klasnu protivrečnost ne može razrešiti kapitalizam, pošto znamo u kakvim uslovima živi ogroman deo savremenih nacija, čiji se relativni položaj u svetskoj privredi samo pogoršava.

Iako ima nekih manjih teškoća u nacionalnim odnosima u Jugoslaviji (na Kosovu i većih), ne možemo usled njih odbaciti teorijske osnove na kojima su stvoreni nacionalni odnosi u Jugoslaviji; jer do teškoća dolazi — to se može i dokazati — upravo kada se u pojedinim sredinama odstupa od tih principa.

Današnji društveni život je — zajedno s našom krizom — pokazao da nijedna društvena snaga u savremenom svetu nema takve plodne teorijske principe za praktično rešavanje nacionalno-klasnih odnosa kakve je Jugoslavija usvojila; pri tom mislimo na vrlo originalnu, ali i doslednu primenu principa marksizma-lenjinizma. Do tačne ocene raznih principa rešavanja nacionalnih odnosa možemo doći samo ako dosledno naučno uporedimo stvarne i vrlo različite uslove svih zemalja u svetu, uključujući i Jugoslaviju. Jedino je naučno prihvatljivo da prilikom komparativne analize različitih međunacionalnih odnosa u savremenom svetu uzimamo dosledno u obzir njihov kontekst, naročito izrazito nepovoljne privredne uslove u kojima smo razvijali međunacionalne odnose, da uzimamo u obzir maksimalnu nacionalnu heterogenost u svetu, kakva je upravo u Jugoslaviji, i to uz tradiciju nacionalnog šovinizma na našem tlu kakve nema gotovo nigde u svetu.

Zapadna Evropa, koja je takođe eksplicitno proglasila kao svoj politički cilj i političku integraciju, mnogo je razvijenija nego Jugoslavija, a nacionalno, istorijski i kulturno manje heterogena od nje. Ali mi smo mnogo tešnje politički i idejno povezani principom koji bismo mogli nazvati principom jedinstva različitosti, a koji je dosledno utemeljen samo u marksizmu-lenjinizmu. Taj princip proističe iz prirode čoveka kao radnog bića i zato vrlo kompleksnog i individualizovanog bića, a koja se nikada ne mogu ujedinjavati jednostavnim uniformisanjem, nego samo na osnovi zajedničkih interesa, a uz mogućnost uspoljavanja različitosti svestrano razvijenih ličnosti (i individualnih i socijalnih). Baš na tom realnom principu bilo je vrlo uspešno rešeno i nacionalno pitanje u Jugoslaviji; da taj princip ima snažne korene, pokazalo se i u današnjoj krizi, pošto bi u uslovima takve teške oskudice kakva je u Jugoslaviji, da nije toga, došlo i do mnogo težih i socijalnih i nacionalnih trvenja.

Digitized by Google

Kada Marks govori da se proletarijat mora konstituisati kao nacija, to nije nacionalizam, nego prirodni zakon i ispoljavanje težnje da proletarijat svake zemlje mora prvo postati rukovodilac-hegemon celog naroda i na ekonomskom, i na socijalnom i na kulturnom području. Tek kada su — i po samom Komunističkom manifestu — konstituisani pojedinačni proletarijati i kao nacije, kada razviju vrednosti svog prostora, mogu realno ostvariti i internacionalističko jedinstvo na višem stepenu. Zato Marks ne kaže: »proleteri celoga sveta, ujedinite se«, nego: »proleteri svih zemalja, ujedinite se«.

Mi smo u Jugoslaviji snažno afirmisali taj princip jedinstva različitosti u okviru Titove politike još pre drugog svetskog rata, kada je Tito osnovao i nacionalne komunističke partije, a i u toku oslobodilačkog rata. Taj princip jedinstva različitosti bio je osnova za najkompaktnije jedinstvo naše partije i svih naroda Jugoslavije u najtežem vremenu okupacije, kad je i najviše divljao građanski nacionalizam u celoj Evropi. Na toj osnovi je izgrađeno političko i idejno jedinstvo, koje je, uprkos svim našim objektivnim teškoćama, mnogo jače nego na primer, ono u Zapadnoj Evropi. Tamo ni približno nije moglo doći, i pored svih svesnih želja, do takve političke i idejne integracije kakvu smo ostvarili u Jugoslaviji.

Međutim, činjenica je da kod nas — delimično usled istorijskih razloga, a delimično zbog grešaka ekonomske politike do 1982. godine — još nije ostvarena ekonomska integracija. Time dolazimo, naravno, do najvažnijeg aspekta teškoća u nacionalnim odnosima kod nas. S punim pravom su drugovi na ovom savetovanju tražili da se sa svom odlučnošću suprotstavimo svim našim nacionalizmima, jer samo politički, vrednosni i idejni odnosi, koje smo uspostavili posle 1941. godine, mogu celu Jugoslaviju povesti spasonosnim putem napretka, kako bi smelo prešla most — iz prošlosti ka budućnosti. Ispod tog mosta još nije izgrađen jedinstven i koherentan privredni temelj. Zato zaista sa svom budnošću i snagom treba čuvati međunacionalne političke, vrednosne i idejne odnose. Samo to može održati sve narode i narodnosti Jugoslavije slobodne na ovom prostoru, jer ako bi se taj most srušio pali bismo suviše duboko. Zapadna Evropa nije integrisana politički tako organski kao mi, ali sada nije u opasnosti da padne duboko, jer ima razvijenu privredu i čini određenu istorijsku celinu. Međutim, mi bismo mogli — ako bi kod nas pobedili nacionalizmi — pasti zaista veoma duboko, dublje od Libana ili Kipra.

Naše privredno i društveno iskustvo takođe pokazuje da nas jedino princip jedinstva različitosti i razvijenosti svake radničke klase može ojačati kao celinu, da jedino on može da održi Jugoslaviju snažnom i jedinstvenom i da, u krajnjoj liniji, trajno savlađa svaki nacionalizam. Kada se ističe teza da je u stvarnom i najvećem interesu Jugoslavije da svaka radnička klasa svake naše nacije i narodnosti razvije pre svega sopstvene privredne

Digitized by Google

snage, možda to neki mogu smatrati svojevrsnim nacionalizmom i separatizmom. Međutim, baš je to jedino realno i dugoročno rešenje da Jugoslavija postane potpuno jedinstvena. Svako od nas može najviše doprineti jedinstvu Jugoslavije ako razvije sopstvene privredne snage, ako svako naše republičko i pokrajinsko rukovodstvo maksimalno na svom području razvije širok, produbljen i odlučan pokret za novi privredni uspon za izlazak iz krize u pravcu stabilizacije, a što zahteva i Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Time ćemo najviše doprineti stabilnom i trajnom jedinstvu različitosti Jugoslavije na još višem stepenu nego što je današnje.

Digitized by Google

Dušan Ičević

Nacionalnost i internacionalnost radničke klase

U dnevnopolitičkom životu je postalo uobičajeno da se nacionalno vezuje radnička klasa. I u tekstovima se teorijsko-političkim pretenzijama ustvrđuje se da je normalno da postoji nacionalna radnička klasa. Tako se zastupa shvatanje da nacija ima svoju radničku klasu, svoju političku organizovanost, svoju državnost, svoju političku partiju, odnosno svoje političke i ideološke organizacije. I oni koji kompleksnije tretiraju klasno-nacionalnu »dijalektiku« izričiti su u tvrdnji da, pošto jugoslovenski narodi, na avnojevskim principima, imaju svoje nacionalne države u okviru zajedničke jugoslovenske, oni mogu imati i svoj nacionalni Savez komunista i nacionalne radničke klase.

I

Odnosi klase i nacije se unaprijed objašnjavaju »dijalektikom« koja sama sobom rješava sve identičnosti, protivrječnosti, jedinstvo. »Dijalektička klackalica« je postala zaštitni znak za svakovrsni pomen i upotrebu klasno-nacionalne sintagme, a protiv svakog osporavanja ili kritičkog prosuđivanja i teorijskog viđenja i konkretnoistorijske prakse.

Metodološke teškoće u korektnom naučnom raščlanjivanju i stvarnom dijalektizovanju odnosa klase i nacije kod nas danas nastaju:

a) zbog apriornog neprotivrječnog tretmana radničko-klasnog i nacionalnog interesa,

Digitized by Google

b) zbog izjednačavanja nacionalnog i političko-teritorijalnog organizovanja u republikama i autonomnim pokrajinama, iako se faktički ne poklapaju,

c) zbog proglašavanja da su već ispunjena proklamovana i sistemski institucionalizovana prava radničke klase kao vodeće društvene snage i nacije kao »samoupravne« zajednice.

Terminološki se zamućuju osnovne kategorije nacije, naroda i radnog naroda. U svakodnevnoj upotrebi i u političkim dokumentima, ustavima itd. miješaju se pojmovi naroda i nacije. U značenju nacije koristi se »prevedeni« izraz narod.

Sociološki narod je, u etničkom značenju, prednacionalna forma ljudske zajednice i »nacija u mogućnosti«. Neetničku i nenacionalnu kategoriju naroda čine puk, demos, populus, koja obuhvata pripadnike, stanovništvo, određene države, a u klasnim društvima i vladajuće klase i slojeve. Kod nas je još u opticaju kategorija radnog naroda kao novog socijalnog bloka, koji obuhvata radničku klasu i sve radne slojeve.

U konzekventnom izvođenju nacionalnosti radničke klase iskušenja nastaju i zbog rasprostranjenosti većine nacija na više teritorijalnih područja izvan svoje nacionalne države. Tako, na primjer, srpska nacija, odnosno njeni dijelovi i pripadnici, osim u SR Srbiji, masovnije nastanjuju SR Bosnu i Hercegovinu i SR Hrvatsku, a nalaze se i u svim drugim područjima Jugoslavije, ne uključujući one koji su u inostranstvu. Slično je i sa Hrvatima, Muslimanima itd. Sve nacije i narodnosti imaju pripadnike u svim dijelovima Jugoslavije, pa gotovo nema opštine sa čistim nacionalnim sastavom. U složenom mnogonacionalnom sastavu jugoslovenskog društva zaista je sklisko i neizvodljivo praviti kakav zatvoreni model nacije i nacionalne radničke klase. Neprelaznu prepreku posebno čini mješoviti sastav SR Bosne i Hercegovine u kojoj bi, po navedenom konceptu nacionalizovanja radničke klase, trebalo posebno identifikovati i organizovati muslimansku, srpsku i hrvatsku radničku klasu u odvojene socijalne skupine, ili samo muslimansku radničku klasu smatrati autonomnom i autohtonom nacionalnom klasom, a srpsku i hrvatsku samo dijelovima »matičnih« nacionalnih radničkih klasa.

»Čistije« izvođenje ideje o nacionalnoj radničkoj klasi nudi se i, kako je pomenuto, pod formulom da, pošto postoji nacionalna država, onda je normalno da bude i nacionalna radnička klasa. Nacionalno-državnim imenovanjem radničke klase »dovršava« se njena klasna egzistencija i prevodi na viši stupanj društvene »emancipacije«, kroz naciju kao globalno društvo.

II

Nacionalna radnička klasa znači da radnička klasa obuhvata cijelu naciju, da je njena apsolutna strana, ili da nacija integriše radničku klasu u sebe: da se radnička klasa nacionalizuje ili da

Digitized by Google

se nacija poradničuje. Ideja o poradničenju društva prenosi se na naciju, ali ne u esencijalnom socijalnom smislu »prevođenja« svih socijalnih slojeva u položaj radničke klase, nego nacionalnog »poravnavanja« svih socijalnih slojeva u jedan kolektivitet. Nacija se prikazuje kao homogena zajednica, neprozirni stopljeni kolektivitet, u kojem se ne raspoznaju protivrječni socijalni slojevi i grupe. Spolja se ima utisak da je već stvorena identičnost. Na jedinstvu radničkog i klasnog entiteta svi se povezuju u opštenacionalni interes. Radni narod, kao socijalna kategorija istovrsnih pripadnika i interesa, daje naciji neantagonističku strukturu prema takozvanom stratifikacionom modelu društva. Socijalne skupine izvan radničke klase su zanemarljive, nema klasno-socijalne heterogenosti, nema mogućnosti opstajanja ili obnove izrabljivačkih slojeva, nemaju nikakvih moći ili mogućnosti grupe birokratije i tehnokratije, pogotovu ostaci starih klasnih struktura. Pošto je radnička klasa nacionalna klasa, nacija je i u konkretno-istorijskim prilikama uveliko neklasna zajednica. »Klasni mir« se uspostavlja dominacijom radničke klase, čiji su interesi samim tim objektivno i faktički interesi cjelokupne nacije-društva. Tako se završava klasnost nacije, a radnička klasa završava svoju klasnost i postaje — nacija. Na djelu je već »samoukidanje« radničke klase i »odumiranje« nacije kroz njeno jačanje — iako je nacija društveno-istorijska, promjenljiva i prolazna zajednica.

Radnička klasa nije, kako se kaže, ni anacionalna ni antinacionalna. Ona jeste u naciji, dio je nacije, ali nije poklopljena nacijom, nije nacionalna klasa, bar u klasičnom poimanju. Mada se priziva u pomoć stav iz *Manifesta* — da proletarijat ponajprije mora da osvoji političku vlast, da se podigne do razine nacionalne klase, da se sam konstituiše kao nacija, pri tom se namjerno ili »spontano« previđa da je u kasnijim izdanjima to preinačeno u stav »da se podigne do vodeće klase nacije«.[1] Ako je nacionalna, radnička klasa ostaje najamna radna snaga na ospoljenom, otuđenom radu na privatnom vlasništvu, koje se u državnom socijalizmu kolektivizuje u državno vlasništvo, ili pod vidom društvene svojine u grupnovlasništvo posjedovanja sredstava u početnim procesima samoupravnog socijalizma.

III

Nađen je privlačan stilski obrt u formuli »dijalektika klasnog i nacionalnog«, pa se presabira što je u kom trenutku bitno, najčešće uz tvrdnju da su to elementi u neprotivrječnom odnosu. U stvari se pod plaštom metafizičke tvrdnje »da-da«: da su klasno i nacionalno u potpunom jedinstvu — raščistila dijalektika i iskoristila za dokazivanje da niko nema primat, nego da je, u

[1] Uporediti: K. Marks—F. Engels, *Manifest komunističke partije*, *Izabrana djela*, I, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 31.

Digitized by Google

osnovi, sve isto. Polazi se od sledećeg: ako primat ima klasno, onda je to — unitarizam; ako, pak, nadvlada nacionalno, onda je to — nacionalizam. U oba »primata«, kako se ističe, »na djelu je« nacionalizam, samo što je u prvom izdanju unitarističkog, a u drugom — separatističkog tipa. Samo po sebi, klasno i nacionalno dobijaju negativna određenja, bez konkretno-istorijske analize faktičkog stanja.

Jedinstvom klasnog i nacionalnog u okviru nacije, u suštini se jedinstvom nacije zamjenjuje jedinstvo jugoslovenske radničke klase. Jedinstvo radničko-klasnih i nacionalnih interesa se upotrebljava »kao sredstvo pragmatsko-političke manipulacije to jest da posluži kao ideološki paravan konzervativnim snagama političko-upravljačkog sloja *zainteresovanog za status quo*« (Najdan Pašić). Iako radnička klasa zvanično figurira kao određenje jedinstva, ona se zatvara u naciju. A u naciji upravo ona ima sve manje faktičkih prava. Kao zvanično samoupravno udruženi radnici, radnička klasa raspolaže sa sve manje dohotka koji stvara. Umjesto da samostalno raspolažu sa oko 70 odsto dohotka, OUR-i sada imaju samo 54,2 odsto sredstava koja su stvorili (prema oko 64% prije deset godina). Postaje sve »tanja« materijalna supstanca samoupravljanja, pa se ono svodi na oblik participacione demokratije. Čak se i prosta reprodukcija, na primjer kroz amortizaciju i zajemčene lične dohotke, određuje izvan same radničke klase. Drobljenje udruženog rada u okviru procesa takozvane »ourizacije i takozvane aorizacije« dovelo je do konstituisanja osamostaljenih institucionalizovanih organizacija, koje su po preduzetno-teritorijalnoj logici razdvojile i samu radničku klasu.

U njoj samoj su objektivni protivrječni interesi dijelova, prema uslovima sticanja dohotka, visini ličnih dohodaka, obrazovanju itd., pretežno nacionalno-politički oblikovani i sukobljeni. Dijelovi radničke klase su, posredovanjem umnoženih etatizama, što se najčešće ogledalo u uređivanju uslova privređivanja, sticanju i raspoređivanju dohotka, u obaveznom udruživanju sredstava itd., postali zavisni i čvrsto vezani za svoje republičko-pokrajinske pokrovitelje, koji nose nacionalne legitimitete. Oni — dijelovi radničke klase — počinju da se priklanjaju nacionalističkim interpretacijama nacionalnih interesa, kako ih predstavljaju nacionalne birokratije, često kao autentične interese nacionalne radničke klase, ili priželjkuju kakav povlašćeni položaj u privređivanju ili da sačuvaju monopolistički položaj itd.

Subjektivitet radničke klase kao vodeće društvene snage konceptualno se zagrađuje »svojom« nacijom, a praktično ni u njoj nema odlučujući uticaj.

Za marksiste je jedino mogući pristup u smislu i slijedu revolucije, a ne »prednjačenja«, »preganjanja«, »ravnoteže« ili »jedinstva« klasnog i nacionalnog: a) klasnog kao poricanja i potiranja objektivne egzistencije nacije i nacionalnih individuali-

Digitized by Google

teta, i b) nacionalnog kao totaliteta, »ostvarene harmonične zajednice« ljudi i klasnog mira. Ako se sjetimo Lenjina, onda je i dijalektika mnogo složenija i raznovrsnija nego što je primjenjuju »nacional-marksisti« kao jedinstvo bez suprotnosti, ili se protivrječnosti ni ne pominju. Naime, za njega je jedinstvo (slaganje, identičnost, ravnoteža) suprotnosti relativno, vremenski prolazno, uslovno. Borba međusobno isključujućih suprotnosti je uzajamno apsolutna, kao što je to apsolutan razvoj i kretanje. Ako se stvari drukčije postave, može se dospjeti do Hegelovog apsolutnog duha, koji konačno otjelovljenje nalazi u naciji, a savršenstvo u (pruskoj) državi.

IV

Sintagma nacionalne radničke klase kategorijalno pripada teorijskoj konstrukciji o naciji kao globalnom društvu i nezavisnoj zajednici oličenoj u samostalnoj nacionalnoj državi. Nacija se izjednačuje sa društvom, apsolutizuje u dovoljnu zajednicu, a njena država u jedinu potrebu. Čak ako bi se u kakvom idealnom — tipskom obliku nacija po sebi i za sebe kao posebno društvo mogla teorijski modelovati, u savremenom svijetu su rijetke jednonacionalne države i nacije koje bi pokrivale cjelokupno društvo. Pogotovu je u mnogonacionalnim zajednicama, ako su zasnovane na ravnopravnosti svih, neizvodljivo projektovati takvu nacionalnu skupinu koja bi ispunila ili zamijenila globalno društvo. Jugoslovenska zajednica je upravo takvo veoma složeno višenacionalno društvo u kojem zajedno izmiješano žive mnogobrojne nacije i narodnosti i etničke grupe.

Jugoslovenske nacije su, kako je pisao E. Kardelj, formirane, kao moderne, stabilizovane, potpune nacije sa dugom tradicijom i snažnom sviješću.[2] »Narodi Jugoslavije imaju svoje države, svoju vlast, svoju ekonomsku samostalnost, svoje pravo da raspolažu uslovima, sredstvima i plodovima svoga rada i ostvaruju svoja suverena prava prvenstveno u republikama, a preko federacije samo u određenim njihovim aspektima.« U svojim spisima je razjašnjavao da je ekonomska nacionalna samostalnost vid samoupravljanja radnih ljudi, da u naciji radnička klasa raspolaže viškom rada, da je suverena radnička klasa itd.

Upravo se, kao moderne i kompletne zajednice, nacije u uslovima socijalističkog samoupravljanja ne totalizuju u sveukupnost života, rada i razvoja, nego se istovremeno potvrđuju u svojim osnovnim interesima i vrijednostima, podruštvljuju u funkcijama zajedništva ljudi i postepeno prevazilaze kao posebni oblici globalnog grupisanja.

---

[2] Uporediti: Edvard Kardelj, *Nacionalno pitanje*, zbornik radova, Centar društvenih djelatnosti CK SSO Hrvatske, Zagreb, 1978, str. 408—409.

Digitized by Google

Nasuprot tome, državotvorni koncept nacije neminovno traži i nacionalne ekonomije, nacionalno republičko (i pokrajinsko) državno vlasništvo, nacionalni državni kapital... Jer, nacionalni vrhovi, politikokratija, nacionalna birokratija hoće svoje posjede da bi nesmetano vladali.

Na razaranju društvene svojine, privatizacijom, obnovom državnog vlasništva ili grupnovlasničkim prisvajanjem, izrastaju privatistički malograđanski slojevi, nacionalne birokratije i tehnokratije koje u međusobnom suparništvu ili sprezi nastoje da vladaju nad radničkom klasom i nacijom. Svi se oni, kad ustreba, objedinjuju u nacionalizmu kao ideji, programu, pokretu i političkoj akciji za ostvarivanje svojih parcijalnih interesa. Ideologizacijom nacionalnih interesa, kao općih interesa svih pripadnika, prikriva se stvarna klasno-socijalna raslojenost i sukobljenost. Nacija se obrće »oko sebe same«, prema nahođenju nacionalnih vrhova.

Nacionalni etatizam postaje socijalni supstrat svemoći nacionalnih vođa, izvorišta i uporišta nacionalizma, pretežno separatističkog. U nacionalizmu dolazi do sprege svih »nacionalnih snaga« na teritorijama gdje žive pripadnici nacije ili narodnosti, ili na koje on ima »stara sveta prava«. Kad ustreba, pretapanjem ili uklanjanjem »stranih« pripadnika stvara se »čisti etnos«, koji po »prirodno-istorijskom pravu« daje sva prava većinskoj naciji ili narodnosti. Nacija se svodi na etnos, koji je rasno očišćen od svih tuđih natruha i primjesa.

Izgleda protivrječno da radnička klasa nije nacionalna, a da je — birokratija nacionalna. Nacionalna radnička klasa zastaje u odnosu na koncept klasne zajednice građanskog društva. Nacionalne birokratije upravo zadržavaju, obnavljaju, nastavljaju klasno-antagonističku razdiobu nacije samim svojim postojanjem, jer hoće da dobiju monopol nad raspolaganjem sredstvima i upravljanjem ljudima. Čak i kada nude, i prinuđuju na nacionalnu homogenost, sebi obezbjeđuju pravo odlučivanja, kao opšti predstavnik nacije. Na svom socijalnom supstratu, koji »proizvodi« i garantuje, svemoćna nacionalna država takozvane opštedruštvene funkcije države prikazuje kao svoje ovlašćenje, dok klasične državne prerogative monopola, prinude vrši kao sopstveno pravo.

Birokratija je prema potrebi i svojoj koristi nacionalna i višenacionalna, ali i anacionalna, nadnacionalna, pa i antinacionalna, i jugoslovenska i antijugoslovenska, i »internacionalna«, kosmopolitska, pa i »frakcija svjetske buržoazije« (Luka Marković). Kako god sebe nazivala ili prikazivala, uvijek je osamostaljeni sloj, u težnji ili faktičkom dejstvu da vlada u ime takozvanog opšteg interesa, koji zahvaljujući njoj dobija raznolika obličja. Svojevremeno se iz odanog pobornika saveznog centralizma ubrzano pretvorila u »pravu nacionalnu snagu«, koja na »nacionalnom svedržavlju« tobože ostvaruje autentične nacionalne interese.

Digitized by Google

V

Zbog mogućnih pogrešnih ili različitih tumačenja i primisli, valja napomenuti da se država i izvršioci njenih funkcija ne izjednačuju sa birokratijom, niti se nacionalno i državno neminovno preobraćaju u birokratsko. I nacija i njena država se mogu birokratizovati u korist povlašćenih slojeva kada svoju vlast održavaju na pravu posjedovanja i posredovanja nacionalnih interesa. Utoliko će lakše postati predstavnici i zastupnici nacije ako nacionalizuju radničku klasu, koja ponovo dobija status najamne radne snage, a pripadnici nacije postaju podanici nacionalne države. Nacionalne birokratije »štite« naciju od svakog ugrožavanja »spolja«, uvode »narodne straže« protiv svih drugih, preduzimaju zaštitne mjere (mada još ne uvode carine) u korist svojih OUR-a, da bi ih lakše same eksploatisale, vode protekcionističku ekonomsku politiku, teritorijalizuju sredstva, banke, promet roba i usluga u svom okviru, devizno-platne pozicije pretvaraju u posebne republičko-pokrajinske platne bilanse, planiraju i primenjuju posebne nacionalne tehnologije, što je pocijepalo jedinstveno jugoslovensko tržište u osam osamostaljenih zajedničkih tržišta. Pri tom, ako se godišnje gubi 2,5 milijarde dolara zbog zatvorenih nacionalnih ekonomija, a udružena sredstva za investicije u zemlji iznose svega 0,29%, svega 3% društvenog proizvoda kruži između jugoslovenskih federalnih jedinica, može se doći do zaključka kakve ekonomske štete nanose nacionalne birokratije. One praktično svoje »usluge« vezane za »zaštitu« od »običnih« jugoslovenskih nacija i narodnosti »naplaćuju« iskorišćavanjem »svojih« nacionalnih radničkih klasa i svih radnih slojeva.

Ukoliko radnička klasa više uspijeva da stvarno odlučuje o višku rada i o svim društvenim poslovima, utoliko postaje vladajuća klasa nacije. Nacija je, međutim, još posrednik u prisvajanju viška rada. U njoj se, kao medijumu klasne borbe, radnička klasa i svi radni ljudi bore protiv ostataka razvlašćene klase i novonastalih i nastajućih slojeva birokratije i tehnokratije, koji teže da održe, obnove ili osvoje vlast. Za sada nacionalne birokratije, zastupanjem opšteg nacionalnog interesa, kako to one proklamuju, prisvajaju i preraspodeljuju značajan dio viška rada.

Klasna suština i nacije i njene države je u samoupravljanju i vlasti radničke klase, a ne u koncentrisanju ovlašćenja kod državnih organa. Nacionalna suverenost nije samo državnopravni pojam, koji originerno pripada nacionalnodržavnim organima. Ustavno je suverena radnička klasa koja na neotuđivim pravima odlučivanja o dohotku i svim sredstvima društvene reprodukcije, zajedno sa svim radnim ljudima, ostvaruje političku vlast i obavlja sve društvene poslove.

Digitized by Google

VI

Posebne nacionalne radničke klase bi mogle proizlaziti iz posebnih načina proizvodnje u jugoslovenskom društvu. Mogu se čuti upravo takva tumačenja socijalizma »nacionalnih boja«, koja zagovaraju nacionalne socijalizme. Takav, koncept nužno podrazumijeva nacionalizovanje svih subjekata i dijelova društva u svrhu postizanja »nacionalnog jedinstva«. Pošto u Jugoslaviji, uprkos svim kriznim stanjima, »mješovitim« vlasničkim odnosima, i postoji i opstoji jedinstveni osnovni samoupravni odnos proizvodnje, onda iz njega u neposrednom spajanju rada, samoupravljanja i političke vlasti »nastaju« osnovni klasno-socijalni entiteti, obrasci društvene organizacije i oblici socijalističke samoupravne demokratije. Njima nije primjerena nacionalna i teritorijalno-politička podijeljenost i podvajanje radničke klase. Nacionalna ravnopravnost, s obzirom na savremene potrebe svestranog samostalnog i zajedničkog ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja, ostvaruje se upravo jedinstvenim djelovanjem jugoslovenske radničke klase kao vodeće i integracione snage socijalističkog samoupravnog društva.

Radnička klasa ne završava svoju istorijsku misiju i egzistenciju oslobođenjem nacije, nego dokidanjem svih oblika i odnosa otuđenosti, izrabljivanja i neravnopravnosti ljudi i cijelih naroda. Politička, pa i nacionalna emancipacija je samo konkretno-istorijski sastavni dio epohalnog procesa oslobođenja rada, odnosno čovjeka kao sveukupnosti društvenih odnosa.[3] Subjekt mogućnih revolucionarnih promjena nađen je upravo u proletarijatu, tačnije u univerzalnosti proletarijata, koji revolucijom ruši moć dosadašnjeg načina proizvodnje i saobraćaja, kao i moć društvenog uređenja, pri čemu se proletarijat oslobađa svega što je karakterisalo njegov dosadašnji društveni položaj. Marks smatra da se tek na tom stupnju podudara samodjelatnost sa materijalnim životom, »što odgovara razvoju individue u totalne individue i uklanjanju svake stihijnosti«.[4] Prethodni razvoj ljudskog društva, posebno krupne industrije u kapitalizmu, stvorio je »klasu koja kod svih nacija ima isti interes i kod koje je nacionalnost već uništena, klasu koja se stvarno oslobodila od cijelog starog svijeta i ujedno mu se suprotstavila«.[5] Za razliku od radnika, radničke klase, buržoazija zadržava posebne nacionalne interese. A revoluciju izvodi klasa koja u društvu više ne važi kao klasa,

[3] Tek kada zbiljski individualan čovjek, kako Marks postavlja ljudsku emancipaciju još u *Ranim radovima*, ponovo obezbjedi sebe i pokraj apstraktnog građanina, i kao individualan čovjek postane *rodno biće* u svom empirijskom životu, u svom individualnom radu, u svojim individualnim odnosima, tek kad čovjek spozna i organizuje svoje »forces propres« (vlastite snage) kao *društvene snage*, i stoga više ne bude od sebe odvajao društvenu snagu u obliku političke snage, tek tada će čovjekova emancipacija biti ostvarena (str. 81).

[4] Isto, str. 419.

[5] Isto, str. 410.

Digitized by Google

koja se ne priznaje kao takva, već je izraz raspadanja svih klasa, nacionalnosti itd. unutar sadašnjeg društva.

Ne razmatram Marksove poglede radi kakvog apriornog dokazivanja sopstvenih shvatanja. Marksu se sa stanovišta konkretnoistorijskih prilika, mogu uputiti određeni prigovori — da nije obuhvatao ili naslućivao svu kompleksnost i kontroverznost nacionalno-klasnih odnosa. On je u središte stavljao revoluciju, pa svaki pokret mjerio po tome koliko revolucionarno djeluje na mijenjanju postojećeg svijeta. Ovovremenoj floskuli da je čovjek nacionalan ili nije — ništa, Marks bi vjerovatno suprotstavio svoje shvatanje da je radnička klasa revolucionarna ili nije — ništa. On je, uistinu, ostavio mnogo izričitih ili nagoviještenih ideja, stavova i mišljenja o stvarnom dijalektičkom promišljanju individualnih, klasnih, nacionalnih i opštedruštvenih odnosa.

Poznate su, uostalom, Marksove misli da u mjeri u kojoj se ukida eksploatacija jednog individuuma od strane drugog, ukida se i eksploatacija jedne nacije od strane druge, da sa nestajanjem suprotnosti klasa u okviru nacija otpada i neprijateljski stav među narodima, da narod koji podjarmljuje drugi narod kuje svoje vlastite okove, da će vladavina proletarijata učiniti da se još više izgube nacionalna podvajanja i suprotnosti naroda. Nijesu to bile samo parole tadašnjeg trenutka o ujedinjavanju proletera svih zemalja, te o svjetskoistorijskom postojanju proletarijata, već — uprkos mnogim različitostima, suprotnostima, pa i sukobima u savremenom međunarodnom radničkom pokretu i raznovrsnom korišćenju proleterskog internacionalizma — one važe i danas. Ujedinjenje naroda Marks je vidio u njihovim zajedničkim interesima.[6] A oslobođenje radničke klase mora biti njeno sopstveno djelo. Smisao vladavine radničke klase je u njenoj samodjelatnosti, koje je samoupravljanje u svojoj suštini. Oslobađajući sebe, radnička klasa istovremeno oslobađa cjelokupno društvo.

VII

Nacionalnost i internacionalnost radničke klase same po sebi ne daju prave odgonetke socijalne zbilje i svrhe. Takozvana nacionalnost je u kapitalističkim društvima preokrenuta u izrabljiva-

---

[6] »Da bi njihov interes mogao biti zajednički, moraju biti ukinuti sadašnji odnosi vlasništva, jer sadašnji odnosi vlasništva uvjetuju eksploataciju jednih naroda od strane drugih: ukinuće sadašnjih odnosa vlasništva — to je interes samo radničke klase. Samo ona ima sredstva za to ukinuće. Pobjeda proletarijata nad buržoazijom ujedno je pobjeda nad nacionalnim i industrijskim konfliktima, koji danas različite narode suprotstavljaju jedne drugima kao neprijatelje. Zato je pobjeda proletarijata nad buržoazijom ujedno signal za oslobođenje svih potlačenih nacija«. (Uporediti: Karl Marks, *Nacionalno pitanje*, Zbornik, Centar društvenih djelatnosti SSO Hrvatske, Zagreb, 1978, str. 94.

Digitized by Google

nje radničke klase, njeno korišćenje u ratnim sukobima i osvajanjima za ciljeve vladajuće klase, pa čak i za šovinizam i istrebljivanje drugih naroda. I zvanično radničke partije na vlasti ili u vlasti praktično održavaju postojeće poretke. Radničke klase najrazvijenijih država, iako i same najamna radna snaga, na svojevrstan način, učestvuju u prisvajanju ekstraprofita na osnovu nadeksploatacije zavisnih zemalja. Takozvani internacionalizam radničke klase u administrativnom socijalizmu služi za naturanje velikodržavnog hegemonizma, »bratske pomoći«, »ograničenog suvereniteta«, i zatvorenu agresiju.

Kritičkim prosuđivanjem nacionalnosti i internacionalnosti radničke klase nikako ne sporim objektivno postojanje i potrebu svestranog i ravnopravnog razvoja nacionalnih zajednica. Namjera mi je bila da izložim kontroverze i mogućne konzekvence primjene koncepta nacionalne radničke klase, a prije svega da u socijalnom supstratu i društvenim odnosima socijalističkog samoupravljanja utemeljim cjelokupnost života, rada i razvoja radničke klase i svih radnih slojeva, nacija i narodnosti jugoslovenske zajednice. Otuda ni internacionalizam nije samo nacionalna kategorija, niti nacija sama sobom kao kakav totalitet ostvaruje sve čovjekove interese i odnose.

Radnička klasa pogotovu nije nacionalno označena i predodređena kakvim sudbinskim svojstvom, niti nacionalno ograničena. Sve više, uprkos mnogim preprekama i protivrječnostima, koje sam sažeto izložio, samoupravno organizovana u udruženom radu kao istorijski novom načinu društvene proizvodnje u nastajanju, politički vladajuća snaga u sistemu socijalističke samoupravne demokratije — radnička klasa, zajedno sa svim radnim ljudima, postepeno postaje vodeća društvena snaga svake nacije i narodnosti i cjelokupne jugoslovenske zajednice.

U teoriji i u svakodnevnoj zbilji nalaze se, međutim, povodi za dokazivanje a) da ne postoji jedinstvena jugoslovenska radnička klasa ili b) da je normalno da postoje posebne nacionalne klase, koje u zbiru čine radničku klasu Jugoslavije, ili c) da istovremeno postoje i radničke klase u svakoj naciji i narodnosti i radnička klasa Jugoslavije, koju one čine bez nacionalnih oznaka, ili d) za naporedna imenovanja republičko-pokrajinske i jugoslovenske pripadnosti.

U stvarnosti istrajava i shvatanje takozvanog čistog klasnog interesa, koji radnička klasa ostvaruje nezavisno od nacionalnih subjektiviteta. Vrsta unitarnog koncepta jugoslovenstva se i temelji na anacionalnom programu jedinstva, koji se izvodi nezavisno od višenacionalne realnosti.

Pojedini zastupnici nacionalnih radničkih klasa pozivaju se i na iskaze Josipa Broza Tita. On je, međutim, bio izričit u tvrdnji da je radnička klasa jugoslovenska.[7] »Bilo je tendencija da

[7] Uporediti: Josip Broz Tito, *Radnička klasa i Savez komunista Jugoslavije*, udruženi izdavači, Beograd, 1977, str. 421.

Digitized by Google

radnička klasa mora biti potpuno uklopljena u nacionalne okvire. Međutim, u Jugoslaviji je samo jedna radnička klasa, radnička klasa čitave Jugoslavije. Ne mislim samo zato što je pomiješana, što u Srbiji, Sloveniji i Hrvatskoj i drugim republikama zajedno rade ljudi raznih nacionalnosti. Radnička klasa je jedna zbog više razloga, naročito idejnih, i ona ni u kom slučaju ne može dopustiti da se prebrojava... Mi radničku klasu ne možemo odvajati po republikama. Ona je jugoslovenska. Ali, ona je, u prvom redu, odlučujući faktor u svojoj republici, i to treba sve više da bude; ona tu treba da bude najvažniji faktor vlasti u republici...« Na Desetom kongresu SKJ je naglasio da su ravnopravnost i solidarnost među narodima i narodnostima zasnovani na socijalističkim samoupravnim produkcionim odnosima. U njima interesi radničke klase, koja se izborila za položaj vladajuće klase u naciji, postaju interesi nacije, a interesi nacije postaju interesi klase. Zbog toga se i odnosi među nacijama kod nas uspostavljaju na principima samoupravljanja, na kojima se zasnivaju i odnosi unutar radničke klase. A na Drugom kongresu samoupravljača rekao je da, bez obzira na nacionalne specifičnosti, osnovni interesi radničke klase su istovjetni u cijeloj zemlji, pa je ona glavni kohezioni faktor samoupravne socijalističke Jugoslavije.

VIII

Internacionalizam svojom sadržinom nadilazi svaku nacionalnu samodovoljnost, pogotovo separatističke težnje, ali istovremeno razara i svaki unitarizam koji negira nacionalne individualitete u ime »višeg« jedinstva.

Internacionalizam svakako ne znači negiranje nacija, niti je nacionalizam ovaploćenje nacije. Samim nazivom internacionalizma se, međutim, ne ostvaruju opšti klasni interesi. I on može biti »paravan« za hegemonističke težnje ili za veće države i nacije da, pod izgovorom navodnog odricanja od nacionalnosti, uspostave svoju nadmoć, zavisnost prema sebi ili pristupe pretapanju manjinskih naroda i etničkih grupa.

Nacionalizam, pak, zastupa interese samo »svoje« nacije i vodi sukobu sa ostalim nacijama. On traži nacionalnu monolitnost, koja pomiruje sve klasne protivrječnosti, a nacionalni interes nadređuje svim posebnim interesima. Pri tome nacionalisti sami određuju šta je pravi nacionalni interes. U odnosima među nacijama nameću, umjesto ravnopravne internacionalističke saradnje, svoje primate, ispoljavajući pri tom teritorijalne pretenzije.

U socijalističkom samoupravljanju se neposredno spajaju klasna, nacionalna i internacionalna bitnost zajedničkog života, rada i razvoja. Internacionalističko društveno biće radničke klase ispunjava svaku naciju i narodnost i cjelokupnu jugoslovensku

Digitized by Google

zajednicu, a proleterska solidarnost ugrađuje se u odnose u okviru međunarodnog radničkog pokreta.

U svom internacionalističkom društvenom biću radnička klasa neposredno spaja sve svoje dijelove u jedinstveni subjektivitet. Utemeljena u samoupravnim odnosima proizvodnje, radnička klasa ispunjava svaku naciju svojim interesima i oblikuje društveno-ekonomski život i političku organizaciju cjelokupne jugoslovenske višenacionalne zajednice. Postoji li, ipak, kakva protivrječnost između internacionalizma i jedinstva radničke klase Jugoslavije? Ako postoji jedinstvena jugoslovenska radnička klasa, ima li ona svoj »unutrašnji« internacionalizam, na osnovu višenacionalne strukture jugoslovenskog društva, ili je internacionalistički, bar u uobičajenom poimanju, samo okrenuta odnosima u međunarodnom radničkom pokretu? Asocira li na posebne radničke klase ako se ona internacionalistički odnosi u »sebi«? Može li izlaz iz prividnog neslaganja biti ako se ustvrdi da su i nacije »same po sebi« također internacionalne, odnosno da se ne mogu svesti samo na sebe ni u takozvanim jednonacionalnim, suverenim, potpuno nezavisnim, po međunarodno-pravnom subjektivitetu, državama, a pogotovo u složenoj višenacionalnoj federaciji u kojoj su dobrovoljno ujedinjene. Naravno, nacija nije kakav stopljeni kolektivitet svojih pripadnika koji su homogeni u socijalnoj strukturisanosti i interesima, nego klasna zajednica raslojena na mnogobrojne društvene grupe, u kojoj vladajuća klasa nastoji da svoj interes pretvori u opšti društveni interes. Radnička klasa faktički na vlasti i organizovana kao država, znači i nacionalna, i savezna, i svaka država u samoupravnoj organizaciji, društveno-zvanično određuje nacionalni interes, i kroz svoje internacionalističko usmjerenje povezuje ljudske i nacionalne interese u zajednički opštedruštveni jugoslovenski interes.

Nova svojstva internacionalizma upravo nastaju i oblikuju se spajanjem kroz samoupravljanje klasnog i nacionalnog (koji je, opet, bitno klasno određen etnitet). Samo se između slobodnih i ravnopravnih nacija može ostvarivati pravi internacionalizam. Kako je napomenuo još F. Engels: »Nacionalna nezavisnost u stvari predstavlja osnovu za svaku internacionalističku saradnju.« Internacionalizam obuhvata ravnopravnost i solidarnost radnika svih nacija i narodnosti, i to nezavisno od nacionalne pripadnosti.

Internacionalizam se utoliko potpunije ozbiljuje ukoliko svaka nacija ima potpunije mogućnosti da ispuni svoje društvene vrijednosti i interese, koje opredjeljuje radnička klasa. Što se nacija više »istroši« u svojim funkcijama zajedništva, utoliko postepeno prestaje da bude poseban oblik globalnog društvenog grupisanja.

Radnička klasa danas, očigledno, ima istorijsku odgovornost da faktički preuzme oslobađanje nacije od svakog spoljnog izrabljivanja, od klasno-antagonističkih sastojaka i sukoba, od vlasničkog monopola, vlastodržačkog tutorstva i od svake

Digitized by Google

neravnopravnosti. Ukoliko više radnička klasa postaje vodeća društvena snaga svake nacije i narodnosti i cjelokupne jugoslovenske socijalističke zajednice, prije svega u vladanju viškom rada i u ostvarivanju političke vlasti i obavljanju svih društvenih poslova — utoliko će se jugoslovensko društvo potpunije samoupravno integrisati.

Digitized by Google

Ervin Peratoner

Upliv strane propagande na formiranje (ideologija) naših „srednjih slojeva“

I

Prva koja je sistematski, organizirano, u velikoj mjeri i — ozbiljno, počela pobijati marksizam, komunizam i međunarodni radnički pokret, bila je katolička crkva. Sjedište njena instituta za te poslove još i danas je u Via Carlino Cataneo u Rimu, a on sâm se zove »Collegium Russicum«.

Početak te akcije pada još u tridesete godine ovoga vijeka u doba prije drugoga svjetskog rata. Ovdje nije riječ o papinskim enciklikama — koje su još u devetnaestom stoljeću osuđivale komunizam i socijalizam — nego ponajprije o izučavanju marksizma kao naučne teorije o društvu za svrhu njena pobijanja, a zatim o korišćenju tako dobivenih rezultata u propagandnoj djelatnosti protivu marksizma i komunizma.

Tako je francuski katolički mislilac Marcel Moré pisao o tome 1934. u (»lijevom«) katoličkom časopisu *Esprit*, između ostaloga, i ovo: »Situacija je u odnosu na prijeteći marksizam to teža... što protivnika — protiv kojeg se moramo boriti — zapravo... jedva ili čak i nimalo ne poznajemo«. Valjalo ga je, dakle, dobro upoznati. Taj se propust nekako morao kad-tad nadoknaditi.

Dakako, između dva svjetska rata fašizam je bio razvio i usavršio masovnu propagandu protiv marksizma i komunista, no to su stvarno više bile hajke, to je bilo raspirivanje masovne malograđanske histerije, koja je koristila krajnje pojednostavljene i

Digitized by Google

primitivne antikomunističke krilatice, što su bile uperene, prije svega, na izazivanje najnižih strasti, nasilja i mržnje.

Kada je u toku drugoga svjetskog rata fašizam bio potučen i doživio slom, crkva — no, uz nju i neki drugi — uvidjela je da se takvim (fašističkim) metodama ne može više boriti protiv tog zapravo u intelektualnom pogledu, tj. u njegovu naučavanju, doista tek malo ili čak i jedva poznatog neprijatelja — kao što reče malo prije pomenuti Moré.

Ovu je zadaću, dakle, nakon 1945. preuzeo najprije isusovački red (S. I.). Tu se ističu poznata imena kao što su u Nijemaca otac Bochenski i pater Wetter, a u Francuza opet ponajviše J. Y. Calvez. Sa druge, pak, kršćanske strane, od protestanata, to će već početkom pedesetih godina učiniti zajednička evangelička Akademija svojom poznatom i veoma raširenom publikacijom pod nazivom *Marksističke studije.*

Međutim, taj vrlo primamljivi naučni naslov vara: tu se, naime, ne radi ni o kakvom marksističkom tumačenju i vrednovanju društva i socijalnih pojava, nego se, naprotiv, ovdje zapravo rodila jedna nova ideologija, koja se danas — za razliku od marksizma — zove *marksologija.* A to je već nešto sasvim drugo. Marksolog je onaj koji izučava Marxa, koji ga poznaje i zna — možda do u tančine — no ponajviše i prije svega zbog toga da bi ga pobijao i tako zanijekao njegova naučavanja.

U *Marksističkim studijama* evangelički su marksolozi na prvome mjestu elaborirali razliku između Marxa i Engelsa. I ta naravno postoji; jer, premda dva čovjeka mogu imati zajednički nazor o svijetu, oni ipak niti imaju, niti uopće mogu imati ujedno i iste poglede na sve ono što se zbiva u svijetu i oko njih samih.

No, ovdje se radilo o nečemu drugome: u ovoj varijanti razobličavanja marksizma Engels je bio otkinut i rascijepljen od Marxa (— s kojim je u marksističkoj tradiciji zatvarao i uobličavao neraskidivo zajedništvo —) kao onaj mnogo plitkiji, primitivniji i »vulgarnomaterijalistički« mislilac, koji se (navodno) u suštini u velikoj mjeri razlikovao od dubljeg, filozofski i antropološki — pa čak i u mnogočemu »idealistički« — orijentiranog Karla Marxa.

U međuvremenu (u četrdesetim godinama) bio je izbio prvi »hladni rat«. I u vezi sa time Zapad je krenuo u organiziranu, kao i vrlo sistematski i vješto vođenu, ideološku ofenzivu protiv »svjetske komunističke opasnosti«, protiv komunističke prijetnje i agresije — kao što se to onda govorilo. Koliko je stvarno velik bio obujam, domet, i koje su ustanove i organizacije sudjelovale u toj akciji na svjetskom planu vidjet će se donekle tek nakon mnogo godina kasnije.

Međutim, i tada je dignut jedva samo dio od vela tajne što je prekrivao pravu istinu. Naime, za vrijeme demokratskog predsjednika Cartera jedna komisija Senata SAD, pod vodstvom sada već pokojnog senatora F. Churcha, ispitala je djelatnost sjevernoameričke obavještajne službe CIA, pa je između njenih raznolikih aktivnosti ustanovila i to da je ova Agencija u toku onog bivšeg

Digitized by Google

»hladnog rata« svestrano financirala niz poznatih antikomunističkih organizacija, kao što je bio, npr. »Kongres za slobodu kulture«, zatim »Kongres slobodnih pravnika« i druge, njima slične.

Osobito poznat, ugledan i značajan bio je onaj prvi, naime, »Kongres za slobodu kulture«, koji je — uz ostale svoje djelatnosti — izdavao luksuzno opremljene i dobro uređene časopise visokog intelektualnog dometa: *Preuves (francuski)*, *Encounter* (engleski) i *Der Monat* (njemački). U njima je tada izrađena jedna druga varijanta udarnih tema za svrhu unutarnjeg teorijskog rascjepa marksizma, naime, ona o razlici i oprečnostima između onog »mladog« i »starog« Marxa, odnosno verzija o tome kako je kasnije u svoje pozno životno doba stari pozitivistički i pragmatički usmjereni Marx u *Kapitalu* izdao i napustio pravac, kao i djela svoje filozofskoantropološki usmjerene mladosti.

Te poruke bile su namijenjene i one su gađale, one su imale za svoj cilj, inteligenciju u narodnodemokratskim i socijalističkim zemljama. Temeljile su se na Marxovim ranijim radovima — od kojih su neki (ironične li igre slučaja!), kao, npr., *Ekonomsko-filozofski rukopisi* iz 1844, bili izdani u Moskvi u tridesetim godinama (zaključno sa *Osnovnim nacrtom kritike političke ekonomije*, 1939—1940. godina).

One svakako nisu ostale bez ikakva učinka: osobito u mlađe inteligencije u istočnoj Evropi, one su pobudile znatnu pažnju. Tamo je — izuzevši jedino FNR Jugoslaviju — marksistička teorija bila prezentirana i razrađena jedino u vidu onih šturih, reduciranih i simplificiranih kanona, dogmi i stereotipa, što ih je J. V. Džugašvili Staljin bio formulirao u poznatoj glavi o ideologiji »dijamata« u *Historiji SKP (b)*. Nasuprot toj i takvoj birokratskoj vulgarizaciji, po sebi sivoj i jednoličnoj, pomenuti su Marxovi radovi dakako djelovali kao pravo otkriće.

U ono doba — to je za nas bilo vrijeme borbe protiv IB-a prije onih poznatih članaka u *Borbi* i »Anatomije jednog morala« — u *Der Monat* je prvi put nastupio i Milovan Đilas.

Do danas se mreža ustanova i organizacija, koje »marksološki« izučavaju marksizam i komuniste i koje se u svojim rezultatima bore protivu ovih potonjih, golemo proširila po čitavom svijetu. To sada više nije samo vatikanski »Collegium Russicum«. I one ne postoje samo u razvijenom zapadnom svijetu, nego isto tako i u nekim nesvrstanim zemljama, kao i u nerazvijenom »trećem svijetu«, gdje obično rade kao privatne fondacije i zaklade. Postoje i kao javne i kao tajne ustanove. Prve su otvorene svima koji žele raditi na takvim poslovima, a druge, opet, ulaze u domene tajnih službi — no, zato ove zadnje ipak u svome djelovanju nisu manje efikasne od onih prvih.

Stoga nije ni moguće danas nabrojati koliko ih u stvari ima. U mnogima od njih ne radi se više »ručno«, manufakturno, nego se najnovijim metodama i uz pomoć elektronskih aparata i computera simuliraju i falsificiraju, određene idejne situacije i njihove moguće političke posljedice: nema nijednog Marxovog, Engelso-

Digitized by Google

vog, Lenjinovog ili Mao Cedungovog teksta, nijednog današnjeg ili nekadašnjeg dokumenta komunističkih partija, koji ne bi bio svestrano ispitan, prorešetan i izvrgnut pomnoj informatičnoj analizi.

Jedan od najpoznatijih instituta te vrste jeste Institut za izučavanje komunizma Columbia University u SAD. Njegov je predstojnik prof. Zbigniew Brzezinski, koji je nekoć bio i savjetnik predsjednika Cartera, i tako imao prilike da bitno utječe na formiranje politike najjače i najmoćnije sile današnjeg svijeta, SAD. Prof. Brzezinski poznat je pogotovo u nas i po tome što je on bio taj koji je prije nekoliko godina u govoru pred jednim skupom sjevernoameričkih sociologa iznio i protumačio neke bitne stavove kako treba voditi politiku prema SFRJ općenito, kao i spram jugoslavenskih komunista posebno.

Ali, Brzezinski je već jedna kasnija i izvedena faza u antikomunističkoj ideološkoj akciji, koja kao takva počiva na nekim čvrstim temeljnim zasadama i ideologemima, što su već dugo prije njega bili dobro uobličeni, a što su sve do dana današnjeg ostali — sa nekim povremenim transformacijama u svom osnovnom sadržaju, kao i iz njega povučenim poukama — savršeno trajne i nepromijenjene.

Njih je najbolje i najkonciznije izrazio Boris Meissner — koji slovi kao jedan od najboljih stručnjaka za pitanja komunizma na Zapadu — služeći se pri tome iskustvom iz ustanka u Istočnoj Njemačkoj 1953. i pobune u Mađarskoj 1956. godine, u časopisu *Ostprobleme* (kojeg izdaje glasoviti institut »Ostarchiv« u Zapadnoj Njemačkoj). U sažetoj rekapitulaciji, oni glase otprilike ovako:

a) sva neprimjerenost komunističkih režima pokazuje se najprije u znacima i nagovještajima u sferi intelektualne proizvodnje, a prije svega u književnosti. To je zbog toga — pisao je Meissner — što komunistički aparat i »aparatčiki« djeluju temeljem jednog vulgarnog marksizma, po kojem u društvu nije najvažnija Marxova ekonomska struktura, nego isključivo privreda, kao i privredna pitanja, a kada se ova dobro planiraju i rješavaju riješeno je time sve. Taj simplificirani »ekonomizam« potpuno zanemaruje probleme i procese u oblasti nadgradnje. On prakticira jedno prizemno »privrednjaštvo«.

A budući da se talenti — nastavlja Meissner — ionako ne mogu planirati, niti gola sila može proizvoditi umjetničke tvorbe, to komunistički aparat i »aparatčiki« običavaju tu zažmuriti na oba oka, napraviti iz svoje nesposobnosti vrlinu, i tako upravo sfera umjetničkog — a posebno književnog — stvaralaštva ostaje područje spontanosti i ispoljavanja stanovite slobode, koja korijeni u ne-»znanju« i ne-»moći« aparata.

Međutim, s obzirom da marksizam kao doktrina — misli Meissner — ima i kulturni poziv, to je, dakle, komunistički aparat po imanentnom doktrinarnom zahtjevu prisiljen da celebrira neke kulturne djelatnosti i da — silom prilika — i ovdje obavlja neke rituale, premda ih on sam i malo voli i obično još manje razumije.

Digitized by Google

S druge, pak, strane — po mišljenju Meissnera — sam aparat i »aparatčiki« u njemu (koji pretežu) nema povjerenja ni u inače malobrojne intelektualce u vlastitim redovima — koje gleda prekim okom kao »kukavičja jaja« u vlastitom gnijezdu — pa zbog toga od vremena Marxa, Engelsa i Lenjina u komunističkim zemljama nije uopće više vođena prava marksistička idejna borba. Praktično postoji samo jedna jedina alternativa: ili zatvaranje očiju i anarhično zbivanje bez djelovanja KP, ili, kada stanje dogori i postaje vruće, isključivo policijske represivne metode.

b) Stoga — nastavlja dalje Meissner — politička opozicija komunističkom aparatu najprije se artikulira u intelektualnoj sferi. Književne polemike obično i nisu samo književne, nego se u tom ruhu radi o dubljim socijalnim i političkim sukobima. Aparat je u svom dnevnom pragmatizmu zabavljen najviše arbitriranjem u privredi — i gotovo slijep za sve drugo — ionako kasno saznaje o čemu se ovdje zapravo radi. A potiskujući vlastite intelektualce i posvećujući malo ili i nikakvu pažnju odgajanju novih i obrazovanih kadrova, to protivna strana — dakle, potencijalna opozicija — najčešće prevagne i na kraju u polemikama odnese pobjedu. To aparat najprije pokušava zabašuriti: dokle to ide i koliko se to može.

c) Međutim — analizira dalje Meissner — samo partijsko članstvo ipak nije ni gluho, a ni slijepo na te poraze. Ono počinje osjećati da se tu u stvari uzmiče, da se gubi tlo pod nogama. Tada se počinju širiti među članstvom rezignacija i apatija. A sa uzmicanjem i sami problemi u intelektualnoj sferi postaju sve otvoreniji: od književnih, kao zakrabuljenih političkih pitanja počinju se sve više i otvorenije pojavljivati i raspre o funkcioniranju privrednog i političkog sistema, kao i o njegovoj ulozi u cjelokupnom društvu.

d) Budući da komunističke zemlje — tvrdi Meissner — dakako nisu beskonfliktna društva (iako bi to aparat rado tako htio prikazati), to se ti konflikti nužnom silom samih činjenica probijaju i izražavaju u ideologijskim oblicima u oblasti društvene svijesti, a osobito u momentima društvenih zaokreta kada su komunisti prisiljeni da poduzmu neke reforme kako bi strukture svojih zemalja prilagodili »procesima modernizacije«. Tada se, pak, one snage, koje su se već prije bile oglasile u sferi duhovnog stvaralaštva kao opozicija režimu, pretvaraju u realnu političku silu, što ugrožava sam režim. Dakako, one to ne mogu same učiniti. One mogu samo dati vođe. Oficire pobune.

e) U vrhu KP nastaje rascjep o tome kako dalje i što dalje učiniti, koji se postupno pretvara u raskol, a da nijedna strana zapravo nema uvjerljivih prijedloga za rješenje nagomilanih problema. Ne zna ni što valja učiniti sa kritikom i pobunom intelektualaca. To još više obezglavljuje članstvo KP.

f) Radnička klasa naprotiv — nastavlja Meissner — u početku svim time nije pogođena. Ona ne zna, niti se brine za književne

Digitized by Google

i ideološke polemike i borbe, i njoj je svejedno tko dobiva, tko gubi, u tim bitkama. Ona je u tome još apolitična. Pa ipak, ona nije izvan tih procesa. Po samoj doktrini, ona je klasni hegemon društva, čije političke interese i ideje zastupa Partija. I upravo zbog takve doktrine, ona je dakako situaciono povezana s Partijom i njenih članstvom. Pa prema tome, mada same idejne bitke i uz njih priključene pobude za nju nisu toliko izravno važne, ona — klasa — ipak osjeća da se u partijskom članstvu nešta dešava, da se širi osjećanje nemoći, bezuspješnosti, umora. I to konačno prelazi i na samu klasu. Ona — ili neki njeni dijelovi — postaje nemirna i počinje se kolebati. A kada započinju socijalne teškoće, kada teret najprije komunističkih neuspjeha, a zatim i breme potrebnog zaokreta i reformnih zahvata nju direktno pogode — onda se intelektualna opozicija može staviti na čelo i povesti nezadovoljne radničke mase u boj.

g) Zaključak je B. Meissnera na kraju — iz svega što je prije bio u svojoj raspravi razmatrao — da Zapad treba svakako iskoristiti »procese modernizacije« — koji su neminovni i u društvima pod komunističkim režimima — da bi aktivno utjecao na tokove »liberalizacije« i na proširenje »dimenzije slobode« u njima.

No, kako to učiniti? Kako se to treba obavljati? To je dovoljno jasno i dosta precizno izjavio Walt W. Rostov, direktor za političko planiranje u State Departmentu u vrijeme administracije predsjednika Johnsona, u jednoj svojoj izjavi godine 1968. rekavši: »Naše su političke i društvene institucije mnogo modernije i efikasnije od komunističkih i stoga treba narode tamošnjih zemalja navesti na to da ih i oni sa svoje strane prihvate«.

(Tu treba primijetiti da što se općenito tiče mnogo hvaljenog »liberalizma«, ili pak onih »dimenzija slobode«, i što je to u njima »modernije« od marksizma kao komunističke teorije i prakse — mora se reći i to kako one prve ponajprije počivaju na Bill of rights iz već davnog sedamnaestog stoljeća i iz zasada Ustava SAD s kraja osamnaestog vijeka, a koje su konačno proizišle iz individualističke političke filozofije engleskog mislioca J. Lockea iz sedamnaestog stoljeća, pa je već iz ovih brojki i pokazatelja svakome dovoljno jasno da je *Kapital* Karla Marxa barem jedno do jedno i pol stoljeća bliži današnjici i tako i moderniji od njih.)

Međutim, ni sama modernost, kao ni tobožnja originalnost, gore navedenih izvođenja B. Meissnera ne stoji mnogo bolje: to nije ništa drugo negoli primjena onih teorema, i iz njih proizlazeće metode, koje je Marx prikazao u svom *Prilogu kritici političke ekonomije.*

Dakako, nije uopće uobičajeno i to se ne radi u socijalističkim zemljama i društvima — nigdje, pa ni u nas — da se marksističke analize vrše i primjenjuju na vlastito društveno biće. No, budući da marksistička teorija nije nikakav isključiv privilegij i monopol samo za komuniste, onda nije nimalo čudno da to radi suprotna, tj. ona građanska strana. Što mi ne napravimo, to urade oni protivu nas.

Digitized by Google

Zbog toga bi bilo vrlo nerazumno i opasno potcijeniti sve ono što se radi i što se postiže u mnogobrojnim i najsuvremenije opremljenim antikomunističkim laboratorijama širom svijeta. Brojni naučenjaci, stručnjaci i »marksolozi« istražuju i izučavaju tamo prije svega baš naše greške, naše propuste, naše mane, sve ono što smo krivo učinili, ili propustili da uradimo — to se tamo nesmiljenom oštrinom neprijateljske analize konstatira i koristi protiv komunista. Nije sve netačno što se tamo ustanovi. Samo se sve to može upraviti protiv nas i socijalizma.

Tu na prvo mjesto, npr., dolazi ono Meissnerovo — no, ne samo njegovo — tačno uočavanje izrazitog prvenstva »privrednjaštva«, koje kao fatalna baština staljinističkog birokratizma cijepa i razdvaja Marxov »historijski blok« (dijalektičko jedinstvo baze i nadgradnje), i tako teško deformira oblike društvene svijesti. Kao da su komunisti zaboravili ono Lenjinovo *bitno* upozorenje da je za marksiste neophodno potrebno jedinstvo teorije i prakse — jer, bez prakse je teorija *nemoćna*, a bez teorije praksa je *slijepa*. Pa onda dolazi Meissner, kao još mnogi drugi sa druge strane barikade da nam to najprije propagandom, a zatim i drugim probranim sredstvima i oružjem, vrlo zorno predoče na našu vlastitu štetu.

Da je to tako još i danas i da to nimalo nije zastarjelo, najbolje svjedoči knjiga sociologa i sovjetskog disidenta V. Zaslavskog *The Neo-Stalinist State*, koji gotovo 30 godina nakon Meissnera tamo odmah na prvim stranicama kaže: »Književnost je zbog osjetljivosti na promjene političkih stavova masa i zbog tradicionalno važne uloge u sovjetskom društvu nenadomjestiv pokazatelj političkih orijentacija...«. Istina, sve se to odnosi ponajviše na etatistička uređenja država iz skupine tzv. »realnog socijalizma«. I za Čehoslovačku godine 1968, zatim za Poljsku 1970, 1976. i 1980. te su se dijagnoze i prognoze pokazale kao tačne. Za SSSR, za Rumunjsku i Bugarsku naprotiv (zasad) još ne. Ali, da i mi sami — i usprkos drukčijeg društvenog uređenja — nismo imuni od takvih procesa dovoljno konkretno i uvjerljivo pokazala je kontrarevolucija na Kosovu 1981, i određena uloga nekih intelektualnih krugova tamo u svemu tome.

Ipak, oni prije navedeni Meissnerovi stavovi od tačke a) do g) ostaju temeljna pravila strateške propagandne izvedbe i odgovarajuće igre unutar svih varijacija u propagandnoj antikomunističkoj i antisocijalističkoj djelatnosti. U radio i televizijskim komentarima, u novinskim člancima, u formiranju i opremanju vijesti, oni se konkretno operacionaliziraju, oni su standardi, oni su temeljni obrazac (»paterns«) što sve prožima, i od kojeg se polazi, ali ujedno i cilj kojem se stvarno teži.

No, kome su te poruke upućene? Koga valja time indoktrinirati? Koga treba tako osposobiti da bude društveni nosilac, koji će preuzeti ulogu da u danom času bude izvedbeni faktor same antisocijalističke i antikomunističke akcije?

Digitized by Google

Ako su nekoć u toku prvog »hladnog rata« u četrdesetim i pedesetim godinama sve one manipulacije oko Marxa i Engelsa, ili oko razlika između »mladog« i »starog« Marxa bile upućene socijalističkoj inteligenciji, kasnije, ono što dolazi u narednim godinama, bilo je naslovljeno već na nekog drugoga, i to socijalno, kao i društvenopsihološki, mnogo bližim društvenim subjektima: to su sada bili tzv. »srednji slojevi«, koji su izrasli i u društvima što su pošla socijalističkim putom.

To su posebni stratumi, slojevi — kao što to vole kazati sociolozi. Opisao ih je najbolje sjevernoamerički sociolog C. Wright-Mills pod šifrom »white collars« (bijeli ovratnici službenika) za razliku od »bleue collars« (plavih radničkih ovratnika), a britanski sociolog Northcote Parkinson utvrdio je njihov nagli i stalni porast, kao i njihovo množenje u razdoblju od prije drugog velikog rata naovamo: ono se obavlja gotovo u aritmetičkoj progresiji u odnosu na isto stanje u prošlom stoljeću. Oni se po svojim civilizacijskim i kulturnim uzorima, po svojim sistemima vrijednosti, u mnogo čemu po društvenom ponašanju, kao i po stilu življenja, po svim onim objektivnim kriterijima i mjerilima, no i po svom vlastitom i subjektivnom samorazumijevanju, po vrednovanju vlastite društvene uloge, jasno razlikuju i žele se razlikovati od radništva, od kojeg se obično i sasvim svjesno distanciraju.

I kao takvi, kakvi u svom habitusu jesu, oni su umnogome doista sukladni i ostalim »srednjim slojevima«: obrtnicima, samostalnim poljoprivrednicima ili onima što obavljaju »slobodna zanimanja«. No usprkos svim tim njihovim značajkama, koje ih obilježavaju, naši ih sociolozi ipak ne smatraju za klasu u izvornom smislu te riječi; doduše, njihovi se socijalni interesi pretežno međusobno poklapaju, a njihove su reakcije na socijalističko samoupravljanje uglavnom vrlo bliske, slične, gotovo istovetne, ili ne baš tako rijetko i zajedničke: pa i usprkos tome, naši ih sociolozi razmatraju samo kao *slojeve* (oni su u množini!), koji se razlikuju, koji su suprotstavljeni radničkoj klasi, toj jedinoj klasi što u nas vrijedi i postoji kao prava klasa. I zbog toga: dok u radništva postoji pluralizam samoupravnih interesa, u tim našim »srednjim slojevima« vlada konkurencija i postoji prije svega pluralizam ličnih i egoističnih interesa — kako između sebe samih, ali ujedno još i više u odnosu na društvo, u kojem je radnička klasa društveni hegemon. Međutim, o tome će kasnije biti više riječi.

Sada se valja vratiti službenicima — jednom od tih naših »srednjih slojeva« — kao i na njihovu društvenu ulogu u odnosu na produkcione odnose. Ona je, doduše, neizravna, posredovana, ali zato vrlo važna. Oni umnogome *raspolažu* i *određuju* stvaranju politike, koja je opet, sa svoje strane, izvedba iz samog stanja u materijalnim ekonomskim odnosima. To se lijepo može promatrati u faktičnim procesima što se odvijaju unutar SIZ-ova: jest, formalnopravno tamo odlučuju delegati iz baze, no stvarnu

Digitized by Google

koncepciju, sam sadržaj i usmjerenje dokumenata o tim odlukama pripremaju, sastavljaju i uređuju namještenici, aparat kao takav, i oni su ti koji imaju prvenstvo i pravu — jer temeljnu — inicijativu. Tako oni dirigiraju u raspodjeli, u utrošku i u potrošnji, dok, naprotiv, proizvodnju, pa tako i vrijednost i višak vrijednosti, stvara radništvo.

Zato se i javlja imperativni zahtjev SK da sada nužno: »... radnička klasa mora ovladati dohotkom«. Međutim, to nije u interesu naših »srednjih slojeva«. I tu se sada vodi jedna podzemna, žilava, tiha i podmukla, ali zbog toga ne i manje ogorčena borba. Naši »srednji slojevi« samo uvjetno prihvaćaju samoupravljanje. Oni ga nastoje prefunkcionirati i prilagoditi ga vlastitim interesima, a to bi dakako značilo potpuno ispražnjenje njegove radničkoklasne i socijalističko-preobražavajuće orijentacije. Oni njega — samoupravljanje — žele »liberalizirati«, postići slobodu samo za sebe, a to je suštinski suprotno i oprečno *demokratizmu* i demokratskoj intenciji *socijalističkog* samoupravljanja.

Međutim, kako je socijalističko samoupravljanje napredovalo, kako je ono, kao ono novo, potiskivalo segmente onog staroga, tako se ipak i u reprodukciji i nastavku materijalnog i društvenog života reproducirao i nastavljao i otpor onog starog građanskog društva, koje je rađalo i nove oblike tog otpora. Život starog društva je neprijatelj svakog socijalističkog usmjerenja. Ono je živo zainteresirano da novo ne napreduje. Dapače, sasvim obratno od toga: egzistencijalni je interes naših »srednjih slojeva« da se razvije i da napreduje kapital-odnos.

U toj društvenoj strategiji: borba između napretka *socijalističkog* samoupravljanja i njegova kočenja kroz otpor naših »srednjih slojeva« dosta je taktičkih bitaka bilo dobiveno, ali su i neke bile izgubljene — kao što poučno svjedoči sadašnji zastoj *onog* socijalističkoga u našem samoupravljanju.

Ali, budući da upravo ono socijalističko u našem samoupravljanju egzistencijalno pritišće i ugrožava naše »srednje slojeve«, oni na ovu nedvojbenu opasnost i životnu ugroženost i te kako žestoko reagiraju stvaranjem odgovarajućih odbrambenih ideologija.

Ideologija je kriva, ili iskrivljena svijest o zbiljskim životnim i društvenim situacijama. Nije to potpuna laž. Ima i djelomičnih istina u njima. Ima također i parcijalnih elemenata stanovitih naučnih sagledavanja. No, kriva svijest u ideologijama naših »srednjih slojeva« očituje se najprije i najviše u onom golemom razmaku i u razlici što zjapi između vlastitog na riječima ispovijedanog svjetonazora i zbilje svoje vlastite političke prakse, kao i konkretnih životnih postupaka. Nasuprot tome stoji marksizam, kao nazor o svijetu radničke klase i SK, a to znači teorija naučnog socijalizma, koja — prema danoj historijskoj fazi i etapi — sadrži u stanovitoj mjeri i neke ideologijske momente.

I zbog toga, kada u tom smislu ideolozi naših »srednjih slojeva« govore o slobodama kao o onim nužnim preduvjetima za

Digitized by Google

liberaliziranje naših društvenih odnosa, onda je to samo ideološki iskaz o potrebi slobode samo za sebe i za neke, za određene skupine, uglavnom samo za njih same, za »naše srednje slojeve«. Nikada za sve, dakako. Nikada za cjelinu društva.

Naprotiv, na sasvim suprotnom kraju nalazi se SK koji se bori za procese *demokratizacije* u društvu, a to ovdje znači za oslobođenje rada i — u ovoj fazi — isto tako za slobodu velike većine u društvu (uključujući ovamo i samoupravno usmjerene ljude iz »naših srednjih slojeva«). Međutim, ponovimo sada još jednom: budući da se naši srednji slojevi osjećaju kroz *socijalističko* samoupravljanje veoma ugroženima — oni stoga i žestoko reagiraju na njega. I zbog toga se iza ideološke slobodarske maske krije pravo i nepatvoreno konzervativno naličje.

Isto je tako sasvim razumljivo: njihovi materijalni, egzistencijalni i povijesni interesi jesu za obnavljanje staroga, za restauraciju kapital-odnosa, ukratko, za konzervativizam. I u tom pogledu idu im naruku sadašnje tendencije u razvijenom svijetu: velika je konzervativna plima dovela na vlast sve tamo od Kanade, pa do Zapadne Njemačke, odreda samo konzervativne stranke, a ujedno je u socijaldemokratskim partijama pojačala snagu i upliv njihovih desnih stranačkih krila. Međutim, naši liberalno-konzervativni ideolozi naših »srednjih slojeva« još su konzervativniji u mnogo čemu čak i od onih svojih vanjskih konzervativnih prijatelja — jer, takvi su napokon vitalni interesi slojeva što ih oni danas zastupaju.

I tu se, dakle na tom mjestu i u tom pogledu podudaraju, često i potpuno poklapaju, svrhe ideologa naših »srednjih slojeva« i ciljevi strane propagande izvana. Odašiljači i primaoci poruka imaju zajedničke poglede, interese i ciljeve. A koji sada prisno dolaze do izražaja osobito u današnjoj kriznoj situaciji u SFRJ.

Sa druge, opet, strane, sadašnji se zastoj socijalističkog samoupravljanja u jednom svom sociološkom *vektoru* (molim ne pretvoriti u sektor) nesumnjivo i dovoljno indikativno podudara upravo sa novom ekspanzijom tercijarnih (uslužnih) djelatnosti — u svijetu, pa i u nas — prvenstveno u zdravstvenim i socijalnim službama, kao i u kulturnom aparatu, a to dakako opet znači već po sebi i nove mogućnosti za priraštaj novih potencijala i za naše »srednje slojeve«.

To je društvena baza realne politike naše »udružene opozicije«. Udružene prije svega u tome, jer tih srednjih slojeva ima u nas više, ali oni su složni barem u svojim neposrednim i zajedničkim političkim namjerama: u svom antisocijalizmu i antikomunizmu. A mnogi, ili čak i najveći broj njenih ideologa — koji formuliraju njene konzervativne ideje i stavove pod liberalnom kamuflažom i odgovarajućom frazom — dolazi prije svega iz kulturnih i informacijskih pogona. Tako se propaganda izvana (— ona u smislu napred izloženih teza B. Meissnera —) i ona unutra me-

Digitized by Google

međusobno podupiru, udružuju se i udvostručavaju u svom konačnom učinku.

Međutim, kako vanjska propaganda dopire do nas? U nekim sjeverozapadnim dijelovima SFRJ mogu se patiti kako austrijski tako i talijanski televizijski programi. Napokon, naša je zemlja otvorena prema svijetu, i tako mora i ostati. Nitko se danas ne može bez velike štete po sebe ograditi od ostalog svijeta nekom vrsti »kineskog zida«. Razmjena privrednih i kulturnih dobara — koja je u današnjem svijetu neminovna — iziskuje naravno i razmjenu informacija.

A ovdje na prvom mjestu dolaze u obzir strane radio-stanice, koje isijavaju emisije na jezicima naroda i narodnosti SFRJ. I u tom pogledu, neka istraživanja Radio-Zagreba od prije nekoliko godina pokazala su da do 30 odsto od ukupne slušalačke publike prema zadanom reprezentativnom uzorku prati češće, a do 50 odsto povremeno strane radio-stanice.

Strani bi se propagandni upliv u ovom času, dakle, mogao ovako razvrstati:

1) strane radio-stanice (B.B.C., »Glas Amerike«, »Deutsche Welle«, francuski radio, Radio-Moskva, itd.);

2) strane novine i publikacije što ulaze u zemlju, no one se zbog jezičkih barijera nikako ne mogu usporediti sa obimnim utjecajem stranih radio-emisija na našim jezicima; osim toga, strane radio-stanice u emisijama na našim jezicima i onako prenose pisanje inozemne štampe;

3) publikacije što ih izdaju strana predstavništva u našoj zemlji; ipak, ona su sputana diplomatskim obzirima prema SFRJ;

4) duži boravak većeg broja naših ljudi na radu u inozemstvu.

Svakako, najveće, najjače i dakako i najtrajnije propagandne utjecaje, kao i najbolju indoktrinaciju, od svih na ovom mjestu navedenih propagandnih sredstava i mogućnosti, mogu izvršiti baš strane radio-stanice. One su te koje po onim ovdje već češće pomenutim predskazivanjima B. Meissnera mogu najsvestranije pridonijeti širenju »dimenzija liberalizma« nauštrb i štetu, kao i protiv, procesa demokratizacije, za koje se zalažu SK i svjesne socijalističke snage u našem društvu.

Gledajući, pak, unutrašnjopolitičku pozornicu na kojoj sve češće nastupaju ideolozi »udružene opozicije«, može se samo reći da takvih istupa ima svuda i u svim sredstvima informiranja u svim našim sredinama — kako gdje i bilo više ili manje.

Ali, svima njima je ipak zajedničko to da su vrlo sukladne tezama i proricanjima B. Meissnera — svaka na svoj način, no ipak zajedno na istoj tonskoj ljestvici.

Jedna dugoročna (najmanje kroz godinu i pol dana) informatička analiza, npr., samo zagrebačkog *Danas*, ljubljanske *Mladine* ili beogradskih *Književnih novina* — da se ne govori o *Književnoj reči* ili o *Studentu* to bi vrlo jasno pokazala.

Digitized by Google

II

Propagandne akcije što dolaze iz zemalja tzv. »realnog socijalizma« nisu predmet razmatranja ovog teksta. O tome se raspravlja u drugim saopćenjima za ovaj skup.

Ipak, s obziom da se ovdje daju iskazi o ideologijama, koje korijene ili koje se javljaju u nekim grupama naših »srednjih slojeva«, treba i ovu vrstu propagande barem dopunski uzeti u obzir, naime, u smislu kako i na koji se način ti naši »srednji slojevi« odnose prema njoj i kako reagiraju na nju.

Propagandno djelovanje iz zemalja socijalističkog lagera malo računa sa našim »srednjim slojevima«. Ono je prije svega upravljeno na radničku klasu u SFRJ. I barem po naslovu — naravno — nije ni antisocijalističko ni antikomunističko. No, to ne znači da nije ni antisamoupravno. Dakako — za razliku od nekoć — nema više izravne polemičke kritike na račun naše samoupravne teorije i prakse — no zato se (sasvim sigurno ne baš slučajno!) od vremena do vremena javljaju neki incidentni događaji kao: nespecifirana, neargumentirana i paušalna kritika filozofije u SFRJ zbog »revizionizma« (gdje dio očito zamjenjuje cjelinu, dakle Jugoslaviju kao takvu), omalovažavanje NOB, itd.

Međutim, to su bile i uglavnom jesu samo taktičke bitke. To su hici za svrhu uznemiravanja. Prava je, pak, strategija posve druga: propaganda iz socijalističkog lagera najviše hvali svoje vlastito, ona najviše ističe dostignuća »realnog socijalizma«: jeftino stanovanje, sigurnost u zapošljavanju, zdavstvenu službu i tome slično — i to bi onda u odnosu na sadašnju krizu u SFRJ bila ne samo samohvala, nego ujedno i, doduše indirektna, ali i dovoljno jasna, kritika na račun našeg jugoslavenskog puta u socijalizam.

I čak je i mogućno da i to u nekim zaostalim dijelovima svijesti radničke klase u SFRJ, a osobito u onih starijih godišta, ne ostaje baš bez ikakvog odjeka.

Međutim, o tome ovdje nije riječ. Tu se radi najviše o tome kako ideolozi nekih grupa unutar naših »srednjih slojeva« i naše »udružene opozicije« reagiraju na propagandu sa Istoka. Dakako, krajnje negativno. Kao pravim konzervativcima njima je — isto kao i njihovim zapadnim istomišljenicima — ono tamo sve od reda »carstvo apsolutnog zla«.

Štaviše, oni koriste priliku da nedostatke, mane i promašaje etatizma u zemljama tzv. »realnog socijalizma« poistovećuju se značajem socijalizma kao takvog i samim komunistima kao izvorima sveg zla u svijetu. Jedna poplava antisovjetske i čak antiruske histerije — koja je bez presedana u historiji, npr., Srbije — uzela je neobuzdano maha. Rezerve prema, kao i odlučno odbijanje po SK svih etatističkih uređenja i rješenja, ideolozi te naše »udružene opozicije« nastoje prefunkcionirati tako da se još više prodube i ovako postojeće suprotnosti i da se stvori

Digitized by Google

nepremostiv jaz između tih zemalja, sa jedne, i SFRJ, sa druge strane.

Pravi psihopatološki i upravo već šizofrenični obrat podvojene svijesti predstavljaju oni napadi ideologa »udružene opozicije« na SKJ, koji ga optužuju da je bio, i ostao, staljinistička organizacija, što se staljinističkim sredstvima borila protiv staljinizma. Kao da bi ti ljudi mogli govoriti, pisati, raditi sve to što oni sada rade, i objavljivati sve to ovdje u nas, da nije bilo svesrdne i teške borbe SKJ protiv izopačenog dogmatskog birokratizma staljinističkog kova. Da toga nije bilo, ti bi isti ljudi sasvim sigurno odrasli — ako bi uopće odrasli! — u nekom sibirskom konclageru.

III

Između prvog (1948—1962. godine) i drugog (1979. nadalje) »hladnog rata« SFRJ je uglavnom bila pošteđena od direktnih napada zapadnih sredstava javnog informiranja — osim u sklopu onih općih negativnih stereotipa o komunizmu i komunističkoj opasnosti.

Tada — u onim godinama — tačnije 1968. Dean Rusk, državni sekretar pod predsjednikom Johnsonom, bio je rekao da je SFRJ »...jedna siva zona«, a to je značilo da nije crna kao što je to Istok, niti je bijela i svijetla kao što je to NATO, dakle ni jedno, ni drugo, nego nešto zasebno.

To se počelo mijenjati od onog časa kada je, počevši od 1979, po svijetu krenuo konzervativni »plimni val«, pa kada čak ni socijaldemokrati više nisu bili potrebni, nego su i njihove vlade počele padati jedna za drugom, jer su i oni postali nepodobni ili u najmanju ruku sumnjivi. Od tada jačaju izvana i napadi na SFRJ. A u isto se doba javljaju na otvorenoj političkoj sceni i prvi ideolozi naše »udružene opozicije«, koji otada postaju sve glasniji i glasniji.

Tu drugog puta i izbora zapravo nema: SKJ mora sve svoje akciono nastojanje usmjeriti prema daljnjem razvijanju *socijalističkog* samoupravljanja u pravcu samoupravnog socijalizma, a što jedino može ograničiti ambicije naših »srednjih slojeva«. U tom smislu mora se boriti za veću i *snažniju ulogu sindikata* u našem društvu. Na vanjskom planu i dalje se zalagati za protuimperijalistički karakter pokreta nesvrstanih.

No, ujedno i paralelno sa time — ali ne i na posljednjem mjestu — mora voditi organiziranu, sistematsku, oštru no i dobro argumentiranu, konkretnu i nemilosrdnu idejnu borbu sa protivnicima i neprijateljima (prvi i drugi, naime, nisu isto) iz »udružene opozicije«, koja će ih stalno tući poput bubnjarske vatre — jer, marksizam ima bolje dokaze u rukama — i na kraju ih razbiti.

Digitized by Google

Đorđe Đurković

Ustavno sudstvo u društveno-političkom sistemu

Gotovo posle osam godina, ustavni sudovi organizuju savetovanje posvećeno temi: Ustavno sudstvo u društveno-političkom sistemu. Savetovanje je održano 20. i 21. februara 1986. u Beogradu. Iako je održano u vreme javne rasprave o »Kritičkoj analizi funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja«, svrha savetovanja nije samo učešće ustavnih sudova u toj diskusiji, već i plodnija razmena iskustava i bolje promišljanje prakse.

Osnovu za raspravu na savetovanju čine tri temeljne teme: položaj i uloga ustavnog sudstva u Jugoslaviji, ustavnosudska kontrola zakona u Jugoslaviji i organizacija, postupak i efikasnost ustavnog sudstva u Jugoslaviji. Te teme obrađene su u tri referata: akademika Jovana Đorđevića o položaju i ulozi ustavnog sudstva u Jugoslaviji, akademika Aleksandra Fire, sudije Ustavnog suda Jugoslavije, o ustavnosudskoj kontroli i dr Vasila Grivčeva, sudije Ustavnog suda Jugoslavije, o organizaciji, postupku i efikasnosti ustavnog sudstva u Jugoslaviji. Uz osnovne referate, savetovanju je podneto i oko 30 posebnih saopštenja, tako da je pretreseno obilje »materijala« koji se bavi ne samo osnovnom temom, već i drugim pitanjima značajnim za utvrđivanje mesta ustavnog sudstva Jugoslavije u njenom političkom sistemu i za način ostvarivanja uloge ustavnog sudstva koja proizlazi iz njegovog mesta u sistemu.

Otvarajući savetovanje, dr Josif Trajković, predsednik Ustavnog suda Jugoslavije, ukazao je na osnovni razlog i svrhu održa-

* Osvrt na savetovanje koje je održano 20. i 21. februara u Beogradu.

Digitized by Google

vanja ovog savetovanja: socijalni, ekonomski i društveno-politički problemi zahtevaju raspravu o njihovim uzrocima i načinima rešavanja u celom društvu, pa i u ustavnom sudstvu, kao značajnoj instituciji političkog sistema. U okviru njihovog razmatranja, potrebno je dati i kritičku analizu rada ustavnih sudova.

Praksa je, tokom više od dvadeset godina, opravdala postojanje ustavnog sudstva, koje se nije uzdiglo iznad društva i njegovog političkog sistema, već je delovalo kao njegov integralni deo. Osnovna rešenja o ustavnom sudu su potvrdila svoju vrednost, naročito ona koja obuhvataju odnose skupštine i ustavnog suda.

Ustavno sudstvo nije ugroženo, ali mu je danas potrebna podrška, naročito u pogledu njegovog daljeg razvoja kao institucije političkog sistema našeg društva socijalističkog samoupravljanja, ali je ustavnom sudstvu neophodna i društvena i naučna kritika njegovog rada, kojom će se objektivno oceniti njegovi dometi i promašaji. Zato nisu prihvatljive neargumentovane kritike, javni i kuloarski napadi pojedinih nosilaca javnih funkcija na ustavni sud, do kojih, po pravilu, dolazi povodom određene odluke ustavnog suda, za koju se smatra da pogađa određen interes.

Položaj i uloga ustavnog suda, dobrim delom, zavisi i od samog ustavnog sudstva: od načina ostvarivanja njegove uloge, vrednosti njegovih odluka i argumentacije na kojima se zasnivaju. Utoliko jačanje autoriteta ustavnog sudstva upravo od njega samoga zavisi, a njegov dalji razvoj, kao institucije neodvojive od samoupravnog sistema, treba tome još više da doprinese.

Širenje institucije ustavnog sudstva, odnosno organa kojima se poverava zaštita ustavnosti i zakonitosti, prema akademiku Đorđeviću, jedna je od karakteristika savremene političko-pravne civilizacije. Ustavno sudstvo akademik Đorđević vidi, dakle, ne samo kao karakteristiku savremene političke i pravne civilizacije, već i kao njenu tekovinu koja se u savremenom svetu sve više ostvaruje. Posebnu ilustraciju te ocene o ustavnom sudstvu predstavljaju pripreme za uvođenje kontrole ustavnosti i zakonitosti, odnosno vidovi već uvedene kontrole u Engleskoj i Francuskoj, koje su, tradicionalno, bile protiv te kontrole. Zahtevi za širenjem ustavnosudske kontrole ustavnosti i zakonitosti proizlaze ne samo iz shvatanja o potrebi kontrole nad zakonodavnim činiocima, već, u prvom redu, iz potrebe da se, i tim vidom kontrole nosilaca političke vlasti u društvu, upotpuni zaštita ljudskih sloboda i građanskih prava.

Postojanje ustavnog sudstva je povod da se, povremeno i iznova, postavlja pitanje ostvarivanja koncepcije podele vlasti, odnosno koncepcije jedinstva vlasti: zakonodavne, izvršne i sudske. Koncepcija o jedinstvu tih vlasti isključuje postojanje ustavnog sudstva, naročito u socijalističkim sistemima, koji počivaju na toj koncepciji o vlasti. U uvodnoj reči na početku savetovanja akademik Đorđević je — veoma nadahnuto i teorijski ubedljivo

Digitized by Google

— opovrgao shvatanje prema kome ustavnom sudovanju nema mesta u sistemu koji čvrsto stoji na stanovištu o jedinstvu vlasti, dokazujući da se ustavno sudstvo ne može smatrati nečim što, u konačnoj posledici, predstavlja smetnju ostvarivanju te koncepcije. Ustavno sudstvo ima mesta u svakom društvenom sistemu koji u svojoj osnovi ima princip demokratije, pa bilo kakve koncepcije o jedinstvu, odnosno o podeli vlasti, ne mogu predstavljati neosporan argument protiv postojanja ustavnog sudstva.

Iako politički sistem Jugoslavije počiva, najšire shvatano, i sâm na koncepciji o jedinstvu vlasti, za Jugoslaviju je pitanje postojanja ustavnog sudstva u takvom sistemu odavno prevaziđeno: još Ustavom SFRJ iz 1963. godine. To što je ono institucija samo jedne socijalističke zemlje, dokaz je više da jugoslovenska socijalistička revolucija nije zabrinuta — da njena osnovna koncepcija o vlasti u sistemu socijalističkog samoupravljanja može biti dovedena u pitanje delovanjem ustavnih sudova. Za pobedu shvatanja o potrebi da u takvom sistemu postoji ustavno sudstvo, naročite zasluge imao je predsednik Tito, svojim stavom u prilog ustavnim sudovima, izraženom prilikom pretresa Ustava SFRJ iz 1963. godine. Ustavno sudstvo u Jugoslaviji je danas nesumnjivo prihvaćeno i njegovom postojanju nema snažnije opozicije.

Teorijski i praktično, akademik Đorđević smatra da postoje dva osnovna uzroka za postojanje ustavnog sudstva: federalizam i zaštita sloboda i prava čoveka i građanina.

Ustavno sudstvo u Jugoslaviji nije uvedeno iz doktrinarnih razloga, već kao potreba zaštite pojedinih osnovnih principa društveno-političkog uređenja, a ti principi su: samoupravljanje, federalizam, osnovni položaj i značaj čoveka u sistemu, kao i podizanje ustavnosti na ravan osnovnog političkog i ustavnog principa.

Ustavni sud je — smatra akademik Đorđević — organ posebnog tipa, i nije klasičan sud, bez obzira na to što se taj organ tako naziva i što metod njegovog rada ima znatne sličnosti s metodom rada redovnih sudova.

Delatnost ustavnog sudstva u Jugoslaviji obuhvata kontrolu ustavnosti i zakonitosti opštih akata kao takvih, nezavisno od toga da li oni neposredno pogađaju nečije pravo, odnosno interes. Otuda, ustavno sudstvo u Jugoslaviji ne odlučuje o tome na koji je način određena opšta norma primenjena na pojedinca. To je, istovremeno, i karakteristika našeg ustavnog sudstva, uz onu drugu: da federalizam uslovljava postojanje ustavnog suda i u federalnim jedinicama (socijalističkim republikama i socijalističkim autonomnim pokrajinama). Postojanje ustavnog suda u federalnim jedinicama ne znači hijerarhijski odnos između njih i Ustavnog suda Jugoslavije (federalnog suda). Svaki od njih ostvaruje svoje funkcije i nadležnosti u granicama utvrđenim ustavom: Ustavni sud Jugoslavije štiti saveznu ustavnost i zakonitost, a republički, odnosno pokrajinski ustavni sud republičku, odnosno pokrajinsku ustavnost i zakonitost. Ustavni sud ne tumači ustav u smislu načelnog, apstraktnog tumačenja, nezavisno od

Digitized by Google

nastalog ustavnog spora. On donosi odluke o ustavnosti i zakonitosti opšte norme koja je dovedena u pitanje i, donoseći odluku o ustavnosti i zakonitosti, »tumači« ustav, svojim stavom o saglasnosti, odnosno nesaglasnosti opšte norme sa ustavom i zakonom. Ustavni sud ne osporava niti potvrđuje pojedine interese; on se izjašnjava o saglasnosti, odnosno nesaglasnosti opšte norme sa ustavom i zakonom.

Uticaj i vrednost odluke ustavnog suda zavise od odnosa činilaca političkog sistema prema ustavu, kao i od međusobnih odnosa činilaca sistema i ustavnog suda. Samo odnos saradnje, uvažavanja mesta svakoga od njih u sistemu, odnosa koji nije hijerarhijski, niti odnos u kome ustavni sud prelazi ustavom utvrđene granice svoje nadležnosti, može osigurati potrebnu vrednost odlukama ustavnog suda. U osnovi, vrednost odluka ustavnog suda nije dovedena u pitanje, iako ima potrebe da se ona stalno uvećava. I sam ustavni sud doprinosi vrednosti svojih odluka: jačinom i vrednošću shvatanja i stavova koje u njima izražava, spremnošću i hrabrošću da ocenjuje svaku opštu normu, a naročito onu koja se izražava u zakonu, štiteći ustavnost i zakonitost. Ta spremnost nije, do danas, dovoljno izražena, pa ustavnom sudu ostaje da svoje mesto u sistemu nalazi i utvrđuje i društvenom vrednošću svojih odluka.

Akademik Đorđević ističe da je ustavno sudstvo i uslov postojanja moći legitimnosti onih koji uređuju društvene odnose, jer odluka ustavnog suda o ustavnosti opšte norme, koja je predmet ustavnog spora, doprinosi legitimnosti te norme u društvu.

Ocena ustavnosti je — smatra akademik Fira — najvažnija nadležnost ustavnih sudova. U tome je svetska i naša teorijska misao saglasna. Tamo gde nema ustavnosudske kontrole zakona, ne može biti ni ustavnog sudstva. Stoga akademik Fira postavlja osnovno pitanje: da li u našem sistemu stvarno postoji ustavnosudska kontrola zakona, odnosno da li je ustavno sudstvo u Jugoslaviji stvarno ustavno sudstvo, u pravom smislu te reči.

Ne može biti nikakve sumnje u to da kod nas stvarno postoji ustavno sudstvo. Ne samo zbog toga što ustav stavlja u nadležnost ustavnog suda ocenjivanje ustavnosti zakona, već i stoga što ustavni sudovi, stvarno, ocenjuju ustavnost zakona. Suprotna tvrdnja ne može se zasnivati na okolnosti što ustavni sud ne donosi odluku kojom »poništava« ili »ukida« zakon. Ustavni sud utvrđuje da zakon nije u skladu sa ustavom, a po isteku vremena utvrđenog ustavom stavlja zakon van snage, ukoliko ga skupština ne uskladi sa ustavom. To što ustavni sud, neposredno, ne »poništava«, odnosno ne »ukida« zakon, izraz je okolnosti što ustavni sud nije zakonodavac i što ne uređuje društvene odnose, jer to mora ostati suvereno pravo radnih ljudi i građana u delegatskim skupštinama.

Ustavni sud u Jugoslaviji, iako formalno ne poništava zakon, ipak iz pravnog poretka uklanja neustavan zakon, a ima mogućnosti da otklanja štetne posledice primene neustavnog zakona.

Digitized by Google

Odsustvo formalnog poništavanja zakona ne oduzima ustavnom sudu u Jugoslaviji svojstvo ustavnog suda u pravome smislu reči.

Da je kontrola ustavnosti zakona najvažnija nadležnost ustavnog suda u Jugoslaviji, proizlazi iz Ustava SFRJ (član 205), prema kome »ustavni sudovi obezbeđuju zaštitu ustavnosti, kao i zakonitosti u skladu sa ustavom«. Samo ustavni sud može reći da li je određena opšta norma u skladu sa ustavom. Zakonitost opšte norme, pored ustavnih sudova — pod utvrđenim uslovima — mogu ocenjivati i drugi organi (skupštine društveno-političkih zajednica, redovni sudovi, sudovi udruženog rada, izvršni organ skupštine društveno-političke zajednice). U referatu je akademik Fira bliže izložio mehanizam zaštite zakonitosti kojim se ta zaštita ostvaruje, uz delatnost ustavnih sudova na ocenjivanju zakonitosti.

Važnost nadležnosti ustavnih sudova u ocenjivanju ustavnosti zakona proizlazi i iz okolnosti što se najvažniji društveni odnosi uređuju zakonom. Ako zakon sadrži povredu ustava, onda je u pitanju povreda ustava koja je društveno najopasnija. Pravo ustavnog suda da utvrđuje takvu povredu ustava rečito govori o tome da je u pitanju ne samo najvažnija njegova nadležnonst, već i da je reč o pravom ustavnom sudu.

Ispitivanje ustavnosti zakona — otkad u Jugoslaviji postoji ustavno sudstvo — predstavljalo je značajan deo aktivnosti ustavnih sudova. Samo Ustavni sud Jugoslavije, od 1964. do 1984. godine, ocenjivao je ustavnost 1.529 zakona, a broj zakona čiju su ustavnost ocenjivali ustavni sudovi republika, odnosno ustavni sudovi autonomnih pokrajina, takođe je velik. Karakteristično je da se broj zahteva za ocenjivanjem ustavnosti zakona povećava u vreme u kome su teškoće društva izrazitije. Sami podaci o broju ocenjivanih zakona nisu dovoljni za izvlačenje zaključka o opštem stanju ustavnosti u pravnom sistemu, a još manje zaključka o kvalitetu zakona sa stanovišta njihovog odnosa prema ustavu, pa to zahteva i posebna proučavanja. Određen pokazatelj je, ipak, činjenica da ukupan broj neustavnih zakona u odnosu na broj ocenjivanih nije velik. Pri tome je od posebnog značaja što su skupštine, u najvećem broju slučajeva, uskladile zakon sa ustavom, u roku utvrđenom ustavom, i što je neznatan broj zakona čija je važnost prestala na osnovu odluke ustavnog suda, zbog toga što ga nadležna skupština nije uskladila sa ustavom. U tom pogledu, naročito je važno ukazati na činjenicu da nijedna skupština — iako je to mogla, bar teorijski — nije pribegla promeni ustava, povodom odluke ustavnog suda o neustavnosti zakona, da bi na taj način »uskladila« zakon sa ustavom i »izigrala« ustavni sud. Za ocenu odnosa društva prema ustavnom sudu to je veoma značajno, jer pokazuje da je ustavni sud u našem sistemu stvarno prihvaćen.

Obiman referat dr Vasila Grivčeva obuhvatio je niz pitanja od neposrednog interesa za samo ustavno sudstvo, za unapređenje njegove organizacije, postupka i efikasnosti; ta pitanja imaju

Digitized by Google

svoje mesto na ovakvom savetovanju ustavnih sudova. Jer su sva ona značajna za uspešno funkcionisanje ustavnog suda; a samo uspešno funkcionisanje omogućuje ustavnom sudu da ima odgovarajuće mesto u političkom sistemu.

Iako ustavni sud nije redovan sud, dr Grivčev s pravom ukazuje na važnost javne rasprave u postupku ocenjivanja ustavnosti i zakonitosti opštih normi. Javna rasprava pred ustavnim sudom nije samo pitanje doprinosa javnosti rada ustavnog suda, već i pitanje metoda i demokratizovanja njegovog rada i legitimnosti odluka koje donosi. Zanimljivo je razmatranje dr Grivčeva o dejstvu odluke ustavnog suda na iste ili slične opšte norme koje nisu ocenjivane pred ustavnim sudom a sadrže rešenja koja su istovetna ili veoma slična onima čija je neustavnost, odnosno nezakonitost, utvrđena odlukom ustavnog suda. U tom smislu, dr Grivčev se zalaže za potrebu preispitivanja takvih ustavnih odredaba, u okviru eventualnih ustavnih promena.

Polazeći od shvatanja da ustavni sud štiti slobode i prava čoveka i građanina kad su ugroženi opštom normom, dr Grivčev se opravdano zalaže za to da ustavni sudovi obrate više pažnje na ostvarivanje svog ustavnog prava da utvrđuju da određena opšta nomra, u slučaju kad sam njen donosilac otkloni nesaglasnost sa ustavom i zakonom, za vreme dok je važila nije bila u skladu sa ustavom, odnosno sa zakonom. Time bi ustavni sudovi još više doprineli zaštiti slobode i prava čoveka i građanina, pa i jačanju svog ugleda i autoriteta. Na toj liniji je i insistiranje na potrebi češćeg donošenja takozvanih privremenih mera, što bi znatno doprinelo zaštiti sloboda i prava čoveka i građanina.

Iz mnogobrojnih saopštenja valja izdvojiti nekoliko, s punom svešću o tome da je to stvar lične procene i da ne znači i ocenu vrednosti onih koja se, zbog ograničenog prostora, ovde ne mogu spomenuti. Saopštenje dr Anđelka Veljića o ustavnom sudstvu, kao jednom od faktora razvoja i izgradnje političkog sistema Jugoslavije, ukazuje na uverenje da bi stanje ustavnosti i zakonitosti bilo znatno slabije bez postojanja ustavnog sudstva. Na liniji shvatanja o potrebi dejstva odluka ustavnog suda i na one norme koje nisu ocenjivane u postupku ocenjivanja ustavnosti i zakonitosti, a veoma su slične onima čija je neustavnost utvrđena, bilo je saopštenje titogradskog profesora, dr Slobodana Blagojevića.

Saopštenje Inge Kraljević o dogovorima republika i autonomnih pokrajina o ostvarivanju zajedničkih interesa u SFRJ, a koje zastupa shvatanje da su i ti dogovori predmet ustavnosudske kontrole, značajan je prilog shvatanja da ocena ustavnosti treba da obuhvata sve vidove uređivanja društvenih odnosa.

Dr Branko Smerdel je izneo zanimljivo upozorenje u pogledu mesta ustavnih sudova u političkom sistemu: ustavni sud ne može uzimati nešto što pripada zakonodavcu, ne može političkim sredstvima rešavati pravne sporove, već upravo obrnuto. U reči na savetovanju promenio je stav, iznesen u pisanom saopštenju, o

Digitized by Google

drukčijem ocenjivanju ustavnosti saveznih zakona koji se donose uz saglasnost skupština republika i autonomnih pokrajina, prihvatajući mišljenje učesnika u raspravi da su i ti zakoni podložni ocenjivanju ustavnosti. U tom smislu je i dr Miha Ribarič, usmenom intervencijom na savetovanju, razjasnio neke nesporazume o ocenjivanju ustavnosti takvih zakona, ističući da i on smatra da oni nisu isključeni iz kontrole ustavnosti.

Federalizam naše zajednice je karakteristika i ustavnog sudstva u našoj zemlji. Pa ipak, dr Ivan Kristan smatra da se ne može tvrditi da je ustavno sudstvo uvedeno samo zbog federalizma. Uvođenje ustavnog sudstva diktirao je razvoj socijalističke demokratije i potreba njene efikasnije zaštite. Dr Kristan posebno ukazuje na to da se ustavno sudstvo, i prema teoriji, ne uključuje u sistem pravosudnih organa, već ono pre pripada skupštinskom sistemu, pozivajući se pri tome i na poznato shvatanje Edvarda Kardelja o ustavnom sudu i skupštinskom sistemu. Iako je deo toga sistema, ustavni sud nije zakonodavac, niti je njegova funkcija — zakonodavna. To što ustavni sud kontroliše ustavnost zakona, time ne dira u princip jedinstva vlasti, jer nije reč o funkciji vlasti, već o posebnoj sudskoj funkciji u okviru sistema vlasti. Zanimljiva su i ostala razmatranja u ovom saopštenju, naročito ona o federalizmu i mestu ustavnog suda u sistemu federalizma i o prioritetu saveznog zakona, koji postoji samo u slučaju kad su za izvršavanje saveznog zakona nadležni savezni organi.

U tok rasprave na savetovanju — koju su prisutni ocenili kao primer tolerancije i uvažavanja suprotnih mišljenja — živost je unelo shvatanje dr Miodraga Jovičića o hijerarhiji opštih akata kao uslovu *sine qua non* ocenjivanja ustavnosti i zakonitosti. To shvatanje je navelo nekolicinu učesnika savetovanja da istupi. Oni su se tolerantno suprotstavili takvom shvatanju, ukoliko ono ne uzima u obzir pravilo o odnosu različitih akata prema ustavu i zakonu, utvrđenom Ustavom SFRJ: naime, ne postoji hijerarhija »viših« i »nižih« akata, već su utvrđeni odnosi zabrane postojanja suprotnosti sa zakonom, kad su u pitanju samoupravni opšti akti, zabrane postojanja suprotnosti između saveznog zakona i zakona republika, odnosno zakona autonomnih pokrajina, i odnosi sklada sa ustavom. Iznoseći shvatanje suprotno onom iz saopštenja dr M. Jovičića, akademik Fira je istakao da je Merklova teorija stupnjeva odavno napuštena u odnosima između akata različite pravne snage. Akademik Fira je posebno ukazao na značenja izraza: »suprotnost«, odnosno »sklad« sa ustavom i zakonom, ubedljivo obrazloživši da nije reč samo o semantičkim pitanjima, već o određenoj sadržini i principima koje ti izrazi iskazuju: da ustavom utvrđeni odnos ne znači nikakvu hijerarhiju među različitim opštim aktima, već odnos u kome se skladnost pravnog sistema zasniva na ustavnim postavkama o odnosima između pravnih akata različite vrste. Shvatanja o hijerarhiji opštih akata izazvala su i po neku varnicu u pogledu eventualnog

Digitized by Google

značenja toga shvatanja za odnose između republika i pokrajina, naročito za odnose u SR Srbiji, ali je duh tolerancije doprineo tome da se ovakva jedna rasprava ne pretvori u političku polemiku, koja bi odudarala od stavova CK SKJ o odnosima u SR Srbiji.

Značajan doprinos osnovnoj temi: Ustavno sudstvo u našem društveno-političkom sistemu, dao je dr Smiljko Sokol saopštenjem o ustavnom sudstvu i načelu jedinstva vlasti, ukazujući na prihvatljivost stavova o ustavnom sudu kao delu skupštinskog sistema.

U nekima od saopštenja bilo je i zanimljivih predloga i novina. Tako dr Dimitrije Kulić, u saopštenju o funkcijama i nadležnosti ustavnih sudova u Jugoslaviji, iznosi da ustavni sudovi treba da imaju i druge nadležnosti: kontrolu izbora i sprovođenja referenduma, kontrolu ustavnosti nad radom udruženja, društava, verskih zajednica i drugih organizacija, odlučivanje o odgovornosti najviših funkcionera države pred ustavnim sudom zbog »namerne povrede ustava i zakona«.

Iako se savetovanje nije bavilo formalnim utvrđivanjem zaključaka i stavova, iz rasprave proizlazi nekoliko poruka koje valja posebno istaći.

Ocenjivanje ustavnosti zakona, ustavnosti i zakonitosti drugog propisa, opšteg akta i samoupravnog opšteg akta nije nikakav znak poremećaja odnosa u društvu, već zrelosti i spremnosti društva da se, kako je isticao i drug Tito, politički sporovi rešavaju kao pravni sporovi. Stoga je politička predrasuda da je odluka o neustavnosti, odnosno nezakonitosti opšte norme znak poremećaja u društvu, »minus« za njenog donosioca.

Ustavno sudstvo će ostvarivati svoju ulogu i doprinositi rešavanju političkih sporova, kao pravnih, ukoliko češće bude ocenjivalo ustavnost zakona, ukoliko u tome bude »hrabrije« i to postane osnovni sadržaj njegovog rada. A za to je potrebno da ustavno sudstvo, i sâmo, redovnije pokreće postupke za ocenjivanje ustavnosti zakona — na vlastitu inicijativu.

Kao činilac političkog sistema društva, koji treba da doprinosi ostvarivanju višeg stepena jedinstva društva, ustavno sudstvo mora, rešavajući nastale sporove, svojim odlukama utvrđivati smisao ustava, a ne samo sadržinu pojedine norme ustava, ne svodeći svoje ocene na jednostavno »podvođenje« opšte norme pod određenu ustavnu normu.

Odluke ustavnog suda moraju doprinositi legitimnosti najvažnijih društvenih odluka i sve ređim borbama za ostvarivanje nekih interesa. Sve to ne znači da ustavno sudstvo svojim odlukama uređuje društvene odnose, već ostvaruje kontrolu — kako su oni uređeni, sa stanovišta ustavnosti.

»Sistemski« zakoni imaju svoju vrednost, ali su i oni zakoni, kao i svi drugi. Ocenjivanje njihove ustavnosti ne može zavisiti od toga što se oni donose na saglasnost skupština republika i au-

Digitized by Google

tonomnih pokrajina u Veću republika i pokrajina Skupštine SFRJ (»konsenzusom«).

Ustavni sudovi ne mogu sami sebe »ograničavati« ni u jednom pitanju ustavnosti i zakonitosti, bez obzira na to da li je reč o određenom zakonu, drugom opštem aktu ili samoupravnom opštem aktu.

Značajno je da je, i na ovom savetovanju, potvrđeno da Ustavni sud Jugoslavije ne odlučuje »konsenzusom« i da je on organ koji, iako sastavljen na principu paritetne zastupljenosti republika i odgovarajuće zastupljenosti autonomnih pokrajina, odlučuje većinom glasova svojih članova, na osnovu ubeđenja svakog pojedinca u tom sastavu, nezavisno od pripadnosti određenoj republici, odnosno autonomnoj pokrajini.

Uz već pomenute predloge dr Kulića, vredno je ukazati i na neke druge: o »kasiranju« zakona, o »suspendovanju« zakona (što, kao mogućnost, postoji, u Ustavu SR Hrvatske) čim ustavni sud utvrdi da zakon nije u skladu sa ustavom. Što se tiče Ustavnog suda Jugoslavije i nekih ustavnih sudova republika i autonomnih pokrajina, to bi zahtevalo unošenje promena u član 384. Ustava SFRJ i u odgovarajuće ustave republika i pokrajina. Tu su, zatim, predlozi: o prethodnoj kontroli ustavnosti i zakonitosti, učešću ustavnih sudova u rešavanju društvenih pitanja, što ne podrazumeva neposredno učešće u uređivanju društvenih odnosa, već samo doprinos njihovom boljem uređivanju, vršenjem funkcije praćenja pojava bitnih za ostvarivanje ustavnosti i zakonitosti.

Posebno valja istaći predloge koji se odnose na dopunu ustavnih odredaba o nadležnosti ustavnog suda: da oni ostvaruju i zaštitu sloboda i prava čoveka i građanina, da se u njihovu nadležnost vrati tumačenje ustava. Jedan od važnih predloga je i onaj o dopuni ustava, u pogledu ovlašćenja ustavnog suda da otklanja štetne posledice neustavnih zakona, propisa, opštih akata i samoupravnih opštih akata. S obzirom na to da se danas u Ustavu SFRJ i u ustavima republika i pokrajina (osim u Ustavu Makedonije) ne čine razlike u pogledu posledica poništavanja i ukidanja opštih akata, a ustavi poznaju oba izraza, i na savetovanju je iznesen predlog o dopuni ustava u tom smislu, kao što je to definisano i u »Kritičkoj analizi funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja«.

Učesnici savetovanja se nisu izjašnjavali o podnesenim predlozima. Ipak, jedan zaključak je nesumnjiv: da ustavni sudovi pažljivo razmotre sve ono što je ovom prilikom izneseno u vezi s njihovim radom, i da se uključe u raspravu o promenama u političkom sistemu, odnosno u raspravu o ustavnim promenama. Formalne je prirode i zaključak da se objave svi napisani prilozi i rasprava.

Bez pretenzije na davanje kompetentne ocene, može se reći da je savetovanje ostvarilo cilj njegovog održavanja i da spada u red onih savetovanja ustavnih sudova koja će uticati na njihov dalji rad.

Digitized by Google

Karl Korš: *Karl Marks*

(»Nolit«, Beograd, 1984, strana 306)

Marksist Karl Korš imao je osobenu životnu sudbinu. I njegova knjiga o Marksu ima osobenu istoriju. Korš je započeo da je piše 1934, i to, po prvobitnoj zamisli, kao širok prikaz i kritiku marksizma u istorijskom razvoju. Nešto od te zamisli sačuvano je u konačnoj verziji. Već 1935. Korš donosi odluku da knjigu o Marksu piše kao »interpretaciju posredstvom selekcije«, i to u vidu četrdesetak paragrafa ili kraćih poglavlja koja sadrže prikaz onih Marksovih stavova koji su u to vreme mogli biti za marksizam najznačajniji. Korš je bio odlučio da ne govori ni direktno ni indirektno protiv Marksove teorije i politike. I ovaj naboj ponajviše je sačuvan u ovom izdanju. Rad je bio završen 1936, ali je već 1938. godine bio prerađen za englesko izdanje. Ali 1947. Korš se opet pozabavio radom na ovoj knjizi, i to za nemačko izdanje. Tako se ova knjiga pojavljuje još i u pariskoj i američkoj verziji. Dokument o toj istoriji rađanja ove knjige štampan je u našem izdanju kao skup od šest dodataka i tekst različitih varijanti prikaza osnovnih pitanja Marksovog učenja o društvu.

Vođen idejom o potrebi kritičnosti i konkretnoistorijskog utemeljenja svakog učenja o društvu, Korš se odlučno okomljuje na dve tada snažne tendencije u marksizmu: prva je Marksovo učenje o društvu htela da predstavi kao pozitivnu nauku; druga ga naprosto hoće da izvede iz neke opšte filozofije ili pogleda na svet. On, tome nasuprot, hoće da uveri da Marksovo učenje o društvu nije ni sociologija kao pozitivna nauka, ali ni filozofski materijalizam. U ovim stavovima sadržane su dve bitne i prethodne teze ove knjige.

Marksovo opšte tumačenje istorije, društva i čoveka, Korš određuje kao kritičko-materijalističko-istorijski odnos prema određenom obliku građanskog društva. Ovaj pristup u kasnijem razvitku marksizma proširen je u dogmatski pristup, odnosno u shematsku i apriornu, nekritičku primenu na druge istorijske epohe, minule i buduće. Ta epigonska i nekritička primena Marksovog (i Engelsovog) odnosa prema građanskom društvu dobila je oblik »istorijskog materijalizma« kao opštedruštveno-filozofske ili sociološke teorije, a opravdavala se pretpostavkom jedne totalne materijalističke filozofije (na primer, kod Plehanova). Korš misli da Marksovoj »nauci o društvu« kao »strogo empirijskom istraživanju« određenog istorijskog oblika društva nije po-

Digitized by Google

trebno takvo filozofsko utemeljenje. Po ovim odlučnim stavovima Koršova knjiga o Marksu, iako ni je celovito delo, istovremeno ubedljivo svedoči o jednom mogućnom načinu razumevanja Marksovog učenja o istoriji, društvu i čoveku, ali i o Koršu kao marksisti. Zato danas značaj ove knjige ne bi trebalo procenjivati s gledišta novoga — njen je značaj u temeljitosti i doslednosti jedne recepcije Marksovog učenja o društvu kao kritičkog i konkretnoistorijskog istraživanja.

Osnovni predmet ove knjige nije celina učenja Karla Marksa, na što asocira naslov dela. Predmet ove knjige je Marksovo objašnjenje istorije, bliže — uzroci društvenih procesa, ekonomija, materijalne proizvodne snage, odnos ekonomije i politike, oblici društvene svesti. Ova knjiga u tri dela — Građansko društvo, Politička ekonomija, Istorija — analizuje više od tridesetak pitanja vezanih za Marksovo učenje o društvu, kao što su: marksizam i sociologija, istorijska specifikacija, teorija o razvoju, revolucionarna kritika, revolucionarna teorija, revolucionarna praksa, razvoj političke ekonomije, kritika političke ekonomije, Marks i Fojerbah, Marks i Hegel, teorija revolucije, baza i nadgradnja i drugo. Po svemu tome ova se knjiga može shvatiti i kao specifičan vodič-priručnik kroz osnovne postavke Marksovog materijalističkog shvatanja istorije.

Već na prvoj stranici knjige Korš se pita kakav je odnos marksističke teorije o društvu prema sociologiji. On radikalno antipozitivistički tvrdi da »marksizam nema nikakvih teorijskih veza, ničeg zajedničkog s pozitivnom građanskom sociologijom« ili, kako on to bliže objašnjava, s kontizmom i učenjem Mila i Spensera. Ali on, istovremeno, uporno uverava da postoji čvrsta veza Marksove nauke s onim učenjima koja potiču iz perioda revolucionarnog građanstva u Engleskoj i Francuskoj i s filozofijom koja se razvila u Nemačkoj.

Prema Koršovoj oceni, u engleskoj političkoj ekonomiji (Rikardo) i nemačkoj filozofiji (Hegel) građansko društvo dostiglo je najviši stupanj kritičkog samorazumevanja za koje je ono bilo sposobno a da ne prekorači vlastiti princip. Oni osećaju »podzemno podrhtavanje« građanskog društva izazvano nastupanjem radnika kao klase koja je u »zavisnosti i nuždi« (Hegel) i lišena svih prednosti građanskog društva. Te Rikardove i Hegelove ideje imaju razornu snagu.

Marks je odlučno kritikovao Hegelov »državni idealizam«, ali je prihvatio niz Hegelovih postavki o društvu. On je u Hegelovom učenju našao kritički momenat, i to ne samo u metodu, već i u sadržaju učenja o društvu. Naime, u Hegelovoj filozofiji prava, filozofiji istorije, estetici našao je Marks ono što na drugom mestu nije mogao naći. To je ona metodska polazna tačka za empirijsko-materijalističko istraživanje takozvane »duhovne prirode«. Hegel je to omogućio jasnim razlikovanjem prirode i istorije. Marks Hegelu jednoznačno zamera ideološko glorifikovanje stare i postojeće istorije i institucija. Zato se bitno preokretanje Hegela zbiva tako što se, umesto bezvremenskog kretanja, uvodi stvarni istorijski razvitak društva na osnovu razvitka njegovog načina materijalne proizvodnje, Hegelova protivrečnost zamenjuje se borbom društvenih klasa, a dijalektička sinteza proleterskom revolucijom. Ali ovde se ovo preokretanje moglo izvršiti upravo zato što je u Hegelovoj shemi razvitka, iako u filozofski mistifikovanom obliku, već bio sadržan stvarni tok revolucionarnog razvitka društva.

Objašnjavajući pretpostavke formiranja Marksovog učenja o društvu, Korš dokazuje da je »građanski materijalizam« mogao dovesti samo do revolucionarne prirodne nauke. Zato on nije mogao biti direktna osnova iz koje je proizašlo Marksovo učenje. To je jedan od bitnih dokaza Koršove prethodne teze da Marksovo učenje o društvu nije naprosto dedu-

Digitized by Google

kovano iz nekog oblika filozofskog materijalizma. Zato će on reći, na izgled posve neočekivano, da proleterska, a ne više građanska, teorija ima i formalno nov, »više ne filozofski, nego strogo naučni karakter«. Kako razumeti ovaj stav jednog konsekventnog kritičara pozitivizma i borca za renesansu filozofije u marksizmu?

Marksovo je učenje, po Koršovom čvrstom ali ne samorazumljivom zaključku, empirijsko istraživanje a ne primena nekih apriornih aksioma nekog filozofskog materijalizma (ili nekog prirodnonaučnog materijalizma). Ovo je učenje proizašlo iz rezultata istorijskog istraživanja. Korš ta svoja uverenja rezimira u lapidarnom stavu: Marksova je nauka empirijsko istraživanje, a po svom sadržaju je, pre svega, politička ekonomija.

Najvažniji problem i sadržaj Marksove nauke o društvu Korš, tako, nalazi u materijalističkoj kritici političke ekonomije, materijalističkom tumačenju istorije i teoriji klasne borbe. Ovu nauku on određuje kao »novu, socijalističku, proletersku nauku«, kao »novi, istorijski, dijalektički, kritički, revolucionarni, naučni, proleterski materijalizam«. Za ovo učenje, po Koršu, bitno je da u izmenjenoj istorijskoj situaciji dalje razvija teoriju o društvu, da s punom metodičkom svešću razvija građansku nauku kao anatomiju građanskog društva. Po tome je Marksova nauka »prava društvena nauka« novoga doba. Ali ona svakako nije pozitivna nauka, već »kritička nauka« koja specifikuje građansko društvo i ispituje tendencije i mogućnosti prevrata. Po tome je ona istovremeno i teorija proleterske revolucije.

Marks poziv nauke razume kao kritiku, odnosno kao osnov za istorijsku samokritiku. I tu Korš vidi osnovu njegovog razilaženja s građanskim mišljenjem koje, na kraju krajeva, sve odnose razume kao konačno dostignuti oblik jednog prirodnog i umnog društvenog stanja koje je sposobno za beskonačno usavršavanje. Za građansko mišljenje važi zato ona Marksova primedba Prudonu — »to će reći da je istorije bilo, ali da je više nema«. Po tome se tada stvarni napredak nauke o društvu nije sastojao u razvijanju principa građanske nauke, nego u njihovoj kritici. Koršu se stoga Marksova nauka pokazuje i kao neposredna i otvorena kritika iluzija građanskih istoričara perioda restauracije, koji su hteli da napišu svetsku istoriju kao istoriju građanskog društva. Marks je znao da je takav prikaz istorije oborila već ona čuvena lozinka nove građanske klase: »Dok je Adam kopao, a Eva plela, gde je tada plemić prebivao?« Marks i Engels samosvesno nastavljaju onu vrstu kritike i kritičkog osporavanja samozadovoljne sigurnosti stanovišta građanske klase koje je započeo, na primer, Šarl Furije.

Korš posebno naglašava da Marksova nauka o društvu nije utemeljena tek na filozofiji i političkoj ekonomiji, već, pre svega, na određenom razumevanju same istorijske stvarnosti nastajućeg građanskog sveta.« Poslednju osnovu nove Marksove nauke ne čini tako ni Hegel ni Rikardo, ni građanska filozofija, ni građanska ekonomija, već realnost istorijskog razvitka iz velikih građanskih revolucija 17. i 18. veka i novog revolucionarnog pokreta proleterske klase u 19. veku.« Ta realnost i njeni misaoni izrazi moraju se uvažavati u borbi proletarijata. On ne može preskočiti postojanje modernog kapitalističkog načina proizvodnje i njegova ekonomska istraživanja.

Kao bitnu specifičnost Marksovog učenja o društvu Korš navodi ne njegovu povezanost s praktičnim tendencijama (to imaju sve teorije), već to što se ono stavlja na stanovište »druge klase« i što se oslobađa zamišljene samostalnosti. »Bezuslovna ovostranost, istoričnost i klasnost postaju atribut ne samo saznatog sadržaja, nego i oblika samog saznanja« (str. 71—72). A upravo u povezanosti mišljenja i interesa proletarijata konkretizuje se ova kritičko-materijalistička pozicija. Zato

Digitized by Google

je bitna karakteristika Marksovog učenja da ono nije samo teorija već i sastavni deo određenog istorijskog razvitka. To omogućava Koršu da zaključi da Marksova teorija ima za proleterski pokret isti onaj značaj koji je Rusoova teorija »contrat social« imala za nastupanje buržoaske klase.

Korš se u ovoj knjizi bavi Marksovim misaonim putem da bi pokazao kako je on konsekventno došao do kritike političke ekonomije. Na Marksovom ranom misaonom putu on nalazi sledeće tačke: filozofija Demokrita i Epikura. Materijalizam 17. i 18. veka, samostalno kritičko razračunavanje s Hegelom, da bi došao do svog materijalizma koji je od samog početka značio put do »revolucionarne materijalističke politike«. Tu se pokazuje kako je Marks svoj kritički pravac delovanja započeo revolucionarnom kritikom religije, filozofije, politike, odnosno svih onih tendencija (pre svega mladohegelovaca) koje su htele revoluciju da izvedu neposredno iz principa filozofije (bez raskida s filozofijom) ili onih tendencija koje su htele da okrenu leđa filozofiji (bez razračunavanja s filozofijom). Ali sve je to, po Koršu, bilo samo uvod u političku ekonomiju, tačnije u kritiku političke ekonomije. Zato će on svoja istraživanja u ovoj knjizi završiti jednom, i po vlastitom priznanju, paradoksalnom tvrdnjom da je poslednji oblik Marksove nauke politička ekonomija a ne, recimo, sociologija. Jer, politička ekonomija ima za Marksa najveći značaj u istraživanju građanskog društva. To je Marks video veoma rano. U znamenitom pismu A. Rugeu Marks je isticao da se »anatomija buržoaskog društva mora tražiti u političkoj ekonomiji«. Taj uvid Korš ocenjuje kao prelaz sa jakobinsko-građanske revolucije (koja socijalna pitanja i potrebe radnika hoće da reši *sub specie rei publice)* na samostalnu akciju modernog proletarijata na polju političke ekonomije (tu se svi oblici društvene akcije, pa i politički, uzimaju kao drugorazredna sredstva za ekonomsku akciju).

Ključnog mesta političke ekonomije Marks je, po Koršovom nalazu, postao svestan rano. Put od kritike Hegelove filozofije prava do kritike političke ekonomije Korš određuje kao put od »opšterevolucionarnog« do proleterskog i socijalističkog stanovišta. U početku, Marks je političku ekonomiju Engleza i Francuza smatrao revolucionarnim napretkom po sebi (tada još hvali Prudona kao radikalnog proleterskog revolucionara). Kasnije, on zahteva upravo kritiku te političke ekonomije i njeno prevazilaženje, i to zajedno s prevazilaženjem Hegela koji »stoji na stanovištu političke ekonomije«. Istovremeno se postavlja zahtev za prevazilaženjem posthegelovske filozofije (Fojerbah, Bauer, Štirner) i »istinskog« ili nemačkog socijalizma i Prudona. Krajnji rezultat tog napora Korš vidi u stavovima *Kapitala* kao »jedinstvu političke ekonomije i kritike političke ekonomije. U *Kapitalu* Marks je prešao i preko tla političke ekonomije i stupio na tle istorijskog objašnjenja građanskog načina proizvodnje i stvarnih suprotnosti koje se tu uspostavljaju. Pravu poentu Marksove kritike tog načina produkcije i reprodukcije Korš nalazi u analizi otuđenja i fetišizma radne snage, odnosno pretvaranja radnog čoveka u robu.

Marks analizuje građansko društvo kao istorijsko, istorijski izmenljivo, protivrečno i klasno antagonističko. Zato Korš misli da je najvažnija posledica obaranja građanske metafizike upravo priznavanje realnosti istorijske promene, i to ljudskom akcijom. Za Marksa građansko društvo nije neko »opšte suštastvo«, koje bi se moglo opravdati bilo kojim drugim a ne istorijskim nazivom. On zato celokupnu stvarnost podvrgava istorijskom i materijalističkom razumevanju, a prirodu razume u društvenim kategorijama, i to preko analize rada.

Prema Koršovom tumačenju, prvi princip Marksove nove nauke je *princip istorijske specifikacije:* Marks tumači sve odnose i institucije građanskog društva u nji-

Digitized by Google

hovoj istorijskoj posebnosti. To je temeljna suprotnost prema građanskoj nauci koja ne zna za taj princip, već građansko društvo prikazuje *sub specie alternitatis*. Marks se u *Kapitalu* bavi samo jednim specifičnim istorijskim oblikom proizvodnje. Taj princip specifikacije pretpostavljen je već u *Manifestu* jer se u njemu ne govori o svojini uopšte, novcu uopšte, novcu uopšte, podeli rada uopšte, već o kapitalističkoj svojini, kapitalističkom novcu, kapitalističkoj podeli rada itd. Rečju, pojam »građansko društvo« Marks ne upotrebljava kao bezvremenski pojam. Tako on analizuje građansku državu i građansko pravo kao državu buržoazije i pravo protiv proletarijata, a građansko bogatstvo ne kao količinu roba, nego kao bogatstvo iz kojeg je isključen proletarijat, a proizvodnju kao proizvodnju profita. Razliku između Marksove slike kapitalističkog društva i slike koju daju građanski apologeti Korš ilustruje na sledeći način. Građanski apologeti položaj i funkciju modernog kapitalističkog pogona upoređuju s orkestrom. Marks, pak, sve to upoređuje s komandom viših oficira i podoficira nad vojskom. (»Vrhovno zapovedništvo u industriji postaje atribut kapitala, kao što je u feudalno doba vrhovno zapovedništvo u ratu i u sudstvu bilo atribut zemljišne svojine.«)

Korš posebno i dalekosežno naglašava da u Marksovoj kritici političke ekonomije nije reč prosto o »suprotnosti između razvijenije faze građanske ekonomije i prethodne faze građanske ekonomije, nego o istorijskoj i teorijskoj smeni subjekta ekonomske nauke«. Upravo se po tome *Kapital* njemu i pokazuje kao kritika političke ekonomije. Zato se nakon Hegela reč »kritika« upotrebljava u ovom velikom istorijskom smislu. Tako je i Roza Luksemburg razumela Marksa uveravajući da je kod njega politička ekonomija preokrenuta »u svoju suprotnost, u socijalističku analizu kapitala«.

Marks, zapravo hoće političku ekonomiju kao »bezuslovnu i bezvremensku nauku« da pretvori u »istorijsku i društveno uslovljenu nauku«. On to čini kritikom kategorija građanske nauke, odnosno razotkrivanjem njihove lažne opštosti i apsolutnosti (opšti karakter slobode, demokratije, jednakosti). Da bi potvrdio opravdanost razbijanja ove lažne opštosti — Korš podseća na onaj znameniti stav Anatola Fransa da građanski zakon »sa istim majestetom zabranjuje i bogatašu i siromahu da spavaju pod mostom«.

Za Marksa je bilo očigledno da kategorije političke ekonomije imaju samo neposredno istorijsko važenje u epohi građanskog društva, ali da su neupotrebljive za objašnjenje istorije ljudskog društva. »Marksova kritika oduzima političkoj ekonomiji prekomerne pretenzije na važenje i ukazuje joj na istorijske i društvene granice«. Ovo Koršovo naglašavanje dobija posebno na značaju u stavu da se moraju razbiti i one iluzije koje polaze od toga da bi se politička ekonomija mogla prosto preuzeti u borbi protiv građanske klase. On smatra da Marks i Engels nisu delili površno mišljenje da se novi sadržaj socijalističke i komunističke teorije može izvući kao puka logička konsekvenca iz građanske teorije Kenea, Smita i Rikarda. Zapravo, Korš hoće da kaže da je posve neproduktivna pozicija »socijalističkih rikardovaca«, koji su hteli sve ljude da pretvore u neposredne proizvođače što razmenjuju jednake količine rada. On, pri tom, podseća da je Marks jednom od njih (Breju) primetio da je to princip buržoaskog sveta koji hoće društvo da prestroji samo na temelju ulepšane senke postojećeg sveta.

Kao što se kategorijama građanske nauke ne može objasniti predgrađansko društvo, tako se ni socijalizam i komunizam u načelu ne mogu obuhvatiti građanskim kategorijama. Koršov zaključak je tu radikalan: potpuno razvijeno komunističko društvo ne bi moralo imati u sebi ništa što je u građanskom horizontu. Ovo društvo pretpostavlja izmenjeni i dokinuti građanski svet. Ali on podseća da Marks nema iluzija da se

Digitized by Google

proleterska revolucija može zbivati brzo i lako. Marks je komunističku epohu datirao u dalju budućnost, ali ne s one strane stvarne istorije čovečanstva i stvarne ljudske akcije stvarnih ljudi. To znači da se Marks ne bavi slikanjem budućeg stanja — on to prepušta »novim doktrinarima«. On buduće stanje ne izvodi kao prosto prelaženje iz građanskog društva — to je pseudodarvinizam. U *Kapitalu* Marks, prema Koršovom nalazu, istražuje neophodnu materijalnu osnovu za prelaz na novo društvo koje će pokrenuti socijalna revolucija, moderna industrijska klasa. Tako će Korš svoja istraživanja Marksove nauke o društvu rezimirati u značajnom nalazu: Marksov novi kritički i materijalistički pojam razvitka otvoren je na obe strane — prošle epohe nisu samo »predstupnjevi« sadašnje, a buduće društvo nije prosto dalje razvijanje građanskog društva.

Ratko Nešković

Dr Petar Kačavenda: Omladina u revoluciji

(Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1985)

Posle naučne studije *SKOJ i omladina u Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije 1941—1945.* i drugih značajnih radova, dr Petar Kačavenda objavio je novu knjigu *Omladina u revoluciji* kojom je obogatio našu istorijsku nauku novim saznanjima o NOR i socijalističkoj revoluciji. U knjizi se ističe veliko učešće omladine u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika-kontrarevolucionara, a za slobodu i socijalizam. Autor je na mnogim izvorima pratio kako je omladina od antifašističke prerastala u revolucionarnu, što je postajao njen novi, viši kvalitet u ideološko-političkom, klasnom, revolucionarnom i moralno-humanom razvoju. Ovome su doprineli Savez komunističke omladine Jugoslavije i Komunistička partija Jugoslavije.

U uvodnom delu knjige dr Kačavenda piše o borbi KPJ i SKOJ-a za stvaranje antifašističkog fronta omladine između dva svetska rata. Što se fašistička opasnost više približavala granicama Jugoslavije, ova aktivnost je bivala sve veća. SKOJ je ukazivao na opasnost od fašizacije zemlje i pozivao građanske demokratske omladinske organizacije na saradnju i jedinstvo. U isto vreme je pojačan rad na okupljanju omladine u fašističke organizacije, koje su širile defetizam, fašističku ideologiju, i to gotovo slobodno. Stoga je borba SKOJ-a i KPJ za jedinstvo omladine bila teška, ali uspešna. U tome je veliki značaj imao govor Ive Lole Ribara na Svetskom kongresu antifašista, održanom u Ženevi 1936. godine[1], i dolazak novog rukovodstva KPJ, sa Josipom Brozom Titom na čelu.

Po okupaciji Jugoslavije, pored postojećih, okupatori (Nemci, Austrijanci, Italijani, Mađari, Bugari i drugi) stvarali su nove fašističke omladinske organizacije u svim delovima Jugoslavije, koje su okupljale mladiće i devojke i širile fašističku ideologiju. Naročito se to odnosi na školsku i studentsku omladinu. Iz redova omladine fašisti su regrutovali izdajnike, vojnike, špijune i druge (str. 25—42), koji su ostavili zločinačke tragove u istoriji.

U veoma teškim uslovima okupacije zemlje, kada su se druge omladinske organizacije, uglavnom, raspale, kao i njihove političke partije, KPJ i SKOJ ostali su jedinstveni i jedini nosioci svesti o nužnosti borbe za slobodu svakog dela Jugoslavije i zemlje kao celine. Bilo je to vreme velikog izazova za SKOJ koji je doprineo tome da se stvori antifašističko jedinstvo mladih bez obzira na politička opredeljenja, nacionalnost i versku pripadnost.

[1] Vidi: Ivo Lola Ribar, *Članci i govori*, Beograd, 1953, str. 55—61.

Digitized by Google

Stvaran je širok antifašistički omladinski front kao deo antifašističkog fronta, na čijem čelu je stajala KPJ.

SKOJ je nastojao da se poveže sa bivšim omladinskim rukovodstvima demokratske orijentacije, ali, sem Slovenije (str. 63), nije bilo rezultata. Međutim, ipak je važnije da je jedinstvo ostvareno na terenu; naime, omladinci su prihvatali platformu antifašističke borbe. Zahvaljujući SKOJ-u, širio se antifašistički front mladih, a i otpor okupatorima i narodnim izdajnicima. Sama »činjenica da je inspirator tog jedinstva bila KPJ i SKOJ otvaralo je narodu i omladini perspektivu budućeg demokratskog razvitka i boljih životnih uslova« (str. 44).

Poziv na ustanak, pored članova KPJ, prihvatili su i članovi SKOJ-a, simpatizeri Partije i rodoljubi. U ustanku ukazala se potreba da se stvore antifašističke omladinske organizacije u svim pokrajinama Jugoslavije. Na inicijativu SKOJ-a, stvorene su takve organizacije koje su nosile različite nazive, ali sa jasnim antifašističkim karakterom i opredeljenjem da će voditi borbu do konačne pobede i oslobođenje zemlje. (To su, uz ostale, Narodnooslobodilački omladinski savez Bosne i Hercegovine, Narodnooslobodilački savez omladine, Savez mlade generacije, Zveza slovenske mladine, Srpski narodnooslobodilački omladinski savez, Crnogorska narodna omladina itd.).

Omladina je bila angažovana u svim oblicima NOR-a i revolucije. Omladinci i omladinke bili su borci NOV i POJ, udarnici u mnogobrojnim udarnim grupama, radili na terenu, izvršavali radne zadatke kao pripadnici radnih četa, bataljona i brigada, pomagali starijima, iznemoglima i onima čiji su članovi porodice bili u partizanima ili u zarobljeništvu, pisali parole, širili istinu o ciljevima borbe, popularisali bratstvo i jedinstvo i ostvarivali ga na delu, pomagali u radu narodnooslobodilačkih odbora itd. U radu i borbi menjala se njihova svest, koja je dobijala u kvalitetu i revolucionarnoj i marksističkoj zasnovanosti. Mladi antifašisti sve masovnije su postajali mladi revolucionari. Boreći se protiv okupatora i domaćih izdajnika, koji su postajali kontrarevolucionari, mogli su da vide da jedino borba protiv starog i fašističkog vodi pravoj slobodi i progresu. Narodni izdajnici su, pored klasnih, postali i nacionalni neprijatelji, pa je borba i protiv njih značila ostvarivanje i nacionalne i socijalne slobode. To je jačalo klasnu suštinu NOR i socijalističke revolucije, a što nije ostalo bez odjeka među mladima Jugoslavije, koji su izrastali u borce protiv fašizma, izdaje, svega starog u društvu, a to je značilo i protiv buržoaskog i izdajničkog. Svestrano su realizovali parole »Nema povratka na staro!« i »Borimo se za slobodu i lepšu i srećniju budućnost!«, koje su u sebi nosile revolucionarno-oslobodilački smisao.

Dr Kačavenda prati u svojoj knjizi taj preobražaj mladih antifašista u revolucionarne borce, iako na tome ne insistira. On se ne udaljava od istorijskog razdoblja NOR i revolucije i služi se terminologijom toga vremena, što knjizi daje autentičnost. Međutim, iz sadržine onoga što je napisao proizlazi da je omladina prihvatila ideju socijalizma i borila se za njeno ostvarenje. U tome je bitno da se vidi stvarno veliki, svakodnevni i rad pun samoodricanja članova SKOJ-a i Partije, omladinaca koji su radili sa mladima.

Stvaralaštvo mladih antifašista u NOR i revoluciji doprinelo je pronalaženju novih načina, oblika i sredstava borbe i rada. Oni su to mogli postizati jer je SKOJ potencirao i u sopstvenim redovima i kod mladih inicijativu i budio stvaralački potencijal. Širina mogućnosti ispoljavanja hrabrila je mlade da se svestrano angažuju bez obzira na stalne borbe i sve rigoroznije represivne mere okupatora i kontrarevolucionara.

Razvitak oružane borbe, masovno učešće mladih, sve veći zadaci SKOJ-a, nužnost jedinstvene organizacije mladih antifašista uslovio je potrebu stvaranja jedin-

Digitized by Google

stvene antifašističke organizacije omladine Jugoslavije. Tako je po oslobođenju Bihaća održan Prvi kongres mladih antifašista na kome je stvoren Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije — USAOJ (str. 105—114). O značaju ovog kongresa veoma iscrpno piše dr Kačavenda. Njemu je posvećena treća glava ovog naučnog dela. Izabrani Zemaljski odbor USAOJ-a razviće veliku aktivnost na daljem širenju antifašističkog fronta mladih. Ovo nije značilo da je SKOJ prestao da se angažuje u radu USAOJ-a, naprotiv, delovao je još aktivnije u njemu, radeći na podizanju antifašističke, patriotske i klasne svesti mladih. Uostalom, USAOJ je bio osnovni rezervoar mladih komunista, koji su primani u SKOJ i time dokazali da su usvojili komunističke ideale i da su se opredelili za pobedu socijalizma. I za članove USAOJ-a prijem u SKOJ bilo je najveće priznanje za uloženi trud u radu i ispoljene kvalitete u borbi.

Radom SKOJ-a i USAOJ-a mladi antifašisti su dobrovoljno prihvatali opšteljudske sadržaje NOR i socijalističke revolucije, koji su jedino pružali šansu da se preživi, pobedi i uspešno razreše društvene protivrečnosti jugoslovenskog buržoaskog društva u uslovima okupacije i da se uspostave društveno-ekonomske osnove jednakosti, ravnopravnosti, slobode, mogućnosti ljudske i nacionalne afirmacije. Bile su to ideje koje su hrabrile, inspirativno delovale, mobilisale, aktivirale mlade da se sve više angažuju u svim oblastima borbe i rada.

U NOR i socijalističkoj revoluciji mladi su moralno i humano integrisali sopstvene ličnosti, i to doživljavali kao veliki uspeh i sopstveni rast u društvenom smislu. Osećali su se snažnijima, moralno čvršćima, ideološki spremnijima, politički svesnijima i nacionalno vrednijima. Izrastali su u samostalne ličnosti, koje se udružuju sa drugima i postaju deo kolektiva, ne utapajući se i ne gubeći se u njemu. Kod njih je došlo gotovo do slivanja ličnog i društvenog, individualnog i opšteg.

Omladinci i omladinke nisu samo rušili, nego su i stvarali, gradili nove objekte i bratstvo među ljudima. Oni su činili sve da ublaže posledice neprijateljevog razaranja. Bili su istovremeno oni koji su nosili staro, fašističko, izdajničko i kontrarevolucionarno ali i konstruktori novog, boljeg, humanijeg, vrednijeg. Odmah po oslobođenju teritorija omladinci su gradili i novi društveni život i materijalne uslove boljeg življenja.

Radom USAOJ-a masovno su bile obuhvaćene omladinke, koje su bile angažovane u radnim četama, radile u kulturno-prosvetnim odborima, učestvovale u radnim akcijama na pripremanju hrane i odeće za partizanske borce i partijske ilegalce, obrađivale napuštena polja i sakupljale letinu, sudelovale u partizanskim jedinicama, udarnim grupama i ilegalnom radu. Na taj način su izlazile iz anonimnosti i ostvarivale revolucionarni preobražaj svoje ličnosti i svojih porodica. Svaki njihov čin direktno ili posredno bio je usmeren protiv ustajalosti života, fašističkog, religijskog, patrijarhalnog, buržoaskog i malograđanskog morala i prevaziđenog pogleda na ulogu žene u društvu. Omladinke su se nalazile u svim rukovodstvima, od odbora u selu do Zemaljskog odbora USAOJ-a. U Zemaljski odbor USAOJ-a izabrano je devet omladinki iz svih krajeva Jugoslavije (str. 112—113).

Omladina se određivala prema svetu koji je bio zahvaćen ratom, stradanjima, tamom fašističkog »novog poretka«, masovnom izdajom, raznim amoralnostima i antihumanim ponašanjima. Sve je to bilo strano omladini pa je prihvatila program izlaska iz takvog stanja na koji su ukazivali KPJ i SKOJ. Mladi su kao antifašisti, a zatim i revolucionari odbacivali izdaju, nasilje, uništavanje materijalne i duhovne kulture. Borili su se za svet bez nasilja, unižavanja ljudskog dostojanstva, ugnjetavanja, nacionalne neravnopravnosti itd. Tražili su svet brat-

Digitized by Google

stva, drugarstva, moralnosti, humanosti, slobode i boljeg života.

U knjizi *Omladina u revoluciji* ukazano je na stalnu i neprekinutu nit koja je za sve vreme NOR i revolucije povezivala mlade Jugoslavije, a to je bila ideja stvaranja ravnopravne, slobodne i jedinstvene jugoslovenske zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti. Na tom temelju je izgrađivano jedinstvo misli i akcija. Mladi su se borili na terenu gde je to potreba iziskivala, donoseći slobodu ljudima bez obzira na njihovu nacionalnu i versku pripadnost.

Jedinstvo fronta i pozadine vidljivo je iz svake stranice knjige *Omladina u revoluciji*.[2] Mladi borci NOV i POJ sarađivali su sa svojim vršnjacima na terenu. Svaki dolazak partizana u naseljeno mesto značio je novu mogućnost manifestovanja jedinstva i bratstva mladih. Svaki mladi borac je bio i politički radnik, koji je tumačio političku liniju KPJ i ciljeve NOR i revolucije. Prenosio je iskustva iz borbe, rada, učenja, druženja i raznih drugih aktivnosti. Ovaj neposredni, lični kontakt doveo je do zbližavanja mladih boraca i antifašista i do obostranog većeg angažovanja u borbi i radu.

Autor je pokazao da nije omladina sama po sebi bila antifašistička i revolucionarna, nego da je to postajala aktivnošću mladih komunista, koji su radili na razvijanju antifašističke i klasne svesti mladih. Ovo je veoma značajno istorijsko iskustvo, na koje ukazuje dr Kačavenda, i za aktivnost Saveza socijalističke omladine danas.

U izrastanju mladih antifašista u revolucionarne borce značajno mesto zauzimaju omladinska štampa, marksistička dela, partijska publicistika i teorijske rasprave o idejnim, političkim i naučnim pitanjima. U Istočnoj Bosni i Bosanskoj krajini bio je sačinjen plan političkog, marksističkog i partijsko-političkog obrazovanja mladih (str. 124—125). Obrađivane su teme: razvitak društva, imperijalizam, socijalizam, nacionalno pitanje itd. (str. 125). Tako je bilo i u drugim krajevima. »Upoznavanje omladine — piše dr Kačavenda — sa suštinom i značajem pomenutih događaja i tema doprinelo je bržem ideološko-političkom uzdizanju« (str. 125). Organizovani su bili i politički kursevi, savetovanja i kružoci, ali najviše se radilo individualno.

USAOJ je razvijao i kulturno-umetničku delatnost. Održavane su priredbe sa odgovarajućim programima, koje su sastavljali sami omladinci. Pri tom je značajno — a na to ukazuje dr Kačavenda — da je bila razvijena velika aktivnost koja je dovela do formiranja pisaca, pesnika, novinara, recitatora, glumaca, organizatora kulturno-umetničkog i zabavnog života mladih, sportista i drugih aktivista (str. 148). Iz godine u godinu ova aktivnost je bila sve veća i stvaraoci brojniji.

Razvijajući patriotsku, antifašističku i revolucionarnu svest unutar USAOJ-a, članovi SKOJ-a su nastojali da ličnim primerom pokažu kakav treba da bude aktivista NOR i socijalističke revolucije. Oni su bili oličenje radinosti, hrabrosti, poštenja, druželjubivosti i drugih vrlina ili, kako to dr Kačavenda piše, »Moralno-političkim, ideološkim, ljudskim likom i mnogim drugim vrlinama, hrabrošću, humanošću, drugarstvom, disciplinovanošću, odgovornošću, skladom reči i dela, nesebičnošću, smislom za zajednički kolektivni život i borbu, članovi SKOJ-a su bili primer i podstrek mladima, koji su stalno težili da i oni postanu mladi komunisti« (str. 217).

Revolucionarni ciljevi bili su istorijska šansa mladih, i oni su je iskoristili. Ostvarili su generacijsku dužnost prema sebi, ranijim, tadašnjim i budućim pokolenjima. Oni su shvatili da se borba vodi između dveju vizija sveta i dva suprotstavljena projekta života. I što je značajno, mogli su da vide istorijske posledice svo-

[2] Pišući o ovom jedinstvu, dr Kačavenda produbljuje problem obrađen u svojoj knjizi *SKOJ i omladina u Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije 1941—1945*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1975, str. 390—404.

Digitized by Google

jih ideja, borbe, aktivnosti ponašanja.

Rad USAOJ-a između Prvog i Drugog kongresa antifašističke omladine dao je velike rezultate. To je omladina konstatovala na svom Drugom kongresu, održanom u Drvaru 1944. godine. Od početka 1943. godine »pa do proleća 1944. više od 100.000 omladinaca i omladinki stupilo je u jedinice NOV i PO Jugoslavije, a u vreme održavanja Drugog kongresa oko 200.000 mladih borilo se u redovima NOVJ širom zemlje. U pozadini je omladina dala više od 5,000.000 radnih dana kao pomoć NOVJ i organima nove revolucionarne narodne vlasti. U to vreme USAOJ je imao 500.000 članova« (str. 195). Ovaj kongres je dao još veći podstrek radu omladine. O tome govore činjenice. U 1944. godini broj mladih antifašista narastao je na milion i po, a 600.000 ih je bilo u jedinicama NOVJ (str. 217). Mnogi su postali članovi SKOJ-a i članovi Partije.

Autor je istakao da su članovi Zemaljskog odbora USAOJ-a i članovi CK SKOJ-a delovali i u odborima USAOJ-a i aktivima SKOJ-a. Oni su neposredno pružali pomoć i pratili realizaciju odluka ovog kongresa. Razume se da su onda i sami bili na izvoru života i mogli su da usmeravaju aktivnost mladih boraca i aktivista. Istina, zbog ispresecanosti Jugoslavije neprijateljevim garnizonima nije bilo moguće često sastajanje, ali se to nadoknađivalo čestim izveštajima u kojima je sumirano iskustvo odmah postalo i delatno (str. 208).

U ovom naučnoistraživačkom radu dr Kačavenda je koristio izvore prvog reda, objavljena naučna i publicistička dela, istoriografske radove, zbornike sećanja učesnika revolucionarnog i oslobodilačkog pokreta, lične razgovore i partijsko-političke materijale. To mu je omogućilo da javnosti prezentira i pojedine delove i Jugoslaviju kao celinu. On je uspeo da prikaže kako je dolazilo do ujedinjavanja mladih iz delova u celinu. Naime, od pokrajinskih stvarana je jedinstvena antifašistička organizacija mladih u kojoj su delovi bili jasno definisani i delovali shodno svojim uslovima na ostvarivanju jedinstvene i celovite ideje NOR i socijalističke revolucije. Delovi su u aktivnosti isticali vrednosti celine, a celina je uvek polazila i oslanjala se na delove. Dva kongresa održana tokom rata manifestovala su i jedinstvo mladih antifašista Jugoslavije i njihovu posebnost. Na to u više navrata ukazuje dr Kačavenda kao na dijalektičko jedinstvo delova i celine. On je obrađivao svaku pokrajinu posebno, sumirajući ono što je zajedničko, jugoslovensko iskustvo.

Odluke Prvog i Drugog kongresa USAOJ-a ostale su na nivou antifašističke platforme borbe kao najšire političke usmerenosti mladih, ali poziv na borbu protiv fašizma i okupatora i domaćih izdajnika, kontrarevolucionara značio je i ostvarivanje revolucionarnih ciljeva. Fašizam i kontrarevolucija su istupali kao klasna ideologija i protivnik, pa je borba protiv njih bila i borba za klasne ciljeve radničke klase. Mladi antifašisti, vodeći borbu protiv fašizma i kontrarevolucije, ostvarivali su i ciljeve socijalističke revolucije, što ih je i činilo revolucionarima.

USAOJ i SKOJ su u svom delovanju bili okrenuti budućnosti, a to je značilo da su izgrađivali mlade antifašiste za zadatke posle oslobođenja zemlje. U tom cilju podizani su opšte obrazovanje, kulturni nivo, politička svest, razvijan je smisao za izgradnju i stvaralaštvo u slobodi. Mladi antifašisti ostvarivali su reči generalnog sekretara KPJ, Josipa Broza Tita, izrečene na Drugom kongresu USAOJ-a: »Mi hoćemo škole, kulturu, univerzitete, fabrike, sve što je čovječanstvo do danas postiglo svojim umom i što mnoge zemlje već koriste, samo nam to nije bilo dano.«[3] Uostalom, na oslobođenoj teritoriji radile su osnovne i srednje škole, narodni

[3] Josip Broz Tito, *Govori i članci*, tom I, »Naprijed«, Zagreb, 1959, str. 110. i 214.

Digitized by Google

univerziteti i mnogobrojni domovi mladih.

Vrednost ove knjige je i u tome što je na jednom mestu sakupljeno antifašističko i revolucionarno iskustvo nastalo u NOR i socijalističkoj revoluciji, koje u sebi sadrži i trajne vrednosti koje su značajne i danas za razvijanje istorijske pozitivne i kritičke svesti prema prošlosti i sadašnjosti, a radi komunističke budućnosti. Pokazalo se koliko je bio vredan rad članova Partije i SKOJ-a u redovima omladine, koja je ispoljila neviđenu radnu, borbenu i ljudsku energiju u rušenju starih i stvaranju novih društveno-ekonomskih odnosa. Ostvarivana je stalna aktivnost na okupljanju i vaspitanju mladih. Partijska i skojevska organizacija nisu ništa prepuštale slučaju i stihiji. Važno je bilo što je u tako teškoj situaciji KPJ otvarala perspektivu narodima i narodnostima, a to znači i omladini, da je moguće osloboditi zemlju i izgraditi nove odnose među ljudima. Bitno je što su na dnevnom redu uvek bila fundamentalna pitanja koja su interesovala omladinu, pa ih je usvajala i rešavala. Uspesi su postignuti i u razvijanju vrednosne svesti mladih.

Ponašanje i borba mladih bili su zasnovani na svesnom usvajanju ciljeva NOR i socijalističke revolucije. Stoga se ne može govoriti o fatalističkom pristupu ratu, nedovoljnom vrednovanju života i asketizmu. Mladi su se svesno i dobrovoljno samopregorno angažovali i žrtvovali kada je to bilo nužno.

U pristupu problemima antifašističke omladine dr Kačavenda se držao hronološkog reda. Pratio je stvaranje antifašističkih organizacija pre rata, u danima ustanka, istakao istorijski značaj stvaranja USAOJ-a, obradio rad između Prvog i Drugog kongresa, ukazao na aktivnosti posle ovih skupova, prateći borbu mladih do kraja rata, isticao pitanja kojima su se mladi bavili, kako je došlo do rasta svesti itd. Možda bi bilo bolje da je autor išao na problemsku obradu ne zapostavljajući istorijski tok. Time bi ova knjiga bila vrednija, osnovna pitanja sakupljena na jednom mestu i tako snažnije delovala, i ne bi se gubila u obradi po delovima i istorijskim periodima nastanka i delovanja USAOJ-a.

Bez obzira na to što prezentirane činjenice pružaju mogućnost sintetičkog zaključivanja, ono se gubilo u obradi istorijskog toka, striktnim poštovanjem hronološkog reda. Nedostaje i duži zaključak koji bi sakupio sva iskustva bitna za savremenu aktivnost.

Ovako koncipirana knjiga, baš zbog izostavljanja navedenog, zahteva od čitalaca veći umni napor i samostalnost u zaključivanju o onome što je dr Kačavenda izneo u ovom svom delu. Znači da se oni nalaze u aktivnom i kritičkom odnosu prema knjizi, a to će voditi daljem traganju za novim činjenicama radi obogaćivanja istorijske istine o učešću omladine Jugoslavije u NOR i socijalističkoj revoluciji.

Istaknimo na kraju, zahvaljujući dr Kačavendi, dobili smo još jedno vredno delo koje je omladina Jugoslavije zaslužila, jer ima čime da se ponosi na ono što je stvoreno u prošlosti radi dužeg skoka u budućnosti. Iz tih i drugih razloga ovu knjigu preporučujem ne samo Savezu socijalističke omladine, nego svim vaspitnim i obrazovnim institucijama, političkim školama i pojedincima koji će u njoj naći izvorište mnogih vrednosti što su utemeljene u vrednosti socijalističkog samoupravljanja danas, a koje dokazuju svoju životnost, jer su bile okrenute budućnosti.

Milan M. Miladinović

Digitized by Google

Predrag Vuković: Rat zvezda

(TRZP »Dunav«, Zemun, strana 200)

Svakog dana, ko zna koliko puta, izgovore se ili napišu širom sveta reči »rat zvezda«. Za neupućene, ili za one koji te reči prvi put čuju ili pročitaju, to može da zvuči romantično, kao naslov bajke ili neke vrste naučnofantastičnog, žilvernovskog romana, ili savremenog naučnofantastičnog filma. Na žalost, to nije tako. Iza te dve reči krije se Damoklov mač koji visi nad celim ljudskim rodom; iza njih se kriju i ogromna donedavno neslućena čovekova naučna i tehnička dostignuća. Ali, istovremeno, iza njih se kriju i veoma realne i užasne slutnje kako ta dostignuća mogu dovesti i do samouništenja čovečanstva. U užem smislu, te dve reči — rat zvezda — označavaju kosmičku trku u naoružavanju nuklearnim oružjem, a u najširem smislu one su sinonim za opštu stravičnu trku u atomskom i drugim oblicima naoružavanja.

Nedavno je u izdanju TRZP »Dunav« iz Zemuna objavljena i knjiga *Rat zvezda* Predraga Vukovića. Njen autor, inače poznato i priznato novinarsko i publicističko pero, svestrano i dokumentovano je na, zaista, popularan način obradio ovu materiju. U trinaest poglavlja P. Vuković je veoma bogatu dokumentaciju pretočio u opsežan tekst (više od 200 stranica) koji pleni pažnju i znatiželju čitalaca.

Svako poglavlje ove knjige, a naročito neka od njih, kao što su: »Trka je uveliko počela«, »Sateliti »ubice« i »Ubice satelita«, »Zraci smrti na sceni«, »Sve kraći fitilj«, »Kosmos je već zagađen« i »Biznis gura lavinu smrti«, predstavljaju i svojevrsno posebno štivo. Jednu od izuzetnih vrednosti i zanimljivosti ove knjige čini i to što je autor P. Vuković bio u prilici da na licu mesta, u razgovorima sa odgovornim ličnostima i neposrednim prisustvom, proveri neke značajne činjenice i podatke, kojima, uostalom, ovaj rad obiluje od prve do poslednje stranice. Susreti koje je imao sa sovjetskim i američkim kosmonautima pružili su P. Vukoviću mogućnost da napiše dosta redova koji se pamte.

U vremenu u kojem živimo sila i moć, izražene u ekonomskim i vojnim vidovima, dominantna su osnova na kojoj se oblikuju i nastoji i želi da se konačno uobliče odnosi u ovom našem svetu, na ovoj našoj »zvezdi-Zemlji«. Kao što je to u istoriji često bivalo da se mnogi naučni i tehnološki izumi, po nekom nepisanom pravilu, najpre ostvaruju u domenima koji su služili razaranju, ubijanju, ukratko ratovanju i međusobnom uništavanju, tako je i sa popularno nazvanim »ratom zvezda«, za koji se kaže da mu je idejni tvorac američki predsednik Ronald Regan. Istina, ta ideja nije baš tako nova. Međutim, tačno je da ju je Regan, koristeći sticaj materijalnih, tehnoloških i političkih okolnosti, lansirao u orbitu sa sasvim određenim ciljevima supersile na čijem se kormilu nalazi. Reganova, i ne samo njegova, doktrina razgovora sa pozicija snage sa drugom supersilom — SSSR-om — i težnja da se u tome obezbede određena preimućstva, podstakla je materijalizovanje ideje »Rata zvezda«.

Naravno, to nije učinjeno naprečac. Da bi se koliko-toliko naišlo na razumevanje američke i svetske javnosti, program »rat zvezda« je najpre predstavljen kao »Strategijska odbrambena inicijativa« — SDI, odnosno stvaranje »zaštitnog štita« od eventualnog nuklearnog udara druge strane. Ali nije trebalo da prođe mnogo vremena pa da se istupi sa otvorenim kartama. Predsednik Regan je 13. jula 1985. godine, u redovnom obraćanju naciji preko radija, izjavio da Sjedinjene Američke Države imaju »pravo« da ubrzano stvaraju i razvijaju kosmička oružja radi »suprotstavljanja sopstvenih mera sovjetskim strategijskim izazovima«. Time je nedvosmisleno, bez ikakvih oblandi,

Digitized by Google

potvrdio proširivanje trke u naoružavanju na prostore kosmosa, a na osnovu programa »rat zvezda«.

Širom sveta, pa i u delu američke javnosti, ovakva upornost zagovornika i planera »rata zvezda« izazvala je velike sumnje i naišla na zapažene otpore. Zbog toga su oni i požurili da ostvare neke spektakularnije uspehe da bi ućutkali protivnike i obezbedili neophodna ne mala sredstva koja omogućuju nastavak kosmičke trke u naoružavanju. U knjizi P. Vukovića *Rat zvezda* detaljno se navode sve akcije koje su preduzete i njihovi vidljivi rezultati. Tako je na traženje SSSR-a da se poštuju neki raniji dogovori o neunošenju smrtonosnog oružja u kosmos, od strane SAD odgovoreno odlučnim maršom putem trasiranim idejom »rata zvezda«. I, na žalost, tim putem se uporno nastavlja bez obzira na to što on može da vodi samo u opštu katastrofu. Jer, ni druga strana — SSSR, mada se o tome zna manje, ne može, bolje rečeno dovedena je u takvu situaciju da i ne sme da sedi skrštenih ruku. Sigurno je, naime, da se i u njegovim eksperimentalnim podzemnim i nadzemnim laboratorijama i raznorodnim poligonima ispituju sve mogućnosti i odbrane i napada. Dakle, nije teško zaključiti da je i ova stravična trka u kosmičkom naoružavanju već uveliko počela, da je postala stvarnost koja nimalo ne ohrabruje niti unosi vedrinu za sutrašnjicu sveta.

Temelji na kojima se planiraju, a parcijalno već i uveliko podižu bunkeri i barikade eventualnog budućeg »rata zvezda«, sačinjeni su od neizmernih stokova atomskog i nuklearnog oružja, od nesagledivih arsenala smrti. Primera radi, prema podacima poznatog Međunarodnog instituta SIPRI iz Stokholma, koji se bavi problemom razoružanja, danas u svetu ima oko 50.000—60.000 atomskih bojevih glava (praktično, bombi, sa snagom većom od 16 milijardi kilotona. Njihova razorna moć je takva da može uništiti 240 milijardi ljudskih života. Ta snaga je dovoljna da se razori 700.000 gradova veličine Hirošime, ili da se istovremeno vodi 6.000 ratova razmera kakav je bio drugi svetski rat. Izračunato je da već sada svakom čoveku, ženi i detetu na zemaljskoj kugli »sleduje« tri i po tone trinitrotoluora, koji je ranije predstavljao najjači eksploziv.

Prema podacima koje V. Vuković navodi u knjizi *Rat zvezda*, lavovski deo svega toga otpada na SAD i SSSR. Naime, računa se da SAD raspolažu sa ukupno 2.853 megatona, što je ravno snazi od 190.200 bombi kakva je bačena na Hirošimu, dok SSSR ima oko 4.664 megatona, a to je ravno snazi 310.900 takvih bombi. Samo strategijski nuklearni arsenal SAD i SSSR-a dovoljan je za uništenje 500.000 gradova veličine Hirošime pre bombardovanja. Ova izuzetna razorna snaga za masovno uništavanje za izazivanje »nuklearnog potopa sveta«, smeštena je na interkontinentalnim raketama, podmornicama i teškim strategijskim bombarderima, kao i drugim vidovima krstarećih i ostalih raketa. Sovjetska interkontinentalna raketa »SS-18«, isto kao i američka raketa »Posejdon«, mogu da nose atomske »desetoglave aždaje«, a američki bombarder »B-51« i do dvanaest krstarećih raketa. I sve to kao da nije dovoljno. Trka u naoružavanju je pojačana, što pokazuju i podaci o porastu izdataka za neproduktivne i destruktivne svrhe. Od 1980. godine izdvajanja za naoružanje u celom svetu rasla su u proseku za 3,5 odsto, dok je tokom prethodne četiri godine ta stopa rasta iznosila 2,5 procenta.

Očigledno je da je naša planeta — Zemlja — načičkana i zagađena najraznovrsnijim atomskim, nuklearnim i hemijsko-bakteriološkim oružjima i drugim sredstvima koja se, u krajnjoj liniji, mogu upotrebiti samo za neslućena razaranja i uništavanje svega što je ljudski genije stvorio, za ubijanje i masakriranje njihovog stvaraoca — samog čoveka. Sada su, prema svemu sudeći, došli na red i prostori oko Zemlje, došao je na red kosmos. Vasionom već

Digitized by Google

kruže mnogobrojni »sateliti-špijuni«. U njoj se isprobavaju »sateliti-ubice«, laserski zraci. U kosmosu se, pored korisnih satelita za radio-televizijske veze, smeštaju »sateliti-špijuni« i grade kosmičke stanice sa ljudskom posadom. Svojevrstan osvajački pohod na kosmos nastavlja se, i najsmeliji prognozeri ne usuđuju se da predviđaju kada i kako će se sve to završiti, šta se može dogoditi

Bilo kako bilo, činjenice su takve da čovečanstvo ima mnogo razloga da bude duboko zabrinuto i za današnjicu, a posebno za sutrašnjicu. Jer, iza pomamne trke u naoružavanju i »hrljenja« u kosmos, preko mostobrana stvorenog idejom »rata zvezda«, nisu ni male ni beznačajne snage. Njih čine svi oni koji na ovaj ili onaj način pripadaju vojno-industrijskom kompleksu SAD ili su za njega vezani pre svega ekonomskim, pa time i političkim interesima. Nisu za potcenjivanje ni oni koji pretenduju da igraju ulogu »svetskog žandarma«, naoružani »nepobedivim oružjem« za svakovrsne represalije nad neposlušnima i za sopstvenu zaštitu.

Kolač namenjen američkom vojno-industrijskom kompleksu, odnosno proizvodnji oružja i održavanju moćnih oružanih snaga, staje više od 300 milijardi dolara, a cena mu iz godine u godinu raste. Tako je, na primer, planirano da se u sledećem petogodišnjem periodu samo za projekte »rata zvezda« utroši 27 milijardi dolara, a za njihovo konačno i potpuno zaokruživanje u narednim decenijama računa se i na fantastičnih 1.500—2.000 milijardi dolara. Američki biznis, međusobno povezan bezbrojnim nitima, teško da je spreman da se odrekne deobe ovog fenomenalnog »dolarskog kolača«, čiju je slast superprofita i te kako osetio i stalno je pod uticajem njene neodoljivosti. Naime, sami američki biznismeni potvrđuju da je bolje »raditi«, recimo, za ratno vazduhoplovstvo nego posedovati rudnike zlata i dijamanata. O tome jasno svedoče činjenice o vrednosti pojedinačnih poslova i projekata. Tako, na primer, za atomske podmornice »Trajdent«, snabdevene strateškim raketama, utrošeno je oko 33 milijarde dolara, za avione »F-18« gotovo 40, a za »F-16« blizu 42 milijarde dolara. Kompanije angažovane u poslovima njihove izrade ostvaruju profit koji se kreće od 50 pa i do 200 odsto. A poslovi i ostvarena dobit vrtoglavo rastu iz godine u godinu. Kompanija »Dženeral dajnamiks«, koja gradi i »krstareće rakete« i druge monstrume smrti, naplatila je samo u 1983. godini sedam milijardi dolara, dok je taj iznos tri godine ranije bio dvostruko manji. Vrednost narudžbina koje je dobijala kompanija »Hjuz erkraft«, inače, glavni proizvođač satelita za vezu, navigaciju i špijunažu, za tri godine (1980—1983) porasla je 2,5 puta. Tako je i sa mnogim drugim kompanijama vojne industrije i onima koje su sa njom povezane posredno i neposredno. I, tako, biznis gura lavinu smrti.

Na drugoj, glavnoj suparničkoj strani, to jest u Sovjetskom Savezu, superprofit moćnih koncerna, svakako, niti je, niti može biti podsticaj za razvoj i proizvodnju zemaljskog i kosmičkog superoružja. Osnovni motiv i razlozi tome su da se suparniku ni po koju cenu ne sme dopustiti prednost koja bi mu omogućila da ucenjuje bilo u čemu. Jednostavno, polazi se od ocene da se u ovoj trci mora održati korak i da ne dolazi u obzir neka štednja koja bi remetila takvu orijentaciju i slabila političku poziciju. Jedna od najuočljivijih i, neosporno, najopasnijih posledica svega toga je sve izraženija, svestrana i sveobuhvatna trka u naoružavanju, koja unepovrat guta fantastičnu svotu od, prema nekim podacima, već hiljadu milijardi dolara godišnje, ili oko dve milijarde i sedam stotina miliona svakog dana. Kada bi se od te basnoslovne sume odvojilo samo deset procenata i upotrebilo za dobrobit čoveka, rešio bi se problem gladi, koji pritiska brojne i prostrane regione sveta. Šta bi tek bilo kada bi se, recimo, polovina ove sume, koja se troši

Digitized by Google

nerazumno i rasipnički, upotrebila u produktivne razvojne i druge svrhe? Na žalost, to za sada ostaje u domenu mašte humanista i boraca za opšti mir.

Čitajući knjigu Predraga Vukovića *Rat zvezda*, pored mnogih upečatljivih utisaka, jedan ostaje neizbrisiv. Autor je, odslikavajući na svoj način i jedan od veoma značajnih vidova treće naučno-tehnološke revolucije, napisao knjigu čija je poruka duboko humana, ljudska, antiratna. To je poruka svima da se ne dozvoli da se ova naša planeta »zvezda-Zemlja« pretvori u zajedničku nuklearnu grobnicu.

Božidar Kićović

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

5

Digitized by Google

CENA 200.— DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 08146 7527

Digitized by Google